

**ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ
У ЛЬВОВІ**

**МИХАЙЛО
ДРАГОМАНОВ**

**ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ
1841—1994**

Львів — 2001

Михайло Драгоманов.

БКБ 63.3 (УКР)
М69
УДК 94 (477)

У збірці висвітлені основні етапи життя, громадсько-політичної, наукової і видавничої діяльності видатного ученого й політичного діяча Михайла Драгоманова, його місце в науковому і літературному процесі України, переслідування М. Драгоманова і його творчості. Наведені документи та матеріали про вшанування пам'яті й поширення творчості ученого і громадського діяча.

УПОРЯДНИКИ:

*Галина БОЛОТОВА, Іван БУТИЧ, Ніна ГРАБОВА,
Олег КУПЧИНСЬКИЙ, Діана ПЕЛЬЦ, Галина СОРОКА*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

*Іван БУТИЧ, Олег КУПЧИНСЬКИЙ,
Олег РОМАНІВ, Галина СОРОКА, Павло СОХАНЬ*

Надруковано за ухвалами Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського та Видавничої ради
Наукового товариства імені Шевченка у Львові

Книжку видано завдяки
фінансовій підтримці НТШ-А
з Фонду пок. Антона Савицького

М 0503020902 Без оголошення
2001

ISBN 966-7155-41-2

© Упорядники: Галина Болотова,
Іван Бутич, Ніна Грабова,
Олег Купчинський, Діана Пельц,
Галина Сорока
© Іван Бутич. Передмова
© Наукове товариство імені Шевченка
у Львові, 2001. Склад.

ПЕРЕДМОВА

Михайло Драгоманов належить до тих видатних діячів, імена яких увійшли в скарбницю не лише української, а й світової культури. У його численних працях, що друкувалися українською, російською, французькою, італійською, німецькою, болгарською та іншими мовами, розглядаються питання історії, філософії, економіки, літератури, фольклору й етнографії. Драгоманов був талановитим народним просвітителем, вихователем й організатором цілих поколінь молодих учених і політичних бійців, популярним публіцистом і дбайливим видавцем, творцем першого невідцензурного органу в Женеві – збірника і часопису “Громада”.

Як визначний громадський діяч й універсальний учений він відіграв велику роль у зміцненні зв'язків між східноукраїнськими і західноукраїнськими діячами культури, у розвиткові суспільної думки з кінця 60-х до середини 90-х років XIX ст., у пропаганді української культури в Західній Європі, у піднесенні її авторитету серед народів світу. Він невідступно боронив національні права українського народу, його мову й культуру, виступаючи проти гнобительської політики російського самодержавства, підступів і наступів різних реакційних сил, шовіністів-великодержавників усіх мастей.

Обстоюючи ідею ліквідації будь-якого національного гноблення народів, Драгоманов один з перших розгледів серйозну небезпеку для цієї ідеї в теорії і практиці унітарності й безоглядної централізації в політичному укладі багатонаціональної держави, яка містила безвідмовні механізми всебічного утиску, пониження й кінець кінцем асиміляції й стирання з лиця землі всіх “менших” націй і народностей. Відкриття вченого полягало в тому, що прихильниками й насаджувачами такої етнопожираючої унітарності були не тільки адепти монархічного абсолютизму, а й представники певних революційних рухів, які здавалося б прагнули покінчити з усякою суспільною кривдою і нерівноправністю. Насправді ж, під прапором революційності й просвіти, вони несли повне затирання й знищення всіх недержавних національностей і народностей. Учений побачив народження псевдоінтернаціоналізму як цілого комплексу ідеологічних та психологічних складників. З централізаторською політикою ро-

сійських лівих М. Драгоманов зіткнувся дуже рано. Ще 1869 р. під час одного з засідань київського студентського гуртка він дискутував з делегатом від студентської молоді Петербурга. Ця дискусія, за визнанням Драгоманова, стала початком його боротьби з великоросійським централізмом і всеросійськими яacobінцями.

Виступаючи літом 1873 р. в Цюріху, Драгоманов дорікав російській революційно настроєній молоді за її централізаторські погляди та неувагу до прав “недержавних народів”¹.

Влітку 1880 р. в Женеві дійшло до гострої дискусії між М. Драгомановим і М. Павликом з одного боку, та Г. Плехановим і польськими соціалістами – з другого, про потребу ведення соціалістичної пропаганди українською мовою. У цій дискусії Г. Плеханов і його прибічники відстоювали принцип побудови соціалістичних організацій відповідно до державних кордонів, а не національних розмежувань. Група “Чорного переділу” виступила і проти публікації привезеної П. Аксельродом програми, що призвело до гострого конфлікту та практично повного розриву стосунків між російськими соціалістами – “чорнопередільцями” і Драгомановим².

У праці “Історична Польща і великоросійська демократія” він писав: “Дивні інтернаціоналісти ці не бажають помічати, що замість людства, та ще соціалістичного, вони підсовують нам державу аристократичну, буржуазну і бюрократичну, і до того ж неминуче національну, і що їхня псевдокосмополітична проповідь проти “націоналізму” зовсім не туди спрямована, куди б слід було, тобто не на тих, хто чавить чужі національності, а на тих, хто відбивається від чавлення, і що підставляння замість міжнародності обезнароднювання підтримує тільки монополію чужих, офіціальних народностей і віднімає у націй, яким не пощастило зберегти свою державну незалежність, тобто націй мужицьких, віднімає їхню інтелігенцію, тобто природних організаторів мас і для самої соціальної боротьби і кінець кінцем перетворює таких космополітів з противників “спільного ворога” на його спільників, несвідомих, а іноді так і свідомих”³.

Наведені Драгомановим у своїх публіцистичних працях численні факти зі сфери і тенденцій інтернаціоналізму та псевдопросвітництва здатні викликати рясні асоціації і в нашого сучасника. Адже, більшовики України до революції не мали жодного періодичного видання українською мовою, а в пожовтневі часи свій центральний орган – газету “Коммунист” – лише 1926 р. перевели на мову корінного населення республіки. Картини подальшого розвитку псевдоінтернаціоналізму надто відомі, щоб про них говорити далі...

¹ М. Грушевський. Місія Драгоманова. Україна. 1926. Кн. 2–3. С.13.

² Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876–1895). Чернівці. 1910. С. 89–93.

³ Драгоманов М. Историческая Польша и великоросская демакратия. Киев. 1917. С.77.

Драгоманов був такою могутньою і різнобічною індивідуальністю, що повз нього не проходило жодне з питань сучасності і без впливу якої не обійшлись жодна з політичних течій, жоден з громадських і культурних діячів. І. Франко, М. Павлик, В. Стефаник, М. Коцюбинський та багато інших митців з гордістю називали себе його учнями, а М. Старицький, М. Лисенко пишались дружбою з ним.

Наукова спадщина М. Драгоманова доволі значна і різноманітна – від газетних хронікальних чи журнальних принагідних заміток до поважних монографічних студій, солідних наукових розвідок, але вона не зібрана й не видана в повному обсязі. Про неї багато писали І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький; Леся Українка, В. Стафаник. Постать М. Драгоманова як вченого і громадського діяча привертала увагу М. Грушевського, С. Єфремова, Б. Кістяківського, Д. Дорошенка, М. Возняка та ін.

За радянських часів, зокрема з початку 30-х років, були безглузді спроби не помічати й не “враховувати” доробку Драгоманова, а якщо й враховувати, то, всупереч фактам, зобразити його роль і значення в негативному плані, виключно чорними фарбами.

Певний крок у справі висвітлення життя і діяльності громадського діяча і вченого зробили Д. Заславський, І. Романченко, О. Білецький, М. Берштейн, Є. Кирилюк, Л. Новиченко, О. Засенко, М. Комишанченко, О. Дей, О. Лисенко, В. Локуренко, Р. Іванова, П. Федченко, С. Мишанич та ін.

Розвиток драгоманознавства триває, але вже на новому методологічному ґрунті.

* * *

Михайло Драгоманов народився 6(18) вересня 1841 р. в м. Гадячі, що на Полтавщині, в сім'ї дрібного шляхтича з козацької старшини. За родинними переказами, пращур, виходець з Греції, служив при гетьманському уряді за Б. Хмельницького драгоманом (тобто перекладачем) у Чигирині. Прадід Степан був переяславським війтом, а його син Яким – військовим суддею в Гадячі, де й одружився з дочкою військового обозного Колодяжінського, який мав просторий маєток у Будищах. Тут назавжди й оселився Яким, віддаючи всі свої сили господарству.

Крім найменшого Петра, батька Михайла Драгоманова, у нього було ще два сини – Олексій та Яків і дочка Ганна. Освіту своїм дітям дід дав неоднакову. Навчання Ганни обмежилось сільською школою (вона одружилася з гадяцьким купцем Яловим, що мав крамницю на Соборному майдані). Старший син Олексій, закінчивши Гадяцьке повітове училище, поряdkував у батьковому маєтку, а менших Якова і Петра дід відправив навчатися до Петербурга – першого у військове, а другого у правниче училище. Яків згодом став юнкером Полтавського піхотного полку, членом Товариства об'єднаних слов'ян. Петро деякий час служив у Петер-

бурзі ученим правником при військовому міністерстві, а 1838 р. повернувся в батькову оселю.

По смерті батька брата Олексій і Петро поділилися батьківщиною. Садиба, за волею батька, дісталася старшому Олексієві, а Петро оселився в Гадячі, де купив собі садибу в одного міщанина з готовим будинком, неподалік від Соборного майдану і колишнього гетьманського замку (тепер провулок Лесі Українки). Одружився він із сусідкою хуторянкою, дочкою поміщика середньої руки Івана Цяцьки. Перебудував і розширив оселю в Гадячі і збудував господарський двір у Підварку (за дві версти від міста).

Петра Драгоманова було обрано земським суддею. Проте він не справдив сподівань свого дворянського стану, бо держав руку бідноти, велику повагу серед якої здобув під час епідемії холери. Не будучи лікарем, він розносив ліки хворим, давав поради як себе поводити. Господаством здебільшого займалася дружина, а сам він багато уваги приділяв вихованню дітей. Це він прищепив їм любов до літератури. У родині Драгоманових читали твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Пушкіна, М. Лермонтова, а особливо – М. Гоголя.

Серед шести дітей, що вирости, найстаршим був Михайло, підстаршим Іван, три дочки – Варвара, Ольга (згодом українська письменниця Олена Пчілка) і Єлена та найменший син Олександр. Їх товаришами були діти дворової челяді (гувернерів у Драгоманових не було). Народні свята, обряди ніколи не минали подвір'я Драгоманових: колядування, посівання, щедрування, запросини на весілля. Не стихали співи в господі зимовими вечорами, коли приходили з Підварку прясти.

Свою науку молодші Драгоманови починали в Гадячі. 1849 р. Михайла віддано до Гадяцького повітового училища. Вчився він добре, за що отримував нагороди книжками. Ще до вступу в училище Михайло перечитав більшість книжок з батькової бібліотеки, ще малим двічі прочитав “Историю государства Российского” Карамзіна. 1853 р. скінчив Гадяцьке повітове училище і вступив до Полтавської першої чоловічої гімназії. Про батька він згадує в “Автобіографічних замітках” з почуттям великої вдячності за одержане духовно коштовне добро. Він писав: “Охоту до читання та свого роду політики я перейняв від батька і за його приводом ще школярем гадяцької школи перечитав майже всі цікаві книжки з його книгозбірні [...]. Щиро повинен я дякувати батькові своєму за те, що він розвинув у мені інтелектуальні інтереси та що між нами не було розладу морального й боротьби – явище надзвичайне в Росії тепер, а колись тим більше”⁴. Про це пише й Олена Пчілка: “Дійсно такий батько міг розвинути інтелектуальні інтереси у своєму синові”⁵.

⁴ Див. док. № 119.

⁵ Див. док. № 310.

Навчаючись у Гадяцькому повітовому училищі, Михайло захоплювався античним світом, історією, географією, мовами, виявляючи при цьому інтерес і до математичних наук. І в гімназії, за його свідченнями, особливо старанно вивчав латинську мову, цікавився римською історією. Коли ще навчався у 5 класі гімназії, зацікавився питаннями емансипації селян. У цей час він потрапив під вплив нового вчителя історії О. Строніна, який давав йому читати О. Герцена та ін., і водночас переконував, що для того, щоб зміцнити в собі гуманні і ліберальні ідеї, треба багато вчитися і читати іноземними мовами історичні і політичні твори. Від О. Строніна Драгоманов дізнався не тільки про ідеї Вольтера, Дідро, Руссо, Монтеск'є, а й про соціалістичні погляди Сен-Сімона, Фур'є та ін. Він познайомив свого учня з творами Марка Вовчка, які поряд з творами Т. Шевченка, були великим збудником критичної думки щодо кріпосницького права. У статті "Два учителі" Драгоманов стверджує, що О. Стронін мав великий вплив на полтавську молодь.⁶

1859 р., незадовго до закінчення гімназії у Михайла Драгоманова стався конфлікт з адміністрацією, який закінчився його виключенням з гімназії. Врятувало його тільки втручання куратора Київського учбового округу М. Пирогова – Михайлові було дозволено залишити гімназію "за власним проханням". Це давало право здати іспити за курс гімназії екстерном і вступити до університету на загальних підставах.

Відразу ж після вступу в Київський університет на історико-філологічний факультет, хоч мріяв про медичний, Драгоманов опинився у гуртку студентів, які заснували недільні школи в Києві. Він став одним з активних організаторів і викладачів недільної школи на Подолі.

У біографії Драгоманова помітне місце займає прилюдний виступ над труною Т. Шевченка у травні 1861 р. У Києві не залишилася непоміченою і його промова на публічному бенкеті на честь М. Пирогова, усунутого властями з посади куратора Київського учбового округу.

Після заборони недільних шкіл М. Драгоманов став працювати (теж безплатно) у Тимчасовій педагогічній школі для підготовки сільських учителів. Але й цю школу звинуватили в сепаратизмі і закрили. Студентів, навіть з правами викладати у гімназіях, серед них і Драгоманова, звільнено.

Викладання курсу загальної історії в Тимчасовій педагогічній школі, яке для Драгоманова стало "любимим ділом", спричинилося до його спеціалізації саме в цій галузі. Це помітив професор загальної історії Київського університету В. Шульгин і, виходячи у відставку 1862 р., рекомендував раді університету Драгоманова на майбутнього кандидата у професори, запропонувавши направити його для завершення курсу за кордон.

---

⁶ М. П. Драгоманов. Вибране. Київ. 1991. С. 585–604.

Оскільки вирішення питання про виїзд за кордон затягувалося, Драгоманов після закінчення університету 1863 р. погодився зайняти запропоновану йому посаду вчителя географії у Київській другій гімназії. 1864 р. він захистив дисертацію “Pro venia legendi” на тему “Імператор Тиберій”⁷, що давало право викладати в університеті. 15 травня 1864 р. рада Київського університету зарахувала його у приват-доценти і навіть доручила з 1865 р. читати обов’язкові для студентів лекції, тобто на правах штатного доцента. 1867 р. Драгоманов склав магістерський іспит, а 1870 р. захистив магістерську дисертацію “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит”⁸.

У 1864–1865 рр. у “Киевских университетских известиях” було надруковано пробні лекції: “Про стан жінки у перше сторіччя Римської імперії”⁹ та “Державні реформи Діоклеціана і Костянтина Великого”¹⁰. Тоді ж Драгоманов опрацював і оприлюднив Програму з історії Давнього Сходу¹¹.

У дисертації вчений кваліфіковано розглянув існуючі на той час історичні та соціально-політичні теорії суспільного розвитку, приділяючи особливу увагу поглядам Гегеля, французьким соціалістам і позитивістам. Характерною рисою цієї праці є широкий огляд історії питання, багата ілюстративність, посилення на численні художні зразки світських письменників.

Офіційно в університеті М. Драгоманов читав загальну історію, але коло його наукових зацікавлень було далеко ширше – від проблем світової історії до етнографії, історії літератури взагалі, літературознавства, літературної критики зокрема. Цим проблемам він віддавав багато часу й уваги.

Проте, одержуючи за свою працю скромну викладацьку платню, якої не вистачало для утримання чималої сім’ї (крім дружини на його утриманні й вихованні були брат Олександр і сестра Ольга), М. Драгоманов змушений був добувати засоби для життя газетною та журнальною працею.

---

⁷ Император Тиберий: Рассуждения “Pro venia legendi” М. Драгоманова. Университетские известия. Киев. 1864. №1–2; Окремий відбиток університет. тип. 1864. /4/ 112 с.

⁸ Вопрос об историческом значении Римской империи и к. к. Тацит. Университетские известия. Киев. 1869. №№ 2–11; Окремий відбиток. Университет. тип. 1869. /4/ УЩ. 415 /2/ с

⁹ О состоянии женщины в первый век Римской империи: пробная лекция, читанная в Университете Св.Владимира для получения звания приват-доцента М. Драгомановым. Университетские известия. Киев. 1864. № 5; Окремий відбиток. Киев. 1864. С.1–33.

¹⁰ Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого: вторая лекция, читанная в Университете Св.Владимира кандидатом М. Драгомановым для получения звания приват-доцента. Университетские известия. Киев. 1865. № 2; Окремий відбиток. Киев. 1865. 21 с.

¹¹ Программа по истории Древнего Востока, представленная историко-филологическому факультету приват-доцентом М. Драгомановым. Университетские известия. Киев. 1865. № 10.

1866 р. він дебютував на шпальтах “Санкт-Петербургских ведомостей”, до співробітництва в яких його запросив редактор Є. Корш. М. Драгоманов писав про політичне становище в т. зв. Південно-Західному краї. Згодом, після слов’янського з’їзду 1867 р. в Москві йому було запропоновано писати й на слов’янські теми та вести полеміку з “Московскими ведомостями”.

За свідченням М. Драгоманова, він тоді написав багато фельєтонів і передовиць, у яких розглядалися російсько-польські і слов’янські справи в цілому з демократично-федеральної точки зору.

Основу положень, які пропагував М. Драгоманов, складала: у культурі – раціоналізм, у політиці – федералізм, у соціальних справах – демократизм.

Успадкувавши кращі традиції Кирило-Мефодіївського братства, М. Драгоманов разом із своїми однодумцями виступав проти всякого насильства, за соціальну справедливість, за надання політичної автономії та самоврядування всім слов’янським народам, у т. ч. й українському.

Федералістичні погляди Драгоманова почали формуватися з 60-х років ХІХ ст. У 70–90-х роках вони були викладені ним у ряді публіцистичних праць і склали певну систему його світогляду. Федералізм у Драгоманова має два аспекти: федерація вільних громад і федерація автономних земств і країв як засіб демократичних перетворень. Свобода і рівноправність усіх національностей, вільний розвиток освіти і культури, мир і дружба між народами – такі головні ідеї драгоманівської федералістичної концепції. Обґрунтуванню й деталізації цих питань учений присвятив чимало статей, в яких порушував проблеми культурного розвитку “малих” і пригноблених народів Європи¹².

У перші роки навчання Драгоманов тримався здалека від українофільських студентських гуртків, які 1862 р. злилися у велику громаду. Але спільна праця в недільних школах, заходи щодо підготовки популярних книжок для народу рідною мовою, складання словників та здійснення перекладів творів світової літератури наблизили Драгоманова до громади, в якій він згодом став одним з провідних діячів.

Із запровадженням 1865 р. земств почало дебатоватися питання про характер народних шкіл. М. Драгоманов разом із своїми колегами з київської та чернігівської громад подав голос за введення в народних школах української мови. Цим проблемам були присвячені його статті “Земство і місцевий елемент у народній освіті” та “Педагогічне значення малоросійської мови”¹³. Вчений наполягав на тому, що освіта в народних школах має розпочинатися з рідної мови і лише потім можна переходити до вивчення російської та церковнослов’янської мов. Така позиція, що розходила з

¹² Новокельтское и провансальское движение во Франции. – Вестник Европы. 1875. № 8–9; Евреи и поляки в Юго-Западном Крае. – Вестник Европы. 1875. № 7; Народное наречие и местный элемент в преподавании. – Вестник Европы. 1875. № 8 та ін.

¹³ С.-Петербургские ведомости. 1866. № 93.

русифікаційними настановами куратора Київського учбового округу Ширинського-Шихматова, безпосередня критика примітивного шкільного посібника останнього спричинилася до того, що Драгоманова стали вважати українським сепаратистом. Міністр освіти Д. Толстой порушив питання про неможливість перебування його на викладацькій роботі в університеті.

6 березня 1870 р. М. Драгоманову було надано ступінь магістра загальної історії, а 15 вересня того ж року обрано штатним доцентом і відряджено від університету з науковою метою за кордон на два роки. Потім це відрядження було продовжено ще на один рік. Проте тільки після повернення 1873 р. з-за кордону куратор шкільного округу затвердив його на посаді штатного доцента кафедри загальної історії.

За час наукового відрядження для удосконалення знань з світової історії Драгоманов об'їздив головні центри Німеччини, Австрії, Італії, Чехії. Зиму 1870–1871 років Драгоманов провів у Берліні, де, між іншим, слухав лекції професора Берлінського університету Теодора Моммзена (давня історія) та Йогана-Густава Дройзена (новітня історія). Потім він через Саксонію виїхав до Праги, а звідти – до Відня. Восени 1871 жив у Гейдельберзі. Зиму 1871–1872 і 1872–1873 роки працював у Римі та Флоренції. Влітку 1872 вдруге відвідав Прагу і Відень. Того ж року два місяці мешкав у Цюриху. Двічі за цей час побував у Львові, де познайомився з представниками української інтелігенції Галичини. Перший безпосередній контакт з галицькою інтелігенцією відбувся у Відні 1871 р. Тоді він познайомився з об'єднанням українських студентів “Січ”, яке мало культурницько-розважальницький характер. Під впливом Драгоманова майже всі “січовики” переглянули свою діяльність і звернули увагу на читання серйозної літератури.

Перебуваючи за кордоном, Драгоманов мав змогу безпосередньо спостерігати за франко-прусською війною 1870–1871 років, спробами Бісмарка відтворити “Священний союз”, назріванням конфлікту царської Росії й Австро-Угорщини з приводу Балкан.

Свої спостереження, погляди і настрої М. Драгоманов виклав у листах до Пипіна, а потім у листах до Бакуніна, Навроцького і діячів західноукраїнського руху та в кореспонденціях до “Вестника Европы”, “С.-Петербуржских ведомостей” та інших часописів.

Слідкуючи за міжнародними подіями, будучи прихильником визвольної боротьби селян, Драгоманов викривав войовничі плани пруської воячини. У зв'язку з цим, він у Берліні і Гейдельберзі написав книжку “Східна політика Німеччини й обрусіння”¹⁴. Ця праця була перекладена польською та німецькою мовами і друкувалася в польських та німецьких газетах. Крім названої, у 1871–1875 роках Драгоманов підготував такі праці як “Літера-

¹⁴ Восточная политика Германии и обрусение. Вестник Европы. 1872. Т. I. Кн. 2. С. 640–694; Т. 2. Кн. 3. С. 182–241; Кн. 4. С. 644–679; Т. 3. Кн. 5. С. 21–283.

тура російська, великоруська, українська і галицька”¹⁵, “Літературний рух у Галичині”¹⁶, “Росіяни в Галичині”¹⁷, “Десять років української літератури”¹⁸, “Нариси новітньої літератури малоросійського нарiччя”, яка була опублікована через сім років після смерті автора під назвою “Українське письменство 1866–1873 років”¹⁹ та інші.

Повернувшись до Києва (1873 р.), М. Драгоманов активно включився в культурно-освітню діяльність. Він став одним з найдіяльніших членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства і Старої Громади. Учений їздить по великих українських містах, налагоджує там роботу місцевих громад, складає для них програму дій.

Заохочений доброзичливими відгуками молоді, Драгоманов приймає на себе обов’язки редактора газети “Киевский телеграф”, яка перейшла до рук Старої Громади. До співробітництва в газеті були залучені М. Зібер, П. Житецький, І. Лучицький, П. Чубинський, А. Романович-Славатинський, М. Кибальчич, а згодом С. Подолинський, О. Терлецький та багато інших.

У “Киевском телеграфе” М. Драгоманов надрукував багато статей (часто без підпису) про політичне, громадське і літературне життя в Галичині (“Руські депутати в австрійському парламенті”, “Галицький сейм і товариство “Просвіта” та ін.). Його виступи набували дедалі більшої гостроти і наступальності. Вчений все наполегливіше прагнув нейтралізувати вплив на молодь консервативного Київського відділення Слов’янського товариства, орієнтованого на цілковите підпорядкування всієї культурно-освітньої роботи офіційній політиці царату.

1875 р. М. Драгоманов одержав 3-місячне наукове відраджження за кордон. Літом того ж року він відвідав Галичину, Буковину і Закарпатську Україну. Відкрито Драгоманов тут не проводив ніякої роботи. Але москвофіли скористалися тим, що Драгоманов був присутній на селянському вічі в Галичі, щоб оббрехати ніби він там виступав з промовою, в якій закликав до відокремлення України від Росії. Про це вони надіслали телеграму професору Київського університету С. Гогоцькому, а останній переслав її Міністерству народної освіти.

Під час цього відраджження М. Драгоманов познайомився з І. Франком і М. Павликом, які очолювали тоді студентський часопис “Друг”. Для його становлення велике значення мали листи М. Драгоманова, надіслані редакції у 1875–1876 роки, в яких він закликав зайнятися вивченням життєвих потреб народу.

¹⁵ Правда. 1873. № 4–6; 16–21; 1874. № 1, 2, 4–9; 1875. № 1–5.

¹⁶ Літературное движение в Галиции. – Вестник Европы. 1873. Т. 5. Кн. 9, 10.

¹⁷ Русские в Галиции: литературные и полемические заметки. – Вестник Европы. 1873. Кн. 1, 2.

¹⁸ Десять лет украинской литературы. – Вестник Европы. 1875. Стаття вирізана з номера за вересень і жовтень.

¹⁹ Літературно-науковий вісник. 1902. –Т. 20. – Кн. 10–12.

Виступи М. Драгоманова на шпальтах “Друга” народовці витлумачили, як втручання в галицькі справи, “псування молоді”. Драгоманов оголошувався небезпечним соціалістом.

Повернувшись з наукового відрядження, Драгоманов продовжує поряд з педагогічною науковою роботу. Працює разом з В. Антоновичем над корпусом українських пісень, готує до друку твори Й. Федьковича і водночас прилучається до суспільного руху – відвідує зібрання підпільних народницьких гуртків, очолюваних С. Подолинським, Я. Стефановичем, П. Аксельродом, О. Дейчем. Особисто знайомиться з керівником Одеського народницького гуртка А. Желябовим.

Розвиток українського руху стривожив уряд, котрий добачав у ньому новий вияв політичного сепаратизму України, й місцеві реакційні кола, що боялися революційної пропаганди, в якій вони підозрювали українських діячів. З особливою запопадливістю взялися за викорінення “українофільства” “Киевлянин” і “Московские ведомости” – Юзефович і Катков. Їх статті нагадували звичайнісінькі доноси. Так, “Киевлянин” доповідь М. Драгоманова на III археологічному з’їзді в Києві (1874 р.) розцінив як пропаганду відокремлення української культури від російської. Столична цензура вирізала з уже надрукованого номера “Вестника Европы” (1875, № IX–X) статтю “Десять років української белетристики”.

Ще наприкінці 1874 р. до уряду було надіслано з Києва меморандум, де українців звинувачено в тому, що вони хочуть “вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі”. Ймовірний автор цього меморандуму – помічник куратора Київського шкільного округу М. Юзефович. Він почав домагатися закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства й засипав уряд новими доносами. У серпні 1875 р. Олександр II наказав створити спеціальну комісію у складі міністра внутрішніх справ Тімашева, міністра народної освіти обер-прокурора Синоду Толстого, начальника жандармерії Потапова та Юзефовича для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю. Комісія прийшла до висновку, що “допустити окрему літературу на простонародному українському наріді значило б покласти тривку основу для переконання в можливості відділення, хоча б і в далекому майбутньому України від Росії”. Тому комісія вирішила закрити Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві, припинити видання газети “Киевский телеграф” і вжити персональних репресій проти окремих українських діячів. Вінчав ці заходи таємний наказ, підписаний Олександром II за кордоном в м. Емсі 18 травня 1876 р. про заборону українського письменства.

Куратор Київського учбового округу, передаючи невдоволення міністра народної освіти, запропонував М. Драгоманову добровільно подати у відставку. Останній відмовився. Наслідком нових доносів була санкція самого Олександра II на звільнення М. Драгоманова з університету. Вчений був взятий під суворий поліцейний нагляд з перспективою зас-

лання в одну з віддалених губерній. Драгоманов випадково довідався про існування такої вказівки і звернувся до т. зв. “Комітету 12” з проханням відрядити його за кордон для видання там періодичного журналу “Громада”. Було вирішено редактором затвердити М. Драгоманова, його заступником О. Терлецького. Редакцію ухвалено організувати у Львові або Відні.

Водночас Драгоманов порушив клопотання про одержання дозволу на виїзд за кордон у наукове відрядження. Йому вдалося одержати закордонний паспорт і на початку 1876 р. виїхати з Росії. Прибувши спочатку до Відня, а потім, через небажання австро-угорських цісарських властей надавати притулок політично неблагонадійному російському “гостю”, до Женеви, де створив своєрідний осередок політеміграції, який за словами І. Франка, став “центром коли не українського руху, то української думки на протязі цілих 20-ти літ”²⁰. Він з перших днів перебування в еміграції і до кінця життя знайомив європейську громадськість із здобутками української літератури. У рік появи Емського указу про заборону в Росії української мови і літератури, Драгоманов оприлюднив працю “З питання про малоросійську літературу”²¹, в якій навів текст Емського указу – цього ганебного акту проти української культури. У російській пресі про цей факт царського свавілля панувала гробова тиша. Указ навіть не був оголошений, а розісланий як циркулярний лист за підписом начальника Головного управління в справах преси Григор’єва.

Отже, Драгоманов перший порушив це мовчання й гнівно викривав як “стряпчих” Емського указу, так і його адвокатів у закордонній пресі. Зокрема у статті “Les jusephovicia” і галицькі адвокати” він характеризує галицьких москвофілів як безглузких оборонців царського наступу на українську літературу.

Та найгостріше виступив Драгоманов проти Емського указу у доповіді на літературному конгресі в Парижі 11 травня 1878 р. Він написав її французькою мовою, а потім вона була перекладена німецькою, італійською, іспанською та сербською мовами. Українською мовою була надрукована в часописі “Друг”,²² а потім окремою брошурою у виданні “Дрібної бібліотеки” під назвою “Література українська, проскрибована урядом російським” (1878)²³.

Доповідь – це короткий виклад історії українського народу та його літератури. Автор наголошує, що український народ переслідується царським деспотичним урядом, а українська культура і література заборонена ним зовсім.

²⁰ Франко І. Зібрання творів. Т. 41. К. 1964. С. 332.

²¹ По вопросу о малорусской литературе. Вена. 1876.

²² Друг. 1876. №16. 15/27/ серпня.

²³ Література українська, проскрибована урядом російським: Sprawozdania przedstawione конгресови Літературному в Парижі. З французької переклав Ром. Розм. Правда. 1878.

Драгоманов і в наступні роки представляв українську культуру за кордоном. Так, 1881 р. він разом з Павликом надіслав Міжнародному літературному конгресу, що засідав у Відні, свій лист-протест проти Емського указу.

Переборюючи неймовірні труднощі, Драгоманов заснував у Женеві вільну українську безцензурну друкарню, видавав збірник "Громада", а потім і часопис "Громада" (разом з С. Подолинським і М. Павликом), а також заборонені царизмом твори Т. Шевченка та ін.

Видання "Громади" пощастило налагодити тільки 1878 р. Всього вийшло п'ять збірок неперіодичного видання і до них два додатки, як окремі аркуші, кілька агітаційних брошур, написаних здебільшого Подолинським і відредагованих Драгомановим. Перший випуск "Громади" містить у собі програму і має назву "Передне слово до "Громади", в якому видавець обіцяє розповідати про життя українців по обидва боки кордону, а також про всі слов'янські народи. "Громада" призначалася й для того, щоб передавати українським громадянам нові здобутки всесвітньої науки і праці громадської, спрямовані на соціальне визволення людини і завоювання людських прав. Тут же подана широка багатoproграмна характеристика українського народу від найдавніших часів з його політично-соціальними і національно-культурними ідеалами та змаганнями за їх здійснення. Другий випуск – це великий том, дві третини якого складають кореспонденції з України за такими розділами: "Здириство", "Начальство", "Темнота". Після них подано праці Драгоманова "Народні школи на Україні", в якій обгрунтовується історичне право кожного народу на вільний національний розвиток та "Україна і центри", де простежувалися історія політичного і національного поневолення України. Третій випуск включає повість Панаса Мирного "Лихі люди". Одним з найцікавіших був четвертий випуск "Громади", який містив широку інформацію ("Біржові мошенства", "Вільний земський рух на Чернігівщині", "Геройська самооборона соціалістів в Києві" та ін.), бібліографічні замітки про російські й польські книги з української проблематики. Кілька полемічних "одповідей і заміток" видавця стали своєрідною реакцією Драгоманова на відгуки галицьких і російських газет та журналів про перші випуски "Громади". Але центральне місце в цій збірці належало розвідці Драгоманова "Шевченко, українофіли й соціалізм", в якій, виступаючи проти канонізації Шевченка, Драгоманов допустився несправедливих оцінок Кобзаря, що згодом і сам визнавав. П'ятий випуск "Громади" (1882) майже весь складається з матеріалів, написаних чи організованих та прокоментованих самим Драгомановим, містить у собі огляди соціалістичного руху в Польщі та інших країнах Європи, а також численні "Звістки з України". Вийшло також і два номери часопису "Громада" за редакцією М. Драгоманова, С. Подолинського та М. Павлика. Це видання нелегально транспортувалося в Росію й Україну. Найбільшу популярність збірники і часопис "Громада" здобули в Західній Україні.

Поруч з виданням “Громади” Драгоманов у женеvський період випустив у світ чимало брошур політичного, літературного та публіцистичного характеру, в яких знайшли вияв зненависть до царизму, заклик до рішучих дій для його повалення. М. Драгоманов уперше надрукував окремим виданням лист В. Белінського до М. Гоголя, співробітничав у російській емігрантській газеті “Вольное слово” (1881–1883), яка оголосила себе органом земської опозиції щодо самодержавства. Тут він вмістив серію статей на захист інтересів селян. Однією з найфундаментальніших праць, опублікованих у “Вольном слове” була “Історична Польща і великоросійська демократія”, названа М. Грушевським “найкращим з публіцистичних писань” (1882, № 3–20). Розвідка насамперед присвячена польському повстанню 1863 р. Драгоманов багато разів повторював, що Польща має право на своє самостійне незалежне від Росії існування, але лише в етнографічних межах, тобто, щоб поляки не претендували на Україну, яка теж має право на політичну і національну незалежність.

Протягом 70–90-х років Драгоманов брав діяльну участь в українських часописах “Друг”, “Світ”, “Народ”, виступав з публіцистичними статтями у російських, англійських, німецьких, французьких, італійських, болгарських та інших слов’янських виданнях.

У цей час учений написав ряд праць, в яких порушуються окремі питання, пов’язані з Галичиною і всією Україною. Зразком полемічної розвідки може служити стаття “Що таке українофільство”²⁴.

Коли їхав М. Драгоманов за кордон, керівництво Старої Громади обіцяло систематично надсилати йому матеріали для часопису і кошти на його видання і прожиток. Проте виконувало воно це зобов’язання дуже погано, а потім взагалі пішло на розрив, звинувачуючи Драгоманова в тому, що він ніби не дотримав прийнятих у Києві домовленостей.

У зв’язку з цим учений опинився у великій скруті. Та незважаючи на це, він багато працював, але не мав де друкувати свої дослідження.

Коли організацію Вищого училища (майбутнього Софійського університету) було доручено молодому й енергійному прогресивному вченому І. Шишманову, той зі згоди тогочасного голови уряду Стамбулова 1889 р. запросив Драгоманова на кафедру загальної історії. Прийнявши запрошення, Драгоманов спочатку поїхав до Софії сам, бо у цей час розпочався у Львові черговий процес над соціалістами М. Павликом та його товаришами і були побоювання, що при цьому буде назване ім’я їх ідейного натхненника, а це могло стати приводом для урядів Австрії та Росії вимагати видачі Драгоманова. Цього разу обійшлося, хоч галицькі й болгарські газети повідомляли про незадоволення російського уряду тим, що “братня Болгарія” дала притулок політичному вигнанцю, якого годилося б поставити перед судом. 1891 р. минув трирічний термін контракту і російський уряд знову порушив питання про відмову від послуг небез-

²⁴ Что такое украинофильство? – Русское богатство. 1881. № 11.

печного емігранта і вигнання його з країни. Болгарський уряд почав зволікати справу продовження контракту. Міністр освіти спробував умовити Драгоманова погодитися працювати за погодинною оплатою. Останній на це не погодився і вже збирався залишити Болгарію. Але великий авторитет вченого і тиск передових кіл громадськості змусили уряд відхилити вимогу Росії й підписати з Драгомановим контракт ще на три роки.

З перших днів праці у Софії Драгоманов рогорнув активну діяльність у справі організації навчального процесу, укомплектування бібліотеки, складанні бібліографії з гуманітарних наук.

Лекції вчений читав спочатку російською мовою, а потім перейшов на болгарську, чим ще більше прихилив до себе болгарську молодь, продемонструвавши їм взірць наукової сумлінності справжнього ученого. Його лекції охоче відвідували студенти інших факультетів, а також вільні слухачі. Коли 1894 р. до Болгарії приїхала Леся Українка, вона теж відвідувала лекції свого дядька.

Допомагаючи болгарам організувати перший університет, вчений намагався поставити на ноги поважне наукове видавництво, на базі якого був заснований один з перших наукових часописів “Сборник на народни умотворения наука и книжнина”, який відразу здобув високий науковий авторитет серед подібних європейських видань. Під безпосереднім керівництвом і за редакцією М. Драгоманова вийшов перший десяток томів, присвячених, головним чином, дослідженню слов'янського фольклору. Водночас у белетристичному відділі збірника було опубліковано такі шедеври болгарської класичної літератури як роман Івана Вазова “Под игом” (“Під ярмом”) та ін.

У Софії Драгоманов поновлює активну працю над дослідженням українського фольклору і давньої української літератури, роглядаючи їх у всеєвропейському і світовому контексті. Побудована на цих засадах доповідь, прочитана Драгомановим 1890 р. в Парижі на з'їзді фольклористів, дістала найвищу оцінку, як така, що зробила б честь будь-якому вченому.

Перші праці Драгоманова, присвячені питанням фольклору, як відомо, з'явилися ще в 60-х роках. 1867 р. він розпочав укладання збірок українського фольклору. Так з'явилося дві збірки українських казок та дві збірки українських пісень. Це власне єдине що й могло з'явитися у час дії валуєвського указу 1863 р. Разом з В. Антоновичем М. Драгоманов підготував два томи “Исторических песен малорусского народа (1874–1875)”, удостоєної премії Академії наук. Видання містить фольклорну спідщину X–XVIII ст. (від дружинного епосу до козацьких часів Б. Хмельницького), яка супроводжується історико-філологічним коментарем. У передмові Драгоманов наголошує, що мета видання полягає в тому, щоб познакомити читачів з історією українського народу, зафіксованій у народній творчості. Народні пісні, мовиться у передмові, дають найкращий

ключ до розуміння політичного, духовного й етнічного життя народних мас.

Істотним внеском в історію української культури є “Малорусские народные предания и рассказы” (1876), “Нові українські пісні про громадські справи” (1881), “Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.” (1883–1885).

Наводячи пісні доби існування Запорозької Січі, Драгоманов полемізує з Соловійовим і Кулішем, які трактували Запоріжжя як гніздо розбешак. Драгоманов підкреслював, що український народ зберіг у своїй пам'яті найкращі почуття до волелюбних і мужніх запорожців XVI–XVII ст. “Український народ, – пише М. Драгоманов, – не складає пісень так собі, тільки для співу, чи для забави, а складає їх, маючи на думці дійсне життя, що дає українським пісням щиро реальний характер”²⁵. “Переглянувши вчинки цілого Коша Запорозького від 1667 до 1676 р. – продовжує М. Драгоманов, – [...] показується, що Запорозжя ніколи не забувало думки: перше, про цільність усієї України; друге, про вільність її, третє, про рівність і доброту черні. І це не дивно, адже запорожці були вихідцями з усіх сторін України, від Карпат до Слобідчини, і були найбільше люди з черні, притому люди найгарячіші, звичні до волі”²⁶.

Народна творчість, за його свідченням, допомогла посправжньому пізнати життя і побут українського народу.

Етнографічно-фольклористичні праці Драгоманова болгарського періоду відзначаються більшою зрілістю і науковою переконаністю. Вивчення болгарських релігійних легенд привело вченого до висновку про їх велику подібність до українських. У зв'язку з цим він висунув думку, щоб така важлива галузь народознавства, як народна творчість вивчалася не тільки фольклористами, а й істориками, психологами, мистецтвознавцями, економістами, істориками права, істориками релігії та ін.

1891 р., аналізуючи фольклористичні твори М. Драгоманова, І. Франко відзначав прекрасне знання автором фактів і вміння ними оперувати. У дослідженні фольклору, говорив І. Франко, Драгоманов випередив сучасників європейських учених і вважається фольклористом світового значення²⁷. Його знали і цінували не тільки українські та російські, але й вчені всієї Європи. Його статті, меморандуми, реферати з'являлися у французькій, англійській, італійській, американській пресі. Друкувалися вони і в Росії під зашифрованими псевдонімами чи криптонімами.

На Міжнародному конгресі фольклористів 1891 р. в Лондоні М. Драгоманов читав доповідь на тему “Слов'янські оповідання про народження

²⁵ Драгоманов М. Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. Ч. I. Женева. 1883. С. XIV.

²⁶ Там само. С. XXX.

²⁷ Франко І. Болгарські праці Драгоманова. – Зібрання творів у 50-ти т. К., 1986. –Т. 46. – Кн. 2. – С. 24–42.

Костянтина Великого". На цьому ж конгресі його було обрано членом міжнародної ради фольклорного товариства, а в Чикаго - почесним членом керівництва фольклористичним конгресом.

У числі праць, написаних ученим в останні роки життя, виділяються: "Неполітична політика" (1890), "Чудацькі думки про українську справу" (1891), "Неправда – не просвіта" (1892), "Довгі вуха новішої ери" (1893), "Листи на Наддніпрянську Україну" (1893–1894). Отже, серед багатьох наукових, культурно-освітніх та громадських зацікавлень, Драгоманов все ж перевагу надавав збиранню й публікації усної народної творчості, зокрема історичних та політичних пісень. Наслідком реалізації цієї проблеми стало кілька фундаментальних збірок української народної творчості. У сукупності вони мали перед усім світом заявити про існування великого народу з багатою і славною історією та культурою, засвідчити його історичні права на поважне місце в сім'ї європейських народів. Зібрані скарби мали стати надійною основою для утвердження національної самосвідомості народу, ґрунтом для дальшого розвитку його культури, мови, літератури, науки.

Другою проблемою, над якою невтомно працював Драгоманов, було осмислення історичної долі українського народу, його культури, прагнення визначити шляхи розвитку України. У процесі виконання цього завдання народилися численні розвідки з політичної історії, історії літератури і літературного процесу, доповнені прогностичними розвідками про соціально-політичне і культурне майбуття українського народу. Чи не найголовнішими з них є: "Шевченко, українофіли і соціалізм", "Австро-руські спомини", "Листи на Наддніпрянську Україну", "Историческая Польша и великорусская демократия", "Волный Союз" – "Вільна Спілка", "Опыт украинской политико-социальной программы".

І, нарешті, третім неозорим полем діяльності Драгоманова були заходи, спрямовані на пробудження й активізацію національної самосвідомості, політичної волі і соціальної енергії народу в боротьбі за визволення, розбудову своєї державності і культури. Засобом для здійснення цих завдань і було видання збірки та часопису "Громада", яка повинна була стати вічевим дзвоном, який мав будити тих, хто спав чи знесилився у боротьбі, кликати живих до боротьби за краще майбуття.

16 грудня 1894 р. друзі й близькі М. Драгоманова влаштували у Львові 30-річний ювілей його політично-громадської і літературно-наукової діяльності. На честь Драгоманова було організовано культурно-освітнє товариство "Поступ", яке скликало народне віче. На ньому виступали робітники, селяни, представники інтелігенції і закликали працювати й боротися як Драгоманов. Доповіді про вченого виголосили І. Франко і М. Павлик. Вітали вченого і громадського діяча В. Стефаник, Н. Кобринська, Д. Лукіянович, І. Сандуляк, І. Ковач. Вітальні телеграми на ім'я ювіляра надійшли з Женеви, Лондона, Парижа, Софії й з усієї України. Його вітали А. Рамбо, В. К. Морфіль, Л. Леже, М. Шіфф, Г. Парі, І. Полівка та ін.

Ювілей М. Драгоманова – це справді було свято свідомої себе України. Підведення підсумків 30-річної наукової і літературної праці Драгоманова стало водночас і підведенням останньої риски в його житті. 8(20) червня 1895 р. перестало битися серце невтомного трудівника. Ще вранці того дня він читав лекцію у Вищій школі. Поховали його в столиці Болгарії – Софії. На похоронах була Леся Українка. Мали бути й М. Павлик та І. Франко, але їх затримали на кордоні.

Похорон М. Драгоманова перетворився в демонстрацію любові і вдячності інтелігенції, студентів і професорів до свого вчителя і соратника. Смерть Драгоманова викликала великий відгомін серед передової громадськості України, Росії, Болгарії та інших країн. Матеріали про цю сумну подію були зібрані й 1896 р. випущені в світ стараннями М. Павлика²⁸.

* * *

Документи і матеріали, вміщені у пропонованому виданні, різні за походженням і характером. Це офіційні документи, виявлені в архівних фондах, повідомлення преси, листи, спогади, виступи на 30-річному ювілеї вченого і його похоронах, вітальні телеграми ювілярові і телеграми співчуття, надіслані рідним, некрологи в періодичній пресі, програми ювілейних засідань тощо. Окреме місце серед них займають “Автобіографічні замітки” і “Додатки до автобіографічних заміток”. У цілому вони відтворюють основні етапи життя і діяльності вченого і громадського діяча, а також містять окремі факти про вшанування його пам’яті.

Документи і матеріали згруповані в п’яти розділах у хронологічній послідовності: розділ перший. 1841–1875 /док. 1–88/; розділ другий 1876–1888 (док. 89–132); розділ третій. 1889–1895 (док. 133–244); розділ четвертий. 1896–1917 (док. 245–295); розділ п’ятий. 1918–1994 (док. 296–347). Окремі документи друкуються скорочено, що оговорено в кожному конкретному випадку. Документи, писані російською, польською, чеською, болгарською, німецькою мовами друкуються у перекладах українською мовою. Документи, писані українською мовою, подаються мовою оригіналу за сучасним правописом, але із збереженням головних фонетичних особливостей. Слова, які не вдалося прочитати через нерозбірливість або пошкодження тексту, відмічаються трьома крапками у квадратних дужках. Підкреслені в оригіналі слова, речення і вислови подаються курсивом. До 1 лютого 1918 р. всі документи датуються за старим і новим стилем, з 1 лютого 1918 р. – тільки за новим.

Збірка супроводжується передмовою, примітками, іменним та географічним покажчиками. Примітки до кожного документа мають окрему нумерацію і подаються в кінці книги.

---

²⁸ Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. Его юбілей смерть, автобіографія. С портретом небіжчика. Зладив і видав М. Павлик. Коштом українців. Львів. 1896.

Примітки склали Іван Бутич та Олег Купчинський, покажчики іменний та географічний – Галина Болотова та Ніна Грабова.

Упорядники висловлюють щиру подяку М. О. Морозу за надану допомогу у виявленні документів, М.І. Бутич - за виконану науково-допоміжну роботу.

Іван Бутич

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1841–1875

№ 1

1841 р., вересня 6(18). – Свідоцтво про народження
М. Драгоманова, видане 16(25) червня 1850 р.
Полтавською духовною консисторією

СВІДОЦТВО

Згідно з указом його і. в. Полтавська духовна консисторія¹ слухали прохання поміщика чиновника 8 класу Петра Драгоманова² про видачу метричного свідоцтва про народження його сина Михайла. Народився він^а у місті Гадячі³ в Соборно-Успенській парафії 1841 року вересня 6 дня й учинену в архіві цієї консисторії довідку, на якій виявилось: у метричній міста Гадяча Соборно-Успенської церкви⁴ за тисяча вісімсот сорок перший рік книзі під № 19 у записці так: “вересня шостого числа гадяцького повітового суду у засідателя чиновника 8 класу і кавалера Петра Іоакимова Драгоманова й законної дружини його Єлисавети Іванової⁵, обоє православного сповідання, народився син Михайло. Хрестив священник Василь Сильвестрів того місяця шістнадцятого числа. Хрещеними батьками були: колезький секретар Петро Іванів Цяцька й титулярна радниця Марія Антоніва Рощаковська”.

Ухвалили і його преосвященство Ієремія єпископ полтавський і переяславський і кавалер затвердив: за прописом архівної довідки, видати поміщикові чиновникові 8-го класу Петрові Драгоманову на підставі 1426 статті дт. зведення законів поточного 1849 року при списку про народження сина його Михайла метричного свідоцтва. Внаслідок чого воно й дано. Червня 16 дня 1850 року.

Архимандрит Феофан
Секретар Олександр Нечаєв
Столоначальник Дмитро За [...] ^б.

У цього свідоцтва Полтавської духовної консисторії печатка.

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 303. Спр. 41, Арк. 31–31 зв.
Оригінал. Переклад з російської.

^а “Він” у тексті написано двічі.

^б Прізвище не відчитано.

**1850 р., серпня 16(28). – Рішення Полтавського
дворянського зібрання про дворянство
роду Драгоманових**

1850 року липня 14 дня за указом його і.в., Полтавське дворянське депутатське зібрання знову розглядало справу про дворянство роду Драгоманових і надалі при проханні поміщика Гадяцького повіту¹ чиновника 8-го класу і кавалера Петра Якімова сина Драгоманова документ рівно й супровідні при відношенні тутешньої духовної консисторії метричні свідоцтва про народження прохача і дітей його Михайла, Івана й Варвари. У справі значиться за визначенням Чернігівського дворянського депутатського зібрання, що відбулося 13 червня 1790 року, внесений в 1 частину дворянської родовідної книги батько прохача поручик у подальшому колезький асесор Яким Драгоманов з дітьми на підставі таких документів: перше, відкритого ордера з колишньої Генеральної військової канцелярії² батькові його Якімові, значковому товаришеві Стефану Драгоманову 13 жовтня 1755 року за № 7578 наданого за визначенням його в Переяславський магістрат³ на посаду вйта; друге, відкритого ордера з цієї канцелярії йому, Стефану Драгоманову, 26 січня 1756 року за № 611, наданого про призначення його в Переяславський магістрат нинішнім вйтом; третє, патента за підписом генерал-фельдмаршала і кавалера графа Петра Олександровича Румянцева-Задунайського⁴ довідникові Якімові Драгоманову 30 вересня 1783 року за № 429 даного про підвищення його, Драгоманова, з військових канцеляристів у військові товариші; четверте, паспорта за підписом генерал-поручика і кавалера Вікента Дерфельдена військовому товаришеві Якімові Драгоманову 26 серпня 1787 року № 715 даного в тому, що він звільнений від служби з нагородою чином поручика, далі колишній маршал Гадяцького повіту подав до дворянського зібрання:

а) список про родину Якіма Драгоманова, в якому значиться, що він має за ревізією селян чоловічої статі 18 душ;

б) два паспорти – перший за підписом генерала від інфантерії, державної військової колегії члена Миколи Драгоманова за лютий місяць 1797 року надані в тому, що Яким Драгоманов із дворян, за височайшим велінням звільнений від служби для призначення для статських справ [...] майорського чину 11 лютого 1796 року, а останній з Герольдмейстерської контори 7 серпня 1797 року про звільнення Якіма Драгоманова, що знаходиться при Герольдії без справ колезького асесора;

в) подорожній лист за власноручним підписом государя імператора Олександра 1-го⁵ 21 листопада 1721 року даний колезькому асесорові Яки-

^a Два слова не прочитано.

мові Драгоманову на проїзд із С.-Петербурга до міст: Хорола⁶ й Гадяча через Москву й назад. Із наданих при теперішньому проханні чиновника 8 класу Петра Якимова сина Драгоманова документів й супроводжуваних при відношенні Полтавської духовної консисторії значиться:

Перше, метричні свідоцтва даної консисторії 16 червня 1850 року за № 6119, 6120, 6121, 6122, що у Якима Стефанова Драгоманова від дружини його Ганни народився син Петро 29 червня 1802 року, а у чиновника 8 класу Петра Якимова, сина Драгоманова, й законної дружини його Єлисавети народилися сини Михайло 6 вересня 1841 року, Іван 27 вересня 1842 року та дочка Варвара 18 вересня 1846 року.

Друге, указу про відставку чиновника 8 класу Петра Якимова, сина Драгоманова, з провіантського департаменту військового міністерства 25 лютого 1837 року даного, що він, Драгоманов, із дворян на службу вступив 1817 року підвищений у колезькі регістратори 1820 року й, відбуваючи служби, відповідно до чинів всемилостивіше нагороджений орденом Св. Анни 3 ступеня 23 лютого 1836 року, звільнений 10 жовтня 1836 року, в штрафх і під судом не був. І треті списки – про родину 8 травня 1850 року складені за підписом предводителя дворянства Гадяцького повіту, що він, Драгоманов, одружений на дочці надвірного радника Цяцьки Єлизаветі; має синів Михайла й Івана, дочок Варвару та Ольгу. Він має за останньою ревізією Гадяцького повіту при Монастирських Будищах чоловічої статі 3 душі селян і за дружиною при місті Гадячі й у Гадяцькому повіті чоловічої статі 15 душ.

Постановили: на підставі зводу законів про стани тому 1 видання 1842 року, чиновника 8 класу Петра Драгоманова з дружиною його Єлизаветою, синами Михайлом і Іваном і дочкою Варварою приєднати до родини батька його колезького асесора Якима Драгоманова, внести до 1 частини дворянської родовідної книги й видати йому грамоту, а на імена дітей копії постанови, оригінальні ж документи після зняття для справи копій, йому повернути. За внесення Драгоманова до родовідної книги стягнути з нього у дворянську капітальну касу суму п'ять крб. сріблом. Про що предводителя дворянства Гадяцького повіту повідомити для занесення пана Драгоманова до списків спадкових дворян того повіту, при чому просити пана предводителя стягти з нього, Драгоманова, призначені в дворянську касу гроші і доставити в це зібрання, а правлячого Сенату⁷ департаменту Герольдії з додатком родовідної й копії з постанови й оригінальні документи за підписом виконуючого обов'язки губернського предводителя й повітових депутатів дворянства.

1850 року, вересня 2 дня, ця копія з оригінальною постановою згідна й відповідає змісту цього висновку, синові чиновника 8 класу Петра Драгоманова Михайлові Драгоманову, для посвідчення про дворянське його походження, з полтавського депутатського зібрання видана з доповненням, що копії з документів й форменна родовідна подані до правлячого

Сенату в департамент Герольдії при рапорті зібрання від 16 серпня 1850 року за № 3246-М.

За губерньського предводителя
дворянства Полтавського повіту І. Блинов
Секретар Петро Ганьк[овський]
Помічник секретаря (Підпис)

Державний архів м. Києва. Ф.16. Оп. 303. Стр.41. Арк.32–33.
Копія. Переклад з російської

№ 3

**1853 р., червня 11.(23) – Свідоцтво М. Драгоманова
про закінчення Гадяцького повітового
училища¹**

СВІДОЦТВО

Учень Михайло Петрів Драгоманов, син чиновника 8 класу, що має від роду одинадцять років, навчався з 1 серпня 1849 по 11 липня 1853 року, в Гадяцькому повітовому училищі і закінчив у ньому повний курс навчання. Під час навчання поведінки був “зразкової”. З предметів, що викладалися, виявив успіхи: 1, з закону божого “відмінні”, 2, з російської мови “відмінні”, 3, з арифметики “відмінні”, 4, з геометрії “відмінні”, 5, з історії “відмінні”, 6, з географії “відмінні”, 7, з чистописання “добрі”, 8, з малювання та креслення “добрі”, – а тому має право на переваги, надані височайше затвердженими 28 листопада 1844 року додатковими правилами до статуту про цивільну службу тим, що закінчили курс у повітових училищах. На підтвердження чого й дано йому це свідоцтво за печаткою училища. 1853 року, червня 11 дня.

Почесний доглядач Гр. Корсун
Штатний доглядач Тарасов
Законоучитель протоієрей Петровський
Вчитель російської мови Єф. Кудрицький
Вчитель математики Щекановський
Вчитель історичних наук М. Бойкевич
Вчитель чистописання, креслення і малювання Новиков

Помітка на звороті: “Свідоцтво Михайлу Петровичу пану Драгоманову 1849 р. [...]”^a у 1853 року у Гадячі.

Київський літературно-меморіальний музей Лесі Українки. Кн. 4725, а-907.
Оригінал. З червоного сургуча печатка Гадяцького повітового училища.

^a Два слова не відчитано.

№ 4

1853 р., липня 4(16). – Довідка гадяцького повітового лікаря про стан здоров'я М. Драгоманова

ДОВІДКА

Сим засвідчую, що малолітній син чиновника 8-го класу Петра Драгоманова Михайло цілком здоровий, ніяких тілесних недоліків, а ні хвороб не має; віспа на ньому привита. На підтвердження чого й дано йому цю довідку з прикладеною печаткою.

Полтавське повітове місто Гадяч. Липня 4 дня 1853 року.

Гадяцький повітовий лікар (підпис)

До гімназіяльних літ М. П. Драгоманова. Подав М. Бужинський.
– Україна (Київ). – 1926. – № 2–3. – С. 65.

№ 5

1854 – 1855 рр. – Відомість про успішність учня IV класу Полтавської губернської гімназії М. Драгоманова

За 1854–1855 уч[бовий] рік. Загальна й екзаменаційна відомість про успіхи та поведінку учнів Полтавської губернської гімназії.

IV клас – Драгоманов Михайло.

	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Сума	Сер. висновки
Закон Б.	5	5	5	5	5	5	5	5	5	45	5
Слов. мова	5	5	5	5	5	5	5	5	5	45	5
Словесність	5	5	5	5	5	5	5	5	5	45	5
Алгебра	5	5	5	5	5	5	5	5	5	45	5
Геометрія	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Природ. науки	5	5	5	5	5	—	5	5	5	40	5
Р. Географія	5	5	5	5	5	5	5	4	4	43	4,77
В. Історія	5	5	5	5	5	5	5	5	5	45	5
Латинська	5	5	5	5	5	5	5	5	5	45	5
Німецька	4	4	4	4	4	3	4	1	2	30	33/9

	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Сума	Сер. висновки
Франц. мова	4	4	4	4	4	4	4	4	4	36	4
Загальний висновок	—	—	48=5	48=5	48=5	—	—	—	—	—	—
Поведінка	5	5	4	4	5	5	5	5	5	—	—

М. Бужинський. До гімназіяльних літ М. П. Драгоманова. — Україна (Київ). — 1926. — № 2-3. — С. 66.

№ 6

1855–1856 рр. — Відомість про успішність учня V класу Полтавської губернської гімназії М. Драгоманова^а

За 1855–1856 уч[бовий] рік. Загальні й екзаменаційні
відомості про успіхи й поведінку учнів
Полтавської губернської гімназії.

V клас — Драгоманов Михайло.

	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Сума	Сер. висновки
Закон Б.	—	—	—	нб	нб	4	3	3	3	13	2,16
Слов. мова	4	4	4	5	5	5	4	4	4	39	4,33
Словесність	4	5	5	5	5	5	4	4	4	41	4,55
Геометрія	5	5	5	4	4	4	3	—	—	—	—
Алгебра	4	5	5	4	4	2	3	—	—	—	3,83
Фізика	4	4	5	4	4	4	3	3	3	34	3,77
Природ. науки	—	5	5	5	5	—	—	4	4	—	4,66
Загальна історія	5	5	5	5	5	5	5	5	5	44	4,88
Російська істор.	5	5	5	5	4	4	3	3	3	37	4,11
Латинська мова	—	5	5	5	5	5	5	5	5	40	5
Німецька мова	2	3	3	3	2	2	2	1	1	18	2

^а У 5-му класі М. Драгоманов був залишений на друкий рік, але постанови Педагогічної ради гімназії з приводу цього не збереглося.

	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Сума	Сер. висновки
Франц. мова	4	4	3	3	3	3	3	3	3	29	3,22
Заг. висновок	—	—	4,54	—	3,81	3,90	—	3,54	—	—	—
Поведінка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

М. Бужинський. До гімназіяльних літ М. П. Драгоманова. — Україна (Київ). — 1926.
— № 2-3. — С. 66-67.

№ 7

1856—1857 рр. Відомість про успішність учня V класу Полтавської губернської гімназії М. Драгоманова^б

Загальні й екзаменаційні відомості про успіхи
і поведінку учнів Полтавської губернської гімназії
за 1856—1857 рік.

V клас — Драгоманов Михайло

	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Сума	Сер. висновки
Закон Б.	5	5	4	4	3	2	3	2	3	31	3,44
Словесність	5	5	5	5	5	5	5	4	5	44	4,88
Слов. мова	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Геометрія	4	4	4	4	4	2	3	3	2	30	3,33
Алгебра	4	4	4	4	4	4	3	3	2	32	3,55
Фізика	4	4	4	4	4	4	3	3	2	32	3,55
Природ. науки	—	—	—	—	—	3	—	—	—	3	3
Всесв. історія	—	5	5	5	5	5	5	5	5	45	5
Р. Географія	—	4	4	4	5	5	5	4	2	36	4
Лат. мова	5	5	5	5	5	5	5	5	5	45	5
Нім. мова	2	2	1	—	—	—	—	—	—	5	1,7
Франц. мова	4	4	5	4	4	3	4	4	3	34	3,77
Поведінка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

М. Бужинський. До гімназіяльних літ М. П. Драгоманова. — Україна (Київ). — 1926.
№ 2-3. — С. 67.

^б М. Драгоманов був залишений на другий рік у п'ятому класі.

№ 8

1857–1858 рр. Відомість про успішність учня VI класу Полтавської губерньської гімназії М. Драгоманова

Загальні й екзаменаційні відомості про успіхи та поведінку учнів
Полтавської губерньської гімназії за 1857–8 навчальний рік.

VI клас – Драгоманов Михайло

	Закон Божий	Загальна іст.	Російськ. історія	Матем.	Франц. мова	Законів і лат. мова	Рос. слов.	Нім. мова	Природ. науки	Фізика	Число балів
Сер. висновок	3,88	5	5	3	4,17	5	5	3,44	5	3,11	44,73
За екзаменом	5	5	5	5	4	5	5	4	5	4	4,47
Заг. висновки	4,44	5	5	4	4,06	5	5	3,72	5	3,56	4

М. Бужинський. До гімназіяльних літ М. П. Драгоманова. – Україна (Київ). – 1926. – № 2–3. – С. 67.

№ 9

1858–1859 рр. Відомість про успішність учня VI класу Полтавської губерньської гімназії М. Драгоманова

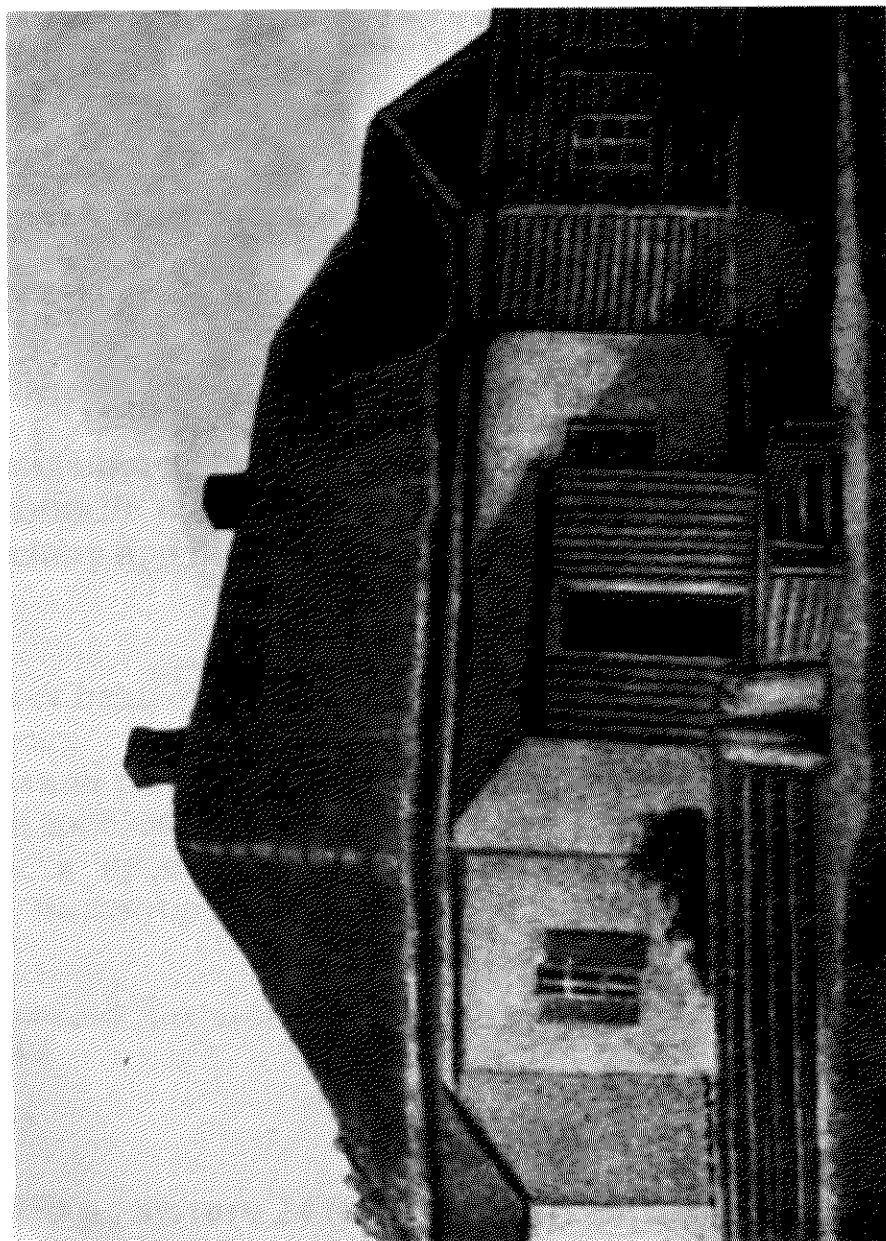
Книга вступу до лазарету хворих пансіонерів за 1858 рік.

Драгоманов Михайло – 7/ПІ – 7/ПІ –

Загальні й екзаменаційні відомості про успіхи й поведінку
учнів Полтавської гімназії за 1858–9 уч[бовий] рік.

VII клас – Драгоманов Михайло

	Серпень	Вересень]	Жовтень	Листопад	Гурдень	Січень	Лютий	Березень	Квіт[ень]	Сума	Середн. висновок
Закон Б.	5	5	5	5	5	4	4	—	—	—	—
Словесність	5	5	5	5	5	5	—	—	—	—	—
Математика	3	4	3	2	2	3	—	—	—	—	—
Фізика	3	3	3	2	2	3	—	—	—	—	—
Космографія	3	3	5	5	5	—	—	—	—	—	—

Хата, в якій народився Михайло Драгоманов у Гадячі

	Серпень	Верес[ень]	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квіт[ень]	Сума	Середн. висновок
Природ. науки	5	5	5	5	5	5	5				
Географія	4	4	4	4	4	5	5				
Р. Історія	—	—	5	5	5	—	—	—	—	—	—
В. історія	—	—	5	5	5	—	—	—	—	—	—
Латин. мова	5	5	5	5	5	5	—	—	—	—	—
Нім. мова	3	3	4	4	4	4	4	—	—	—	—
Франц. мова	4	4	4	5	5	4	—	—	—	—	—
Поведінка	5	4	5	—	—	—	—	—	—	—	—

М. Бужинський. До гімназіяльних літ М. П. Драгоманова. — Україна(Київ). — 1926.
— №2-3. С. 67.

№ 10

1859 р, лютого 23 (березня 7). З протоколу засідання педагогічної ради Полтавської губернської гімназії присвяченого розгляду рапорту наглядача пансіону про поведінку учня VII класу М. Драгоманова

ПРОТОКОЛ

Засідання педагогічної Ради Полтавської губернської гімназії 23 лютого 1859 року.

IV Слухали рапорт наглядача шляхетного при гімназії пансіону Казначеева про зроблені йому учнем VII класу Драгомановим грубощі¹.

Ухвалили: провести з приводу цієї скарги розслідування, для чого й призначені: інспектор гімназії, старший наглядач пансіону й вчитель Гаєвський.

М. Бужинський. До гімназіяльних літ М. П. Драгоманова. — Україна (Київ). — 1926.
— № 2-3. — С.68.

№ 11

1859 р., лютого 24 (березня 8) — Протокол засідання педагогічної Ради Полтавської губернської гімназії про наслідки розслідування справи про поведінку учня VII класу М. Драгоманова

ПРОТОКОЛ

Засідання педагогічної Ради Полтавської губернської гімназії від 24 лютого 1859 року.

1. Слухали: рапорт слідчих у справі учня Драгоманова і за показанням його свідків, рівно як і з рапорту наглядача Казначеева виявилось:

19 лютого наглядач шляхетного при гімназії пансіону Казначеев, збираючись вести учнів до церкви, наказав учневі III класу Івахненку одягнути мундир, але коли той не захотів вдягати мундира й доводив, що можна йти і в куртці, то наглядач сказав йому: "Йди, дурень, одягайся, ще тобі рано пускатися у такі розсуди". Присутній при цьому учень VII класу Драгоманов звернувся до наглядача зі словами: "не смійте лаятися". (За свідченням Драгоманова: а лаятися не можна, за показанням свідків: "Олексію Олександровичу, Ви не маєте права лаятися").

Потім Івахненко пішов одягатися, й, повернувшись через 10 хвилин неодягненим, знову став доводити, що все рівно він піде в куртці; наглядач же запевняв його, що оскільки день високоурочистий, то необхідно одягти мундир. Слухаючи цю розмову, Драгоманов іронічно сміявся. Наглядач, звертаючись до нього, зауважив: "що безглуздо ж дозволяти сміятися над законами й на такі урочисті випадки дозволяти нав'язувати свої погляди". (За свідченням Драгоманова сміх його був викликаний комізмом пояснення й зауваження йому наглядача полягало просто в слові "глупо"). Драгоманов на це відповів: "якщо Ви ще раз насмілитесь так висловитися, то я Вам дам по фізіономії. (За свідченням Драгоманова й учнів різниці немає). За рапортом розмова на цьому й припинилася. За свідченням Драгоманова й свідків наглядач у відповідь Драгоманову сказав, що він також пустить йому у фізіономію чим попадеться, причому, за свідченням учня Козиненка, Драгоманов заперечив: "а я Вас руками".

Наступного дня, лютого 20 вранці, наглядач, сидячи на своєму місці писав рапорт про вчорашню пригоду. Драгоманов, підійшовши до нього, запитав, що він пише, і, на відповідь наглядача, що він пише рапорт, продовжив: "якщо рапорт, то напишіть же, що Ви побили й облаяли Івахненка, що Драгоманов, бажаючи його захистити, обіцяв побити Вас". (За свідченням Драгоманова й свідків, до цього була додана фраза: "й що Ви також обіцяли побити його столом"). Коли учні помітили, що наглядач лише тільки полаяв, але не бив учня Івахненка, то Драгоманов заперечив: ну так і я ж не бив Вас, а лише обіцяв побити. З приводу рапорту справа цим закінчилася; за свідченням Драгоманова, він продовжив: "я напишу, що Ви теж хотіли побити мене, а писати про це не хочете". Наглядач же відповів: "Пишіть, пишіть; побачимо, кому більше повірять".

Ухвалили: На основі §105 статуту гімназії й повітових училищ 1828 р. виключити учня VII класу Драгоманова із установи. За цією ухвалою йде особлива думка¹.

Реєстр вихідних паперів Полтавської дирекції училищ на 1859 р.

З березня № 373. Попечителеві Учбового округу з доданням копії протоколу засідання педагогічної Ради Полтавської гімназії, що відбулося 23/ІІ про учня VII класу Драгоманова.

Реєстр вхідних паперів Полтавської дирекції училищ на 1859 р.:

Попечителя Київського учбового округу від 14.III № 1164 – у справі виключення учня Драгоманова за погану поведінку.

Його ж від 14.III № 1166 – про розслідування, проведене за рапортом Казначеева.

Реєстр вихідних паперів Полтавської дирекції училищ на 1859 р. 24 березня № 445². Попечителеві Київського учбового округу із донесенням у справі виключення вихованця Драгоманова³.

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп.25. Спр.83. Арк.23–24. Оригінал. Переклад з російської. Оубл. М. Бужинський. До гімназійних літ М. П. Драгоманова. – Україна (Київ). – 1926. – № 2–3. – С. 68–69.

№ 12

1859 р., березня 3(15). – Подання директора училищ Полтавської губернії О. Данилевського попечителеві Київського учбового округу М. Пирогову про виключення М. Драгоманова з гімназії

Його превосходительству панові попечителеві Київського учбового округу⁴.

На засіданні педагогічної ради Полтавської гімназії, 24 минулого лютого обговорено було вчинок учня VII класу Драгоманова щодо наглядача при шляхетному пансіоні Казначеева.

З приводу розбіжностей, що виникли між членами педагогічної ради питання важливості вчинку Драгоманова, й особливої думки вчителів Строніна², Горового, Казимовського, Вакуловського, що при цьому надсилаються, підстави вважають за потрібне подати вашому превосходительству, якими керувалася більшість членів при визначенні свого рішення з цієї справи.

Різку витівку Драгоманова не можна приписати хвилинній запальності його характеру, бо він не лише не виявив у своєму вчинку каяття, якого терпляче вичікував протягом цього дня Казначеев, готовий подати йому руку примирення, але ще й посилив цю провину новою зухвалістю, образивши повторно на другий ранок Казначеева без будь-якої причини з боку останнього. Та й чи перша витівка учня Драгоманова насправді була навмисно викликана Казначеевим, як намагаються довести в особливій думці вчителі: Стронін, Горовий, Казимовський і Вакуловський. Ні характер Казначеева, м'який, спокійний, поблажливий, ні сам хід справи, як видно з доданих документів, не становлять підстав для такого висновку. Ні, можна безпомилково твердити, що тільки найнедоречніша й уїдлива насмішка з боку учня Драгоманова могли вивести з терпіння холоднокровного наглядача і викликати його на різке зауваження Драгоманову, зауваження, яке за змістом вищенаведеної особливої думки, ставиться наглядачеві у

грунтовну вину. Нарешті, і причина поведінки Драгоманова далеко небездоганна, і, звичайно, не дає йому жодного права на поблажливість Ради. До того ж, вважаю обов'язком доповісти вашому превосходительству, що з недавнього часу, думаю внаслідок різнорідних поглядів викладачів на справу виховання і ставлення їх до учнів, як побачите з особливої думки вчителя Ганнота³, дух свавілля і непослуху помітно почав проявлятися, особливо учнями вищих класів гімназії, які, склавши собі високі поняття про свої права, не хочуть проте усвідомлювати своїх обов'язків, чекають якихось нездійснених химерних реформ на користь повної свободи своїх дій і тяжіння теперішнім порядком, так необхідним у середньому навчальному закладі, де виховуються діти починаючи з дев'ятирічного віку, порядком, на їх думку, вже несучасним і давно віджилим свій вік. Все ж обставини, взяті разом, спонукали більшість ради до суворого, але на їхнє переконання, справедливого вироку з приводу вчинку учня Драгоманова.

Надсилаючи при цьому Вашому превосходительству протокол засідання ради, оригінал рапорту наглядача Казначеева, також свідчення учнів, уклінно прошу дозволу вашого превосходительства згідно висновку більшості членів педагогічної ради, виключити учня VII класу Драгоманова з довіреної мені гімназії.

Директор училищ О. Данилевський

Березня 3 дня, 1859 року.

ЦДІА України у Києві. Ф.707. Оп.25. Спр.83. Арк. 9-10 зв. Оригінал. Переклад з російської.

№ 13

1859 р., березня 14(26). – Лист попечителя Київського учбового округу М. Пирогова до директора училищ Полтавської губернії О. Данилевського з зауваженнями педагогічній раді з приводу виключення М. Драгоманова з гімназії

Панові директорів училищ Полтавської губернії

Із листа (надісланого мені) учнів VII класу в справі Драгоманова, я вбачаю, що вони звернулися до мене за вашою пропозицією. Такий спосіб дій я вважаю неправильним, він порушує довір'я учнів і до Вас і до рішень педагогічної ради. А що ще гірше, він доводить, що це недовір'я уже існує. Із мого відношення за № 1165 Ви побачите мій погляд на дії ради і вчителів узагалі, і на поступок Драгоманова зокрема. Як з розгляду справи випливає, що п. Драгоманов справді відмінний (навіть перший) учень, й учні і багато з учителів, з тієї ж причини беруть у ньому безпосередню участь;

що 2., наглядач Казначеев неправий, дозволивши собі, у присутності інших учнів брутальне втручання і відповідав на зухвалий випад недоречно, то треба було б для підтримання довір'я, безсторонності й авторитету Вам самим клопотати про зменшення покарання Драгоманова. Начальники учбових закладів і наставники зобов'язані цікавитися долею відмінних за здібностями й успіхами учнів більше, ніж їх товариші. Безстороння і розумна педагогіка вимагає не змішувати погане з хорошим; і, переслідуючи суворо провини, відрізнити обдарованість і любов до науки. Вина Драгоманова така, що він обов'язково має бути усунений із закладу; але його треба звільнити за проханням, не перешкоджаючи вступу його до університету і гімназійне начальство виявило б незрівнянно більше педагогічного такту, якби воно само звернулося до мене, не допускаючи до цього учнів, з проханням про пом'якшення покарання Драгоманова. Цим воно довело б, що справді бере до серця, вмючи відрізнити й у винуватця, обдарування і любов до наук. Казначеев поступив дуже легковажно і, якщо він буде продовжувати так діяти, має бути усунений із закладу. Він, І, досить освічений, наскільки це видно з його рапорту (писаного досить грамотно), щоб не допустити себе у присутності всіх учнів до зауважень і вихватки такого роду як "дурень" або "безглуздо на такі урочисті випадки бажати нав'язувати свої погляди", або на зарозумілий випад відповідати ще нахабнішим словом "а то він теж пустить у фізіономію чим попало". 2. Для чого йому було вмішувати у цьому випадку такі важливі речі як "повага до монарха і закону". Він бачив перед собою роздратованого, гоноровитого і зарозумілого юнака і дозволив собі саме в такий момент про монарха і закон. Святе святих не під час вибухів і не під впливом пристрастей треба вселяти у юнаків повагу до властей і законів. Все це доводить, що Казначеев не має такту і може або сам попасти або інших ввести в біду, якщо буде продовжувати так діяти. Зауважте це, переконайте його і змусьте його під загрозою втрати місця, діяти обережніше й оглядаючись. Також повинен сказати і про учителя, що назвав Соколова "дурнем" і вимагав від нього книги в класі. Цей наставник повинен би був холоднокровно і твердо сказати: "Соколов, якщо Ви не перестанете читати, то виходьте з класу або я сам вийду, а не влаштовувати сцену в класі. Нарешті, щодо Вашого зауваження про вияв між учнями духу сваволі і непокори. Ви знайдете мій висновок у моему відношенні до педагогічної ради за № 1165.

Попечитель

Помітка: що стосується вчителя Строніна, то якщо його дії такі як доносить Казначеев і як натякає Гакко – треба було б всю справу піддати ретельному обговоренню і ... доповісти мені негайно.

14 березня. 1859 р.

ЦДІА України у Києві. Ф.707. Оп.25. Спр.83. Арк. 29–30 зв. Оригінал. Переклад з російської.

1859 р., березня 25 (квітня 6) – Лист директора
Полтавських училищ О. Данилевського до попечителя
київського учбового округу про ставлення
учителя Строніна до справи М. Драгоманова

Ваше превосходительство.

*Милостивий пане,
Миколо Івановичу!*

Внаслідок листа Казначеева до Вашого превосходительства надісланого до мене, Вам бажано було знати мою думку з приводу того, в якій мірі воно заслуговує довіри стосовно учителя Строніна, рівно й мою думку про самого Строніна.

Не можу не бачити у Казначесві, читав його листа, людину ображену й таку, що піддалася почуттю гніву, людину, що вважала себе цілком правою у справі з вихованцем Драгомановим і зустріла несподівано свого обвинувача в особі Строніна. Звідси ті різкі перебільшення, що мають вигляд доносу звинувачення, які дозволив про Казначеева, в листі до вашого превосходительства, і стосовно Строніна.

Але не можу також не сказати, що в листі цьому є доля істини: таки[x] ґрунтовних звинувачень не можна зводити без усілякої підстави якщо їх зводить не божевільний. Стронін людина крайніх переконань, у розумінні прогресу, який не завжди правильно він розуміє і, за своїми здібностями, за своїм сміливим розумом давно стоїть на чолі молодих людей тих же прагнень. У раді він сліпо відстоює свої переконання, нерідко на шкоду слухності педагогічного погляду. Основні з них висловлені у його особливих думках, відомих Вашому превосходительству. У них проявився весь Стронін, з його великодумними, ліберальними стремліннями, з його своєрідним розумом й утопіями. Свобода дій всіх і кожного – вчителів і учнів, політико-економічне *laisser faire, laisser aller*^a – лягли в основу його теорії вихователя. Таким чином погляд Строніна, виявлений ним у порадах наших зі всією ширістю переконань, не може не захопити своєю оригінальністю й новизною деяких молодих викладачів, він проник навіть між учнів, за допомогою спочатку гласності всього, що відбувається у радах, котрі підтримувалися цими прогресистами. У цьому випадку послідовники Строніна, як завжди майже буває, засвоїли скоріше недоліки, ніж достоїнства його, шкодили більше від самого засновника вчення.

^a Дозволяти ходити, дозволяти робити – франц.

Все що відбувалося у радах й багато іншого виявилось перед учнями в інтимних бесідах з ними. Знаю навіть, що один із них – Горовий – ледве отримано було циркуляр наказу Вашого превосходительства стосовно покарань, що надавалися педагогічній раді, оголосив до загального відома учням 2-го класу під час уроку, що з цієї пори вони – громадяни і, що віднині ні директор, ні інспектор не мають права карати їх без дозволу Ради. Не важко здогадатися, який вплив мала на учнів ця проповідь. Неслухняність, зарозумілість, хибне розуміння своїх прав – були природним результатом слів цього наївного педагога-публіциста. Таким чином, не одного Строніна потрібно звинувачувати у моральному спрямуванні учнів, про яке я згадував у моєму донесенні, надсилаючи до Вашого превосходительства ухвалу педагогічної Ради у справі Драгоманова, й поданого у своїй записці й Казначеев у листі до вашого превосходительства. Стронін винен нарівні з іншими, хоча на нього одного, як на представника відомих ідей, вказує суспільна думка. Стронін як викладач незрівнянно вищий Строніна-педагога. Прекрасні методи, надзвичайний дар слова, любов до свого предмету, яку він зумів передати й учням, добросовістність та точність у виконанні своїх обов'язків, – все з'єдналося у ньому, щоб створити з нього чудового викладача.

У домашньому побуті, наскільки мені відомо, Стронін не заслуговує найменшого докору. Він скромний, трудолюбивий, некорисливий, рідко відвідує товариство, але його зосереджений характер, насмішливий і частково парадоксальний розум не викликають до нього загальної симпатії. У Строніна є друзі, безсумнівно, але ворогів значно більше. Суспільна думка, як я вже говорив, не шанує Строніна і давно присвоїла йому епітет небезпечної людини. Як би то не було, Стронін людина незвичайна, користується любов'ю учнів, безсумнівно, має на них великий вплив. Розум відкрито в ім'я прогресу – щоб не відбулося, він поставив собі насамперед завдання розвивати в учнях почуття законності, почуття власного достоїнства, яке заслуговує всілякого схвалення, але не додержує, мені здається, потрібної міри, не має педагогічного такту, випускає з уваги, що у справі виховання, більше ніж де-небудь потрібні строга стриманість і обережність, інакше разом із переліченими почуттями, розвинуться і паразити або – самолюбство, самонадіяність, злостивість. Якщо взяти до уваги, з одного боку, прихильність до Строніна найрозвинутіших вихованців, з іншого, вплив, який любимці його мають на своїх товаришів і дух пануючий тепер між учнями, не можна стверджувати, щоб завдання, які взяв на себе Стронін були вирішені задовільно в розумінні загальної користі у справі виховання.

Ось думка моя щодо Строніна, яку поділяє зі мною більшість його товаришів. Смію запевнити Ваше превосходительство, що вона щира й безпристрасна. Я люблю Строніна як людину, але не поділяю його педагогічних переконань і всіма засобами стараюсь їм протидіяти.

Що стосується наглядча Казначеева, вважаю його здібним наглядча-
чем і порядною людиною. Зауваження Вашого превосходительства щодо
характеру його дій у справі з вихованцем Драгомановим, сподіваюсь, по-
служить йому хорошим уроком на майбутнє.

Маю честь бути з почуттям глибокої поваги й цілковитої вдячності.
Вашого превосходительства покірний слуга

О. Данилевський

25 березня 1859 р.
Полтава

Лист Казначеева при цьому маю честь повернути
В[ашому] превосходительству.

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 6. Арк. 2–5 зв. Рукопис. Оригінал.
Переклад з російської.

№ 15

1859 р. березня 29(квітня 9). – Прохання
П. Драгоманова до директора училищ Полтавської губернії
звільнити його сина Михайла з гімназії

Панові директору училищ Полтавської губернії
Олександру Семеновичу Данилевському
Поміщика Гадяцького повіту
чиновника 8 класу
Петра Якимова сина Драгоманова

ПРОХАННЯ

Через мої домашні обставини покірно прошу Вашу високоповажність
сина мого Михайла Драгоманова, що виховується у ввіреному Вам Пол-
тавському шляхетному пансіоні, звільнити з того пансіону.

Чиновник 8 класу і кавалер
Петро Драгоманов

29 березня 1859 року м. Гадяч
Резолюція: Звільнити й видати свідоцтво

М. Бужинський. До гімназіяльних літ М. П. Драгоманова. – Україна (Київ). – 1926.
– № 2–3. – С.69.

№ 16

**1859 р., квітня 1(13). Свідоцтво про звільнення
М. Драгоманова з Полтавської губернської гімназії**

СВІДОЦТВО

Пред'явник цього, учень VII класу Полтавської гімназії Михайло Драгоманов, син чиновника 8-го класу Петра Драгоманова, вступив до цієї гімназії 27 липня 1853 року, поводив себе добре, навчався до 24 березня 1859 року й виявив успіхи: із закону божого – відмінні, з російської мови, російської словесності – відмінні, з російського законодавства..., з латинської мови – відмінні, з математики – достатні, з природничих наук – відмінні, з історії – відмінні, з географії – добрі, з фізики – достатні, у французькій мові – добрі, з німецької мови – добрі, з креслення і малювання.

Нині за проханням його звільнений зовсім із числа учнів Полтавської гімназії й оскільки він не закінчив гімназійного курсу, то й не може користуватися перевагами, наданими тим, хто закінчив з успіхом курс навчання як у гімназіях, так і в повітових училищах. На підтвердження чого й дане це свідоцтво йому, Драгоманову, з Полтавської гімназії за належним підписом і з притисненням казеної печатки.

Полтава. Квітня 1 дня 1859 року.

Директор училищ Полтавської губернії
Письмоводитель

М.Бужинський. До гімназіяльних літ М. П. Драгоманова. – Україна (Київ). – 1926.
– № 2–3. – С.69.

№ 17

1862 р., жовтня 24 (листопада 5).

**З доповідної записки екстраординарного професора
В. Шульгина на історико-філологічний факультет
Університету Св. Володимира про успіхи студента
М. Драгоманова у вивченні загальної історії**

Маючи на увазі розпорядження Міністерства Народної Освіти, що зобов'язує професорів готувати з числа своїх слухачів деяких молодих людей до заняття університетських кафедр, я в останні два роки особливо керував заняттями двох студентів історико-філологічного факультету Василя Овсієнка і Михайла Драгоманова. Залишаючи нині службу при Університеті, обов'язком маю донести факультетові про результати занять із загальної історії двох означених студентів:

Студент Василь Овсієнко [...]

Студент Михайло Драгоманов, який за обдаруванням і здібностями до самостійної роботи, може перевершити п.Овсієнка, але поступається йому в здібності до безперервно-ретельних наукових занять, крім обов'язкового вивчення повного курсу Загальної історії, спеціально займався історією Стародавнього Сходу. Зразком його наукової праці з цього розділу може служити додана при цьому розвідка "Про вчення Зороастра і вплив його на громадянство земців...". У цьому творі автор між іншим старався уяснити^а найдавніші вірування сирійських племен і розвиток їх у вченні Зороастра. Головними керівниками автора при роз'ясненні земдовісти були Max Dunker і Wusske.

Понад цю розвідку п. Драгоманов займається тепер твором про римську державу в епоху Тиберія, який сподівається завершити в половині листопада цього року.

Завершальний суд про якість розвитку й наукову підготовку панів Овсієнка й Драгоманова може бути проголошений лише по закінченні ними університетського курсу в травні 1863 року. Але відходячи з Університету, я вважав обов'язком донести факультету про те, що зроблено цими студентами до нинішнього часу.

24 жовтня 1862

В[иконуючий] о[бов'язки] е[кстра]-орд[инарного]
пр[офесора] Шульгин

Державний архів м.Кієва. Ф.16. Оп. 301. Спр. 281. Арк. 15-16. Оригінал. Переклад з російської.

№ 18

1863 р.. листопада 2(14). — Прохання директора училищ
Київської губернії до попечителя Київського
учбового округу про призначення М. Драгоманова
на посаду молодшого вчителя географії
Київської 2-ї гімназії¹

*Його превосходительству пану попечителю
Київського учбового округу*

Кандидат-педагог Михайло Драгоманов звернувся до мене з проханням про призначення його викладачем географії в довіреній мені гімназії.

^а Слово "указати" закреслено, над ним написано "уяснити".

Визначаючи Драгоманова здатним до зайняття посади, яку він просить, маю честь уклінно просити Ваше превосходительство призначити його молодшим учителем географії у Київську 2-у гімназію².

Директор училищ Василь Валуєв
Діловод О. Франковський

2 листопада 1863 р.

Помітка: Буде допущений до конкурсу.

ЦДІА України у Києві. 707. Оп. 29. Спр. 467. Арк. 1. Оригінал. Переклад з російської.

№ 19

1863 р., листопада 13(25). – З конкурсного списку претендентів на посаду вчителя в Київській 2-й гімназії

Звання, ім'я, прізвище і де навчався	З якого предмету і який заклад	Про що читав і з яким успіхом	Висновок
9-го жовтня 1863 року. Закінчив курс в університеті св. Володимира з ступенем кандидата історико-філологічного факультету Михайло Петрович Драгоманов	На посаду вчителя географії в гімназії	Про Англію	Бесіда і короткий урок. Як за званням, так і здібностями тримаючого конкурс, визнані задовільними

Директор училищ Київської губернії Василь Валуєв
Екстраординарний професор Олексій Ставровський
Діловод О. Франковський

13 листопада 1863 року

№ 1840

м. Київ

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп. 29. Спр. 467. Арк. 2-3. Оригінал. Переклад з російської.

№ 20

1863 р., листопада 19 (грудня1). – Зобов'язання М. Драгоманова прослужити у відомстві Міністерства народної освіти не менше двох років

Я, що нижче підписався, бажаю скористатися при зарахуванні мене у званні вчителя, третинною не в залік платою, зобов'язуючись прослужити по навчальній частині не менше двох років, рахуючи з 14 листопада

1863 року, і якби побажав залишити училищну службу до закінчення цього терміну, то зобов'язаний буду, раніше мого звільнення, повернути видану мені вищеназвану грошову допомогу, про що й даю цю підписку, на підставі циркулярної пропозиції пана міністра народної освіти від 3 листопада 1837 року за № 12707.

Місто Київ. 1863 р. 19-го листопада.

Молодший учитель 2-ї Київської гімназії
Михайло Драгоманов

ЦДІА України у Києві. Ф.707. Оп. 29. Спр. 467. Арк. 6. Оригінал. Переклад з російської.

№ 21

**1863 р., листопада 20 (грудня2). – Подання
директора училищ Київської губернії попечителеві
Київського учбового округу про видачу М. Драгоманову
третинної не в залік платні**

*Його превосходительству, пану попечителеві
Київського учбового округу*

Зарахований за пропозицією Вашого превосходительства від 14 поточного листопада за № 5807 молодшим учителем у довіреній мені гімназії Михайло Драгоманов звернувся до мене з проханням про видачу йому третинної плати не в залік окладу.

Подаючи при цьому підписку Драгоманова про те, що він зобов'язується прослужити у відомстві Міністерства народної освіти не менше двох років, маю честь уклінно просити розпорядження Вашого превосходительства про видачу йому третинної не в залік плати, з окладу 550 крб. на рік.

Директор училищ Василь Валуєв
Діловод О.Франковський

20 листопада 1863 р.

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп.29. Спр. 467. Арк. 5–5зв. Оригінал. Переклад з російської.

№ 22

1863 р., грудня 13(25). – Повідомлення канцелярії попечителя Київського учбового округу директорові Київської губернії про видачу М. Драгоманову третинної не в залік платні

Панові ди[ректоро]ві уч[илищ] Київської губернії

Київська казенна палата¹ від 7 цього грудня за № 17513 повідомила, що вона запропонувала Київському повітовому казначейству, відпустити кандидатів університету св. Володимира Михайлові Драгоманову, призначеному молодшим учителем Київської 2-ї гімназії, третинної не в залік плати з 550 крб. на рік окладу всього, з відрахуванням 10% на користь інвалідів, 183 крб. 33 коп. сріблом.

Канцелярія попечителя К[иївського] у[чбового] округу має честь повідомити про це Ваше високоблагородіє внаслідок подання від 20 минулого листопада за № 1877.

м.Київ

13 грудня 1863 року

№ 6350

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп. 29. Спр. 467. Арк. 10, 10зв. Відпуск. Переклад з російської.

№ 23

1863 р. – З довідки до журналу про закінчення іспитів студентів історико-філологічного факультету університету Св. Володимира

8) Драгоманов Михайло. Споконвічний дворянин. Документи повні.

1) метрич[не] свідоцтво¹ з [...] ^а. Полтавської консисторії від 16 червня 1850 р. № 6121.

2) копія протоколу Полтавськ[ого] депут[атського] зібрання від 16 серпня 1850 р. № 13647 і свідоцтво з Полтавської гімназії від 1 квітня^б 1859 року № 481². Удостоєний зван[ня] дійсн[ого] студента з правом на кандидата³.

Дежавний архів м.Києва. Ф. 16. Оп. 302. Спр. 113. Арк. 8. Чернетка. Переклад з російської.

^а Закреслене слово не прочитане.

^б Слово серпня закреслене.

1864 р. березня 10 (22). Атестат № 342
**М. Драгоманова про закінчення університету
 Св. Володимира за правом одержання ступеня
 кандидата після подання дисертації**

АТЕСТАТ № 342

Пред'явник цього, Михайло Драгоманов, син дворянина Петра Драгоманова, віросповідання православного, що має від роду 22 роки, після закінчення курсу наук Полтавської гімназії, вступив у своєкоштні студенти імператорського університету св. Володимира, на історико-філологічний факультет, де й числився з 11 вересня 1859 року до 8 червня 1863 року. На кінцевому іспиті з предметів цього факультету виявив успіхи: з психології й логіки, педагогіки, давньої й загальної історії, політичної економії, статистики, історії російської словесності, римських авторів, російського твору, теорії словесності, римських старожитностей й історії римської словесності "відмінні", з богослов'я (догматичного, морального, і церковної історії), російської мови в історичному й філологічному відношенні й слов'янської граматики, і пам'яток давніх російських і західних слов'янських наріч "дуже добрі"; з латинських творів, німецьких авторів, слов'янських старожитностей і загального філологічного огляду слов'ян "добрі"; з грецьких старожитностей й історії грецької словесності, історії й літератури слов'янських наріч, німецьких творів, французьких авторів і французьких творів "достатні"; з грецьких авторів "посередні". Під час перебування в університеті поведінки був "відмінної". Тому відповідно рішення Ради університету Св. Володимира, затверджений він, Драгоманов, п[аном] попечителем Київського учбового округу, 5 липня 1863 року, у званні дійсного студента, з усіма правами й перевагами, всемілостивіше дарованими дійсним студентам російських університетів, і з правом отримати ступінь кандидата після подання вчасно задовільної дисертації. Тому він 1/ при вступі на цивільну службу затверджується у чині 12 класу, зі старшинством з дня вступу на дійсну службу і 2/ на основі пункту II ст. 503 статуту про службу по військовому відомству, зведення військових постанов, на випадок призначення на військову службу, якщо при такому призначенні дотримані всі умови, передбачені законом, підвищується до обер-офіцерського чину, за вислугою шести місяців в унтер-офіцерському званні з часу дійсної служби і тоді, хоча б у тих полках, у яких він знаходиться буде, вакансій на той час не було, якщо тільки дійсно вартий буде пізнанням служби. На підтвердження чого й даний йому, Драгоманову, цей

атестат від Ради імператорського університету Св. Володимира, за належними підписами і з доданням казеної печатки.

Київ, березня 10-го дня,
1864 р.

Ректор університету Св.Володимира М. Іванишев¹
Декан історико-філологічного факультету А. Селін²

Секретар Ради В. Виндин

При цьому атестаті печатка Ради
імператорського університету Св. Володимира

Державний архів м.Києва. Ф.16 Оп. 303. Спр. 41. Арк. 29. Оригінал. Переклад з російської.

№ 25

**1864 р., березня 10(22). – Диплом кандидата,
виданий М. Драгоманову Радою університету
Св. Володимира**

Під височайшим заступництвом всепресвітлішого державнішого великого государя Олександра Миколайовича, імператора й самодержця все-російського та ін., та ін., та ін.

Рада імператорського університету Св. Володимира, зважаючи на зразкову поведінку й відмінні успіхи дійсного студента Михайла Драгоманова, затвердила його, в засіданні 3 серпня 1863 року, на основі §10 загального статуту імператорських російських університетів й відповідно визнанню гідним історико-філологічного факультету, в ступені кандидата історико-філологічного факультету, з усіма правами й перевагами, дарованими високістю загальним статутом імператорських російських університетів 18 червня 1863 року й за положенням про надання вчених ступенів 6 квітня 1844 року. На підтвердження цього й даний йому, Драгоманову, цей диплом від Ради імператорського університету Св. Володимира за належними підписами і з прикладенням великої університетської печатки.

Київ, березня 10-го дня, 1864 року.

Ректор університету Св. Володимира М. Іванишев
Декан історико-філологічного факультету О. Селін
Секретар Ради В. Виндин

№ 343

Державний архів м. Києва. Ф.16. Оп.309. Спр. 167. Арк. 21. Оригінал. Переклад з російської.

**1864 р., квітня 1(13). – Лист директора училищ
Київської губернії до попечителя Київського
учбового округу про затвердження М. Драгоманова
молодшим учителем 2-ї Київської гімназії**

Маю честь покійрно просити клопотання Вашого превосходительства про затвердження у чинах колезького секретаря, призначених молодшими учителями в довірену мені гімназію Цемшу й Драгоманова, за віддачею старшинства в чинах, як зазначено в доданому при цьому короткому про них списку.

Документи цих вчителів при цьому маю честь подати з окремим описом.

Директор училища Василь Валуев.
Діловод О. Франковський

Помітка: Оскільки учитель Цемш не представлений до затвердження в чині, то документи його одержані для приєднання до справ 2-ї гімназії.

Діловод Олексій Франковський.

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 130. Арк. 91. Оригінал. Переклад з російської.

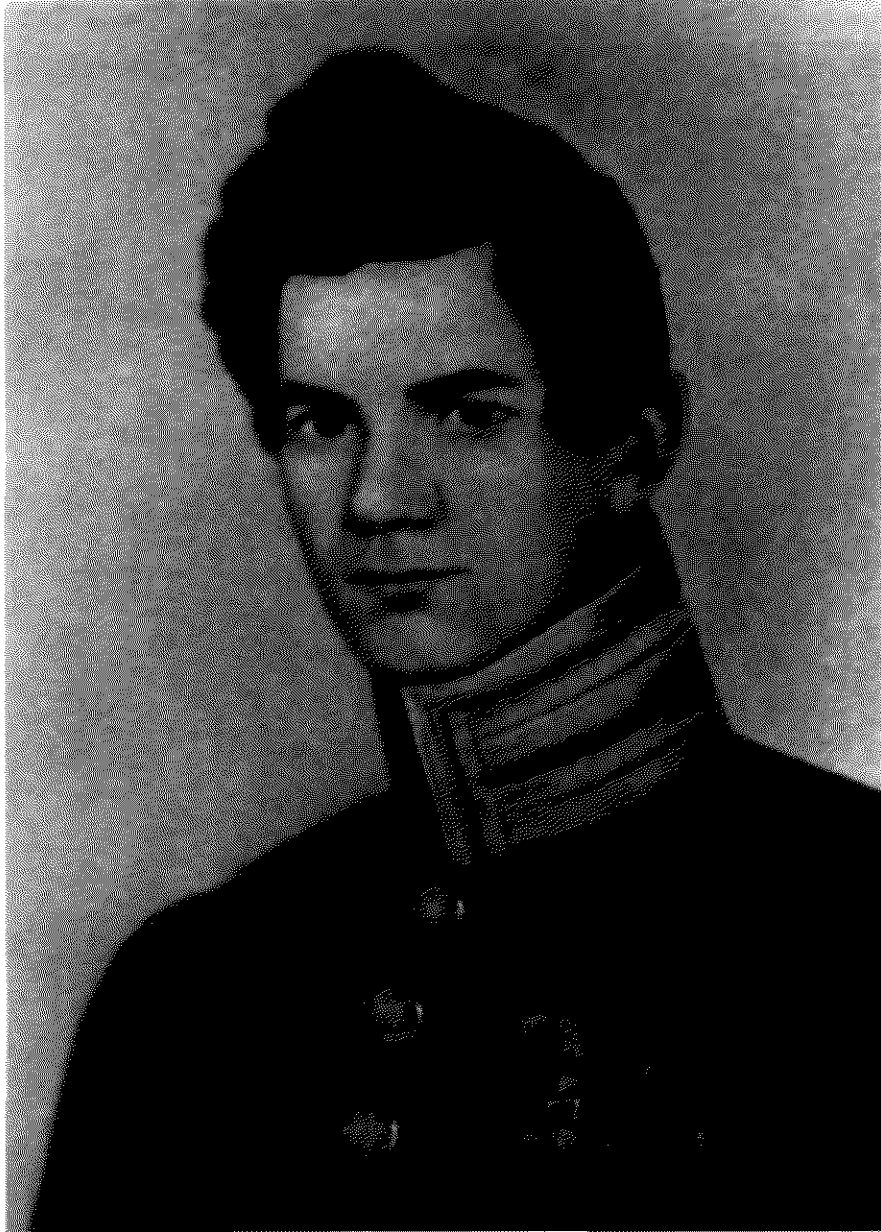
№ 27

**1864 р., квітня 1(13). – Зі списку про осіб поданих
на затвердження в черговому
чині за вислугу років**

По Київській 2-й гімназії.
Складений 1-го квітня 1864 року

Короткий список про службу осіб, затверджених
у черговому чині за вислугу років

№	Посада, чин, ім'я прізвище	Якого класу посада і з якого часу на цій посаді	З якого часу у даному чині й короткий виклад проходження служби і з якого часу
1	2	3	4
2.	Молодший учитель географії Київської 2-ї чи губернської гімназії, чину не має Михайло Петрович Драгоманов	Х-го класу на посаді молодшого учителя з 14 листопада 1863 року	Після закінчення курсу в університеті Св. Володимира зі званням дійсного студента 1863 року й після затвердження у тому ж році ступеня кандидата історико-філологічного факультету за розпорядженням Київського педагогічного комітету вступив на педагогічні курси по III відділу, 1863 року, вересня 14.

Петро Драгоманов, батько Михайла Драгоманова

Елизавета Драгоманова, мати Михайла Драгоманова

**Короткий список про службу осіб, затверджених
у черговому чині за вислугу років**

№	Посада, чин, ім'я прізвище	Якого класу посада і з якого часу на цій посаді	З якого часу у даному чині й короткий виклад проходження служби і з якого часу
1	2	3	4
			<p>На основі §§ і 15 положення про педагогічні курси, затверджене високістю 20 березня 1860 року під час перебування його на педагогічних курсах, зараховується йому в дійсну службу.</p> <p>Після витримання задовільного конкурсу призначений до Київської 2-ї або губернської гімназії молодшим учителем географії 1863 року, листопада 14.</p> <p>Отримав третинне не врахунок платні 1863 року, грудня 7.</p>

Скільки потрібно вислужити- ся і скільки дійсно служив	Чи не мав штрафів, під судом, чи слідством, і якщо був, то за що, чим і коли справа закінчилася	З часу перебування у нинішньому чині чи не був у відставці, відпус- тках, на скільки часу й чи з'явився в строк	На основі яких заходів представлений до чину	На основі яких заходів призначе- ний до старшин- ства і з якого часу	Вис- но- вок
5	6	7	8	9	10

Директор училищ Василь Валуев
Діловод О. Франковський

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 130. Арк. 94 зв. — 97. Оригінал. Переклад з російської,

№ 28

1864 р., березня 30 (квітня 11). – Повідомлення декана історико-філологічного факультету О. Селіна ректорові університету Св. Володимира М. Іванишеву про читання М. Драгомановим першої пробної лекції на тему “Про стан жінок у першому сторіччі Римської імперії”

Його превосходительству, панові ректору університету

Маю честь повідомити Ваше превосходительство для належного розпорядження, що перша пробна лекція п[ана] Драгоманова, тема ж лекції, схвалена факультетом, така: “Про стан жінок у першому сторіччі Римської імперії”.

1864 року,
березня, 30.

Декан О. Селін.

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 303. Спр.11. Арк. 3. Оригінал. Переклад з російської.

№ 29

1864 р., березня 31 (квітня 12). Повідомлення ректора університету Св. Володимира М. Іванишева професорам і викладачам про першу пробну лекцію М. Драгоманова

Маю честь повідомити нижче поіменованих п[анів] професорів і викладачів університету, що 1 квітня (в середу) об 11 годині ранку в аудиторії під № 4-м кандидат історико-філологічного факультету Михайло Драгоманов буде читати першу пробну лекцію “Про стан жінок у першому сторіччі Римської імперії” для одержання звання приват-доцента.

Ректор Іванишев

М. А. Дяченка¹, О. І. Селіна, В. А. Незабитовского², О. П. Матвеева³, І. Я. Нейкірха⁴, В. О. Караваєва⁵, С. П. Алфер'єва⁶, С. С. Гогоцького⁷, О. П. Вальтера⁸, А. П. Шидловського⁹, Х. Я. фон Гюббенета¹⁰, К. М. Феофілактова¹¹, С. М. Ходецького¹², О. С. Роговича¹³, Ф. Ф. Мерінга¹⁴, Ю. І. Маціона¹⁵, М. О. Саворова, І. І. Рахманінова¹⁶, Ф. Ф. Ергардта¹⁷, О. О. Шеффера¹⁸, О. К. Деллена¹⁹, М. І. Талізїна²⁰, А. І. Ставровського²¹, Ю. К. Шимановського²², К. О. Чугаєвича²³, В. Я. Яроцького²⁴, Г. Д. Сидоренка²⁵, В. Г. Дем-

ченка²⁶, І. А. Тютчева²⁷, М. К. Ренненкампа²⁸, О. В. Романовича-Славатинського²⁹, К. Ф. Страшневича³⁰, А. І. Линниченка³¹, П. Е. Ромера³², Л. К. Горещького³³, В. О. Беца³⁴, М. П. Козакевича, О. О. Бареля, С. І. Краузе³⁵, Ф. Й. Бертона³⁶, О. О. Кржижановського, О. С. Лєскова, О. Л. Липського³⁷, Й. О. Рустицького³⁸, Л. Ф. Сегета³⁹, Е. І. Неметті⁴⁰.

Ректор імператорського університету Св. Володимира

Помітка: Київ, 31 березня 1864 р. № 463

Державний архів м.Києва. Ф.16. Оп. 303. Спр. 41. Арк. 6–7. Оригінал. Переклад з російської.

№ 30

1864 р., квітня 7(19). – Повідомлення декана історико-філологічного факультету О. Селіна ректорові університету Св. Володимира М. Іванишеву про другу пробну лекцію М. Драгоманова на тему: “Державна реформа Діоклетіана¹ і Костянтина Великого²”

Маю честь повідомити Ваше превосходительство, для належного розпорядження, що п[ан] Драгоманов буде читати другу пробну лекцію, на задану факультетом тему: “Державна реформа Діоклетіана і Костянтина Великого”, квітня 9-го в четвер, о 12 годині, в аудиторії № 4.

Декан історико-філологічного факультету О. Селін

1864 р., квітня 7.

Адреса: “Його превосходительству, п[анові] ректору університету, Миколі Дмитровичу Іванишеву”.

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 303. Спр. 41. Арк. 8,8а-зв. Оригінал. Переклад з російської.

№ 31

1864 р., квітня 9(21). – Подання історико-філологічного факультету Раді університету Св. Володимира про затвердження М. Драгоманова у званні приват-доцента і дозвіл йому читати лекції з загальної історії

До Ради університету Св. Володимира від історико-філологічного факультету.

Внаслідок прохання кандидата історико-філологічного факультету Драгоманова про допуск його до читання лекцій у нашому університеті в

якості приват-доцента з предмету загальної історії, історико-філологічний факультет доручив заслуженому професорові Ставровському розглянути поданий п[аном] Драгомановим твір (pro venia legendi) під заголовком "Імператор Тіберій¹" й скласти про нього відгук, у своєму засіданні 2-го березня, беручи до уваги схвалений цей відгук, а рівно прийнявши й тези, запропоновані п[аном] Драгомановим, призначив публічний захист твору й тез на 18 березня з тим, щоб офіційними опонентами були: заслужений професор Ставровський і виконуючий обов'язки екстра-ординарного професора Яроцький. У засіданні 18 березня публічний захист п[ана] Драгоманова факультет визнав задовільним, а першу пробну лекцію призначив читати п[анові] Драгоманову 4-го квітня на тему, самим п[аном] Драгомановим обрану "Про жінку в першому сторіччі Римської імперії", і схвалену факультетом. Історико-філологічний факультет у своєму засіданні 1 квітня знайшов, що пробна лекція в цей день була прочитана п[аном] Драгомановим задовільно, а по цьому призначено було п[анові] Драгоманову прочитати другу й останню пробну лекцію на тему обрану факультетом: "Про державні реформи Діоклетіана й Костянтина Великого". Оскільки й цю лекцію п[ан] Драгоманов прочитав цілком задовільно в день 9-го квітня, історико-філологічний факультет, знаходячи, що п[ан] Драгоманов виконав всі умови, які вимагаються §§ 68 і 69-м загального статуту імператорських рос[ійських] університетів для отримання звання приват-доцента з предмету загальної історії у нашому університеті, маю честь просити Раду університету Св. Володимира про затвердження п[ана] Драгоманова у вищезгаданому званні.

Декан О. Селін
Секретар, професор В. Яроцький

1864 року, квітня 9.

Помітка: Повідомлено 10 квітня 1864 р.

Ухвала: У засіданні Ради 10 квітня 1864 року визначили на підставі 42 пункту 73 § університетського статуту клопотати у п[ана] попечителя К[іївського] у[чбового] о[кругу] про допуск кандидата Михайла Драгоманова до читання в університеті Св. Володимира, у званні приват-доцента, лекцій з предмету загальної історії.

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 303. Спр. 41. Арк. 11–12зв. Оригінал. Переклад з російської.

1864 р., квітня 25 (травня 7). – Відношення ректора університету Св. Володимира М. Іванишева директорові Київської 2-ї гімназії з проханням надіслати формулярний список про службу М. Драгоманова, якщо немає заперечень проти дозволу читати лекції в університеті з загальної історії

Його високоповажності панові директору Київської 2-ї гімназії

Історично-філологічний факультет 9-го квітня 1864 року за № 16-м увійшов до Ради університету з клопотанням про допуск вчителя 2-ї Київської гімназії Драгоманова до читання лекцій в університеті Св. Володимира у званні приват-доцента з предмету загальної історії.

Внаслідок викладеного маю честь покірно просити вашу високоповажність про повідомлення, чи не має з боку Київської 2-ї гімназії заперечень проти допуску п[ана] Драгоманова до читання лекцій в університеті Св. Володимира у званні приват-доцента і про надіслання в останньому випадку формулярного списку п[ана] Драгоманова.

Ректор

Помітка: у м. Києві 25 квітня 1864 року. № 585.

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 303. Спр. 41 Арк. 13, 13зв. Відпуск. Переклад з російської.

1864 р., травня 13(27). – Повідомлення директора училищ Київської губ. В. Валусєва ректорові університету Св. Володимира М. Іванишеву про згоду на дозвіл учителеві Київської 2-ї гімназії М. Драгоманову читати лекції з загальної історії як приват-доцентові в університеті

Панові ректору університету Св. Володимира

На відношення Вашого превосходительства від 28 минулого квітня за № 585 маю честь повідомити Вас, милостивий пане, щодо допуску вчителя Київської 2-ї гімназії Драгоманова, понад цю посаду до читання лекцій у

довіреному Вам університеті у званні приват-доцента з боку учбового начальства немає заперечень.

Директор училищ Василь Валуєв
Діловод О. Франковський

Помітка: 15 травня 1864 р. № 658.

Державний архів м. Києва. Ф. 16 Оп. 303. Спр. 41. Арк. 14. Оригінал. Переклад з російської.

№ 34

1864 р. травня 30 (червня 11). – Повідомлення помічника попечителя Київського учбового округу Раді університету Св. Володимира про дозвіл М. Драгоманову читати лекції з загальної історії як приват-доцентіві

м. Київ.
26 травня 1864 року
№ 2361.

До Ради університету Св. Володимира

Внаслідок подання Ради від 18 цього травня за № 713. дозволяю допустити молодшого вчителя Київської 2-ї гімназії, кандидата Михайла Драгоманова до читання в університеті Св. Володимира лекцій з предмету загальної історії у званні приват-доцента.

За попечителя помічник його (Підпис)
Правитель канцелярії (Підпис)

Помітка: "Повідомлено 30 травня 1864 року."

Резолюція: У засіданні Ради 30-го травня 1864 року ухвалили: повідомити про викладене у нинішній пропозиції історико-філологічний факультет і просити його донести Раді, в які дні й години буде читати п[ан] Драгоманов загальну історію.

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 303. Спр. 41. Арк. 16, 16 зв. Оригінал. Переклад з російської.

**1864 р., листопада 27 (грудня 9). – Повідомлення
історико-філологічного факультету Раді університету
Св. Володимира про дозвіл М. Драгоманову з наступного
семестру читати лекції з історії давнього Сходу**

*До Ради університету Св. Володимира від історико-філологічного
факультету*

Факультет у засіданні 25-го листопада 1864 р[оку] розглянув усну пропозицію заслуженого професора Ставровського про представлення з наступного 2-го семестру 1864/5 року приват-доценту Драгоманову читання обов'язкових лекцій для студентів з предмету загальної історії з оплатою йому від університету 600 карбованців срі[блом] на рік, як це вже застосовано до приват-доцентів на юридичному факультеті. Таким чином, у наступному семестрі п[ан] Драгоманов готовий прийняти на себе читання студентам "Історії давнього Сходу". Факультет, що клопочеться перед Радою про допуск п[ана] Драгоманова до читання таких обов'язкових для студентів лекцій з наступного семестру й на вищенаведеній умові стосовно грошової винагороди має честь [...]а такі обов'язки. По-перше, читання загальної історії у нашому університеті [...]а було до вибуття з університету проф[есора] Шульгина, поділялося між двома професорами; по-друге, нині проф[есор] Ставровський, крім загальної історії, читає ще російську історію, викладання якої так необхідне у нашому краї, і, нарешті, по-третє, приват-доцент Драгоманов подав надію факультету, що на належному рівні виконає покладені на нього доручення.

Декан А. Селін
Секретар В. Яроцький

Резолюція: У засіданні Ради 27 листопада 1864 року.

Ухвалили: на основі 74 § університетського статуту клопотати у попечителя К[иївського] у[чбового] округу про дозвіл доручити приват-доцентові Драгоманову, починаючи з наступного семестру, читання обов'язкових лекцій з загальної історії, з винагородженням йому за цю працю утримання, яке видається щомісячно по 600 к[арбованців] с[ріблом] на рік із спеціальних коштів у[ніверситету].

Помітка: Повідомлено 27 листопада 1864 ро[ку].

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 303. Спр. 11. Арк. 18–19. Оригінал. Переклад з російської.

^а Два слова не прочитано.

**1864 р., грудня 15 (27). – Повідомлення
попечителя Київського учбового округу Раді
університету Св. Володимира про дозвіл
М. Драгоманову читати лекції в університеті
з наступного півріччя**

До Ради університету Св. Володимира

Внаслідок подачі Ради університету Св. Володимира, від 4 цього грудня за № 1996, дозволяє доручити приват-доцентів Драгоманову, з наступного півріччя читання в університеті загальної історії з оплатою йому за цю працю по шістьсот карбованців на рік із спеціальних фондів університету.

Попечитель князь Ширинський-Шихматов
Управляющий канцелярією Романовський

Резолюція: На засіданні Ради 18 грудня 1864 р. ухвалили: копію нинішньої пропозиції передати до правління у[ніверситету] і повідомити історико-філологічний факультет.

У м. Києві 15 грудня 1864 року, № 5867.

Помітки: 1) “Повідомлено 18 грудня 1864 року”.

2) Копія передана до правління у[ніверситету]

21 грудня 1864 [року]

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 303. Спр. 41. Арк. 21–22. Оригінал. Переклад з російської.

1865 р., січня 20 (лютого 1).
Формулярний список М. Драгоманова

Формулярний список про службу молодшого вчителя географії
Київської 2-ї губернської гімназії Михайла Петровича Драгоманова
Складений 20 січня 1865 року

I	II	III	IV	V	VI
Чин, ім'я, по-батькові, прізвище, посада, років від народження, вірування, відзнаки та утримання	З якого звання походить	Чи є маєток			
		У нього самого та його батьків		У дружини (якщо одружений)	
		родинне	придбане	родинне	придбане
Перебуває в 1-му класі Михайло Петрович Драгоманов. Молодший вчитель географії 2-ї губернської гімназії, двадцяти трьох років, православної віри. Відзнак не має. Утримання 550 крб. на рік.	Із дворян	У матері Полтавської губернії Гадяцького повіту 140 десятин землі.	У матері Полтавської губернії Гадяцького повіту 20 десятин землі.	Немає	Немає
VII	VIII	IX	X	XI	
Де отримав виховання, і чи закінчив у закладі повний курс наук, коли поступив на службу, в якому чині, на яких посадах і де проходив вищезгадані; чи був особливо, окрім чинів, чим відзначений, і в який час; окрім того, якщо був під судом чи слідством, то чи був виправданий до суду і чим завершилася справа?	Роки	Місяці і числа	Чи був у походах проти ворога і в самих боях та коли саме?	Чи мав штрафи, чи був під слідством? Судом, коли і за що саме переданий до суду: коли і чим справа закінчена	
По закінченні курсу в Університеті Св. Володимира зі званням дійсного студента в 1863-му році і за затвердженням у цьому ж році в ступені кандидата історико-філологічного факультету, за розпорядженням Київського педагогічного комітету, вступив на педагогічні курси по III відділу тисяча вісімсот шістьдесят третього року чотирнадцятого [вересня]. На підставі §§ 5 та 15 положення про педагогічні курси, височайше затверджених 20 березня 1860 року, час перебування його на педагогічних курсах зараховується йому в дійсну службу.	1863	Вересня 14	Не був	Не був	

VII	VIII	IX	X	XI
Після витримання задовільного курсу, призначений в Київську 2-у гімназію чи губернську гімназію молодшим вчителем географії тисяча вісімсот шістьдесят третього року листопада чотирнадцятого.	1863	листопада 14		
Отримав не в залік платні третинне.	1863	грудень 7		
П[ан] попечитель Київського учбового округу, згідно його прохання, з нагоди призначення його приват-доцентом університету Св. Володимира, звільнив з вчительської посади в Київській 2-ій гімназії.	1865	січень 12		
Драгоманов представлений на затвердження в чині колезького секретаря. Але дозвіл ще не отримали.	1864	квітень 1		

XII	XIII	XIV	XV
До продовження статської служби здатний і чи може бути підвищений у званні, якщо ні, то з якої причини?	Чи був у відпустках і на скільки часу; чи з'явився на строк; а якщо порушив термін, то коли саме з'явився й чи була причина прострочки визнана поважною?	Чи був у відставці з винагородою за званням, чи без такого; коли і з якою по який саме час?	Одружений чи не одружений, на кому, чи має дітей, кого саме, рік, місяць, число народження дітей; де вони знаходяться і якої віри?
Наказом урядуючого Сенату 1864 р., за № 362 атестацією відмінено.	Не був	Не був	Одружений на дівчині Кучинській православної віри. Дітей не має.

Директор училищ Київської губернії В. Валугев
Діловод О. Франковський

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 303 Спр. 41. Арк. 26–28. Оригінал. Переклад з російської.

1865 р., січня 25 (лютого 6). – Лист директора училищ Київської губернії Раді університету Св. Володимира про звільнення М. Драгоманова від обов'язків молодшого вчителя і надіслання формулярного списку про службу та атестату на звання дійсного студента

До Ради університету Св. Володимира

П[ан] попечитель Київського учбового округу пропозицією від 12 поточного січня за № 135 звільнив молодшого вчителя довіреної мені гімназії Драгоманова від цієї посади згідно його прохання.

Оскільки Драгоманов перебуває приват-доцентом в університеті Св. Володимира, маю честь повідомити про це Раду університету і супроводити при цьому до справ Ради формулярний список про службу Драгоманова та атестат його на звання дійсного студента.

Директор училища В. Валуєв
Діловод О. Франковський

Помітка олівцем: “До справи”

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 303. Спр. 41. Арк. 25. Оригінал. Переклад з російської.

1865 р., лютого 5(17). – Указ Урядуючого Сенату про затвердження М. Драгоманова молодшим учителем в чині колезького секретаря

Указ його імператорської величності
самодержця всеросійського,
з Урядуючого Сенату пану попечителєві
Київського учбового округу

За указом його імператорської величності, Урядуючий Сенат слухав: Донесення попечителя Київського учбового округу від 24 квітня 1864 року за № 1874, про затвердження призначеного молодшим учителем Київської 2-ї гімназії Михайла Драгоманова у чині колезького секретаря, за ступенем кандидата імператорського університету Св. Володимира із старшинством з 14 вересня 1863 року^a.

^a У тексті 1864.

Наказали: Драгоманова затвердити у зазначеному чині згідно з клопотанням. Про це повідомити попечителеві Київського учбового округу указом для відповідного розпорядження з його боку з поверненням документів.

Документи і примірник друкованого указу за № 28 при цьому додається.

Лютого 5 дня 1865 року

Товариш герольдмейстера Питовський
Секретар В. Раєвський
Помічник секретаря (Підпис)

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 130. Арк. 135, 135 зв. Оригінал. Переклад з російської.

№ 40

**1865 р., березня 6(18). – Лист директора училищ
Київської губернії до Ради університету Св. Володимира
про надіслання документів М. Драгоманова**

До Ради університету Св. Володимира

6 березня 1865 р.
№ 365, Київ.

На доповнення до відношення мого від 20 минулого січня за № 101, маю честь надіслати при цьому до Ради університету, повернуті Урядуючим Сенатом документи, затвердженого в чині колезького секретаря зі ступенем кандидата університету Св. Володимира колишнього молодшого учителя Київської 2-ї гімназії, тепер приват-доцента цього університету, Михайла Драгоманова, а саме: метричне свідоцтво про народження і хрещення за № 6121, диплом на ступінь кандидата за № 343, копію документа про його дворянське походження за № 3670.

Директор училищ В. Валуєв
Діловод О. Франковський

березень, 1865 р., № 365
Київ.

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 303. Спр. 41 Арк. 30–30 зв. Оригінал. Переклад з російської.

1865 р., грудня 17(29). Подання історико-філологічного факультету Раді університету Св. Володимира про допуск до екзаменів на ступінь магістра російської історії Туманова та Владимірова-Буданова і доручення читати лекції “Загальної історії” О. Ставровському та М. Драгоманову

Історико-філологічний факультет, при заяві заслуженим професором Ставровським наміру залишити університетську службу в засіданні своєму 7-го грудня, запропонував п[анові] Ставровському продовжувати читання загальної російської історії, оскільки кафедри цих предметів залишаються вакантними.

Але п[ан] Ставровський згодився залишитися тільки до кінця наступного семестру, а саме тому, щоб студенти могли дослухати в поточному академічному році початий курс загальної і російської історії і скласти екзамен у травні місяці. Факультет, зацікавлений у викладанні, має честь клопотати перед Радою про доручення п[анові] Ставровському в наступному півріччі закінчити читання початого курсу загальної і російської історії з залишенням за п[аном] Ставровським одержаного ним окладу.

1. Без представника кафедри, без фахівця молоді вчені можуть понести дуже серйозні втрати: до факультету поступили два прохання п[ана] Туманова і Владимірського-Буданова, які бажають скласти екзамен на ступінь магістра російської історії, а приват-доцент Драгоманов має намір приступити до магістерського іспиту в січні 1865 року.

2. Доручення п[анові] Ставровському читати в наступному семестрі має ту важливу вигоду, що факультет без втрати у викладанні може очікувати одужання пана Іловайського¹, тоді й університет не втратить викладача зустрінутого таким співчуттям Радою, та історія як російська, так і загальна будуть викладатися безперервно і в повному обсязі, а саме п[ан] Ставровський має намір читати історію греко-македонських держав від херонейської битви², а п[ан] Драгоманов погоджується читати обов'язково три лекції на тиждень Історію Риму до Гракхів³ з оплатою за них 1000 крб. сріблом.

Факультет, знаходячись у невідгідному становищі при двох дуже важливих вакантних кафедрах, приймає в інтересі викладання, можливо кращі, за його думкою заходи і має честь запропонувати їх на розсуд Ради.

Оригінал підписав А. Селін

З оригіналом вірно, ректор університету А. Матвеев

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп. 32. Спр. 22. Арк. 3-4. Засвідчена копія. Переклад з російської.

1866 р., вересня 22 (жовтня 4). — Лист Ради
університету Св. Володимира керуючому Київським
учбовим округом з проханням дозволити доручити
М. Драгоманову читання лекцій з історії Риму

Київ
22 вересня
1866 року

*Його превосходительству панові керуючому
Київським учбовим округом*

Читання обов'язкових лекцій загальної історії в 1865–66 навчальному році доручено було з дозволу п[ана] попечителя Київського учбового округу від 25 січня 1866 року за № 421, приват-доценту Драгоманову, з видачею йому за цю працю винагороди по одній тисячі крб. на рік із спеціальних коштів університету.

Історико-філологічний факультет від 16-го минулого серпня за № 36, звернувся до Ради університету з поданням про доручення приват-доцентові Драгоманову і в 1866–1867 навчальному році читання обов'язкових лекцій загальної історії по три години на тиждень. Беручи до уваги, що нині, з причини вакантного місця професора загальної історії, п[ан] Драгоманов повинен буде приймати на себе й інші професорські обов'язки, а саме, брати участь у студентських напівкурскових та кінцевих іспитах, розглядати твори з загальної історії, які подаватимуть студенти і складати про них звіт, а рівно також брати участь у вступних іспитах під час прийому студентів до університету, історико-філологічний факультет клопоче про збільшення грошової винагороди п[анові] Драгоманову з 1000 к[арбованців], які він одержує тепер, до 1200 крб. на рік.

Рада університету повністю поділяючи викладене клопотання історико-філологічного факультету, згідна з ухвалою 16-го нинішнього вересня, має честь покійрно просити Ваше превосходительство про дозвіл доручити у 1866–1867 навчальному році приват-доцентові Драгоманову читання обов'язкових лекцій загальної історії по три години на тиждень з виплатою йому за цю працю винагороди у розмірі 1200 крб. на рік із спеціальних коштів університету на підставі 74 § університетського статуту.

При цьому Рада Університету має честь додати, що п[ан] Драгоманов буде читати історію Риму від Гракхів до великого переселення народів.

Ректор А. Матвеев
Секретар Ради В. Виндин

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп. 32. Спр. 22. Арк. 10–11. Засвідчена копія. Переклад з російської.

1866 р., жовтень 26 (листопада 7). —
**Лист Міністерства народної освіти попечителеві
 Київського учбового округу з висловленням негативного
 ставлення до запрошення приват-доцента М. Драгоманова
 для читання лекцій з загальної історії в університеті
 Св. Володимира**

Тасмно

Панові попечителеві Київського учбового округу

Ваше сіятельство, на запит Міністерства про приват-доцента Драгоманова, відношенням від 4 цього жовтня повідомили, що на думку Вафу, п[ан] Драгоманов при безсумнівних обдаруваннях і любові до обраного ним предмету (загальної історії), міг би бути з часом корисним діячем науки, якби витверезився від своїх хибних поглядів і переконань.

Внаслідок чого маю честь Вас повідомити, що я вважаю взагалі справді шкідливим для молоді, яка вчиться, залишати при викладанні особливо з такого предмету як загальна історія, особу з хибними поглядами і переконаннями, і тому гадаю, що такій особі не повинні бути надані обов'язки викладача в університеті.

З цих міркувань і маючи на увазі, з одного боку, що Ваше сіятельство визнаєте подальше перебування Драгоманова при університеті шкідливим і, з іншого боку, що допущення приват-доцента до читання лекцій, а одноково й усунення його від цього обов'язку за § 42 Статуту залежить від Ради університету із затвердженням Попечителем, я доручаю Вам запропонувати найближчому розглядові Ради університету, не надаючи цій справі розголоження, свідчення, що є про Драгоманова, на той кінець, щоб Рада поставила висновок про те, чи може Драгоманов бути залишеним при виконанні обов'язків приват-доцента.

Про розпорядження, які будуть зроблені Вами внаслідок постанови Ради університету, покійно прошу мене повідомити.

За міністра народної освіти Товариш міністра І. Дем'янов
 Директор (підпис нерозбірливий)

ЦДДА України у Києві: Ф.707. Оп. 261. Спр. 35. Арк. 3–3 зв., 4. Рукопис. Оригінал.
 Переклад з російської.

1866 р., листопада 17 (28). – Довенсення попечителя Київського учбового округу О. Ширинського-Шихматова товаришеві Міністра народної освіти І. Дем'янову про те, що в нього немає достатніх юридичних підстав для перешкоди запрошенню М. Драгоманова на посаду приват-доцента університету Св. Володимира

Милостивий пане Іван Давидович!

Сьогодні^а Я маю честь^б одержати^в таємну пропозицію Вашого превосходительства від 26-го жовтня за № 422. У ній Ви зволите^г доручити мені запропонувати на розгляд Ради університету, не даючи цій справі розголошення, свідчення, що є про Драгоманова, на той кінець, щоб Рада постановила висновок про те, чи може Драгоманов бути залишений при виконанні обов'язків приват-доцента. На таємне питання Вашого Превосходительства від 21 вересня № 393 про приват-доцента Драгоманова я вважаю обов'язком служби й совісті висловитися з повною відвертістю. Мою особисту^д думку також таємно^е. У таємному^є донесенні моєму я додав, що не маю ніяких юридичних, що звинувачують Драгоманова, фактів, крім статті його і тепер повинен повторити, що переконання мої у хибності поглядів п. Драгоманова на так зване українофільське питання я виніс лише з приватної моєї з ним бесіди і не мав причини і підстав змінити моєї про нього думки, прочитавши в Петербурзьких новостях статтю його, на яку вказано було в таємній пропозиції Вашого превосходительства. Стаття ця, поки єдиний факт, який я міг би піддати обговоренню Ради університету, на виконання пропозиції Вашої, визначаючи цей факт як такий, що не містить у собі достатньої сили і значення для того, щоб на цій єдиній підставі піддавати спосіб думок і спрямування п. Драгоманова обговоренню Ради університету, я маю честь просити згоди Вашого Превосходительства на залишення останнього розпорядження Вашого про п[ана] Драгоманова без руху, до того часу, доки які-небудь ясні й фактичні докази хибності поглядів і переконань п[ана] Драгоманова, дадуть мені право і можливість виконати розпорядження Вашого превосходительства.

^а "сьогодні" закреслено олівцем.

^б "маю честь" – олівцем над рядком.

^в Одержав "з пошти" закреслено олівцем.

^г "зволите" – олівцем над рядком.

^д "особисто" – олівцем над рядком.

^е "також секретно" – закреслено.

^є "секретному" – олівцем над рядком.

З відмінною повагою і цілковитою відданістю маю честь бути Вашого превосходительства найпокірнішим слугою князь О. Ширинський-Шихматов.

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 35. Арк. 5–6. Чернетка. Переклад з російської.

№ 45

**1866 р., листопада 20 (грудня 1). – Прохання
М. Драгоманова, подане деканові історико-філологічного
факультету університету Св. Володимира, про дозвіл
скласти іспит на ступінь магістра загальної історії
або клопотатися перед Радою університету
про відрядження з цією метою до Харкова
на два місяці**

*Його Високородіє
Панові декану історико-філологічного факультету
університету Св. Володимира*

У грудні 1862 р[оку] історико-філологічний факультет у поданні Раді університету, переданому у свій час п[анові] попечителеві округу, вказував між іншим на мене, як на особу, яка може бути відправлена за кордон для приготування до професорського звання; при цьому факультет висловився, що остаточний висновок свій у цій справі він зробить після закінчення мною курсу наук в університеті. У 1/2 1863 р. я закінчив курс із ступенем кандидата – і в жовтні того ж року надійшов запит про виклад справи з боку п[ана] попечителя учбового округу. Історико-філологічний факультет зволив відповісти, що він може дати висновок після захисту поданої мною тоді дисертації про Venia Legendi “Імператор Тіберій” і після прочитання пробної лекції. Протягом першої половини 1864 року я захистив згадану дисертацію і прочитав дві пробні лекції (“Про стан жінок у першому сторіччі Римської імперії” і “Про державні реформи Діоклетіана і Константина Великого”), які у свій час були надруковані в “Університетских известиях”¹. Тому в серпні 1864 р[оку] історико-філологічний факультет звернувся до Ради університету з проханням клопотатися про відрядження мене за кордон на рахунок міністерства і мати мене на увазі при заміщенні кафедри загальної історії в університеті. Але доки йшло викладене вище листування, Рада університету прийняла 9-го лютого 1864 р[оку] рішення клопотатися про відрядження за кордон лише осіб, які мають ступінь магістра, – а тому й відхилила викладене вище клопотання факультету.

(“Универс[итетские] Изв[естия]”. 1864 р. № 11, ст. 8,9)

Всім цим ходом справи я поставлений був до деякої міри в обов’язок приступити до складання іспиту на ступінь магістра загальної історії, щоб привести до повної визначеності стосунки свої до історико-філологічного факультету і зворотно. Та тільки з невеликим півтора року, з початку 1865 р[оку], я одержав можливість спеціалізувати свої заняття, бо тоді поступило мені доручення читати лекції, з винагородою від університету, – завдяки йому я зміг залишити місце вчителя географії, яке я займав до цього у Київській 2-ій гімназії. Та з цього часу несприятливі умови, а саме хвороба моя навесні минулого і нинішнього року, – перешкодили мені приступити до складання згаданого іспиту.

Тепер я готовий приступити до нього – і маю честь покійно просити Вас, милостивий пане, – запропонувати на розгляд факультету такі два питання:

1. Чи знаходить факультет за можливе зробити мені іспит на ступінь магістра загальної історії на підставі 3-ї статті правил про магістерське випробування і 2-ї ст[атті] правил про випробування на ступінь кандидата (вміщених у 10 кн[изі] «Унив[ерситетских] Изв[естий]» за 1866 р[ік]) – і якщо так, тоді дозволить він мені подати^a належну програму, на підставі статті 3-ї згаданих правил.

2. Якщо з якої б то не було причини історико-філологічний факультет не вважатиме зручним провести мені іспит – то чи може він клопотатися у Ради про відрядження мене для іспиту в Харків терміном на 2 місяці, рахуючи з кінця грудня?

Про наступну відповідь факультету покійно прошу вшанувати мене повідомленням.

М. Драгоманов
приват-доцент кафедри загальної історії

1866 р[оку]
листопада 20.

Дежавний архів м. Києва. Ф. 16. Оп.315. Спр. 290. Арк. 3–3зв. Оригінал. Переклад з російської.

^a Закреслене слово “мені”.

№ 46

1866 р., грудня 21 (1867 р., січня 2). – Ухвала університету Св. Володимира відрядити М. Драгоманова в Харків для складання іспитів на ступінь магістра загальної історії

Засідання Ради
21 грудня 1866 р.

На цьому ж засіданні на підставі визначення Ради університету від 16 поточного грудня було піддане балотуванню питання про відрядження на два місяці приват-доцента Драгоманова до м. Харкова для складання у тамтешньому університеті іспиту на ступінь магістра загальної історії з видачею йому допомоги 200 крб. сріблом із спеціальних коштів університету із збереженням одержуваного ним від університету утримання.

Після закінчення балотування виявилось на користь цього питання 18 шарів позитивних і 9 негативних.

Ухвалили: просити п[ана] попечителя К[иївського] у[чбового] о[кругу] дозвіл відрядити приват-доцента Драгоманова у м. Харків терміном на два місяці, рахуючи з початку січня майбутнього 1867 р[оку], для складання у тамтешньому університеті іспиту на ст[упінь] магістра загальної історії, з видачею п[анові] Драгоманову, понад отримуване від університету утримання допомогу в 200 кар[бованців] с[ріблом] із спеціальних коштів університету, саме із процентів від університетських капіталів за 1866 рік, а також казенної подорожної на проїзд від м. Києва до м. Харкова і назад.

Помітка: “Для справи”.

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 305, Спр. 290. Арк. 5-6 зв. Оригінал. Переклад з російської.

№ 47

1867 р., квітня 26 (травня 7). – Супровідний лист ректора університету Св. Володимира про прохання М. Драгоманова дозволити скласти іспит на ступінь магістра з загальної історії, надісланого історико-філологічному факультетові

Маю честь надіслати при цьому на висновок факультету та копію прохання приват-доцента цього університету кандидата Михайла Драгоманова з приводу іспиту його на ступінь магістра загальної історії.

Ректор

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 118. Арк. 2. Копія. Переклад з російської.

**1867 р., травня 12(24). – Подання
історико-філологічного факультету Раді університету
Св. Володимира про дозвіл приват-доцентові
М. Драгоманову читати лекції із загальної історії
у 1867/68 навчальному році**

*До Ради університету Св. Володимира від
історико-філологічного факультету*

Історико-філологічний факультет на своєму засіданні 8-го травня 1867 р[оку] беручи до уваги, що загальна історія може викладатися в університеті у відомому обсязі, в крайньому випадку, двома викладачами, має честь просити Раду про надання і на наступний 1867/8 академічний рік приват-доцентові Драгоманову права читати студентам обов'язкові лекції із винагородою річною 1200 карб[ованців] сріблом.

Декан А. Селін
Секретар В. Яроцький

Помітка: Зроблено доповідь 12 травня 1867 року

Довідка:

1) За поданням Ради університету на клопотання історико-філологічного факультету п[ан] попечитель 15 грудня 1864 року за № 5867, дозволив доручити приват-доцентові Драгоманову, з наступного півріччя читання загальної історії з оплатою за цю працю по 600 карб[ованців] на рік.

2) Після чого, також за поданням Ради і клопотанням факультету, п[ан] попечитель, від 25 січня 1866 р[оку] за № 421 дозволив Раді доручити Драгоманову в 1866 році читання обов'язкових лекцій загальної історії по три години на тиждень із винагородою 1000 карб[ованців] с[ріблом].

3) Нарешті, історико-філологічний факультет від 16 серпня 1866 р[оку] за № 36 звернувся до Ради у[ніверсите]ту із клопотанням про збільшення утримання п[ану] Драгоманову до 1200 карб[ованців] с[ріблом] за читання ним згаданих лекцій у 1866/7 навчальному році. Радою університету подано п[анові] попечителю ще 29 вересня 1866 року за № 1719, але дозволу до цього часу не одержано.

Резюме: У засіданні Ради 18 травня 1867 року визначили просити п[а-на] попечителя Київського навч[ального] ок[ругу] про дозвіл доручити приват-доценту Драгоманову і у наступному 1867 році читати обов'язкові лекції із загальної історії з видачею йому за цю працю винагорди 1200 карб[ованців] с[ріблом] на рік із спеціальних коштів у[ніверсите]ту на підставі 74 § універ-

сите[тського] стату[ту] при цьому клопотанні покликатися на подання Ради до його св[ітлості] від [...]а 1866 року за № 1719 стосовно збільшення Драгоманову винагороди до 1200 карб[ованців] с[ріблом].

Дежавний архів м. Києва. Ф.16. Оп. 306. Спр. 130. Арк. 1–2 зв. Оригінал. Переклад з російської.

№ 49

1867 р., травня 19(31). – Ухвала Ради університету Св. Володимира про виплату М. Драгоманову винагороди із спеціальних коштів за виконання додаткових професорських обов'язків у 1866–1867 навчальному році

На цьому засіданні Рада університету, беручи до уваги, що приват-доцент Драгоманов, крім читання ним в 1866/7 академічному році з дозволу п[ана] попечителя округу, обов'язкових лекцій із загальної історії, з винагородою 1000 карб[ованців] на рік, виконував ще й інші професорські обов'язки, а саме: брав участь у студентських іспитах, розглядав твори із загальної історії, що подавалися студентами, рівно брав участь у перевірочних іспитах при прийомі студентів в у[ніверсите]т, і що, хоч Рада у[ніверситет]у вийшла з поданням до начальства про збільшення п[анові] Драгоманову утримання до 1200 карб[ованців], та на це клопотання дозволу ще не надійшло.

Ухвалили: видати приват-доцентові Драгоманову у винагороду за згадані його праці 200 карб[ованців] сріблом із спеціальних коштів університету із процентів від університетських капіталів; про що повідомити правління університету про виконання.

Помітка: “Для справи”, 31 травня 1867 р[оку] № 1163.

До правління у[ніверситет]у повідомлено про зміст цього журналу.

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 306. Спр. 130. Арк. 4–5. Оригінал. Переклад з російської.

^a Одне слово не прочитане.

**1868 р., травня 12(24). – Рішення
історико-філологічного факультету про виплату
М. Драгоманову винагороди із спеціальних коштів
за виконання додаткових професорських обов'язків
у 2-му семестрі 1868/69 навчального року**

До ради університету Св. Володимира

Історико-філологічний факультет на засіданні своєму 10 травня 1869 року, беручи до уваги, що приват-доцент Драгоманов у поточному 2-му семестрі 1868/9 академічного року виконував всі обов'язки штатного доцента кафедри загальної історії, вирішив клопотатися перед Радою про видачу п[анові] Драгоманову додаткових ста карбованців за поточний 2-й семестр 1868/9 академічного року. Цим своїм поданням факультет має честь просити Раду про виконання [...]»^a.

За декана А. Селін
Секретар Яроцький

Помітка: № 46 “Зроблено доповідь 16 травня 1869 р.”

Резолюція: На засіданні Ради 16 травня 1869 року ухвалили: видати приват-доценту Драгоманову у винагороду за читання ним у другому півріччі 1868/9 навчального року лекцій і за виконання інших обов'язків, пов'язаних із штатною посадою доцента, на додаток до одержуваного ним утримання, ще 100 карб[ованців] сріб[лом] із спеціальних коштів у[ніверситет]у, про що повідомити правління у[ніверситет]у, про виконання.

Державний архів м.Києва. Ф. 16. Оп. 308. Спр. 81. Арк. 1–1 зв. Оригінал. Переклад з російської.

№ 51

**1869 р., травня 22 (червня 3). – Повідомлення
ректора університету Св. Володимира правлінню
про рішення Ради університету виплатити М. Драгоманову
винагороду за читання лекцій і виконання додаткових
професорських обов'язків у другому півріччі
1868/9 навчального року**

До правління у[ніверситет]у Св. Володимира

Рада у[ніверситет]у, згідно з поданням історико-філологічного фа[культет]у, за № 46 по визначенню своєму 16 поточного травня, має честь покірно просити правління університету про видачу приват-доценту Драго-

^a Одне слово не прочитане.

манову винагороди за читання ним у другому півріччі 1868/69 навчального року лекцій загальної історії і за виконання інших обов'язків приват-доцента, на додаток до одержуваного ним утримання ще 100 карб[ованців] сріб[лом], із спеціальних коштів у[ніверситет]у.

Ректор
Секретар Ради

Державний архів м. Києва. Ф. 16, Оп. 308. Спр. 81. Арк. 2–2 зв. Відпуск. Переклад з російської.

№ 52

1869 р., грудня 1(13). – Прохання М. Драгоманова до ректора університету Св. Володимира дозволити подати дисертацію в історико-філологічний факультет

Його превосходительству Панові ректору
університету Св. Володимира

приват-доцента того ж університету
Михайла Драгоманова

ПРОХАННЯ

У 1867 р. Вашим превосходительством дозволено мені було тримати іспит в історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира на ступінь магістра загальної історії, – але, через відсутність на згаданому факультеті професора-спеціалістів загальної історії, я змушений був звернутися для випробування в інший університет. У грудні 1867 р. я витримав усне випробування на ступінь магістра загальної історії на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету і відповідав на письмові запитання, запропоновані мені факультетом, вельми задовільно, на свідчення чого додаю копію з протоколів засідання згаданого факультету. Для завершення мого випробування я повинен подати і захистити дисертацію з обраного мною предмету. Оскільки в даний час Київський університет має ординарного професора загальної історії і оскільки відїзд мій до Одеси для захисту там дисертації призвів би до перерви у читаннях лекцій, доручених мені Радою університету Св. Володимира, то маю честь покірно просити Ваше превосходительство дозволити мені подати дисертацію, що вимагається, в історико-філологічний факультет тутешнього університету.

М. Драгоманов

1869 р.,
грудня 1-го,
Київ

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 306. Спр. 118. Арк. 3. Оригінал. Переклад з російської.

**1869 р., грудня 19(31). – Рішення
історико-філологічного факультету про додаткову
винагороду М. Драгоманову за читання ним
у першій половині 1869/70 навчального року
лекцій і за виконання інших обов'язків**

*До Ради університету Св. Володимира
від історико-філологічного факультету.*

Історико-філологічний факультет на своєму засіданні 13 грудня 1869 року вирішив клопотати, за зразком минулого року, перед Радою про видачу приват-доценту Драгоманову додаткових 100 крб. за рік, що закінчується. До такого свого клопотання історико-філологічний факультет має честь додати, що п[ан] Драгоманов виконував за цей час всі обов'язки і статус доцента.

Декан А. Селін
Секретар В. Яроцький

Помітка: Повідомлено 19 грудня 1869 р[оку]

Резолюція: На засіданні Ради 19 грудня 1869 р[оку] ухвалили: приват-доценту Драгоманову у винагороду за читання ним в першому півріччі 1869/70 навчального року лекцій і за виконня інших обов'язків, поєднаних із штатною посадою доцента в додаток до оплати йому утримання ще 100 крб. сріблом із спеціальних коштів університету, про що повідомити правління університету для виконання.

Державний архів м.Києва. Ф. 16. Оп. 308. Спр. Арк. 3–3 зв. Оригінал. Переклад з російської.

**1870 р., січня 6(18). – Схвалення членами
історико-філологічного факультету університету
Св. Володимира протоколів іспитів М. Драгоманова**

Копія з протоколів усного і письмового іспиту на ступінь магістра загальної історії М. П. Драгоманова на засіданні історико-філологічного факультету Новорос[ійського] університету 19 грудня 1867 р. – іспит з загальної історії; оцінка екзаменатора: вельми задовільно.

Засідання 15 грудня 1867 р. – іспит з російської історії, оцінка екзаменатора; вельми задовільно.

Засідання 19 грудня 1867 р. – іспит з політичної економії; оцінка екзаменатора: вельми задовільно.

Крім того, між 15 і 19 грудня написані були п[аном] Драгомановим, під наглядом декана, дві письмові відповіді з загальної історії, на яких рукою екзаменатора позначено вельми задовільно.

На підставі цих відповідей, словесних і письмових, члени історико-філологічного факультету, висловили свою згоду з думками екзаменаторів, визнали іспити Драгоманова, що відбулися, вельми задовільними.

Декан факультету О. Селін

Помітка: 3 оригінала вірно.

Секретар факультету М. Смир[...]^a

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 306. Спр. 118, Арк. 7. Засвідчена копія.
Переклад з російської.

№ 55

1870 р., лютого 7(19). – Повідомлення ректора університету Св. Володимира попечителеві Київського учбового округу про захист М. Драгомановим дисертації на ступінь магістра загальної історії

Київ,
7 лютого 1870 року
№ 226

*Його превосходительству панові
попечителеві Київського учбового
округу*

Кандидат історико-філологічного факультету приват-доцент Драгоманов, буде прилюдно захищати дисертацію на ступінь магістра загальної історії під заголовком “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит¹”. Захист відбудеться в залі урочистих зборів. Диспут розпочнеться о 12 годині, у середу 11 лютого.

Ректор О. Матвеев

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп. 36. Спр. 1. Арк. 46. Рукопис. Переклад з російської.

№ 56

1870 р., берзня 6(18). – Ухвала Ради університету Св. Володимира про затвердження присвоєння М. Драгоманову ступеня магістра загальної історії і видачу йому диплому

На засіданні Ради 6 березня 1870 року ухвалили: на підставі 110 § університетського статуту і згідно удостоєння історико-філологічного факуль-

^a Прізвище не відчитано.

тегу затвердити п[ана] Драгоманова в ступені магістра загальної історії і видати йому диплом на цей ступінь.

Помітка: Декан О.Селін

Державний архів м. Києва. Ф. 16 Оп. 30. Спр. 118, Арк. 30. Відпуск. Переклад з російської.

№ 57

1870 р., не пізніше березня 6(18). – Відгук ординарного професора кафедри загальної історії університету Св. Володимира Більбасова¹ про наукові праці М. Драгоманова

До історико-філологічного факультету

У серпні 1864 року історико-філологічний факультет звертався з проханням до Ради університету Св. Володимира прийняти до уваги кандидатуру п[ана] Драгоманова для заміщення ним кафедри загальної історії. В січні 1869 року призначений Радою комітет з організації заходів для поповнення складу філологічного факультету, доповідав Раді, що п[ан] Драгоманов мається на увазі на кафедрі давньої історії; обидві ці заяви були в свій час доброзичливо прийняті Радою, і тепер звертаючись до факультету з поданням про вибори п[ана] Драгоманова в штатні доценти кафедри давньої історії, я виконую побажання як факультету, так і Ради, обгрунтовані в свою чергу діяльністю п[ана] Драгоманова як педагогічною так і науковою. Ця діяльність відома факультету:

1. У 1864 році він надрукував дисертацію “Імператор Тіберій”.

2. Тоді ж “Про стан жінки в 1-му сторіччі”.

3. Тоді ж: “Про державні реформи Діоклетіана і Костянтина Великого”.

У 1869 році видав “Питання про історичне значення Римської імперії і Таціт”.

Названі праці були в свій час піддані розглядові фахівцями факультету, відомі схвальні про них думки його членів.

З 1-го січня 1865 року до теперішнього часу п[ан] Драгоманов читав обов’язкові лекції та виконував всі обов’язки штатного доцента.

На підставі всього вище наведеного я маю за честь просити факультет піддати п[ана] Драгоманова балотуванню на посаду штатного доцента і за результатом балотування представити на розгляд Ради.

Оригінал підписав ординарний професор Більбасов.

Вірно: ректор університету (Підпис)

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп. 36. Спр. 383. Арк. 2–2 зв. Засвідчена копія. Переклад з російської.

1870 р., березень. – Лист до Міністра Народної освіти
Д. Толстого про висвітлення в “Санкт-Петербуржских
ведомостях” диспуту під час захисту М. Драгомановим
дисертації на ступінь магістра

№ 14
березень
Київ

Конфіденційно

Ваша світлість граф Дмитро Андрійович

У № 51 “Санкт-Петербуржских ведомостях” вміщено статтю про диспут, який відбувся в університеті Св. Володимира 11 минулого лютого з нагоди публічного захисту приват-доцентом Драгомановим написаної ним дисертації на ступінь магістра “Питання Римської імперії і Тацит”.

У ст[атті] “Санкт-Петербуржских ведомостей”, яка не стосується власне наукової сторони диспуту, офіційні опоненти, професори Більбасов і Модестов виставлені в неприхильному світлі і сам хід диспуту поданий у спотвореному вигляді.

Члени історико-філологічного факультету університету Св. Вол[одимира] склали опис диспуту з викладом у послідовному порядку, як заперечень з боку опонентів так і відповідей диспуту, і, передавши його мені через декана факультету, просили клопотатися про надрукування цього опису в “Журнале Министерства народного просвещения”.

Прохання п[анів] членів історико-філологічного факультету універ[ситету] Св. Володимира та складений ними опис диспуту під час публічного захисту М. Драгомановим дисертації його на ступінь магістра, маю честь представити на розсуд Вашої світлості. Я був присутнім на диспуті п[ана] Драгоманова і зі свого боку можу сказати, що диспут цей дійсно вирізняється більшим проти звичайного пожвавленням, але було б несправедливо приписати офіційним опонентам упереджений намір принизити працю п[ана] Драгоманова, швидше можна бачити у публіці, що була присутньою, упереджене рішення висловитися на користь дисертанта.

З глибокою повагою і абсолютною відданістю [...]а.

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 4. Арк. 3–4. Чернетка з багатьма правками. Переклад з російської.

^a Три слова не відчитано.

**1870 р. травня 25 (червня 6). – Лист ректора
університету Св. Володимира до попечителя
Київського учбового округу про відрядження
М. Драгоманова за кордон з науковою метою
на два роки**

Його величності пану керуючому Київським учбовим округом

Колишній вчитель Київської 2-ої гімназії кандидат історико-філологічного факультету Михайло Петрович Драгоманов, після задовільного публічного захисту написаних ним розділів під заголовком “Імператор Тіберій” та після прочитання двох подібних лекцій, допущений, на клопотання Ради університету Св. Володимира, з дозволу Вашої величності, 26-го травня 1864-го року, до читання лекцій з предмету загальної історії як приват-доцент.

15 грудня того ж року доручено п[анові] Драгоманову, з дозволу п[ана] попечителя, читання обов’язкових для студентів лекцій із загальної історії, з винагородою по 600 крб. на рік, – а з 1864-го року цей розмір винагороди збільшений п[анові] Драгоманову до 1000 к[арбованців] сріб[лом] за клопотанням Ради університету і з дозволу п[ана] попечителя. Нарешті, в поточному році п[ан] Драгоманов після задовільного публічного захисту написаного ним твору: “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит” затверджений Радою університету в ступені магістра загальної історії. Нині історико-філологічний факультет увійшов до Ради університету з поданням про відрядження п[ана] Драгоманова за кордон із науковою метою, терміном на два роки, з призначенням утримання по 1600 крб. сріблом на рік, із спеціальних коштів університету. Рада університету, цілком погоджуючись з думкою історико-філологічного факультету і, бажаючи з свого боку створити можливість п[анові] Драгоманову вчасно відбутися за кордон, вдосконалюватися в науці загальної історії як з наукового, так і з педагогічного боку у найважливіших центрах Європейської наукової діяльності і водночас наочно ознайомитися з історичними пам’ятками, має честь просити клопотання Вашої величності про відрядження п[ана] Драгоманова за кордон із науковою метою, на два роки, з наданням йому утримання по 1600 к[арбованців] сріблом на рік, із спеціальних коштів, а саме з відсотків від університетських капіталів, і про видачу йому для вказаної поїздки закордонного паспорта.

При цьому Рада університету має честь додати, що шестирічна викладацька діяльність приват-доцента М. П. Драгоманова при університеті Св. Володимира є достатньою запорукою тому, що він використає перебування в центрах наукової діяльності з повною для себе користю.

Ректор О. Матвеев
Секретар Ради В. Виндин

**1870 р., жовтня 2(14). – Формулярний список
про службу приват-доцента загальної історії
університету Св. Володимира магістра
загальної історії М. Драгоманова**

I	II	III	IV	V	VI
Чин, ім'я, по-батькові, прізвище, років від народження, вірування, знаки заслуг та утримання	З якого звання походить	Чи є маєток	У нього самого чи у батьків	У дружини, якщо одружений	
		родинне	придбане	родинне	придбане
Магістр загальної історії Михайло Петрович Драгоманов. Приват-доцент з предмету загальної історії в університеті Св. Володимира, 27 років, православної віри, відзнак не має. Винагороду отримує в рік 1000 крб. сріблом.	З дворян	У матері Полтавської губернії Гадяцького повіту 140 десятин землі.	У матері Полтавської губернії Гадяцького повіту 20 десятин землі.	Немає	Немає

VII	VIII	IX
Де отримав виховання і чи закінчив повний курс наук, коли вступив на службу, якими чинами, на яких посадах і де проходив її; чи не було яких особливих по службі вчинків чи відзнак; чи не був особливо, крім чинів чим відзначений, і в який час; крім того, якщо знаходився під судом чи слідством, був виправданий і визнаний невинним, то коли і за що саме був переданий до суду і чим справа закінчилася	роки	місяці і числа
По закінченні в 1863 році повного курсу наук в імператорському університеті Св. Володимира історико-філологічного факультету удостоєний цим факультетом звання дійсного студента, з правом отримання ступеня кандидата після подання вчасно задовільної дисертації і затверджений в цьому званні п.попечителем Київського учбового округу 5 липня 1863 року про що і виданий йому атестат від Ради університету за № 342. Після подання вчасно задовільної дисертації, затверджений Радою університету Св. Володимира, згідно удостоєння історико-філологічного факультету, в ступені кандидата цього факультету, 3-го серпня 1863 року, на що і виданий йому диплом за № 343. За розпорядженням Київського педагогічного Комітету вступив на педагогічні курси по III відділу.	1863	вересень 1

VII	VIII	IX
<p>Де отримав виховання і чи закінчив повний курс наук, коли вступив на службу, якими чинами, на яких посадах і де проходив її; чи не було яких особливих по службі вчинків чи відзнак; чи не був особливо, крім чинів чим відзначений, і в який час; крім того, якщо знаходився під судом чи слідством, був виправданий і визнаний невинним, то коли і за що саме був переданий до суду і чим справа закінчилася</p>	роки	місяці і числа
<p>На підставі § 5 та 15 положення про педагогічні курси височайше затверджених 20 березня 1860 року, час перебування його на педагогічних курсах, зараховується йому в дійсну службу.</p>		
<p>Після того, як витримав задовільно конкурс призначений у Київську 2-у гімназію молодшим вчителем географії. Отримав третинне не в залік утримання.</p>	1863 1863	листопад 14 грудень 1
<p>Після задовільного публічного захисту написаних ним роздумів під заголовком «Імператор Тіберій» та після прочитання двох пробних лекцій, допущений за клопотанням Ради університету Св. Володимира і з дозволу п. управляючого Київського учбового округу від 26 травня 1864 року (2361) до читання в університеті Св. Володимира лекцій з предмету загальної історії на посаді приват-доцента.</p>	1864	грудень 15
<p>На клопотання Ради університету Св. Володимира і з дозволу п[ана] попечителя Київського учбового округу від 15-го грудня 1864 року № 5867 доручено йому читання в університеті обов'язкових для студентів лекцій на кафедрі Загальної історії, з винагородою за цю працю по 600 крб. сріблом на рік із спеціальних коштів університету.</p>	1865	січень 12
<p>П[аном] попечителем київського учбового округу, відповідно клопотання з нагоди призначення приват-доцентом в університеті Св. Володимира, звільнений від посади вчителя при Київській 2-й гімназії.</p>	1866	січень 25
<p>На клопотання Ради університету Св. Володимира і з дозволу п[ана] попечителя Київського учбового округу від 25 січня 1866 року за № 421, призначено йому за читання обов'язкових лекцій Загальної історії, винагороду по 1000 крб. сріблом на рік із спеціальних коштів університету, саме із відсотків від університетських капіталів.</p>	1870	березень 6
<p>Після задовільного публічного захисту написаного ним твору під заголовком «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит» затверджений Радою університету Св. Володимира 6 березня 1870 року, згідно удостоєння історико-філологічного факультету і на підставі п. 110 загального статуту університетів, у ступені Магістра Загальної історії.</p>		
<p>На клопотання університету Св. Володимира наказом п.управляючого Міністерства народної освіти від 24 липня 1870 року за № 9, відряджений з науковою метою за кордон на два роки з призначенням утримання 1600 крб. на рік із спеціальних коштів університету.</p>		

X	XI	XII	XIII	XIV
Чи був в походах проти ворога і в самих боях та коли саме	Чи був у штрафх під слідством і судом; коли і за що саме переданий до суду; коли і чим справа закінчилась	Чи був у відпустках, коли і на скільки саме часу, чи з'явився якщо прострочив, саме коли з'явився, причина прострочки визнана поважною	Чи був у відставці з винагородою, чи без неї, коли і з якого саме часу	Одружений чи не одружений; чи має дітей; кого саме; рік, місяць, число народження дітей, де вони знаходяться і якої віри
Не був	Не був	Не був	Не був	Одружений з Людмилою Михайлівною Кучинською, має дочку Лідію, яка народилася 17 жовтня 1865 року; дружина і дочка православної віри

Ректор Університету О. Матвеев
Колезький асесор (підпис)

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп. 36. Спр. 383. Арк. 3–10. Рукопис. Оригінал.
Переклад з російської.

№ 61

**1870 р., жовтня 12(24). – Лист Ради університету
Св. Володимира до попечителя Київського учбового
округу з проханням затвердити обрання
М. Драгоманова доцентом кафедри загальної історії**

Київ,
12 жовтня 1870 року
№ 1733

*Його превосходительству
пану попечителю Київського учбового округу*

Історико-філологічний факультет, на підставі доданого при цьому в копії схвального відгуку ординарного професора кафедри загальної історії Більбасова, про наукові праці приват-доцента Михайла Драгоманова, звернувся до Ради університету з поданням про призначення п[ана] Драгоманова доцентом кафедри загальної історії.

Рада університету Св. Володимира з огляду на викладене піддала п[ана] Драгоманова балотуванню, на засіданні 25-го вересня. 1870-го р., і обрала його на згадану посаду більшістю голосів 22, проти 10.

Повідомляючи про це, Рада університету має честь просити Ваше превосходительство про затвердження п[ана] Драгоманова доцентом кафедри загальної історії від дня обрання його, а саме, з 25-го вересня 1870-го р., на наявне в теперішній час вакантне доцентське місце на історико-філологічному факультеті, на яке уже і відпускаються гроші з державного казначейства.

При цьому Рада університету має честь додати, що за § 13 статуту університету належить мати на історико-філологічному факультеті 7 доцентів, а в теперішній час їх кількість є 5.

Послужний список п. Драгоманова при цьому додається.

Ректор О. Матвєєв
Секретар Ради (Підпис)

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. О. 36. Спр. 383. Арк. 1–1зв. Оригінал. Переклад з російської.

№ 62

**1870 р., жовтня 23 (листопада 5). – Пропозиції
правління університету Св. Володимира Раді
університету про фінансування наукового
відрядження М. Драгоманова за кордон**

Київ

23 жовтня 1870 року

№ 2718

До Ради університету Св. Володимира

З нагоди заяви про відрядження за кордон з науковою метою ординарного професора Хандрикова¹ з допомогою 400 карбован[ців] і доцентів: Драгоманова з наданням щорічної допомоги 800 карбован[ців] і Бунге², зі щорічною допомогою 600 карбован[ців] й понад це про видачу підйомних: екстра-ординарному професорові Скліфасовському³ 600 карбован[ців], доцентам Толочинову⁴ 300 карбован[ців], Афанасьєву⁵ 300 карбован[ців] і Хрущову⁶ 300 карбован[ців], всього потрібно для задоволення вищезгаданих осіб 3300 карбован[ців].

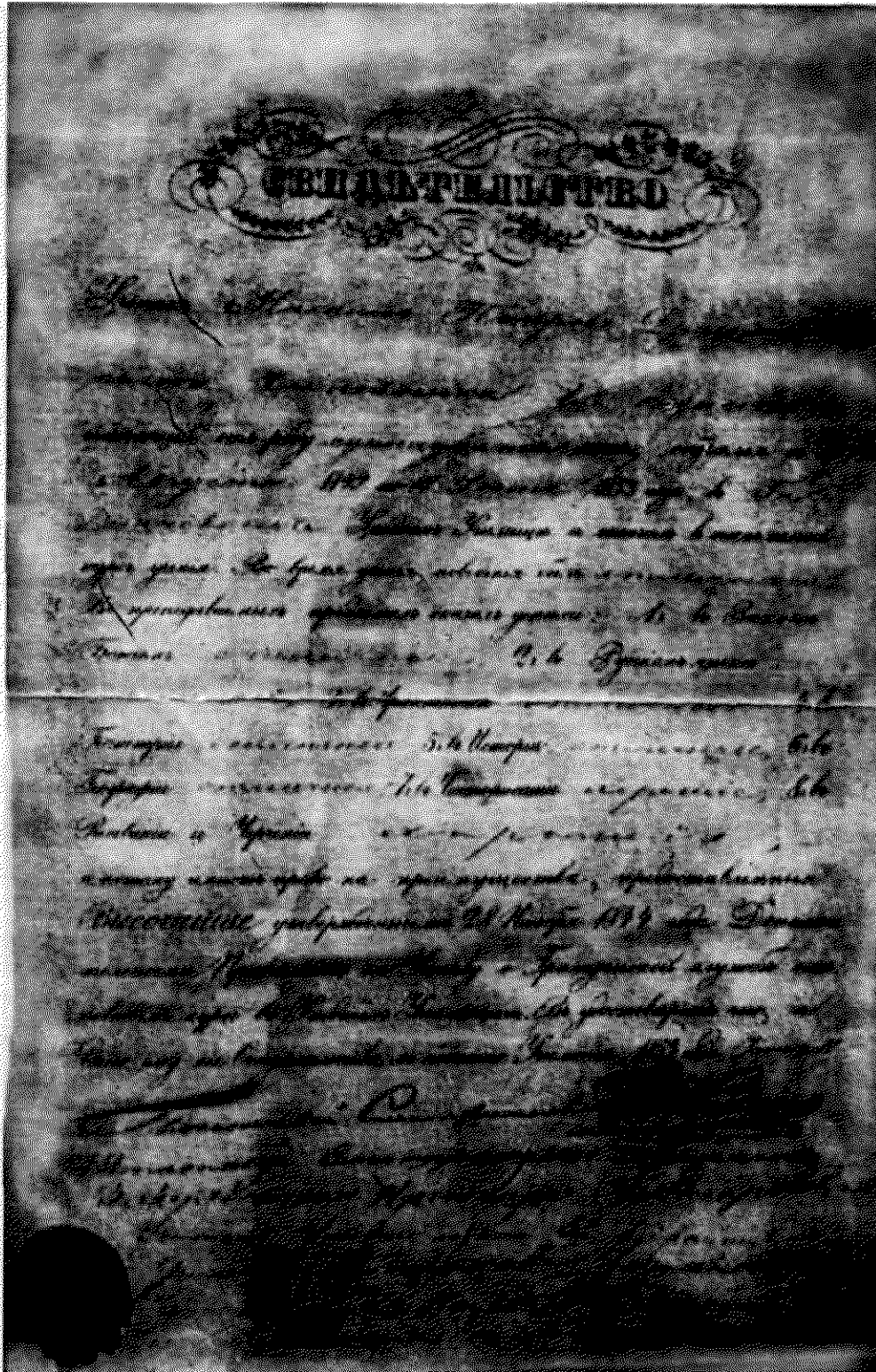
За кошторисом спеціальних коштів на поточний 1870 рік, розглянутим і затвердженим Радою університету, серед іншого призначено:

а) на плату приват-доцентам 3844 карбован[ці] та

б) на подорожі і відрядження 400 карбован[ців].

Із суми на плату приват-доцентам витрачено вже 3264 карбован[ців] 11 к[опійок], тому залишається вільних 1219 карбован[ців] 89 к[опійок], тобто ті, що лишилися від плати, призначеної п[анові] Драгоманову з причи-

Свідоцтво Михайла Драгоманова
про закінчення Гадяцького повітового училища

ни переміщення його на посаду доцента, з 25 вересня до 1 січня 1871 року; сума ж 4000 карбован[ців], призначена на подорожі і відрядження, витрачена вся. Оскільки п[ан] міністр народної освіти дозволив із залишку від наявного складу вжити на винагороди приват-доцентам 1000 карбован[ців], то перерахуванням цієї суми із ст[атті] 1 § 5, кошторису 1870 року до спеціальних коштів університету, лишається вільних за статтею на винагороди приват-доцентам 1219 карбован[ців] 89 коп[іюк].

З огляду на вище сказане, правління університету пропонує із суми 1219 карбован[ців] 89 коп[іюк] видати у даний час належні як допомогу на відрядження доцентам: Драгоманову з 800 карбован[ців] з 9 вересня до 1 січня 180 карбован[ців] і Бунге з 600 карбован[ців] з 1 серпня до 1 січня 250 карбован[ців] всього 430 карбован[ців] і потім внести у кошторис наступного року по статті на подорожі і відрядження: ординарному професору Хандрикову 400 карбован[ців], екстра-ординарному професору Скліфасовському 600 карбован[ців]. Доценту Бунге 600 карбован[ців], Толочинову ... 300 карбован[ців]

Афанасьєву ... 300

Хрущову ... 300

Драгоманову ... 800

і Суботіну⁷, з 1 січня по 23 вересня 1871 року, тобто до дня закінчення відрядження, із 1500 карбован[ців] 1095 карбован[ців] 83 коп.

Всього 4395 к[арбованців] 83 к[опійки]

Подаючи вищесказане на розгляд Ради університету, правління університету вважає, за обов'язок додати, що ще при вирішенні питання про відрядження п[ана] Драгоманова, як приват-доцента, за кордон з науковою метою, правління університету висловило думку, що утримання п[ану] Драгоманову за кордоном у кількості 1600 карбован[ців] може бути обернено на такі джерела: на 1200 карбован[ців], які п[ан] Драгоманов одержав як приват-доцент в 1870 році, а інші 400 карбован[ців] на суму наступного 1871 року, яка призначається за щорічними кошторисами на подорожі і відрядження, з такою пропозицією правління згодилося і Рада університету на засіданні 3 квітня 1870 р[оку].

Ректор О. Матвеев

Помічник секретаря (Підпис)

Помітка олівцем: Щорічно належить на відрядження – призначаються 4000 карбован[ців], – залишку від приват-доцентів за 1870 р. – 789 к. 89 к. і передбачається залишку за переміщенням п[ана] Драгоманова в доценти, приват-доцентське його утримання 1870 р. – 1200 крб.

Всього – 5989 к. 89 к.

Державний архів м.Києва. Ф. 16. Оп. 309. Спр. 224. Арк. 5–6 зв. Оригінал. Переклад з російської.

**1870 р., листопада 14(26). – Лист Міністерства
народної освіти до попечителя Київського учбового округу
про можливість затвердження М. Драгоманова
доцентом університету Св. Володимира при умові,
що учбовий округ візьме на себе відповідальність
за наслідки**

14 листопада 1870 р.
№ 358 № 8814

Таємно
27 листопада

Панові попечителєві Київського учбового округу

Пан помічник Вашого превосходительства в поданні від 27 минулого жовтня, повідомляючи про обрання Радою університету Св. Володимира магістра Драгоманова доцентом кафедри загальної історії і, маючи на увазі запропоноване від 21 вересня 1866 р. за № 393 попереднє затвердження п[ана] Драгоманова у званні доцента, просив мого у цій справі дозволу.

Маючи на увазі, що колишній попечитель Київського учбового округу князь Ширинський-Шихматов у таємному поданні від 4-го жовтня 1866 р. за № 176 відгукувався про Драгоманова, що він міг би бути корисним діячем науки лише у тому випадку, якби він витверезився від своїх хибних поглядів і переконань, і не мав потім ніяких свідчень про те, чи змінилися ці погляди п[ана] Драгоманова на краще. Я в теперішній час не можу судити про можливість допущення його до штатної викладацької діяльності в університеті, але, беручи до уваги, що затвердження доцентів на посадах за університетським статутом надано попечителєві учбового округу, якому, як найближчому начальникові, повинна бути відоміша ступінь благонадійності затверджуваних ним викладачів, – я віддаю на безпосередній розсуд Вашого превосходительства чи відмову у клопотанні Ради університету Св. Володимира про затвердження Драгоманова доцентом цього університету, чи затвердити його на цій посаді з тим, щоб в останньому випадку начальство учбового округу взяло на себе і відповідальність за всі шкідливі наслідки, що можуть статися від такого призначення.

Міністр народної освіти граф Дмитро Толстой
Директор (Підпис)

ЦДІА України у м. Києві. Ф. 707. Оп.36. Спр. 383. Арк.12–13. Рукопис. Оригінал.
Переклад з російської.

№ 64

1870 р. – Ухвала Ради університету Св. Володимира про відкладення призначення М. Драгоманову додаткового утримання

Засідання Ради № 20

На даному засіданні Рада університету ухвалила:

призначене на сьогоднішнє балотування питання про призначення відрядженому за кордон на два роки приват-доцентові Драгоманову додаткового утримання на 800 к[арбованців] із спеціальних коштів університету, відкласти до наступного засідання Ради.

Помітка: Для справи.

Державний архів м.Києва. Ф. 16. Оп. 309. Спр. 224. Арк. 7. Оригінал. Переклад з російської.

№ 65

1871 р., лютого 28 (березня 12). – Повідомлення попечителя Київського учбового округу ректорові університету Св. Володимира, що позитивна відповідь про М. Драгоманова буде дана після його повернення з-за кордону

28 лютого 1871 р.

№ 1886

Маю честь повідомити Вашому превосходительству, що позитивна відповідь на подання Ради університету від 12-го жовтня 1870 року за № 1733 про приват-доцента Драгоманова буде дана після повернення його з закордонного відрядження.

Попечитель Антонович
Правитель канцелярії М. (Соколовський)

Резолюція: Повідомлено Раді 5 березня 1871 року.

Журнал дивися у цій Раді за 1870 р., № 88.

Державний архів м.Києва. Ф. 16. Оп. 309. Спр. 167. Арк. 7. Оригінал. Переклад з російської.

№ 66

1873 р., квітень 14(26). – Повідомлення попечителя Київського учбового округу Раді університету Св. Володимира про продовження М. Драгоманову наукового відрядження за кордон до 1 травня 1873 р.

м.Київ
14 квітня 1873 року
№ 3619

Височайшим наказом по Міністерству народної освіти, що надійшов 27 лютого цього року за № 2, – приват-доценту університету Св. Володимира Михайлові Драгоманову продовжено термін відрядження за кордон з науковою метою до 1-го травня 1873 року.

Про що на поданні Ради університету, від 8 грудня минулого року за № 1707 честь маю повідомити.

ЦДІА України у м. Києві. Ф.707. Оп. 36. Спр. 4. Арк. 192. Рукопис. Оригінал. Переклад з російської.

№ 67

1873 р., вересня 18(30). – З протоколу Ради університету Св. Володимира про надання М. Драгоманову посади доцента кафедри загальної історії

Засідання Ради 18 вересня 1873 р[оку]

Слухали доповідь:

Згідно з поданням історико-філологічного факультету Рада університету на своєму засіданні 25 вересня 1870 року обрала, шляхом балотування, більшістю голосів 22 проти 10 приват-доцента магістра Михайла Драгоманова штатним доцентом кафедри загальної історії.

На поданні про це Рада університету від 12 жовтня 1870 р[оку] за № 1733, п[ан]-попечитель округу дав знати в пропозиції від 28 лютого 1871 р[оку] за № 1886, що позитивна відповідь про п[ана] Драгоманова буде дана після повернення його з-за кордонного відрядження. Тепер п[ан] Драгоманов вже повернувся з закордонного відрядження^а.

Визначили: доповісти п[анові] попечителєві Київського учбового округу про повернення п[ана] Драгоманова з-за кордону, просити його пре-

^а У тексті: команди.

восходительств[во] про дозвіл подання Раді від 12 жовтня 1870 р. за № 1733, згідно з пропозицією від 28 лютого 1871 р. за 1886-м.¹

Державний архів м.Києва. Ф. 16. Оп.309. Спр.167. Арк. 8-8зв. Оригінал. Переклад з російської.

№ 68

1873 р., листопада 3(15). Повідомлення попечителя Київського учбового округу Раді університету Св. Володимира про затвердження М. Драгоманова штатним доцентом університету

3 листопада 1873 р.

№ 10591

м.Київ.

Внаслідок подання Ради від 20 минулого вересня за № 1159 й згідно з обранням його, п[ан] по[печитель] К[ийвського] у[чбового] округу 3 листопада затвердив приват-доцента магістра Михайла Драгоманова штатним доцентом університету Св. Володимира кафедри загальної історії, про що [...]».

Попечитель Антонович,
Управляющий канцелярією (Підпис)

Помітки:

1) Рада університету Св. Володимира.

У формулярі відмітив М. Сретенський.

2) Копія журналу передана у правління 13 листопада 1873 р[оку]. Ів[ан] Іванченко.

3) Копію передати у правління; затвердити п[ана] Драгоманова у званні і завести послужний список, привести до присяги і відібрати підписку.

4) У своєму засіданні 7 листопада 1873 року ухвалив копію цієї пропозиції передати до правління університету і про зміст цієї пропозиції повідомити історико-філологічний факультет і п[ана] Драгоманова. Завести його послужний список і привести до присяги на вірність служби, а також відібрати від нього підписку про неприналежність до таємних товариств¹.

Державний архів м.Києва. Ф.16.. Оп.309. Спр. 167. Арк. 11–11зв. Оригінал. Переклад з російської.

¹ Далі олівцем нерозбірливо.

**1873 р., листопада 9(17). – Повідомлення ректора
університету Св. Володимира історико-філологічному
факультетові про затвердження М. Драгоманова
штатним доцентом кафедри загальної історії**

5 листопада 1873 року
№ 1340

До історико-філологічного факультету

Внаслідок подання Ради від 20 минулого вересня за № 1159 і згідно з обранням його, п[ан] попечитель Київського учбового округу 3 листопада затвердив приват-доцента магістра Михайла Драгоманова штатним доцентом університету Св. Володимира кафедри загальної історії.

Про що маю честь повідомити факультет для належного розпорядження.

Державний архів м.Києва. Ф. 16. Оп. 309. Спр. 167. Арк.12. Відпуск. Переклад з російської.

№ 70

**1873 р., листопада 28 (грудня 10). –
Підписка М. Драгоманова про неналежність
до таємних товариств**

ПІДПИСКА

Я, що нижче підписався, даю цю підписку, на підставі примітки до 418-ої ст. III тому звед[ення] цивільних законів (видан. 1857 р.) статуту про службу за визнач[енням] уряду і 168 ст. XIV тому звед[ення] законів, того ж видання статуту про попередження і припинення злочинів, в тому, що я не належу і належатиму ні до яких масонських лож і таємних товариств під якою б назвою вони не існували, як рівно і в тому, що мені оголошено, що не тільки члени таємних товариств, прийняті в такі і в створені ложі, думи і управи та ін., за зобов'язанням через клятву чи чесне слово, та які відвідали товариства і знали про них, але також і всі, без винятку, ті, які зробилися співучасниками цих таємних товариств без всяких форм, клятв і зобов'язань через розмови при зустрічі поза ложами, думами, управами чи знали про ті товариства, зобов'язані пояснити про це при дачі підписки щиросердно з усією відповідальністю;

і що приховування цього піддає винних найсуворішому покаранню, як державних злочинців.

Київ, листопада 28 дня 1873 року

Доцент Михайло Драгоманов

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 309, Спр. 167. Арк. 13. Друкований бланк. Оригінал. Переклад з російської.

№ 71

**1874 р.. березня 13(25). – Лист Ради університету
Св. Володимира до попечителя Київського учбового
округу про надання відпусток В. Караваєву,
О. Вальтеру, М. Драгоманову і В. Сокальському¹
для відрядження за кордон**

Київ

13 березня 1874 року

№ 513

*Його превосходительству панові попечителєві
Київського учбового округу*

Внаслідок подань історико-філологічного, юридичного і медичного факультетів, Рада університету Св. Володимира має честь просити клопотання Вашого превосходильства про звільнення у відпустку за кордон: 1, заслуженого ординарного професора Володимира Караєва, 2, заслуженого ординарного професора Олександра Вальтера; 3, доцента Михайла Драгоманова і доцента Володимира Сокальського на такі терміни: перших трьох на літній вакаційний час, а саме з 1 червня до 15 серпня 1874 р., а останнього на літній вакаційний час і 16 днів, рахуючи з 15 травня до 15 серпня 1874 р.

Ректор О. Матвеев
Секретар Ради (Підпис)

ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп. 40. Спр. 9. Арк. 68–68 зв. Рукопис. Оригінал.

№ 72

1874 р., травня 10(22). – Супровідний лист
попечителя Київського учбового округу до закордонних
паспортів В. Томаса, В. Суботіна, В. Каравасва,
О. Вальтера, М. Драгоманова, надісланих ректорові
університету Св. Володимира

10 травня 1874 р.

№ 5124

Підписав Андроновський

Скріпив Забуко

*Панові ректору університету
Св. Володимира*

Надсилаючи при цьому до Вашого превосходительства закордонні паспорти для професорів університету Св. Володимира: Володимира Томса^а, Віктора Суботіна^а, Володимира Каравасва, Олександра Вальтера^а і доцента Михайла Драгоманова покірно прошу вручити паспорти на закордонній підставі за приналежністю і, стягнувши при цьому з тих, хто одержував по 4 карбованці бланкетного мита, гроші ці надіслати безпосередньо від себе^б в місцеве казначейство, а квитанцію казначейства безпосередньо від себе подати п[анові] київському, подільському і волинському генерал-губернатору.

ЦДІА у Києві. Ф. 707. Оп. 40. Спр. 9. Арк. 164–164 зв. Рукопис. Оригінал. Переклад з російської.

№ 73

1874 р., грудня 16(28). – Прохання доцента
М. Драгоманова до ректора університету Св. Володимира
дозволити прочитати систематичний курс лекцій
з загальної історії

*Його превосходительству
панові ректору університету Св. Володимира
Доцента того ж університету Михайла Драгоманова*

ПРОХАННЯ

Передбачаючи поступово прочитати систематичний публічний курс загальної історії, я бажав би у першому півріччі 1875 прочитати від 10 до

^а Підкреслення в оригіналі.

^б Слова “безпосередньо від себе” перекреслені.

12 лекцій про первісну культуру за поданою при цьому програмою. Квитки на цей ряд лекцій я передбачаю продавати по 10 к[рб.], по 5 к[рб.] і певну кількість квитків для малозабезпечених надавати безкоштовно.

Маю честь покійно просити ваше превосходительство, згідно з положенням про публічні лекції, що читаються професорами університетів, виклопотати мені дозвіл на читання вищезгаданих лекцій.

Доцент кафедри загальної історії Мих. Драгоманов

Київ, 1874, грудень 16.

Помітки: № 1995, 18 грудня.

Доповіли Раді 20 грудня 1874.

Ухвалили: Просити п[ана] попечителя Київського учбового округу про дозвіл п[анові] Драгоманову читання згаданих лекцій.

Державний архів м.Києва. Ф. 16. Оп. 313. Спр. 173. Арк. 1. Оригінал. Переклад з російської.

№ 74

1874 р., грудня 22 (1875 р., січня 3). – Лист Ради університету до попечителя Київського учбового округу з проханням дозволити доцентові М. Драгоманову читати публічні лекції з загальної історії

22 грудня 1874

№ 1999

*Його прев[осходительству] п[анові] попеч[ителю]
К[иївського] у[чбового] о[кругу]*

Згідно з проханням доцента У[ніверситету] Св. Володимира Михайла Драгоманова, Рада у[ніверсите]ту має честь просити Ваше превосходительство про дозвіл п[анові] Драгоманову прочитати у першій половині 1875 р. курс публічних лекцій з загальної історії за поданою при цьому програмою.

При цьому маю честь додати, що квитки на курс лекцій п[ан] Драгоманов має намір продавати по 10 крб., по 5 крб., й певну кількість квитків для незаможних надавати безкоштовно.

Державний архів м.Києва. Ф.16. Оп. 313. Спр. 173. Арк.3. Відпуск. Переклад з російської.

№ 75

1874 р., – Витяг із списку викладачів і чиновників
університету Св. Володимира.

СПИСОК

Панам професорам, викладачам і чиновникам університету Св. Володимира,
служба яких числиться за учбовим відомством

Посада, чин, ім'я по-батькові і прізвище	З якого часу			Коли і яку одержав нагороду
	На службі	На даній посаді	У теперіш- ньому чині	
<i>Доценти</i> 47. Магістр загальної історії Михайло Пет- рович Драгоманов	1863	3 листопада 1873 р.	–	Не одержував

ЦДІА України у м. Києві. Ф. 707. Оп. 40. Спр. 67. Арк. 235 зв. Рукопис. Оригінал.
Переклад з російської.

№ 76

1874 р. – Прохання М. Драгоманова до магазину
М. Корейви надіслати три примірники
журналу “Правда” за 1874 р.

Покірно прошу книжковий магазин м. Корейви надіслати мені три
примірники львівського журналу “Правда” за 1874 р.

Доцент М. Драгоманов

ЦДІА України у м. Києві. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 102, Арк. 7. Рукопис. Оригінал. Пере-
клад з російської.

1875 р., березня 31 (квітня 12). – Прохання М. Драгоманова до попечителя Київського учбового округу дозволити прочитати публічну лекцію “Про галицько-руські літературні товариства з 1848 до 1874 р.”

*Його Превосходительству панові
попечителєві Київського учбового округу
Доцента університету Св. Володимира Михайла Драгоманова*

ПРОХАННЯ

Маю честь покірно просити Ваше превосходительство дозволити мені прочитати під час свята Паски в залі університету публічну лекцію “Про галицько-руські літературні товариства з 1848 до 1874 р.”, збір за яку я маю намір повернути на постачання руських бібліотек у Галичині літературно-вченими книгами про Росію.

Доцент М. Драгоманов

При цьому додається програма¹.

Резолюція: Повідомити програму п[ану] генералу губернатору і просити повідомлення, чи не зустрічаються з боку його світлості з місцевих обставин яких-небудь перепон щодо дозволу доценту Драгоманову прочитати публічну лекцію за поданою ним програмою.

1875 р., березень 31 дня, Київ.

ЦДІА України у м. Києві. Ф. 707. Оп. 40. Спр. 6. Арк. 50. Рукопис. Оригінал. Переклад з російської.

№ 78

1875 р., березня 31 (квітня 12). – Програма публічних лекцій з загальної історії М. Драгоманова на 1-у половину 1875 р.

ПРОГРАМА

публічних лекцій із загальної історії, які передбачає прочитати у першій половині 1875 р. доцент університету Св. Володимира Михайло Драгоманов.

Первісна культура людини викопної і диких племен.

1. Поняття про предмет і його літературу.
2. Племена людські, їх класифікація і розповсюдження.
3. Найдавніший стан людини у Європі й інших країнах на підставі розкопок.

4. Культура давніх і нинішніх дикунів:

- а) знаряддя праці й озброєння; вживання вогню і приготування їжі;
- б) житло й одяг; прикраси; охайність;
- г) спорядження для плавання і переселення;
- д) сімейний побут;
- е) стани і держава; війни;
- ж) релігія і знання.

М. Драгоманов

ЦДІА України у м. Києві. Ф. 707. Оп. 40. Спр. 6. Арк. 49. Рукопис. Оригінал. Переклад з російської.

№ 79

1875 р., квітня 4(16) – 6 (28). З журналу для записів надходження на попередню цензуру рукописів ч. 2-ї книги “Исторические песни малорусского народа” В. Антоновича та М. Драгоманова

№№ по порядку	Заголовок книги чи рукопису, ім'я	Число сторінок	Від кого подано	Час схвалення не схвалення	Розписка того, хто одержує	Час подання друкарнею в цензуру по надрукуванню	№ і час видачі квитка на випуск до ради
142.	Рукопис під назвою: «Исторические песни малорусского народа» частина 2-а Антоновича і Драгоманова і передмова з заголовним аркушем	<u>54</u> X	Від Франца	4-е квітня	Розсильному друкарні	15 липня 75 р.	№ 714 16 липня

ЦДІА України у м. Києві. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 122. Арк. 16. Оригінал. Переклад з російської.

1875 р., серпня 27 (версія 8). – Повідомлення шефа жандармів генерала Потапова¹ Київському генерал-губернаторові про звільнення Драгоманова з посади доцента університету Св. Володимира

З приводу зробленого Міністерством народної освіти розпорядження про звільнення від служби доцента університету Св. Володимира Драгоманова за українофільське спрямування, яке не відповідає видам уряду, государ імператор височайше побажав наказати: звільнення Драгоманова від служби провести після передбачуваного у цьому році височайшої його імператорської величності проїзду через Київ; що ж до залишення Драгоманова на проживання у Києві надати ваній світлості вислати його адміністративним порядком, якщо перебування його у тому краї визнане буде шкідливим.

Архів М. Драгомановим. Т. I. Листування київської старої громади з М. Драгоманова (1870–1895 рр.), Варшава, 1937. С. 345.

№ 81

1875 р., вересня 7(19). – Повідомлення попечителя Київського учбового округу Раді університету Св. Володимира про звільнення М. Драгоманова з посади доцента університету

7 версня 1875 року
м.Київ № 83.

Штатний доцент кафедри загальної історії магістр Михайло Драгоманов завільнений мною від служби і посади доцента при університеті Св. Володимира; про що маю честь повідомити Раду означеного університету для подальших з його боку з цього предмету розпоряджень, додаючи, що про це разом з цим доведено до відома п[ана] управляючого Міністерством народної освіти.

Попечитель Антонович
Правитель канцелярії (Підпис)

Помітка: Зроблено доповідь Раді 19 версня 1875 року.
У формулярному списку відмічено М. (Хмелев)

Державний архів м.Києва. Ф.16. Оп. 314. Спр. 131. Арк. 1. Оригінал. Переклад з російської.

1875 р., вересня не раніше 7(19) –
Атестат про службу М. Драгоманова

I	II	III	IV	V	VI
Чин, ім'я, по-батькові, посада, роки від народження, віросповідання, відзнаки і одержуване утримання	З якого звання походить	Чи має маєток			
		У нього самого і батьків		У дружини, якщо одружений	
		Родовий	Придбаний	Родовий	Надбаний
Колезький секретар Михайло Петрович Драгоманов, доцент з предмету загальної історії в університеті Св. Володимира, віросповідання православного, відзнак не має Одержує платні: 900 столов[их] 150 квартир[них] 150 1200 крб.	3 дворян	У матері Полтавської губернії Гадяцького повіту 140 десятин землі	У матері Полтавської губернії Гадяцького повіту 200 десятин землі	Не має	

VII	VIII	IX
Де одержав виховання і чи закінчив у закладі повний курс наук; коли на службу вступив, якими чинами; на яких посадах і де проводив її; чи не було яких особливих по службі діянь чи відзнак; чи не був особливо, крім чинів, чим нагороджений і в який час, зверх того, якщо, знаходячись під судом і слідством, виправданий і визнаний невинним, то коли і за що саме був відданий під суд і чим справу закінчено.	Роки	Місяці
По закінченні в 1863 році повного курсу в імператорському університеті св. Володимира на історико-філологічному факультеті, удостоєний цим факультетом звання дійсного студента з правом одержувати ступінь кандидата після подання в термін задовільної дисертації і затверджений у цьому званні [аном] попечителем Київського учбового округу 5 липня 1863 року, на що й виданий йому атестат від Ради університету за № 342 ¹ .		
Після подання в термін задовільної дисертації, затверджений Радою університету св. Володимира згідно з удостоєнням історико-філологічного факультету в ступені кандидата цього факультету 3 серпня 1863 року, на що й видано йому диплом за № 343 ² .	1863	вересня 14
За розпорядженням Київського педагогічного комітету вступив на педагогічні курси по III відділу. учитель географії	1863	листопада 14
Одержав третинне не в залік платні ³ .	1863	грудня 7
При задовільному публічному захисті написаного ним розмірковування pro venia legendi під заголовком: «Імператор Тіберій»		

і після прочитання двох пробних лекцій допущений за клопотанням Ради університету Св. Володимира і з дозволу п[ана] управляючого Київським учбовим округом від 26 травня 1864 року (№ 2361) ⁴ до читання в університеті св. Володимира лекцій з предмету загальної історії як приват-доцент.	1864	травня 24
За клопотанням Ради університету Св. Володимира і з дозволу п[ана] попечителя Київського учбового округу від 15 грудня 1864 року (№ 5867) ⁵ доручено йому читання в університеті обов'язкових для студентів лекцій на кафедрі загальної історії з винагородою за цю працю по 600 карбованців сріб[лом] на рік із спеціальних коштів університету п[аном] попечителем Київського учбового округу згідно з проханням, з нагоди призначення приват-доцентом в університеті Св. Володимира, звільнений з посади вчителя Київської 2-ої гімназії.	1864	грудня 15
Указом Урядуючого Сенату від 5 лютого 1865 року за № 28 затверджений в чині колезького секретаря із вченим ступенем кандидата із старшинством з 1863 року ⁶ .	1865	січня 12
За клопотанням Ради університету Св. Володимира і з дозволу п[ана] попечителя Київського учбового округу від 25 січня 1866 року за № 421 призначено йому за читання обов'язкових лекцій загальної історії винагороду по 1000 карбован[ців] сріб[лом] на рік із спеціальних коштів університету, а саме з відсотків від університетських капіталів.	1863 1866	вересня 14 січня 25
Після задовільного публічного захисту написаного ним твору, під заголовком «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит», затверджений Радою університету Св. Володимира в березні ^a 1870 року згідно з посвідченням історико-філологічного факультету і на підставі 110 § загального статуту університетів, у ступені магістра загальної історії ⁷ .	1870	березень 6
За клопотанням Ради університету Св. Володимира наказом п[ана] управляючого міністерством народної освіти від 24 липня 1870 року за № 8 відряджений з науковою метою за кордон на два роки з видачею утримання по 1600 карбован[ців] на рік із спеціальних коштів університету ⁸ .		
Височайшим наказом по міністерству народної освіти від 10 липня 1872 року за № 7 продовжено термін відрядження за кордон з науковою метою до 1 січня 1873 року.	1872	червня 10
Височайшим наказом по міністерству народної освіти від 27 лютого 1873 року за № 2 знову продовжено термін відрядження за кордон з науковою метою до 1 травня 1873 р[оку].	1873	лютого 27
З означеного відрядження повернувся вчасно.		
Згідно з обранням Радою університету Св. Володимира і пропозицією п[ана] попечителя Київського учбового округу від 3 листопада 1873 року за № 105991 затверджений доцентом на кафедрі загальної історії ⁹ .	1873	листопада 3

^a Так у тексті.

<p>Височайшим наказом по Міністерству народної освіти від 21 квітня 1875 року за № 5, відряджений за кордон з науковою метою на три місяці з відрядження повернувся вчасно.</p> <p>П[аном] попечителем Київського учбового округу від 7 вересня 1875 року (за № 83) звільнений від служби і посади доцента при університеті св. Володимира.</p>	1875	вересня 7
---	------	-----------

X	XI	XII	XIII	XIV
<p>Чи був у походах проти неприятеля і в самих битвах і коли саме?</p>	<p>Чи був в штрафних, під слідством і судом, коли і за що підданий судові; коли і чим справа закінчилася</p>	<p>Чи був у відпустках коли на скільки саме часу; чи з'явився в термін і якщо прострочив, то коли саме з'явився і чи була причина прострочки визнана поважною?</p>	<p>Чи був у відставці з нагородженням чину чи без такого, коли і з якого по який саме час</p>	<p>Холостяк чи одружений, на кому чи має дітей, кого саме: рік, місяць і число народження дітей; де вони знаходяться, якого віросповідання</p>
<p>Не був</p>			<p>Був з 12 січня 1865 року по 3 листопада 1873 року</p>	<p>Одружений з дівцею Людмилою Михайлівною Кучинською, має дочку, яка народилася 17 жовтня 1865 року. Дружина і дочка віросповідання православного</p>

Державний архів м.Києва. Ф.16. Оп. 465. Спр. 452. Арк. 65–76. Оригінал. Переклад з російської.

№ 83

1875 р., вересня 12(24). – Повідомлення ректора університету Св. Володимира М. Драгоманову про звільнення його з посади доцента університету

Панові колезькому секретареві М. П. Драгоманову

П[аном] попечителем Київського учбового округу 7-го числа поточного місяця Ви звільнені від служби і посади доцента при університеті Св. Володимира.

^a Прізвище не відчитано.

Про це маю честь повідомити Вас, милостивий добродію,

Ректор університету О. Матвеев

Секретар Ради В. Г[...]а

Помітка: Повідом[лення] про це вже надіслано.

Державний архів м.Києва. Ф. 16. Оп.314. Спр. 131. Арк. 2. Оригінал. Переклад з російської.

№ 84

1875 р., жовтня 3(15). – Повідомлення по звільнення М. Драгоманова з посади доцента університету Св. Володимира

Осчызна¹ в кореспонденції з Києва, а за нею й Gazeta Narodowa² донесла, що професор старинної історії в Київському університеті, Михайл Петрович Драгоманов, позбавлений катедри і арестований за те, буцім він був начальником соціялістичного заговору на Україні. Довідуємось з певного жерела, що п[ана] Драгоманова не арестовано, тільки віднято ему катедру (до чого мав багато причинитись донос звісного доносчика Юзефовича³), і то “без обьяснення причин”.

Правда (Львів). – 1875. – Ч.19. – 15(3) жовтня. – С. 784.

№ 85

1875 р., жовтня 15(27) – Повідомлення про звільнення М. Драгоманова з посади доцента університету Св. Володимира

Минувшого тижня дійшла до нас вість з Києва, що г[осподина] М. П. Драгоманова, ізвісного нашим читателям під псевдонімом “Українець”, вслідстві імператорського повеління низложено з професури за соціялістическїї тенденції. От долшого часу мав соціялізм по всій Росії значительно усилитись, так що всі противніі усилія поліції, викоренити его, без успіха. О сколько і чи дійсно брал участь г[осподин] Драгоманов в соціялістических заговорах, нам годі точно сказати; знаєм только то, що он от кількох літ бил головою т[ак] з[ваного] українського движенія в южной Росії, мающого за ціль не політичне освобоження України, а просто просвещения народу посредством місцевого нареччя.

Направлення тоє, щоби заслонитись от нападков московських славянофілов¹, от давна противних українському сепаратизму, признавало за літературним язиком общерусское значення, зводило українську літера-

туру на місцеву підрядну, “для домашнього обихода”, но зато старалось ввести новітні ліберальні ідеї посредством тої літератури в малоруский народ. Органом їх бил до Августа с[его] г[ода] “Київский телеграф”² под іздательством Анни Гогоцкої³. В нїм висказували они свої погляди, в премногом несходні з поглядами галицких Українофілів⁴, которим і закидали дуже часто “узкость, клерикалізм і т.п.”. Только віденське академ[ічне] товариство Січ вихвалювалось дуже в “Київс[ьком] тел[еграфі]”, за своє новітнє направлення умственне, за іследовання теорії Дарвіна⁵, Миля⁶, Маклея⁷. І дійсно, хто слідил послідними літами за дійством Січи, той мог добачити, що товариство то стануло через свої розправи совсім не на ґрунті “січовом”, руськом, а на за-теоритечном, западноевропейськом. Не думаєм совершенно, якости западноевропейські ідеї були безусловно злі но они перенесені на руський ґрунт, цілком іначе проявляються, прото в виборі і вимагають осторожності, з того уже можна догадатись, які були руководячі ідеї, лежавші основою навійшого українізму в Росії т[о] є[сть], що они були по части противні теперійшому устрою держави. Понятно, що при таком составі діл, мусіла наступити кризис і то на некористь українців.

Друг (Львів). – 1875. – 15(27) жовтень. – С. 487–488.

№ 86

1875 р., листопада 1(13). – Прохання М. Драгоманова до ректора університету Св. Володимира видати атестат про його службу

Честь маю покірно просити Ваше превосходительство зробити розпорядження про видачу мені атестату по службі моїй.

Київ, 1875 р. листопада, 1.

Михайло Драгоманов

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 314. Спр. 131. Арк. 3. Оригінал. Переклад з російської.

1875 р., грудня 1(13). – Прохання М. Драгоманова до Ради університету Св. Володимира зарахувати в термін дійсної служби час перебування на посаді приват-доцента і в науковому відрядженні за кордоном

До Ради університету Св. Володимира колишнього доцента того ж університету Михайла Драгоманова

ПРОХАННЯ

На підставі § 75 і 145 статуту імператорських університетів час перебування відомої особи у званні приват-доцента в університеті у випадку вступу його потім у число штатних викладачів, може бути зарахований йому за дійсну службу. А оскільки я з 12 січня 1865 р., з часу залишення мною служби в Київській 2-й гімназії по 2 листопада 1873, до часу затвердження мене на посаді штатного доцента, на яку я був обраний Радою університету Св. Володимира ще у вересні 1870 р.[...]» у званні приват-доцента університету Св. Володимира, причому виконував, за дорученням Ради обов'язки штатного доцента, читав обов'язкові для студентів лекції або знаходився у відрядженні від університету (від 1 жовтня 1870 р. до 1 травня 1873 року), то маю честь покійно просити Раду університету Св. Володимира клопотати про зарахування мені вищезгаданого часу в термін дійсної служби.

Київ,
1875 р[ік], грудень 1-го.

М. Драгоманов

Резолюція: “Ухвалили просити клопотання п[ана] попечителя округу про задоволення викладеного прохання п[ана] Драгоманова”.

Помітка: Повідомлено Раду 17 грудня 1875 р[оку].

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 314. Спр. 168. Арк. 1. Оригінал. Переклад з російської.

^a Одне слово не відчитано.

1875 р., грудня 3(15). Передрук з віденської газети “Die Presse”¹ та часопису “Вперед”² про звільнення М. Драгоманова з університету Св. Володимира

Професор М. Драгоманов. Ще у 19 н[оме]рі донесли ми, що професорові в Київському університеті Михайлу Петровичу Драгоманову віднято катедру “без objaснення причин”. Віденська газета так пише в сій справі:

“Ще в маю с[ього] р[оку], коли кінчився літній семестр, зроблено Драгоманову в имени Міністерства просвіти пропозицію, щоб сам зрезигнував з своєї катедри; за те давано єму до пізнання, що тогді одержить одвітне місце в однім з північних університетів. Драгоманов не згодивсь на те, а жадав, щоб єго ставлено перед суд, сли ряд гадає, що він в чім провинив. Міністер просвіти постановив отже сам усунути єго з університета, і в тій цілі, представивши єго перед царем, яко небезпечного українського агітатора, узискав імператорське рішене, замикаюче перед Драгомановим університети в Києві, Харкові й Одесі. О сім рішеню знали в Києві ще в серпни, але держано єго в тайні аж до виїзду царя з того міста. Коли виїхав, знов запропоновано Драгоманову, щоб опустив Київський університет. Твердий характером Українець³ відказав рішучо. Тогді дано єму офіціальну димісію. “Без objaснення причин”, що рівнає ся цілковитому усуненню з служби державної”.

“Причини усуненя Драгоманова були і засадничі і чисто особисті. Що до перших оскаржувано єго о українські сепаратистичні прямованя, котрі буцім-то заявляв в часописьмах російських і заграничних. Драгоманов дійсно в многих своїх письмах торкав руско-українське питанє; особливо заслугують на згадку статі друквані в “Вестнику Европы”⁴, а іменно “Восточная политика Германіи и обрусеніе”⁵ (гл[яди] аналізу сеї статі в “Правді”. 1872, стор. 123 і д[алі]), “Русские в Галиції”⁶ (Правда, 1874, ст. 36 і д[алі]), “Литературное движеніе в Галиции”⁷ (Пр[авда] 1874, ст. 30), “Народныя наречія и местный элемент в обученіи”⁸ (Пр[авда] 1874, ст. 805), “Евреи и поляки на Руси”⁹. Крім того, появили ся єго статі в “Правді” (1873 і 1874): “Література російська, великоруска, українська і галицька”¹⁰ і в Rivista Europea¹¹ “Il movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia” (Пр[авда] 1873, ст. 257 й д[алі]) Враз з проф[есором] Антоновичем видав ще два томи “Исторических песній малорусскаго народа”¹².

“Ві всіх своїх письмах він виступав вправді против українському державному сепаратизмові, боронив навіть в певних границях літературної і культурної спільности, малоруссів з великоруссками; але враз і підносив високо значіне демократично-людової літератури малоруссів зі взглядів педагогічних і також зі взгляду на рішене питання польського. Був також

горячим боронителем умственої і суспільної самоуправи провінцій; в тім дусі написав студію в “Вестнику Европы” в вересню с[ього] р[оку]: “Ново-кельсткое движеніе” во Франции”¹³. Галицько-польська журналістика засудила сі статі, яко панславистичні і москалефільські (хотя Драгоманов перший в російських письмах по повстаню з 1863 р. підняв голос в обороні народних прав поляків в їх етнографічних границях); а російські часописи (“Русский Вестник”, “Голос”) оголосили їх українськими і сепаратичними, а навіть прихильними полякам.

“Крім згаданих засадничих причин, побільшили неприхильність рядових фігур к Драгоманову ще й особисті. В одній з перших статей Др[агоманова], дотичащих малорусского питання, поміщеній в “С.-Петербурских ведомостях”, була враз і критика читанки, введеної до шкіл народних Київського учебного округа кн.Ширинским-Шихматовим, тогдішнім директором того округа, теперішнім підсекретарем в міністерстві просвіти. Тая критика вдіяла, що Д[рагоманов] довгі літа оставав доцентом у університеті, не одержуючи номінації на порядочного професора. В кінци 1873 р. сам міністер Толстой почув себе ураженим через Др[агоманова]. Гр[аф] Толстой звіджував тогді Київский округ. Почитатели его дали ему обід в Києві, а славний денунциант Юзефович виступив з похвальною бесідою в честь заслуг міністра. Бесіда тая була надрукована в “Киевлянині”, видаванім проф[есором] Шульгином, з помпатичною передмовою самої редакції. Небавком потім появилася в “Вестнику Європи” кореспонденція з Києва, описуюча подрібно уложену з гори а незручно виконану овацію для міністра просвіти, причім кореспондент привів частину з бесіди Юзефовича з р[оку] 1861, котра звучала на цілком иншу нуту. Загально приписувано тую кореспонденцію Драгом[анову]. Гнів міністра, Шульгина et consp. був не до описаня. Молодого професора напастовано по часописях, шикановано урядово. Его представлювано безустанно яко українця-сепаратиста, котрий позискавши прихильність молодежи шкодливо на неї вплаває”.

Деякі подрібности в справі проф[есора] Др[агоманова] подає також соціялістична часопись “Вперед” 22-ім н[оме]рі. “Цар, приймаючи попечителя в Києві, пише “Вперед”, висказав ему своє незадоволене за “безпорядки” в університеті – “Какие? Ваше Величество?” – А Драгоманов... – “Это отдельное и исключительное явление”. – По відїзді царя Драгоманову предложено подати о диміссію ... Головні доносчики були: помічник попечителя, доносчик на Кастомарова, Юзефович, 6 раз висміяний Драгомановим печатно по своїм заслугам, і професор Гогоцькій. Наконєць, Лев Лопатинський¹⁴, родом з Галичини, учитель в Київській гімназії, поспішив, вернувшись з вакаційної проїздки, донести в Києві, будім-то Др[агоманов] на мітингу в Галичи промовляв против Росії. Такої бесіди зовсім не було; не було і Лопатинского в Галичи, де Др[агоманов] цілком не говорв, тому що говорили і не допускали нікого говорити “попы-болтуны”... На тім мітингу, крім “ужасной болтовни” і лести рядовому коммісареві, не було нічого особливого”.

Правда (Львів). – 1875. – Ч. 23. – 15(3) грудень. – С. 942–944.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ
1876–1888

№ 89

1876 р., січня 12(24). – Запит ректора Університету Св. Володимира матеріально- відповідальним особам, чи немає з їхнього боку перешкод щодо видачі М. Драгоманову атестату про службу

Маю честь уклінно просити нижче названих панів при цьому повідомити, чи немає з їхнього боку перепон щодо видачі атестату про службу колишньому доцентові університету Св. Володимира М. П. Драгоманову.

Ректор О. Матвеев

О. І. Селіна: немає перепон О. Селін.

Р. А. Царевського: книг по університетській бібліотеці [. . .]^a
і відділу не числиться

12 січня 1876. Бібліотекар Царевський

П. Г. Стрижевського: немає (Підпис).

І. О. Тупицю: немає (Підпис)

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 314. Спр. 131. Арк. 7. Оригінал. Переклад з російської.

№ 90

1876 р., січня 15(27). – Атестат про службу М. Драгоманова, виданий університетом Св. Володимира.

АТЕСТАТ

Пред'явник цього магістр загальної історії, колезький секретар, Михайло Петрович, син Драгоманова, як з формулярного про службу списку видно: колишній доцент з предмету загальної історії в імператорському університеті Св. Володимира від народження має 34 роки: віросповідання

^a Два слова не прочитано.

православного, знаків відзнаки не має, одержував за посадою утримання на рік платні 900 крб., столових 150 крб. і квартирних 150 крб. всього – 1200 крб. сріблом, походить з дворян, має маєток: родовий у матері Полтавської губернії, Гадяцького повіту 160 десятин земель і набутий у дружини¹ Полтавської губернії, Гадяцького повіту 140 десятин землі. Після закінчення 1863 року повного курсу наук в імператорському університеті Св. Володимира, на історико-філологічному факультеті удостоєний цим факультетом звання дійсного студента, з правом одержати ступінь кандидата після своєчасної подачі задовільної дисертації і затверджений у цьому званні п[аном] попечителем Київського учбового округу 5 липня 1863 року, про що й виданий йому атестат від Ради університету за № 342. Після своєчасного подання задовільної дисертації затверджений Радою університету Св. Володимира згідно посвідчення історико-філологічного факультету в ступені кандидата цього факультету 3-го серпня 1863 року, про що й виданий йому диплом за № 343. За розпорядженням Київського педагогічного комітету вступив на педагогічні курси по III відділу 1863 року вересня 14-го. На підставі §§ 5 і 15 положення про педагогічні курси, височайше затверджені 20-го серпня 1860 року, час перебування його на педагогічних курсах, зараховується йому в дійсну службу. Після витримання задовільного конкурсу призначений у Київську 2-у чи губернську гімназію молодшим учителем географії 1863 року листопада 14. Одержав третинне не в залік платні 1863 року, грудня 7. Після задовільного публічного захисту, написаного ним міркування про *venia legendi* під заголовком “Імператор Тиберій” і після прочитання двох пробних лекцій допущений за клопотанням Ради університету Св. Володимира і з дозволу п[ана] управляючого Київським учбовим округом від 26 травня 1864 року № 631 до читання в університеті Св. Володимира лекцій з предмету загальної історії на посаді приват-доцента 1864 року, травня 26-го. За клопотанням Ради університету Св. Володимира і з дозволу п[ана] попечителя Київського учбового округу від 15 грудня 1864 року № 5867, доручено йому читання в університеті Св. Володимира обов’язкових для студентів лекцій на кафедрі загальної історії, з винагородою за цю працю по 600 крб. сріблом на рік із спеціальних коштів університету. П[ан]ом попечителем Київського учбового округу, згідно прохання, у зв’язку з призначенням приват-доцентом в університеті Св. Володимира, увільнений з посади вчителя при Київській 2-й гімназії 1865 року січня 12 указом Урядуючого Сенату від 5 лютого 1865 року № 26, затверджений у чині колезького секретаря з ученим ступенем кандидата із старшинством з 1863 року, вересня 14. За клопотанням Ради університету Св. Володимира і з дозволу п[ана] попечителя Київського учбового округу від 25 січня 1866 року за № 421, призначено йому за читання обов’язкових лекцій з загальної історії і винагороду по 1000 крб. на рік із спеціальних коштів університету, а саме: із відсотків від університетських капіталів. Після задовільного публічного захисту написаного ним твору під заголовком “Питання про історичне значення Римської імперії і

Тацит", затверджений Радою університету Св. Володимира 6 березня 1870 року, згідно посвідчення історично-філологічного факультету і на підставі § 110 загального статуту університету, у ступені магістра загальної історії. За клопотанням Ради університету Св. Володимира наказом п[ана] управляючого Міністерством народної освіти від 24 липня 1870 року за № 9 відряджений з науковою метою за кордон на 2 роки з оплатою утримання по 1600 крб. на рік із спеціальних коштів університету. Високим наказом по Міністерству народної освіти від 10-го червня 1872 року за № 7, продовжений термін відрядження за кордон з науковою метою до 1-го січня 1873 року. Високим наказом по Міністерству народної освіти від 27 лютого 1873 року за № 2 знову продовжений термін відрядження за кордон з науковою метою до 1 травня 1873 року. З відрядження цього повернувся своєчасно. Згідно обрання Радою університету Св. Володимира, за пропозицією п[ана] попечителя Київського учбового округу від 3 листопада 1873 року за № 10591 затверджений штатним доцентом кафедри загальної історії. Високим наказом по Міністерству народної освіти від 21-го квітня 1875 року за № 5, відряджений за кордон з науковою метою на три місяці. Із відрядження повернувся своєчасно. П[аном] попечителем Київського учбового округу, пропозицією від 7-го верся 1875 року за № 83 звільнений від служби і посади штатного доцента при університеті Св. Володимира. У походах проти ворога, у штрафах, під судом і слідством не був, у відставці був з 12-го січня 1865 року до 3-го листопада 1873 року, у відпустці не був. Одружений з дівчиною Людмилою Михайлівною Кучинською, має дочку Лідію, що народилася 17-го жовтня 1865 року, дружина і дочка віросповідання православного, знаходяться при ньому. Для задоволення всього вищевикладеного і виданий йому, п[ану] Драгоманову, цей атестат від Ради імператорського університету Св. Володимира за відповідним підписом і притиснення – казенної печатки. Атестат цей на підставі 1465 ст. звод[у] закон[ів] тому III статуту про службу цивільну вид[аний] 1857 року заміняє безтерміновий паспорт для вільного мешкання у межах Російської імперії.

м. Київ, січня 15 дня 1876 року

Ректор імператорського університету Св. Володимира, дійсний статський радник і кавалер.

Секретар Ради, надвірний радник і кавалер.

Помітка олівцем: Чернетка.

Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 314. Спр. 131. Арк. 8–10 зв. Чернетка. Переклад з російської.

№ 91

1876 р., січня 30 (лютого 11). – Супровідний лист Ради університету Св. Володимира до прохання М. Драгоманова зарахувати в дійсну службу час праці на посаді приват-доцента

30 січня 1876 р.
№ 134

Подаючи при цьому копію прохання колишнього доцента кафедри загальної історії Михайла Драгоманова і його послужний список, Рада у[н-іверсите]ту, згідно з ухвалою 17 грудня 1875 р., має честь просити клопотання вашої високоності про задоволення прохання п. Драгоманова зарахувати в дійсну службу час перебування приват-доцентом при у[н-іверсите]ті Св. Володимира, а саме з 12 січня 1865 до 2 листопада 1873 року, на підставі 468 ст. п. 3 статуту про службу протягом 1864 року §§ 75 і 145 статуту університетів.

Державний архів м. Києва. Ф. 16 Оп. 314. Спр. 168 Арк. 2. Оригінал. Переклад з російської.

№ 92

1876 р., березня 9 (21). – Повідомлення попечителя Київського учбового округу Раді університету Св. Володимира про відмову зарахувати працю М. Драгоманова приват-доцентом у дійсну службу

9 березня 1876
№ 2789
м. Київ

На подання від 30 січня за № 134, маю честь повідомити цю Раду, що на підставі 1-ї примітки до § 145 загального статуту імператорських університетів, служба приват-доцентів зараховується в дійсну службу при вирахованні терміну вислуги на пенсію, а оскільки п[ан] Драгоманов не вислужив установленого терміну для пенсії, то і не вважаю себе правомочним дати подальший хід цій справі.

Попечитель Антонович
За правителя канцелярії (Підпис)

Помітка: Довідка на звороті. Із справ Ради видно, що внаслідок клопотання Ради університету, з'явився дозвіл п[ана] Міністра народної освіти на залік у службу лише на пенсію часу перебування п[ана] професора Борщова¹ у званні приват-доцента, хоча п[ан] Борщов також ще не вислужив терміну на пенсію, яких умов цієї пропозицією вимагається від п. Драгоманова.

У § 75 статуту університету сказано: “право на зарахування часу викладацької посади на випадок вступу на дійсну службу схвального засвідчення університету і попечителя, у вислугу терміну на пенсію”.

Ухвалили: Про викладене повідомити П. Драгоманову у відповідь на його прохання з цього приводу.

Державний архів м. Києва. Ф. 16 Оп. 314. Спр. 168. Арк. 3–4. Оригінал. Переклад з російської.

№ 93

1876 р., жовтня 14 (26). – Повідомлення про обрання М. Драгоманова почесним членом товариства “Академічний кружок”¹.

– Іменування членів основателів і почесних. Виділ уступаючий на послідньому своєму засіданні 26 с[ього] м[ісяця] іменував членом основателем “Акад[емічного] Кружка” тов[ариство] Просвіту за подаровані товариству книжки свого видання в ціні над 20 зол[отих]. Крім того, іменував виділ членами почесними “Акад[емічного] Кружка”: Михайла Петровича Драгоманова, бувшого магістра всеобщої історії при університеті в Києві за прислані в бібліотеку нашого товариства книжки і за його цінні дописи в “Друзі”²; Доктора Омеляна Огоновського³ і д[окто]ра Олександра Огоновського⁴, професорів при тутешньому університеті, проф[есора] техніки Медвецького, д[октора] Євгенія Мироновича, бувшого місцеголови тов[ариства] ім. Качковського⁵ і двох наших селян патріотів: Фіалковського з Телячого і Корчука з Солонки.

Друг (Львів). – 1876. – 15 жовтня. – С. 319.

**1876 р., листопада 15 (27). Повідомлення
про присудження М. Драгоманову Уваровської
премії за 1-й том “Исторических песен
малорусского народа”**

– Уваровська премія¹. Петербурзька Академія наук назначила нашим землякам п[анам] Антоновичови, професорови історії в Київському університеті, і Михайлови П. Драгоманову, магістрові того ж університету, Уваровську премію в сумі 500 руб[лів] за видання звісного дуже цінного діла: “Историческія песни малорусскаго народа. Том 1”. Всіх діл по мало- і великоруській історії надіслано на конкурс 13, а дістало премію тільки 6. Нотуем сей факт уже хоч би і для того, що в теперішні особливо часи, се свого рода смілість, що Петербурзька Академія дала русинам-українцям таку премію.

Друг (Львів). – 1876. – 15(27) листопада. – С. 352.

№ 95

**1876 р. грудня 27(1877 р. січня 8). З щотижневої
записки Київського губернатора, надісланої міністру
внутрішніх справ про збирання студентами
університету Св. Володимира грошей на стипендію
ім. М. Драгоманова**

*Панові міністру внутрішніх справ Київського губернатора
щотижнева записка 27-го грудня 1876 року № 4499*

1. Останнім часом між студентами Київського університету помітне було якесь хвилювання. Незалежно від випадку з студентами перших двох курсів історико-філологічного факультету, про який мав честь згадати у записках від 9 грудня № 4279, що закінчилося тим, що університетським судом чотири студенти звільнені з університету, п'ять звільнені на один рік і дев'яти студентам пропоновано самим звільнитися на один семестр¹, між студентами, переважно медичного факультету, і особливо малоросійської партії, було прагнення до виявлення якогось незадоволення. Наскільки відомо, студенти у значній кількості збиралися разів два для якихось нарад у квартирах студентів: Дубова, Феня², Зібера³, Крикливого і Залевського⁴, що живуть разом на Жилянській вулиці, у будинку Домбровського, але коли це було помічене поліцією, то сходки, як чутно, відбувалися в самому приміщенні університету в газетно-

му лекторії і в збірному залі. При цьому з'явилася ніби то безглузда думка зібрати певну суму грошей на утворення стипендії на честь колишнього професора Драгоманова, що перебуває тепер за кордоном; в крайньому разі з цією метою збиралися таємно гроші, але багато розсудливих студентів відмовилося від участі в пожертвах. Крім того, збиралися нібито підписи на якійсь то заяві чи протесті студентів, що мав бути відправлений п[ану] Драгоманову і через його посередництво надрукованим у газеті "Вперед", яка виходить за кордоном. Серед головних керівників усіх студентських рухів називають студентів: Цветухина, Божко-Бажинського⁵, Дрожневича⁶, Дубова, Подревського, медика Волкенштейна⁷, який щойно закінчив курс та інших. З числа цих осіб перший добре відомий місцевій поліції як головний керівник всіх гучних овацій і дрібних заворушень, що часом трапляються в театрі, який був замішаний у політичних справах, утримувався в Чернігівській губернії під арештом і знаходився під суворим поліцейським наглядом, а останній Волкенштейн теж утримувався в політичних справах під арештом, звільнений на поруки внаслідок подання закладу в тисячу карбованців, їздив у Сербію і тепер, як чутно, бажає одержати місце земського лікаря у Чернігівській або Полтавській губернії. Всі зазначені відомості, що дійшли до мене цілком таємним шляхом, я вважав за обов'язок водночас повідомити словесно, також попечителеві Київського губерньського жандармського управління, хоча за повну їх вірогідність я поручитися не можу.

Підпис: губернатор(Підпис)

ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 141. Арк. 3-4. Засвідчена копія. Переклад з російської.

№ 96

1877 р., квітня 27 (травня 9). — З щотижневої записки київського губернатора, надісланої міністрові внутрішніх справ, про збирання в Києві грошей на видання радикальних книг у Женеві і Львові і передачу суми до 6 тис. крб. через Ф. Вовка М. Драгоманову в Женеву для цієї мети

*Панові міністрові внутрішніх справ Київського губернатора
щотижнева записка 27 квітня 1877 року*

II. Цими днями я одержав через міську пошту анонімну заяву про те, що в Києві організувалося ніби то товариство радикалів-українофілів для видання в Женеві і Лембергу революційних книг і журналів. Гроші для цього видання під виглядом пожертв на користь сербів і до 6000 крб. переслано через якогось то Волкова¹ колишньому тутешньому професорові Драго-

манову в Женеву. Товариство це називається “Громада²”, збирається ніби то кожної суботи вечорами під головуванням викладача київської військової гімназії³ і Колегії Павла Галагана⁴ Житецького⁵ в кого-небудь з своїх членів. Серед членів названі вчителі військової гімназії Цвітковський⁶ і Беренштам⁷, директор міської ремісничої школи Лопачевський, учителі: Науменко⁸, Білоусов й Антонович, колишні студенти: Драгневич, Юр’єв, Чубинський⁹, Рєва¹⁰ та учитель музики Лисенко¹¹, який ніби то збирав гроші у Чернігові. Повідомивши про це начальникові Київського губернського жандармського управління, обов’язком вважаю додати, що незалежно від цього, я вжив з свого боку заходи, як щодо виявлення того, чи справді існує збіговисько зазначених осіб, так і взагалі до в’яснення викладених у заяві обставин.

ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 56. Спр. 329. Ч. П. Арк. 88 зв.–89. Рукопис. Оригінал. Переклад з російської.

№ 97

1879 р., не раніше лютого 11(23). Із списку осіб висланих або призначених до вислання з Києва і краю, складений у канцелярії Київського генерал-губернатора

Список осіб, висланих або призначених для вислання із
Києва і Південно-Західного краю і взагалі запідозрених

	Звання, імена і прізвища	Місце заслання	Причина заслання
64	Дружина відставного чиновника, Христина Волкова ¹	У В’ятську губернію 4 червня 1879 р.	Є жінкою, із крайніми переконаннями безповоротно антиурядового спрямування, яка дивиться на кожен політичний злочин, як на доблесну справу. Належала, без сумніву, до злочинної спілки вона, маскуючи себе і залишаючись у тіні, завжди протегувала з чоловіком і сприяла всілякими засобами всім агітуючим і будь-якій революційній пропаганді, цілком поділяючи принципи злочинної організації і гаряче співчуваючи особам, щодо неї належать. Дуже близьке знайомство подружжя Волкових з революціонерами і пропагандистами доводиться неодноразовими вказівками у свідченнях. Останнім часом у справі збройного опору 11 лютого 1879 р. Волкови були в тісних стосунках зі всіма майже членами того товариства, вони брали участь у збиранні грошей у Женеву до Драгоманова, під виглядом на користь сербів у 1876 р.

ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 831. Спр. 386. Арк. 91–91 зв. Оригінал. Переклад з російської.

Михайло Драгоманов у студентські роки

1879 р., вересня 24(2). Лист Л. Драгоманової з Шез'єра до М. Павлика про повернення до Женеви та з пропозицією залишатися в їх квартирі

Дорогий Павлику!

Спасибі вам за ваш лист. Ми від'їдемо із Шез'єра з поштою, надіємось бути у Ж[еневі] в 5 ч. 50 м., коли де не опізнимось. Добре як Ліндегер приїде з річами. Вже дуже хочеться поскоріше у Ж[еневу], бо вже тут хоч і гарно, але як треба вибиратися, то тільки безалаборщина в хаті. Саша² мабуть вже переказав вам, що я писал[а], аби ви не наймали квартири – М[ихайло] П[етрович] буде кілька часу з Рекло³ у Кларансі, то ви побудьте той час з нами – все не платить. Надіюсь, що ви згодитесь на це. Усім низенько кланяюсь.

Ваша Л. Д[рагоманова]

ЦДНА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 9. Автограф.

№ 99

1880 р., березня 24 (квітня 5). – Донесення київського губернатора київському, подільському і волинському генерал-губернаторові про зв'язки колишнього студента університету Св. Володимира О. Черепахина¹ з М. Драгомановим

*Панові київському, подільському і волинському генерал-губернатору
Колишньому студентові Київського університету
Св. Володимира Олександрові Черепажину,
виданий мною, згідно клопотання ректора того університету,
15-го серпня 1875 року паспорт на виїзд за кордон,
для лікування хвороби, терміном на один рік*

Тепер названий Черепажин знаходиться на Півдні Франції в Монпельє, бажаючи тримати там остаточний екзамен, звернувся в цьому випадку до ректора Київського університету з проханням про видачу йому посвідчення про закінчення ним у 2-й половині 1875–1876 року курс наук у Київському університеті.

Через це ректор університету направив до мене, для відіслання Черепажину, якщо немає до того перепон, такі документи: метричне посвідчен-

ня про народження його за № 5620, свідчення про перебування в університеті за № 591 і документ про дворянство Черепашина за № 339.

Начальник Київського губернського жандармського управління на відношення моє з цього предмету, повідомив мене, що в дорученому йому управлінні є такі відомості про Черепашина.

1) Черепашин був у числі керівників маніфестації і заворушень, що відбувалися в листопаді і грудні місяці 1875 року, в приміщенні університету в зв'язку зі звільненням професора Драгоманова, забалотування професора Афанасєва і Коломіна² та деяких інших причин, названих суперечки між членами медичного факультету, на якому знаходився студент Черепашин і

2) 9-го січня 1877 року, як видно із одної кореспонденції з Відня, вміщеної в "С[анкт]-Петербурзьких ведомостях", поліцією м. Львова в Галичині були затримані різні особи, обвинувачені у поширенні творів обурливого змісту, головним чином російських, і в їх числі був Олександр Черепашин, що переховувався там під вигаданим прізвисьмом Дорошенко³, який посвідчив, що він 1876 року закінчив медичний факультет у Києві: всі затримані особи, у тому числі з росіян Сергій Ястрембський⁴, Олександр Черепашин й Олександр Куртєєв⁵ були віддані до суду у Львові за поширення книг і соціалістичної пропаганди. Із обвинувального акту видно, що Черепашин близький до Драгоманова і, поширюючи за дорученням останнього книги, пропагував у Галичині та Угорщині. Черепашин посвідчив тоді, що після закінчення курсу в Києві, відправився до Швейцарії, де живуть його мати і сестра, що перед поверненням до Києва він одержав від невідомого росіянина значну кількість брошур соціалістичного змісту, що Драгоманов також доручив йому роздавати книги з Угорщини, що ним виконувалося.

Зважаючи на викладене, я вважав би не висилати Черепашину його документи, оскільки він, по закінченню річного терміну, не виклопотав для подальшого перебування за кордоном в установленому порядку дозвіл і весь цей час живе за кордоном з простроченим паспортом і при цьому досі не тільки не надіслав за весь час прострочки паспорта належне в казну мито, але й не просив про забезпечення його новим видом на подальше перебування за кордоном, не дивлячись, що п'ятирічний термін минає 15 серпня цього року.

Про викладене вважаю за обов'язок подати на розгляд Вашого прєвосходительства покїрно просячи про розв'язання його ушанувати мене повідомленням.

Губернатор
В. о. правителя канцелярії (Підпис)

ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 830. Спр. 143. Арх. 1–2 зв. Оригінал. Переклад з російської.

**1880 р., травня (7) 19. – Інформація міністерства
закордонних справ у Відні про активізацію пропаганди
та зв'язки соціалістів з М. Драгомановим**

Ц[ісарсько] - к[оролівське] Міністерство
закордонних справ. Інформаційне бюро

1173

ІБ 1880

За останні два-три роки, саме тут, у Галичині, були виявлені спорадичні ознаки нігілістської пропаганди.

Оскільки були доведені зв'язки багатьох закордонних соціалістів, діяльність яких дала привід поліції до втручання, з відомим колишнім київським професором Михайлом Драгомановим й іншими членами російського соціал-революційного товариства, то їх визнали емісарами цієї партії.

До цих осіб належать м[іж] ін[шим] Артур Фреманн, вірніше Арон Ліберманн з Луна в Губернаторстві Гродно, Казимир Хільд і Станіслав Мендельзоні з Варшави, також Михайло Котурницький¹ і Болеслав Лімановський² теж російські піддані.

Що стосується арештованих весною м[инулого] р[оку] у Кракові російських соціал-революціонерів та їх стосунків з агітаторами з їх батьківщини, то результат політичних розслідувань через [. . .]^a посольство в Санкт-Петербурзі був повідомлений російському урядові.

Всі ці особи, частина після судового вироку, частина за поліцейським розпорядженням, були вигнані з країни.

Однак твердого вкорінення нігілізму тут не спостерігається.

Проте останнім часом строго довірочним шляхом до нас поступили дані про діяльність російських нігілістів у Женеві. Основний зміст їх такий:

З грудня минулого року деякі росіяни і поляки досить часто збираються в Женеві у кафе "Голюаз", де виступає доповідач на політичну чи соціальну тему, яка потім обговорюється в дискусіях. Серед керівників цих зборів поляк Янковський і росіянин Левашов³, а також француз Дюмартерай, які разом працюють у редакції "Револьте".

Женевські поліцейські власті порекомендували Янковському бути стриманішим на зборах. Там присутні тепер два поліцейські агенти. Взагалі, здається, що женевські власті останнім часом стали пильнішими і з більшою строгістю обходяться з іноземними агітаторами.

Ці збори відвідуються по-різному: 30-50 росіян, поляків і французів. Оратори займаються тими ж питаннями, які обговорюються в "Револьте".

Янковський – польський біженець з 1864 р. З того часу він знаходиться переважно в Женеві, одружений, має дозвіл на перебування. За участь в

^a Одне слово не прочитано.

останніх зборах він отримав зауваження і був покликаний бути стриманішим у слові і в пері.

Левашов (князь Кропоткін), навпаки, понад 3 роки проживає в Женеві і напевно має значні грошові кошти. Документів і дозволу на перебування не має. Цю обставину використала поліція, щоб заборонити йому перебування в Женевському кантоні. У даний час Левашов-Кропоткін, який, між іншим, вже був під підозрінням, що є автором одного виду аналогії вбивства короля в першому номері “Револьте”, знаходиться в Монтре, кантон Ваад, де припустимо перебувають інші росіяни.

Російська друкарня, що знаходиться в Женеві, отримала тепер назву: “Друкарня російська і польська”, і знаходиться за адресою вул[иця] Шмен неф № 13. У цій друкарні восени 1879 р. була надрукована брошура польською мовою під заголовком “Рівність”, потім “Програма польських соціалістів і бюлетень журналу польських соціалістів “*Rywnosc*” (“Рівність”). Все надруковано у тій же друкарні по Шмен неф, Плен Пале № 17, 2-й поверх.

Розповсюджуються видання через колишнього російського підданого, що став тепер женевцем Михайла Єлпідіне, який займається торгівлею книжок по вул[иці] П’єр Фатіо.

Минулого року він дав свідчення, що до нього звернувся елегантний росіянин з проханням виготовити визначеного зразку бомби, на які пізніше поліція поклала секвестр. Очевидно бомби були замовлені самим Єлпідіне.

З іншого надійного джерела ми отримали цими днями відомості про нігілістів, що перебувають у Парижі.

Заснування паризького журналу “Рівність” (“*L’Egalite*”) сприяло зближенню соціалістів всіх національностей, що перебувають у Парижі. Інспіраторами і засновниками цього журналу разом з французами Гесдом, Леало, Марія та іншими є також вислані з Франції Сапер і Еліас Рабинович.

Петра Лаврова⁴, що проживає по вул[иці] св. Жака 238, можна вважати найактивнішим російським нігілістом у Парижі, а в деякій мірі навіть їх шефом. Однак він є противником будь-якого насильства.

Тепер група нігілістів у Парижі, очевидно, налічує близько 300 членів, серед них приблизно 40 жінок. Більшість – це освічені і заможні люди. Незаможних у достатній мірі підтримують заможні. Головне місце їх зібрань – це вул[иця] Бертоле 7. Там з’являються також деякі французькі соціалісти, а саме Леклерк⁵. Іншим місцем зустрічей російських революціонерів є заклад “*Vendanges de Bourgogne*” (“Бургундські вина”), вул[иця] Паскаля 19. Також кафе Суфле, бульвар св. Мішеля часто відвідують нігілісти.

Деколи збори відбуваються у різних членів секти таких як Колонель, Лавров, Самуїл Клячко⁶, проспект де Гобелен 27, Лазар Голенберг⁷, також проспект де Гобелен 27 і Денікер⁸, бульвар Пост Руаяль 60.

Соколов⁹ докладає всіх зусиль, щоб нахилити своїх друзів серед французьких соціалістів боротись не тільки словом і пером, а також приступати до дій. Однак на разі його зусилля не призвели до бажаного результату.

Згідно повідомлення, що поступило з ц[ісарсько]-к[оролівської] Дирекції поліції в Кракові, Кропоткін – Левашов виїхав з Монтре в Росію через Відень, з метою пожвавити там нігілістичну агітацію. Але до Відня він ще не прибув.

Відень, 19 травня 1880 р.

ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2597. Арк. 1–4. Рукопис. Оригінал. Переклад з німецької.

№ 101

1880 р., липня (16) 28. – Лист Л. Драгоманової до М. Павлика про майбутні переговори М. Драгоманова з Штейном

Дорогий Павлику!

Ви не можете собі здумати, як Ви мене зрадовали Вашим листом. Вже два дні збираюся писати, щоб викликати Вашу відповідь, да мені случилась біда – ненароком забила праву руку так, що вона спухла і я навіть тепер через силу пишу. А тут Ваш лист, мов би Ви знали мою думку. Велике Вам за його спасибі. Мені тут ще учора сказали, що Штейн¹ у Ж[еневі]. Мені страшенно цікаво, до чого вони договоряться з М[ихайлом] П[етровичем]. Хоча й тепер по Вашому листу, що справді нічого з цього не буде. На мій погляд саме найкраще було б покинути усякі переговори і полеміку з кацапами і поляками і обернутися до свого діла усеціло тим паче, що, як казав мені тут у розмові Мечников², Українська партія національна чи соціалістична не у тому діло, не ликом шита в Женеві, вона тільки з усієї еміграції і стоє чого-небудь. Так воно і по Вашому як Ви мені не раз казали. А разговори М[ихайла] П[етровича] тільки масла в огонь підливають. Ви мені не пишете нічого об Подолинському³. Як стоїть діло з газетою? Чи печатається програма? Напишіть мені з якого powodu почалась знову розмова об Плеханові⁴? Плеханов ту суботу, що я ще була в Ж[еневі], здається після реферата М[ихайла] П[етровича] почав лаяти за прежнее із реферата не виходяще.

Ви питаєте мене, як мені тут? Природа чудесна, воздух теж. Тільки нам було далеко сдобідніше у Шез'єрі – люди простіші.

А тут перш усього хазяйка мабуть жалкує, що оддала нам хати дешево і дуже неприхильно дивиться. А окрім того, народу тут такого багато, що просто сховатися нігде не можна. Цей місяць, кажуть, завше так буває. А через те ми маємо усього літр молока, так що моїй бідній Раді⁵ це не дуже добре.

Ліда⁶ і Марта низенько кланяються Вам. Од мене вклоніться Подолинським. Збирається він куди їхати чи буде у Ж[еневі]? Більше не буду писати, бо рука таки болить. Не знаю, чи розберете ще те, що я надряпала. . .

Кріпко стискаю руку Вашу.

Щиро Ваша Л. Д[рагоманова]

Р. S. Щодо того, що Сашечка збирається женить Вас, то мабуть він сам скоріше оженився на тих 60. 000, бо поїхав не даром з тим, що треба з ними брать. Якщо вернеться назад, попрохайте його, щоб дав мені адрес сестри своєї, бо я їй ще не одповіла на її лист.

ЦДНА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 13–14. Автограф.

№ 102

1880 р., серпня 30 (вересня 11). – Лист товариша міністра свити його величності київському, подільському, волинському генерал-губернаторові про одержання київською поштовою конторою трьох листів, надісланих С. Бердяєвим з Австрії на видумані прізвища, в яких виявлено листування М. Драгоманова, вірші антиурядового змісту і брошуру “До уваги соціалістів-емігрантів з Росії”¹

Пану київському, подільському і волинському генерал-губернаторові

Міністр пошт і телеграфів супроводив у Міністерство внутрішніх справ відношення управління поштовою частиною в Київській губернії до С.-Петербурзького пошт-директора, з якого видно, що в Київській поштової конторі одержані були із Австрії три прості листи: два на ім'я барона Франца фон-Домберг й один на ім'я Артура Вранкена. 16 серпня з'явився у зазначену контору мешканець м. Києва Сергій Олександрів Бердяєв й особисто вимагав видачі зазначених листів, пояснюючи, що адреси писані його рукою. Оскільки Бердяєв був помічений ще 1879 року в антиурядовій пропаганді, то йому у видачі листів було відмовлено, а самі листи були піддані відкриттю, причому виявилось, що в них містяться: листи емігранта Драгоманова щодо становища і дій соціалістів в Росії і за кордоном, вірші обурливого змісту і брошура “Увазі соціалістів-емігрантів в Росії”.

Наявні у справах колишнього 3-го відділення власної його імператорської величності канцелярії відомості показують, що зазначений Бердяєв звернув на себе увагу вашого превосходительства ще в травні минулого року аж надто антиурядовим своїм спрямуванням причому, визнано було навіть необхідним випроводити його із Києва, оскільки в той же час виникли сумн-

іви щодо нормального стану його розумових здібностей, то ви, милостивий пане, визнали доцільним запропонувати батькові його застосувати до сина відповідні домашні заходи, через що останній був відправлений батьком його в Херсонську губернію до їх родича князя Кудашева². У квітні місяці цього року було одержано відомості, що Бердяєв з'явився за кордоном, а 12-го числа цього серпня зроблено було вказівку на поїздку його із Мюнхена у Відень, куди на зустріч з ним повинен був виїхати його батько.

Втім, вбачаючи у згаданому вище відношенні правителя поштовою частиною в Київській губернії, що Бердяєв, який з'явився в Київську контору за зазначеними трьома листами, щойно повернувся у Київ із Брюсселя, можна з якою вірогідністю допустити, що він за кордоном зійшовся з Драгомановим, від якого й одержав знайдене в листах листування, але, побоючись бути скомпрометованим на кордоні, на той випадок, якби в нього було знайдене це листування, Бердяєв, як треба допускати, надіслав таке до Києва, заадресувавши на видумані прізвища, з тим розрахунком, що йому будуть видані ці листи із поштової контори як знайомій там особі. Водночас, беручи до уваги, що ще в минулому році Бердяєв виявив схильність до поезії і навіть написав цілу оду на смерть повішеного політичного злочинця Антонова³, не можна, очевидно, сумніватися, що вірші, які знаходилися в згаданих листах, належать перу самого ж Бердяєва.

Незалежно від цих листів статс-секретар Маков⁴ повідомив список затриманих водночас листів на ім'я різних місць й осіб, в яких виявилися друковані листки злочинного змісту. В одному з цих листків, що носить назву "Звіряча розправа над політичними в'язнями 8 липня 1880 р." описується в край обурливій формі випадок, що стався недавно в Київському тюремному замку⁵ з приводу протесту ув'язнених проти несправедливих і неподських ніби то дій тюремного наглядача щодо політичного арештанта Позена⁶. Другий листок під заголовком "Суд над соціалістами в Києві 14 липня 1880 р."⁷ описує неспроможність пред'явлених на суді обвинувачень і жорстокість вироку над останніми. Поява цих листівок до деякої міри підтверджує одержані відомості про існування підпільної друкарні в Києві, про що мною Вам, милостивий пане, у телеграмі від 25 цього серпня повідомлено.

Про вищевикладене маю честь повідомити на розгляд і належне розпорядження вашого превосходительства.

30 серпня 1880 р.

№ 6538

З доданням трьох листів.

Товариш міністра свити його величності
генерал-майор (Підпис)

Помітка олівцем на арк. 1:

"Листи не одержані". Відомості про Бердяєва знаходяться в справі 1879 р. під № 79 на самому початку 1-ї частини".

ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 830. Спр. 378. Арк. 1–2 зв. Рукопис. Оригінал. Переклад з російської.

1880 р., жовтня 28 (листопада 9). – Відень. –
 Повідомлення Міністерства внутрішніх справ у Відні
 Намісництву у Львові про вихід журналу “Громада”¹
 та про необхідність його заборони

Ц[ісарсько]-к[оролівське]
 Міністерство внутрішніх справ

Високородний графе!

Український збірник “Громада”, який нерегулярно і в різних обсягах виходить у Женеві з 1877 р., відтепер повинен виходити періодично раз на два місяці, журналом на 6 аркушів з тією ж назвою, за редакцією М. Драгоманова, М. Павлика і С. Подолинського.

Судячи з пересланої програми, копія якої додається, “Громада” має на меті пропаганду революційних прагнень соціалістів також в Угорщині, Галичині і Буковині.

Відповідно до цього маю честь просити Вашу Ексцеленцію у зв’язку з затриманням розповсюдження журналу, про який іде мова, дати розпорядження про необхідні заходи на території підлеглої вам адміністративної області на основі статей закону про пресу. Про результат цього розпорядження, прошу донести наступним комунікатом, а також про те, чи можна припинити доставку поштою згаданого не один раз журналу.

Водночас я звертаю увагу пана угорського прем’єр-міністра, як керівника Міністерства внутрішніх справ і пана президента Краю в Чернівцях на періодичний вихід “Громади”. Прийміть, Ваша Ексцеленціє, вирази моєї глибокої пошани. Відень, 9 листопада 1880.

Тааффе

Його Ексцеленції пану ц[ісарсько]-к[оролівському] Намісникові Галичини і т. д. і т. д.

Альфреду графу Потоцькому

ЦДІА України у Львові. Ф. 146. Оп. 6. Спр. 1153. Арк. 487. Рукопис. Оригінал. Переклад з німецької.

1880 р., листопада (2) 14. — Лист Л. Драгоманової
до М. Павлика, в якому повідомляється, що в Женеві
Варинський читав реферат про історію соціалізму
в Польщі

14 ноября 1880

Дорогий мій Павлику!

Дня зо два тому дістала ваш не дуже веселий лист. Сама я була хвора, то може ще через те він ще більш здавався мені таким. В ваших краях треба набіратися здоров'я, а не тратити те, котре зосталось вам от Женеві. Хоч ще у нас і не настояща студень, але все таки у вас, мабуть, і тепліше і гарніше. Глядіть же поправляйтесь і пишіть, бо я, таки, дожидаючи вашого обіцяного довгого листу, після того як С. А. написав, що ви захорували, насилу дочекалась вістки од вас. У нас дома так собі, нічого дуже поганого: я, як завжди потроху шкандибаю, Рада трохи кашля, М[ихайло] багато робить, Лида теж багато вчиться тепер почала брати уроки англійської мови й рускої літератури у [. . .]^a разом з Жучком¹. От Зарудницької ні слуху, ні духу. Бог з нею. Гортин[ська] після вас була раз, а тепер вже вчиться дуже (бо таки казала, що прийметься за роботу) чи може навела що на мене².

Нового из общественних річей те, що Варинський³ читав, розказують, реферат об історії соціалізма в Польщі. Виходило так, що соціалізма в Польщі доті не було, поки не народилась партія *Ruwnosci* котра всьому навчилась у В[істнику] Європи. В останії 63-и роки не було, каже, не тільки соціалізму, а навіть і демократическій дух був дуже непевний (Реферат читався без Жука⁴, котрій був на той раз у[. .]^a). Як тільки появились асоціалісти в Варшаві, зараз же почали вони роботу на місті і навіть перенесли її в астрійську Польщу, де в Кракові робота її зупинена процесом. О Львові — ні слова. Котур[ницький] був у нас за тим, щоб взяти у М[ихайла] П[етровича] матеріал для *contre* реферата, хоче доказувати, що соціалізм польській вийшов из руського, і що Львова не можна забувати (Варинський казав, що на Львів стільки претензій, що він не хоче зачепати його, та й не знає), що там роботу соціалізма ведуть поляки у купі з русинами. Великий це курйоз і мені дуже цікаво, як то Котурн[ицький] виплутається із цього лаберинту для всякого поляка. Він прохав М[ихайла], щоб той прийшов на його реферат. Та перше діло, що навряд його й пустять читати, друге що він страшенно погано говорить, а третє, що прямо не стоїть. Мені казали, що він, оповідаючи Варинському запитав його: “Чого ви визвірялись на Др[агоманова] коли він те ж саме говорив об поль[ським] вос[станію] що і ви?”. Але сказав так, що навряд його і зрозуміли, бо, кажуть, ніхто і пари з

^a Прізвище не відчитано.

^a Одне сово не відчитано.

вуст не випустив на це. Це останнє може і не доказ, бо що сказати на це. Те, що М[ихайло] П[етрович] і комп[анія] вийшли із зібрання одгукнулось в Парижі так що М[ихайла] вигнали із зібр[анія], що залишався тільки Кузьма⁵ в якості шпіона. Для характеристики людей це чудесна річ, але усе таки Кузьма погано зробив що кілька раз ходив сам. Кузьма страшенно лихий і боюсь, щоб з горяча чого не наробив, хоч я його дуже прохала, щоб він як можна себе сдержував – нехай їх стороні буде уся пакость.

15-го Ноября. Учора не скінчила листа тому і не післала. Сьогодні дістала ваш. Сумний оп'ять, але, справді, коли нездужаєш та чуєш себе одним, один, то не дуже весело. А ви таки, хоч це і протів вашої натури, познакоментесь з тими, хто хоче знакоми́тися з вами: в якості беллетриста вам треба пізнати якнайбільш людей, чим більш бачиш людей, тим якось краще розбіраєш їх. Окрім того, які ні на єсть люди, а все таки не сам один. Надіюсь, що одповідь ваша на цей лист буде веселіша, тільки глядіть не здумайте, що мені непримінно треба веселого від вас – мені треба знати, що з вами діється, так як воно єсть. Кузі передам лист ваш завтра, бо сьогодні не прийшов чогось. Миша хотів писати вам разом зо мною, да сьогодні майже день пробув в cabinet de lecture⁶, увечері ходив з Лидою на англійський урок, утомився і ліг. Він і завтра піде, так що не знаю, коли напише вам, а я хочу одіслати вам лист завтра уранці. Ціми днями М[ихайло] дістав лист од Терлецького⁶. Як одпише йому, то пришле вам. Саме цікаве в тому листу те, що у Відні чекають Куліша⁷, котрий кажуть став зовсім радикалом і думає разом з Пулюєм⁸ видавати журнал книжками в 5 арк[ушів] кожного місяця на українській мові "Світло"⁹. Бракує одного – грошей. Т[ерлецький] не жде багато від цього проекту – не надіється на Куліша, а все таки закликає М[ихайла] П[етровича] до помочі коли вигоре діло. А я вже і не знаю, і не розумію, що таки тільки може вже робить "возсоединитель" на українській мові.

Сьогодні була у мене Гортинська. Я їй сказала чому вона не написала вам. Вона каже, що вона таки справді недобре зробила – була за роботою і хоч не сказала, що буде писати та мабуть напише.

До мене дуже добра. Я не втерпіла сказала їй це. Вона мені, як їй і треба: "не следует этого говорить – этого не говорят". – "Ну, кажу, беріть мене таку, як я єсть, мені потрібно іноді сказати". Нічого.

Недавно до нас приходив перший раз, як я повернулась із С[ент] Серга, Гутерман, просив позичити машину пошити усячину своєму насліднику чи наслідниці. Учора взяли, а увечері прийшли обоє він і вона: крутили вертили разом з княшнею ту машину, та нічого вдіять з нею – одно не шьє. Сказала їм, щоб приходили вже до мене. Уранці сьогодні М[adame] Гутерман з княшнею і були. Княшна таки швидка, нічого – не пропаде, а вже та бідна Гутерманша ні до чого одно слово гнила, як у нас кажуть. А що тільки вона у світі божому буде робить з тією дитиною, що ні до

⁶ Читальний зал (франц.)

чого воно недотепне, та ще й грошей нема. Він рухливий, так якось теж толку в йому нема. Ну буде, бо і нема чого більш сказати. Бувайте здорові і перемагайте себе, коли можна не нудіться. Кріпко стискаю вашу руку. С. А. низенько вклоніться. Н. Як ще в Ж. До нас рідко ходить. Вона у Кулікової. У неї порозбірали гроші і не віддають оттого вона ще не поїхала. Воно і краще, бо вона зовсім ще як слід не очуняла. Каже, що за дітьми страшенно скучно. Пишіть.

Всею душею прихильна до вас Л. Д[рагоманова]

Не знаю чи скоро зберусь вам написати довший лист. Як буде що, то певно напишу. Не уражайтесь дуже моєю українською мовою, бо перевертню трудно повернутися назад.

Ще одно: од сестри М[ихайла] П[етровича] дістала лист¹⁰: була в Полтаві. Між різними курйозами розказує, що бачила Милорадовичку¹¹, котра у той час лагодила якійсь спетакль з малор[осійськими] п'єсами, підбрала непременно щось нового. От би, я думала, добре було б післати туди вашу "Бурю"¹², як би то була.

ЦДІА України у Львові, Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 17-20. Автограф.

№ 105

1880 р., вересня 1(13). – Програма часопису
"Громада", складена редакторами М. Драгомановим,
М. Павликом та С. Подолинським з доданням
списку видань "Громади"

"Громада"

Український журнал

З 1877 р. в Женеві виходить нерегулярно і різними обсягами збірник "Громада" за редакцією М. Драгоманова. Відтепер "Громада" буде видаватися як періодичний журнал два рази на місяць обсягом 6 аркушів. Редагування його беруть на себе три особи: М. Драгоманов, М. Павлик і С. Подолинський.

Відомо, як тяжко організувати літературну публікацію українською мовою, і до того ж за кордоном нашого краю. Ми звертаємося до народу, який не має політичної самостійності, який розірваний двома могутніми державами: Росією та Австро-Угорщиною, прагнення якого повністю паралізовані. Ми становимо собою лише невеличку групу українських соціалістів, відірваних від батьківщини і позбавлених найменшої можливості використати нашу роботу безпосередньо для нашого народу.

І в даний момент ми не маємо іншого виходу, як закордонне літературне видання. Потрійний гніт російського й австро-угорського державного уст-

рою, що тяжить над нашим народом, віднімає у нього політичну, економічну і культурну свободу, придушує свободу слова і преси на Україні до такої міри, що всі прихильники партії народної волі і ми, соціалісти, тим більше, позбавлені найменшої можливості відкрито проголошувати на рідній землі наші ідеї і побажання щодо перебудування суспільного життя.

Ці наші ідеї і прагнення такі:

1. У політиці.

1. Рівні права для всіх чоловіків і жінок незалежно від національності.

2. Недоторкана свобода слова, друку, навчання, утворення товариств.

3. Повне самостійне управління (автономія) кожної громади у всіх її справах.

4. Повна самостійність вільного союзу (федерація) громад в усій Україні!

Під Україною ми розуміємо всю територію від витoku Тиси в Угорщині на заході до Дону на сході разом з Кубанською областю по той бік, від витoku Нарви на півночі до Чорного моря на півдні, одним словом край, де маса поселення говорить українською мовою. На цих територіях більшість селян-землеробів і робітників належать до українського народу, тоді як велика частина чужих: поляки, євреї, німці, угорці, росіяни належать до вищого стану, непрацюючих, що тільки експлуатують чужу працю. Тепер якраз ці чужеземці, дякуючи урядам, які в різні часи панували на Україні, були запрошені сюди і укорінилися з допомогою ренегатів, що примкнули до них, мають владу на Україні, як в економіці, бо вони багаті, так і в політиці, бо вони володарі.

З одного боку, для кожного народу гніт з боку чужеземців невинний, з іншого боку, в громадах абсолютно недопустимо, щоб були непрацюючі. Громади повинні складатися тільки з виробників. Вивільнення українців від панування чужеземців є однаково важливим як й усунення непрацюючих прошарків з українських громад. Володарі різних національностей вимушені будуть або стати виробниками, або виїхати з України. Інакше стоїть справа з виробничими громадами румунів, болгарів, сербів, греків, росіян, мазурів (поляків), німецьких колоністів, польськими, єврейськими та іншими ремісниками, що проживають на Україні: вони повинні мати однакові права в усьому з місцевими жителями. Вони повинні бути звільнені від обов'язку щодо вивчення української мови, чи способу життя українців, їм повинно бути дозволено засновувати початкові, середні і вищі школи з їх рідною мовою, а також підтримувати стосунки з тими народами, до яких ці громади належать за національною ознакою. Такі робітничі громади, що складаються з чужеземців, в Україні будуть ланкою, яка об'єднує всі громади у великий союз народів (інтернаціональну федерацію).

Політична самостійність (автономія) громади дозволяє останній, в нашому уявленні, свободу зачислювати себе до тієї народності і до того со-

юзу, до якого вони відчують нахил. Вона також забезпечує можливість кожній громаді самостійно регулювати свої внутрішні справи і взаємовідносини з іншими громадами.

II. В економіці ми вважаємо:

5. Що всі необхідні для виробництва природні ресурси і матеріали, тобто земля, вода, устаткування, фабрики і т. д. знаходились у розпорядженні землеробських громад і робітничих громад, щоб люди не експлуатували чужу працю, а працювали, виробляючи продукцію разом – і для себе.

Ми переконані:

що спільна або колективна праця і колективна власність вигідніша людям, ніж індивідуальна власність та індивідуальна праця.

Але водночас з цим ми вважаємо:

що шлях, яким перетворюється приватна власність у суспільну, як організовується колективна праця і як розподіляється її продукт, повинен залежати від доброї волі кожної громади чи общини. Шляхом повторних перевірок і спроб громади не тільки набувають навиків до спільної праці (кооперації), але й до розумного розподілу її продукту між громадами кожного краю, а навіть всього світу.

III. У культурі ми пропонуємо:

6. Вільний розвиток природничих і суспільствознавчих наук і практики, пов'язаної з наукою.

Ми вважаємо:

що наука разом з мистецтвом (література, театр, живопис, музика) займе місце сьогочасних релігій, що викликають стільки ворожнечі. Але з допомогою вільного розповсюдження всіх вчень, ми вважаємо, прийде такий результат, що кожній людині і кожному суспільству повинна бути надана можливість сповідувати будь-яку релігію, але при умові, що віруючі кожної релігії (християни, євреї, магометани і т. д.) і кожної секти (штундисти, шолопути і т. д.) будуть утримувати свої церкви і священників за свій рахунок, щоб не було громадських податків чи громадської праці для цієї мети, щоб кожний вклав внески тільки за своїм бажанням.

Ми не можемо тут детально обговорювати методи, з допомогою яких можна досягнути поставлену мету. Видаючи журнал, ми вже цим показуємо, що не хочемо відгороджуватись від мирної праці на благо суспільного прогресу. Не дивлячись на це, ми не маємо порожніх надій. Ніде й ніколи радикальні зміни суспільного життя не досягалися мирним шляхом. В Україні ще менше, ніж десь можна надіятися, що уряд і панівні класи добровільно відмовляться від своєї влади і тому українському народові, звичайно, не вдасться прийти до поставленої мети без відкритої революційної боротьби. Тільки шляхом революції природні ресурси і матеріали будуть передані землеробським громадам і робітничим громадам. Для того, щоб скинуті правлячі класи не змогли знову конфіскувати частину загального добра, для відновлення своєї влади, необхідно при першій можливості розпустити державну армію і замінити її громадською міліцією, при чому ко-

жен громадянин повинен отримати зброю і вміти з нею поводитися. Захищаючи нашу точку зору в політиці, економіці, а також у культурі, ми покажемо цим самим, що в "Громаді" не будемо обмежуватися двома першими питаннями, але й виділимо належне місце науковим і літературним працям.

Окремі випуски "Громади" будуть публікувати:

1. Самостійні праці з природничих і суспільних наук, критичні статті про важливіші іноземні роботи в цих галузях.

2. Новели, драматичні оповідання та інші літературні твори, що реалістично змальовують життя та погляди народу. Критичні дослідження названих творів, особливо тих, що стосуються України.

3. Огляди суспільного і особливо робітничого життя в різних країнах за місцевими журналами і кореспонденцією.

4. Дописи й окремі статті про стан громад у російській і австро-угорській Україні. (Східна Галичина, Буковина і Карпатська Україна) та в сусідніх місцевостях.

5. Невеликі повідомлення і новини, що стосуються, головним чином, України. (У цьому розділі ми плануємо подавати точний огляд того, що публікується про Україну іноземною пресою).

Заклики редакторів.

Ми звертаємося з сердечним проханням до всіх товариств й окремих осіб в Україні, які згідні з нашими принципами, якщо вони навіть не належать до україномовного населення, співпрацювати з "Громадою". Беручи до уваги, ми готові праці неукраїнських авторів публікувати мовою, якою вони написані, наприклад, польською, німецькою, румунською т. д.

Для наших українських читачів ми будемо тоді додавати короткі витяги українською мовою. Особливо просимо всіх, хто вміє писати в громадах України, повідомляти нас детально про справи всіх громад, а також про всі несправедливості, від яких страждає працюючий люд у селах і містах. Всі такі повідомлення ми будемо систематизувати і публікувати з допомогою нашого журналу, а також інших журналів-однодумців. Ми будемо також відверто відповідати на всі поставлені нам запитання.

Щоб надати обміну думками більше місця і особливо, щоб обговорити відносини України з її сусідами, у додатку до "Громади" буде виходити ряд листівок і брошур різними мовами під спільною назвою "Вільна Спілка". Для цього ми можемо використати тільки такі праці, які в загальному плані не протистоять нашим принципам, в іншому ж кожен автор сам несе свою повну відповідальність.

Женева 1-го верся 1880

Редактори "Громади"

М. Драгоманов, р[укою] в[ласною]

М. Павлик —" —"

С. Подолинський —" —"

Адреса: Редакція "Громади" Рю де Лозан 19. Женева. Швейцарія.

Редакція “Громади” – 19 Рю де Лозан – Женева.

Парова машина, казка. Відень 1875 (розкуплено).

Багатство і бідність. Перше видання. Відень 1875. Друге – Женева 1876.

Правда, українська обробка російської брошури “Хитра механіка”.
Відень 1875 (розкуплено).

Правдиве слово землероба-селянина до своїх земляків. Відень 1876.

Як наша земля перестала бути нашою. Женева 1877. Ф. – 16, 88с.

Землеробство. Про розподіл землі людям та необхідність її обробки.
Женева 1877. Ф. – 16, 176с.

Ремісничі цехи і фабрики на Україні. С. Подолинського. Женева 1880.
Ф–8, 147с.

Польська обробка цієї праці М. Павликом повинна незадовго з’явитися під назвою “Розвиток й організація праці на Україні”.

Гігієна населення України. С. Подолинського². Женева 1879. – 8, 243с.

“Громада” – український періодичний журнал у Женеві, редагований М. Драгомановим.

Громада том 1 Женева 1878 Ф. 8. 101 с.

–”– –”– II –”– –”– –”– XIV і 583

–”– –”– III –”– –”– –”– 85

–”– –”– IV –”– –”– –”– 382

–”– –”– V повинен незабаром з’явитися і включатиме:

Опис поїздки в Полтавську губернію 1876 р. (картини народних злиднів). Дослідження про пияцтво та привілеї великих поміщиків. (Право пропінатії) в Галичині. Продовження початого у II цьому томі дослідження про становище українського народу. II інтелектуальна преса. 2) Церква. 3). Неосвіченість селян. III. Нужда. IV. Марні надії: а) колонізація, б) ілюзійні надії про новий поділ землі царем і тому подібне. V. Спроби повстання і асоціації. Після цього є ще місцева хроніка та огляд робітничого руху у Франції в ХІХ столітті.

“Добродій демократ”. Женева 1879. Ф. 8, 48с.

“Хіба ревуть воли, як ясла повні”. Роман з народного життя П. Мирного³. Женева 1880. Ф. 8, 418с.

Кобзар (Пісні) Тараса Шевченка. Женева 1878. I ч[астина]. Ф. 32.

“Нова релігія на Україні” (Штунде) І. Ковальського⁴, а також передмова М. Павлика. Львів 1878.

“Друг громади”⁵, політичний і літературний щомісячник, редагований М. Павликом, № 1 і 2, Львів, 1878.

“Дзвін”⁶, продовження “Друга громади”, редагує М. Павлик. Львів 1878. Розмір 8.

“Молот”⁷, також продовження “Друга громади”, редагується М. Павликом. Львів 1878. Розмір 8. Серед творів цих 3-х видань, які всі через кон-

фіскацію і переслідування австрійського уряду змушені були припинити свій вихід, є кілька оповідань М. Павлика і “Мої та народу гріхи”, “Право панів і священиків” Ганни Павлик.

Журнал “Громада” за редакцією М. Драгоманова. Женева 1878. Розмір 8. 24с. Цей журнал включає загальний огляд боротьби соціал-революціонерів у Росії, особливо в другій половині 1878 р.⁸

Женева – друкарня “Робітник” і “Громада”, Террас’єр 31. Витяг з оригіналу публікацій. Прага, 6 жовтня 1880.

ЦДІА України у Львові. Ф. 146. Оп. 6. Спр. 1153. С. 489–494. Копія. Переклад з німецької.

№ 106

1880 р., листопада (3) 15. – Донесення Намісництва у Львові Міністерству внутрішніх справ у Відні з пропозицією заборонити ввезення до Австрії часопису “Громада”

*Міністру внутрішніх справ
В[аша] Е[ксцеленціє]!*

Опираючись на високе розпорядження, що додається, від 9 цього місяця. № 5132, яке стосується видання соціалістичного журналу м. вн. справ

“Громада”, маю честь донести Вашій Ексцеленції, що я водночас дав розпорядження встановити найсуворіший нагляд за виходом друкованої програми, а також окремих номерів згаданого журналу, щоб у випадку його появи накласти судову заборону на розповсюдження цього друкованого видання і в кожному разі передати один примірник згаданого журналу прокуратурі.

Щоб, по можливості, стримати розповсюдження цього друкованого видання, шкідлива тенденція якого спрямована на насильницьке повалення існуючого соціального устрою в Австрійській монархії і в [. .]^a, проглядається вже у додатку, я дозволю собі вже зараз внести пропозицію, щоб доставка поштою цього друкованого видання для Австрійської монархії була заборонена.

(Підпис нерозбірливий)

15. П. 1880

ЦДІА України у Львові. Ф. 146. Оп. 6. Спр. 1153. Арк. 496 зв. Чернетка. Переклад з німецької.

^a Одне слово не прочитане.

№ 107

1880 р., листопада 22 (грудня 4). Відень. —
Повідомлення Міністерства внутрішніх справ
у Відні Намісництву у Львові з підтвердженням
заборони ввезення до Австрії часопису “Громада”

Ц[ісарсько]-к[оролівське]
Міністерство внутрішніх справ

Високородний графе!

Український журнал “Громада”, що виходить у Женеві, заборонений для королівств і країв, що входять у склад Райсхрату на підставі § 26 закону в справах преси про доставку пошти.

Маю честь повідомити про це Вашу Ексцеленцію, посилаючись на донесення від 15 минулого місяця № 204.

Прошу прийняти, Ваша Ексцеленціє, вислови глибокої пошани.

Відень, 4 грудня 1880

Тааффе

Його Ексцеленції пану ц[ісарсько]-к[оролівському] Наміснику в Галичині Альфреду графу Потоцькому.

ЦДІА України у Львові. Ф. 146. Оп. 6. Спр. 1153. Арк. 547. Оригінал. Переклад з німецької.

№ 108

1881 р., січня 2 (14). — Лист Л. Драгоманової до М. Павлика з повідомленням про приїзд до Женеви артиста Комісаржевського¹ і відвідини ним їх дому

1881 14 Генваря

Дорогий Павлику!

Дістала ваш лист трошки веселіший і мені стало веселіше. Я дуже рада, що ви опять осіли у С. А. По моему так краще, бо так зразу іти до людей, котрих не знаєш — неяково, тим більше, що в тому нема крайньої нужди. Нехай би вони ліпше давали більшу ціну за вчене. Ви придивіться добре і об'єктивне до барині та й до всіх їх, бо, бачите, бариня дуже прохала мене провести літо укупі, щоб і жить і їсти укупі. Я їй одказала, що не знаю, чи буде для неї це добре, бо ми їмо, наприклад, дуже просто, так, аби не быть голодним. Вона одповіла мені, що і вона так може і хоче. Літо ще далеко і вона тепер мені ні слова не каже, хоч і обіцяла, але як прийде охота їй, коли не одбило ще, і буде просить мене упорядковать совмісно житте, то мені було б дуже добре знать з ким буду мать діло. Ад. Ст. все уговорює мене

їхати з нею в Росію. М[ихайло] П[етрович] дуже згожується на те, каже, що заробить мені грошей, тільки б я поїхала. Він радить їхать раз, що моему паспорту у маї кінець строку, треба його міняти, як поїду сама, то легше буде перемінати, друге він каже, що і для мого здоров'я буде краще. От я це послідне не знаю чи так. Здоров'є мені неперемінно треба підправити за літо, бо торік літо було для мене не так то корисне і тепер зимою мені поганьше, ніж ту зиму. От я й думаю собі, що якби тепла весна, то славно було б май і юнь покупатися в Арві, а там поїхати куди в гори і пробути довше ніж у С. Сергу. Та ще до того літа так далеко і такої у мене роботи на ці місяці, що не знаю чи й скінчу.

У Женеву приїздив руський бувший перший тенор Петербуржської руської опери Комисаржевській. М[ихайло] П[етрович] бачив його у Флоренції, як ми там були і тепер признавсь до його, запрохав до себе. Він був у нас якось увечері. Дали йому чаю. Говорив він багато про усе: про музику, про руські порядки і проч[е]. Він из доволі інтелегентних людей, був навіть в університеті, так що цікаво з ним поговорити. Поки ми попили чай той, то вже було більш ніж десять годин. Я сказала йому, що Лида охочується співати він спробовав її голос, сказав, що тепер ще нічого другого не можна сказати як тільки те, що у неї дуже славне ухо. А голос може виробитися, особливо як вона буде шанувати його. Його самого запрохати співати я не як не сміла, бо всякі такі знаменитості майже завше *zürlich – mannlich^a*, а окрім того боялась, щоб він не подумав, що його і запрохали на те, щоб мати дарма концерт. Так він досидів до 2 годин ночі і пішов. На другий день М[ихайло] П[етрович] бачився з ним, пришлося до слова, він і питає: “Чому ви не сказали мені співати?” М[ихайло] каже – не сміли. “Ну напрасно – я бы охотно запел вам; пусть как приеду в другой раз, приду днем и буду петь вам”. Він од'їхав назад у Милан, хоче вернутися у вівторок і здається дасть тут концерт. Кажу здається, бо розпорядителем він вибрав Жука. Хоча й Жук на цей раз дуже старається, а про то мені все здається, що нічого з цього не буде. *Vederemo!*^b Не пам'ятаю, чи писала вам, що ні М[ихайло] П[етрович], ні Лида не були на балу русько-польському. Я дуже тому рада.

Стефанович² сочинив “дружне посланіє к своїм товаришам”, де закликає руських соціалістів усіх фракцій злитися воедино, покинуть усі свої начаті і задумані роботи і прислати до Стеф[ановича] щоб почати організацію робочих по городам і більш а ні-ні нічого не робить, бо все друге тільки шкодить ділу. Перед началом роботи попереду всього вибрати вожаків, котрі б розпоряджались усім на всю Руську імперію і помикали тими людьми, котрі захотять робити що-небудь на користь соціалізму. Така цікава брошурка. Я просила Кузьму достати і переслати вам. Її трудно дістати; бо ця брошурка напечатана “конфіденціально” і Стеф[анович] дає

^a Надто манірні (нім.).

^b Побачимо (італ.).

тільки “посвященим”. Ну бувайте здорові, дорогий мій. Дуже б і мені хотілось на словах а не в листах поговорити з вами. Кланяйтесь С. А. барині, барину і баришні. Пишіть.

Со всею щиростію ваша Л. Д[рагоманова].

15-е. Дістала ваш лист сьогодні, цей вже був готовий і посилаю вам його. Кузьмі передам ваш лист до його. Дуже прошу вас, дорогий Павлик й попросить од мене теж і С. А. не сердитися на М[ихайла] П[етровича], коли він не пише особисто до кого-небудь. На всі ваші питання більш-менш він вам обом відповідає в своїх листах. Йому справді трудно.

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 31–32 зв. Автограф.

№ 109

1881 р., лютого 22 (березня 6). — Лист
Л. Драгоманової до М. Павлика про приватні справи

6 марта 1881

Дорогий мій друже Павлику!

Не маю од вас вісток, мабуть найбільш через те, що не одповіла на ваш лист, а ви вже там мабуть думаете собі, що я на вас за що-небудь сержусь, та й собі мовчите. А, може, і не так, а просто нема чого писати. От так як мені: не знаєш, щоб написати, щоб було цікавим для вас. А проте не було за цей час вечера, щоб я не думала об вас – що там з вами, чи здорові? По вашим листам бачу, що мої надії, що Монпельє буде краще для вашого здоров'я, ніж Женева, не збулись. Що ж, як стоїть тепер діло з поїздкою у Женеву? Мені прикро, що ви не згодились їхати, як вам радив С. А. Та коли що вам не з яких боків Монпельє не здатне, і для роботи навіть, чому ви прямо не скажете С. А.; нехай він вас одпустить, тим паче, що вже Н. Як. з дітьми тепер.

Не писала я вам більше через те, що і нездорова і роботи з весною оп'ять такого, що не знаєш за що ухопитися, до того деякі сімейні прикри звістки з Росії, насилу трошки налагодилась, збрала свої думки – за цей час навіть майже не грала на фортеп'яні, а ви знаєте, яка це в мене потреба, як на що то і лікарство. Усе це врем'я я нікуди не виходила, бо до всього і Рада трохи була хвора, а сьогодні були усі у [. .]^а. Раді там дуже добра компанія, жалко, що вони так далеко живуть. Гортинська¹ після вашого листа була у мене з Герценштейн², тільки нічого не говорила мені про Зарудницьку³, а я розуміється не питала. Не розберу добре, що там за історія. Учитель Давидової⁴ неділі три тому казав, що якось у Герценштейн зробилась чогось істерика, за неї теж і у Зарудницької, і що Давидиха взяла до

^а Одне слово не прочитано.

себе Зарудницьку і повезе її у Ниццу. Горт[инська] казала, що вже і повезла. Не знаєш у чому діло, тільки щось чудне.

Сьогодні М[ихайло] П[етрович] з Лидою пішли до якогось пана Руля. Ви мабуть чули про його од М[ихайла] П[етровича]. Він собі пан, та більш нічого, але у його кажуть дочки дуже гарні діти – як би то дав Господь, щоб було так і щоб Лида мала зійтись з ними.

Про статтю М[ихайла] П[етровича] і тут дуже балакали, Гутерман⁵ навіть хвалився, що її переведуть на руську мову і надрукують для того, щоб усі соціалісти руські знали, що то М[ихайло] П[етрович] каже про їх. А Кузьма каже: І прекрасно зробите, тільки того і треба. Ми б і сами це зробили та грошей тільки нема. Н. Як. і С. А. дурно турбуються, не говориться там нічогісенько поганого про усіх руських соціалістів. Та вже така доля М[ихайла] П[етровича], що його трудно розуміють – нема у його фраз – а правда. Кланяйтесь од мене С. А. і Н. Як. Дітей поцілуйте. Лида і М[ихайло] П[етрович] кланяються вам. Рада цілує вас. Я кріпко стискаю вашу руку і прошу не забувати мене.

Зо всею щиростю ваша Л. Д[рагоманова]

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 39–40. Автограф.

№ 110

1881 р., квітня 24 (травня 6). – Лист київського, подільського і волинського генерал-губернатора до генерал-майора П. Черевіна з проханням вислати йому збірник “Громади”, що видається у Женеві М. Драгомановим

Цілком конфіденційно

№ 1451

24 квітня 1881 року

Ласкавий пане Петре Олександровичу!

Вважаючи корисним мати в себе №№ неперіодичного збірника “Громада”, що видається в Женеві за редакцією емігранта Драгоманова та ін[ших], маю честь уклінно просити Ваше превосхдительство, чи не визнаєте Ви, ласкавий пане, можливим зробити відповідні розпорядження про надіслання його на моє ім'я через Київську поштову контору, необхідні на це витрати будуть мною повернуті після одержання відомостей про кількість зроблених на передплату витрат.

Прошу вас, ласкавий пане, прийняти запевнення у неодмінній моїй повазі і відданості.

ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112. Арк. 28, 28 зв. Копія. Переклад з російської.

№ 111

**1881 р., – Список творів, у т. ч. й М. Драгоманова,
що надійшли з-за кордону на ім'я університету
Св. Володимира**

1. Терроризм и свобода, муравьи и корова: ответ на ответ “Голоса”. Драгоманов, Женева, 1880.
2. Было бы болото, а черти будут. Его же. Женева. 1880.
3. Громада. Українська збірка, № 4. Женева, 1879 и № 1 1881.
4. Ташкентцы, обратившиеся внутрь. Женева, 1880.
5. Турки внутренние и внешние. Письмо к издателю “Нового времени” М. Драгоманова. Женева. 1876.
6. Террористическая борьба. Николая Морозова¹. Лондон. 1880.
7. Социалисты украинцы в Австрии. С. Подолинского. Женева.
8. Ремесла і хвабрики на Україні. С. Подолинского. Женева. 1880.
9. Пан народолобець. Женева. 1879.
1. Письмо В. Г. Белинского² к Н. В. Гоголю с предисловием М. Драгоманова. Женева. 1880.
2. Николай Петрович Зубку. Кодреану. Посвящается честной бессарабской молодежи.
3. Хіба ревуть воли, як ясла повні. Роман з народнього життя П. Мирного та Білика. Женева. 1880.

ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 831. Спр. 87. Арк. 3–3зв. Рукопис. Копія.

№ 112

**1881 р., – З додаткового списку книг,
заборонених до поширення й передруку в Росії,
з 1 червня 1876 р. і до 1 листопада 1881 р.**

- Драгоманов [М.]. По вопросу о малорусской литературе. Вена. 1876 г.
Драгоманов [М.]. Турки внутренние и внешние. Письмо к издателю “Нового Времени”. Женева. 1876 г.
Драгоманов [М.]. Терроризм і свобода, муравьи и корова: ответ на ответ “Голоса”. Женева. 1880 г. 16 стр. в 8 д. л.

ЦДІА України у Києві. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58 зв. Друкарський відбиток.

**1881 р. Повідомлення міністерства внутрішніх
справ у Відні Намісництву у Львові про можливе
пожвавлення діяльності російських нігілістів**

Ц[ісарсько] - к[оролівське]
Міністерство внутрішніх
справ

Копія № 5195
М[іністерство] вн[утрішніх]
справ

ПОВІДОМЛЕННЯ

Російські нігілісти останнім часом повинні знову розгорнути пожвавлену діяльність. Номер їхнього органу “Народня воля¹”, що з’явився 14 м[инулого] м[ісяця] у Петербурзі включає статтю з гідними уваги наступними пропозиціями, де говориться про загальне становище в Росії.

“Успіх 1-го (13-го) березня далеко перевершив всі наші надії; народ починає прокидатись”. Стаття закінчується такими словами: “Поставлені перед нами перешкоди подвоюють наші сили; у поріділі через наших ворогів лави, вступають нові бійці у подвійній кількості; всі вони, без винятку, готові загинути за свободу і Батьківщину. Нові сили готові служити революції, нашій дороговказаній зорі. Приходьте до нас, щоб заснувати панування правди і справедливості в соціальному житті.

У нас важке, але важливе завдання – організація революційної боротьби. Наша організація розростається, збільшує свої сили і готується до смертельної битви із своїми ворогами”.

Виконавчий комітет, згідно з довіреними повідомленнями з Женеві, налагодив з поляками близькі стосунки. У варшавських соціалістів запитали, чи можна розраховувати через два роки на революцію в Польщі. Вони мають надію, що через два роки в Росії вибухне повстання. З малодостовірних джерел відомо, що комітет встановив з демократами зв’язок, і готовий надати послуги, щоб за всяку ціну бути готовим до визначеного моменту.

На деякі зв’язки між терористами і польськими демократами вказує також кореспонденція з Галичини, вміщена у польській газеті, що виходить з 15 поточного місяця у Парижі “Кур’єр Паризький²”, в якій від поляків вимагають чим скоріше організуватися, бо все вказує на близьку і велику боротьбу.

Співробітниками цієї газети вважаються Агатон Гіллер³, колишній член національного уряду 1863 р., Альфред Барвінський і Романцир Мілковський.

Обидва були першими вислані з Галичини у 1878 р. Доказом цього може також бути надруковане, очевидно, в останньому номері російської газети “Вольное слово”, що видає відомий російський революціонер Михайло Драгоманов у Женеві, лист Юзефа Дескур, нібито колишнього про-

фесора політичної економії у Флоренції, в якому останній відстоює утворення російсько-польського королівства.

Таємна організація, яка, очевидно, заснована російським урядом для знищення терористів, що проживають за кордоном, є темою двох злісних статей “Загальної справи” під назвою “Білий жах” і “Non plus ultra” (“До останньої межі”).

Виходячи з публікацій цієї газети, великий князь Вальдемар тільки про-тектор цієї організації. Справжній її керівник, припустимо, Шмідт, функц-іонер високого рангу, що в даний час є підлеглим 3-го відділу.

ЦДІА України у Львові. Ф. 146. Оп. 6. Спр. 1158. Арк. 589–590. Переклад з німецької.

№ 114

1882 р., лютого (13) 25. – Повідомлення про видання “Исторических песен Малорусского народа” с примечаниями В. Антоновича и М. Драгоманова”¹

Про видання українських історичних пісень.

Ще 1874 р[оку] почалось в Росії видання українських пісень про громадські справи, – “Исторические песни малорусского народа. С примечаниями Вл. Антоновича и М. Драгоманова”. В тім виданню було задумано напечатати всі пісні українського народу, в котрих показуються зміни громадського життя на Україні й думки о них самого народа від найдавніших часів аж до наших, і додати до пісень докази свідків з літописей і всяких інших записок, котрі або стверджують докази пісень або поправляють їх. Пісні ці задумано було видати в таких поділах, котрі підходять до найважливіших змін громадських порядків на Україні: I. Пісні віку княжеського й дружинного (або вояцько-боярського від IX до XV ст.). II. Пісні віку козацького (від XV до К[інця] XVIII ст.). III. Пісні віку гайдамацького (XVIII ст. найбільш на правім боці Дніпра). IV. Пісні віку крпацького й рекрутського (від кінця XVIII ст.) V. Про волю в (Австрії від 1848, в Росії від 1861 р.). З тих поділів в 1874 р. напечатано: Пісні віку княжеського й дружинного, й першу частину пісень віку козацького:

- а) Пісні про війну с Татарами й Турками; а в 1875 р. другу частину:
- б) Пісні про війну з Поляками до смерти Богдана Хмельницького (1657 р.). Далі мусіли йти остатні частини пісень віку козацького:
- в) Пісні з часів Гетьманщини під московським підданством (од смерти Б. Хмельницького до першої руїни Січі й кінця Мазепи в 1709 р.)
- г) Пісні про кінець Козаччини (від 1709 р. до другої руїни Січі в 1775 р.) з піснями козаків Чорноморських. Тільки цих пісень видавці не встигли ви-

дати, бо в початку 1876 р. д[обродій] Драгоманов мусів виїхати з Росії, а скоро за тим вийшла заборона печатать українські книги у тім царстві. Така думка видавців – видати повну історію нашого народу в его власних піснях, не справдилась і видання стало на 1657 році.

Після того появилась в “Русской мысли” в 1880 р. праця д[обродія] Костомарова: “История Козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества”, котра в другій своїй половині хоч і не дає повних списків пісень, та все ж продовжує “Исторические песни малорусского народа” до кінця XVIII ст. й заходить троха й у XIX ст. в пісні про кріпацтво й волю. Тільки все ж таки пісень після – козацького віку д[обродій] Костомаров торкається мало – та й про пісні останньої доби козацького віку, напр[иклад], пісні про руїну Січі, він очевидно не міг сказати всеї правди під доглядом царських цензорів.

Далі 1881 р. видав д[обродій] Драгоманов свою працю “Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880)”, в котрій, доповнюючи: “Исторические песни Малорусского народа” і працю д[обродія] Костомарова, він розказав прочу частину історії нашого народу слідом за его власними піснями. Тільки ж і в праці д[обродія] Костомарова і в книжці д[обродія] Драгоманова подані не цілі пісні, а тільки витяги з них. Значиться видання повних списків зачате 1874–75, все ще дожидає свого закінчення. Д[обродій] Драгоманов задумує видати такі повні списки пісень в Женеві. Видання має бути зладжене так само, як і перші часті: “Истор[ических] песен малор[усского] народа”. У д[обродія] Драгоманова є під рукою списки тих пісень з друкованих і рукописних збірників, а іменно: пісні про кінець Козаччини (1709–1775) і пісні віку крєпацького й рекрутського с піснями про волю й грошове панство, т[о] є[сть] всі пісні про громадські справи на Україні XVIII і XIX стол., окрім пісень гайдамацьких. Д[обродій] Драгоманов міг би хоч зараз почати друкувати ті пісні, коли б тільки були на те потрібні засоби. А поки засоби будуть, він хотів би покористуватися тим часом для доповнення свого збірника новими списками пісень, котрі можуть зібрати наші земляки в Росії й Австро-Угорщині. От до тих то земляків ми й звертаємось і поручаємо їм в інтересі науки про Україну записувати потрібні до сего видання пісні, а іменно ось про які діла:

- 1). Пісні про відносини українців до людей других пород: Поляків, Жидів, Москалів, Угрів, Словаків, Німців, Циганів і др[угих].
- 2). Пісні про послідні часи Козаччини і про руйнування Січі.
- 3). Пісні про крєпацтво і рекрутчину.
- 4). Пісні про справи тих держав, під котрими живе український народ, а іменно про війни, в котрих були й Українці-вояки.
- 5). Пісні про панщину і утіканки від панів, а також про мужицькі бунти проти панів, пролучавшіся убійства панів, їх вірників, слуг, і т[ак] д[алі].
- 6). Пісні про відносини мужиків до державного і другого начальства.
- 7). Пісні про волю (скасування панщини і крєпацтва).
- 8). Пісні по життя українського народа після волі (податки, бунти за

ліси і пасовиська, заробітки на фабриках, заробітки за границею, п'янство і тверезість, штунда і нові погляди на віру, відносини народа до попівства, всякі вибори, думки про нову волю і слухний час).

Записуючи пісні, не годиться пропускати оповідань та заміток людей о всіх тих ділах; а списувати треба все те по змозі, дословно. Записки належить пересилати або прямо до д[обродія] Драгоманова (Redacteur de la "Hromada" Geneve, Suisse), або й до нашої редакції, котра радо перешле їх кудя слідує.

"Світ"² (Львів). — 1882. — 25 лютого. — С. 251.

№ 115

1882 р., червня 30 (липня 12). — Довесення полковника Київського ГЖУ Департаменту поліції про заходи проти приїзду в Росію М. Драгоманова

Маю честь подати при цьому 5 примірників фотографічних карток емігранта, колишнього професора університету Св. Володимира Драгоманова, доповідаючи при цьому, що я разом з цим по примірнику фотознімків з Драгоманова надіслав у прикордонний пункт Радзивілів і Волочиськ, через який Драгоманов може проїжджати, прямуючи в Росію для побачення з своїми спільниками і може бути затриманий.

30 червня [18] 82 р.

Полковник (Підпис)

ЦДІА України у Києві. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 247. Арк. 65зв. — 66. Рукопис. Переклад з російської.

№ 116

1882 р. — Повідомлення Міністерства внутрішніх справ у Відні Намісництву у Львові про діяльність панславистів і нігілістів у Женеві

Ц[ісарсько] -к[оролівське]
Міністерство внутрішніх
справ

ПОВІДОМЛЕННЯ

Тепер у Женеві налічується невелика кількість панславистів¹. Є підозріння, що більшість з них знаходяться під таємним керівництвом Драгоманова і провадять агітацію за дорученням Ігнат'єва.

Нігілісти² в Женеві підтримують до цих пір вільні стосунки із згаданою клікою і єдиним слабким зв'язком їх є спільне бажання, щоб Росія, чим швидше, тим краще, сліпо кинулась у війну.

Мотиви і надії цих обох фракцій однак цілком протилежні. Нігілісти надіються, що Росія у війні проти Німеччини – Австрії скоро і повністю отримає поразку і буде зовсім розбитою, а на її розвалинах буде побудована комуністична російська федеративна республіка.

Панславістська партія Аксаков³ – Катков⁴, навпаки, не втрачає мужності незалежно від спроби, яка не вдалася в Герцоговині і Кривоці, планують, як і раніше, повстання всіх східних слов'ян, яке повинно бути відкрито підтримане всіма силами Росії. Форми і розподіл, що їх повинна мати новоутворена держава і сама Росія, для панславістів це абсолютно другорядне питання. У жодному випадку не спостерігається зближення між панславістами і нігілістами. Прогнозуються тривалі, взаємовигідні зв'язки; при цьому хочуть використати один одного як засіб для досягнення мети і по можливості обманути.

Між іншим, становище Драгоманова стає все хиткішим; серед нігілістів уже дуже серйозно обговорюється питання, чи не відсунути цю людину “нігілістичним шляхом”.

ЦДІА України у Львові. Ф. 146. Оп. 6. Спр. 1159. Арк. 125. Переклад з німецької.

№ 117

1882 р., Стаття “Мих. Драгоманов в борбі з російськими соціялістами”, вміщена у журналі “Зоря”¹

Мих. Драгоманов в борбі з російськими соціялістами.

Межи російськими соціялістами, проживаючими в Швейцарії, прийшло до одвертої завзятої борби. Безпосереднім поводом роздору була насильна смерть покойного царя Александра II². Одна часть соціялістів, більше радикальна, ободряє всякі насильні средства для осягнення державного перевороту, друга під проводом п[ана] Драгоманова вправді стремить до тої ж самої цілі, але опирається більше на засадах моральних і проповідує абсолютну чистоту средств в агітації. До тої засадничої ріжниці мненій долучилося еще і питання національне. Од року п[ан] Драгоманов, так в українських як і в російських своїх виданнях, незмірно остро виступає супроти радикальної партії соціялістів, котра в питаннях національних есть або зовсім безбарвна, безнаціональна, або ділає тільки в ім'я одної, великоруської національності, в дусі теперішніх Каткових і Аксакових. В. Черкезов³, російський емігрант в Женеві, в імени великоруських соціялістів опублікував тепер острый одвіт Драгоманову, стараючись его напади і підозріння обезсилити, его авторитет підкопати, і взагалі вирвати ему з

рук начальництво руху соціалістичного. Для нас важні передовсім погляди російських соціалістів на народність малоруську, проте з обширної розправи п[ана] Черкезова наводимо їх дотичні погляди і аргументації.

П[ан] Черкезов меж іншими так пише:

“В Серпню минушого року став виходити в Женеві анонимний політичний журнал, яких то ніби лібералів російських, Вольное Слово. В Росії много говорили о тайних зв'язях тої газети з висшими сферами російського правительства, а покойний чесний писатель В. Зайцев⁴ таки прямо напечатав в 46-ім числі Общого Дела⁵, що Вольное Слово⁶ есть органом міністра внутренних дел гр. Ігнатієва⁷. Для нас все ровно, кто там стоїть за плечима анонімної редакції; фактом есть, редакція самих енергічних представителів революційного руху зачисляє в ряди кровожадних убийць і що она кадить фіміям Ігнатієву, Побідоносцеву⁸ і другим ворогам людскості. Редактори Вольного Слова нашли тепер нового помічника-публіциста. Їм предложив своє перо писатель з репутацією ученого, перед котрим всякі Каткови нинішніх дней – просто дурисвіти. Публіцист Вольного Слова до сеї пори нікому свого пера не продавав; его уважали представителем цілої політичної фракції малоруського націонал-лібералізму з примішкою соціалістичних тенденцій; він заедно був в зносінах з діятелями російського національно-революційного руху і був, як сам хвалиться в Слові⁹, навіть в переписці з героїчним Желябовим¹⁰. . . Дійсно не знати, що нині спонукало того публіциста т[о] е[сть] п[ана] Драгоманова одступити од своїх давнійших ідей і стати в службу канцеляристів третього отделения.

“П[ан] Драгоманов пише нині о упадку революційного руху, а між іншими причинами того упадку наводить також всеросійство соціалістичних діятелів. По думці Драгоманова великоруські соціалісти ділають зовсім в мисль теорій Каткова і російського правительства, бо ведуть свою пропаганду на всю Росію однаковими способами і средствами і прийняли для своїх публікацій лиш один, великоруський язык, думаючи, що вся Росія есть одна по бесіді, звичаєм, понятіям і т. д. Навіть революційна молодіж великоруська перенялась Катковими недорічними теоріями о единстві народу і языка в цілій європейській Росії”.

“Цікава річ знати, где п[ан] Драгоманов студіював нашу великоруську молодіж? О скільки знаємо, в Києві він групував округ себе молодіж не революційну, а ту українську, що занималась декламацією Шевченка, укладом національних малоруських хорів, театральних представлень, що оддавалась серйозній праці, дослідам народного биту, народної культури і поезії. Все то річі похвальні, великої ваги, і мають в справі розвою воскресаючої народности далекосяглі наслідства, але в кінці кружок такої молодіж не есть еще революційний, а тим менше назвати его можна великоруським.

“Годі сказати, коби п[ан] Драгоманов студіював великоруську молодіж під час своїх переїздов в Петербург і Москву. В Петербурзі обертався він в крузі учених і літературних благодухів, котрим уже не до революції. . .

Занимаючись питаннями етнографії і народного творчества, він зовсім не сходився з радикалами і ні з одною групою петербурзьких революціонерів не мав ніяких звязей. Тим менше міг п[ан] Драгоманов пізнати молодіж великоруську в Москві, котра впрочім під батьківським оком тамошніх Катковів не дуже то думає над потребою реформ в царстві російським”.

“Скажуть може, що п[ан] Драгоманов хоч і не знав добре великоруської молодежі, але студіював великоруських старших соціалістів, познакомився з їх поглядами на національні відношення Росії, читав їх праці і т[ак] д[алі]. Розгляньмося”.

“Начнемо від наших стариків. Із людей сорокових років безперечно лиш два діятелі мали сильний вплив на розвій революційних ідей в Росії – Бакунін¹¹ і Герцен¹². Що ж чи Бакунін забув коли о існуванні ріжних народностей в Росії? Кому ж не звісно, що задля своїх анархічних теоретичних поглядів і задля страстних симпатій до поодиноких народностей словянських Бакунін накликав на себе правительственних властей російських? Та й сам п[ан] Драгоманов признає, що Бакунін первий в Росії заговорив о автономії всіх народностей дивоглядної імперії Романових, і навіть п[ан] Драгоманов наводить з его писем і бесід. Знаємо також, що Бакунін вічно окружений був Словянами, що він агітував еще в сорокових роках посеред Чехів і держав бесіду о національностях Росії на конгресі в Берні року 1868.

І перед тим еще, року 1862, коли ні одному Українцеві не снилось еще о якій-то національній автономії, а львівське Слово навіть не хотіло признавати зв'язки межі Русинами галицькими і українськими, писав Бакунін: “Хочемо, щоби Литві, Україні, фінам і Кавказькому краю привернено повну свободу і право розпоряджати собою і уладитися після власної волі. Хочемо братнього і если можна, федерального союзу з Польщею, Литвою. Україною, Прибалтійськими жителями і народами Закавказького краю”.

“Роздивимось тепер, що говорить про малоруську національність великоруський соціаліст Герцен, великорусофіл і московський месіяніст, як его величає п[ан] Драгоманов. Ограничуся тільки двома коротенькими виписами, бо такий ум і талант, яким обладав Герцен, чей не потребує нашої оборони, як рівно нікому не удасться доказати, що Герцен проповідував той самий великоруський месіянізм, на котрім основана тупоумна політика православних рабів в роді Аксакова, Самарина¹³ і т[ак] д[алі]. О Україні так говорить Герцен: “В Малій Русі живуть люде придавлені неволею, та еще не зломані на стілько правительством і дідичами, щоби затратити всяке чувство народности; противно, родові традиції у них дуже розвиті ... Розв'яжім їм руки, розв'яжім язик; нехай слово їх буде зовсім свобідне і тогди нехай вони вискажуть свою думку... - Если вони умні простягнуть нам руки на братній союз, на независлість національну від Поляків і Росіян. От для чого я так високо ціню федералізм!”

“Тих виписків достаточо, щоби увіритись наглядно, що соціалісти-Великоруси сорокових років високо цінили федералізм і поодинокі націо-

нальності і що вони жадної народности не хотіли кривдити. За їх приміром пішли і соціялісти шістдесятих років, а на їх чолі Чернишевський¹⁴. Сей писатель доволі знаний в цілім образованім світі, під его впливом витворився новий світогляд цілого покоління, его і взято на Сибір тільки за моральний вплив на цілу суспільність російську. В Росії добре еще пам'ятають статію его о галицьких русинах під надписею Национальная безтактность.

“П[ан] Драгоманов, говорить, що статію тую писав Чернишевський за голосами польських патріотів, а не з власного нагляду, не з власних і совістних студій. Если би п[ан] Драгоманов розглянувся лучше в діланю Чернишевського, він згадав би конечно, що враз з Чернишевським в редакції Современника трудився перворядний писатель і знаток словянства А. Н. Пипин¹⁵, перед котрим сам Драгоманов пигмей щодо політичного образования. Очевидно в справі галицьких русинів Чернишевський міг був поінформуватися у свого приятеля Пипина, если тільки які-небудь інформації були ту можливі, бо майже ніякої умственной і політичної жизни у Галичан перед появленем дурного “Слова” не було.

“Лишаєсь один вихід. Чернишевський, хочачи докладно пізнати галицькі діла, мусів би залишити свої роботи в російській літературі і в політичній економіці і переїхати на жите в Галичину, щоби збирати самому сирі матеріяли в народі і в архівах, так як нікто з Українців, ні навіть сам Драгоманов, ніяких тогди студій над Русею галицькою не ділав. Еще і нині діло культурно-соспільного розвою в Галичині находится в ембріональнім стані— нічого там такого, що мало би значене, кромі хіба для спеціалістів, занятих дослідом одродження тамошньої руської народности. Та й смішно в самім ділі придавати серйозне, соспільне, або навіть межинародне значене трудам н[а] пр[иклад] львівського “Академічного Кружка”, або таким школярським публікаціям, як Громадський Друг, Дзвін, або як письмо Павлика до сельського люду. І Павлик, і Франко, і їх літературні почини мають похвального в своїх цілях, але навіть в наші дні оба вони здорово засміються над так дикою претенсією, щоби публіцист в роді Чернишевського покидав свій журнал, орган передової Росії і їхав в карпатську глуш для студіювання тамошніх місцевих справ. Чернишевський пійшов іншою дорогою і о галицьких Русинах інформувався в трудах словянських учених, як Дубровський¹⁶, Шафарик¹⁷, Челяковський¹⁸ і інші. Таким способом напасть п[ана] Драгоманова проти Чернишевського звертається в кінці против самих Русинів, що не подумали раньше ні о просвіті свого 15 міліонового народа, ні о своїй національності.

“Где люде самі не заняті своїми інтересами, там постороннім людам, не спеціалістам, годі що зробити. Подвигніться самі з упадку, очніться з летаргії, тогди і другі к вам однесуться як до людей, ане як до трупів... То власне і заслуга Чернишевського, що він по двох перших числах львівського Слова, тої майже першої газети галицько-руської, умів вказати на основні черти тої національної безтактности, котру еще і нині з та-

ким успіхом і з всіма атрибутами науки практикує п[ан] Драгоманов в одношенню до Поляків і Росіян.

Але звернімся до самого Чернишевського і розгляньмося, чи висмівав він малоруську народність і взагалі чи хотів може позбавити другі національності їх матеріяльних і духовних благ в користь всеросійської.

Чернишевський пише так: “О язиці в яким видається львівське Слово, ми не хочемо судити яко незнатоки в тім ділі. Але питаємось кожного, що чув малоруську бесіду, чи мають яке-небудь сходство з нею слова, як подвиг, да соблюдем, отечество і інші? Хіба ж то малоруський язык? То язык яким говорять в Москві і Нижнім Новгороді, а не в Києві або Львові. Львівське Слово основує свої права і надії на тім, що малоруське племя числить 15 міліонів душ. Коли так, для чого ж говорить воно о племеннім единстві язиком ломаним? Наші (українські) Русини уже виробили собі літературний язык, без порівняння красший – нащо ж оддалятися од них? Чи може українська бесіда така далека од бесіди галицьких Русинів, що їм треба писати аж окремим нарічієм? Ну, тогди Галичане вже не Малороси, а щось в роді Лужичан – оддільне словянське племя. Їх тогди всего три міліони, і яко такі не зможуть вони удержати своєї народности. Дивні люде! Одушевляються мислею о національности, а хотять дробити своє племя на малі частини без всякої мудрої причини! Львівське Слово хотяй одкрешується од всякої зв’язи з Україною, а предсі в том самом числі покликуються на договори Олега¹⁹, на Нестора²⁰, на пісні о полку Ігоревім, взагалі на тисячлітню літературу руську. Спитаємся галицьких Русинів, чи Нестор і автор пісні о полку Ігоревім²¹ не були Українцями? А впрочім, які права в теперішности можуть основуватися на фактах X або XI століття? Нині вартости не мають навіть трактати з недавніх часів, если вони протиставляються потребам народу, а львівськи словисти хотять опиратися на трактатах з 10 віку! Смішно до крайности. Таких доказів можуть уживати лиш люде зовсім позбавлені політичного знання, люде, що задля того незнання і задля наївности стаються іграшкою в руках інтриганів. Чей політичні права племен основуються на їх живих одношеннях. Хочете писати по-малоруськи – пишіть! Вам не треба на то дальших доказів. “Нам так треба, нам так любо” – і чого ж довго вагатися? Історія, старина, традиції – не все суть міродайними; лучше нехай просвіщені патріоти помагають народови до розсудного ділання, після вимог і потреб теперішньої хвилі, а не після старинних форм, що не мають ніякої зв’язи з теперішністю. В наших н[а]п[р] [иклад] традиціях ворогами Руси – татаре; шож, чи будемо основувати свою національну програму на вражді к Татарам, котрі давно вже перестали ділати нам шкоду?”

В наведених уступах з писем передових соціялістів російських многі цікаві погляди на нашу народність, хоч з другої сторони заперечити не можна, що где-які соціялісти не знають докладно нужденних обставин Малої Руси і задалеко в своїх увагах посуваються, виміваючи всякі, навіть найчестнійші змагання так одиниць, так партій, як і цілого народу нашо-

го. П[ан] Чокезов докоряє Русинам що посеред Словян вони остались позаду, і проте Словяне до них як “до трупів” односитися мусять. Мабуть забув п[ан] Черкезов на ті так численні укази в Росії просив малоруської бесіди; забув на незavidний стан Галичини перед роком 1848; забув на численних недругів Руси, котри єї розвоєви ставлять неустанні перепони, а мимо то жизненний дух нашого народу, непохитний і дійсно подиву достойний патріотизм нашої інтелігенції, зділали в короткім часі і при слабих средствах незвичайно много і поклали підвалину для будущих поколіній – підвалину котрої вже і “врата адова вже не доліють”. Надіємось, що народне діло з кождим роком пійде тепер успініше, бо дорога вже прояснена, блуди в великій часті пізнані, недостатки викриті, а діятелів щораз більше.

На закінчення наведемо єще слова соціалістів-радикалів, писані на адресу самого вже п[ана] Драгоманова, хоч не годимось з всіма виходками, часто приватної натури, зверненими не так против літературної діяльності Драгоманова, як більше против самої ж єго особи. “... Ваші, Пане Драгоманов, научно-історичні відомости (як то показалось при вашій злополучній університетській диспуті, где ви потерпіли так соромно фіяско) оставляють много і много до желаня... Ваша дисертація “Тацит і єго время” єсть в високій степені благонадежна, бо представляє під певним взглядом панегірик цезаризму, і лиш з тої причини була пропущена і одобрена раг ггасе. Ви ж добившись професури раг ггасе, продовжували грати свою подвійну роллю: з одной сторони, оказувались уміренно ліберальним, а з другої, ладнались з правительственними людьми і держались на стороні від студентів-академіків. Таким образом, постоянно колибаючись між Сциллею і Харибдою²², ви довго і благо проживали на університетській катедрі, усипляючи студентів своїми монотонними лекціями. Але наконець дожили ви часу коли вже годі було служити і нашим і вашим, і Богу і чорту. Треба було рішучо стати на ту або другу сторону, зділати окончний вибір і або лишитись в обозі капіталістів-експлуататорів, або заперти за собою всі виходи і перейти в наш табор, в табор “погибаючих за велике діло любви”. Та ви не зділали ні сєго ні того; ви і ту вірні своїй минувшости, хитро шукаєте якоїсь посередньої дороги. Очувившись за границею, в з одной сторони, дальше кланяєтесь своїм старим богам, а з другої, кокетуете з нами. Зразу пробовали ви зійтись з нами і з польською революційною партією, але одні і другі одвернулись від вас; тогди ви оголосили себе анархістом. Та, на лихо вам, і анархісти від вас одвернулись, як від чоловіка, з котрим не мож мати спільного діла. От яка ваша минувшість і яка ваша теперішність, Пане Драгоманов! Не тяжко одгадати і вашу будучність. В Женеві (чи в яким там другим заграничним місті) ви, як і в Києві, будете дальше льявировати межи Сциллею і Харибдою, межи двома партіями, і то так довго, аж одна з них бодай на час возьме верх. В глубині душі ви увірені, що не соціально-революційна, а буржуазно-конституційна партія побідить, проте завчасу вже хочете з’явитись єї чоловіком. Ви збираєте вісті о нас, щоби опісля похісноватись ними против нас, ви готові хвалити

конституцію, хоч би для одної тільки шляхти, а хвалити під хитро наївною покривкою, що і такий парламент зможе отворити народові очі і привести его до пізнання своїх прав і обов'язків. Єдино з конечности, яко чоловік осторожний, ви не рішаєтесь еще зняти маску з себе – ви ждете, висліджуєте, роздивлюєтесь. Але скоро тільки почуєте, що в воздуху запахло буржуазним лібералізмом, ви здоймете маску і явно станете по їх стороні і прежде чем петух конституції прокричить єдиножди, ви трижди отречетесь от соціалістов-революціонеров. Нагадайте собі наше пророцтво, коли настануть ті блаженні дні, где вас впряжуть в колесницю конституції враз з такими лодьми, як Цитович²³, Суворин²⁴, Катков і інші прелпободії мислі і слова. А тепер лишть нас в мирі, а коли вже інакше не можете, печатайте ваші сплетні про нас в яким-небудь органі російської імпереторської преси, н[а]пр[иклад] в Русском Вестнике²⁵, в Новороссійском Телеграфі²⁶, в Гражданине²⁷ і т[ак] д[алі]. Для вас то буде вигіднійше та й для благонадежних читателів далеко приємнійше”.

Зоря (Львів). – 1882. – № 16. – С. 255–256; № 17. – С. 270–271.

№ 118

1883 р., лютого 18(березня 2). – Обіжник Головного управління у справах друку про заборону ввезення в Росію книги М. Драгоманова “Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.”

18 лютого 1883
№ 723

*Пану Київському окремому цензору у
справах іноземної цензури¹*

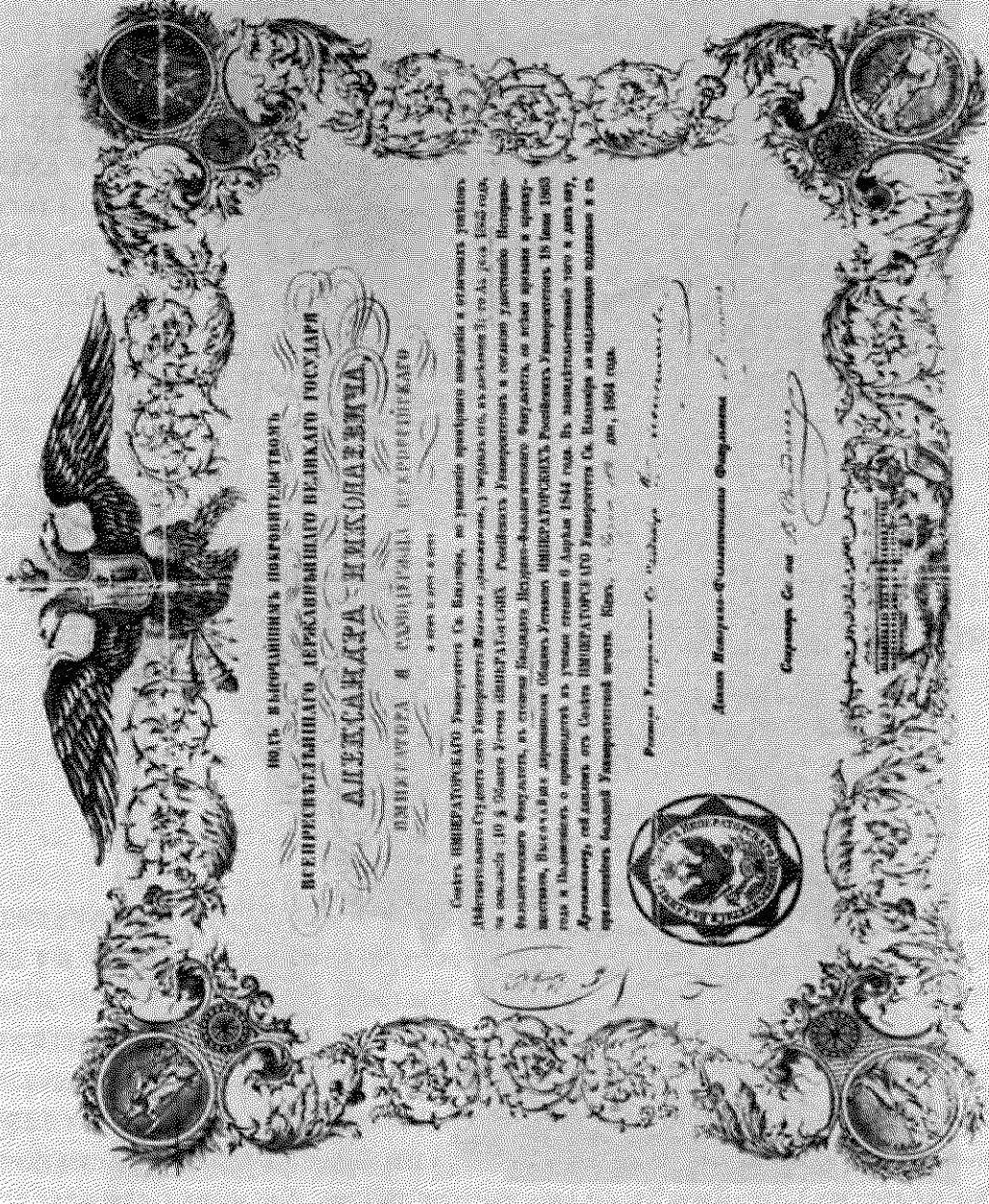
Повертаючи при цьому примірник книги під заголовком “Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.” з увагами М. Драгоманова. Частина перша, розділ перший. Geneve, 1883”, Головне управління у справах друку повідомляє Ваше високородіє, внаслідок подання за № 96, для відповідного розпорядження, що зазначена книга повинна бути заборонена для ввезення в Росію.

Начальник Головного управління у справах друку Є. Феоктистов
В[иконуючий] о[бов'язки] правителя справ В. Адикаєвський

ЦДІА України у Києві. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 4. Рукопис. Переклад з російської.

*Будинок Київського університету, де в 1859–1863 навчався,
а в 1864–1875 роках викладав Михайло Драгоманов (суч. фото)*

Диплом кандидата, выданный Михайлову Драгоманову
Радою Кийського університету св. Володимира

1883 р., березня 22 (квітня 3). Женева.
Автобіографічна замітка М. Драгоманова

АВТОБІОГРАФІЧНА ЗАМІТКА¹

Я народився у вересні 1841 р. в м. Гадячі, Полтавської губернії. Батько мій, як і мати, належали до маломаеткових дворян, що вийшли з української козацької старшини. Мій батько, як і багато тодішніх український панничів замолоду служив у Петербурзі, де розвинув самонавчанням деякі знання набуті в училищі на батьківщині і пішов у літературу; дядько, офіцер², брав участь у таємному Товаристві об'єднаних слов'ян³. Повернувшись на батьківщину в кінці 30-х років з ідеями, що були сумішшю християнства з філософією XVIII ст. і якобінства з демократичним цезаризмом, батько мій не знайшов собі місця в канцелярсько-дворянському ладові повітового життя Миколаївського часу й, одружившись, більше сидів дома і читав книги, якщо не піклувався процесами усякого дрібного люду, як от селян (з колишніх козаків), які шукали собі волку, рекрутів, неправильно взятих до армії і взагалі будь-яких пригноблених. За це його терпіти не могли чиновники і більшість поміщиків. Пристрасть до читання і до свого роду політики з дитинства перейшла до мене від батька, за вказівками якого, ще будучи учнем Гадяцького повітового училища (1849–1853), прочитав тоді всі цікаві книжки в його бібліотеці, переважно подорожі та історичні твори, у тому числі два рази “Історію держ[ави] Російської” Карамзіна⁴. 1853 р. я вступив до Полтавської гімназії, де особливо старанно займався латинською мовою, цікавлячись римською історією, грецької мови у нас не навчали, але я з великим захопленням читав Гомера⁵ й Gillis'a⁶ – “Історію Греції” – у перекладі. Я був у 5 класі, коли розпочалася агітація про емансипацію селян, яка наповнила всю мою душу. З того часу я потрапив під вплив нового вчителя історії⁷, який давав мені читати Герцена, водночас радив, що для того, щоб зміцнити в собі гуманні і ліберальні ідеї, треба багато вчитися і читати іноземними мовами історичні і політичні твори, оскільки, казав він, російською мовою уряд може, якщо захоче, заборонити всю літературу. З деякими товаришами я почав читати, що виходили тоді у перекладі Шлоссера⁸ (“Істор[ію] XVIII ст. ”), Маколея⁹, Прескотта¹⁰ і в оригіналах – Гізо¹¹, почав вчитися по-німецьки. Ми заснували рукописний журнал, якого я був редактором. 1859 р., напередодні закінчення мною курсу гімназії, трапилась у мене сутичка з наглядачем гімназійного пансіону¹², за яку я був засуджений до виключення з гімназії, “з тим, щоб у майбутньому нікуди не приймати”. Попечитель М. І. Пирогов запропонував раді гімназії замінити мені виключення звичайним звільненням, після якого я міг бути прийнятий до Київського університету.

Я дуже зобов'язаний моему батькові, який розвинув у мені інтелектуальні зацікавлення і з яким у мене не було моральних незгод і боротьби, – рід, дуже рідка в Росії й тепер, а раніше тим більше. Дуже я вдячний і гімназії, в якій мені поталанило натрапити:

1) на хорошого латиніста¹³, який надавав більшого значення літературі, ніж дрібницям граматики;

2) непоганого натураліста¹⁴, дякуючи якому я не знайшов новизни у тому реалізмі, про який молодь у Росії згодом говорила як про щось виняткове й протилежне гуманізму;

3) прекрасного вчителя історії, який виклав нам курс нової історії, аж до 1859 р. (до італійської війни), з'ясував нам фактичний зміст реформації, англ[ійської] і голландської революції, філософії XVIII ст., принципи лібералізму і національностей, нарешті соціалізму (з приводу 1848 р.), дякуючи чому ми вступили до університету з можливістю орієнтуватися серед того Sturm und Drang^a, який тоді починався в російській молоді. На щастя, і в університет я потрапив під час попечительства Пирогова, який допустив у Києві de facto^b академічну свободу, подібну на європейську.

З самого вступу до університету, восени 1859 р. я потрапив у гурток студентів, які заснували перші недільні школи¹⁵ в Росії (я не рахую Остзейських губ[ерній]). Я описав ці школи, як і взагалі всю свою участь у справі народної освіти, у своїй брошурі “Народні школи на Україні”. Тут я скажу коротко, що багато з нас приступило до справи з метою політичної пропаганди, але швидко побачили її неможливість серед дітей (з різних майстерень і наймитів) та її непрактичність навіть серед дорослих, але неписьмених, і щиро захопилися педагогічним боком справи. З гуртка студентів, що займалися недільними школами, вийшло кілька підручників і популярних книг. Але 1862 р. уряд закрити н[едільні] школи і цим дав новий поштовх революційним настроям молоді, особливо в столицях.

У Києві нашому гуртку знайшлась нова педагогічна справа. Тут сам уряд, зважаючи на протидію польській пропаганді, зважився заснувати в селах школи, а для підготовки для них учителів – Педагогічну школу в Києві¹⁶. Але грошей уряд на цю справу дав надто мало (10000 крб. на 3 губернії). Тоді М. А. Тулов¹⁷ – розумна людина, що опинився в шкільній адміністрації Київського округу – звернувся до студентів, які проявили себе у недільних школах, і чоловік б з них погодилися давати уроки у “Тимчасовій педаг[огічній] школі”. Я був у числі цих студентів і викладав російську історію. Рада цієї “Тим[часової] пед[агогічної] шк[оли]”, в якій взяли участь і деякі молоді вчителі гімназії, була у 1862–63 рр. комітетом, який фактично займався справою запровадження перших російських нар[одних] шкіл у Західній Україні. Через обставини справи були Київською шкільною адміністрацією допущення й народної мови на початку навчання – і запро-

^a Бурі і натиску (нім.)

^b Фактично (лат.)

поновано було скласти “Читальник” (Lesebuch) так, щоб він становив поступовий перехід від нар[одної] української мови до великоросійської і потім до церковнослов’янської. На користь цього принципу висловились тоді більшість педагогіч[них] рад гімназій К[иївського] уч[бового] округу, яким міністерство доручило розглянути проект статуту училищ. Цей принцип був майже прийнятий міністерством (Головін). Але в той час у вищих школах виникла боротьба між двома партіями: одні хотіли віддати нар[одні] школи священикам і Синоду, інші – світському міністерству. Характерно, що це питання приплуталося до питання про поліпшення побуту (матеріального) духівництва. Звичайно, захисники попівської школи виставляли її як охорону Росії від революційної пропаганди. Київські священики напали на нашу Пед[агогічну] школу як на таку, в якій викладають “нігілісти” та “українські сепаратисти”. Священиків підтримали “Московские ведомости”¹⁸. Закінчилося тим, що міністерство, “щоб зробити поступку громадській думці, усунуло із Пед[агогічної] шк[оли] викладачів студентів (замінивши їх учителями гімназій – платними) якраз тоді, коли студенти, закінчивши курс (літом 1863 р.), одержали офіційно право бути вчителями навіть у гімназіях. Між такими був і я, повторно без будь-якої рації відірваний від улюбленої справи: та ще й тоді, коли я мріяв, ще раз випробувавши свій курс на практиці, друкувати його!

Щоб закінчити огляд часу свого студентства, я мушу сказати ще про дві важливі не для одного мене обставини: про відставку Пирогова 1861 р. і про польське пастання 1863 р.

Деспотичний уряд Росії не міг терпіти чисто конституційного порядку, запровадженого Пироговим у Київськ[ому] учбовому окрузі та в університеті і, не дивлячись не те, що цар двічі схвалив плани учбового управління, запропоновані йому Пироговим, останній був усунутий навесні 1861 р. Увесь педагогічний світ Києва і його округу й освіченіща частина громадськості зважилась виявити славнозвісному вченому співчуття. У Києві було влаштовано йому два банкети, на яких уперше в Росії з’явилися телеграми співчуття¹⁹. На першому банкеті, даному представниками шкіл, я був одним з депутатів від студентів і проголосив промову, в якій доводив, що реформа Пирогова, заміна дисципліни солдатської – моральною й обмеження свавілля начальників (які раніше били учнів у класах полінами) законністю принесла більше порядку в школи, ніж його було раніше. Промова моя викликала одні з найбурхливіших оплесків і була дуже розхвалена в описі банкету, виданому професорами університету (за редакцією проф. Шульгина²⁰, згодом редактора офіційного “Киевлянина²¹” і мого політичного супротивника). Брошура Ш[ульги]на швидко розійшлася двома виданнями²², але в газетах промову мою не було дозволено передрукувати (один Катков надрукував її у своїй двотижневій газеті “Современная летопись “Русского вестника”)²³, а ректор університету проф. Бунге (тоді один з ліберальних професорів, тепер міністр фінансів) одержав зауваження від міністерства за те, що дозволив мені виголосити мою

промову на користь законності і педагогічного авторитету! Для мене особисто мій виступ на банкеті Пирогова мав великі наслідки: він відштовхнув у мені інстинкти політичні і водночас познайомив мене з гуртком ліберальних професорів і дозволив мені розширити свої наукові заняття, головним чином, з загальної історії, в якій я, займаючись спочатку переважно Римом, зацікавився соціальною боротьбою останніх часів республіки і розвитком християнства, а потім і релігійною історією давнього світу взагалі. 1862 р. Шульгин, пр[офесор] заг[альної] іст[орії], виходячи у відставку, рекомендував мене раді університету як майбутнього кандидата у професори і запропонував відправити мене після закінчення курсу за кордон.

Польський рух мав великий вплив на моє політичне виховання. Народжений на лівому березі Дніпра, я не мав наочного поняття про поляків і співчував їм, як жертвам російського деспотизму, хоча, все-таки, як українець, не цілком забув про те, як і Польща утискувала Україну (ще в дитинстві я прочитав “Історію Малої Росії” Бантиша-Каменського)²⁴. Приїхавши на правий берег Дніпра, до Києва, я побачив, що поляки тут – аристократія, а не народ, і був вражений тим, що навіть студенти поляки б’ють своїх слуг і ходять до костелів, де старанно стоять на колінах (ми студенти російські, чи “православні” всі були палкі демократи, а в релігії – атеїсти). Водночас мені впала в очі нетерпимість поляків до росіян і особливо малоросів, чи українців.

Останні складали в Києві уже 1859 р. окремих національний гурток, хоча, власне, величезна більшість “православних” студентів Київського університету (близько 500 чоловік з вільними слухачами) були родом українці. Цей гурток турбувався про розвиток укр[аїнської] мови і літератури і бажав самостійного становища українській нації перед польською і великоросійською (російською). Але в деталях політичні і соціальні прагнення українців були тоді дуже різноманітні і навіть не цілком ясні. Були, звичайно, серед тодішньої української молоді і мрії про встановлення на Україні чогось на зразок давньої козацької республіки і про повстання селян на зразок описаної в поемі Шевченка Гайдамаччини 1768 р., але більшість не була так радикальною і більше захоплювалась літературними і національно-художніми інтересами, а також і педагогічними, оскільки всі українці стояли за народну мову в школах. Оскільки російський уряд тоді не перешкоджав українським публікаціям і не перешкоджав спробам навчати по-українськи в школах і церквах, то особливої ворожнечі до російського уряду у тодішніх гуртках не було і навіть гуртки ці були не так радикальні у політичному відношенні, ніж “російські” гуртки” без спеціального українського забарвлення. Інше було ставлення українців до Польщі. Польські претензії на володіння Правобережною Україною дуже обурювало українців, які, після реакції, готові були так само як галицькі русини 1848 р., зійтись з царським урядом для боротьби з поляками.

Сам українець родом і бачачи в Києві багато з того, про що в основній Росії поняття не мали, я у багато чому прагнення й ідеї українських націо-

налістів, але у багато чому вони мені здавалися реакційними: я не міг поділяти зневагу їх до російської літератури, яку вважав розвиненішою від української і повнішої загальноєвропейських інтересів^в, не подобалась мені і різкість у ставленні українців до поляків, а думка про будь-який союз з царським урядом проти поляків здавалася мені обурливою і помилковою. Мене і деяких інших, які так думали, українці лаяли космополітами — слово, яке ми сприймали за похвалу.

Між тим, польське повстання наближалось до Києва: Поляки, навіть демократи, серйозно доводили, що мають право на З[ахідну] Україну, бо в ній дворяни, чи, як тоді почали говорити, “інтелігенція”, — польські. Реакція цим польським прагненням давала силу серед київської “православної” молоді українцям. Кредит “космополітів” падав у міру того, як ставало відомим, що створені столичні гуртки безумовно становилися на бік поляків. Бачачи помилки, “космополітів” і не поділяючи багато чого в прагненнях українців, я почав байдужити до “політики” студентських гуртків, перестав ходити на сходи і весь свій політичний вогонь укладав в уроки російської історії у “Тим[часовій]” педаг[огічній] школі. А втім, педагогічне зацікавлення зблизило мене з українцями. Коли я дізнався, що вони мають намір видавати популярні книжки, вступив до їхньої корпорації (громади), яка тоді ж обрала мене в комісію для редакції таких книг. Це було навесні 1863 р., якраз під час спроби польського повстання біля Києва.

Але тут сталося щось таке, що можливе тільки в Росії. Реакціонери і державні централісти, яких органом стали “Московские ведомости” Каткова, борючись з поляками, напали й на українців, побачивши в їх прагненнях, навіть чисто літературних, сепаратизм, — й оголосили весь український рух справою польської інтриги. Уряд розпорядився: заборонити друк укр[аїнською] мовою книг духовних (починаючи від євангелія), а також популярно-наукових і педагогічних. Так припинилася і праця тієї громадської комісії, до якої я потрапив.

Між тим, я закінчив курс, виїхав на вакації і, повернувшись, дізнався, як я розповідав вище, що я усунутий і з Педагогіч[ної] школи. Треба було шукати нову роботу і для духу, і для тіла, оскільки справа про мою поїздку за кордон затягувалася у довгий ящик: на філологіч[ному] факультеті між професорами ліберальна партія (один з членів якої, Шульгин, рекомендував мене) ослабла, а консерватори не були прихильні до мене. Щоб просунути свою справу, я вирішив, за порадою Шульгина, подати дисертацію pro venia legendi із своїх праць з римської історії — про імператора Тіберія²⁵. А щоб чим-небудь годуватися і мати можливість виховувати брата і сестру²⁶ (батько мій перед тим помер), я прийняв запропоновану мені посаду вчителя географії в Київській 2-й гімназії.

Дисертацію свою я захистив на початку 1864 р. Вона зробила на публіку і професорів досить дивне враження. У ній я, не знаючи зовсім най-

^в Я далеко більше знаходив виховного у політичному відношенні в “Колоколе” і “Современнике”, ніж в “Основах”.

новішої зарубіжної літератури з питання, на підставі одних класиків, на-трапив на думку, що Римська імперія не була зовсім падінням римського світу після республіки, а була своєрідним прогресом, якщо не в політичному, то в соціальному і культурному відношеннях. Цю ж думку я розвинув і в пробній лекції – про стан жінок у перше сторіччя Римської імперії, в якій я виступив проти авторитету Ювенала²⁷, як у книзі про Тіберія виступив проти авторитету Таціта. Пізніше, 1869 р., я розвинув ці думки систематичніше в книзі “Питання про історичне значення Римської імперії і Таціт” (моя магістерська дисертація²⁸). На тому, як поставилися до моїх думок перших наукових дослідів мої недавні товариші і професори, я вперше відчув те, як не звикла публіка в Росії до об’єктивності до всякого роду складних питань і до складних формул. Ліберали (у тому числі і пр[о]фесор] Шульгин) були скандалізовані моїм, так сказати, імперіялізмом, а також соціалізмом, консерватори вітали мене на диспуті за мою критику Р[имської] республіки, але образилися моєю критикою Ювеліанового консерватизму в жіночому питанні. Подібне траплялося зі мною і пізніше в усіх подальших стадіях моєї літературної кар’єри, до чого я не швидко й не легко звик.

У всякому випадку, факультет і рада К[иївського] університету допустив мене у приват-доценти і навіть доручив мені з 1865 р. читання обов’язкових для студентів лекцій, тобто на правах штатного доцента, пообіцявши послати мене за свій (а не міністерський) рахунок за кордон після складення мною магістерського екзамену. Але впоратися мені з цим екзаменом було нелегко, оскільки обставини навалили на мене тоді багато усякої роботи. Я уже казав, що мусив виховувати брата і сестру; за останню я зобов’язаний був давати уроки в пансіоні, в якому вона навчалася. Крім того, 1864 р. померла мати моєї нареченої і я повинен був одружитися раніше, ніж розраховував²⁹. Я опинився, таким чином, зразу чоловіком з сім’єю в три душі, маючи всього 600 крб. на рік від університету. Тільки через деякий час університет мені додавив до 1000 крб. і потім до 1200 крб., але зате добавилася і моя сім’я. Треба було добувати гроші газетною і журнальною працею. Я почав писати кореспонденції, літературну критику, а потім і передові статті у “Санкт-Петербургские ведомости”³⁰ (ред[актор] Корш³¹, згодом усунутий графом Толстим³²). Найчастіше я писав про політичне становище т[ак] з[ваного] Південно-Західного краю (Київськ[е] генерал-губернаторство), прагнучи розсіяти туман, який про нього нагнали у публіку тенденції аристократично-польські й бюрократично-московські. З часу слов’янського з’їзду в Москві 1867 р.³³ редакція запропонувала мені писати про слов’янське питання і “вести полеміку з московськими газетами”. Я написав тоді чимало фельєтонів і передових статей, в яких прагнув розглядати російсько-польські і взагалі слов’янські справи з демократично-федеральної точки зору. Звичайно, я неодноразово зачіпав й українське питання, тим більше, що в цей час більше зблизився з київським українофільським гуртком, що дуже порідів з 1863 р. і знову підійшов до українського педагогічного питання.

1865 р. було запроваджено на лівому березі Дніпра земство³⁴, а водночас з цим постало на порядок дня питання про народні школи. Чернігівські земці, між якими було кілька чоловік з університетською освітою і з українськими тенденціями, звернули увагу на необхідність вживання української мови у місцевих школах. Тим часом і в Київському генер[ал]-губернаторстві побачили (навіть сам генер[ал]-губер[натор] Безак³⁵) необхідність оживити народні школи, що завмерли після 1863 р. під тиском перемігшого тоді клерикалізму, представником якого навіть у навчальному відомстві був новий попечитель кн[язь] Ширинський-Шихматов. Майже водночас і пр[офесор] Шульгин, який став з 1864 р. редактором офіційного журналу “Киевлянин” (у 1865–1866 р. тримався ідей хоч і монархічного, але досить радикального демакратизму), і Чернівці запропонували мені писати про шкільне питання на Україні. Я й написав кілька статей про це в “С[анкт]-П[етербургских] ведомостях”, між іншим: “Земство і місцевий елемент у навчанні” і “Про педагогічне значення малоруської мови”. В останній статті (№ 93 “С[анкт]-П[етербургских] ведомостей”, 1866) я, між іншим, розглянув непридатність для будь-яких, а особливо українських, шкіл “Книги для читання в школах Киевского учебного округа”, виданої кн[язем] Ширинським-Шихматовим замість тієї, яка, як я згадував вище, склалася 1863 р. вчителями Тим[часової] педагогічної школи”. Книжка Ш[иринського]-Ш[ихматова] починалася з церковнослов'янської частини, потім подавала статті російською офіційною мовою, потім – народні пісні й оповідання малоросійські, і ні слова українською. Я пропонував починати з українського елемента і виходити поступово до російського – і в цьому мої критики побачили (особливо в “Моск[овских] вед[омостях]”) і сам кн[язь] Ш[иринський]-Ш[ихматов] мій сепаратизм. На лихо ж моя стаття була вміщена 6-го кв[ітня] 1866 р., а 4-го кв[ітня] Каракозов³⁷ стріляв у царя”. Катков найсерйознішим чином побачив зв'язок між мосю статею і вистрілом Каракозова (див. № “Моск[овских] ведомостей”, здається, від 17 кв[ітня] 1866 р.). Кн[язь] Ш[иринський]-Ш[ихматов] запросив мене для пояснень і потім доніс міністрові (новому, гр[афу] Толстому), що “пр[иват]-доцент Др[агоманов] належить до партії українофілів”. Міністр наказав запропонувати раді Київського університету обговорити, чи я можу залишатися викладачем в університеті, але кн[язь] Ш[иринський]-Ш[ихматов], не сподіваючись на певний успіх, запропонував від себе “обмежитися покінь що наглядом за мною”. Цей нагляд тривав кілька років і був причиною того, що, коли я одержав 1870 р. ступінь магістра і був обраний радою університету в шт[атні] доценти і відправлений за кордон від університету, попечитель (новий) не зважився конфліктувати мое обрання і, після зносин з міністерством, відклав конфірмацію до мого повернення 1873 р., наслідком чого було, між іншим, те, що я не

одержав всієї суми грошей, як звичайно видають у Росії командированим за кордон молодим ученим^Г.

Тепер я повинен сказати, що донос ки[язя] Ш[иринського]-Ш[ихматова] мав своїм наслідком остаточне прикріплення моє до українського напрямку, оскільки я, з природної реакції, зайнявся стараннішим дослідженням українського питання, спочатку педагогічного, потім і національного взагалі. А втім, близько того часу утворилися й інші нитки, що прив'язали мене до українського руху.

Займаючись давньою історією, я звернув особливу увагу на релігію і міфологію арійських народів. Від давніх народів я перейшов до нових і тут зупинився і на нар[одних] переказах і словесності слов'ян і між ними, звичайно, українців. 1867-р. я з кількома приятелями вирішили розпочати видання збірників укр[аїнської] нар[одної] словесності, що нагромадилися у різних осіб з періоду захоплення збиранням етнографічного матеріалу в недавні роки³⁸. До речі, це були б майже єдині українські видання, не забронені тоді російською цензурою. Незабаром ми видали дві книжки казок і дві пісень, а 1869 р. я разом з проф. Антоновичем⁴² засіли за складання зведення укр[аїнських] політичних пісень з історичним коментарем, перші два томи яких видані були в Києві 1874–1875 р. під заголовком “Историч[еские] песни малорусского народа с примечаниями Вл. Антоновича и М. Драгоманова”. Т. I (Пісні віку дружинного і князівського, X–XV ст., пісні віку козацького; А) Боротьба з турками і татарами XV–XVI ст.); Т. II. (Пісні віку Козацького; В) Боротьба з поляками до см[ерті] Богдана Хмельницького 1657 р.). Тепер я продовжую це видання один у Женеві під заголовком: “Політичні пісні укр[аїнського] народу XVIII–XIX ст.” і видав поки що 1883 р. перший випуск: “Запоржці 1700–1740” (1881 р. я видав резюме політ[ичних] пісень XIX ст. під заголовком “Нові українські пісні про громадські справи”).

Вивчення багатої і прекрасної української народної словесності, а особливо політичних пісень, які становлять собою поетичну історію українського народу, розказану ним самим, змусило мене міцно полубити цей народ і пережити всіма силами душі всі частковості українського питання в Росії і в Австро-Угорщині. Мені здавалося, що українці, а зокрема кияни, повинні зіграти важливу роль у цій справі, але для цього, я думаю, потрібно їм більше політичної освіти: більше знайомства з західноєвропейською

^Г Цікаво додати й те, що на таке ставлення до мене начальства мала вплив і рецензія на мою магістерську дисертацію, подану в “Журнале министерства народного образования”³⁹ професорами Більбасовим (згодом редактора “Голоса”⁴⁰) і Модестовим⁴¹ (пізніше ліберальний співробітник цієї хамелеонівської газети) і зрозумована згодом Більбасовим у “Русском вестнике” Каткова. Вчені рецензенти мої дорікали мені, між іншим, за прихильну згадку про статтю Чернишевського (про причини падіння Рима, рецензія на Гізо “Истор[ія] цивілізаці] в Європі” в російському перекладі) і навіть якось витлумачили одно місце у моїй книзі у розумінні вихваляння царевбивства.

політичною наукою, а також з історією і становищем своєї батьківщини і західних слов'ян. На нещастя, саме історико-філологічний факультет у Києві був особливо незадовільним за скаладом своїх професорів і саме на тих кафедрах, які були необхідні за моїм ідеалом. Я почав пропагувати між знайомими студентами як свій ідеал, так і необхідність готуватися до заняття відповідних кафедр. Але пропаганда моя мало приносила здобутків, між іншим, тому, що молодь у Росії за останні роки відпливала від гуманітарних наук до природничих і якщо під кінець і стала знову цікавитися суспільними питаннями, то виключно економічними, та й тут накидалися на прості формули соціалізму, мало звертаючи увагу на спірні питання їх здійснення і застосування в кожній країні.

1869 р. у Київ долетіли відгуки петербурзьких студентських хвилювань, здійснених гуртком Нечаєва⁴³, який, як потім з'ясувалося, поширював серед молоді вістку, що в Зах[ідній] Європі 2. 000. 000 інтернаціоналістів готові повстати і підтримати соціальну революцію в Росії. Але для початку цієї революції нечаєвці підбурювали студентів вимагати корпоративних прав й установ: кас, сходин, їдалень. Маючи земляків і приятелів серед студентів, я хоч і радів пробудженню руху серед молоді після сну, який оволодів нею після 1863 р., але намагався всіляко протидіяти студентському політиканству, як цілком безплідному. Я радив студентам ніяких демонстрацій не робити, ні про які корпорації петицій не подавати (оскільки з цього нічого не вийшло, крім ні для чого непотрібних виключень і заслань), а просто влаштувати собі гурток і корпорації і притому, головним чином, для самоосвіти і для вивчення своєї батьківщини (по провінціях), взагалі ж я радив студентам дивитися на себе не як діячів, а як на тих, хто готується до діяльності і покіль що не вважав для студентів корисним братися за будь-яку громадську роботу, крім спроб навчання робітників у невеликих приватних школах (при необхідності, таємних). Я був дуже задоволений, що київські студенти, після тривалих суперечок вирішили ніяких петицій про студентські корпоративні права не подавати, але, на жаль, дивлюся, що засновані в Києві таємні сту[дентські] корпорації зайнялися більше касами, їдальнею, ніж самоосвітою і вивченням своєї країни. Проте з того часу в Києві утворилося кілька гуртків і з такою метою. В один з них запрошений був і я і прочитав там реферат про становище жінки в українській народній сім'ї. Після цього реферату я мав цікаву сутичку з петербурзьким делегатом, який порушив у гуртку питання про жінку. Делегат докоряв мені, для чого я говорю про Україну як про щось особливе, коли в Росії тепер стоїть питання "про об'єднання сил для боротьби з спільним ворогом", тобто урядом. (Сутичка ця – початок моїх сперечань з великоросійськими революційними центристами і всеросійськими якобинцями – розказано мною в книзі "Історич[на] Польща і великоруська демократія⁴⁴"). З інших рефератів у гуртку пам'ятаю виклад "Капіталу" Маркса зроблений студентом, який щойно закінчив, згодом моїм близьким другом М. Зібером.

Незабаром після того я виїхав за кордон на 2 роки, але залишився на 3. Приїхав я насамперед у Берлін, через Варшаву і Познань. У Варшаві я побачив наочно “обрусіння”, а в Познані – “обпрусіння”. У Берліні я прожив 8 місяців у найбільшій розгар війни з Францією⁴⁵. Я відвідував лекції (зокрема Момзена⁴⁶) і бібліотеку, в якій я займався римською і церковною історією (я тоді опрацьовував статті, з яких дві: “Духовне панування” і “Боротьба за духовну владу і свободу совісті у XV–XVII ст.” були згодом надруковані в “Знаниї” і в “Отечественных записках⁴⁷”, але перша глава моєї праці “Церква і держава в Римській імперії” не була пропущена цензурою в “Знаниї” і загинула у петербурзьких цензурно-редакційних архівах). Решту часу я присвячував знайомству з великим європейським містом і його життям, зокрема політичним. Дуже часто я був на зборах робітників, де мене вражало три речі: чистота костюмів робітників, їх начитаність і те що про соціальні питання говорять не найбідніші, а найбагатіші (і, звичайно, найосвіченіші) робітники.

Я ці обставини пригадував особливо тоді, коли, приїхавши в Цюрих 1873 р., я застав там багато молодих людей з Росії, у тому числі й київських знайомих, які говорили про готовність до соц[іальної] революції російських селян, особливо голодних самарців.

Нечисленні зносини з вищими класами берлінського населення, не виключаючи студентів і професорів, не викликали в мене симпатій до прусаків: грім грубості манер^d, мене неприємно вражала національна нетерпимість, саме отой *Übermut*^e, який тоді німецька преса вбачала у ставленні всіх народів до німців. Особливо цей *Übermut* і *Rassenhass*^e проявлявся у ставленні до слов'ян, і зокрема, до росіян. У Лейпцізі я знайшов більше м'якості, але перші слова, які мені сказав один молодий професор, були: “Ми з росіянами будемо друзями, поки вони не прийдуть віднімити у нас Богемію”. З Лейпціга я поїхав у Баутцен, Прагу^ж, Відень і почав знайомитися з слов'янами, і зокрема з нашими одноплемениками-галичанами. При цьому я збирав у різних бібліотеках матеріали для порівняльного коментаря до “Історич[них] пісень малоросійського народу”. Як ці матеріали, так і враження мої від слов'янських земель мені довелося зводити в Гейдельберзі та у Флоренції серед занять старожитностями.

У Гейдельберзі (осінь 1871 р.) я написав статтю “Східна політика німеччини й обрусіння”, яка була надрукована в №№ 2–5 “Вестника Європы” 1872 р. Відправною точкою була думка, що після об'єднання Італії, падіння Наполеона, об'єднання Німеччини наступним історичним моментом повинно бути падіння Туреччини й абсолютизму в Росії. Цей процес, який можна назвати емансипацією слов'ян, ускладнюється тією обставиною, що

^d Я помітив, що в Берліні лише одні соціал-демократи відзначалися ввічливістю.

^e Зарозумілість (нім.)

^e Расова ненависть (нім).

^ж У Празі я був під час переговорів чехів з гр[афом] Гогенвартом⁴⁸, про падіння якого я дізнався у Відні.

німецька раса рухається на схід, де прагне панувати над слов'янами. Російський абсолютизм, на який багато серед слов'ян дивиться, як на визволителя і конкурента войовничому германізму, є по суті свідомий і невідомий союзник останнього, особливо тоді, коли він, бажаючи наслідувати Прусію, пробує "обрусіння" західних провінцій Росії, подібно до того як Прусія онімечує свої східні провінції. Між тим, це обрусіння уже тому неможливе, що воно не може спиратися на колонізацію, воно тільки ослабляє місцеві народні елементи і робить їх менше здатними протидіяти чужому натиску з заходу: в Литві, Білорусії і Зах[ідній] Україні – польському, а в самій Польщі – німецькому. Висновок: зам[ість] політики централізації й обрусіння в усій західній половині Росії пристойніша політика самоуправління областей і національностей, заснована на демократичному принципі. Така політика дасть Росії особливу силу і серед західного слов'янства і в східному питанні. Ці думки я підтверджував у моїй статті розглядом німецьких брошур і книг, що радили Німеччині захоплення басейну Вісли, а Австрії – Дунаю й Балкан, оглядом ставлення поляків і великоросійських централістів до відродження литовського, білоруського, українського, ставлення російських лібералів, слов'янофілів і й уряду до польського питання, в кінці я зробив проект ліберально-демократичних реформ у Польщі 1875 р. я розвинув ту ж думку іншими фактами в статті "Євреї і поляки в Південно-Західному краї". (Теж у "Вест[нике] Европы"), у якій, між іншим, показав, що т[ак] зв[ана] "польська інтрига", тобто підкорення польським поміщикам та їх агентам, євреям, українського населення є не що інше, як плід російської консервативної політики з часів Катерини II.

Тісно пов'язані з цими статтями мої твори про русинів (українців у Галичині). Я написав кілька статей про цей предмет ще в Росії, а потім у Флоренції 1872 р. написав велику статтю, яку редакція "Вест[ника] Евр[опы]" розділила на дві ("Росіяни в Галичині" і "Літературний рух у Галичині"; "В[естник] Евр[опы]", 1873 р.). Познайомившись з Галичанами у Відні і вступивши в листування з львівськими літераторами молодшої чи народної, чи української партії³, я помітив, що як в думках, які є в Росії щодо галицьких партій, так і в розумінні самих галичан існує багато недорозуміннь, так, наприклад, "стару" партію вважають "російською" або "московською", а "молоду" – українською за їх літературними і політичними прагненнями. Між тим, по-суті обидві партії – насамперед австро-рутенці на клерикальний ґрунт: в літературі, і в політиці. Потім стара партія, хоч і говорить про єдність літер[атурної] мови з Росією, насправді навіть не знає російської літератури, особливо нової, так що в цьому відношенні ближче до Росії партія українська, яка, знаючи, принаймні, хоч російську літературу про Україну і писання українською мовою, все ж вступила у деяке моральне спілкування з освіченими людьми в Росії. Я помітив, крім того,

³ 1873 р. за допомогою моїх київських друзів, було відновлено видання їх журналу "Правда" 49, і я одержав запрошення писати до неї.

що галичани, не дивлячись на своє західніше положення, в ідейному відношенні відсталіші від Європи, ніж росіяни, і що в цьому відношенні партія “московська” відсталіша, ніж українська, яка запозичила деякі новоевропейські прагнення (демократизм, антиклерикалізм) від української літератури з Росії. Виклавши все це в своїх статтях, я склав план поширити в Галичині українське спрямування за допомогою російської (великоросійської) літератури, яка своїм світським і демократичним характером підірве в Галичині клерикалізм і бюрократизм і поверне молодь до демосу, а оскільки демос там український, то українська національна самосвідомість вийде там сама собою. План цей я виклав у статтях, надрукованих у галицькому огляді “Правда” (укр[аїнською] м[овою]), – “Література російська, великоруська, українська і галицька” (1873) і потім розвивав його у різних статтях у газеті “Киевский телеграф” (1875) та у Львівській москвофільській студентській газеті “Друг” (1875–76), яка поступово зробилася у моєму розумінні українофільською.

Всі ці статті мої придбали мені дуже багато ворогів серед галичан обох партій, та й самі російські українофіли не цілком були задоволені моїми ідеями і планом своєрідного “обрусіння” галичан, але все ж мені вдалося переконати їх влаштувати російську бібліотеку у Відні (при товаристві “Січ”⁵⁰), надсилати багато російських книг до Львова (де вони здебільшого дісталися товариству “Просвіта”⁵¹). Згодом, коли мене усунули з професорства і коли студенти київські запропонували мені прощальний банкет, я попросив їх ужити краще гроші на купівлю книг про Росію (з Україною) для бібліотеки студентського товариства “Союз” у Чернівцях⁵² (у Буковині). Сміливо можу сказати, що ні один московський слов’янофіл не поширив у Австрії стільки “московських” (російських) книг, як я, “український сепаратист”. Я міг вважати свій план вдалим, коли 1876 р. два студентських товариства у Львові, українофільське – “Дружній лихвар”⁵³ і москвофільське – “Академічний кружок” вирішили об’єднатися і коли москвофільське “Академічний кружок” вирішили об’єднатися і коли москвофільський – по-суті, рутенський – “Друг”, надрукувавши за моєю вказівкою, кілька статей на чистій “московській” мові (що повинно було, між іншим, показати, що мова галицьких “загальнорусів” зовсім не похожа на справжню “московську” (р[осійську] м[ову]), водночас визнав, що попередні писання галицьких псевдозагальнорусів – потворна макаронна мішанина, й оголосив, що основою живої літератури у Галичині може бути лише народна мова, тобто українська. Водночас “Друг” заявив прагнення вивчати народне життя, особливо економічне, яке цілком зневажали галицькі партії, які бачили всі причини бідності народу “в п’янстві і лінощах”. Із редакторів “Друга” вийшли згодом галицькі соціалісти, які в усякому разі перші порушили в Галичині економічні питання, а також питання про об’єднання демократії русинської і польської.

Але я забігаю наперед. Повертаюсь до 1873 р. На початку того року ще в Італії я одержав з Цюриха літографовану програму “Вперед”, а літом,

по дорозі в Росію, прожив місяця 1 1/2 в Цюріху, де знайшов не мало своїх кийвських земляків, колишніх студентів, більш-менш зв'язаних з редакцією "Вперед". Угорські росіяни поділилися тоді на бакуністів, чи анархістів, що дотримувалися програми *alliance socialiste*⁵⁴, і на лавристів, яких ідеї були подібні з ідеями інтернаціоналістів фракції Маркса або німецьких соціалістів. Мені здавалося, що обидві програми ще передчасні для Росії, в якій навіть соціалістам, насамперед, треба добиватися політичної свободи. Само собою зрозуміло, що мої кийвські знайомі запевняли мене, що в Росії, за час моєї відсутності (2 1/2 роки!) встигла утвердитися робітничая партія подібна до європейських. Інші казали, що все селянство, починаючи від голодних тоді самарців, готове до повстання. Між іншим, один киянин, дуже близький до редакції "Вперед", раз зізнався мені у приятельській розмові, що таки переконаний, що перше питання в Росії буде питання конституції, а те, про що ми тут говорили в Цюрісі при нас і залишиться. На моє питання про те, для чого ж він цього не висловлює на зборах у Лаврова і для чого у "Вперед" говориться інше. – Я одержав відповідь, що якщо це висловити, то вся молодь відпаде від "Вперед", ніхто не захоче ні писати в ньому, ні переводити його, а із "лібералів" партії дії тепер не складеш.

Зрозуміло, що мені все це не сподобалося, рівно ж як і ставлення "Вперед" до українського питання (розібране мною в "Істор[ичній] П[ольщі] великор[осійській] демокр[атії]"). Та й взгалі я переконався, що всі любязності впередівців до мене пояснюються розрахунком, що за моєю, ще тоді не підірваною, популярністю в Галичині я можу допомогти їм у перевезенні їх видань до Росії. Це перевезення я й постарався їм полегшити, а в подальші стосунки не вдаватися і вести свою роботу самостійно.

Я дуже бажав залишитися у Відні і почати свої видання російською й українською мовами. Але, приїхавши до Відня, застав молодих галичан хоч і такими, що просунулися з 1871 р., але все ж мало ще європейцями і вирішив їхати до Росії, тим більше, що треба було взятися за видання "Істор[ичних] пісень укр[аїнського] нар[оду]" і, крім того, взагалі оглянутися в Росії. Дорогою я побачив Галичину і тамошніх українофілів. Я з ними не зійшовся, оскільки вони тоді перебували під впливом свящ[еника] Качали⁵⁴, який, через реакцію проти старих рутенців, що так довго служили партії австро-німецьких централістів, пристав до партії магнатсько-клерикальних федералістів на зразок ки[язя] Юр. Чарторийського⁵⁵. Я вважав цей союз цілком дивним для шанувальників Шевченка, і першою моєю справою після приїзду із Львова в Київ була редакція декларації (яку підписало 45 кийвських українців) проти брошури Качали "Политика русинов" і проти обох галицьких партій. Декларація говорила, що основою нашої політики можуть бути тільки: у культурі – раціоналізм, у політиці – федералізм, у соціальних питаннях – демократизм⁵⁶.

⁵⁴ Соціалістичного союзу (франц.)

У Києві, я застав велике пожвавлення українців. Старші (здебільшого вчителі гімназій) складали зерно нововідкритого Південно-Західного відділу Р[осійського] географіч[ного] товариства⁵⁷, молоді студенти, збиралися в гуртках і працювали над словником, думали і про популярні книжки. Але не сподобалося мені в Київських українофілах багато що: по-перше, поступливість офіційному світові і загравання з консервативними колами, а серед молоді навіть ворожнеча до “радикалів”, як тоді називали соціалістів; по-друге, велика відсталість від європейських ідей, наукових і політичних, і претензії вирішувати всі питання одним національним духом, як у москов[ських] слов’янофілів. На мій подив, студенти, українського гуртка, навіть здібніші й учені, не знали іноземних мов і тому, уявляючи бути самостійними від “московської” цивілізації, насправді не могли стати вище від неї, а становилися навіть нижче російських радикалів, які теж не здатні були здобувати ідеї безпосередньо із Європи, але все ж читали Мілля, Маркса, Лассалля⁵⁸ і т. д., хоча в російських перекладах. Все це мені здавалося тим більше ненормальним, що, по-моєму, найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII ст. була більше зв’язана з З[ахідною] Є[вропою] й хоча з уповільненням (дякуючи татарам), але все ж йшла разом з З[ахідною] Є[вропою] в суспільному і культурному прогресі. Перебування в З[ахідній] Європі остаточно переконало мене, що саме європеїзм або космополітизм, який не заперечує часткових національних варіацій спільних ідей і форм, і є ліпша основа для українських автономних прагнень і що тепер будь-яка наукова, як і політична діяльність, повинна бути заснована на інтернаціональному фундаменті.

Останню думку я провадив у своїх університетських лекціях, у рефератах і дебатах географічного товариства, у статтях і бесідах з молоддю, звичайно, в кожній сфері відповідним чином. У лекціях і рефератах я налягав на порівняльний метод. В університеті я читав курс давньої історії, який почав з огляду історіографії, потім перейшов до первісної культури і далі до д[авнього] Сходу (відставка застала мене на Ассирії). У географ[ічному] товаристві я читав реферат про точки зіткнення між народними піснями українськими і західними. Одна з моїх праць “Відгомін рицарської поезії в російських народних піснях”, надрукована в IV т. “Записок Юго-Западного от[дела] Р[усского] геогр[афического] общ[ества]” друга – велика, резюме якої я подав на Київському археологічному конгресі 1874 р.⁵⁹. – “Пісні і сказання про кровозмішання (Едіп у слов[“янській] нар[одній] словесності) і сказання про розлучених братів і сестер” – досі не могли знайти собі видавця в Росії. Порівняльний коментарій я вніс і в “Історич[ні] пісні малор[осійського] народу”, перший том яких я видав разом з проф. Антоновичем до Археологічного конгресу 1874 р. До політичної агітації в Києві я спочатку втручався мало, будучи зайнятий науковою роботою і справами галицькими. При зустрічах з молоддю “радикального” й українського напрямку я завжди говорив, що не розумію їх поділу, оскільки, за обставин

України, “тут поганий той українець, який не став радикалом; і поганий той радикал, який не став українцем”.

Поступово обставини таки втягнули в політику найнеприємнішого для мене характеру. Я вже сказав, що попечитель відклав затвердження мене шт[атним] доцентом до мого повернення з-за кордону. Я приїхав до І верес[ня] 1873 р. і застав у Києві самого міністра гр[афа] Толстого, який перебував у Київському окрузі до 2-х місяців, ревізуючи його. Увесь той час попечитель не затверджував мене, боячись, як би я у вступній лекції або на прийомі не зробив чого-небудь неприємного гр[афу] Т[олстому]. Нарешті, гр[аф] Т[олстой] поїхав, і я був затверджений. Але в кінці перебування гр[афа] Т[олстого] його шанувальники влаштували йому демонстрацію: обід з промовами, які були надруковані у “Киевлянине” з доданням хвалебних слів від редактора, Шульгина, тим більше дивним, що цей Ш[ульгин] кілька років тому назад, коли газета його залежала від ген[ерал]-губ[ернатора] (Ген[ерала] Безака), а не від Міністра нар[одної] осв[іти], часто виступав проти шкільної політики гр[афа] Т[олстого]¹. На цьому справа не зупинилася: “Моск[овские] ведом[ости]” написали статтю з приводу київського обіду, в якій згадали про те, як проти гр[афа] Т[олстого] ніби то так штучно піднімалася (ворогами Росії) агітація в суспільстві, але оскільки тепер суспільство починає цінити систему гр[афа] Толстого; доказ – обід, даний у Києві, “матери городов русских, откуда дважды пошло в Россию просвещение”.

Така підставка, образлива для Києва, мене дуже обурила, і я написав замітку, в якій зазначив, що “М[осковские] в[едомости]” неправильно подали зміст київських промов гр[афу] Т[олстому]. Так, даремно було б приймати одного з ораторів ректора Бунге, за шанувальника класицизму, якщо він у свій час писав статті на користь реальної освіти. З усіх ораторів тільки таємний радник Юзефович¹ прямо вихваляв гр[афа] Т[олстого] за те, що ніби той врятував школи від розкладу, але той же самий Юзефович на Банкеті Пирогова захищав школу того часу від закидів у розкладі і доводив перевагу тієї школи над попередньою. Моя замітка вміщена в 12 № “Вестника Европы”, звичайно викликала проти мене гнів реакційних гуртків Києва і редактора “Киевлянина”. Безпосередньо на мене особисто спочатку соромилися, а тому почали нападати на К[іївське] Географ[ічне] товариство, якого я був діяльним членом. Це товариство почали називати українофільським кагалом, який, під прапором науки, проводить політичний

¹ Політика ця, взагалі реакційно-аристократична, зокрема відзначалась прагненням затримати зростання елементарних нар[одних] шкіл, так що Міністерство нар[одної] освіти в кінці 60-х років протягом кількох років, напр[иклад], не хотіло навіть витратити ті 170-180 тисч крб., які ген[ерал]-губ[ернатор] Безак асигнував йому на нар[одні] школи в Південно-Західному краї із спеціальних коштів краю. Факт цей, опублікований нарешті в “Киевлянине”, піддав було гр[афа] Т[олстого] іронічним зауваженням у друці і навіть в офіційних колах.

¹ Ще 1847 р. видав Костомарова та ін.

сепаратизм. Нападки (у “Киевлянине”, “Голосе”, “Русск[ом] вестнике”) стали сильнішими, коли почалися в Росії масові арешти соціалістів, 1874 р. Це трапилося якраз у той час, коли в Києві відбувся археологіч[ний] конгрес, на якому український гурток відігравав помітну роль. Як тільки поширилися чутки про арешт, зразу ж з’явилася в “Киевлянине” стаття редактора галицької газети “Слово”, органу старої партії (Площанського)⁶⁰, що приїхав на конгрес, в якій поданий був шкідливим для російсько-слов’янської єдності польсько-революційним агентом. Вслід за цим “Киевлянин” найбезсовіснішим чином перекрутив мій реферет на конгресі, приписавши мені думку, що між українською і великоросійською наро[одною] словесністю не може бути нічого спільного, оскільки українці – арійці, а великороси – туранці^й. Київський наклеп на мене перелякав петербурзьку цензуру так, що вона вирізала з “Вестника Европы” (Вер[есень]-жов[тень] 1875 [р.] велику мою статтю “Десять років української белетристики”, в якій я намагався показати, що український рух сильний не тоді, коли він гониться за пeverхневим націоналізмом і мріями про державну самостійність, але коли має на увазі загальнонародські інтереси культури і соціальні поняття демосу. Згодом я встиг далеко чіткіше провести цю думку в статтях “Новокельтський і провансальський рух у Франції” “В[естник] Е[вропы]”, 1875 р., сер[пень] і вер[есень]. Друга стаття моя (і моєї дружини) – “Народні наріччя і місцевий елемент у навчанні”, вміщена в “В[естнике] Е[вропы]” в сер[пневій] у книжці 1875 р., встигла проскочити раніше київських доносів і почала було збуджувати поголоски у педа[гогічному] світі, але після доносів ці розмови мали замовкнути.

Потроху я почав відчувати й адміністративні пазури. Мене запросив попечитель і заявив, що міністр незадоволений мною, оскільки я нібито заявив у вступній лекції, що буду читати історію у соціалістичному спрямуванні. Виявилось, що п[ан] міністр, чи той донощик, що йому повідомив про мою лекцію (кажуть професор), сприйняв слово соціологія за соціалізм^к. Потім мені не дозволено було читати публічні лекції про первісну культуру. Нарешті, в травні 1875 р., наприкінці семестру, попечитель оголосив мені бажання міністра, щоб я залишив Київський університет. Я запитав про причину. Попечитель сказав мені, що я в закордонних виданнях проповідую “відділення Малоросії від Росії і приєднання її до Польщі”.

^й Наскільки це несовісний наклеп на мене, насамперед не на вченого, це може бачити кожен, хто прочитає мої праці: “Історич[ні] пісні м[алоруського] н[ароду]”, “До питання про сліди великоросійського епосу в Малоросії”, “Малор[осійські] нар[одні] перекази й оповідання” та ін. Що ж стосується теорії про туранство великоросів, то теорія ця пущена поляком Духінським^{б1}, була мною відкинута навіть у Західній Європі у статті “Il movimento litterario ruteno in Russia e Galizia”, надрукованій у “Revista Europea”.

^к У відповідь на донос я надіслав свою лекцію в “Журнал” мин[истерства] нар[одного] просвещения”, де вона й була надрукована під заголовком “Стан і завдання науки давньої історії”.

Автобіографічне заміткання.

Я народився в Сесті. 1849 р. в с. Тагилів, нинішній Суджичів. Отацько мій, каже і мати, аристократом на ментором і влітало, влізало на чор української козацької старшини. Мій отацько, каже многа ^{міданні} соборні українські парони, а моговіти - сурфис в Петербург, ага ризва совоураїна півкаторге козацька, підплативале в уи мот на розум, "ручима в імператру; гаде, прит одица, прихвалю у часі в майон обуща Социаліста Сивена. Воротивале на розум, в коні 30-т розале, - соудіам предметівим сибиріа хрестіамов в филоуфії ХІІІ в. і добувале в девоге описаниа гезаруіам, отацько мій не каже себе мтека в канцелярія - доуіскоїа ступи утвора фізичи психологичи влітало і, добуваю часи офіснїамов, боубале сидіти дома и читати книги, ауграле ~~сидіти~~ сими не доуімає по процесамі розуми мтека моту, - а розіт кресилем (чи Сивеніа козацька) котторіе отбїквали себе стовіт, розуіт, направлїам влітало в арміа, абуам и востіце влітало у підполковніа. За доуіам ево мтека не каже мтека мтека мтека и влітало влітало влітало. (Судіам в арміа и влітало розіт паліаміа ступи влітало)

Автобіографічна замітка. 1883 р. Автограф

Я від душі розсміявся і пообіцяв подати попечителеві польські рецензії на мої закордонні публікації (“Il movimento ruteno...” і “Література російська...” та ін.), рецензії, в яких мене прямо називають московським агентом. Подавати у відставку і тим значивши, що міністр, як і будь-який начальник у Росії, може звільнити мене без прохання за 3-м пунктом, як кажуть у Росії.

Після того я поїхав на вакації в Галичину, Буковину та Угорщину, причому повіз з собою невелику суму грошей, зібраних приятелями на допомогу герцеговинцям, що тоді тільки починали своє відоме повстання. Це, я певен, була перша допомога герцеговинцям, що надійшла з Росії. Під час моєї поїздки по Галичині я був на русинському мітингу в Галичі, звичайно, лише в ролі глядача, але тамтешні “москвофіли” надіслали в Київ проф. Гогоцькому телеграму, ніби я проголосив відділення України від Росії і союз її з Польщею. Телеграма ця була передана в міністерство. Між тим, міністр гр[аф] Толстой одержав від київського попечителя мою відповідь на пропозицію про подачу в відставку, доповів про мене цареві, виставивши мене, звичайно, сепаратистом. Цар наказав: знову запропонувати мені подати прохання про відставку з Київського університету і потім не приймати мене у південні університети (Харківський та Одеський), але не закривати мені університети північні, великоросійські⁶². Водночас цар призначив комісію (з мін[істра] нар[одно]ї осв[іти] гр[афа] Толстого, мін[істра] вн[утрішніх] справ Тимашева⁶³, шефа жандармів Попова і т[аємного] рад[ника] Юзефовича) для розслідування українського руху і вжиття заходів проти нього. Про призначення такої комісії цар сам оголосив у Києві на початку вересня 1875 р.

Хоча наказ царя про мене було одержано в Києві на поч[атку] серпня, проте вирішили не оголошувати його, доки цар не приїде. Як тільки це сталося 7 вересня 1875 р. попечитель знову запропонував мені подати у відставку. Я знову відмовився – я був звільнений за 3-м пунктом, що дорівнювало усуненню від усіх видів державної служби. Від призначеної царем комісії можна було чекати нових репресій проти української літератури, а тому треба було вживати заходи до продовження її за кордоном. Я почав готуватися до виїзду в Австрію і залишався тільки, щоб закінчити друк праці:

1) “Малоросійські народні перекази й оповідання”,

2) “Повісті О. Федьковича”⁶⁴ (з Буковини) з переднім словом про галицько-руське письменство.

3) “Про українських козаків, татар та турків”. Остання попуд[ярна] брошурка з приводу герцегов[инського] повстання, що мала за мету пов’язати агітацію з східного питання з національними українськими традиціями. Київські й одеські українці того часу дуже цікавилися сербським повстанням як через свої слов’янські симпатії, так і тому, що чекали, що це повстання матиме таке значення, яке мало грецьке повстання у 20-ї роки, а саме розірве Drei Kaiserbund¹ (аналогія з легімістичним Свящ[еним] со-

¹ Царський тріумвірат (нім).

юзом) і піднесе політичну агітацію у Східній Європі і в Росії (у цензурній формі я висловив цю думку в замітці в “Киевском телеграфі” при першій звістці про початок герц[еговинського] повстання, яку передав мені приятель-українець, що жив тоді у Празі для друку повного зібрання творів Шевченка). Київські й одеські українці ще з осені 1875 р. (задовго до Черняєва⁶⁵) створили комітет для відправлення в Герцоговину волонтерів. Між іншим, в Одесі у Комітеті брали участь і “радикали” (Желябов), які там більше зближувалися з українцями.

На початку 1876 р. я з’явився до київ[ського] ген[ерал]-губ[ернатора] кн[язя] Дондукова-Корсакова⁶⁶, просив паспорт за кордон, вирішивши, якщо його не дасть, їхати без паспорта. Від кн[язя] Д[ондукова]-К[орсакова] я дізнався, що паспорта він мені дати не може, оскільки восени 1875 р. він одержав від шефа жандармів за наказом царя з Лівадії розпорядження взяти мене під суворий нагляд поліції з наданням йому, Д[ондукову]-К[орсакову], права в будь-який час вислати мене в перше-ліпше місце у віддалених губерніях. Кн[язя] Д[ондуков]-К[орсаков], між іншим, заявив, що він нічого не має проти мене і тому надіслав в Петербург депешу про дозвіл мені видати паспорт. Через три дні дозвіл було одержано, і я виїхав через Галичину й Угорщину до Відня, де почав готуватися до видання укр[аїнського] збірника “Громада” (Die Gemeinde).

Між тим, комісія з укр[аїнського] питання зібралася і в травні 1876 р. постановила: заборонити українські видання і концерти, закрити Київськ[ий] від[діл] Географічного товариства (який перед тим тільки що одержав 2 серп[ня] медалі від глави Петерб[урзького] тов[ариства] і подяку імператора за проведення одноденного перепису в Києві і за 2 1/2 роки надрукував 4 томи матеріалів), заборонити жити в укр[аїнських] губерніях і в столицях Драгоманову і Чубинському (останній здійснив за дорученням Петерб[урзького] географічного товариства статистично-етнографічну експедицію в Південно-Західний край, зібрав матеріалів на 7 великих томів, виданих Петерб[урзьким] географічним тов[ариством] й особливо клопотався про заснування геогр[афічного] тов[ариства] в Києві, якого й був віце-головою. Між іншим, за клопотанням кн[язя] Д[ондукова]-К[орсакова] Чубинському було дозволено залишитися на 1/2 року в Києві, і потім він вступив на службу в Петербурзі). Таким чином, я посередньо був засуджений на еміграцію. Водночас австрійський уряд почав конфісковувати українські брошури соціально-демократичного змісту, а тому я вирішив перенести видання “Громади” до Женеві, куди й переселився восени 1876 р.

Тут я видав з того часу 5 томів “Громади” і кілька популярних брошур укр[аїнською] мовою, не рахуючи белетристики і монографій різних авторів, а також кількох брошур російською мовою, крім того, дві книжки “Громади” видано було 1881 р. мною разом з С. Подолинським і галичанином М. Павликом дві монографії про укр[аїнську] нар[одну] словесність (“Нові укр[аїнські] пісні про громадянські справи” і “Політичні пісні укр[аїнського] народу” видано мною окремо). Крім того, я написав кілька статей про Україну і її політично-соціальні питання в “Le Travailleur” “Revue

socialiste”⁶⁷ і брошуру “La litteerrature ukrainienne proscrite par le gouvernement russe”, яку згодом переробив по-італійськи для “Rivista minima” 1881 р., в значно збільшеному вигляді під назвою “La litteratura di una nazione plebea”^м.

План літературно-політичної роботи я собі склав такий:

1) Насамперед дати якнайбільше матеріалу для вивчення України і її народу, його культурних починань і прагнень до волі і рівності.

2) Як цим матеріалом, так і викладом західноєвропейських ліберальних соціально-демократичних ідей сприяти організації в українських землях у Росії й Австрії політичних гуртків, які б взялися за визволення народу: культурне, політичне і соціальне.

Будучи соціалістом за своїми ідеалами^н і переконаним, що здійснення цього ідеалу можливе тільки в певній поступовості і при високому розвитку мас, а тому і досягаєміше за допомогою розумової пропаганди, ніж кривавих повстань. Оскільки Україна моя батьківщина, поділена на дві частини – автрійську і російську і оскільки в першій існує певна політична свобода, якої в Росії немає, то, по-моєму, діяльність соціалістів у кожній частині повинна бути різна: в Австрії можна приступати до організації власне соціалістичної партії з робітників і селян русинів у союзі з поляками і євреями, в Росії ж треба насамперед добитися політичної свободи, соціалістичні ж ідеї можуть покіль що поширюватися в Росії тільки науково-літературним способом. Одержати ж політичну свободу в Росії українська нація, на мою думку, може не шляхом сепаратизму, а тільки разом з іншими націями й областями, шляхом федералізму.

Відповідно цим переконанням я установив собі такий розподіл літературної роботи^о: 1) писати по-українськи все, що має безпосереднє відношення до України і до поширення в ній соціалістичних ідей; 2) писати по-російськи різні речі політично-ліберального і федерального характеру, слідкуючи за всіма подіями, які хвилюють публіку в Росії^п.

^м Література однієї пригнобленої нації (*італ.*).

^н Додам: соціалістом західноєвропейської школи, але не російським нігілістом-назва, якою я, зустрічаючи в газетах у прикладанні до себе, дуже ображаюсь. Я викликав у IV т. “Громади”, в статті “Шевченко, Українофіли й соціалізм” свої погляди на антикультурний елемент і націоналістичне самозасліпнення у російських революціонерів і народників школи Бакуніна і Лаврова, що захоплювалися Ст. Разіним⁶⁸ і Пугачовим⁶⁹, великоросійським розколом⁷⁰ і т. п.

^о Оскільки в газетах російських, австрійських і пруських з приводу різних процесів неодноразово говорилося про мене як про шефа або члена різних революційних комітетів у Женеві і про моїх агентів, то не зайвим вважаю додати, що, виїхавши з Росії за кордон для літературної роботи, я взяв собі за правило ні в яких практичних змовах не брати участі й обмежуватися однією літературною діяльністю. Для змов і практичної агітації я не відчуваю у собі здібностей, а, крім того, думаю, що еміграція не дає для цього ні зручностей, ні права.

^п Звичайно, я принагідно стараюся писати й іншими мовами, якщо бачу можливість поширити цим свої ідеї. Так, крім різних статей і брошур, я з радістю співробітничав у Реклю⁷¹ під час складання ним нарису Європ[ейської] Росії, бо тут була у мене нагода познайомити європейську публіку з Україною і допомогти викласти географію всієї Росії з федеральної точки зору.

Першій меті служити у мене переважно “Громада”, другій – брошури і статті в російських журналах, а тепер особливо газета “Вольное слово”.

Сербо-болгарський рух і потім війна з Туреччиною⁷² давали мені, звичайно, зручний привід для проведення ліберально-федеральних ідей російською мовою. Я спробував викладати їх у Росії і надіслав із Женеви наприкінці 1876 р. в петербурзьку газету “Молва”⁷³ статтю “Чиста справа вимагає чистих засобів”, в якій зробив спробу сказати, що тільки вільна Росія може визволити балканських слов’ян. Але газета була за мою статтю заборонена на 8 місяців і тоді я почав проводити свою думку в брошурах, що видавалися в Женеві: “Турки внутрішні і зовнішні” (1876)^p, “Внутрішнє рабство і війна за визволення” (1877), “До чого довоювалися?” (1878). У другій з цих брошур я виклав мінімум політичних реформ у Росії, який повторив і в брошурі “До чого довоювалися?”, написаній, головним чином, для офіцерів армії.

Мої політичні брошури спочатку викликали незадоволення російських соціалістів-революціонерів, але брошура “До чого довоювалися?” була нарешті передрукована петербурзькою таємною друкарнею і сприйнята за кордоном, як прокламація “Викон[авчого] комітету р[осійської] соціалістичної] рев[олюційної] партії”, а я сам зарахований був газетними репортерами в російські нігілісти і терористи, у той час як мій критик “російський соціаліст]-рев[олюціонерів]. Як. Стефанович вражав мене в “Общине” як “конституціоналіста” і противника р[осійських] соціалістів]-рев[олюціонерів].

Я справді поступово все більше становився противником російських революціонерів. Крім їх великоросійського централізму, антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій, маккіавелізму засобів (типу фальшивих маніфестів Я. Стефановича й ін., замахів на викрадення банків, казначейств і пошти з вбивством сторожів) мене розділяло з ними і зведення політичних убивств, чи, як вони говорили, “терору”, в принцип революційної боротьби, тоді як я дивився на цей терор лише як на природний, хоча й патологічний, наслідок терору самого уряду. Проти всього цього я повставав у брошурах, починаючи з “листка”, “Громади” 1878 р., в якій я розібрав першу терористичну прокламацію “Смерть за смерть”, згодом у брошурі “Тероризм і свобода” (1880), “La Tyrannicide en Russie et l’action de l’Europe occidentale”^c. Між іншим, останнім часом самі терористи російські і їх адвокати наблизилися до моєї точки зору (промови Желябова і Суханова⁷⁵ в їх процесах, книга Stepniak⁷⁶ “La Russia salteranea”⁷, стаття Кропоткіна

^p У вигляді листа до видавця “Нового времени” А 74. С. Суворина з яким я колись співробітничав у ліберальних “С[анкт]-П[етербурзьких] ведом[остях]” Корша і який 1876 р. запрошував мене вести в “Новом времени” відділ іноземної політики на досить вигідних з матеріального боку умовах. Пропозиції цієї я не прийняв, а потім “Новое время” почало зачіпати мене і напало на мене за статтю у “Молве”.

^c Тиранія в Росії і західноєвропейська акція (франц.).

⁷ Росія під владою царів (італ.).

в “Fortnightly review” та ін.). За деякими ознаками і листами, які я маю від деяких російських революціонерів, за статтею одного з них у “Вольном слове” (№ 52–53; “Пропаганда і змова в армії”) я бачу, що багато з них починає відступати в мій бік і в питанні федералізму. Між іншим, я певен, що мені доведеться поламати не одного списа з російським якобізмом, як із російським царизмом.

Накінець скажу: мені все моє життя доводиться полемізувати з багатьма різними партіями водночас. Не минає майже тижня, щоб я не зустрівся з спрямованою проти мене статтею, що вийшла з табору національного: московського, польського, німецького, консервативного, як і революційного; мені дістається навіть від українофілів (особливо галицьких^у). Ніщо так не огидне мені, як полеміка. Після написання кожної полемічної статті я кілька днів відчуваю себе хворим. Перед тим, як вступити в полеміку з будь-яким гуртком і навіть особою, я майже завжди випробував різні засоби мирної угоди і брався за друковану полеміку лише тільки тоді, коли бачив, що угода неможлива, і особливо, коли наштотувався на *mauvais foi*^ф і нещирість мого антагоніста. Веду я полеміку лише до того часу, доки це здається мені потрібним для вияснення думки противника і моєї. Після того я замовкаю, і терплю без заперечень все, особливо особисті на мене нападки. А треба сказати, що у своїй багаторічній полеміці з різними таборами я ні разу не зустрічався з противником цілком добросовісним, тобто таким, який би виклав правильно мої думки та потім і відкидав би їх своїми аргументами, особливо фактичними. Ні, мені доля посидала завжди таких противників, які починали з того, що перекручували найбезцеремоннішим чином мої думки, а закінчили брехнями на мою особу. Мені це подвійно сумно, оскільки я бажав би сам чому-небудь навчитися у моїх противників, але я потішаю себе тим, що, значить справа, якій я служу, справедлива, якщо проти нього не знайшлося за стільки років добросовісного противника.

Женева, 1883,
22 березня.

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 90. Арк. 1–40 Оригінал. Переклад з російської. Опубл.: Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895. Його юбілей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик. Львів, 1896. Б. Кістяківський. Собрание политических сочинений М. Драгоманова. Париж. 1906. Частково у передмові “Былое”, 1906, № 6. – С. 182. Михайло Петрович Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. К., “Наукова думка”. 1970. Т. 1. – С. 39–68.

---

^у Вони мене називали спочатку “обрусителем”, а потім навіть агентом р[осійського] ур[яду], який посланий за кордон, щоб скомпрометувати українську справу соціалізмом.

^ф Дурний тон (франц.).

1883 р., жовтня 6(18). Повідомлення про праці
М. Драгоманова, що висвітлюють історію
і літературу українського народу

6 жовтня 1883 р.

Михайло П. Драгоманов працює останніми роками над ширенням в різних європейських літературах основних вестей про землю, історію і літературу Русинів. Й так кілька літ трудився враз з славним французьким географом Елізе Реклю над уложенням першої докладної “географії України”, котра становить велику частку п'ятого тому “Geographie Universelle” і вийшла в Парижі в препишном виданню книгарської фірми Гашета з численними мапами, рисунками околиць, мість і типів етнографічних. Минувшого року напечатав п[ан] М. Драгоманов в італійському журналі “Revista Minima”¹ докладний очерк історії нової літератури української під заголовком “Una litteratura plebea”. Последнім його трудом єсть обширна праця, котра має познакомити Немцев з головною епохою нашої історії п[ід] заг[оловком] “Die Kosaken”. Праця тая має войти в найближшій том величезної Енциклопедії Ерша і Грубера². Енциклопедія тая розпочата ще в 1830-их роках. Доси вийшло вже 96 її томів, – а як бачимо, дійшла доперва до букви– К.

Діло (Львів). – 1883. – 6(18) жовт. – С. 4.

№ 121

1884 р., листопада 22 (грудня 4). –
Протокол розгляду книги М. Драгоманова
“До чого довоювалися?”, виявленої під час обшуку
в квартирі дружини титулярного радника М. Косач¹,
складений капітаном корпусу жандармів
Вознесенським

ПРОТОКОЛ № 2

1884 року, листопада 22 дня в м. Києві. Я, Окремого корпусу жандармів, капітан Вознесенський, у присутності товариша прокурора Київського окружного суду О. М. Іконникова та нижчепідписаних понятих здійснив огляд книжки, відібраної під час обшуку в квартирі дружини титулярного радника Марії Михайлівни Косач, причому виявилось: книжка під заголовком “До чого довоювалися?”² М. Драгоманова, женевського видання, вкрай злочинного змісту, оскільки в ній висловлювалося осуд діяльності

рад російського уряду в останню російсько-турецьку війну за 1877–1878 р. і проповідується на стор. 21 і 22 скинення самодержавства для досягнення чого пропонується багато засобів і, в тому числі, запровадження конституції, відкритий опір деспотизму і відвертий на нього напад, а на стор. 23–26 надія покладається на армію, від якої залежить прискорити і полегшити вихід з кризи, що почалася нібито падінням деспотизму.

Вирішено книжку цю додати як речовий доказ.

Капітан Вознесенський

Товариш прокурора О. Іконников

Понятими були: унтер-офіцер С. Г[...]^a

Запасний рядовик Б. [...]^b

ЦДІА України у Києві. Ф. 317. Спр. 299. Арк. 21. Рукопис. Оригінал. Переклад з російської.

№ 122

1884 р., листопада 23. – Повідомлення Київського цензора Київському ГЖУ про політичне спрямування брошур, виданих М. Драгомановим

На запит Київського губернського жандармського управління від 31 жовтня цього року за № 50 щодо спрямування надісланих до мене трьох брошур: “Про хліборобство”, видана у Лейпцізі (Липський) 1877 року, “Про те як наша земля стала не наша”, видана там же і того ж року, “Про багатство і бідність”, видана 1876 р., без зазначення місця видання, маю честь повідомити, що всі ці брошури, видані емігрантом Драгомановим, про що він сам згодом заявляв у одному з №№ свого журналу “Громада”¹, належить до числа творів революційно-соціалістичного характеру і має на меті пропаганду цього вчення між простим народом у малоросійських губерніях. Написані вони мовою простою й у формі (здебільшого діалогічній), цілком доступній для розуміння навіть людей неосвічених і малорозвинутих. До поширення в Росії вони не дозволені. Брошури при цьому додаються.

ЦДІА України у Києві. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 11 зв. Рукопис. Переклад з російської. Оуб. : Катренко А. Викривач царського самодержавства. – Архіви України. 1966. № 4. С. 70.

^a Прізвища не відчитано.

^b Прізвища не відчитано.

№ 123

1884 р., листопада, не пізніше 26. –
Опис речових доказів, виявлених під час обшуку
в дружини титулярного радника М. Косач

Опис речових доказів,

що стосуються допиту дружини титулярного рад[ника] Марії Мих[ай-
лівни] Косач, зв[инуваченої] у злоч[ині] предб[аченому] 252 ст[аттею] кар[
ного] Кодексу

1. Невелика книжка під заголовком “До чого доводились”: тв[ір]
М. Драгоманова, женецьке видання.

Прокурор Київської судової палати.

ЦДІА України у Києві. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 299. Арк. 1. Рукопис. Переклад з рос-
ійської.

№ 124

1884 р., грудня 19(31). – Повідомлення Київського
цензора Київському ГЖУ про політичне спрямування
брошури М. Драгоманова “До чого доводились?”

На питання Київського таємного губернського жандармського управ-
ління від 14 цього грудня за № 63, щодо надісланої мені на розгляд брошу-
ри, виданої у Женеві М. Драгомановим, під заголовком: “До чого доводились?”, маю честь повідомити, що брошура ця не дозволена до поширення
в Росії, через її укрвай вороже ставлення до російського^а уряду і його^б по-
вного засудження діяльності в останню Східну війну. Автор^в, крім того^г,
провідує необхідність повалення “самодержавства, встановлення консти-
туційного способу правління, соціально-економічних реформ і навіть
відкритий опір деспотизму і відкритими на нього нападами” (стор. 22а).
Всі надії він покладає на армію, яка “одна може допомогти швидкому пад-
інню деспотизму”, і полегшити кінець виниклої уже^д, на його думку, “кри-
зи в інтересах свободи народів (стор. 26а). Внаслідок всього^е ця брошура^є

^а Слово написано над рядком.

^б Це слово закреслено.

^в “Насамперед” закреслено.

^г Написано над закресленим текстом.

^д Написано над рядком.

^е Написано над рядком.

^є Після слова “брошура” закреслено слово “повинна”.

“До чого ми довоювались?” повинна бути зарахована до надто шкідливих, надто небезпечних революційних творів.

В[иконуючий] о[бов'язки] цензора у справах іноземної
цензури, дійсний статський радник
Діловод (Підпис)

ЦДІА України у Києві. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 12 зв., 37,36. Рукопис. Переклад з російської; Опубл.: Катренко А. Викривач царського самодержавства. “Архіви України”. 1966. № 4. С. 70.

№ 125

1884 р. – Із списку політично неблагонадійних,
складеного в канцелярії київського, подільського
і волинського генерал-губернатора

СПИСОК

політично неблагонадійних осіб, на розшук яких має бути звернута особлива увага і місцезнаходження яких зовсім невідоме.

Особливі помітки	№ по порядку, звання	Прізвище, ім'я, По-батькові, прикмети, підстави розшуку	Час останнього розпорядження про розшук з вказівкою, як треба поступати після знайдення
	61	Драгоманов Михайло Петрович, колишній доцент Київського університету, був одним з членів революційного українського товариства «Громада», виїхав 1876 за кордон, щоб уникнути переслідування з боку уряду; живе у Женеві.	Затримати і телеграфувати в Департамент поліції.

ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 834. Спр. 1. Арк. 689 зв. Рукопис. Переклад з російської.

№ 126

1886 р., червня 3(15). – Із списку книг і брошур,
виявлених на залізничній станції Волочиськ

СПИСОК

книг і брошур, знайдених у вантажному відділенні на станції Волочиськ
3 липня 1886 р.

[...]

2. “Громада” тв[ір] Драгоманова (1878–1880)

[...]

3. “Політичні пісні”. Тв[ір] Драгоманова. 1885 р.

[...]

Начальник Волочиського відділення Київського жандармського
поліцейського управління з[алізниці]

Підполковник фон Отіо

ЦДА України у Києві. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 383. Арк. 43. Друкарський відбиток.
Переклад з російської.

№ 127

1886 р., серпня 8(20). – Замітка І. Франка в журналі
“Зоря” про підготовку М. Драгомановим
видання “Кобзаря”¹ Т. Шевченка

Стереотипове видання “Кобзаря” Т. Шевченка, котре, як ми вже звіщали, готує п[ан] М. Драгоманов в Женеві, обніматиме, як довідуємось, усі поетичні твори Шевченка, які були в пражському виданні і які опісля стали звісні, з додатками по рукописам, які дійшли до рук видавця після видання пражського “Кобзаря”. Всі ті твори будуть упорядковані хронологічно в одному томі. На вступі буде коротке передне слово про джерела видання, а також про історичну точність Шевченка і, здається, коротка біографія поета. Формат кишеньковий, правопис фонетична, сторін около 1000, ціна 3 злотих р[инських] 50 кр[ейцерів].

Зоря (Львів). – 1886. – 8 серп. – С. 271.

**1887 р., січня 18(30). – Постанова Волинського
жандармського управління про затримання на станції
Волочиськ книг, у т. ч. М. Драгоманова**

“Постановление” Волинського губерньського жандармського управління поручика Крїтського про затримання на ст. Волочиськ 119 книг, серед них книги Драгоманова:

- 1) “Историческая Польша”, 1882 г. ¹
- 2) “Громада”, соч. № 1 1878 г.
- 3) “Новоукраинские песни”, соч. 1764–1880 г.
- 4) “Политичныя песни”, соч. 1885 г.

ЦДА України у Києві. Ф. 317. Оп. 1. Арк. 23–25. Рукопис. Оригінал.

№ 129

**1887 р., січня 21(лютого 4). – Лист М. Пачовського
до М. Драгоманова з проханням надіслати свої праці
до ювілейного Альманаху**

Високолова / жаний добродію!

Получивши Ваш дорогий лист, не міг сей час дати відповіді, понеже потреба було комплетного засідання комітету. Вчора зібравем його, і днесь спішу дати Вам Добродію ближчі пояснення дотичні Альманаху.

До видавництва запросилисьмо деяких членів бувших (неклерикалів) і деяких важнійших писателів: Франка¹, Нечуя², Кониського³, Пчілку, композиторів: Лисенка, Воробкевича⁴, з членів Окуневського⁵, Оста[па] Терлецького. Но до того часу не маємо відповідей – останній термін назначилисьмо на 15/2. До сеї пори зголосились лише з Вашими 5 праць Остапа Т[ерлецького] на 12 Аркуш[ів] друку “Розвій життя літер[атурного] в Галичині від 1772–1861”. Д-ра Окуневського: Записки із власної подорожі по Греції і Турції і Товар[иства] “Січ” Левандовського “про різбярство”.

Ми ожидаємо відповіді від прочих людей, а тогди знаючи, хто візьме участь у видавництві і хто що напише, зможемо уложити проспект.

Що дотичить Ваших праць, Добродію, то просимо дуже обі надіслати і по можливості будемо старатись обі помістити, если лише не надто довгі, бо Альманах кварт-формат (задля нотних творів) не може більше обнимати як 25–28 аркушів друку.

Видавництво зачнемо якнайскорше – може в цвітні цього року. То ж просимо о присилку тих статей. Початком марта даємо світлий музико-декл[амаційний] вечерок а то в 26 л[ітні] роков[ини] смерти Т. Шев[ченка] і

20 л[ітній] ювілей Січі, та може що збереться на Альманах, бо каса худенька, так що на концерт годі буде пофорсовати!

Засилаючи від всіх Січовиків середечне поздоровлення, пишуся з глибоким поважанням

Ваш слуга Мих[айло] Пачовський

Відень 4/2 887

ЦДІА України у Львові. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 6. Копія. Машинопис.

№ 130

**1887 р., серпня 10(22). – Повідомлення
в газеті “Кур’єр Львівський”¹ про роботу
М. Драгоманова над історією українсько-руської
літератури**

Відомий український вчений і публіцист п[ан] Михайло Драгоманов працює тепер над історією українсько-руської літератури, яка повинна складатися з трьох частин, а саме:

- а) погляд на розвиток русько-української мови;
- б) огляд руської народної поезії і
- в) письменство.

Перша частина вже готова; найбільше труднощів має автор з другою частиною, для якої майже нічого не зроблено, крім нагромадження сирого матеріалу.

Кур’єр Львівський (Львів). 1887. № 22. 10 серп. С. 5. Переклад з польської.

№ 131

**1887 р. – Виклад змісту донесень Дирекції
поліції у Львові про затримання політичних
біженців з Росії, а також М. Павлика,
яким М. Драгоманов доручив поставляти в Росію
політичну літературу¹**

Президіальна секція Міністерства іноземних справ
№ 322, 1877   Департамент II

Документ для ознайомлення ц[ісарсько]-к[оролівському] М[іністерству] в[нутрішніх справ] № 286, 330 М[іністерство] в[нутрішніх справ], який складається із двох донесень Дирекції поліції у Львові від 16 і 19 січня п[оточного] р[оку] № 79 і 92 През[идіальні] наступного змісту:

У січні ц[ього] р[оку] у Львів прибули російські політичні біженці Сергій Ястшембський з Харкова, у віці 19 років, Олександр Костянтин Куртійов, родом з Одеси, 25 років і Олександр Дорошенко, вірніше Черепакін, син померлого у 1874 р. поміщика Петра Черепакіна. При них були знайдені твори і на основі § 285, 286, 287 держ[авного] з[акону] вони були доставлені в Крайовий суд, як звинувачені в участі у таємних товариствах. Водночас з цієї ж причини був затриманий Михайло Павлик з Косова (Галичина), який вивчає філософію у Львові і підтримує контакти з вищеназваними росіянами.

Ці особи належать до незаконної в Росії малоросійської (національно-русинської, або української) партії, прагнення якої, як відмічає Львівський директор поліції, знаходять теплий відгук у польському таборі, тому що вбачають у цій партії перепону проти постійного зростання русофільської тенденції серед галицьких русинів. На цю українофільську партію, очевидно, тепер спрямована також увага революційної партії, що діє за кордоном (інтернаціональна робітничка ліга в Лондоні і Женеві): тому що, наскільки дозволяє зрозуміти конфіскована у Черепакіна кореспонденція, російські революціонери, що проживають в Англії і в Швейцарії мають значну кількість прибічників саме серед інтелігентного населення в Росії. Але наразі, здається, всі дії обмежуються тільки перетягуванням на свій бік опозиції і суспільним розтлінням у Росії з допомогою широкого розповсюдження соціал-революційних творів.

Представником малоросійських націоналістів є колишній київський професор доктор Михайло Драгоманов, що живе в Женеві як біженець; він також вважає, що не національна ідея, а соціальний рух повинен стати засобом, з допомогою якого повинен бути створений суспільний порядок.

Вищезгаданим Ястшембському і особливо Черепакіну була доручена Драгомановим місія поставляти в Росію твори не тільки спрямовані проти російського уряду, але також інші твори національного і політичного змісту. [...]^a

ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2596. Арк. 3–4. Переклад з німецької.

№ 132

**1887 р. – Лист голови комітету по відзначенню
20-річного ювілею товариства “Січ” М. Пачовського
з Відня до М. Драгоманова у Софію з проханням
взяти участь у виданні ювілейного Альманаху**

Високоповажний Добродію!

Товариство “Січ” у Відні обходить сего року пам’ятку свого 20-літнього існування. Для звеличення цього свята задумує воно видати Альманах

^a Закінчення документу відсутнє

при участі всіх бувших і теперішніх членів Січи, а дохід з цього призначити на пам'ятник Шевченка.

Сповнюючи про те свій обов'язок, ми осміляємось запросити Вас, яко нашого Почесного Члена, до ласкавого уділу у Видавництві.

В милій надії, що присилаючи нам яку свою працю до напечатання в згаданім Альманаху, вволите нашої просьбі, а евентуально почтите нас відповіддю (до 15-о січня).

Пишемось з глибоким поважанням

Від комітету роковин

К. Билинський

М[ихайло] Пачовський
голова Ком[ітету]

ЦДІА України у Львові. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 10. Копія. Машинопис.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ
1889–1895

№ 133

1889 р., лютого 10. – Додаток до автобіографічної
замітки М. Драгоманова

Додаток до автобіографічної замітки, написаної для п[ана] Leon Sichler на початку лютого 1889 [року]³

Мені не багато залишається додати про те, що робив я після написання замітки, що вище лежить, яку пр[офесор] Тун² зрезюмував у своїй книзі “Geschichte der revolutionaren Bewegungen in Russland”^a, а втім, з деякими помилками.

У травні 1883 р. припинилося видання газети “Вольное слово”, заснованої в серпні 1881 р. товариством “Земський союз” з метою пропаганди основ ліберально-політичної реформи й адміністративної децентралізації в Росії. Я взяв діяльну участь у цій газеті, вмістивши у ній багато статей, з яких найбільша – “Історична Польща і великоросійська демократія” – вийшла й окремою книгою (1882). У ній я піддав історичному і критичному огляду революційні рухи в Росії з 60-х років у зв’язку з польським та українським питанням і взагалі питанням політичної свободи і децентралізації в Росії і закінчив її програмою політичної й адміністративної реформи в Росії на початках автономії земських одиниць – громад, повітів, губерній, або областей. У рамках цієї автономії я вважав і розв’язання національного питання у Росії, висловлюючись, таким чином, проти будь-яких сепаратизмів і навіть націоналізмів на австро-угорський лад за таке розв’язання національного питання, яке напр[иклад], існує у Швейцарії (де ні вся країна, ні навіть кантони зовсім не розділені за расовим принципом) і яке виробляється в Бельгії (між фламандцями і валлонами). Стаття моя друкувалася у “Вольном слове” 1881 р. тоді, як у “Земском союзе” вироблялася своя програма реформи Росії, і виявилось, що наші програми зійшлися в основах. У кінці 1882 р. мені було запропоновано спеціальним делегатом “З[емського] с[оюзу]”³ прийняти на себе редакцію “В[ольного] слова”. Я погодився і намагався зробити з газети, спочатку заснованої з метою дати можливість висловитися різним опозиційним і революційним елемен-

^a Історія революційного руху в Росії (нім.).

там в Росії, висловити вільно свої думки, прямо орган агітації на користь політичної свободи з земським самоуправлінням; при цьому я відводив у газеті багато місця соціальному рівню, маючи на увазі надати російській публіці, як соціалістичної, так і консервативнішої, всі відтінки у постановці соціального питання в З[ахідній] Європі й Америці, щоб таким чином, відхилитися від сумарних вироків різного роду в цих питаннях (Більше про “Земський союз” і “Вольное слово” я говорю в своїй статті “Земський лібералізм у Росії. 1858–1883”, яка в дану хвилину друкується в № 1 газети “Свободная Россия”⁴). Але в травні 1883 р. “Вольное слово” припинилося внаслідок розпорядження “Земського союзу” під впливом розчарування тих його членів, які розраховували на можливість добитися скликання Земського собору на час коронації Олександра III і набридали довготривалою агітацією в суспільстві, від якої я тільки й чекав сприятливого наслідку.

1883 р. літом мені було надіслано з Росії кілька політично-соціальних програм, складених у різних українських гуртках, що знаходилися у зносинах з активними російськими революціонерами. Ці програми відрізнялися від програм цих останніх, просякнута, більш-менш, якобінським централізмом (“Народной воли” 1881–1882 рр., “Календар “Нар[одной] воли” на 1883 г.”⁵), де різко засуджувалося “Вольное слово”, що виставляло як орган ворожий р[осійському] рев[олюційному] рухові і навіть ігнатієвський⁶), і зближувалися з моїми ідеями в пункті федералізму. Наприкінці червня прибув до Женеви один делегат двох із цих гуртків з метою виробити разом зі мною програму для заснування політичного товариства “Вольний союз”⁷, яке б задалося метою агітації в цьому дусі переважно на Україні, але не випускати з уваги і всієї Росії. З тривалих розмов з цим делегатом, а також з іншими, який належав до народовольчої організації, але діяв на Півдні, мав українські симпатії і готовий був приєднатися до “В[ольного] союзу” я побачив, що між мною і цими делегатами повної згоди немає. Вони не бажали, по-моєму, в такому ступені, як я, зосередження діяльності “В[ольного] союзу” на Україні, надто швидко хотіли розподілити його роботу по всій Росії; водночас вони знаходили непотрібним ускладнюванням справи моєї уваги до Австрійської Русі, а ще більше до політики західнослов’янської; крім того, вони вважали потрібним навіть у ту хвилину солідарні відносини з гуртками російських революціонерів (народовольців), яких я вважав морально вже віджилими, а також небезпечними через їх переплутаність з agents provocateurs⁸ (швидко виявилася подвійна роль Дегаєва⁸, агента поліції і “Народної воли” водночас, цілком підтвердила мої побоювання). Нарешті, і мої співрозмовники нудьгували тривалої підготовчої діяльності для постановки питання про політичну реформу Росії згідно з нашими ідеями, а бажали найшвидше заманіфестувати себе якимось гучним казусом ніби то народовольських підприємств, але тільки з федерально-українським забарвленням.

⁸ Провокаторами (франц.).

З усього цього вироблення програми насувалися досить повільно, але нарешті в к[інці] серпня програма була закінчена, суть її була надрукована і відведена делегатам в Росії. Але тут поліція уже вислідкувала головних вольносоюзників (між іншим, саме по зв'язках їх з народовольцями) – і передбачуване політичне суспільство померло у самому зародку. Між іншим, наші політичні друзі побажали, щоб я, все-таки, випустив друковану програму “Вольного союзу”, що я і зробив, оскільки не втрачав надії, що ідеї її знайдуть собі, хоч поступово, співчуття в різних громадських елементах у Росії, особливо на Півдні і Сході. Я лише вважав тепер недоцільною формою моєї книжки, яка відповідала статуту політичного суспільства, але змінювати її було вже пізно. Але оскільки мало я розраховував на безпосереднє схвалення моєї книжки, видно, що я закінчив її словами Ренана:⁹ “Le moyen d’avoir raison dans l’avenir est, a certaines heures, de savoir se résigner à être démodé^a”.

І справді, після 1883 р. я став *demode*^b навіть у більшості своїх попередніх друзів. У, так званих, російських революціонерів я одержав репутацію запеклого ворога; водночас під впливом урядового тиску і розчарування, затихла в Росії і ліберальна агітація, у, т[ак] зв[аних], лібералів, я став вважатися за людину наївну і притому, небезпечну через радикальний і навіть “революційний” характер свого лібералізму. Реакційне спрямування і відразу до мене проникло і в українські гуртки. Навіть те, що я маю підставу рахувати хоч частково за результат агітації, в якій я брав участь, а саме – деяке цензурне допущення в Росії українському слову з 1881–1882 р. (у той час гр[аф] Ігнат’єв навіть допустив у Росію галицько-українську газету “Діло”¹⁰) – поверталася проти неї, оскільки в українофільських гуртках стала ідея, що тепер не треба дратувати уряд проти української літератури в Росії закордонними радикальними і взагалі політичними публікаціями. У цих гуртках з’явилася навіть свідомо реакція будь-якої політичної постановки українського питання і бажання подавати його як справу к у л ь т у р н у¹¹. Така постановка питання була ніскільки не ліпше того як перед тим російські революціонери-народники думали зробити спеціальну революцію без політики і навіть без науки, тим більше, що й українофільські “культурники” бажали працювати для української культури, оскільки, цураючись не тільки “політики”, але і новоевропейської культури, напр[иклад], доводили необхідність притягнення і на свій бік духовенства православної церкви!

При такому спрямуванні в українських гуртках там не подобалися не тільки мої політичні публікації, але й видання мною поеми Шевченка “Марія”. Я надрукував її 1882 р. окремою брошуркою в оригіналі, але латинськими літерами, переважно для тих українців у Галичині та частково і в Росії, які не знають т[ак] зв[аного] кириличного алфавіту і залишаються цілком

^aДля того, щоб мати слушність у майбутньому, треба в певний момент вміти бути немодним (франц.)

^bНемодним (франц.).

без українського читання з боку патріотів-русинів, які вважають русинами лише православних та уніатів, а потім перевидав у великоросійському перекладі 1885 р. У пояснювальних примітках до нової поеми, в якій Шевченко опрацював у своєрідній раціоналістичній формі євангельську легенду, я спробував популярно викласти наслідки світської історико-літературної критики “Нового завіту” і палестинської цивілізації. Поряд з цим антиполітичним консерватизмом піднялися в українофільських гуртках тенденції, якщо не сепаратичні, що вимагали певної політичної сміливості, то націоналістично-партикуляристські: антагонізм проти всього великоросійського, у тому числі і проти російського радикалізму і навіть лібералізму, що проривався в анонімних кореспонденціях у галицькі видання фразами, в яких можна було угледіти свого роду “політику”, але австро-полонофільську. У цю ягеллонсько-австрійську політику один з великих представників московського слов’янофільства в Росії, проф. Вол. Ламанський¹², приписував мені, між тим, як саме в цей час у галицьких виданнях всіх фракцій, у тому числі й українофільських, посилювалися випадки на мене і мої ідеї!! Останнє пояснюється тим, що у той час у галицько-руських колах рішуче взяв перевагу напрям консервативно-клерикальний (деталі і пояснення цього див. у моєму листку “Напередодні нових смут”, Женева 1886р.). На цей раз галицькі випадки на мене супроводжувалися заявами, що, мов “Др[агоманов] тепер утратив будь-яке співчуття і в російській Україні”. Ці заяви засновувалися як на чутках про настрої українських гуртків у Росії, так і на любязностях впливових російських українофілів галицьким консерваторам і клерикалам, які дійшли до того, що один український літератор вмістив навіть у “Вестнике Европы” панегирик новопоставленому станіславському єпископу Пелешу¹³, ультрамонтану, якою перед тим “Діло” проголосило, саме після його ультрамонтанської промови у сеймі представником національної політики всіх русинів, тобто не лише в Австрії, але і в Росії.

Не маючи засобів на періодичне видання і змучений повторенням одного і того ж, я вирішив обмежитися категоричним протестом проти перекручення моїх думок, а для протидії реакції у середовищі українофілів продовжувати видання “Політичних пісень укр[аїнського] народу”, а також просунути вихід повного, стереотипного видання поезій Шевченка¹⁴, яке затіяв один мій приятель, що працював у друкарні “Громади” і до якого я ставився дещо байдуже¹⁵, оскільки вважав твори Шевченка з ідейного боку уже “пунктом пережитим”. Тепер же я переконався, що не лише для галицьких, але й для російських українофілів, навіть для найвченіших з них потрібно ще немало розумової праці, щоб догнати навіть Шевченка.

Через ці міркування я відправив у те ж видання, в якому з’явилася стаття Ламанського про мій й інших українофілів ягеллонсько-австрійський сепаратизм (“Известия славянского общества” у Петербурзі), лист, в якому заявив, посилаючись на “Вольный союз”, що мої прагнення полягають у бажанні політичної реформи всієї Росії на засадах свободи

Київська Стара громада. Михайло Драгоманов другий злів у верхньому ряду

і децентралізації і що ці прагнення знаходяться в гармонії з ідеями старих українофілів Кирило-Мефодіївського¹⁶ братства (Костомаров, Шевченко та ін.) 1885 р. я випустив II випуск видання “Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. ” (пісні з останніх часів автономії гетьманства Малоросійської і Слободської України в 1709–1765 рр.) і, оскільки брак засобів не дозволив нам випустити видання поезій Шевченка до 25-літньої річниці його смерті (26 лютого 1886 р.), а, між тим, консервативно-клерикальні маніфестації галицьких українофілів не переставали, то я змушений був надрукувати у львівській робітничій газеті “Праца¹⁷” (1886, № 3–4) відкритий лист: “25-літні роковини смерті Шевченка і галицькі народовці”, передрукований у польській газеті “Kurjer Lwowski” № 62. У тому листі я нагадав заяву 45 київських українофілів 1873 р., і вказуючи на обставини, в яких знаходиться український народ, робив висновок про невідповідність будь-якого консерватизму, а особливо клерикалізму навіть з його національними інтересами і про необхідність насамперед повної л а ї ц і з а ц і¹⁸ української політики. Незабаром я відкрив публічну передплату на випуск повного видання “Кобзаря” Шевченка, передплату про яку не захотіли допустити вістки у своїх газетах галицькі офіційні шанувальники Шевченка, які близько цього часу приступили до видання “Кобзаря”, ще більше очищеному від радикалізму, особливо релігійного, ніж допущене цензурою в Росії.

За всі такі заяви і видання я одержав формальну догану від колишніх своїх українських друзів із Росії¹⁹, які дійшли до того, що прямо назвали навіть моє видання “Політ[ичні] пісні укра[їнського] народу” і повне зібрання поезій Шевченка для них шкідливими. Через таке положення, зайняте щодо цих видань українцями я досі не зміг видати ні III вип. “Пол[ітичних] пісень укра[їнського] народу” (який мав охоплювати найцікавіші пісні про кінець Запорожжя 1775 р.), ні поезій “українського батька” – Шевченка, більше для апеляцій до наступного часу, ніж для переконання моїх сучасних земляків і приятелів, я написав невелику статтю (24 стор.) “Напередодні нових смут”, в якій виклав свій погляд на становище політико-соціальних завдань у Росії і зокрема на Україні з Галичиною при сучасному стані Європи, а сам вирішив зосередити свою особисту працю під час реакційного антракту, що наступив у Росії і в Галичині на закінченні деяких археологічних праць, які входили у мій задум скласти нарис історії цивілізації на Україні. На мою велику втіху, невеличкий гурток українців, що не схвалив реакційних настроїв своїх товаришів, запропонував мені близько того часу скласти історію української літератури в тому дусі, в якому написана мною стаття про Шевченка в IV т. “Громади”.

Пропозиція ця, проте, мала на увазі лише найновішу літературу укр[аїнською] мовою XIX ст., але я запропонував розширити працю і скласти “Історію укр[аїнської] літератури” в 3-х відділах:

1) Доля укр[аїнської] мови у зв’язку з історією національної самосвідомості і громадської діяльності з IX до XIX ст.

2) Усна (народна) словесність в Україні.

3) Писемність укр[аїнською] народною мовою з XVI до XIX ст.

Із цих відділів другий вимагав попереднього спеціального розроблення, можна сказати, цілком заново, оскільки досі найвченіші українські дослідники нар[одної] словесності (напр. Костомаров) зовсім не застосовували до неї європейського порівняльного методу і дивилися на твори її як на цілком самобутній продукт місцевого національного ґрунту. Тому я повинен був розпочати ряд монографічних праць переважно про казки, новели, апологи, легенди й історичні оповідання українські, порівняно з folkloге різних народів. Деякі з цих монографій я встиг надрукувати у різних виданнях, але бажаючи знайти їм більше публіки в Росії, я вимушений був приховувати своє авторство під різними псевдонімами²⁰. Шукати ж для себе публіки в Росії я вважав потрібним як для того, що тільки тут я міг викликати увагу до деталей свого матеріалу, а потім бажання збирати його і розробляти далі, а також для того, що я вважав необхідним за допомогою застосування космополітичного порівняльного методу хоч в одній частині культурного українського матеріалу протидіяти обмежено-націоналістичним настроям українофільських гуртків, які розвивалися в них у зв'язку з загальною в Росії "самобутньою реакцією". Деякі із своїх фольклористичних заміток, вміщених у паризькій "Melusine", я вважав можливим підписати своїм іменем і нарешті став тут друкувати (з № 9 1888 р.) примітки до перекладу болгарських релігійних легенд, зробленому моєю дочкою Лідією, яка тепер (9-го січня) повінчалася в Болгарії з тамошнім молодим ученим Іваном Шишмановим. Роботу над болгарськими релігійними легендами я вжив тому, що вони вражають подібні до українських і тому що богумильська²¹ Болгарія становить міст для переходу багатьох легенд зі Сходу в Європу, особливо в слов'янську, якщо дослідження болгарських легенд складає необхідну роботу для розуміння folkloге і на Україні.

Доки я працював біля folkloге, деякі особи і гуртки в Галичині і в Росії наблизилися до політичних ідей, які я викладав кілька років назад, і почали пропонувати мені співробітництво в їх виданнях. Так, у галицькому збірникові "Ватра"²² (1887) я надрукував замітку "Із історії віршів на Україні" з вказівкою на вплив західних протестантських ідей на релігійну поезію укр[аїнського] народу. 1888 року в галицькому збірникові "Товариш"²³, виданому університетською молоддю, я надрукував кілька заміток про неосвіченість і сервілізм в галицькій пресі під заголовком "С м і х і г о р е", а також критичну статтю на одну етнографічну брошуру про великорусів і білорусів, в якій автор-українофіл сумарним чином становить великорусів народом диким і не християнським порівняльно з гуманно-християнською рисою українців. Редакція "Товариша" назвала мою статтю "Науковий метод в етнографії". Я вважаю цю назву дещо претенційною, хоча я і порушив у статті цій деякі загальні питання, напр., про різниці між національними особливостями рис справді расових, б[ільше] чи м[енше] постійних, від історичних, що змінювалися з часом. Крім

наукової мети, стаття моя мала мету політичну: протидія тенденційно-песимістичному уявленню великоросів і підновленню теорії Духінського, яку офіційні галицькі українофіли стали з деякого часу поширювати у своїй популяризації літератури, думаючи тим служити інтересам української національності. Мені було приємно побачити, що і один із українофільських журналів у Галичині, “Зоря”, зробив співчутливий відгук про мою статтю.

Літом 1888 р., цілком несподівано для себе, я одержав від одного із українофілів, з якими найбільше розходився в поняттях, пропозицію “стати на чолі” відновлюваного ним видання львівської “Правди” і насамперед написати для неї програмну статтю. Я відповів заявою про значну нашу незгоду і пропозицією написати свою програму з тим, щоб редакція відмітила свої заперечення на неї. Але він наполягав на своєму проханні, говорячи, що він знав, до кого звертається, і якщо тепер просить мене про програму для “Правди”, то значить відмовляється від попередніх помилок. Через деякий час й один галицький народовець, який мав взяти на себе безпосереднє завідування “Правдою”, звернувся до мене з аналогічним проханням. Я надіслав йому програму, але просив зібрати комітет, розглянути її в ньому і, на випадок незгоди з моїми ідеями, відкласти друкування моєї статті або скасувати незгоду. На це я одержав вістку, що сам редактор і його товариш цілком згодні з моєю статтею і вже надрукували її, за винятком двох лише фраз, підписавши її: “Видавництво “Правда”. Але, одержавши 1 № “Правди”, я побачив після моєї програми речі, діаметрально протилежні їй. На моє наполягання, редакція обумовила деякі кричущі суперечності, пояснивши їх поспіхом, але в наступних №№ надрукувала також, і причому, навіть у статтях редакційних, речі, незгідні з програмою, тому подальшу участь у цьому виданні я відхилив. Але зате “Зоря” схвалила мою програму, а популярна газета “Батьківщина”²⁴, яку львівські народівці знайшли за можливе передати редагувати моему другові Павлику, надрукувала виклад цієї програми. Водночас і львівський українофільський орган “Діло” запропонував мені писати йому правдиві кореспонденції про російсько-українські справи але я відхилив цю пропозицію, між іншим, тому, що “Діло” ніяк не згоджується відмовитися від клерикалізму в політиці.

Між іншим, гурток емігрантів російських, особи, що належали до різних фракцій “російських соціальних революціонерів”, запропонували видавати “ліберальну” газету з принципами, близькими до тих, які я наводив у моїх публікаціях, і запросили до співробітництва і мене. Я запропонував для газети ім’я “Свободная Россия”, яке пропонував видавцям “Вольного слова” і дав для першого №-ра дві статті “Земський лібералізм у Росії (1858–1883)” і “Самодержавство; місцеве самоуправління і незалежний суд”. Газета має з’явитися на днях.

Водночас гурток польських демократів у Галичині звернувся до мене з пропозицією бути посередником для вироблення угоди з українцями. Я відповів міркуваннями, що в Росії угода поляків й українців не приведе

ні до чого без загальноросійської ліберальної програми. Але ця справа ще не з'ясувалася, а тому покіль що має бути таємницею для публіки.

Для бібліографічної повноти я повинен згадати, що 25 січня 1889 р. вміщена в римській "Revue internationale"²⁵ моя стаття "La question de la liberté religieuse en Russie"^a, написана з приводу полеміки п[ана] Победоносцева з "Alliance evangelique"^b, а також переговорів російського уряду з Ватиканом. У статті цій я доводжу, що думка п[ана] Победоносцева аж ніяк не поділяється освіченим суспільством у Росії, не виключаючи й таких слов'янофілів, як І. Аксаков, що в Росії більше всього терплять за релігію: не "іноземне віросповідання", а російські сектанти, що обов'язкова полонізація католицизму в Росії введена була остаточно після приєднання остаточно західних губерній до Російської імперії, що найбільшою терпимістю і свободою вживання живих мов у релігійному житті цього краю користувалися в XVI ст., коли складали Литовсько-руське князівство і коли там поширювалися реформаційні ідеї, що релігійний мир і нормальне вживання живих народних мов у цих краях можуть встановитися лише з установленням у Росії загальної релігійної свободи і парохіальної автономії.

1889, лютого 10
Женева

ЦДІА України у Львові, Ф. 663, Оп. 2, Спр. 42–60. Оригінал. Переклад з російської. Опубл.: Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895. Його юбілей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик. Львів, 1896. С. 381–397. Б. Кістяківський. Собрание политических сочинений М. Драгоманова. Париж. Частково у передмові. "Былое", 1906, № 6. – С.2–213. Михайло Петрович Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. К., "Наукова думка", 1970. – Стор. 69–79.

№ 134

1889 р., вересня 4(16) – Повідомлення про переїзд М. Драгоманова до Софії

М. П.^в Драгоманов – як доносять з Софії до Press-ы – прибув уже до Софії, щоби на зазив болгарського правительства обняти катедру в най-висшій школі.¹

Діло (Львів). – 1889. – 4(16) верес. – С. 3.

^a Питання релігійної свободи в Росії (франц.).

^b Союз евангелістів (франц.).

^в В газеті помилково П. М.

1889 р., жовтня 24 (листопада 5). –
Довідка Київського ГЖУ про М. Драгоманова

ДОВІДКА

із справ Київського губернського жандармського управління,
що становить собою коротку характеристику осіб, згаданих
у записці австрійського уряду від 24 жовтня 1889 року
про карне слідство в м. Лемберзі

1. Драгоманов Михайло Петрович, колишній доцент університету Св. Володимира, був одним з членів революційного українофільського товариства “Громада”. 1876 року виїхав з Росії за кордон, де й тепер знаходиться, продовжуючи належати до соціально-революційного товариства, у відповідності з планами і метою якого постійно діючи за кордоном, не перестаючи спрямовувати свою діяльність і в межі Росії, куди надсилалися ним соціально-революційні видання для поширення спеціально серед учнівської молоді, серед якої вона користується популярністю.

Начальник Київського губернського Жандармського управління
Генерал-майор Новицький

ЦДІА України у Києві. Ф. 317, Оп. 1, Спр. 460. Арк. 76–77. Рукопис. Переклад з російської.

№ 136

1889 р., жовтня 28 (листопада 9). –
Стаття “Письма з Болгарії”

Письма з Болгарії

Софія, 28 ст. ст. жовтня

(Нові поголоски о оголошенню політичної незалежності Болгарії. –
Опозиційна печать о теперішній ситуації.)

Гадка оголосити Болгарію незалежною політично державою датується менше-більше від одного року. Бували хвилі, коли про оголошення Болгарії незалежною державою забули всі, як в Європі, так і в Болгарії, но були й такі хвилі, коли на той темат писалося і говорилося дуже багато, немов би під саме навечеріє маючого наступити *fait accompli*.

Перед двома місяцями, власне в тім часі, коли кн. Фердинанд¹ обходив другу річницю свого вступлення на болгарській престол, филипопольська газета “Пловдив”², орган министра правосудія Тончева³, писав о потребі

оголошення незалежності Болгарії від Туреччини в такому тоні, наче б акт оголошення мав справді наступити при нагоді святкування згаданої річниці. Тоді читали ми в "Пловдиві", що вже прийшов найвищий час позбутися опіки Туреччини, бо та опіка не приносить ніякого хісна і скорше шкодить народній болгарській справі, ніж їй помагає. Торжество обхожене з великим шумом і розголосом минуло, а о якимсь оголошенню незалежності не було й бесіди.

Тепер же по повороті князя із першої подорожі по Європі висувається гадка оголошення незалежності знов на перше місце. Порушив її орган Стамболова⁴ "Свобода"⁵. Тая газета доказує, що Болгаре дали вже аж надто доказів, що люблять свого князя, що уміють самі управлятися і удержати у себе лад і тишину. Если б отже Європа ще і тепер зигнорувала бажання Болгар, то Болгаре найдуть спосіб, щоби самим видобутися з неприємного положення, а тим часом європейські держави "нехай собі – если не задоволені – виколють одна другою очи".

Нам однако ж здаєсь, що як давнішими разами так і тепер грізьби болгарських газет остануть безплідними грізьбами, а справа болгарської кризи протягнєся ще на довгі часи. Що так буде, за тим промавляє багато річей. І так по перше не треба забувати, що опозиція хотяй мовчить, но она все таки розпоряджує значними силами і поважними та спосібними людьми. О болгарській опозиції не можна сказати, що їй брак патріотизму, для того, що она потягає за Росією. Всі тоті, що потягають за Росією, суть так само добрими патріотами, а часами й ліпшими, як тоті, що гравитують до Австрії. По друге: теперішній стан річей підтримує головно не народ, – котрий на цілу справу глядить рівнодушно, – але військо, котре в тій справі єсть сильно заінтересоване. Болгарські офіцири бояться до нинішнього дня, щоби до Болгарії не завитали знов Росіяне та щоби разом з ними не прибули російські офіцири та не позабирали Болгарам добре платних офіцирських посад. Як отже болгарські офіцири перестануть бути заінтересованими, тогди ціла справа може взяти несподіваний оборот. Само собою розумієся, що найдєсь багато і таких офіцирів, котрим не тільки буде їти о посади, але в рівній мірі о принципи. Но дуже добре знаємо, що таких офіцирів єсть взагалі ще мало. Хто бував в Болгарії і хотів стикатися трохи близше з болгарською інтелигенцією, офіцирами і взагалі з народом, той ніяк не стане нам перечити, що головною чертою болгарського характеру єсть: ошадність і надмірна привязаність до гроша. Ся черта болгарського характеру єсть впрочем зовсім природна; вона лишилася в спадщині по Турках, коли то Болгаре, непевні свого гроша і життя, мусіли з конечности хоронити свій гріш в недоступні місця і пристращатись до него аж до пересяди.

Вся опозиційна печать починає з єще більшою завязтостію виступати против правительства, ніж се було давнійше. Деякі газети, котрі трималися донедавна уміреної политики, заявляють тепер свої желаня зовсім недвозначним способом, а всі они годяться менше-більше на те що доконче

треба якось порозумітися з Росією, бо в противнім случаю вічно буде Болгарія переживати часи кризи. Они не вірять, щоб кн[язь] Фердинанд був коли-небудь потверджений європейськими державами, а тим більше, щоби Болгарія могла собі в короткім часі вибороти політичну незалежність. Особливо ж виступають они против позички зятягнутої правительством в Laenderbank-у і его фінансових групах. “Народні Права”⁶ кажуть, що тільки той хватаєся того банку, котрого опустила вже послідня надія. Laenderbank кидається до різних інтересів, він часами навіть тратить, але як кого обмотає щасливо своїми сітями, то не випустить его скорше, аж як виссе з него всі жизненні соки. Такою жертвою упала між иншими Сербія, і тільки переміна правительства могла видобути сей край із кігтів Laenderbank-у.

Літературно-науковий рух Болгарії починає злегка чим раз більше оживлятися. Крім наукового видавництва “Периодическо Списание”⁷, видаваного ще за часів турецьких, і крім деяких новіших літературно-наукових журналів, як “Труд”⁸, “Промышленность”, “Военен Журнал”⁹, “Медицински Преглед”¹⁰ і других, почало видавати міністерство просвіти новий журнал, присвячений переважно етнографії, п[ід]з[аголовком] “Сборник на Министерството Народното Просвещение”¹¹. Видавництво як на тепер заповідаєся дуже красно і буде щодо змісту дуже цікаве. Межи іншими має бути в нім поміщена цікава стаття М. Драгоманова о болгарських легендах в порівнянню з легендами українськими. Одно тільки можна би закинути “Сборникови”, а се: що его видавництвом буде займатися міністерство. Круг читателів в Болгарії не єсть ще так широкій як н[а]п[р]иклад] в Росії, де нікому нічого не завадить, если міністерство видає своїм коштом і заходом “Журнал Народнаго Просвещения”. Між тим, для Болгарії се має велику вагу. Видавництво міністерства, по-перше, робить непотрібно конкуренцію приватним видавництвам, далеко старшим і не так дуже злим. Ліпше отже було би дати поміч старшим видавництвам, аніж сотворювати без потреби видавництва нові. Но єсть ще друга не менша важна причина, для чого уважаємо основанье правительственного журнала за непотрібне. Се недогідності, що містяться власне в урядовім характері такого видавництва. Звісна річ, що при кождім урядовім видавництві цілий апарат єсть дуже скомплікований: осібні коректори, осібні переписувачі і т[ак] д[алі], а всім треба добре заплатити. Крім того, єсть ще і то зло, що таке видавництво стаєсь звільна монополем кількох урядників, побираючих і без того значні заплати. В своїм власнім інтересі уміщують они переважно свої утвори, самі наймаються опісля за коректорів, бо – як сказано – все те треба добре оплатити.

Великою несподіванкою в болгарській письменности єсть нова болгарська Хрестоматія. Перша Хрестоматія видана перед кількома роками заходами двох болгарських писателів Вазова¹² і Величкова¹³ (оба цанковисти) виглядала досить скромно, но все таки в ній молоденька болгарська література могла приглянутися по першій раз своему обличчю. Нова Хрестоматія, видана учителями Костов¹⁴ і Мишев¹⁵ (також цанковисти), пере-

виспає всі очікування і можна сказати по правді, що ми, Русини, подібної Хрестоматії не маємо доси. Цілий матеріал упорядкований після родів поезії. До всіх важніших (своїх і чужих) писателів додані докладні біографії і зміст важніших творів. Для нас особливо цікавий другий том (поезії), в котрих болгарська молодіж має нагоду бодай дещо познакомитися з Шевченком. Біографію (дуже коротку) Шевченка подав Хр. Кесяков¹⁶, бувший правник львівського університету. Також з-під его пера вийшли переклади деяких Швченкових творів: “Тополя”, початок “Послання”, “Що діяти?” і “Вечір на Україні”. Переклади Кесякова відзначаються передовсім зрозумінням оригіналу, зате менше удалася гладкість стиха. Далеко ліпшими щодо форми суть переклади із Шевченка знаних двох болгарських писателів: Любена Каравелова¹⁷ (“Тече вода в синє море”) і Петка Славейкова¹⁸ (початок “Кобзаря”).

Драгань

Діло (Львів). – 1889. – 3(15) листоп. – Ч. 247 і 248. – С. 1.

№ 137

**1890 р., січня 23 (лютого 4). – Висновок цензора
Петербурзького цензурного комітету Алфьорова
про необхідність заборонити книги М. Драгоманова
“Историческая Польша и великорусская демократия”
та І. Франка “На дні”**

Головне управління у справах друку надіслало в цензурний комітет подання київського губернського жандармського управління і двох книг:

1) “Историческая Польша и великорусская демократия” – т[вір] Драгоманова (Женева, Друкарня “Работника”¹ і “Громади”, 1881 р.) на російській мові і 2) “Дрібна бібліотека”, № 14. “На дні” (“На дне”), суспільно-психологічна студія Івана Франка (тобто соціально-психологічний етюд), пропонуючи цензурному комітетові, розглянувши зазначені книги, дати свій висновок, стосовно до питань, викладених у відношенні Київського жандармського управління, а саме: чи належать ці книги або яка-небудь з них до числа надрукованих:

- 1) З метою заохотити до виступу чи явного непослуху верховній владі;
- 2) Хоча й без прямого і неприхованого заохочення до настроювання проти верховної влади, намагаються протидіяти, або піддавати сумніву недоторканість прав її, або ж зухвало засуджувати встановлений державними законами спосіб правління або порядок наступництва престолу;
- 3) Чи не належать ці книги до числа безумовно злочинних видань;
- 4) Чи може вони вилучені лише з обігу.

1. "История Польши и великорусской демократии" Драгоманова належить до числа найреволюційніших видань, що друкувалися російськими соціалістами і політичними злочинцями за кордоном.

У цій книзі проповідується повалення існуючого тепер у Росії порядку управління, боротьба з самодержавством, відділення України, Польщі і Кавказу й утворення з них окремих незалежних й автономних областей, визнання повної рівноправності всіх областей і національностей; водночас з викладом історії боротьби Польщі з Росією, польських повстань, відношення Малоросії до російської держави і найрізноманітніших етнографічних даних, детально викладається програма дій, яким мають слідувати революціонери для досягнення своєї мети, хоча, між іншим, при цьому немає прямого підбурювання до відкритого виступу, терору і політичних убивств, бо останні вважаються недійсними і недоцільними.

"Виконавчий комітет (мовиться на стор. 9), який переміг до цих пір особистість імператора Олександра II, хоча ще не переміг самодержавство у російській державі, ставить найближчою метою переворот у Росії, скликання Установчих зборів, обраних загальною подачею голосів і [тому] [п]о-дібне)". Книга Драгоманова наповнена, крім того, широкими витягами з твор[ів] Герцена, із "Набата"², "Земли и воли"³, "Черного передела"⁴ та інших революційних листівок, а також з прокламацій, листів Желябова й інших анархістів та революціонерів і т. д.

Зважаючи на вищевикладене, книга ця відноситься саме до таких, які називаються у питаннях 2 і 3 поставлених Київським жандармським управлінням.

II. "На дні", тв[ір] І. Франка. Описується арешт австрійськими властями, за відсутністю паспорта, молодого освіченого панича, його без суду і розправи ув'язнюють у тісний, темний, вонючий карцер, де давно вже мучиться 9 бродяг із простонароддя, покидьки суспільства, голодні, змучені і хворі. Кілька днів молодий інтелігент проводить у цих жахливих умовах і напередодні його звільнення йому вночі з метою пограбування перерізує горло один із бродяг, здичавілий, доведений злиднями, нещастями і грубощами тюремщиків до тваринного стану.

Хоча зміст цього оповідання не може бути визнаний злочинним, все ж він здається надто тенденційним за своїм крайнім реалізмом і за тим гнітючим враженням, яке автор має на увазі зробити на читача описом неподячності, звірств і безапеляційного свавілля поліції, жертвою якого є ні в чому не винна освічена молода людина, просякнута любов'ю до страждених і взагалі, як це видно із розповіді, прихильник соціалістичних теорій.

Такий твір за своїм змістом до поширювання в Росії не міг би бути ні в якому разі дозволений, хоча в списках заборонених книг ця книга не значиться.

Цензор Алфьоров

23 січня 1890 р.
С. -Петер[бург]

Резолюція: “Комітет, цілком поділяючи думки цензора, ухвалив: доповісти про вищевикладене Головному управлінню у с[правах] д[руку].

ЦДІА у Санкт-Петербурзі. Ф. 777. Оп. 4. Спр. 156. Арк. 27–28. Машинопис. Переклад з російської. Опубл: Красный архив (Москва). – 1940. – N 1(98). – С. 265; Іван Франко. Документи і матеріали. Київ, 1966, – С. 141–143.

№ 138

1890 р., березня 1(13). – Донесення Дирекції поліції прем'єр-міністрові Австрії про антиурядовий рух серед польської молоді, що навчається у вузах Швейцарії, Франції та ін. країн і її зв'язок з М. Драгомановим

КОПІЯ

донесення ц[ісарсько]-к[оролівського] Директора поліції в Кракові від 13 березня 1890 [р] № 163 ц[ісарсько]-к[оролівському] прем'єр-міністру

Маю честь подати Вашій Ексцеленції наступне донесення про рух, що став помітним останнім часом, і який має національно-соціалістичні ознаки серед польської молоді, що навчається у вузах Швейцарії, Франції, Познані, Російської Польщі та Галичини.

Уже 1882 року в Парижі організувалося соціалістичне товариство “Lud polski” (“Польський народ”), яке в серпні того ж року видало відозву, де своєю кінцевою метою проголосило ліквідацію державних привілеїв і прав власності на землю, фабрики, знаряддя праці. Як засоби для досягнення цієї мети рекомендувало писемну та усну пропаганду, легальні і таємні товариства і як необхідність – революцію. У жовтні того ж року на інтернаціональному конгресі, що відбувся в м[істі] Кур, представник галицьких соціалістів Болеслав Лімановський вніс пропозицію утворити польську соціалістичну партію. Його пропозиція була відхилена в результаті опозиції відомого з першого Краківського конгресу соціалістів Людвіга Варинського і Російської Польщі. Однак, думку про заснування польської соціалістичної партії не полишили; Лімановський продовжив її пропагувати через свої твори “Патріотизм і соціалізм”, Женева, 1883 р., в яких він намагався ототожнити соціалізм і польський патріотизм. Та тільки поразка, яку отримала соціалістична партія “Lud polski” 1884 р[оку] в результаті численних арештів її членів та керівника Бардовського у Варшаві, спонукала інших польських соціалістів надати соціалістичній пропаганді видимість агітації за незалежність Польщі.

З цією метою вони заснували у 1885 р[оці] Російсько-польсько-литовсько-русинський Комітет, не погоджуючись, однак, з програмою, яка з'яви-

лася в той час у Львові і пропагувала відновлення Польщі у кордонах 1772 року. Ідею цю висунув член комітету Томас Вітольд Наркевич – Йодко з Росії. У грудні 1885 року він був заарештований у Львові і висланий з країни за кордон.

Відтоді цей з вигляду польський, але в дійсності соціалістичний рух набирає все окресленішої форми. Спочатку почали об'єднуватися між собою засновані за кордоном товариства польської молоді. У грудні 1887 року на I польському Конгресі емігрантів у Женеві з'явилася спілка місцевих товариств польської молоді. Вже у січні 1889 р[оку] на I польському Конгресі емігрантів у Женеві з'явилася спілка місцевих товариств польської молоді. Вже у січні 1889 року в Парижі виходить орган нової соціалістичної партії “Робудка²” (“Підйом”), який редагується Болеславом Лімановським, його видатним керівником. Незабаром і в Галичині відчувалися результати цих подій.

У березні 1889 р. у Львові відбулася зустріч університетської, політехнічної та ветеринарної молоді, а також студентів лісового училища, яка вказала на тісний зв'язок ініціаторів зустрічі із спілкою товариств польської молоді за кордоном. Цей зв'язок підкреслюється також уповноваженням, наданим спілці на відмову від стипендій Христіана Островського. Також із конфіскованої в Кракові у квітні 1889 р. у слухача університету Романа Баранецького кореспонденції студента Ігнаца Дашінського видно, що вищезгадана зустріч мала на меті злиття всіх товариств польської молоді всередині країни і за кордоном в одну велику Спілку з пізнішою метою створення сильної соціалістичної польської партії.

Незабаром у Кракові з'являється проспект виданого спілкою журналу “Ognisko³” (“Вогнище”) – органу польської молоді, що навчається у вузах.

Програмні статті “Ogniska” в номері I від квітня 1889 р. і номері 3 від жовтня 1889 р. (оскільки частіший вихід унеможлилювали конфіскації, завдяки властям) повністю ідентичні з опублікованою у Львові у 1885 р. російсько-польсько-литовсько-русинським комітетом і в Парижі в січні 1889 р. журналом “Робудка” програмою польської соціалістичної партії, яка своєю кінцевою метою мала національну соціалістичну пропаганду відродження конфедерації самостійних польського, русинського і литовського демократичних суспільств на соціалістичній основі.

Видавці “Ogniska” підтримують активні зв'язки із всіма товариствами польських студентів всередині країни і за кордоном, діють у постійній згоді з видатними керівниками соціалістичного руху: Болеславом Лімановським в Цюриху, Сігізмундом Балицьким в Женеві, Едуардом Пшеворським у Парижі, Михайлом Павликом, Іваном Франком і Владиславом Вислоухом у Львові, а також з відомим керівником російської соціалістичної партії Михайлом Драгомановим. Таким чином, “Ognisko” має однакову мету із Спілкою об'єднаної польської молоді. Його видавці – це група членів Спілки.

Для представлення доказів з вищезгаданих фактів я дав розпорядження, попередньо, отримавши згоду місцевої прокуратури, провести 6-го ц[ього] м[ісяця] обшук в адміністративному приміщенні “Ogniska”; що знаходиться в квартирі виключеного з 4-го семестру слухача університету редактора “Ogniska” Габрієля Гурського, у студента Ернеста Брайтера, Адальберта Шукевича, Романа Баранецького, Франца Сенкевича, Маріана Кулчинського і літератора Вільгельма, а вірніше Вольфа Фелдманна. При цьому, саме у Габрієля Гурського, були знайдені численні компрометуючі його твори, статuti Спільки товариств польської молоді схвалені III конгресом цих товариств, який відбувся у Парижі 1889 р[оку], надруковані в Женеві, скріплені службовою печаткою правління Спільки польської молоді. Особливо цікавою є конфіскована у Гурського, складена Спількою товариств польської молоді на їх конгресі в Парижі в липні 1889 р[оку] резолюція, згідно з якою прагнення польських революціонерів повинні бути спрямовані на завоювання національної, політичної і соціальної незалежності поляків, русинів і литовців і майбутню федерацію цих незалежних один від одного трьох слов'янських народів, та що вичерпна дискусія і прийняття остаточного рішення з цього питання повинна відбутися на наступному конгресі товариств польської молоді.

Таким чином, Спілька товариств польської молоді за кордоном являє собою добре створену організацію, що має свій власний статут, своє правління і намагається нахилити всі існуючі в Австрії, Пруссії і Росії товариства польської молоді, що навчається у вузах, до вступу у Спільку. Спілька ця має на меті соціальний і політичний переворот, а журнал “Ognisko”, що далі виходить у Кракові, був визнаний на згаданому Паризькому конгресі органом цієї закордонної організації. Редактор “Ogniska” Габрієль Гурський підтримує постійні зв'язки з цією організацією і відповідно звинувачується за § 285, 286 і 287 держ[авного] з[аконодавства]. Виходячи з вищезказаного, я подав на нього заяву в ц[ісарсько]-к[оролівську] прокуратуру з додатком конфіскованої в нього і його товаришів кореспонденції та друкованих видань.

Дозволю собі донести Вашій ексцеленції з шанобливою відданістю про те, що цей, інсценований польськими емігрантами рух, був імпортований в Галичину, Познань, Росію і саме, як я дізнався з Варшави, в місцевих вищих навчальних закладах і навіть у старших гімназійних класах він знайшов дуже багато прихильників, які пізніше стали пропагандистами цієї ідеї в галицьких навчальних закладах.

Ідентичні донесення подані Наміснику Галичини.

Краків, 13 березня 1890

ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2757. Арк. 2–7. Оригінал. Переклад з німецької

**1890 р., жовтень. — З повідомлення про незадоволення
у російських сферах з приводу призначення
М. Драгоманова професором Софійського
університету**

Велике невдоволення в російських сферах урядових викликало покликанне б[увшого] проф[есора] Київського університету п[ана] Драгоманова, на катедру в болгарськiм університетi в Софiї. Correspondence Balcanique пише: “Звіщають нас з Софiї, що навіть сi полiтики болгарськi, котрi не суть противниками Стамбулова, не похваляють пропозицiї, зробленої Драгоманову, добачуючи в нiй провокацiю i так вже ображеної Росiї. Як звiсно, проф[есора] Драгоманова, проживаючого в Швейцарiї, вважають проводирем сеї української партiї, котрою спiльно з Поляками, на случай вiйни, має покористуватися примире потрiйне яко головним орудем проти Росiї. Перенесенне точки тяжестi з Швейцарiї до Софiї єсть фактом, на котрий не може рiвнодушно глядiти ані Росiя, ані сьвiт Балканськiй. Не потребуємо зовсiм, каже Correspondence, щоби кидано нам нову iскру незгоди, що не має нiчого спiльного з iнтересами балканськими, а служить тiлько оружем в чужих руках для чужої мети”. Видавана в Петербурзi “Славянская Корреспонденцiя” додає з свого боку, що Поляки не пiдуть разом з Драгомановим.

Правда (Львiв). — 1890. — Вип. I. — Т. I. — С. 79.

№ 140

**1890 р., грудень. — Повiдомлення про повернення
росiйською цензурою примiрника “Гомерової Одиссеї”
i дозвiл продавати в Росiї новелу I. Франка “В потi чола”
з передмовою М. Драгоманова**

В жовтневому випуску “Правди” (стор. 159) подали ми вiстку, що “Главное управление по дьялам печати” звернуло нерозрiзаний екземпляр перекладу “Гомерової Одиссеї”, виданого нашим накладом i не допустило його до продажу в Росiї. Ми прохали, щоб усi руськi газети подали до вiдомостi своiх читачiв сей факт, одначе оповiстило про се тiльки “Дiло”. — Нещодавно вичитали ми в “Kunjer-i Lw”, що цензура росiйська дозволила продавати в Росiї тут виданi новелi Iвана Франка “В потi чола” з переднiм словом М. Драгоманова. Хто зна, може й “Одиссея” не видала б ся була так небезпечною Росiї, як би була постаралась о льояльнiйшу фiрму, як редакцiї “Правди”?!

Правда (Львiв). — 1890. — Вип. X. — Т. III. — грудень. — С. 296–304.

№ 141

1891 р., лютого 16 (28). – Замітка в газеті “Кур’єр Львівський” про відгук болгарського уряду на ноту російського уряду з приводу М. Драгоманова

Про проф[есора] Драгоманова болгарський уряд висловився у знаній читачам вербальній ноті, поданій представникам європейських великодержав у відповідь на російську ноту так: “П[ан] Михайло Драгоманов очолював до 1875 року кафедру загальної історії у київському університеті. Від цього обов’язку він був звільнений з приводу декількох своїх статей, опублікованих, правда, за дозволом царської цензури, в яких він критикував шкільну програму гр[афа] Толстого, міністра освіти для українських губерній. Обвинувачений за часів померлого царя Олександра II в сепаратистських стремліннях, був змушений подати у відставку, і йому виразно заборонено викладати в українських університетах (у Києві, Харкові та Одесі). Він виїхав з Росії за паспортом, виданим йому київським генерал-губернатором. Від часу свого виїзду за кордон, він опублікував багато праць, які свідчать про те, що він завжди був свідомим противником насильства і вбивств як політичних засобів. Крім того, він здобув собі дуже почесне місце в науковому світі. П[ан] Драгоманов тільки два роки працює в міністерстві освіти в Болгарії, де керує кафедрою загальної історії у вищій школі в Софії. У російській ноті не поставлено проти нього жодного закиду, що був би оснований на якомусь дійсному факті, коли, навпаки, із зібраних про нього інформацій, стає очевидним, що він повністю відданий історичним та філологічним студіям, не належить до жодних таємних товариств і зовсім не заслужив на жоден закид, крім, хіба того, що він є українським сепаратистом.

Кур’єр Львівський (Львів). – 1891. – № 59. – 28 лютого. – С. 3–4. Переклад з польської.

№ 142

1891 р., серпня 3(15). – Мандат М. Драгоманова на II з’їзд радикалів у Львові

КАРТА ВСТУПУ

На другий з’їзд радикалів у Львові
3 і 4 октября 1891 р.
для тов. Михайла Драгоманова

Справи, котрі мають бути порушені

1. Ревізія програми, референт В. Охримович

2. Внутрішня організація й фонди партії, реф[ерент] Яків Невестюк.
3. Орган партії, реф[ерент] М. Павлик.
4. Засноване радик[ально]-просвітнього товариства у Львові, реф[ерент] М. Павлик.
5. Акція партії серед селян і робітників, реф[ерент] Д[окто]р С. Данилович.
6. Становиско партії до інших партій та інституцій, реф[ерент] Д[окто]р Р. Ярославич.
7. Найблизша політична діяльність партії. реф[ерент] Ів. Франко.
8. Внески й інтерпеляції.

Початок 3 октября точно о 6 год. вечір.

Вступ тільки за показом отсеї карти. Гости виключені.

Львів, 15 августа 1891.

Іван Франко
Мих. Павлик

Др. Северин Данилович
Др. Роман Ярославич

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 91. Арк. 2.

№ 143

1891 р. серпня 3(15). – Стаття І. Франка в журналі “Народ”, “Болгарські праці М. Драгоманова”¹

“Ne frustra panem bulgaricum comedam”^a – сказав собі мабуть д[обродій] Драгоманов, коли уряд болгарський з далекої Женеви завіззав его до Софії, щоби там помагав організувати перший болгарський університет. І, справді, знаючи незломну енергію і невтомиму трудолюбність нашого вченого і публіциста, можна було з гори доміркуватися, що даром хліба болгарського він їсти не буде, що які б там не були его матеріяльні обставини, який би там не був плохий стан его здоров’я, він певно не пожаліє себе, а зробить далеко більше. І справді, намагаючи братам Болгарам зорганізувати перший болгарський університет, д[обродій] Драгоманов поміг їм рівночасно поставити на ноги поважне, наукове видавництво “Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, издава министерството на народното просвъщение”². “Сборника” сего вийшли досі три чи чотири спорі томи (велика 8-ка. кождий том по 700-800 сторін). Кождий том сего видавництва поділений на три части: наука, беллетристика, критика, матеріали з уст народа. Про вартість сих остатніх, в котрих доборі і упорядкованю видно вмілу впорядчика “малорусских преданий и рассказов” та співвидавця “Исторических песен малор[усского] народа”³, нема що ши-

^a Не даремно буду їсти болгарський хліб (лат.)

роко говорити. В відділі беллетристики “Сборникъ” подав відразу правдиву перлу болгарської літератури, обширний роман чільного тепер болгарського поета Івана Вазова “Под игото” (“Під ярмом”). Що в відділі науковим праці нашого знаменитого земляка займають саме чільне і почесне місце і запевнюють сему виданню тривку наукову стійність та високе місце в раді всіх того рода видавництв у Європі, се для читателів нашої часописі, що мали нагоду ближше пізнати М. Драгоманова і як публіциста і як ученого, також не буде нічим дивним і несподіваним.

Доля зробила Болгар нашими сусідами, від них колись плили до нас перші хвилі світла, йшли перші книги, йшли й люди, що в тяжких злигоднях служили нашому краєві як могли і вміли, як ось Григорій Цамблак⁴ і др[угі]. Та за се ми добре відплатились їм в біжучому столітті, коли їх притисли найтяжші злигодні. Від нас, можна сміло сказати, вийшов перший міцний та ясний товчок їх національного відродження. Наш угорський Русин Юрко Гуца⁵, що втікши з Австрії перед рекрутчиною, прозвався в Росії Юрієм Венеліним, як будитель народного духа болгарського, воскреситель їх славної минувшини стоїть гідно обіч імен таких болгарських патріотів як Любен Каравелов, Раковський⁶, брати Міладінови⁷, Заря Стоянов⁸.

Тепер пора змінилася. Болгарія стала державою хоч про око самостійною; від неї самої, від її внутрішньої культурної і політичної праці залежить в значній мірі те, чи вона оставатись буде далі більше або менше самостійною. Патріоти-ентузіасти, патріоти – гайдуки та борці, як Христо Ботйов⁹, Раковський, Любен Каравелов і Стоянов тепер минулися і місця для них не стало. Обставини вимагають тепер патріотів-реалістів, людей з широкою освітою, широким поглядом на світ і людські відносини, поглядом не затісненим мілкими національними завистями та ненавистями, гордощами та самохвальбою. І в таку пору доля посилає болгарам в учителі чоловіка як найвідповіднішого. Хто знає широкі політичні і наукові погляди М. Драгоманова, его непохибно вірне чуття в оцінюванні людей і відносин, а при тім его острій критичний ум, що не поклонюється ніяким авторитетам, не модиться на ніякі хоч і як блискучі кручки та фрази, а всюди шукає конкретного, загального, основного, – той певно признає, що ліпшого вчителя для болгарської молодіжи а зразком совітнішого робітника коло засновання так важної інституції болгари не могли найти.

Щасливі Болгаре! Ми Русини-Українці як та євангельська вдова даємо їм “от убожества нашого”, даємо їм більше ніж маємо, а властиво даємо те, чого самі не маємо. Ще в початку XVII віку пора було у нас закластися міцним завязкам наукової роботи, тоді коли Памво Беринда¹⁰, Смотрицький¹¹ і др[угі] клали підвалини славянської філології, коли автор “Палінодії”¹² з колосальним по тодішньому апаратом науковим виступав в обороні православної віри, а автор “Перестороги”¹³ в обороні також православія бистроумно розбивав такі католицькі легенди (про побут св. Петра в Римі), котрі приняла й православна церков, приймає й такий Ренан, а

розбиває такий знавець історії перших віків християнства, як Ліпсіус¹⁴. От тоді, при братствах церковних у Львові, Вільні, Луцьку, при академіях у Острозі¹⁵ та Замостю¹⁶, при колегії в Києві¹⁷ слід було засноватись у нас тривким організаціям для праці наукової. І вони починали організовуватись, і були б м̀же пустили коріння, коли б не нещасні наші обставини, не підкопи Єзуїтів, не руйнуючі війни козацькі, сполучні з незлічимими нападами татарськими. Від того часу, можна сказати – від 1648 р. пішло нашому науковому і освітньому життю з Петрового дня. Працею Смотрицького та Копистенського користувався хто хотів, користувались Сербі і Москалі, не засвоївши собі его методи, вихованці кієво-могилянської академії понесли зерна освіти в Москву, Петербург, Тулу, навіть у Тобольськ, а “Швець остався без чобіт”. Що більше, той бувший швець так щиро привик ходити без чобіт, що тепер, коли явилась хоч невеличка можливість мати свої чоботи, він силоміць викидає їх за пліт, цурається їх як тяжкого лиха, як “компромітації”, як чогось, що не згожується з его “національною вдачею”. І нехай собі в наших чоботях ходять чи Москалі, чи Поляки, чи Болгари у нас їм нема місця.

Хто читав “Австро-руські спомини”¹⁸ М. Драгоманова (вони ще не доведені до самих цікавих моментів), той міг хоч трохи вглянути в заколот тої боротьби, яка у нас, в Галичині велася довгі літа темним недумством, обскурантизмом, боязливою заскоружлістю та бюрократичним формалізмом проти всяких, часто поновлюваних проб – заснувати у нас, у Львові, при товаристві імені Шевченка¹⁹ чи при якій іншій організації, осередок поважної наукової праці. Товариство імені Шевченка! Подумайте собі, що би то було, як би воно від часу свого засновання 20 літ тому назад видало було 20 томів праць наукових, кождий том хоч в третину того, що видає болгарське міністерство! Гадаєте, що се було неможливе? Що на те треба було міністерських фондів? Он “Кієвская Старина”²⁰ опублікувала вже звиш 30 товстих томів, а простояла прецінь звиш 10 літ працею і жертвами приватних і зовсім неможлих людей. А на наше видавництво певно найшлась би була й субвенція краєва, а може й державна, коли б тільки воно було справді наукове і загально-інтересне. І який круг людей можна було підховати довкола такого видавництва, яке становище можна було вже самим фактом его існування здобути собі серед Поляків, поміж другими Слав’янами, перед Німцями і державою! Д. Романчук жалувався в своїй парламентарній промові на те, що Русинів в Австрії мало знають. Питаємо: по чім їх мають знати? Чим вони себе показали? Своім географічним положенням, котре вони, як каже приповідка, “собі не вискакали” і котрого самі не розуміють та не вміють використати? Чи такими репрезентатами, як Сінглевичі, Охримовичі, Барвінські та Брилинські?²¹

Ну, скажіть, що є інтересне або хоч би зрозуміле для освіченого чужоземця в галицько-руській публіцистиці, науці, беллетристиці? Як ще в 1848 році Могильницький²² сказав: “О як щасливі самоуки!”, так і досі вся галицько-руська культурна продукція іде за тим словом. Ділетантизм,

самоуцтво або прямо недоуцтво на кождім полі. Сему власне повинно і мусіло б було зарадити насновання осередка поважної наукової праці у Львові серед Русинів, як тепер хоч потроха починають зараджувати такі ж організації, засновані Поляками для польських цілей. Та ба, не так у нас склалося. Пора національного йойкання та мурликання мусіла у нас вижитися і пережитися “в полноте времени”, а швець мусів остатися без чобіт!

От такі то гіркі думки збуджує в нас вид тих чотирьох товстих томів болгарського “Сборника”, виданих за почином, порадою і в великій мірі працею нашого земляка, котрий на своїй землі не найшов місця для своєї праці. А тепер скажемо кілька слів про самі праці, головню ж про дві, надруковані в перііх трьох книжках “Сборника”, бо третьої, що поміщена в четвертому томі, ще нам не довелося прочитати.

В першій томі “Сборника” поміщена в цілості стаття “Славянскія сказанія за пожертвованіе собственно дѣте”. Ся стаття не останеся зовсім чужою й нашій публиці, бо в перекладі на нашу мову її почала друкувати відновлена в Чернівцях “Руська Школа”²³ під редакцією д[окто]ра Ст. Смаля Стоцького²⁴. Стаття розпадається на два розділи, попереджені невеличким вступом про значінне народної словесності і міжнародний елемент в нар[одній] словесності. Автор коротко згадує ту про почин розслів “народної, або красще сказати устної словесності” в другій половині XVIII віку і про розвій тих розслів, що переходив кілька ступенів. Зразу збирачі устного матеріалу серед кожного поодинокого народа вважали той матеріал витвором виключно сего народа, впливом душі народної, добирались в нім до слів давної мітології і старовини своїх предків, а далі почали бачити мітологію і аллегорію та сімболістику навіть там, де її зовсім не було. З часом під впливом розширення матеріалів і дослідів, а головню під впливом розбуджених у Європі студій над мовами, віруванням і літературою народів Азії, нових і давніх, учені побачили, що в устній словесності ріжних і нераз далеких від себе народів “є много спільного і що те спільне можна розділити на два розряди: 1) похоже внаслідок похожости людської природи, особливо на однакових ступнях розвитку, і 2) похоже в наслідок прямого запозичення одним народом у другого, внаслідок переходу творів словесності чи то способом письменної чи устної передачі”.

Позаяк перехід той дуже трудно, а звичайно й неможливо вловити, так сказати, на горячих слідах, а завсігди в науці маєся діло з результатами того переходу, нераз дуже сильно зміненими, повриваними, попутаними і повязаними зі складовими частями інших творів, для того наука про сі твори вимагає дуже бистрого ока, обширної знайомости матеріалу і холодного критичного розуму, щоб не дати звестися привидам, не взяти річей запозичених та занесених за питому власність даного народа, розпізнати в творах сильно змінених, в неясних нераз уривках основні, типові риси певного твору і при всім тім бути дуже осторожним в виводах та заключеннях. Щоб мати певний критерій, чи якийсь твір устної словесності є оригінальним витвором народа, чи позиченим з заграниці і переробленим, на це не раз треба

бути і філологом, і істориком на широкий розмір, і тонким психологом. Не раз один натяк у якімось словеснім творі, натяк, котрий многі покоління при устній передачі того твору передавали одні одним без тямки і застанови, кидає дуже важне світло і на повстанне того твору, і на його хронологію, на рівень чуття, ідеалів і думок серед народа, у котрого переховується той твір.

Між пам'ятниками народної словесности особливо важними для характеристики "народної душі" одно з чільних місць займають перекази релігійного змісту. Перекази ті у народів європейських звичайно мають окраску християнську. Се не перепиняло вчених давнійшої, мітологічної школи бачити в них підкрашені чужою краскою витвори питомонародні, автохтонні, і душкуватися в них слідів дохристиянських вірувань та культів народних, або навіть брати факти, розказані в тих пам'ятниках прямо як характеристику вдачі даного народа. І так н[а]пр[иклад] в книжці Ербена²⁵ "Сто славянских народных сказок и повестей в подлиннике" (Прага 1865) під титулом "Болгарсько гостеприймство" розказано повість про те, як Бог в виді старця прийшов до одного Болгарина і попросив его, щоб той зарізав свою дитину, спік її і угостив його тим м'ясом. Болгарин без опору сповнив його волю, але коли заглянув до печі, чи готова печеня, побачив, що дитина була жива і здорова. Очевидно, що болгарський патріот, котрий записав цю повість із уст народа, думав, що вона справді характеризує спеціально болгарську гостинність. Тимчасом д[обродій] Драгоманов зводить до купи множество оповідань на цю тему у ріжних народів і показує, як вони розщиплювались та спліталися з іншими темами. Автор розріжнює три групи тих оповідань: перша, з признаками найдавнішої давнини: заховалася на Україні Марія, тікаючи перед Іродом з дитиною Ісусом, входить до хати, одної жінки, що пече хліб, Марія кидає дитину тої жінки у огонь, кладе в колиску Ісуса і просить жінку, щоб сказала Іродові, що се її син. По відході Ірода показується, що дитина в печі жива, - з неї спісля виростає цар Папарим. В великоруській пісні легенда ця о стілько змінена, що на просьбу Марії жінка сама кидає свою дитину в огонь для урятування Христа.

Друга група оповідань далеко складніших. Типове оповідання сеї групи також українське (Чубінський П. 355–357): три брати вандрують з Богом, при божій помочі вони забогатіли, опісля Бог приходить до них в виді подорожного, два перші не приймають его, а третій гостить его, а для вилічення его від поганої слабості (вошей) его жінка зваджується спекти свою дитину, щоби її салом змазати хорого старця. Дитина в печі остається жива і бавиться червінцями, старець щезає. До сего типу підходять найблизше варіанти болгарські, в котрих так само, як і в українським сплетено до купи оповідання про вандрівку Бога по землі і про посвячення дитини для вилічення якоїсь поганої хвороби. В інших варіантах ця друга частина виступає самотійно, як ось в сербських піснях про діякона Степна, де мати діякониха посвячує на розказ двох подорожних (ангелів) свою дитину, щоби

уздоровити сім німих і дев'ять сліпих, далі, в церковно-руській рукописній повісті "Слово ђ христолобивом купце, емуже сотвори напастъ бѣс." (Костомаров. Памятники старинной русской литературы, I, 117–18), де богач кров'ю своєї дитини лічить рани свого гостя з колишнього добродія. До того самого типу належить і грузинське оповідання про купця, котрий кров'ю своєї дитини вилічує проказу у сина свого добродія-гостинника. Сюди ж треба зачислити й деякі середньовікові поеми західно-європейські, повставші в часі хрестових походів, коли європейське лицарство познайомилось зі Сходом і принесло відтам багато відомостей, повірок і оповідань. До них належить і повірка о ліченню прокази кров'ю людською. Повірка ся лежить в основі старо-французької поеми "Amis et Amyles", де приятель посвячує без відома своєї жінки (так як у староруській і грузинській повісті) свою дитину для вилічення приятеля від прокази, і старо-німецька (пропущена д[обродієм] Драгомановим) поема лицаря Гартмана фон Ауе²⁶ "Бідний Генріх", де дівчина, дочка підданих, сама склоняє батька й матір, щоби посвятили її для вилічення її кров'ю прокази у їх доброго пана.

Як бачимо затим, у Європі розширені є властиво дві групи оповідань про посвячення власної дитини, а іменно посвячення дитини для виратування Ісуса від погоні, і посвячення її для вилічення гостя (добродія, приятеля, пана, Бога) від поганої слабості. До третьої групи віднести б можна хіба вище наведене болгарське оповідання у Ербена, де властиво не бачимо причини, для якої посвячено дитину. Неприналежною до сего круга оповідань ми вважали би наведену д[обродієм] Драгомановим бретонську легенду про св[ятого] Туїну, бо там дитина властиво не була зовсім пожегнута, а тільки случайно впала у окріп і зварилася.

Всі ті оповідання занадто зближені до себе, щоб можна похожість їх уважати случайною. Противно, вже само їх географічне розширення, а також релігійні і інші вірування, що лежать в їх основі, свідчать ясно, що жерел їх треба шукати не в Європі, а в Азії. Д[обродій] Драгоманов туди й звертається, і попадає перш усього на апокріфічні легенди мусульманські і християнські. В мусульманській легенді Фараон посилає свого воєводу Гамана²⁷ шукати новонародженого Мойсея²⁸; мати ховає Мойсея в піч і закладає дровами, а сама виходить. Гаман перетрясаши хату, запалює дрова в печі: мати вертає, бачить огонь, але Мойсей кричить до неї з печі, щоби не боялася, бо він живий. Основа тої легенди про Мойсея перенесена була з часом на Христа, і в апокріфічному "Евангелію о дїтствах Христа" або так званім "Евангелію арабським" спутано вже цю легенду з мотивом о виліченню слабості. Близько дому Марії в Вифлеємі жили дві жінки, що мали по одній хорій дитині. Одна з них випросила у Марії пеленку з під Христа, вшила з неї сорочку для своєї дитини, і дитина виздоровіла, а дитина другої жінки вмерла. Ця розгнівана одного разу кинула дитину своєї товаришки в натоплєну піч, але дитина осталась жива. Як бачимо, у обох сих апокріфічних легендах є елементи повісті української і вірші великоруської, але ще розрізнені, не зв'язані мотивом пожегнення. Мотив той, до-

ведений до таких крайностей, які стрічаємо в повістях європейських, не є властивий релігійним віруванням, ані християнським, ані магометанським і для того жерел его треба шукати ще далі, у буддистів, у котрих власне таке безграничне пожертвування є одним з основних догматів релігійних. В буддійських повістях бачить д[обродій] Драгоманов властиве жерело і повістей апокріфічних про Мойсея і Христа і повістей європейських про пожертвування дитини. Тут також знаходяться оригінали українських і болгарських казок про Бога-подорожного, сплетені опісля з повістями о пожертвуванні дитини.

II. Індійська література, величезна своїм об'ємом і безмірно важна для історії духового розвою всего людства, недавно тільки зробилася предметом систематичних дослідів європейських учених. Правда, деякі її твори перекладавались ще в XVII і XVIII віці вченими європейськими (грек Галанос і др.), але властивий розвій індійських студій у Європі починається тільки з кінцем XVII віку, рівночасно з тим зворотом до народности, до демократизму і романтизму, який в ту пору під різними форматами проявився і у Французів, і у Англічан, і у Німців. Першими піонерами індійських студій, видавцями і перекладчиками індійських текстів були Англічане; Англія й доси веде перед у тих студіях, і се натурально: аджеж Індія входить в склад величезної англійської держави.

Не місце тут оглядати подрібно, що і як зробили Англічане, а за ними й другі народи – Німці, Французи і Росіяне – для познайомлення Європи з мовою і літературою Індії. Цікавих відсилаємо до прекрасної книги Бенфея²⁹ “Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland”, в котрій ся власне партія може найкрасше оброблена. Ту тільки додамо, що помимо великого числа спеціальних праць, перекладів і дослідів жадна література європейська доси не має докладного, систематичного огляду літератури індійської. Огляд такий, без котрого історик всесвітної літератури, а особливо фольклорист так як без рук, не міг доси бути зладжений раз задля великого богатства індійської літератури, з котрої величезна часть, і то нераз найважніших творів, доси лежить в рукописах, часто недоступних європейским ученим, по друге за для величезної трудности в установленю якого небудь хронологічного ладу в тій літературі. Не кажучи вже о таких монструальних поемах, як Магабгарата³⁰ і Рамаєна³¹, котрі властиво є енциклопедії народної творчости індійської, куди многі покоління вкладали здобутки своїх думань, віруваня та витвори своєї фантазії, не кажучи про такі компіляції, як Панчатантра³², Гітонадеса³³ і др., котрих хронологію хоч в приближеню приходиться встановлювати по переводам на язики перський, арабський та жидівський (Benfey, Pantchatantra, I) – але навіть про таких чільних писателів індійських, як Клідаса³⁴, Паніні³⁵ і др. ми хитаємося в хронології о 100–400 літ. Очевидно, що при таким спутаню хронології писати історію літератури, котра з усіх наук історичних найбільше вимагає еволюційного погляду і найяскіше вказує стежки еволюції історичної в житю народа, являєсь ділом дуже трудним. Третя обставина,

котра дуже утруднює задачу історика індійської літератури се єї непостійний, флюктууючий і меженародний характер. Дуже небогато творів індійської літератури має імя авторів. Власність літературна там не має ціни, так що найбільша часть творів улягала численним переробкам, доповненням і розширенням, а нераз ті переробки (як н[а]пр[иклад] при Магабгараті) доходили аж до самої основи, до загальної тенденції твору, котру пізнійші покоління змінювали в противний бік від оригіналу, догоджуючи своїм змієним поглядам кастовим і релігійним. Часто лучаєсь таке (н[а]при[иклад] з Панчатантрою), що оригінал твору давно затратився, а дійшли до нас тільки пізні і дуже змієнені єго редакції, так що оригінал приходитьсь відтворювати по давнім перекладам перским, арабским, жидівским, монгольским і т. і., тай то таким, котрих оригінальні редакції також позатрачувались, а заховались тільки переробки третьої руки (Benfey, Pantchatantra, I). Не лекше діло і з тими творами, котрі стосунково переховались найліпше, як н[а]п[р]и[иклад] книги Веди³⁶; йїх початок і повільне складанє являєсь також загадкою, над котрою богато ще прийдесь ломати собі голову, а новійші дослідї показують в них здобутки праці не тільки многих поколінь, але також многих народів (Індусів, Персів і т. і., гляди Brunnho fer. Vom Pontus bis zum Indus). А в кінці зважмо величезний вплив, який мала Індія на пограничні народи з погляду еволюції релігійної і літературної, то-зараз ясно нам стане, що студювати індійску літературу без огляду на той єї вплив, на те величезне розгалуженє єї в Китаю, Тибеті, Монголії, Персії, Арабії, Передній Азії, а далі й Европі і краях підлягаючих єї впливам духовим – значило би студювати дерево тільки з оглядом на коріне і пень, але без уваги на галузе, листе, квіти і овочі.

Коли перед кількома роками був величезний вибух східно-азіятского вулькана Кракатоа³⁷, то викинув він у повітре таку масу мїлкого пилу, що той заповнив майже всю атмосферу нашої землі, так що й у нас кілька тижнів опісля по заході сонця все західне небо горіло рожево-червоним блеском – се соняшне проміне заламувалося в дрібнесеньких, а густо-літаючих зеренцях того вульканічного пилу. Отже й Індію з єї 4000-літнім духовим житєм, підсичуваним чудово-богатою природою краю можна би порівнати з тим вульканом. Не даром старо-руські повісти і великорускі вірші зовуть єї “богатою Індією”. В протягу своєї довгої історії перебувала Індія два моменти епохальні, котрі були безмірно плідними для розвою не тільки єї одної, але й усеї людської цивілізації. Перший з тих моментів, що поки що губитьсь в памороці доісторичної давнини, се завойованє краю між Індом і Гангесом племенами арійскими, що прийшли з заходу, мабуть з над південних берегів Каспійского моря, з нинішньої Вірменії. Довголітні, а може й довговікові бої з туземними племенами помогли розвितись у Індусів народній кастовій і державній організації, широкій мітології і величезній літературі релігійній (Веди) та епічній (Магабгарата і Рамаєна в перших редакціях). Другий дуже важний момент в історії Індії, се повстане великої реформації релігійної в єї лоні, за почином царевича Сакія-Муні³⁸, прозваного опісля

Буддою. Їго наука мала і має доси величезний вплив на всі народи східної Азії і має там безмірно більше прихильників, ніж християнство, котре буддистам видається тільки невдатною копією їх релігії. Буддизм мав великий вплив і на культурні краї на захід від Індії, краї передньої Азії й Європи. Нині вже не улягає сумнівови, що буддизм з його історією, догматикою і етикою мав чималий вплив на повстання великої реформації старого греко-римського світа, т. є. християнства. Многі оповідання про життя Христа, записані в євангеліях, повстали напевно під впливом таких же оповідань про життя Будди. Деякі важні етичні заповідні Христові, як любов ближнього, рівність людей перед Богом, любов ворогів і т. і., котрих не було ані у жидів, ані у Греків, находимо вже давніше і широко та з невимовною консеквенцією у буддистів. А не забуваймо, що від часів Александра Великого³⁹ тривав і не переривався зв'язок між Індією і Греками і що також Фенікіяне торгували з Індією і могли не одну звістку переносити відтам устно і до Палестини.

Вплив буддизму на західний світ не переривається з заведенням християнства, – протинно, він тягнеться майже непереривно аж до наших днів. Під впливом по троха буддизму, а по троха перської віри Зороастра⁴⁰ творяться в Мезопотамії християнські секти Гностиків⁴¹, Маніхейв⁴², Несторіян⁴³ і т. і., котрі своєю чергою мали великий вплив на розвій християнської догми з одного, а загального світогляду у християнських народів Європи з другого боку. Не забуваймо надто, що секти ті, особливо Несторіяне, мали деякий вплив на утворення нової азійської реформації – магомтанства⁴⁴. З другого боку парослі тих сект (павлікіяне⁴⁵, богуміли⁴⁶, катари⁴⁷, і т. і.) розійшлись в середніх віках по всій Європі і кинули в уми християнських народів могучу закваску, котра силою konieczности пхала релігійну, а далі й політичну думку людську що раз на нові ступні розвою. Від часу кровавої хрестової війни против катарів-Альбігойців⁴⁸, котрі, як сказав поет німецький Ленау⁴⁹, вмирали за ту думку, що по смерті нема ніякого дальшого життя – іде в Європі непереривний і все зростаючий потік релігійного вільнодумства. Кажучи словами тогож Ленау, котрими він кінчить свою знамениту поему о Альбігойцях,

Den Albsgensern folgen die Hussiten⁵⁰
Und zahlen blutig heim was jene litten.
Und den Hussiten folgen Luther⁵¹, Hutten⁵²,
Die Widertäufer, die Gevennenstreiter,
Die Stürmer der Bastille – und so weiter.

Не менше важний, хоч не так ярко впадаючий в очи був вплив буддизму на літературу, з разу індійську, а далі й літературу сусідніх, ба й усіх освітніх народів. Супроти давнього кастового брамінізму⁵³ буддизм був релігією демократичною, релігією масс, і мусів звертатися до них, подавати їм науку в приступній для них формі. “Глаголаніє притчами” винайдене було в Індії що найменше 500 літ перед Христом. А притчів тих, живо схоплених образів з природи і життя людського, сполучених з релігійно-етич-

ним викладом, а згрупованих довкола особи першого вчителя Сакія-Муни та его головних наслідників, набралось в Індії величезна маса. Зовуться вони там джатаками⁵⁴ і становлять і доси необхідну частину науки релігії і практичну підвалину науки моральної. От тим то не диво, що буддизм де тільки доходив, усе проявляв ся насамперед оповіданнями, притчами, джатаками; виклади їх, а де далі й сама основа змінювалися по троха, змішувалися з іншими оповіданнями того рода і приноровлювалися до обставин різних народів, різних кліматів і різних ступнів культури. Се повело за собою різні і не раз значно від себе відміні редакції буддійських навчаючих повістей, котрі при загальній любові азійських народів до оповідань, живо переходили з краю до краю і різними дорогами ненастанно посилалися й до Європи.

Загалом беручи на літературу індійську буддизм мав вплив некористний, бо придавив самостійну творчість поетичну, а натомісць вніс в літературу тенденцію, дідактизм, від котрого вона й доси не може отрястися. Великі національні епопеї перероблено в дусі нової віри, повставлювано в них довжезні оповідання дідактичні, цілі філософічні трактати, а під впливом буддових джатак зросла обширна література коротких оповідань, казок, байок, новел, котрі первісно завсігди мали виразну тенденцію, але з часом їх битові і психологічні подробиці оброблювалися докладнійше, тенденція блідла, і явився новий рід літератури, незвісний старому греко-римському світови, явилася новелла, котра перебувши довгу вандрівку з Індії через Турцію й Арабію, в XV віці зацвила в Італії під пером Боккаччі⁵⁵, Страпаролі⁵⁶, Базіле⁵⁷ і др., а далі в Іспанії, Франції і других краях Європи. Але се не були перші дарунки індійської літератури, принесені в Європу. Ще в VIII віці по Хр[исті] появляється ту грецький роман про Варлаама і Іоасафа⁵⁸, приписуваний святому Йоанови Дамаскинові⁵⁹, але без сумніву (по дослідям Лібрехта⁶⁰ і др.) зрадагований якимось геленізованим жидом після повісти індійської. Інтересно, що на підставі того роману (котрий в середніх віках і до найновіших часів був улюбленою лектурою по цілій Європі і виданий був навіть по нашому в 1634 році), церков християнска зачислила “індійського царевича Іоасафа”, т. є. не кого, як Будду, в число християнських святих. З Індії пішли улюблені середньовікові повісти європейські, як ось про Соломона⁶¹ і Китовраса⁶² (Морольфа, Мархолта⁶³, а врешті “бретонського” Мерліна⁶⁴); ту, здається, треба шукати також початку західно-європейських повістей про святий Грааль⁶⁵, котрі мали величезний вплив на цілий склад літературної традиції європейських народів.

Як сказано, зв'язок сих далеких і не раз дуже ріжностайно розвитих паростів з головним пнем – буддійськими джатаками, фантастичними або моралізуючими притчами, довгий час був незвісний ученим Європейцям, а й нині при недостаточнім знанню індійської літератури ми ледво ще можемо оцінити розмір того, що наші предки свідомо чи несвідомо запозичили з “Індії богатої”. Досить буде сказати, що один з найцікавіших витворів буддійської пропаганди, іменно джатаки (народження Будди; після вірування

своїх поклонників Будда раз у раз перероджується: він родився 700 разів то звірем та птахою, рибою, то чоловіком в найрізніших занятях і суспільних положеннях, поки вродився царевичем Сакія-Муні, а ще й по его смерті він перероджується далі, так що число джатак безконечне) тільки в 1880 і 1884 р[оках] діждалися переводу на англійську мову в повній збірці.

Із сего коротенького і поверховного огляду порозуміють, надіюсь, галицкі читателі важність студій орієнтальних літератур і літератури середньовікової для наукової оцінки нашої власної літератури писаної і устної, її мотивів і улюблених форм. Бо ж показується, що найбільша часть наших казок, байок звірячих, повірок і т. д. черпана іменно з того індійського і середньовіково-книжного засобу, котрому таким способом проходиться признасти перворядний вплив на духове виховане нашого народа і на уформоване его морального світогляду.

На жаль, студії орієнтальних язиків і літератур у нас в Австрії стоять дуже низько, так що галицкі Русини навіть при найліпшій охоті мало мають можности їм віддаватися. В Росії, бодай в обох столицях робиться в тім напрямі дуже багато. Що до середньовікової літератури західно-європейської, то там навіть провінціональні університети як кїївський і казанський мають замітних спеціалістів (Дашкевич⁶⁶, Колмачевський⁶⁷ і др[угі]). Д[обродія] Драгоманова треба уважати учеником не російської, а англійско-французької школи. Довголітній побіт у Женеві ввів его в самий осередок сучасного руху на полі фольклору і дав ему можливість зачеркнути его гранці значно ширше, ніж се можливе в Росії, де н[априклад] студії над порівнюючою історією релігій, котра прецінь є найважнішим осередком того, в що вірують народи, а затим і найважнішою частиною фольклору, мусять бути виключені з обсягу наукових дослідів. Як тісно в'яжеся у д[обродія] Драгоманова фольклор з наукою про еволюцію вірувань релігійних, се звісно тим читателям, котрі знають его статті про "Марію" Шевченка та про "науку теологічну в сучасній Європі" (літературно-наукова бібліотека⁶⁸ кн. 5). Що й студії літератур орієнтальних не чужі д[обродієві] Драгоманову, се не диво; він же ж історик, ї ще давно, в 1873 і 74 роках працював над дуже трудною темою з історії еволюції релігій орієнтальних, про Мітрусонце⁶⁹ (гл. его Австрорускі спомини). Добрим знавцем важніших творів індійско-перско-арабської літератури, переведених на європейські мови (д[обродій] Драгоманов сам не владає орієнтальними язиками) він показався н[а]п[р]иклад в гарній розправі про інтермедії Гаватовича⁷⁰, друкованій в "Кієвской Старине". Та від того часу обсяг его студій в тім напрямі значно розширився. В Софії ему прийшлося викладати історію Індії, Персії, Вавилону і т[ак] д[алі], що вимагало спеціального познайомлення з усіми важнішими європейськими працями на тім полі, і ось в своїх найновіших фольклорних працях, друкованих в "Сборнику" болгарського міністерства нар[одно]ї освіти, д[обродій] Драгоманов являється замітним знавцем староіндійської історії і літератури. Особливо треба се сказати про его новішу обширну працю "Славянски-те сказания за рождението на Константина Великий",

видрукувану в II і III томах “Сборника”, котрої розбір хоч побіжний хочемо подати ту нашим читателям.

В Європі, сучасній і середньовіковій, західній і східній стрічаємо групу чи навіть три групи оповідань, дивовижно посплітаних з собою, здавалось би, наскрізь фантастичних та проте прив'язаних (бодай декуди) до загальнозвістних імен історичних. І так в Сербії стрічаємо оповідання про чудесне основане Царгороду, котрий-ді збудований був не руками людськими. Основатель його, Константин, родився без батька, з попелу, що остався по спаленю якоїсь чудесної людської голови, і котрого частину взяла на язик царівна. Батько тоді царівни післав хлопця, уродженого з попелу, в світ, і казав ему не зупинятися, доки не найде місця, де б'ються дві злоки. Константин, так звався чудесний хлопець – надїїхав на місце, де нині стоїть Царгород і побачив там, як змिया обвивалася довкола терна: терен коле змию, а змिया кусає терен. “Отсе дві злоки б'ються”, – подумав Константин і обїїхав значний кусень простору від моря аж до того терна: куди проїхав, там стали мури міста. В тім оповіданю, мов у лушпайці горіха, є елементи трьох казочних кругів, що де інде виступають осібно, розвиваються самостійно або сплітаються одні з одними чи й з іншими мотивами, а іменно:

1) казка про чудесне вроджене дитини без батька;

2) казка про фатального хлопця, котрий походячи (справді або тільки на вид) з низького роду, призначений якимось віщуванем на те, щоби заняти царство замісто дотеперішного царя і задля того переносить ріжні преслідування від того царя, котрий знає про сю ворожбу;

3) казка про чудесне основане міста.

Ті три циклі казок розбирає д[обродій] Драгоманов осібно і в їх спутанню з іншими. І так казка про чудесне вроджене дитини без батька, від дівчини, котра понесла з попелу повставшого зі спаленя чудесної голови, находимо тепер тільки на сході Європи, у Славян^а: у нас мотив той сплетений з іменем Палія: у Поляків сліди его заховав у своїх творах Юлій Словацкий, роджений впрочім на Білій Русі^б, але остався він далеко виразнійше і в

^а Впрочім годиться згадати, що в західно-європейській літературі середньовіковій (книжній) і сучасній (устній) находимо велике множество казок, в котрих говориться про вроджене дитини без батька, а іменно з демона (оба Мерліни), з дерева, з води, з каменя, з вітру; сюди треба зачислити ті казки, де дівчина запліднюєся не натуральним способом, а самим бажанєм, позирком, усміхом, дотиком руки, поцілуєм і т. д. Богату літературу сеї теми гляди F. Liebrecht, *Otia imperialia des Gervasius von Tilburg*, стор. 68-70, 73. Та тільки всі ті групи казок, окрім може першої, не мають ніякого зв'язку з темою д[обродія] Драгоманова; Лібрехт уважає їх місцевим витвором європейским, останками старогерманської мітології - на скільки вірно - не беруся судити. (прим. автора).

^б Замічу, що сліди такої легенди видимо у него не тільки в поемі “Krool Duch”, котру наводить д[обродій] Драгоманов, але гакож в трагедії “Lilla Weneda”, де віщунка Roozza Weneda каже, що житиме з попелом свого побитого народа, і “porioly mil zarodnia”. Чи мотиви ті у Словацкого⁷¹ взяті були з уст народа, чи може є просто фантастичним розвитем звісного стиха з Енеїди Вергілія⁷²: *Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor?* (прим. автора).

устах народа, хоч мабуть досі незаписаний^а; сліди тої казки є й у Чехів. Особливо ж розвигий той мотів у численних піснях болгарских, де жінка заходить в тяж без мужа, а також у Москалів (казка про Надзея, попівсько-го внука) і в Українців (казка про Покотигорошка, Івана попелюха і т. і.). Безпосередний зв'язок тих казок з грузинськими, а далі перско-індійськими книжними, що знаходяться в збірках Туті-наме⁷³ і Сука сантаті⁷⁴ вказує прямо на буддійську сферу літературну і релігійну, як на жерело, відки виплили всі ті казки. Д[обродій] Драгоманов у осібнім розділі своєї праці дуже старанно і з великим знанем предмету зводить до купи і критично розбирає многочисленні індійські повісті про дітей-самородів і показує, що майже всі важніші індійські герої національні і релігійні, як Чандрагупта⁷⁵, Вікрамадітья⁷⁶ і другі були такими самородками, що віра в народжуване дітей без земного батька є тісно звязана з вірою буддістів, ба ще й давніших Вішнуїстів⁷⁷ в ненастанне воплочуване божеств у тіла людські для боротьби з злом на землі. Віра та довгі сотки літ ішла з Індії на захід, хоч жерелом єї була мабуть не сама Індія, а найстарша культурна країна на землі -- Вавилонія, де бог Еа⁷⁸, представлюваний в виді риби (Іао⁷⁹, жидівський Іагвег-Єгова) являесь батьком усіх живих істот, а затим і людей, розплоджує людей після потопу. Але безперечно тільки в Індії віра в ненастанне перевоплочуване бога розвилася найширше і зробилася немов угольним каменем усеї догматики. З Індії запозичили се догму не ілько автори апокріфів, котрі вроджене без батька приписували н[а] пр[иклад] Мойсеєви, але й автори євангелій християнских, котрі таке вроджене приписали Ісусови. З тогож самого жерела поплили й многочисленні казки про безбатьківське вроджене історичних героїв (Константина, Палія) і казочних (Попеля, ріжних Попелюхів, Коровяків, Покотигорошків і т. д.).

З вірою в саморідне роджене героя-бога майже нерозривно звязана віра в єго призначене -- боротись з якоюсь ворожою силою і побороти єї. Уособленем тої сили являесь звичайно цар, котрий осиротив матір героя, побив єї родичів і засів на їх престолі. Таким робом герой являесь фатальним для царя; єго появлене на світ звичайно буває заповіджене цареві сном, віщованем і т. і., яко того, котрий мусить позбавити єго власти. Задля того цар уживає ріжних способів, щоби знівечити віщоване, вбити фатальну дитину. Але за мисли цареві не осягають ціли, тільки звичайно виходять ємуж на шкоду. Сей цикль оповідань також дуже розвигий в Індії, хоч ми нева-

---

^а Ще бувши малим, чув я в Нагусвичах від працюючого там коваля, Мазура з під Кракова, довжезну казку про трех хлопців безбатьченків. Починалася казка так, що король не мав дітей, ворожка казала єму в такий а такий час іти ловити рибу і дати єї жінці. Король зловив рибу і дав кухарці смажити. Та смажучи скоштувала єї, королева зійла, а кістки викинула на подвірє, де їх зійла корова. Всі три завагоніли і в один час народили хлопців, котрі так і кликали один одного: *ty kucharczuku, ty krowiaku, ty królaku*. Далі розказувалися многі пригоди тих трьох чудесних хлопців, при чім інтересно, що коровяк завсігди показувався найрозумнішим і ратував тамтих двох із найтяжких пригод. (прим. автора).

жали би его виключно індійским. І в старій Греції був він сильно розвинутий; пригадаємо тільки Едіпа і віщоване, яке мав батько при его вродженню, далі розказану у Геродота⁸⁰ староперску повість про царя Кира і его діда Астіагеса⁸¹ і т. і. І ся легенда прищеплена також авторами евангелій до біографії Ісуса, де основатель християнства являється фатальною дитиною для Ірода, котрий задля него допускаєся різні на дітях вифлеємских; що се тільки легенда, і то дуже не до ладу спутана з іменем Ірода, про се ніщо й говорити; правдивого зерна в повісти о різні дітей вифлеємских хіба тільки, що Ірод справді казав убити свого власного сина Александра, впрочім не дитину, а 16 чи 18-літнього парубка.

Та на європейській фольклор повісти про фатальну дитину мали величезний вплив і розширилися по всіх краях, то спутані з першою групою (саморідство фатальної дитини), то й без неї. Повістями тими занималося багато європейских учених, особливо від часу опублікованя середньовікової французкої поеми і прозової повісти про царя Кустана (Dit d'empereur Coustant), під котрим автори розуміли Константина Великого, пешого царя християнського. В тих творах, основаних на давніших середньовікових переказах, літописних записках і латинских оповіданнях, до невеличкого історичного ядра домішано обширний апарат фантастичний. Казки про саморідне вроджене тут нема, але мотив казочний про фатальну дитину для царя, котрий силуєся її погубити, розвинуто з разячими подробицями: цар розпорює дитині живіт, хоче вирвати їй серце, потому каже дворянинови великим викинути її в море; той дає її в монастир, де монахи-християне великим коштом приводять дитя до здоровля (відси его назва Coustant – коштовний); по многих пригодах дитя робиться в кінці царем.

Казки на ту саму тему є й у Німців і у Славян, і д[обродій] Драгоманов особливо подрібно звертає увагу на українську казку про Марка багатого, розширену у нас в многих варіантах^a.

Учені європейські (Грімм⁸², Бенфей, Лібрехт, Келер⁸³, Веселовский⁸⁴, Коген⁸⁵, Гайденрайх), котрі занималися сими казками, зразу шукали їх жерел у Індії, але опісля, йдучи за думкою Келера, відвернулися від тої стежки і почали бачити в них самостійний витвір європейський, виходячи з того погляду, що казки ті розвилися в Європі в такі три відмінні групи, що генетичного зв'язку між ними годі додивитися. Іменно ся різнородність форм при спільности основного мотиву заставляє д[обродія] Драгоманова шукати спільного жерела всіх тих казок в такім казочнім циклі, де знаходяться всі ті різнородні версії в зав'язку. Дослід веде его опять до індійских повістей про жите і діла Чандрагупти і Вікрамааітьї, котрі вже стрічалися нам яко чудесно вроджені без батька. В їх легендарних житєписах нахо-

---

^a Досить інтересний варіант сеї казки, відмінний у многім від друкваних доси, записаний мною ще в гімназії з уст пок[ійного] Степана Яворского, тоді ученика гімн[азії], сина мужицкого зі Ступниці пов[іту] Дрогобицкого (прим. автора).

дяться також первообрази європейських оповідань про чудесне збудоване міста (Паталіпутри⁸⁴, столиці буддизму) без помочи людських рук.

Як бачимо, своїм детальним дослідом над індійськими жерелами і дуже розгалужених казок європейських д[обродій] Драгоманов посунув досліди над сею темою значно наперд, звернувши їх з хибної стежки, на котру повернуло їх було слово такого авторитетного вченого як Келер. Не диво затим, що торічний з'їзд фольклористів у Парижі, перед котрим д[обродій] Драгоманов відчитав основу і здобутки своїх дослідів п[ід] н[азвою] "Origines bouddhistes du Dit de l'Empereur Coustant et leur traces dans le folklore Slave", виразився про них з повним признанем, а віденський фольклорист Фр. Краусс 87, видавець місячника "Am Urquell", котрий звичайно судить славянських учених дуже остро і навіть несправедливо, виразився про працю д[обродія] Драгоманова, що вона принесла би честь усякому європейському видавництву науковому.

Помимо тяжкої недуги, котра іншого чоловіка могла б зломати не тільки фізично, а й душевно, д[обродій] Драгоманов не покидає працювати і як педагог і як писатель фольклорист. В IV і V томах "Сборника", видаваного болгарським міністерством просвіти поміщені дальші дві его праці, котрі вводять в обсяг порівнюючих дослідів також багатий український матеріал устний і писаний і для того повинні в високій мірі звертати на себе увагу також наших "людознавців", так як звертають увагу вчених Поляків, Великорусів, Німців і т[аке] і[нше]^а.

^а Інтересно, що в той сам час, коли спеціальні журнали етнографічні, як "Wisla", "Этнографическое обозрение", "Am Urquell" і др. навіть в Росії, цитують і хвалять етнографічні праці М. Драгоманова, наш галицький "учений" Ол. Барвінський в новім виданню своєї читанки для вищої гімназії (уста словесність), подаючи бібліографію збирачів нашого етнографічного матеріалу, навмисно поминув ім'я Драгоманова і н[а]-п[риклад] "Исторические песни малор[усского] народа" приписав самому Антоновичу, а "Малор[усские] нар[одные] предания и рассказы" по его показу вийшли таки без редактора. Про наукові праці над нашим матеріалом етнографічним д[обродій] Барвінський, звісно, нічого й не згадує, та правдоподібно нічого й не знає, а то не городив би про него таких мудроців, як на стор. 141, 142, 151, 154—156. Досить буде навести н[а]-п[риклад] ось яку дефініцію казки: "Казки, се оповідання, котрих основою суть останки мітів або повір'їв з найдавніших, дохристиянських часів. Руська казка держиться найбільше життя щоденного, а коли й виходить з того обсягу і зображає такі твори фантазії народної, як чорт, відьма, мрець і т[аке] і[нше], то все людський розум має перевагу над нечистою силою. Коли ж навіть стрічаємо в казці образи з надприродного світа, то тоді любить руська казка такі надприродні твори уособляти, а людський розум і правда одолювають нечисту силу і пиху".

Справді жалувати треба тих школярів, котрим прийдесться виучувати і якое розуміти сю галіматию! Бо коли казка є оповіданням мітичним, то як же се вона держиться життя щоденного? Чи чорт є витвором руської фантазії народної? Чи мрець взагалі є витвором фантазії? Чи справді в руських казках все розум людський перемагає нечисту силу? і Чи тільки в руських казках часто стрічається така перемога? І що значить речення о тім, руська казка любить уособляти "образи з надприродного світа"? І таких мудроців ви знайдете дуже багато на тих 10 картках, що становлять теоретичну частку нової читанки руської для вищих класів середніх. І дадуть наші патріоти таку читанку в руки молодому поколінню, а потім повторять йому з емфазою: "Якби ви вчилисть так як треба, то й мудрість була би своя", і є вже, своя та непозичена, нічого й казати! (Лри-мітка І. Франка).

В IV томі “Сборника” находимо коротеньку розправу “Славянскитъ варианты на една евангелска легенда”. Д[обродій] Драгоманов зводить тут до купи значне число народних оповідань, починаючи від болгарського про переміну дідом-богом двох попів в ослів, далі великоруські, українські, білоруські, гасконські і сербські і находить їх спільне джерело в однім епізоді апокрифічної “Евангелії о дитстві Христовім”, де Ісус хоче бавитися з дітьми жидівськими, ті тікають від него і ховаються, а коли Ісус питає їх матерів: що там є у повітці? Ті відповідають, що козлята і по наказу Ісуса діти перемінуються в козлята, поки на просьбу матерів Ісус знов перемінив козлят в дітей. У Музулман є про Ісуса аналогічна історія: жида приписували єго чуда магії, і він за те перемінив їх у свиней; ся історія доволі близька з українським оповіданням про те, як Ісус прийшов до одного жида, а той, щоб його витрібувати, сховав під корито свою жінку з дітьми і на питання Ісуса сказав, що там свиня з поросятами. По відході Ісуса відкрили корито, а там справді свиня з поросятами. Дуже інтересний є інший варіант того оповідання у Чубінського (II, 336), де бог також перемінює двох попів в волів і дає їх мужикові на роботу; тут первісна основа обернена в сатиру на попівське неробство. Мені здається, що дальшою парістю того самого мотива можна вважати оповідання про те, як один піп до спілки з злодіями вкрав у якогось господаря зо стайні коня; злодії коня взяли, а попа лишили в стайні на єго місці. Рано господар приходить і бачить попа при жолобі; той признається йому, що за кару мусів кілька літ бути конем, але сеї ночі єго кара скінчилася і він просить єго пустити. Мужик пускає попа, увіривши єго оповіданню, але коли швидко опісля побачив на ярмарку своєго власного коня, зблизився до него і шепнув єму до уха: “Єгомость, а що, вжесте знов нагрішили? О, але я вже тепер не дурний вас другий раз купити!” Се оповідання чув я перед 20 літами в Дрогобичі; все-світню популярність дав єму американський поет Лонгфелло, опрацювавши єго варіант віршами яко “сіцилійську легенду”. Д[обродій] Драгоманов у своім досліді зупиняється на тексті апокрифічної евангелії, вказує на те, що й у старозатних книгах жидівських, особливо в апокрифічних, як книга пророка Даниїла, находимо мотив переміни чоловіка в звіря, за кару, за гріхи (переміна Навуходносора в вола). Впрочем, не треба думати, що сей мотив є якимось спеціально-жидівським переказом; переміна чоловіка в звіря за гріхи є дуже частим явищем в мітології грецькій, а в Індії становить навіть одну з основних догм брахманської та буддійської метемпсихози. Жаль, що д[обродій] Драгоманов тільки в одній примітці натякнув на індійські аналогії нашої легенди; їх мусить бути множество.

На далеко ширше поле етнографічних дослідів і теорій провадить нас слідуюча обширна праця М. Драгоманова “Славянскитъ пръправки на Едиповата история” Виходячи від болгарського книжного оповідання про Павла Кесарійського від староруського пересказаного Костомаровим в єго монографії “Легенда о крово смесителе” і від сербської пісні про Симеона Находа, д[обродій] Драгоманов зводить до порівняння з тими творами об-

ширний матеріал європейський, починаючи від старогрецьких оповідань про Едіпа, в котрих він вбачає переробку малоазійських мітів про Телефоса-сонце і Ауге – блискучу і кінчаючи українськими піснями про замуже матери з сином. Д[обродій] Драгоманов, аналізуючи старанно весь той величезний матеріал, вбачає у всіх его перемінах, комплікаціях та упрощеннях парослі одного і того самого мотиву – старогрецьких оповідань про кровосумішку. Не маючи тут місця слідити детально за ходом усеї студії д[обродія] Драгоманова, надзвичайно інтересної і навчаючої іменню при таркатованню подробиць, я зупинюся тільки на деяких подробицях его генеалогічної таблиці, в котрій він (стор. 104 відбитки) звів до купи остаточні виводи своєї праці. Після тої таблиці із грецьких оповідань про Едіпа вийшла візантійська повість з церковною закраскою: текст тої повісті затратився, але з него, як зі спільного жерела вийшли: латинська історія про Юду Зрадника, староруська повість про Андрея Критського і якась третя галузь, з котрої в дальшій розвою виплили: коптійська повість про Івана, болгарська про Павла Кесарійського, сербська пісня про Находа Симеона і старо-французький роман про папу Григорія Великого, звісний у нас більше в старонімецькій переробці Гармтана von Aue jako Gregor auf dem Steine.

Сему останньому типові Едіпової легенди надали в середніх віках величезну популярність в цілім західнім світі збірники побожних легенд Якова а Воррагіне “Legenda aurea” і незвісного редактора “Gesta Romanorum”. Обі ці збірки звісні були й у Польщі; Gesta переведені були в XVI віці й на нашу мову і пильно переписувані; від нас вони зайшли й у Московщину. В Польщі і у нас вони полишали сліди в устній словесності народній, а надто у нас послужили темою до нових, обширніших редакцій письменних. І ось виходить таке, що легенда про Едіпа існує у нас у кількох редакціях рівночасно, а іменню:

а) письменні:

1) слово о Юдь предателю (резюмоване Костомаровим по рукопису Буслаєва і опубліковане в повнім тексті Драгомановим по находячомуся у мене рукопису Яремецького Біхалевича),

2) оповідання про папу Григорія в збірці Gesta Romanorum,

3) слово о житії Григорія патріарха, віднайдене мною в одній буковинській рукописі, у всіх подробицях схоже з змістом в gest'ax і в старонімецькій поемі Гартмана фон Ауге, тільки що з папи Григорія зроблено патріарха (копію сего слова я також переслав д[обродію] Драгоманову вже по виході в світ его статті);

б) устні:

4) оповідання про Юду, з інтересними відмінами проти книжного, записане д[обродієм] В. Щуратом в Кобиловолоках і переслане мною д[обродію] Драгоманову також уже по видрукуванню его праці,

5) оповідання про Григорія, схоже з оповіданням в Gesta, записане у Баронча (Wajki, fraszki itd.),

6) оповідання про Андрея записане Манжурою (Драгоманов, Мало-российские нар[одные] предания 130–131),

7) оповідання про Марію Єгипетську (Чубінський. Труды 1. 182–183) і

8) оповідання, записане д[обродієм] Охримовичем в Сенечолі і зовсім уже преноровлене до нашого людowego, спеціально до гірського побуту.

Всі ті матеріали (крім н[оме]рів 3 і 8) розбирає д[обродій] Драгоманов у своїй праці, виказуючи на тих ріжних варіянтах ріжнородність впливів, котрі в протягу століть перехрещувалися в нашім краю і причинювалися до витворення того, що нині наші патріоти люблять називати “питомим народним світоглядом”.

Але крім сих ріжнородних оповідань живуть ще в устах нашого народа пісні дуже розширені, записані в множестві варіянтів, котрих темою є кровосумішка матері з сином або сестри з братом, кровосумішка або довершена або частійше недовершена. Д[обродій] Драгоманов уважає й ці пісні за парість того самого спільного дерева, з котрого вийшли повісті і навіть (стор. 99) уважає дивоглядним думати, щоби вони могли мати у нас яке-небудь побутове або мітологічне значіння. Лишаючи на боці мітологічне толковання, я зважу на те, що побутове значення ті пісні таки можуть мати, т[о] є[сть] в основі їх можуть лежати поодинокі факти кровосумішки, котрі іноді можуть лучатися серед народа. І так в р[оці] 1879, під час моєї військової служби мені оповідали вояки тої компанії полку Гондрекур, де я проживав, що там перед кількома роками лучився такий факт: до одного рекрута вечером прийшла мати з села. Син був тоді на муштрі, а мати, ще молода жінка, втомившись лягла на его постелі і заснула. Вояки збиточники сказали синові, коли той вернув з муштри: ти, хло, тут до тебе твоя любка прийшла. Той утішився, побіг до кімнати, в котрій случайно не було нікого, а не пізнавши в потемках сплячої жінки, сповнив з нею гріх. Тільки коли внесли світло, він побачив, що се его мати, і не мовлячи нікому нічого, побіг на піддаше і повісився. Коли б не певність, що се факт (а вояки, котрі мені се оповідали, знали особисто того нещасного рекрута і его матір), можна би подумати, що й тут маємо діло з відприском старогрецької історії про Едіпа. “Коли й існувала колись, – мовить д[обродій] Драгоманов, – неозначеність в полових відносинах на Україні, то навіть пам’ять про неї мусіла давно загинути”. То то й є, що такі речі, як пісні про вдову і єї “донців” або оповідання про Едіпа не є останками з доби половой неозначеності, а т[ак] зв[аної] доби кровосумішної сім’ї, а власне з пізнійшої, коли давня кровосумішка в почуттю народнім сталася чимось огидливим і грішним. Що в нашій пам’яті народній, а спеціально в піснях весільних лишилося дуже багато слідів давних форм родинного життя, т[ак] зв[аного] матріархату, се доволі переконуючо виказав недавно д[обродій] Охримович в своїй статті “Значеніє малорусских свадебных обрядов и песен”, поміщеній в “Этногр[афическом] Обозрениі”. Так само не далеко прийдеться шукати й за слідами таких форм кровосумішки, як т[ак] зв[ане] снохачество (пожите свекра з невісткою); про него виразно згадує Нестор. го-

ворячи звичаях деяких староруських племен; на него натякає ще в далеко пізніших часах, в XVII віці (к[інець] 1632 р.) княжна Теофілія Острожська в установі для людности скілької мовлячи: Jeśliby się tiż trafilo, jako się tam znajdue, żeby miał ojciec z sznową swoją miesrc w niewządzie, a świadectwo pewne było, ted go gardlem karać, jednak z dolożeniem się nasyzm^a. Очевидно бодай в розумінні автора тої постанови гірська людність в Карпатах в тім часі час-то попадала в гріх, званий снохачеством. Задля тих причин, а також задля того, що наші пісні про вдову і єї синів крім загальної теми кровосумішки мають дуже мало подробиць, схожих з повістями про Едіпа-Григорія і їх розгалуженнями, я був би за тим, що виводжене їх (а також старої датської пісні; переведеної у Грімма “Der uprechte Brdutigam”) від одного спільного пня є натягнене і що їм треба признати осібне походження, основане на фактах чи то з давнього чи пізнійшого побуту, так само, як і пісням про кровосумішку брата з сестрою, до котрих впрочім дочеплено декуди мітичний кінець – переміни обоїх грішників у квітку “братки” (по-російськї “Иван да Марья”).

Іван Франко

Народ (Львів). – 1891. – № 15–16. – 15 серп. – С. 225–228; 1891. – № 19. – С. 258–262; 1892. – 10 черв. – С. 155–157.

№ 144

1891 р., листопада 23 (грудня 5). – Лист ювілейного комітету товариства “Січ” з Відня до М. Драгоманова у Софію з проханням взяти участь у святкуванні ювілею товариства

Високоповажаний добродію!

Товариство наше рішило в лютім слідуячого року якнайвеличавіше празнувати 25-літні роковини свого існування. Отсим повідомляємо Вас, Високоповажаний Добродію, про се і честь маємо запросити (яко почесного члена “Січи”) до участі в обході ювілейнім. Дальше просимо о ласкаве надіслання нам фотографій для уложення альбому, табльо почесних членів і бувших голов. Просимо о написання мемуарів з часу свого членства, про тогдішній рух в товаристві, число членів і котрі се були, маніфестації на вні і присилку евентуальних документів. Не менше також з всеї душі вдячними

---

^a Гл. рукоп. Оссолінських ч. 2408, а також Dr. Fryderyk Papée, Skole i Tucholszczyzna, s, 119.

будемо, коли Високоповажаний Добродій схотять причинитися датком до устроєння торжества ювілейного і то найдалше ще до 5 лат. січня 1892.

У Відні дня 5 грудня 1891

Від ювілейного комітету товариства “Січи”

Голова Йосиф Партицкий
Секретар Богдан Лепкий¹

Ч. 21 Високоповажаний Добродій
Михайло Драгоманів
почесний член “Січи”.
Софія

P. S. Для улєкшення маніпуляції поштової адреса комітету:
Д[окто]р мед[ицини] Яр. Бурачинський²
Allgemeines Krankenhaus.

ЦДІА України у Львові. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 8. Копія. Машинопис.

№ 145

**1891 р., грудня 12 (24). ^а – Лист матроса російської
яхти “Форос” А. Сицького з Каян до М. Драгоманова
у Женеву з проханням допомогти сконтактуватися
з представниками соціалістів-демократів
-та порадити літературу цього напрямку**

Милостивий п[ане] Драгоманов!

Покірно прошу вас, допоможіть мені вступити чи у крайньому разі мати будь-які стосунки з федеральними демократами-соціалістами. Що я можу зробити, де можу знайти сам ваших товаришів?! Важливе для мене спілкування з ними головним чином тому, що я не маю ніяких вказівок, де б міг купувати на свої мізерні гроші книги соціального напрямку. Ось уже два роки, як я, читаючи книги жєневського видання, частково й особисто вашого, я міг купувати їх лише у Константинополі, де вони дуже дорогі – не для моїх засобів, і тут у Каянах я знайшов лише дві-три книги, у тому й іншому порті, неможливо знайти таких книг, які бажав би. Я не можу, безумовно, просити прийняти мене до свого союзу так на віру, але я певен, що маю право просити виконати моє прохання будь-якими шляхами й засобами. Нехай наведуть про мене довідки, випробують; словом я не можу, не має сили жити одному без стосунків особистих і письмових з тими діячами, яким глибоко співчуваю. Припустимо я нерозумний і неосвічений (закінчив курс лише 3-го класу Нижньогородської духовної семінарії у

^а Дата на поштовому штампі.

[18]84 році), але все-таки смію сподіватися, якщо буду мати засоби читати твори соціалістів й при тому мати стосунки з нашими соціалістами нинішнього часу, згодом можу бути корисним для тих, хто мені простягне руку братерської допомоги тепер, коли я сам своїми засобами й силами не в змозі добитися нічого.

Не можу я витратити багато грошей на купівлю книжок ще й тому, що одружений громадянським шлюбом, наслідуючи вчення Л. М. Толстого¹, з яким мав щастя познайомитися досить ґрунтовно через перші видання женецьких друкарень. Припускаю, у вас не має вільного часу писати до незнайомої особи. Але клянусь вам майбутнім наших батьківщин, п[ане] Драгоманов, відмовляючи мені у моєму щирому й сердечному проханні, ви відмовите дуже голодному у шматку хліба. У крайньому разі хоч вкажіть де і як можна дістати твори Сен-Сімона², Р. Оуена³ і Фур'є⁴ російською мовою і чи українською. Прочитавши ваш твір "Історична Польща...", досить упевнився в необхідності придбати соціально-політичну освіту, наскільки буду в силах.

Якщо я буду таким щасливим, що отримаю від вас відповідь, то бажав би, щоб на листі не було женецького штемпеля – листи проходять через кілька рук, поки попадуть у руки адресата-матроса. Зі щирою повагою і вдячністю ваш слуга Арсеній Сицький, матрос, син дякона Нижньогородської губернії, Ардатівського повіту, Верхньочилезницького заводу-села Олексія Сицького.

Моя адреса: Франція, Канни, російська яхта "Форос". Арсенію Сицькому.

ЦДА України у Львові. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 117. Арк. 4–5. Автограф. Переклад з російської.

№ 146

**1892 р. – Опис забороненої літератури,
серед якої є твори М. Драгоманова,
вилучені російською поліцією в австрійського
підданого Якова Неверстюка на залізничній
станції Волочиськ**

О П И С

речових доказів, що стосуються дізнання

№: Назва речей і паперів

Зарубіжні видання

Група а)

1. До біографії А. І. Желябова¹ – Драгоманова.

2. Народна воля – до централізації революційної боротьби в Росії² – Драгоманова.

3. Вільна спілка – досвід української політико-соціальної програми³
Драгоманова. Женева, 1884 року.

[...]

6. Лібералізм і земство у Росії⁴ Драгоманова. Женева, 1889 р.

7. Напередодні нових заколотів⁵. Драгоманова. Женева, 1886 р.

8. Історична Польща й великоруська демократія⁶ – Драгоманова. Женева, 1882 р.

9. Дионізій III Санкт-Петербурзький і Платон II Московський⁷ – Драгоманова. Женева, 1882 р.

[...]

Група б)

12. Громада, українська збірка, періодичний журнал, що видавався у Женеві, за 1878 рік № 1 і 2, за 1879 рік № 4 і за 1882 рік № 5, на малоруському наріччі, чотири книги.

13. Громада, український часопис – журнал, що видавався у Женеві за 1881 рік, № 1 і 2, на малоруському наріччі, дві книги.

[...]

19. Турки внутрішні й зовнішні. Лист до видавця “Нового времени”⁸
Драгоманова. Женева, 1876 р.

Група в)

[...]

27. Marija maty Isusowa. Drahomanowa. Genewa, 1882. ⁹

28. Політичні пісні українського народу – частина перша.
Розділ другий. Женева, 1885. ¹⁰

[...]

ЦДІА України у Києві. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 9–9зв. Рукопис. Оригінал.

№ 147

**1892 р. – З опису забороненої літератури,
серед якої і твори М. Драгоманова, вилученої
російською поліцією**

О П И С

речовим доказам доданим до даної справи

Найменування

До протоколу № 17

Брошури й книги російською мовою

[...]

4. “Народна воля” – про централізацію революційної боротьби в Росії
– М. Драгоманов.

[...]

7. “Напердодні нових заколотів” М. Драгоманова, Женевське видання 1866 р.

[...]

10. Лібералізм і земство у Росії М. Драгоманова. Женевське видання, 1889 р.

[...]

14. Історична Польща і великоруська демократія М. Драгоманова, Женевське видання, 1882 р.

15. Лист В. Г. Білінського до Гоголя з передмовою Драгоманова, Женевське видання, 1880 р.¹

16. Лист М. І. Костомарова до видавця “Колокола”, з перед[мовою] М. Драгоманова. Женев[ське] вид[ання], 1885 р.²

[...]

19. До біографії А. І. Желябова М. Драгоманова.

“Дионізіє III Санкт-Петербурзький і Платон II Московський”, порівняльно-історична гра природи, твір М. Драгоманова, Женевське видання, 1882 р.

[...]

25. “Вільна спілка”³ – досвід української політики соціальної програми, зведення й пояснення Драгоманова, Женевське видання, 1884 р.

II. Українською мовою

[...]

30. “Громада” – Драгоманова, Женевське вид[ання].

31. Віра і громадські справи – М. Драгоманова⁴.

[...]

35. “Політичні пісні українського народу”, Женевське видання.

III. Французькою мовою

[...]

77. “Тиранія у Росії”⁵ М. Драгоманова, Женевське видання, 1881.

До протоколу № 19

Брошури й книги.

[...]

5. “Шість сот років Швейцарської спілки”⁶ – М. Драгоманова, Львівське вид[ання]. 1892 р.

[...]

7. “Політичні пісні українського народу” – М. Драгоманова, Женевське видання, 1885 р.

До протоколу № 22

1. Чудацькі думки про українську національну справу М. Драгоманова.⁷

До протоколу № 44.

[...]

3. Брош[ура] “Лібералізм і земство у Росії” М. Драгоманова.
4. Нові українські пісні про громадські справи. М. Драгоманова.
5. Літературно-наукова бібліотека, австро-руські спомини М. Драгоманова.⁸

До протоколу № 4 12 т. III

Брошури

[...]

5. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880) М. Драгоманова, Женевське видання 1881 р.⁹

ЦДІА України у Києві. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 93–100. Копія.

№ 148

1893 р., червня 9(21). – Лист голови товариства
“Січ” Я. Бурачинського та бібліотекаря
І. Цурковського з Відня до М. Драгоманова у Софії
з проханням про посередництво у надсиланні літератури
для бібліотеки товариства

Високоповажаний добродію!

Звертаємося до Вас, Високоповажаний Добродію, в справі, котра Вам лежала і як думаємо ще лежить на серці. Маємо тут на думці нашу бібліотеку, о котрій Ви так прихильно висловилися в “Австроруських споминах” і котра справді настільки має вартості, щоб її не занедбувати. Але останні літа не надто були нам сприяючі, щоб могли з власних фондів доповнювати бібліотеку, так щоб она відповідала зовсім сьогочасним інтелектуальним потребам. Ми хочемо як так зарадити сему і тут Ви перші, Високоповажний Добродію, котрі нам своїм впливом і зв’язми в літературнім світі можете допомогти. Тому осмілюємося просити о посередництво межі нами а авторами, котрі би по Вашій думці були готові нам свої видання даром прислати.

Сподіємося, що нашому прошенню не відмовите і засилаємо наш щирый поклін.

У Відні дня 9 червня 1893
Яр[ослав] Бурачинський
голова

Ів[ан] Цурковський
бібліотекар

ЦДІА України у Львові. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 187 Арк. 9. Копія. Машинопис.

**1893 р., червня 21 (липня 3). – Лист ротмістра
Померенцева до помічника начальника Херсонського
ГЖУ в Єлисаветградському повіті про вплив
Львівського гуртка, організованого з ініціативи
М. Драгоманова, на створення аналогічних гуртків
у Києві, Одесі, Харкові та ін. містах**

Внаслідок відношення від 15 цього червня за № 380 і згідно з моєю постановою від 15 того ж червня, причому маю честь при цьому надіслати Вашому високоблагородію, виділені з розслідування, що мною ведеться в справі Русових¹, Липи², Симоненка та інших обвинувачених за 250 і 252 ст[аттями] Карн[ого] устан[овлення] про покарання, акти слідчих дій і речових доказів, що їх стосуються, які вказують на недозволену в політичному відношенні діяльність Миколи Косюри й осіб, що групуються навколо нього, у тому числі й Ганни Мальської.

При цьому вважаю обов'язком повідомити Вашому високоблагородію, що підставою для порушення розслідування, яке мною ведеться, послужили такі дані: 1891 року були одержані агентурні відомості, що під впливом злочинного гуртка, організованого у м. Львові з ініціативи емігранта Драгоманова, Бурцева³, Аксельрода⁴ та інших, виникли гуртки в містах Харкові, Києві, Одесі, Дерпті з метою ведення правильної пропаганди соціально-революційних вчень у Росії, із осіб, що мешкають у Лемберзі (Львові), мали зносини з цими гуртками Яросевич⁵ та Ольга Франко⁶, дружина місцевого соціаліста Івана Франка. У березні місяці поточного року із Лемберга було вислано у числі інших міст і в м. Харків паку під виглядом домашніх речей, вагою 3 пуд[и] 30 ф[унтів] революційних видань російською, малоросійською, німецькою, польською, франузською мовами. Більшість цих видань, після доставлення їх у м. Харків, були взяті під час обшуку: факт одержання і поширення їх у м. Харкові цілком встановлений даними формального дізнання й осіб, причетних що цієї справи, покільщо в числі 15 чоловік, у тому числі і Василь Филипов, Степаненко, притягнутих до мною веденого дізнання в ролі обвинувачених за 250 і 252 ст[аттями] карн[ого] уст[ановлення] про покарання, той факт, що один з членів Харківського гуртка Степаненко мав зносини з Мальською, що цій останній напевно було відомо про діяльність Степаненка, що в осіб обшуканих Вами, і крім того, Косюра співробітничав в газеті "Зоря", що видається у Львові до деякої міри може служити вказівкою, що й особи, які групуються навколо Косюри, знаходяться під впливом того ж Львівського злочинного гуртка і поставили ту ж мету, що й гуртки у вищезгаданих містах.

Додатки: Протокол обшуку в Мальської і протокол її свідчення (обидва в копії), Постанова Ваша від 9 червня, протоколи обшуків у Зерницько-

го, Косюри і Шнейдера, повідомлення поліцейського наглядача за № 1894 і копія протоколу огляду від 18 червня і постанова моя того ж числа.

Речові докази: шість листів Мальської і Степаненка, її ж листування, у тому числі й листи, згадувані у протоколі огляду від 18 того ж червня, відібрані Вами в неї після обшуку, і листування, замітки і видання, відібрані після обшуку в Зерницького і Косюри.

Панові помічникові начальника Херсонського губернського жандармського управління в Єлисаветградському повіті.

Ротмістр Померанцев

ЦДІА України у Києві. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 1829. Арк. 13–14 зв. Рукопис. Оригінал. Переклад з російської.

№ 150

1893 р., серпня 20 (вересня 1). –

**Повідомлення в журналі “Народ” про обрання
М. Драгоманова членом почесної ради Конгресу
фольклористів у Чикаго**

Україна за границею

Недавно в Чикаго співали кілька пісень українських в концертах, котрі давав хор Леньової (Ленева з Москви), а в конгресі фольклористів читано реферат “Зла жінка всмирена в українських народних оповіданнях” (*La Mégère apprivoisée dans les traditions populaires de l’Oukraine – The taming of the shrew in the folklore of Ukraina – The taming of the shrew*, комедії Шекспіра).¹

Організаційний комітет того конгресу вибрав д[октора] М. Драгоманова членом почесної ради конгресу (На лондонським конгресі 1891 р. його вибрано членом інтернаціональної ради фольклористів).

Народ (Коломия). – 1893. – I верес. – С. 188.

№ 151

**1893 р. – З огляду важливих допитів,
проведених жандармськими управліннями
Російської імперії в 1892 і 1893 рр.**

XVII

Із “Огляду важливіших допитів, проведених у жандармських управліннях імперії, про державні злочини за 1892 і 1893 рр. ”

[...] Зібрання першого гуртка відбувалися найчастіше на квартирі студента Буяченка і для точного визначення мети й характеру діяльності гуртка був обраний, за головною участю Якимовського, “Статут”, у якому ця мета визначалася такими положеннями:

- а) Необхідністю “політичного” виховання учасників гуртка;
- б) Повна “автономія” й широка воля на Україні;
- в) Спілкування між собою й обмін літературою;
- г) Святкування днів, пов’язаних з видатними моментами історії України;
- д) Видання для народу творів Шевченка й Квітки-Основ’яненка;¹
- е) Вивчення економічного становища Малоросії і турботи про його поліпшення;
- ж) Турботи про освіту народу, влаштування бібліотек тощо.

Вищевикладені пункти “статуту” являють собою, очевидно, здійснення і розвиток завдань, рекомендованих Драгомановим українській молоді в його “Досвіді української політико-соціальної програми”, примірники якої у значній кількості відібрані у звинувачуваних. Пояснюючи свій проєкт програми, Драгоманов вказує між іншим на необхідність об’єднатися усім прогресивним елементам суспільства для досягнення мети програми і рекомендує “революціонерам” відмовитися від їх діяльності, яка не може зустріти співчуття у всіх класах суспільства, а тому є безплідною, вказує на те, що тільки шляхом поміркованості й узгодження діяльності з бажаннями і прагненнями більшості населення можливо досягти будь-яких результатів у справі звільнення Росії від “деспотизму”, тому що “революційний спалах”, змови й повстання стали нині анахронізмом. Звертаючись до молоді, Драгоманов вимагає не допускати її в число членів “товариства”, говорячи, що молодь, яка не закінчила освіти, і люди, які не мають професії, не здатні до серйозної політичної діяльності; молоді він рекомендує організовуватися у гуртки, що мають за мету “політичну самоосвіту”, з яких і повинен потім поповнюватися склад “товариства” [...]

ЦДІА України у Києві. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 330. Арк. 36–36 зв. Копія. Переклад з російської.

№ 152

1894 р., вересня 2 (14). – Привітання С. Степняка та Є. Лазарева М. Драгоманову з нагоди 30-річчя його літературно-наукової діяльності

Лондон, вересня 14, 1894

Як російські соціалісти, політичні однодумці й особисті друзі Михайла Петровича, ми рахуємо своїм обов’язком і дорогим правом приєднатися до урочистості, якою наші українські брати і товариші збираються вшанувати його тридцятирічну літературну й політичну діяльність.

Михайло Петрович був і лишається українцем душею і серцем. Проте жива й гаряча любов до свого рідного народу ні на одну хвилину не робила його вузьким націоналістом. Навпаки: вона була саме тією силою, котра спонукала, підтримувала й скріплювала його в його багатотрудній боротьбі за визволення всього російського народу. Він належить усьому російському племені, усій великій слов'янській родині у такій мірі, як своїй Україні. Україна, яка дала нам найвеличнішого з наших художників слова, засновника російської белетристики, і багато першокласних поетів, акторів, музикантів і вчених, може гордитися тим, що у важку епоху формування політичних партій у Росії вона висунула одного з найбільших політичних мислителів нашого часу, який більше кого небудь із сучасників сприяв виведенню російської революційної інтелігенції з того ідейного хаосу, у якому вона знаходилася років п'ятнадцять тому назад.

Свідомо чи несвідомо, охоче чи затикаючи вуха, російські революціонери майже всією своєю масою ідуть по тому шляху, який Драгоманов передбачав і не переставав вказувати з перших днів своєї появи за кордоном. Багато з його практичних положень і вказівок, обґрунтовані на детальному вивченні політичного організму сучасної Росії і на глибокому знанні політичної історії передових народів освіченого світу, до такої міри випереджають події, що можуть бути оцінені й утилізовані лише після звершення політичного перевороту, який дасть Росії можливість організуватися й улаштуватися відповідно до своїх бажань і потреб. Вони могли бути названими його політичним спадком, заповіданим нащадкам – сподіваємося, не досить віддаленому.

Мало людей, за якими історія визнає подібні заслуги.

Як сучасники і свідки його багаторічних зусиль додамо лише одне. У практичному діяч, у політичному письменник, що має справу не за абстрактними теоріями, а із жагучими питаннями дня, людина не може бути відділена від мислителя. Аби непохитно вести свій човен по раз накресленому шляху серед бурі політичних пристрастей, не досить бути мислителем сильним думкою. Для цього має бути сила духу, сила-силенна громадянської мужності, потрібно те духовне безстрашся, яке дається лише людям бездоганно чистим перед особистою совістю, безумовно суворими до самого себе.

Глибоко поважаючи й цінуючи у Михайлові Петровичеві письменника, ми в такій же мірі цінуємо й шануємо у ньому людину і громадянина. Не вважаємо можливим розповсюджуватися на цю тему в листі, який може бути читаний публічно. Скажемо лише, разом з усіма, кому довелося знати його близько, що нам дуже важко сказати, який з цих двох боків ми ставимо вище.

Від душі приєднуємося до всіх добрих побажань, які будуть висловлені нашому дорогому другові й товаришеві його найближчими співробітниками і земляками.

Сергій Степняк,
Егор Лазарев

**1894 р., версня 19 (жовтня 1). – Повідомлення
київського цензора начальникові Київського жандрамського
управління про політичне спрямування книги
М. Драгоманова “Лібералізм і земство в Росії”**

*Панові начальникові Київського
губернського Жандармського упавління*

З числа брошур і рукописів, надісланих до мене разом з відношенням вашого превосходительства від 13 вересня ц. р. за № 2418 особливої уваги заслуговує польська брошура під заголовком тв[ори] Амха Aleksander III.

Надзвичайно обурлива за своїм змістом, вона належить до групи творів, згадуваних у ст. 245 установлення про покар[ання] кар[не] і виправ[не], оскільки містить у собі дихаючу ненавистю та злобою характеристику нині благополучно пануючого царя імператора Олександра III. Автор зазначеної брошури торкається ... між іншим і приватного життя його величності й навіть найвищих і благородних рис його характеру намагається знайти привід для озлобленої критики, вживаючи при цьому тільки недозволені епітети стосовно священної особи государя. У передмові до характеристики ганьбиться порядок державного управління стосовно католиків, баптистів, штундистів і євреїв.

Закінчується передмова закликком повстати проти “Олександрів і неупорядкованого російського панславізму”. Автор-поляк запрошує до цього і росіян своїх однодумців (стор. V).

Брошура Драгоманова “Лібералізм і земство” вирізняється відомим вашому превосходительству спрямуванням, властивим [...] ^a більшості творів цього озлобленого проти російського уряду емігранта і [...] ^b повинна бути віднесена до розряду тих творів, про які згадується в ст. 252 Установлення про покар[аня] кар[ні] і виправ[ні]. Що стосується решти брошур, надісланих з вищезгаданим проханням вашого превосходительства, то вони незаслужовують особливої уваги, хоча й містять у собі окремі рядки, котрі підлягали б цензурному вилученню.

Усі згадані брошури й рукописи при цьому маю честь повернути назад.

Окремий цензор

ЦДІА України Києві. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 272. Арк. 38–39. Рукопис. Чернетка. Переклад з російської.

^a Одне слово не прочитано.

^b Одне слово не прочитано.

№ 154

1894 р., жовтня 14(26). – Повідомлення київського цензора начальникові Київського жандармського управління про політичне спрямування праці М. Драгоманова “Історична Польща і великоруська демократія”

На відношення вашого превосходительства від 12 жовтня ц. р. за № 2756 маю честь вас повідомити, що твір Драгоманова під заголовком “Історична Польща і великоруська демократія” належить до розряду друкованих творів, про які згадується у ст. 251 і 252 Установлення про покарання. Одержаний разом з вищезгаданим відношенням вашого превосходительства рукопис, що при цьому повертається, є не що інше, як конспект або витяг із сторінок 3, 4, 6, 11 і 13 зазначеного твору. При цьому маю честь додати, що відповіді на запропоновані мені вашим превосходительством питання я в даному випадку мав можливість тільки завдяки тому, що випадково у справах моєї канцелярії зберігся примірник згаданого твору Драгоманова, надісланий до мене з Волочиської митниці, куди він був пред’явлений якимось п[аном] Крестоловським із Ніжина і на підставі існуючих законів мав бути відправлений у департамент поліції. А тому маю честь покійно просити ваше превосходительство у майбутньому в подібних випадках надсилати і примірники самих творів, з якими дані рукописи мають бути звірені, без такої умови сама звірка не завжди може бути можливою.

ЦДІА України у Києві. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 272. Арк. 45–45 зв. Чернетка. Опубліковано: А. Катренко. Викривач царського самодержавства – “Архіви України”. – 1966. – №4. С. 72.

№ 155

1894 р., листопада 20 (грудня 1). – Стаття М. Павлика “Михайло Петрович Драгоманов”

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ

Дня 16-го грудня с. р. Прихильники Михайла Драгоманова справляють у Львові вечірницю в честь его 30-літньої діяльності. Ви, братя товариші, вже дещо знаєте за Драгоманова і за его працю для Вас, та треба Вам і всім селянам нашим сказати трохи докладніше, хто то такий М. Драгоманов, яке его жите, що він доброго зробив для нашої народности, і осібно для наших селян, – і за що ему варто віддати честь.

Михайло Петрович (по батькові: Петрі) Драгоманов родився, у панській родині козацького роду, 6(18) септембра 1841 року у місті Гадячи, Полтав-

скої губернії, по лівім боці Дніпра ріки. Ще прадід его, що був старшина у війську козацкім і вітом міста Переяслава, сварився із московськими урядниками за то, що кривдили людей стоянкою війська; вуйко его належав до революційного “Общества Соєдинених Славян” 1824–1825 р., що бажало завести у Росії волю; батько ж его, Петро був писатель і чоловік дуже людяний: він обходився добре з підданими і казав своєму синові, Михайлові, ще як був дитиною, скидати перед простими людьми шапку – а тогди була паньщина, і другі пани обходилися з людьми як із худобою. Таким чином, наш Михайло набрався світлості і людяности ще дома, і став чуткий на усяку кривду. Кінчив він повітову школу в Гадячи, гімназію у Полтаві. Тут він побачив у театрі штуку Котляревського¹ “Наталка Полтавка”, де перший раз по нашому показано в театрі наших простих людей, як вони говорять, співають, що думають і що терплять. В “Наталці Полтавці” показано, що прості мужики – люде і добрі люде, а які вони нещасливі, отже ся штука ніби накликала панів і підпанків, аби по людски обходилися з людьми. Наш студент Михайло переписав собі і навчився на память усю “Наталку Полтавку” і дома, у вакації відограв і відспівав її пред їх слугами і служницями, котрі горяче плакали, слухаючи особливо Наталчину пісню: “Видно шляхи полтавскії і славну Полтаву – Пошануйте сиротину, не вводьте в неславу”.

Від 1857 р., як настав новий царь Александер Другий, у Росії ліпші пани стали говорити за то, що треба увільнити селян від панщини, і полтавські студенти стали видавати писану газету для оборони наших селян, і Драгоманов був її редактором.

У полтавській гімназії були два гідні професори, поляк Полевич і русин Стронін, що справили багато студентів, і mezi ними і нашого Михайла ще на певнішу дорогу науки і людскости, так що наш Михайло, як скінчив гімназію і пішов 1859 р. у найвищу школу – університет до Кієва, то був один із найліпших слухачів, а вчився він історії. Спершу за нового царя Александра Другого, ученим людям було троха попущено, і вони взялися укладати книжки для народу і вчити бідних дітей і старих у недільних школах. І наш Михайло кинувсь до тої справи і вчив людей у недільних школах – розумієся безплатно. Але ті школи уряд скасував 1862 р. тому, що там учено людей трохи більше ніж читати і писати. Тогди Михайло Драгоманов із кількома своїми товаришами обіймив науку в учительській семінарії, аби приготувити для народних шкіл добрих учителів і вчив їх безплатно два роки. Але попи донесли на него, що він нігіліст, чи соціаліст тай тягне за руско-українським народом, і уряд его увільнив від тої семінарії. В 1861 р. Драгоманов, яко депутований тих, що вчили у недільних школах виступив з бесідою в честь славного російського лікаря Пирогова, котрий був старшим над усіма школами і котрого тогди царь прогнав від шкіл тому, що він надто боронив волі і був добрий для студентів і простого народу. Драгоманов прощав Пирогова з жалем, бо Пирогов дійсно був чоловік такий свободолюбний і такий людяний, що такого високого урядника у Росії тяж-

ко найти. Бєсїда Драгоманова дуже була подобалася усїм добрим людем, але газєти не смїли єї друкувати і тогдїшній ректор (старший) унїверситету Бунге дїстав від уряду догану за то, що позволив Драгоманову таке говорити.

Скінчивши унїверситет, Михайло Петрович мав право учити і в вищих школах, бо він завше учився дуже добре і зложив красно екзамїна. Він був трохи профєсором у гїмназїї і нарештї став профєсором у Кїєвскїм унїверситетї, викладаючи всєсвїтну історїю – що діяли всякї народи на свїтї. Тогди умер Драгоманову батько, і він мусив утримувати у школах сестру і братів, то мусив ще давати лекцїї за унїверситетом і заробляти грошї в газетах. Власне тогди Драгоманов виступив протїв Книги для чтєния (читанки) в народних школах, що видав був старший над школами, що настав по Пирогові – князь Ширинский-Шахматов, а крїм того, Драгоманов став домагатися, аби в книжаках для народних шкїл на Українї і в загалї в народних школах була заведена найперша наша проста мужицка мова, з нашими пїснями, оповїданями і так далї. Статя Драгоманова протїв книжок князя Шахматова була на лихо надрукована як раз 6-го апрїля 1866 – саме тогди, як Каракозов стрїляв у царя за то, що він став протїв народу і єго прятелїв. Вороги Драгоманова і руского народу стали кричати, що то він був у змовї з Каракозовим (Драгоманов був і є навїть протївний усяким убїйствам і всякому насильству). Тогдї то князь Шахматов, улочений на Драгоманова за осуд своєї книжки донїс на него мїнїстри просвїти Толстому, що він українофїл, то є любить Україну і хоче єї відірвати від Росїї. То само донєсно і за писаня Драгоманова у львївскїй “Правдї” за лїтературу пїсьменство – росїйске, великоруске (московске) і галицке. Для нашого народу се вийшло на добро тим, що від тогди Драгоманов таки направду звернув велику увагу на наш руско-український нарїд, на єго пїснї, оповїданя, пїсьменство. Вкупї з другим профєсором кїєвского унїверситету, Володимиром Антоновичем, Драгоманов подобирав і видав усї такї пїснї нашого народу, де спїваєся за історїю – за то, яке було коли жите нашого народу.

То були “полїтичні пїснї малоруского народу” – виданє славне на весь свїт; далї то виданє Драгоманов провадив сам, за границєю, і то вже по нашому. Того часу в Києвї повстало цїле товариство для того, щоби визнавати, як жиє наш нарїд на Українї – Юго-западний вїддїл Етнографїчного Товариства, де і Драгоманов працював пильно. Але він зайнявся ще й полїтичними справами нашого народу, – і то не вийшло для єго особи на зло. Уряд росїйский став за то все виступати протїв Драгоманова. А тут 1874 р. парештовано велику силу студентїв з усєї Росїї, що пїшли були межї простий нарїд голосити правду. Тогди уряд єще бїльше звернув увагу на Драгоманова, а особливо пїсля того, як на него донїс один галицкїй Русин москвофїл, що він 1875 р. був у Галичинї на польским народнїм вїчу і бунтував селян польских протїв Росїї. А то Драгоманов був на рускїм вїчу в Галичи, як закладалося общество Качковского, котре мали в руках власне москвофїли. Дїйшло до того, що мїнїстер просвїти Толстой став домагатися від Драго-

манова, аби він сам искинувся професорства, але Драгоманов не хотів і казав, най над ним буде суд. Толстой пожалувався цареві, і цар наказав прогнати Драгоманова із ківського університету і не пускати в університети українські в Одесі і Харкові. Драгоманов і тут не подався, тільки домагався суду (в Росії усе таке урядники виробляють тайно, без суду) тогди его скинено з професора і віддано під дозір тайної поліції. Окрім того уряд російський вибрав комісію із чотирьох головачів-урядників і та комісія заборонила 1876 р. на весні писати в нашій простій мові книжки, грати по нашому в театрі, співати наші прості пісні на концератах і врешті та комісія скасувала товариство “Юго-западний Відділ”, аби долею руского народу у Росії ніхто не займався. Драгоманову-ж, яко найстрашнішому для уряду заборонено жити на Україні і в столицях Петербурзі і Москві для того, аби він не міг собі заробляти як доти, і не вчив студентів та инчих людскости до нашого простого народу.

Инчий професор не робив би так навкірки урядови, а був би упав єму до ніг, перепросив его і далі панував собі. Драгоманов волів стратити все а ніж піддатися. Ще на останку в Кієві він видав великий збірник наших просто-народних оповідань і книжечку для простого народу за козаків, татар та турків, де досить виразно натякалося на нових козаків соціалістів і радикалів та нових татар та турків – російських урядників. Переконавшись, що в Росії нема як працювати для нашого простого народу, Драгоманов зробив найбільшу жертву, як тільки може зробити чоловік, що любить свій край і своїх людей: він постановив покинути свою рідну Україну, і працювати для неї за границею. 1876 р. на весні Драгоманову дали заграничний пашпорт і він на всігди покинув свій рідний край, задумавши покласти усе своє жите на то, аби его визволити з неволі і темноти. Ще в Росії, як росіяне воювали з Турками, Драгоманов написав у російській газеті “Молва”, що до чистої справи треба чистих рук – то значить, що російський уряд, заки визволить від Турків Болгар, повинен сам мати чисті руки, то є завести волю у себе дома, – і за то “Молву” уряд покарав, але Драгоманов за границею став видавати книжочку за книжкою, де став доказувати, що в Росії треба найперше політичної волі, бо тільки тогди можна буде працювати для народу. Мало-помалу Драгоманов розвив докладно свої думки за волю у Росії і написав за то більшу книжку – Вільна Спілка, де написав, яка має бути у Росії конституція. Се его велика заслуга перед народами, що під Росією, бо від того часу світлі Росіяне і самі стали звертати на то увагу і усі ті, що бажають народам російським добра стали на тім, що Драгоманов. Драгоманов осівся у Женеві – місті, в безцарній країні Швейцарії, – і став тут видавати осібно по нашому книжки “Громаду” за то, як кривдять наш нарід у Росії, як він бідує і як мається. Без “Громади” не може обійтися ніхто, хто хоче знати добре за лихо нашого народу у Росії. Окрім того Драгоманов писав по всім просвіченим світі за наш руский нарід, за его прості і письменні пісні, оповідання і т. д. і упоминався за его права, права его мови і т. д., так що Драгоманова знає увесь учений світ, яко першого Русина. За его вченість, болгарський уряд, як Болга-

рія стала вільна від Турків і Росіян, покликав Драгоманова 1889 р. на професора в університет у Софію, де він і тепер учить історії і приготував для болгарського народу світлих і інтелігентних людей.

Але Драгоманов зробив ще більше. Ще бувши в Росії, він звернув увагу на той закуток нашого краю, де є якась воля для нашого народу – на нашу Галичину, і став толкувати Русинам російським, що як чого не дозволять друкувати чи робити у Росії, то треба то робити у Галичині і помагати галицким Русинам просвіщатися, добувати собі більше волі і заводити у себе ліпші порядки, а потому то все буде за взір для російської України. Але у Росії мало людей могло се порозуміти, то Драгоманов узявся до роботи сам. Він обїздив Галичину і Угорську Русь, став знаходитися з нашими русинами і толкувати їм, що вони повинні дбати за нарід, ліпше стояти за ним, ліпше просвіщати его, – але і наші старі на се не зважали, тогди Драгоманов звернувся до нас молодших, і ми его порозуміли, стали думати за простий нарід і якби ему помочи, – і коли – смо не попустили свого, хоть нас дуже преслідувано, то помалу багато перемоглося, багато перемінилося у нас. Оже, коли остатними роками руска інтелігенція у нас більше займає простим народом, коли і сам простий нарід наш трохи просвітився і рушився, особливо від коли повстала радикальна партія², то се все головна заслуга Драгоманова. Нема значнішого Русина в Галичині, з котрим си він не листувався, котрому би не радив що і як робити для народу. Нема такої доброї справи у нас, котрій би він не помагав словом і ділом. Драгоманов раз у раз стараєся для руского народу, пише для него книжки, помагає его просвіщати, хоть від кількох літ смертельно хорий, і має багато усякої инчої праці. От і тепер для просвіти нашого народу, як єї розуміє Драгоманов, заложили ми нове товариство “Поступ”³ і Українці дали на перший початок 1000 рублів, яко фонд імени Драгоманова, – одним словом ніхто більше не зробив для Галичини і України, як Драгоманов.

Через то его прихильники у Росії задумали відсвяткувати сего року 30-ті роковини его діяльності, та що сего не можна робити у Росії, то вони здали се на мене і на нас, радикалів, аби ми устроїли то свято від імени Українців. Українці понадсилали на мої руки багато і дорогих дарунків для Драгоманова, а також багато адресів і повіншовань. То все буде відчитане і показане на вечірницях у Львові.

І ви, братя селяне, повиннисте причинитися до того свята – чим хто може, бо певне ніхто більше не робив і не робить для Вашої просвіти, як Драгоманов. Хто зможеш на яку памятку, 1 злр, на свою фотографію, аби єї дарувати Драгоманову на памятку, хто перешле хоть добре слово, а хто може й сам зможе приїхати на вечірницю і сказати щире слово. Усе то просимо посилати до редакції нашого руского “Народа”⁴ у Львові, ул. Сокола, ч. I, і все то буде показано і виголошено на вечірницях і описане в “Народі”, на вічну памятку.

Михайло Павлик

“Хлібороб”⁵ (Коломия). – 1894. – 1 грудня. – С. 120–123; ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 102. Арк. 2зв. – 4.

1894 р., грудня, не пізніше 4 (16). —
**Привітання із Чернігівської губернії М. Драгоманову
 з нагоди 30-річчя його літературно-наукової
 діяльності**

Високоповажаний Михайло Петрович!

Святкуючи нині 30-річний юбилей Вашої громадської і наукової діяльності, ми шануємо сим людину, що цілком посвятила себе на оборону діла, яке особливо обездолене злим ходом історії, яке так мало ще придбало собі певних борців, так мало ще підтримано навіть кращими синами країни, діла, — що віщує в прийдешніх поколіннях прекрасний всебічний розвиток сил українського народу; тепер же обіцяє его борцям тільки скорпійони, мільон страждань.

Чи багато знайдеться на європейській землі народів, так негаразд поставлених в історії, як наш український нарід, що вславив себе страстною і довгою та повною героїзма боротьбою народних мас, які вимагали для себе внутрішньої рівноправности, не бажаючи визнати над собою панів, і нарешті зломлений таки віковичним натовпом ріжноманітних ворожих обставин? Тоді в українського народу одібрано було все, чого він з такою упертостью і самопожертвовностью добивався цілими віками, і він опинився в сучасному своєму безправстві, не тільки одинаковому у нього з усією Росією, але й побільшеному ще спеціально українським безправством. Таким подвійно пригноблений український нарід тим менше може сподіватись на краще для себе прийдешнє, що за згубою ним політичної незалежности стала губиться і національна свідомість в культурних его верствах, що все більше вступали до табору державно-пануючої народности, дякуючи чому, на користь українському народу не може цілком утілізуватися і вся належна йому частина просвітно-визволяючого капіталу, що, як не як, все ж таки розростається і в сучасному російському суспільстві.

Такі лиха українського народу, і Ви пішли з ними на саму рішучу боротьбу.

Незрадно вірний українській ниві, Ви зуміли, як ніхто перед Вами, імпувати українську ідею, яка засновувала ся перед Вами на етнографічних та історичних датах, в Ваших же творах придбала собі дальнійші заснування в ясних вимаганнях особистої та громадської свободи, в вивченні межиславянських відносин, в признанні головного значіння в житті народів економічних питань, що все вкупі обернуло, таким чином, первістне українолюбство на величню справу повного, всебічного визволення українського народу, і Ви присвятили себе свому ділу цілком, з усією любовью та самопожертвовностью, віддавши йому Ваші світлі даровання і широкі знання, Вашу працю і дужість, покинувши для нього і саму родину, що б далеко від неї,

але ж при вільних умовах слова, працювати на користь її визволення. У всьому Вашому поведженні видно, таким робом, людину цілковиту, яка так органічно злилась з дорогими їй ідеями, що їй не знайти спокою, не придбать життєвого зиску, не служачи сим ідеям, що їй безумовно треба робить для панування сих ідей, не дивлючись ні на які жертви, ціною яких би не було особистих згуб та страждань. І коли така прекрасна діяльність не дала ще досить бажаних наслідків, то головна тому причина в надзвичайній трудності, з якою досягають Ваші твори в зневолену Україну, трудності що, звичайно, не від Вас залежить.

Розуміючи, що українській нації, яко архи мужицькій, личить більш ніж кому-небудь сподіватись виключно на себе, Ви перш за все і більш над усе закликали Українців до придбання прав, що складають істоту політичної свободи, завжди пояснюючи при сьому, що добути сі права Україна може тільки разом з другими країнами Росії, тільки через спільний натиск на уряд, зроблений з ясно-свідомою програмою, ся-ж програма, на Вашу думку, мусить бути федеративна, з визнанням повної рівноправності всіх країн та національностей, і неминуче демократична, як в політичних, так і в економічних пориваннях народа. І першим кроком до виконання такої програми мусить бути засновання по всіх країнах Росії і серед всіх єї національностей політичних спілок, які вже й складуть із себе федерально-демократичну партію, котра і візьметься за діло обертання Росії в дійсно свободну з політичного боку країну. І знов таки Ви при сьому зуміли, як ніхто перед Вами у Росії, з'ясувати на зразках західно-європейського життя, і справжню істоту і справжню охорону політичної свободи, а на фактах із життя Росії та України найбільш придатні засоби до зреалізованя сїї свободи в нас і особливо видатну в сій справі роль українського народу, як головно чинника в з'єднанні плебейських народностей, заступників краєвої та національної свободи проти народноти великоруської, заступниці державного і національного централізму.

Переходючи тепер до Русинів у Галичині, ми й тут знаходимо вжиток тих же основних Ваших поглядів. Конституціоналізм Австрії¹ не міг їх значно одмінити, бо Ви легко побачили, як далеко ще Австрії до того, що б стати дійсно вільною державою, що їй ще бракує не тільки скільки небудь справедливої системи виборчої, але й таких елементарних річей, як воля печаті, зборів і одвічальности за беззаконні нерезонні арешти, і що найбільше траплять на таких хибах австрійської конституції Русини, яко теж архимужицька нація, за котру нікому заступитись і котрій теперішні австрійські порядки не дають самій заступитись за себе. Ви, таким побитом, зрозуміли, що найпекуче питання для Русинів Австрії перш усього змінити і доповнити конституцію 1867 р., так, щоб народи Австрії справді могли дбати про свої справи, для чого Русини і мусять вкупі з своїми сусідами славянськими і неславянськими невідложно і рішучо виступити за безпосередне загальне виборче право, без котрого вони зостануться завше придавленими політично і національно. При таких поглядах Вам, певно, були особливо не-

сімпатичні і підлягали Вашій особливо гострій полеміці ті з русинської інтелігенції, які все ще зостаються в розумінні, що народ їх дійде свого права не рішучою боротьбою за нього, а вислугою пред урядами та панамі. Таким то чином, Ваша діяльність в Галичині прямовала переважно до створіння радикальної партії в її максимально-можливних вимаганнях, як політичного, так і економічного інтересу, – партії, що хоче обіпертися на русинський демос і сподівається його ім'ям провести в крайовий сойм і дежавний парламента послів, котрі сміливо і правдиво могли-б заявити його інтереси, а вмiстi з тим, поки Українці в Росії не мають ще політичної волі, заявити світові і інтереси всієї русино-української нації і правдиві цілі свідомих українців в Росії, як в Австрії. Але ж через те, що великою перепоною, до успішного розвитку такої діяльності у Галичині слугує тепер малізона сил з інтелігенції, котрі здібні там пристати до табору радикального, економічна біднота тих сил, а також на перших порах і малізона вже збудженого в радикальному напрямку елементу селянського, також при його бідності, то Ви оберталися за допомогою до Українців, радючи їм підтримати галицьких радикалів і матеріально і морально, доки ті не скріпнуть о стільки, що зможуть уже і самі стало триматися на політичному полі, не обертаючись до допомоги Українців. Та і взагалі Ви ясували при сьому і, звичайно, з властивою Вам талановитістю, яке величезне значіння для Українців, що не користуються ще політичною свободою, повинна мати Галичина, країна для них сусідна, рідна і, як не як всеж таки конституційна. І треба засвідчити, що Ваші твори, о скільки вони досягали в Україну, повселюдно будили в ній цікавість до галицьких справ, викликаючи вкупі за тим і свідомість потреби для свідомих Українців купкувати до якого часу в Галичині все, що гониться нині во Христі та Царі жандармською Росією. І се зближення Галичини та Буковини з Україною, доси так мало відомих одна другій, складають одну з кращих Ваших заслуг. Річ іде тут не про одну національну добродійність у Русинів у Галичині, але також і про власні вигоди і при тому невідложні на далеку будучину. І тепер дуже вже не без користно буде і для України, коли в Галичині міцно складеться селянська радикальна партія, і коли в галицькому соймі і віденському парламента і в австро-венгерських делегаціях послів являються цілком незалежні послі від русинського демосу і нації, котрі будуть боронити інтереси свого демосу і нації, а також заявляють пред усім цивілізованим світом потреби всієї русино-української нації. Лихо українських інтелігентів, що часто мають і національні почування і демократичні поривання, складається не з одного тільки внішнього державного втиску, але і з властивої їх психології. Обезкуражені, вони не бачуть українського ґрунту, не вірять в українську програму. Галицькі справи, гаразд поставлені, притягаючи до себе увагу і співчуття Європи та Славянства, імпонували б самим благодотворним впливом психології таких обезкуражених Українців. Але хай буде дозволено, святкуючи нині юбилеєм таку поважану нами діяльність, вимовити і наше пожадання, що б швидче заміщений був той пропуск у нашій справі, що

так справедливо засмучує певних Українців. Ми розуміємо Угорську Русь, що все ще зістається без поступового впливу Русинів на Українців, хоч за своє безмірно нещасне національне та соціальне становище повинна була б вона викликати до себе нашу переважну увагу і дбалість. Хай Русини ініціюють з Галичини, ми ж їх підтримаємо з України. Бажалось би від щирого серця Вашим прихильникам, що б до Вашого імені славетного діяча українського та галицького можна було б приєднати наймення також славетного діяча і угорського.

Михайло Петрович Драгмонов 1841—1895. — С. 76—82.

№ 157

1894 р., грудня, не пізніше 4(16). —
Привітання з Харківської губернії М. Драгманову
з нагоди 30-річчя його літературно-наукової
діяльності

Дорогий Михайло Петрович!

Позвольте і нам, жильцям глухого кутка землі української, прийняти участь у шануванні Вашої 30-літньої енергійної і важкої діяльності в користь нашій батьківщині, як особисте признане за “хрещіння духом”, так і признанне товаришів, розкинутих у глуші і проявляючих себе в напрямку, Вам сімпатичному.

Ми шануємо в Вас федераліста. Ваша політична програма, являючись виводом на основі всестороннього аналізу конкретних умов життя Російської імперії, тільки визначається тверезістю від інших, популярних у Росії, централістичних, метафізично-філософських революційних напрямків.

Як українець, на примірі України, Ви всесторонне вияснили ідею областного і національного федералізму і способи її проводу в житті, проявивши в данному случаю всю силу Вашого публіцистичного таланту: Ваші етнографічні й історичні праці вказували в минулому битовому і історичному житті нашого народу дані для реалізації сімпатичних Вам ідей; обширне знаомство з минулим і теперішнім життям Росії і Європи, вкупі з живими й чуткими відносинами до біжучих інтересів его, завше вірно намічали ту позицію, в котрій повинні стояти ми, Ваші земляки; до того ж і бадьорий ентузіазм, проникаючий усі Ваші праці, чимало помогли сильному впливу їх на свідомість. В тому впливі Ваше єдине в своєму роді по величині значінне для України.

В тойже час тільки Вам Україна обовязана тим положінням, котре вона може зайняти серед народностей і областей, що складають Російську імперію, як країна, що вперше підняла справу про політичну форму, найбільш вдовольяючу справедливість і оберігаючу інтереси “не історичних” народностей.

Під Вашим впливом повстав, виріс і окріп той радикальний напрямок у Галичині, що забезпечує розвиток і являється завдатком змоги практичного розв'язання справи про свободу нашої батьківщини. Ви показали, яку роль і значінне може мати Галичина в ділі нашого народного руху; через Галичину, Ви ввели українську справу в між-славянські круги.

З рідким талантом і завзятістю, Ви популярізували в Європі ідеї українства, як головного фактора ідеї демократичного федералізму, ідеї скупління “неісторичних” народностей в інтересі загальної свободи і розвитку Росії.

На нашій Україні Ви завше йшли по-переду, не ступаючи на путь національного шовінізму, завше признаючи гарні боки ворога і будучи українським націоналістом, рекомендували вчитись і переймати все краще, [що] єсть у інших народностей, – і в загалі зв'язували український національний рух з найпрогресивнішими ідеями віку, чим заінтересували і стали притягати сімпатії до того руху не тільки серед кращих людей Росії і Славянства, а по части і в Європі.

Годі не боліти душею, – показуючи ту моральну обстановку, в котрій Вам приходиться працювати, будучи в стані політичного емігранта, відорваного від батьківщини, котрій Ви беззавітно віддані, і се тим більше, що сама еміграція не була для Вас актом самоспасіння, а витікала тільки з бажання знайти підходячі умови для вільної діяльності. Хай же хоч слабою тінню полекші буде Вам та глибока сімпатія і пошановання, котрими проїняті ми, виховані на Ваших працях і, по змозі працюючі на Україні в інтересах українського народу.

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 82–84.

№ 158

1894 р., грудня, не пізніше 4(16). –

Привітання учнівської молоді М. Драгоманову
з нагоди 30-річчя його літературно-наукової
діяльності

Високоповажаний Михайло Петрович!

Щиро вітаємо Вас з днем 30-ти річного юбилею літературно-наукової праці! Здається, найкращим бажаннем у сей день буде бажання Вам здоров'я та сили, ще послужити тому великому ділу, котрому Ви віддали усе життя своє. Нехай Ваше вільне слово піддержує віру у кращу будучину, указує шляхи, якими ити до неї, розкриває хиби й помилки иноді на погляд блискучих теорій. Робило воно се досі, а тепер, при пануючій навкруги нас реакції та путаниці думок, се найпотрібніше. Ви стоїте в першій ряді борців за волю України і, коли настануть кращі часи, коли “потече кров ворожа у синєє море” ... добрим словом помяне Вас вільна сім'я. Віримо, що часи ті не за горами, й щиро бажаєм Вам вернутись у рідну країну, вільну й щасливу.

Довгорічна наукова і видавнича праця Ваша – се великий здобуток української культури. Бажаємо ж Вам бачить ідущих на підмогу, як і Ви, щиро переконаних співробітників з молодих Українців.

Як свято святкуємо у далекій столиці день юбилею Вашої праці, святкуватиме его уся інтелігентна Україна, згадають й усі дійсно вільнолюбиві російські люде!

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 51–52.

№ 159

1894 р., грудня, не пізніше 4(16). – Привітання українських художників М. Драгоманову з нагоди 30-річчя його літературно-наукової діяльності

Високоповажний Добродію і Любий наш Земляче!

З сумної, занедбаної країни, де родилось і викохалось в народній любові велике серце нашого славного земляка, прихильці-худоги, служителі рідного слова і звука, долучаємо і свій щирий голос до спільного могутнього співу на честь 30-літнього юбилея Вашої науково-суспільної діяльності. А честь та велика і заслуга Ваша незабутня: до живучого, хоча і безсилового почуття націоналізму Ви прилучили широкі загально-чоловічі завдання, озброїли его світлом науки, очистили від вузького себезнайства й погорди, окрилили до спільної з однодумцями боротьби за волю, і поставили метою широку політичну свободу і економічне визволення труда для розвитку певного народного блага. Не взираючи на те, що мачуха-доля Вас била, що нищились сили в безустанній борні, що зражували товариші-друзі, Ви не похитнулись і разу на своїм тернистім шляху і не впустили світоча, що й досі високо стоїть і досяга світом до нашої темряви.

Слугуючи і поклоняючись образам під покровом нашої народної музи, ми не можемо не вбачати в Вас, наш дорогий земляче, образа славетного мучення за прийдешнє щастя своєї укоханої родини (рідної країни), якої чи й доведеться узріти до смерти. . та дарма!

Луччі сини її не забудуть своїх загнаних на чужину визволенців від ярма і духовного, і економічного, і політичного, не забудуть, і з щирим серцем та найлутшими зиченнями будуть здалеку думками вітати Вас і життям спомогать Вашій славі. Живіть же довго, на користь всім нам і на втіху, топчіть хворобу під ноги, таланом озбройтесь, здоровям вкривайтесь, а славою пишайте повсюду!

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 52–53.

1894 р., грудня, не пізніше 4(16). –

**Привітання молоді університетського міста NN
М. Драгоманову з нагоди 30-річчя його літературно-
наукової діяльності**

Високоповажаний Добродію, Михайло Петрович!

Твій праздник, славний, непохитний діяче, праздник України. Через невпинну роботу Твою скуплюються свідомі Українці, бо своєю письменською діяльністю допомагаєш Ти їм з'ясувати потреби народного діла і наводиш їх на шлях певної громадської праці на національно-демократичному ґрунті. Переконані в сьому, ми щиро витаємо Тебе, славний козаچه нового часу! Підписані цілком стоять за висловлені Тобою думки про самостійний лад громадський на Україні, серцем радіючи, що на прапорі Твоєму по всяк час виразно визначувалася політична і демократична воля Українського народу. Ми певні, що тільки за такою волею народ наш матиме змогу вийти з темряви і убожества, що тільки через таку волю найде він в собі ту силу, яка виявилася в повітку історії Українського народу, якою складався демократичний лад суспільного життя старої козацької України. Безперечно. Ти висловлюєш найголовнішу потребу задля України, бо бачимо, що дух, який керує тобою, глибоко в Українському народі.

Недаремною-ж буде робота Твоя, непохитний діяче! Оживуть прадідівські змагання до вільного життя на землі вільній.

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 58–59.

№ 161

1894 р., грудня, не пізніше 4(16). –

**Привітання з Київської губернії М. Драгоманову
з нагоди 30-річчя його літературно-наукової
діяльності**

Високоповажаний Михайло Петрович!

В день 30-літнього юбілея Вашої науково-громадської праці, ми з різних місць київської країни, тубольці, долучаємо й свій голос до величнього гоміну Ваших численних прихильців. Ми шануємо й поважаємо Вас за те, що Ви нашу темряву, нашу задуху громадського, суспільного життя осяяли світлом хорошим. Ви перший правдиво зняли наше національне питання, показавши, що саме воно далеко не задоволення усього змісту народного життя, і Ви перший стали правити для українського народу коренних змін, і освітніх, і економічних, при чому розуміли есте добре, що

без політичної свободи зміни ті зовсім не можливі. Для того то Ви й нагадували раз-у-раз українській громаді, що найперед і найбільше вона му- сить дбати гуртом про зміну тій політичній будові, яка вяже у теперішні часи і в Україні і в цілій Росії розвиток світла і добробуту всіх в загалі гро- мадян. При тім Ви будували політичну слободу не на ґрунті централізма, а на основі федерації і автономії місцевих одиниць, для чого й раїли Україн- цям не зачинятись у одрубні громади, а сполучатись з однодумцями брат- тями по широких обшарах нашої великої та нерозумної держави. Нарешті, нехтуючи всякі вузькі, несусідські, ненависні погляди, Ви будили в Україн- цях жагу до європейської науки, до її поступового життя, а разом з тим не тільки не ворушили ворожди, а явно займали прихильність до поступових визвольців, що виходили з державно-пануючої над нами великоруської на- родности. А коли додати до всего ще й те, що Ви ціле життя своє охвірова- ли на виховання укоханих Вами ідей, що Ви, не вважаючи на все лихоліття, на всі недолі, не похилились під ворожими бурями, а стоїте й досі на чу- жині, далеко від лубої родини, неборимим борцем, то не диво, що з усіх конців, з усіх меж нашої бездольної країни лине до вас, аж за Балкани, голосне, чуле та кривне витання.

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. –С. 57–58.

№ 162

1894 р., грудня, не пізніше 4(16). –
Привітання з Херсонської губернії М. Драгоманову
з нагоди 30-річчя його літературно-
наукової діяльності

Високоповажний Добродію, Михайло Петрович!

В темряву добу панування обскурантизму та реакції, коли кожен день приносить з собою нове свято ідей регресу, коли гине і замірає усе, що прямує до кращої будущини, осяяної світлою думкою вільного громадсь- кого розвитку, відрадно констатувати, що панування лиха не безкрайє, що живі ще ті елементи, з яких повинні колись вирости сили, що й виведуть Росію та Україну на шлях свободи... Тим тож яку вагу для всього, що є поступового в Росії, а надто на Україні, має день 30-літнього юбілея Ва- шої просвітної діяльності. Після таких довгих та нудних буднів, повних багатьох утрат і калічень, се є світле свято вільної думки і себезабутньої праці на Україні. 30 літ Ваша думка і перо працювали для блага рідного люду, яко маси робочих одиниць. Теж благо Ви розуміли не в тім тільки, щоб відгордитись муром від шкодливих впливів з-около; Ви розуміли, що воно може справдитись тільки разом з торжеством загально-людських ідей поступу, слободи і рівности тих народів, з якими Україна звязана через

економічні, географічні і етнографічні відносини; для того то Ваш нинішній юбилей єсть свято не тільки для України, але й для цілої Росії. Маючи за основу ту думку, що кожній людині мусить бути надано у всіх її справах так широко волі, аж поки вона не шкодить другому, Ви яко логічний наслідок цієї думки, утворили таку систему державного устрою, де кожен громадянин міг би і думати, не боячись робити виводів з своїх думок, і вірувати й не вірувати, що йому хіть, і свої думки, на якій мові подоба; викладати чи словом чи письмом чи друком, і вільно до других подібних собі спілок лучитись задля матеріальних і моральних потреб. Для придоб же спільного державного життя і для обопільних відносин громадян і громад, Ви назначили плян законодавчої Ради, яка має лежати на виборній основі, а для безпеки меншини, щоб більшина її не давила, Ви строго обмежували загальнодержавні присуди, давши широке поле місцевим органам, аби таким робом забезпечити вільний розвит розумовий і громадський дрібнішим краєвим одиницям відрубно-характерним з-за причин етнографічних, географічних і економічних. Але такі суспільно-державні порядки Ви не вважаєте за конечний результат історії Ви їх маєте лишень за потрібні сходи, по яких можна буде, за помічею відповідних елементів всіх країн і народів, прямувати уже до повного визволення робочих людей.

Розробивши, таки побитом, на довгі часи шлях державного і соціального поступу свому рідному краю і цілій Росії, Ви намітили і практичні засоби боротьби супроти теперешних обставин, це б-то розумове піднесення і поєднання морально громад задля здобутка вільної демократичної федерації, що має досягтись всіми засобами пропаганди, переважно же розповсюдженням ідей словом і друком.

З Вашої праці на українській і російській мовах появилась ціла література непокалічена ножницями російських цензорів, де Ви з талановитою консеквентністю подаєте і розвиваєте ці високі думки, приймаючи до уваги всі одмови Ваших теоретичних супротивників, одкликаючись і роз'яснюючи з свого погляду всі з'яви громадського життя і рідної землі, і по других поступових країнах.

Легко зрозуміти та трудно, не переживши самому, як слід оцінувати ті обставини, серед яких протікала Ваша невтомна діяльність, повна самозречення, матеріальних бідкань, моральних утрат і фізичних страждань (в атмосфері ворогування, нерозуміння і полохливости). Нехай же сей день буде Вам певним доказом, що Ваші ідеї не тільки належать будущині, але й тепер знаходять собі порозумілих прихильців; хай же за все вистраждане Вами нагородить Вас хоч малізною се глибоке співчуття не тільки дорогим Вам ідеалам, але й Вашій високоморальній особі, і хай воно довгі ще роки надасть Вам душевних сил, показувати думкам нашим дійсний напрям, а нашим силам – вірний вжиток.

№ 163

1894 р., грудня, не пізніше 4(16). –

**Привітання селян с. Серафінців Городенського повіту
М. Драгоманову з нагоди 30-річчя його літературно-
наукової діяльності**

Серафінці, Городенського пов[іту]¹

Честь і слава Михайлови Драгоманову, що перший навернув нашу інтелігенцію до праці над темним робітним народом.

Честь Тому, що помимо всяких переслідувань, навіть зі сторони своїх, трудиться неутомимо уже 30 літ для простого народа!

Тобі має завдячити руский нарід, що пізнає, хто ему приятель, а хто ворог; жий же та трудися для нас, селян, ще довгі літа, а заплатаю для Тебе най буде дяка тих, для котрих працюєш!

Честь і слава Батькови руских радикалів!

Селяне-радикали села Серафінці: Левко Бачинский, Юрій Бачинский, Георгій Мулярчук, Николай Шльомкевич, Георгій Бурнадз, Іван Яшан, Іван Онуцкий, Василь Новак, Іван Бучовский, Іван Шльомкевич.

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 91.

№ 164

1894 р., грудня, не пізніше 4(16). –

**Привітання А. Рамбо¹ М. Драгоманову з нагоди
30-річчя його літературно-наукової діяльності**

Мій дорогий Драгоманов, нині празднують 30-літе Вашої літературної і політичної діяльності. Нині-ж і 21 літо нашої спільної дружби, вона почалась у Києві 1874, де в-перше я мав честь бути рекомендований Вам і де я міг порозуміти вагу діла, для якого Ви посвятили себе. Від тоді я слідив за Вами і я бачив, що всякий рік Ви значили якоюсь гарною працею. Ви причинилися до зібрання в-купу порозкиданих членів великого поета – народу Малоросії; бож так самісінько як народ сербський, він заслуговує собі те гарне имя, яким тамтого нарік Міцкевич²: “поет славянського племені”. Тепер сей народ чествує Вас, і Русини австрійські, як і Русини великої славянської держави однодушно висказують Вам дяку.

Нехай же буде вільно і Французу, дякуючому Вам за ліпше пізнане їх усіх і навчившомуся від Вас цінити їх і лобити, обізватися латинським звуком у сім великим славянським концерті. Для науки і поезії живіть многі літа!

Дуже прихильний і зовсім відданий Вам Альфред Рамбо.

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 114–115.

1894 р., грудня 4(16). – Доповідь І. Франка
про М. Драгоманова на народному вічу у Львові
з нагоди 30-річчя його літературно-наукової праці¹

Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом. От се ж і ми нині, бажаючи сповнити свій обов'язок як людей освічених, шануємо ім'я і заслуги Драгоманова по 30 роках его праці. Та для нас се не тільки обов'язок освічених людей, бо Драгоманов для нас є чимсь більше, як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника. Через усіх тих 30 літ, а бодай від тоді, коли ми самі стали до прилюдної роботи, голос его був для нас заохотою, осторогою, вказівкою куди йти, голосом сумління – що робити, а чого не робити.

Тому, хто зимою сидить у теплій хаті, при веселім огні і при світлі, в кружку родини або добрих приятелів, не легко собі здумати, як то робиться тому, хто в ту саму пору, в холод та куревільницю, без дороги і провітку іде пустим полем або густим лісом. Так само й нині годі собі докладно здумати те положіння, в яким була поступова молодіж руска в Галичині перед 20 роками. Без знання того, що навколо неї діється, без тямучих провідників, без книжок, без поради і заохоти ми йшли на осліп, читали що впало в руки і не знали, що зробити з тими хлопськими сімпатіями, що у нас були принесені з батьківського дому і з тим невеличким знанем народного життя, котре ми з сел принесли до Львова. Тут тих сімпатій ніхто не поділяв, тим житем ніхто не цікавився; нам казали вчитися для хліба, любити що найбільше язик народа, а не сам народ.

Оттут то в великій пригоді нашому поколінню став Драгоманов. Друкованим словом і листами він почав впливати на нас, вказуючи нам інший, ширший світ по за тісними межами нашої Галичини, вказуючи, до чого йде теперішня наука і якої праці та любови чекає від нас наш народ. Він нам показав, що наша любов до простого хлопа власне мусить бути підвалиною нашої роботи, що знане народнього життя ми мусимо розширювати і збогачувати, а не забувати.

Та я не буду тут розповідати своїх споминів, бо маю говорити про наукову діяльність Драгоманова. Певна річ, що сеї діяльності я не можу вам виложити так основно і повно, як би бажав, бо се втомило вас і многим не було би зрозуміле. А по друге – для повної характеристики Драгоманова і сего було б за мало, бо діяльність Драгоманова не обмежується на самі наукові праці. Его руку, сліди его духа ми бачимо на кождім полі нашого життя.

Наукова діяльність Драгоманова розпочинається разом з его виступленем перед публіку. Поперед усього треба одно сказати: Драгоманов не є і ніколи не був кабінетним ученим, таким, що тільки сидить у старих книжках та паперах і не дбає о те, що довкола него діється. Его наукова діяльність

тим власне цікава, що вона як найтісніше вяжеться з дійсним життям. У него на першій місці завжди стоїть не книжка, а живий чоловік, маса людей. Він не написав ані одного слова, котре б не відносилось до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття оточуючої його громади. Оце живе чуте, той бистрий погляд, що завжди добачує потреби хвилі і вміє знайти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєне – найліпше характеризує нам самого Драгоманова, характеризує його також як ученого.

Се можна найліпше побачити з того, що він говорив пред 20 роками.

В імя науки він почав нам голосити не те, що б ми відсунулися від дійсного життя і його потреб, як говорили нам наші вчені. Він говорив щось зовсім противне, а власне те, що ми повинні всі свої сили віддати на службу тому народови, тому хлопцям, що нас годує своєю працею, що жиє в біді і тьмі для того, що б ми могли дохапуватися світла, розуму і вмілості. Він казав нам громадити ту науку і вмілість, – але не для хліба, не для того, що б мати з неї дійну корову, а власне для того, що б ми мали чим і як відплатитися нашому народови за те, що ми від него одержали.

З фаху свого Драгоманов – історик, і яко такий мусів би він, по думці наших учених, займатися царями, війнами, походами, різнями та всякими нещастями, які спадали на людей. Тимчасом він один із перших у Росії, а тим більше у нас почав голосити інакше розуміє історії, бачити в ній по за царями і війнами маси народні, їх тиху і невтихаючу працю, їх повільний розвій, зріст освіти і громадського життя.

Оттим то всякі сліди того масового життя і розвою були для него дуже цінні. У нас від давна вже вчені люде звернули увагу на те, що наш народ співає, оповідає про своє життя, свою бувальщину, свої радости і смутки, на пісні, казки і повідання народні. Многі люде записували їх, збирали, друкували, де хто забирався то того, щоб відгадувати з них душу того народу. Драгоманов був у нас перший, що взявся до щиро-наукової праці над тими творами народнього духа. Він разом з товаришем своїм професором Антоновичем уложив обширний нарис праці над тими творами і оба вони розпочали й виконувати той нарис, видаючи історичні пісні українського народу з дуже цінними поясненнями та вказівками для дальших робітників. В тій книжці оба наші вчені показали, які спомини зберігає у своїй пам'яті наш народ з тисячолітнього протягу свого історичного життя, які сліди в його пам'яті полишили часи князів, часи татарського лихоліття і яке богацтво величнних образів полишилося й доси з часів козаччини аж до смерти Хмельницького. На жаль, діло се, котре один англійський учений справедливо назвав предметом нашої національної гордості, не було видавцями доведене до задуманого кінця і тільки значно пізніше, за границею сам Драгоманов видав і пояснив у двох невеличких книжечках пісні, про кінець козаччини на правім березі Дніпра і про Гетьманщину на лівім². А в третій, дуже гарній книжечці, він коротко, але вірно обмалював на підставі пісень життя руско-українського народу за останніх 100 літ, порядки рекрутські та панциз-

няні, далі скасоване панщини і нові явища в тім життю – зріст бідности, найми, заробітки в фабриках³ і т. д. Осібно він обробив пісні про скасоване панщини в Галичині і на Україні.

Не тільки пісні, але також і оповідання народні, оті байки, казки та приказки занимали Драгоманова⁴. Він не тільки сам видав, ще будучи в Кїві, багатий і дуже гарно впорядкований збірник народних оповідань, але зробив більше ніж хто небудь інший на Україні для їх наукового вяснення. Між піснями і повістями він звернув головню увагу на такі, котрі давнійші вчені любили вважати власними творами нашого народу, придатними до зрозуміння его душі; Драгоманов, порівнюючи їх з піснями і оповіданнями інших народів, показав, що се твори зайшли, запозичені нами від сусід, а zarazом показав, яка то важна річ знати, відки і як ті твори заходили до нас і яку науку приносили нашому народови. Таким способом в тих “хлопських” та “бабських” піснях і казках, о котрих у нас і доси ще дехто говорить з погордою та легковаженем, Драгоманов навчив нас бачити сліди давніх культурних звязків нашого народу з другими, свідоцтва о таких духових зносинах і впливах, о котрих ми маємо дуже мало інших, писаних свідоцтв. Замість відгадувати душу народа, ми вчимося з них ліпше розуміти історичний розвій народа особливо розвій его вірувань і его фантазії.

Особливо в останніх роках, живучи в Софії, столиці Болгарії, Драгоманов надрукував по болгарски цілий ряд таких праць про оповідання та вірування народні, в тім числі й наші⁵. Праці ті поставили его в ряді найліпших знавців того предмету в цілій Словянщині і о них з похвалою пишуть Німці, Французи та Американці і деякі вчені навмисно вчать ся нашої мови, щоби читати наші пісні та повісті народні і праці о них Драгоманова, тільки у нас – жаль сказати! – дуже мало хто навіть чував що небудь о тих працях, а таких, що їх читали, мабуть і на пальцях почислити можна.

Та всі ті праці, котрі могли б заповнити ціле жите нашого ученого і зробити ему не малу славу, становлять тільки частину того, що написав Драгоманов про Україну. Він не ограничився на творах простого народа, а написав також кілька цінних праць про наших найліпших писателів і вчених: Шевченка⁶, Квітку, Григоровича⁷, Костомарова⁸, Куліша⁹ і інших. Він видав у Кїеві своїм коштом повісті нашого буковинського писателя Федьковича¹⁰, додаючи до них передне слово, в котрім дуже розумно розповів про початки письменства на народній мові в Галичині і на Буковині. Також в російських часописях він писав багато про наше письменство, підносячи те, що в нім було доброго, а також вказуючи его слабі боки¹¹. Про те він писав також у італіанских часописях¹², розказав дуже докладно про наше козацтво по німецьки¹³, а зо знаменитим французким географом (землеписцем) Елізе Реклю описав Україну в его великім творі – описі цілої землі¹⁴. Коли ж уряд російський в р. 1876 заборонив зовсім українську літературу в Росії¹⁵, Драгоманов один однісінькій підняв проти сеї заборони голос в зїїзді вчених і писателів цілого світа в Парижі, показавши на французкій мові, чим є українське письменство, які плоди видало доси, яку важну прислугу

воно мусить сповняти для піднесення просвіти великого руско-українського народу і яку величезну шкоду для розвою просвіти в самій Росії робить той дикий заказ¹⁶.

Просвіта і письменство на Україні поставлені в таке дивне положене, що дуже часто люде, навіть наскрізь чесні і дуже розумні, але виховані в інших поглядах, говорять, що українська мова зовсім не придатна ані для школи, ані для церкви, ані для уряду, ані для вищої науки, що український народ не є властиво ніякий осібний народ, а тільки частина іншого – одні кажуть, що московского, другі польского. Ті думки тепер уже не виступають так різко, ховають ся по заулках, бо вони підкопані і ослаблені всім тим, що зроблено у нас за остатніх 30 літ. Але тоді, коли Драгоманов розпочинав свою діяльність, воно було зовсім інакше; тоді навіть між чільними Українцями ще мало хто вірив в самостійність українського народу і в те, щоби его мовою можна було писати про все, що знають і чим займають ся вчені люде і писателі. Тому то деякі Українці, особливо славний історик Костомаров, що всі свої вчені праці, головно про Україну, писав по російски, стали були на тім, що для українського народа поки що і на довгі літа вистачить таке письменство, котре би служило потребам простого люду, подавало б ему початки, азбуку, що б він, привикши читати, міг відтак лекше перейти до читаня і розуміня книжок російских. Се названо тоді “письменство для домашнього обходу”. Інші Українці виступили проти сего, твердячи, що така рада веде до винародовлення Українців, бо всіх ученіших людей відривати буде від українства і вести до московщини. Вони радили творити українську літературу для інтелігенції і вчених, недбаючи про те, що в Росії вся інтелігенція на Україні помосковлена, а українских учених, уживаючих української мови тоді й зовсім не було. В тій суперечці виступив і Драгоманов зі своїм словом. Рядом дуже гарних і основних праць про стан і замаганя ріжних “недержавних” народностей у Європі, як Провансальців¹⁷, Кельтів¹⁸, Фламанців¹⁹, Валлонів²⁰ він показав, що рух українського народа до самопізнаня і просвіти на рідній мові не є нічим нечуванним та неправним, але противно, є зовсім натуральний і конечний. Щож до границь, в яких би мали держатися просвіта і письменство на Україні, то Драгоманов замість хитрих наукових доказів узяв за мірило потреби народа, самої суспільности²¹. Нема потреби поки що писати глибокі філософії та інші тяжко вчені праці по українски, бо їх ніхто не буде читати; натомісь конечно треба поперед усього подати українському народови на его мові початки всякого людского знаня, вияснити ему явища природи і громадского житя. Драгоманов, беручи річ практично, серед російских обставин, склоняв ся до тих, що бажали українського письменства для домашнього обходу, але розумів той домашній обхід далеко ширше, подав плян цілого круга популярних книжок по всім галузям науки – плян такий широкий, що ще й доси праця українських писателів не здужала его виповнити. Драгоманов знав добре, що коли український народ привикне читати на свій мові початки, то забажає на тій же мові читати і дальше; коли інте-

лігенція привикне тою мовою говорити і писати для народу, то згодом почне говорити і писати по українски також між собою і для себе. І для того по 20 літах, забираючи ще раз голос в тій справі, Драгоманов не думав виступати протів тої інтелігентної літератури, що за той час виросла на Україні і особливо в Галичині, та все таки ще раз з натиском підніс потребу пильнійшої і більше наукової праці над книжками для народу.

Питане про те, чи Українці мають мати письменство тільки початкове, азбучне для простих людей чи таке, як всі інші народи т. є. для простих і для інтелігентних – се тільки часть іншого питання: чи Українці є самостійний народ, чи може вони часть Москалів, або Поляків? А з тим питанем вяже ся друге дуже важне: коли вони часть Москалів, то чому ім зовсім не зіллятися з Москалями, а коли часть Поляків, то чому ім не бути зовсім Поляками? Може нам нині таке питане видати ся чудним, але воно довгий час і не перестало ще й доси мати велике практичне значіне. Уважаючи нас Москалями, Москалі промовляють до нас не тільки по московски, але в імя таких порядків, таких ідеалів і таких історичних традицій, котрі були чужі нашому народови; вважаючи нас Поляками, робили те саме саме Поляки, кличучи нас, щоб ми з ними будували разом спільну вітчину – Польщу. Уважаючи нас Поляками, Москалі інколи готові були карати нас за їх провини; вважаючи нас Москалями Поляки частенько обдаровували нас тою самою ненавистю, в якій мали Москалів. І в добрім і в злім отсе непорозуміне було для нас однаково недобре. І тут забрав голос Драгоманов і в знаменитій книжці “Историческая Польша и великорусская демократія”²² показав, як найліпші, найрозумніші люде з Москалів і Поляків впадали в тяжкі помилки і пропадали з найліпшими своїми намірами власне через те, що не вмiли чи не хотіли бачити між Поляками а Москалями цілого ряду недержавних народностів, в тім числі і Українців, котрі чим раз голосніше домагаються своїх прав яко самостійного народа. Ще перед тим вияснив він був для російских державників тоту дововижну річ, як то вони після польського повстання 1863 р. взялись провадити “обрусеніе” краю непольського, але й московського і через те той край, непричастний повстанским замахам не тільки спинили в освіті, але підперли в тім краю визискуване чиновників та колонізацію Німців, котрі не перестали бути німецькими патріотами і готові в разі війни служити не Росії, а Німеччині.²³

Се ще далеко не все, що можна і треба би сказати о працях Драгоманова про Україну, та я не хочу втомляти слухачів надто довгим викладом. Скажу ще тільки пару слів о тих его працях, які він писав для України, а головно для українского простого люду. Ніщо так не дає нам пізнати вдачі сего чоловіка, як власне его праці популярні. Коли в письмах для інтелігенції він часто буває ідкий та різкий, то в популярних писаннях видно вповні его щире серце, его велику любов до простого люду і его вмiне викладати тому людови найтяжчі, найбільше запутані наукові питання, викладати їх ясно, без лишніх подробиць, та притім зовсім науково. Ще живучи в Росії, він написав і видав гарну книжечку “Про українських козаків,

Татар та Турків”²⁴; у Женеві він видав дуже важні книжки “Про багатство та бідність”, “Про хліборобство”. “Про те, як де земля поділена і як би слід єї держати” та “Про те як земля наша стала не наша”²⁵. Певно мало хто з вас знає ті книжки, та за те, мабуть усі ви знаєте єго найновіші книжки: “Шість сот років Швейцарскої Спільки”, “Про брацтво Хрестителів на Україні”, “Віра і громацкі справи”, “Оповідання про заздрих богів” і в кінці “Рай і поступ”²⁶. Ті книжки, з котрих деякі вже перекладено на польську мову, є правдивою окрасою нашої популярної літератури – та не тільки нашої. Я певний, що їх будуть перекладувати на інші славянські мови, бо не швидко де небудь у Словянщині найдеша популярний писатель, котрий би писав так ясно і приступно, з таким широким знанєм і був так горячо понятим поступовими та народололюбними думками, як Драгоманов.

Нині у нас імя Драгоманова для многих ще є мов якийсь страхополох, а для вшанованя єго праці явились тут – хто? Громадка селян і молодіжі. Та я думаю, що се так і повинно було статися, що се натуральний вплив єго праці і єго ідей. Драгоманов не дбав ніколи о те, щоб єго любила широка юрба інтелігенції, бо він ніколи не підхлібляв єї зопсугому смакові, єї лінивству та трусливості. Він завсігди обертався найрадше до молодіжі, а головна ціль єго думок і замагань був простий народ, єго просвіта і піддвигнене. І коли нині власне ті дві громадки шанують єго працю, то се знак, що та праця не пропала марно. Та думки єго мають то до себе, що раз запустивши коріне, не гинуть, а ростуть і кореняться чим раз далі; вони мов той квас, котрого крішка вкинена до тіста будить в нїм внутрішню працю; котра поти йде, поки все тісто не прокисне. Маймо надію, що се зробиться як найшвидше і як найповніше в інтересі розвою і добра нашого народа!

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 25–36.

№ 166

1894 р., грудня 4 (16). – Промова М. Павлика на народному вічу у Львові знагоди 30-річчя літературно-наукової праці М. Драгоманова

М. Драгоманов є професором – був професором у найвищій школі або університеті в Києві, а тепер є в університеті в Софії, що Болгарії. Учив він і вчить студентів історії – що діяли народи на світі. Звичайно університескі професори ні за що недбають, лиш за ту свою науку – історію чи там що, – навіть не звертають уваги на власних студентів, на то, що вони діють, а вже що діє громада, – то ім ані в гадці. Аби тій громаді і кіле на голові тесали – ім байдуше. Вони ще часом видають книжки за свої науки, але то все не йде до житя.

Отже, Драгоманов не такий професор, не такий історик. Тямуо раз, – як я пробував із Драгомановим у Швайцарії, – якийсь єго політичний про-

тивник каже ему: “По що Ви, Михайле Петровичу, мішаєтеся до політики? Ви би писали за свою історію – тай годі”. А Драгоманов відповів ему: “Коли ж бо мені ще цікавіше робити історію, ніж писати за неї”. В сій відповіді маєте всего Драгманова. Все его жите иде на роботу історії на нашій Русі України, то є на переміну думок людских і порядків на ліпші, справедливіщі. І робить він нашу історію так уміло, і так стало та завзято, як ніхто з Русинів-Українців.

Основа людяности і завзятя надснована була у Михайла Петровича ще в родині. Він є козацкого роду (родився в місточку Гадячі, Полтавскої губернії, по тім боці Дніпра ріки, 6(18) септембра 1841). Прадід его був старшим козацким і вітом місточка Переяслава¹, і сварився з урядом російским за то, що кривдив людей війском; вуйко (дядько) его належав до “Общества Соединенных Славянъ” 1824–5 р., що бажало завести в Росії волю; тай батько Михайла Петровича, Петро, був дуже людяний і світлий чоловік. Він не тільки сам обходився добре з простими людьми – кріпаками (за панщини), а вчив і сина свого шанувати простих людей. До решти прихилився до простих людей наш Михайло Петрович у Полтаві, де ходив у гімназію. У Полтаві він бував на виставі штуки Котляревского “Наталка Полтавка” – де в перше по правді і по людски показано наших простих людей – і так ему подобалося та штука, що він єї всю переписав і навчився на память і дома, на вакації грав і виспівував перед челяддю, котра ревне плакала, слухаючи особливо пісні Наталчиної до панів: “Видно шляхи Полтавскії і славному Полтаву – Пошануйте сиротину, не вводьте в неславу”. До того, у Полтаві найшлися дуже розумні і людяні учителі: учитель латинскої мови Полевич (Поляк) та учитель історії Стронін, Українець. Оба вони займалися своїми учениками і по за школу – особливо Стронін давав ім читати свободолюбні і народолобні книжки – російскі і українскі.

У Строніна Михайло Петрович прочитав українске оповідане М. Вовчка² п. з. “Панська Воля”, і просто росплакався над ним із жалю над долею простого народу за панщини і від тої хвилі вони стали приятелями до самої смерті Строніна. Тогди власне світліщі люде в Росії стали були писати і говорити за то, аби увільнити простих людей від панщини. І полтавскі студенти стали видавати писану газету, в обороні простих людей, і редактором тої газети був Михайло Петрович.

Скінчивши гімназію, М. П-ч пішов до Кієва, у найвищу школу – вчитися історії. У Кієві рух за волею і простим народом був іще більший. Люде стали займатися просвітою простого народу – стали видавати для него книжочки і заводити недільні школи. І власне першу таку школу в Кієві заложив Михайло Петрович, зі своїми полтавскими товаришами. Коли-ж уряд, зо страху перед просвітою простого народу, скасував недільні школи, – Михайло Петрович думав бодай підготовити учителів для сільских шкіл і вчив їх, за дурно, 2 роки. Але попи донесли на него, що він соціаліст чи нігіліст, і уряд не дав ему вчити. Тимчасом Михайло Петрович став професором у гімназії, ба дале і в університеті. Студенти університетскі дуже

поллюбили его (бо треба вам знати, що він прекрасний професор) – і то був перший его гріх перед урядом. Незабаром тих гріхів набралось більше, бо Михайло Петрович не тільки не покидався своїх думок, а став чим раз більше виступати в обороні прав руско-українського народу. Він став доказувати, що в школах на Україні учать зле – що книжки для шкіл простонародних (хоть їх видають високі урядники) – злі, що в школах тих на Україні треба дітей учити найперше в тій мові, якою говорить простий нарід – руско-українській; що в загалі треба дати волю руско-українській мові, бо наша мова не така, як московська і московських книжок наш простий нарід не розуміє. Таке писав Михайло Петрович у російських газетах, а що не можна було в Росії, то пробував писати у нас, у “Правді”. На своє лихо, Михайло Петрович був 1875 р. на вічу в Галичі³, як основувалося Общество ім. Качковського, і один чесний москвофіл зателеграфував у Київ, що Драгоманов був на польськім вічу і бунтував Поляків протів Росії. До всего того боліла уряд російський праця Михайла Петровича над нашими простими піснями та оповіданнями, – за котрі вам розказав товариш Франко – і праця инчих товаришів его в так зв. “Юго-западномъ Отдѣленіи Императорскаго Географическаго Общества”, що тоді було основано і стягло всіх світлих Українців до праці в загалі над пізнанем нашого простого народу. Уряд російський налякався тої праці, бо вона збирала до купи роскидані частини руско української народности, показувала, що Україна не то, що Московщина, виробляла свідому українску інтелігенцію і зближувала єї з народом. Тут був тільки ступінь до збратаня нашої інтелігенції з народом і до самостійної і поступової організації рускоукраїнської народности. Уряд російський зміркував се і виступив найбільше протів Михайла Петровича, через то, що він на правду найбільше причинявся до того. Каже ему уряд: “Забирайся ти, чоловіче, з професорства по добру; дамо тебе в Московщину, там будеш учити, аби лиш не на Україні”. Але Михайло Петрович відповів: “Ні, не заберуся; докажіть мені в суді, що я завинив протів права, і тогди виженіть мене”. Так вони змагалися з собою цілісінський рік, і врешті уряд без суду скинув Михайла Петровича з професора і заборонив ему жити не тільки на Україні, але і в столицях Росії – у Петербурзі та Москві, а за одним заходом розігнав і “Юго-западное Отдѣленіе Имп. Рускаго Географическаго Общества”, і зовсім заборонив видавати книжки в нашій мові, грати штуки в театрі і навіть пісні співати. Се сталося 1876 р.

Бачить Михайло Петрович, що в Росії годі працювати для нашого народу і, за порадою товаришів-Українців він покинув Україну для того, аби на вільній землі промовити за неї вільне слово. Він осівся в місті Женеві, що у Швайцарії, заложив українску друкарню, і тут став видавати, за підмогою Українців, книжки “Тромаду”, де розказано, що виробляють у Росії нашим простим людям та й інтелігенції, а окрім того, як би Русинам-Українцям добуватися з того всего.

Ще на Україні Михайло Петрович переконався, що найперша і найбільша перешкода до поступу народу в Росії – політична неволя, і змірку-

вав, що без політичної волі у Росії поступу не буде. Се він перший з усіх російських соціалістів заявив прилюдно в Росії 1876 р. Бо, треба вам сказати, що всі російські соціалісти – то є всі ті люде, що явно виступали протів російського уряду – тогди не хотіли конституції в Росії; вони гадали, що нарід у Росії перескочить через конституцію просто в соціалістичні порядки, а конституція-ді була би добра тільки для богатирів. Я сам був свідком у Женеві, як російські і польські соціалісти перечилися за се з Михайлом Петровичем, – ми в Женеві збиралися що суботи і обговорювали по черзі всі справи в наших країнах; тай по газетах російські соціалісти виступали протів конституції у Росії завзято, майже так само, як і прихильники російського уряду. Але Михайло Петрович не дався збити з доброї дороги ані одним, ані другим: він друкував за політичну волю в Росії книжочку по книжочці і врешті подав і плян тої волі в книжці “Вільна Спілка – Вольный Союзь”. І діждався того, що незабаром усі російські соціалісти признали єму слухність, а і всі люде, що бажають добра для народів Росії. Власне тепер, після смерти Александра III, усі світлі і добрі люде в Росії стали на тім, що Михайло Петрович і мають в єго писанях взір того, чого їм треба. І як раз тепер ми тут справляємо єго свято. Отже, се дійсно щаслива хвиля для нас і для Михайла Петровича, аби тільки скоро сновнилися в Росії єго бажання...

В Женеві Михайло Петрович трудився для народу кільканадцять літ і видавав книжки. Та врешті не стало за що не тільки видавати, а й жити – і Михайло Петрович пішов до Болгарії, виховувати Болгарам світлу і народолюбну молодіж. Добре воно дуже, і ми навіть повинни подякувати Болгарам, що пригостили Михайла Петровича. Але для нас, Русинів, се велика втрата і нарід руский може мати слухний жаль, чому той чоловік, котрим величали би ся перші університети на світі, чому той наш перший учений не в яким університеті у нас і не може виховувати молодіжи для руского народу?! Чому він мусить заробляти на хліб межи чужинцями і не може працювати таки межи Русинами, на своїй землі?!

Та не думайте, братя, що він і так не працює для руского народу. Овсім, він і тепер працює для Русинів більше, ніж вони сами. Він і по болгарски пише за Русь Україну, він пише і для інтелігентних і для простих Русинів, він в загалі займаєся всіми важними справами у нас і подає свій цінний голос, свою науку. Особливо з давна займавсья він нашою Галичиною і так нею опікуєся, що єго товариші в Кієві прозвали єго якось Михайлом Галицким. Він перший закликав руску інтелігенцію, аби полюбила простий нарід і щиро займалася єго долею, а коли старі єго не послушали, ще й стали єго ворогами, – він обернувся до нас, молодих, і ми єго порозуміли, і пішли за ним на службу простому народови, по правді. Тогди на нас кинулися старі Русини, і все, що панувало, але ми не покинули свого, і з часом, при помочи Драгоманова, богато у нас поправилося: повстала радикальна партія, котра розбудила ширші маси руского народу – се видко особливо по наших вічах, от і по ранішнім вічу. Тай інтелігентні Русини инчих

партій поправилися бодай на тільки, що вже нетак кидаються, як набирає-ся, чи критикуєся їх за то, що роблять зле для народу. Тепер у нас загалом признають критику, – а се заслуга Михайла Петровича, бо він наш перший критик.

І критикує він тай сам працює на кождім полі: на полі політики, науки і письменства – в загалі на полі усього життя руско-українського народу. Він проорав нашу народну ниву широко і глибоко, і тільки на тій его праці можуть у нас вирости дальші добрі плоди. Аби тільки як найбільше Русинів пішли в его сліди.

Я скінчив за себе. А тепер кажу, як пошанували Михайла Петровича Українці з Росії. Як сказав я, Українці прислали для Михайла Петровича, на мої руки, багато і дорогих дарунків. Я зразу думав то все вам о тут показати явно, але зважив, що воно ненаручно. То я тільки розкажу Вам, які се дарунки, а хто з товаришів або добрих знакомих хоче їх видіти – най прийде завтра до редакції “Народа”, на ул. Сокола, н-р І.

Дарунки такі:

- 1). Книжки.
- 2). Знадоби для писателя.
- 3). Картини (образи) і фотографії.
- 4). Інчі особисті знадоби.

[...]

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 36–43.

№ 167

1894 р., грудня 4(16). – Привітання Ф. Вовка з Парижу М. Драгоманову з нагоди 30-річчя його літературно-наукової діяльності

Париж, 16 грудня 1894

Драгоманову, гарячому патріоту, невтомимому робітникові, чесному політичному діятелеві, мужному захитнику ідеї демократичної і федералістичної, в сей день юбілея поклон і поздоровлене, від его земляків, приятелів політичних і особистих, проживаючих у Парижі.

Федір Вовк

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 85.

№ 168

1894 р., грудня 4(16). – Привітання
К. Чайковського з Самбора М. Драгоманову
з нагоди 30-річчя його літературно-наукової
діяльності

Самбір, 16.12.1894

Жаль ми, що не могу прибути на днешне торжество в честь славного Михайла Драгоманова, котрий вказав всім Русинам дорогу до ліпшої будучности – дорогу праці, науки і поступу. Дай Боже, щоби з днешнім днём всі Русини вступили на тую дорогу.

Др. Корнило Чайковський¹

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 92.

№ 169

1894 р., грудня 4(16). – Привітання “Народної спілки”¹
з Коломиї М. Драгоманову з нагоди 30-річчя
його літературно-наукової діяльності

Коломия 16 гр[удня] 1894

Пробуджені з нужди і гнету морального мужики шлють свому апосто-
лови щире спасибі за вказане дороги до громадського еднаня, матеріаль-
ного і духовного здвигнення селянства.

“Народні спілки”

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 92.

№ 170

1894 р., грудня 4(16). – Телеграма Народного віча
у Львові, скликаного товариством “Народна Воля”,
М. Драгоманову

Батьку рідний, просвітителю наш, Ти, що свою долю, своє жите, своє
здорове посвятив для темного робучого люду, щоб его просвітити світлом
правдивої науки, – прийми подяку за трицятьлітню працю Твою, від нас,
руських хлопців, зібраних з цілої Галичини на рускім народнім вічу у Львові.
За правду, за волю, котру, Ти голосиш, будемо стояти до загину. Жичимо
Тобі ще довгого житя, що б міг-есь нас Твоею мудрою радою просвітити,

помагати нам дійти до скинення ярма неволі, що тяжить над хліборобом і робітником і до заведення правдивого ладу на світі.

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 21.

№ 171

1894 р., грудня 4 (16). – Привітання редакції журналу “Хлібороб” з Коломиї М. Драгоманову з нагоди 30-річчя його літературно-наукової діяльності

Коломия, 16 груд[ня] 1894

Великому учителеви правдивого поступу і освідомлення мас народних шле щирий привіт.

Редакція “Хлібороба”

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 92.

№ 172

1894 р., грудня 4(16). – Привітання академічного товариства “Союз” з Чернівців М. Драгоманову з нагоди 30-річчя його літературно-наукової діяльності

Чернівці, 16 груд[ня] 1894

Великому двигателеви поступу на Руси-Україні, славному ученому а свому почесному членови, шле, на его свято, сердечний привіт.

Академічне товариство “Союз”¹

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 93.

№ 173

1894 р., грудня 16. – Привітання Т. Окуневського¹ з Городенки М. Драгоманову з нагоди 30-річчя його літературно-наукової діяльності

Городенка, 16 грудня 1894

Поклоняюсь духови, що посеред темряви, в котрій блукала наша суспільність, луч западного світла указав.

Др. Теофіл Окуневський

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 94.

**1894 р., грудня 4(16). – Виступ селянина
Новаківського з нагоди 30-річчя літературно-
наукової діяльності М. Драгоманова**

Тільки ми мали поздоровлень для М. Драгоманова, що ми мусимо віддати ему честь яко чоловікови, котрий навчає народ за его силу, за его побут давний. Ми повинні кождей з осібна в серци своїм нести ему вдячність. Дай бог, щоби він нас ратував, як до тепер; що би ще довго печатав книжки для нашої просвіти; щоби ему поталанило з'єднати наш народ. Ми, мужики, особливо повинни бути вдячні таким людям як М. Драгоманов і горнутися до них.

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 96.

**1894 р., грудня 4 (16). – Промова Н. Кобринської¹
з нагоди 30-річчя літературно-наукової діяльності
М. Драгоманова**

В історії людскости нема ніяких випадків, а кожда фаза людского розвою вяжеся довгим ланцюхом узлів з минувшостею, з котрої виростає будущність суспільности.

Інакше дієся з загалом, та іще з мало освіченим загалом, у котрого кожда нова проява буде довший час уважатись не впливом суспільного ладу та его розвою, а просто видумкою поодиноких людей.

Не потребую відай казати, що у нас дієся се в більшій мірі як де инде, та що наш рідний край то бідак, котрому дістаються ледви кришки з стола богачів.

По сильнішим потрясеню умів 1848 р., загально-європейські ідеї лиш слабо до нас доходили, тай тоті, що доходили, захоплювали не загал, а поодиноких людей, котрі на загал не мали ніякого впливу.

Аж могучий голос Драгоманова потряс до основ нашу суспільність. З ним прокинулись у нас нові думки, нові бажаня, котрі стреміли до одної ціли, ішли до одної мети, а то: освободження слабих і пригноблених від переваги сильних і можних.

Молодіж, котра завше і всюда показувалась найспосібніщою до великих суспільних подвигів, зібралась і у нас, невеликим гуртом, під стягом Драгоманова до борби зо злими людскими нахконами.

Тут стали виринати люде і ідеї, про котрих зародок ніхто у нас і не знав. Тут виринуло і жіноче питанє, котре довше як инчі наші одночасно розбуджені суспільні питаня, уважалось фантазією тай видумкою одиниць,

хоть воно сильно звязане з инчими нашими завдачами часу, та по поводу загально-економічних змін і нашої жінці стало тісно в одній хаті та душно при родиннім огнищі.

Як всюди, так і у нас перший товчок до розбудження жіночого питання дала Англія, а ми се переважно завдячуємо популярній німецькій літературі, котра доходила часом і до найдальших закутків Галичини. Та однак були ті зароджені ідеї якби ненароджене дитя внутри матери і воно може навіть ніколи не узріли би були світа божого, якби не всесвітні, нанесені на нашу Русь думки Драгоманова, котрі дали спроможність піднести голову усім бідним та пониженим, а тим самим дали спроможність піднести голову нещасному та дуже пониженому галицькому жіноцтву.

Підношу про те, при сьогоднішнім святі, тих кілька слів, в імени малого ще гурту розбудженого галицького жіноцтва, в честь великого борця за правду – Михайла Драгоманова.

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 97–99.

№ 176

1894 р., грудня 4 (16). – Промова В. Стефаника¹
з нагоди 30-річчя літературно-наукової діяльності
М. Драгоманова

Медик із краківського університету, промовляє іменем рускої академічної молодіжі у Кракові. Михайло Петрович сказав: “неправда – не проосвіта”, і сего придержує ся і яко суспільний робітник і як професор. Ми віддаємо ему честь яко професорови. Яка то важна річ для студентів вчитися у такого професора, що з катедри голосить думки угрунтовані лиш наукою, а не змінені відповідно до т. зв. “обставин” – о сім ви, панове, знаєте. Тут ми не маємо таких професорів, аби нам усю правду казали, а ми власне тої правди потребуємо. Таких професорів, як Михайло Петрович, молодіж усе шанувала і буде шанувати. Тож не дивно, що в юбілею его взяла участь уся галицька університетска молодіж, як руска так і польска. Ми дуже жалуємо, що не можемо слухати Михайла Петровича з катедри, але нам остаяться его літературні праці, котрих ми учимося правди. Слава нашому професорови!

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 99–100.

1894 р., грудня 4(16). – Промова Д. Лукіяновича¹
з нагоди 30-річчя літературно-наукової діяльності
М. Драгоманова

Яко послідному бесідникови, не прийдеся мені щось нового сказати до того, що було вже сказано днесь про М. П. Драгоманова. Тов. Франко говорив про его діяльність яко вченого мужа, т. Павлик звернув увагу на публіцистичну працю Драгоманова, і яко такий, що з Галичан найблизше стояв до Драгоманова, пояснив багато моментів з его політичної діяльності. Знаю, що годі промовами обняти всесторонну діяльність нашого велитня, що лиш більше або менше ясне світло можемо кинути на головні напрями его діяльності, – але мені ходить о зазначене становиска академічної молодіжі супротив Драгоманова. З промов Франка і Павлика знаємо, що маємо на него дивитись, на діяча суспільного. І то не аби якого. А я підношу факт, що Драгоманов звертався до молодіжи (про те, о скільки він через праці популярні звертаєся до простонародя, говорив Франко) бо молодіж все найприступнійша для ідей, все їх плекає і не знає переділу між словом а ділом. Драгоманов сіяв зерна науки і поступу між молоду громаду, з тої громади Франко і Павлик ідуть на чолі фаялги борців за поступ, і з дороги, Драгомановим вказаної, не зійшли! Все і всюда через молодіж приходили “відрожєня”, “нові епохи”. Ми ідемо за нашими проводирами і можна на нас уповати. Ми каменярі, а Драгоманов дає нам молот в руки, то є науку. Єі зарєво нам вкаже “де дніє”. І ту ми влять возьмем за взір Драгоманова. Зазначую ту з вагою его посвяченє за ідею. Се ставить его між мучеників за правду і перед нами підносить его на педесталь святости.

Стремлячи до здійсненя его задушевних бажань, наставляючись працювати після его заповіту, приготовляєм для него найпевніший тріумф правді, а с тим і єму. І так тепер ми, свідомі своєї ціли, ідемо прямо на зустріч новим часам і противним хвилям кажемо:

І деж в світі тая сила,
Що би в бігу нас спинила,
Щоб вгасила, мов огонь,
Розвидняючийся день?

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1878. – С. 102–103.

**1894 р., грудня 4 (16). – Лист академіків-радикалів¹
із Кракова народному Вічу, скликаному
товариством “Народна Воля” у м. Львові
з нагоди 30-річчя літературно-наукової праці
Михайла Драгоманова**

Товаришам, зібравшимся на віче і юбилей нашого апостола правди і науки, Михайла Драгоманова, пересилаємо з чужини дружний привіт. Нехай в хвилину, коли полоно – і москвофіли підривають що раз більше основи нашого самостійного національного життя, а “опозиційні” народовці, забившись в кут “принципальної” безпринципності, викликають поволи цілковиту моральну анархію серед суспільности, – нехай в таку хвилину праця Ваша дасть початок широкій політичній організації народній, і вказуючи, посеред загальної темряви, ясні думки нашої радикальної програми, з’єднає під стягом радикалізму всі живі сили українсько-руського народу. Того бажаємо Вам в інтересі партійнім, а передовсім загально-національнім.

Зібрані прийняли телеграму і особливо письмо оплесками і окликами: “славно”.

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. – С. 3.

№ 179

**1894 р., грудня, після 4 (16). – Відповідь М. Драгоманова
на привітання з нагоди 30-річчя його
літературно-наукової діяльності**

До глибини душі зворушений, дякую всім, хто згадав мене в час спомину 30-літньої моєї літературної праці. Гарячі привіти Ваші тим більше мене пронизують, що вони для мене в великій мірі не ждані. Похвали Ваші моїм змаганням, занадто великі. Коли я претендую на що небудь, то лишень на те, щоб проповідати і пробувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки славні братчики Кирило-Методієвські, і котрі лежали в основі українського народолубства мого і товаришів, в наші молоді часи, в 60-ті і 70-ті роки, звісно, з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в новіці часи.

Я чимало наслухався в остатні роки, буцім то ті провідні думки вийшли з моди на Україні, чому показом служить і звісна “нова ера” в Галичині і Буковині. Ваші голоси свідчать, що нова мода далеко не викоренила добре старе насіння, посіяне славними братчиками 1847 р. Се мені дає надію побачити ще сходи того насіння і великі купи працюючих на його полі.

Я добре знаю що працювати на тім полі в Росії важко, то ж позволю собі порадити всім, хто мене привитав, – по крайній мірі невисипує помагати праці в Австрійській Русі, – по той бік “історичної прірви”, як каже один мій вельми шановний приятель. Прірва ся розірвала так наші вищі класи, – що частини нашої землі по обидва боки єї виглядають мов би то зовсім чужі. Але простий народ, а надто сільський, зостався однаковий, одного хоче і однаково об тім говорить і розумно, і хибно. То ж справді російським українцям працювати (а надто літературно) або підмагати праці на користь нашому закордонному народу, все рівно, як би полтавцеві працювати для волинців. В теперішню хвилю, поки не наступить у Росії політична воля, народолобцям на Україні можна сказати про Австрійську Русь: “там просвітиться світло ваше перед людьми, там побачать люде, які діла можете ви зробити і в себе дома, і яку вартість мають ваші національно-суспільні почуття і думки”.

Спеціально за галицькі голоси, котрі обернулись до мене, я складаю спеціальну подяку. З усіх частин нашої батьківщини, Русі-України, Галичина стала мені може не менш рідною, як і Полтавщина, – духовою родиною. Вже 20 років як я догадався, що там поле, де ми моглиб працювати вільніше і значить ширше і глибше, ніж у Російській Україні. Треба було лишень знайти галичан, товаришів для початку праці. Шукав їх дехто і перед нами, – та обривавсь. Обривались спершу і ми, – і мусили полемікою, котру значний гурт нас вів спільно, хоч іноді лишень за моєю самою підписью, прориватись крізь кору галицької інтеллігенції, до живіщої частини молодіжі, а через неї і до розвितिщих селян, і нарештті з кінця 70-х років Галичина дала породку людей, спосібних до поступової праці. З того часу і ми почули ґрунт під ногами. Особливо в часи, коли виявилась невстойка нашої женеvської “Громади” (замічу для історичної правди: не мною задуманої), я можу сказати, що мушу дякувати більш усього галичанам, – і як чоловік партії і особисто, за те, що не зоставсь зовсім емігрантом безґрунтовним, і тілом і духом. Найбільше мушу я дякувати селянам радикальної партії, котра приміром запевнила, що навіть серед нашого занедбаного “чорного народу” єсть люде, готові одчинити свою душу для передових європейських думок, коли лишень прийде до них з сими думками проповідач, хоч трохи уміючий.

Я не обманюю себе вірою в дуже велику силу радикального руху в Галичині. Але тепер уже сміливо можу сказати, що рух той знайшов собі міцний ґрунт і вже не засне, а ростиме, – бо вже певна частина галицьких селян прилучилась до всесвітнього поступового руху, котрого ніщо не в силах спинити. От тим і дорога Галичина для мене і особисто і як для українського поступовця.

Тут буде місце поправити один уступ, котрий наводиться в деяких адресах і промовах, – се про моє “матеріальне бідкане” в Женеві, котре нарештті примусило мене перебратись в Болгарію. Властивого матеріального бідкання я не знав, а жив лишень не обезпечений, як і тепер живу. Біда моя

в Женеві в остатні роки була моральна, – в тому, що багато земляків, одномишленників і навіть ініціаторів “Громади” і т. п. прийшли до думки, під фальшивим розумінням слова “культура і культурна праця”, що мов би то всі політичні заходи коло української справи, не тільки такі, як “Вольный Союз”¹, але й такі, як видання пісень народних про політичне життя, або поезій Шевченка, заборонених у Росії – не потрібні, або й просто “шкодливі”. От що робило мене емігрантом і моральним, зовсім безгрунтовним. Оттут то і виручили мене купка земляків, котрі zostались вірними тим думкам, котрі становлять головну суть українського руху 40–70 рр., та галицькі радикали городські і сільські, – тоді як Болгарія вертала мені учительську роботу, котру я любив, і дала мені орган, де я міг помістити мої студії над славянською словесністю (інакше над матеріалом славянського народного світогляду), в тім числі й українською, для котрих я не міг знайти нігде місця: в рідних сторонах то через недостачу грошей, то через нехіть, в чужих через занадто дрібну для чужинців спеціальність обробки річей, без котрої в певних випадках ніяк не можна обійтись.

Тож я мушу особливо бути вдячним тим згаданим вище землякам, та Галичині з Болгарією!

Єсть іще одна частинка нашої спільної батьківщини, котрої я не можу забути ніколи, немов пораненого брата. Се Угорська Русь². Одвідавши двічі в 1875–1876 рр. ту сторону, я пересвідчився, що там про простий люд або ніхто не дума, або беруться до нього такими способами, котрі зарані засуджені на невдачу.

Там найчесніші руські патріоти живуть думкою і серцем або серед стародавніх князів та бояр, або серед далеких архиєреїв і генералів московських, а живого народа руського, з его горем під боком своїм не бачать, а коли иноді заговорять до него, то все про мертве і такою мовою, котрою нігде ніхто не говорить і котрої вони сами не розуміють без мадьярського перекладу (с боку).

Позаяк я був першим українцем, одвідавши Угорську Русь, і позаяк я побачив, що вона одрізана духовно навіть од Галичини, більше, ніж Австралія од Європи, – то я собі дав Аннібалову³ присягу працювати для того, щоб привязати Угорську Русь до нашого національно-демократичного і поступового руху, в котрому лежить її єдиний поратунок. Нещасливі пригоди підрізали мої початки, котрі мусіли бути досить делікатні і сложні, відповідно тамошнього стану річей. І з того часу, 18 років, ні один українець, ні галичанин не взявся поновити мої заходи і ні сам не поспробував щонебудь робити для закарпатських братів. Я пробував обертатись до патентованих інтернаціоналістів, – і коли угорська соціалістична партія на конгресі зложила свою програму і напечатала її по мадьярському і по німецькому, я обернувся до її провідарів, беручись перекласти ту програму на нашу руську мову і напечатати її своїм коштом, – аби лишень партія взялась ширити її, як і мадьярський і німецький тексти. Але на сей мій передклад я не получив навіть відповіді: я догадуюсь, чому? – бо коли я перед

Олена Пчілка, сестра Михайла Драгоманова

тим в місячнику “Le travailleur”, котрий видавали в Женеві французькі комунари (як Реклю і др.) виложив спеціальний стан Угорської Русі, то один з головних угорських соціалістів, – сам комунар, – жалівсь Реклю, що моя стаття – московсько-панславистична. Певно, голови угорської соціалістичної партії побачили московський панславизм і в замірі видати слав'янською мовою угорських селян – їхню ж таки програму.

Так Угорська Русь застається без оповіді поступових думок і доси. Я не можу виповнити моєї присяги, – але тепер, получивши привітання од так численної громади земляків, – осмілююсь скласти ту присягу на їх голови. Роблю я се тим з більшим правом, що в одному з попередніх адресів говориться про потребу праці в Угорській Русі.

На кінець скажу два слова і за поводу тих прихильних голосів, котри мене удостоїли тепер кілька сусідів наших і соплеменників: великорусів, поляків, чехів. Несказанно тішать мене сі слова вони показують, що правда, дійсне, як олива, – на верх вийде. Коли з одного боку мені траплялося чути над собою суд, як над зрадником української національної справи, – то з другого боку не бракло і голосів, котрі звали мене узьким українським націоналістом, котрий сіє ненависть між українцями і їх сусідами і т. п. Я предвидів се, ще пишучи I том “Громади”.

Діло в тім, що наш народ скривджено не тільки соціально і політично, але і національно. І кривда лежить не тільки в тім, що наша національність і ознака її мова не має прав рівних з правами мови московської, польської, угорської, руминської, – але і в тому, що на всім обшарі землі, де живе наш народ, хиба 5% інтеллігенції признає себе людьми однієї національності з тим народом. Через те народ наш не має культурної помочі од інтеллігенції, котра чи прямо чи посередно живе з його праці. Лихо се дійшло до того, що навіть найдемократичніші люде з інтеллігенції, що живе серед нашого народу, од нього власне одвертаються, а несуть свою працю, таланти, гроші на службу другим народам. В самих ліпших випадках такими абсентеїстами говориться: “еге, українолюбці дещо роблять, або хочуть робити для свого народу, – але страшенно мало”. – Іще б пак не мало! Зробіть так, щоб одна частина французької інтеллігенції вважала себе англичанами, друга німцями, третя італ'янцями, четверта іспанцями, – то й побачите, які то будуть сильні французька література, політика і самий французький соціалізм.

Ми мусили вказати на ненормальність такого стану, – і заслужили докори як вузькі старозаконні націоналісти, котрі рвуть інтернаціональну солідарність, замість того, щоб її скріпляти. Тепер кілька прихильних голосів, котрі звёрнули до нас сусіди, показують, що правдива ціль наших національних змагань почина вияснитись, і що на стан і на потреби нашої нації починають і сусіди наші дивитись з правдиво космополітичного, інтернаціонального погляду.

Скрізь, куди не подивимось ми, – можемо сказати, що гірші часи ми, як партія, вже пережили, що будучина для нашої справи забезпечена. Тільки

ж ми особисто: — і я з ровесниками, і навіть дехто з молодших по виступу на працю, — мусимо объявити й те, що особисті сили наші вже підкошені, вичерпані і що навіть найбільша енергія, яку б ми могли ще показати, — буде лишень вибухом світла в лампаді, перед тим як їй згаснути. Навіть ті наші почини, за котрі нас тепер хвалять, можуть в один день просто впасти, коли ніхто тепер уже не стане за нами поряд до спільної праці.

Будемо ж надіятись на тих молодчих, котрі обернулись до нас тепер з прихильним словом.

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. — С. 105–112.

№ 180

1894 р. — Лист М. Драгоманова, опублікований у часописі “Kurjer Lwowski” із спростуванням тверджень книги С. Зеленського “Генеза і розвиток нігілізму в Росії”

Проф[есор] Драгоманов і російський “нігілізм”

Від проф[есора] Драгоманова, який, як відомо, перебуває тепер у Софії і викладає всесвітню історію в тамтешньому університеті, ми одержали такий лист з проханням опублікувати його:

“Після того, як я одержав декілька запитань з приводу книжки кс. Стан[іслава] Зеленського “Генеза і розвиток нігілізму в Росії”, я змушений звернутися до Вашого часопису, щоб заявити, що в цій книжці загалом зібраний матеріал з різних джерел без жодної критики, яка зрештою затрудна для автора, зовсім не обізнаного з життям і літературою в Росії. Крім цього, багато відомостей автор понабирав із Бог зна яких джерел. Зокрема, що стосується моєї особи, майже всі відомості автора просто фантастичні. Вкажу тільки на ті, які може оцінити кожний, обізнаний із самою бібліографією предмета.

“Наприклад, на стор. 335 кс. Зеленський називає між російськими часописами, що виходили в Женеві, разом з такими, які ніколи не виходили (як “Діло” і “Борьба”) також “Свободная Россия”, орган українофілів під редакцією Драгоманова; “Самоуправление” (так!) безбарвних”, а на стор. 387 пише вже: “Самоуправление” “вийшло з лона групи українців з Драгомановим на чолі... відгалуженням тоє партії була група “Свободная Россия”; заснував її Драгоманов з кількома екс-народовольцями”.

“Я вже неодноразово заявляв, що всі свої політичні видавництва і статті підписую своїм прізвищем. Отож “Самоуправления” я ніколи не видавав і не вмістив там ні одного слова, і кожний, хто перегляне номери того часопису, переконається, що там немає нічого українського. Так теж, хто зазирне до “Свободной России”¹, той побачить, що її редакторами були Бур-

цев і Дебагорій Мокрієвич, про яких можу сказати, що вони “народовольцями” ніколи не були. Що ж до мене, то в “Свободной России” я вмістив тільки декілька статей, одна з яких п. н. “Земський лібералізм в Росії¹” була перекладена польською мовою, друкувалася в “Кур’єрі Львів[ському]” і вийшла пізніше окремою брошурою п[ід] н[азвою] “До історії лібералізму в Росії”

“Нарешті, мушу сказати, що я вже неодноразово заявляв публічно, що я не українофіл; я українець, який має претензію бути на українському ґрунті європейським лібералом, соціалістом на зразок нпр. радикалів і соціалістів англійських. Навіть не виходячи з Галичини, можна бачити, що проти моїх поглядів як “космополітичних” ведуть завзяту полеміку саме народовці-українофіли.

З повагою М. Драгоманов

Kurjer Lwowski. 1894. №280. Dodatek

ЦДІА у Львові, ф. 663, Оп. 2, Спр. 102, Арк. 1. Вирізка з газети. Переклад з польської.

№ 181

1894 р. – Стаття І. Франка в журналі
“Житє і слово” про М. Драгоманова

Сучасні діячі слов’янської науки і літератури

Хоча “Житє і Слово”¹ не хоче бути органом так званої “славістики”, а визначає собі далеко скромнішу програму – знайомити своїх земляків, Русинів-Українців, зі здобутками сучасної науки, в тім числі й слов’янської, то все таки ми вважаємо, що іменню знання важніших праць і явищ науки і літератури власне в обсягу слов’янського племені повинно бути одним з головних складників освіти кожного Русина. До сеї мети ми будемо підходити з ріжних боків. Одним із способів, що ведуть до тої цілі, є без сумніву подавання життєписів і характеристик видних діячів слов’янської науки і літератури. Ряд таких життєписів, до котрих по змозі додавати будемо й портрети, розпочинаємо чоловіком, котрого ім’я повинно бути знайоме і дороге кожному Русинові-Українцеві без огляду на те, чи він згожується з усіма поглядами і за усіма частинами его обширної і многоплідної діяльності.

Редакція

І. МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ

Обставина, що “Житє і Слово” має честь числити М. П. Драгоманова між своїх головних співробітників, накладає на нас певні обмеження, і для того замість обширної розвідки, на яку без сумніву заслугує наукова і

публіцистична діяльність сего мужа в рамках української мови і літератури як також і в рамках ширших, загально-слов'янських, ми мусимо обмежитися на подане его короткої біографії, котру опираємо на даних, достарчених самим Михайлом Петровичем, по часті в его "Австро-руських споминах", по часті в німецькій книжці Туна (Alphons Thun, Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland. Leipzig, 1883" стор. 310–315, примітка), а по часті в листах до нас.

Михайло Петрович Драгоманов родився в Гадячі, Полтавської губ[ернії] в р[оці] 1841, з небогатої дворянської сім'ї. Батько его ще в 20-тих роках, живши у Петербурзі, обертався в тамошніх ліберальних кружках і писав навіть українські вірші, а пізніше, живучи на Україні, не покидав своїх ліберальних думок і симпатій до простого люду, допомагав мужикам чим міг і списував людові пісні. Мих[айло] Петрович ходив до уїздного училища в Гадячі, потім до гімназії в Полтаві, де ему пощастилося найти кількох талановитих і щирих учителів, котрі розбудили в нім замилювання особливо до старовинної історії і класичних писателів. Рівночасно з тим ті вчителі заінтересували его й новішими поривами Росіян до свобіднійшої громадської праці: вже в гімназії він читав не тільки всего Таціта в оригіналі, але також Шевченка й Герцена.

Коли від р[оку] 1857, по сметрі царя Миколи, розпочалась серед російської суспільності агітація за знесення кріпацтва, видавали полтавські гімназисти рукописний часопис, і Драгоманов був її редактором. В осені 1859 р[оку] він вступив на київський університет, котрого куратором був тоді знаменитий хірург Пірогов. Під его опікою університет тішився майже повною академічною свободою. Між студентами йшли гарячі дебати, всі рвалися до політичної діяльності, хоч і в ріжні боки. Щоб зблизитись до простого народа, почали заводити недільні школи, зразу з цілями політичної пропаганди, та переконавшись, що за малими дітьми і неписьменними старшими про політику годі говорити, обернулися просто до освіти і педагогії. Та коли в р[оці] 1862 недільні школи покасовано, Др[агоман]ов з деякими товаришами став учителем в учительській семінарії. Але на него швидко посипалися доноси з боку попів як на нігіліста і українського сепаратиста і его відправлено з семінарії. За весь той час він не покидав університету і майже рівночасно з відставкою від семінарії скінчив університет і здобув собі право навчати в середніх, а навіть у вищих школах.

Чимале значення для его дальшої долі мала мова, котру він на весні 1871 р[оку] виголосив як делегат студентів, що вчили в недільних школах, на прощальнім банкеті устроєнім на честь уступаючого Пірогова. Промова була вільнодумна і зробила велике враження; часописам заборонено й згадувати про неї при описі банкету, а ректор університету Бунге (пізнійший міністр фінансів) дістав з неї нагану. Драгоманов увійшов у круг ліберальних професорів, розширив свої студії, що досі обмежувались на старинну історію, також на новішу; ему роблено надію, що поставлений буде кандидатом на катедру професора всесвітньої історії, опорожнену в р[оці] 1862.

Та польське повстання стало на перешкоді досягненню сеї цілі. Ліберальні професори стратили вплив, висилки за границю на кошт правительства годі було дочекатися, і Др[агоман]ов докінчив свою магістерську дисертацію про Таціта і габілітувався в р[оці] 1864 на доцента всесвітньої історії на київським університеті.

В ту пору вмер его батько і ему прийшлося дбати о вихованні сестри (Ольги Петрівни, звісної писательки Олени Пчілки). І сам він оженився, то й мусів для прожитку давати приватні лекції і заробляти на хліб пером. Крім історії, его тягло й до педагогії, з котрою він основно познайомився ще з часу недільних шкіл. З педагогічного боку він виступив у петербурських часописах за тим, щоб у початкових школах на Україні розпочинали вчити по-українськи і поступенно йшли до російської літературної мови. Случайно стаття его видрукувана була 6 апріля 1866 р[оку], т[о] є[сть] в сам день вистрілу Каракозава. Звісний Катков зовсім сурйозно добачив в тім замаху до українського “сепаратізму” зв’язок з замахом Каракозава. Куратор денунціював Драгоманова як українофіла і поставив его під свій особливий догляд. Силою зовсім природної реакції обернувся Др[агоман]ов від тепер власне до українських питань, зразу педагогічних, а далі й загалом національних. Зачав збирати матеріали до укр[аїнської] етнографії й літератури, а в політиці дійшов до демократичного федералізму. Як доцент університу він мав великий вплив на молодіж, що власне тоді була глибоко зворушена соціальними питаннями, організувала кружки, каси, бібліотеки. Найкрасша з таких бібліотек у Києві, в котрій систематично підібрані були книжки як по історії і суспільним питанням, так і по українознавству, устроєна була іменно під проводом Драгоманова.

Тільки в р[оці] 1870 уряд “відкомандував” его за границю для доповнення студій. Др[агоман]ов поїхав через Львів, де уперше познайомився з галицькими Русинами, побув у Будишині між лужицькими Сербами, далі в Празі, студіював у Гейдельберзі, а відтак прожив довший час у Флоренції, відки в р[оці] 1873 через Цюріх, Відень і Львів вернув у Київ. Тут повстав тимчасом “Юго-западний відділ географічного товариства” і Др[агоман]ов став одним із его найдіяльніших членів. В ту пору повстали его найважніші наукові роботи: видання двох перших томів укр[аїнських] пісень, dokonane спільно з Антоновичем, та головно працею Др[агоман]ова, котрий додав до текстів свої многоцінні уваги і бібліографічні вказівки, далі невеличка, але дуже важна стаття “Рицарські отголоси в укр[аїнських] нар[одних] піснях” – перша на Україні проба приложення нового, порівнюючо-історичного методу до вияснення народної поезії, в кінці багата збірка народних оповідань, казок, легенд і т[ак]е і[нше]. Рівночасно (1873–74) друкував він у “Вістник Європи” ряд політичних статей “Восточная политика Германии и обрусение”, “Русские в Галиции”, “Литературное движение в Галиции”, а в львівській “Правді” обширну працю “Література російська, українська і галицька”. Про зміст і характер его університетських викладів дає воображення стаття “Борьба за религиозную свободу в зап[адной]

Європе в XVI–XVII стол[етіи]” друкована в “Отечественных Записках”. Рівночасно був Др[агоман]ов у Києві душею редакції “Київського телеграфу”, що тоді був певно найліпшою з провінціальних газет у Росії. Був також одним з організаторів київського археологічного з’їзду 1874 р[оку]. Після сего з’їзду тодішній редактор львівського “Слова” денунціював его як агента польської революційної пропаганди. Власті шкільні почали тіснити его закидуючи єму, що серед молодіжі ширить соціалізм. В маю 1875 р[оку] міністер освіти велів єму податися в відставку, та Др[агоман]ов не схотів, виставляючи такий мотив, що подаючися в відставку він тим самим признав би правдивість усіх тих клевет, що на него зводжено. Не дожидаючись рішення сего діла він літом 1875 р[оку] поїхав опять у Галичину, був на першій руській вічу в Галичі, і хоч не виступав там прилюдно, найшлися людці, котрі зателеграфували в Росію, що він говорив промову і закликав до сполучення України з Польщею і відірвання обох від Росії. Через се в сентябрі 1875 р[оку] его відставлено від університету і визначено спеціальну комісію під проводом звісного М. Юзефовича, що мала здати справу про характер і значення укр[аїнського] письменства. Не дожидаючись рішення сеї комісії Др[агоман]ов у осені 1875 р[оку] виїхав за паспортом за границю, прожив якийсь час у Відні, а відтак 1876 р[оку] переселився в Женеву, де прожив цілих 15 літ. Перед його відїздом київські его товариші задумали було розпочати українське політичне видавництво. Друкувати его в Росії не було що й думати, тим більше, що в маю 1876 р[оку] вийшов звісний “закон Юзефовича”, котрим зовсім заборонено українську літературу. І от на Др[агоман]ова положено завдання вести се видавництво за границею. Зразу була думка друкувати его у Відні, де Др[агоман]ов в початку 1876 р[оку] видав по російській брошуру “По вопросу о малорусской литературе”. Та після конфіскати соціалістично-бунтарської брошурки “Правдиве слово хлібороба до своїх земляків”, друкованої у Відні без его відома, він покинув сю думку і розпочав видавництво “Громади” в Женеві. Та київські товариші з часом змінили свої погляди, обіцяні праці не приходили і “Громада” виходила дуже помалу (до 1883 вийшло 5 томів і 2 менші випуски). Рівночасно публікував Др[агоман]ов у Женеві багато політичних брошур про біжучі факти російського життя, налягаючи на конечність політичної волі у всіх ліберальних і революційних програмах, на конечність автономії громад, повітів і територій, а також на конечність звертання уваги на національні і місцеві особливості при всякій пропаганді і загалом при всякій політичній роботі. Найважнішою з тих его праць є “Историческая Польша и великорусская демократия” – майстерна аналіза помилок, у які попали найталантовитіші політики та публіцисти польські і російські стоячи на становищі т[ак] зв[аних] державних народностей і ігноруючи недержавні, плебейські. Праця та друкована була первісно в видаваній у Женеві ліберальній російській газеті “Вольное слово”, котрого Др[агоман]ов опісля став редактором і в котрім помістив багато статей про російські і українські справи.

Крім “Громади”, видав Др[агоман]ов у Женеві по українськи роман Мирного і Білика “Хіба ревуть воли як ясла повні”, один із перлів нашої повістєвої літератури, далі твори Шевченка, заборонені в Росії і ряд популярних брошур: “Про багатство та бідність” (також по-білоруські), “Про хліборобство”, “Про те як земля поділена”, “Про те як земля наша стала не наша”, “Maria maty Isusowa”. В р[оці] 1881 розпочав далі працю над укра[їнськими] історичними піснями. Видав наперед книжечку “Нові укра[їнські] пісні про громадські справи”, а потім два випуски пісень про кінець козаччини в XVIII віці. Від тоді він обернувся знов до праць над укр[аїнською] літературою і етнографією, друкував чимало статей в “Киевской Старині”, “Вестнике Европы” “Русском Богатстве”², “Русской Мысли”³ (звісно, під псевдонімами), а також дещо в галицьких виданнях (Світ, Товариш, Літературно наукова бібліотека).

В р[оці] 1889 его покликано до Болгарії, де правительство задумало основати університет, щоб викладав усесвітню історію. Рівночасно міністерство освіти розпочало видавництво “Сборника” наукового, в котрім Др[агаман]ов напечатав цілий ряд статей про народні пісні, казки та легенди. Найшовшися при улюбленій своїй праці – вчителя і ученого писателя, Др[агоман]ов немов набрався в десятеро більше сили. Та здоровле его ще від жєневських злиднів і гризот було підкопане і перед двома роками его пастигла тяжка слабість, аневрізм аорти, з котрою віденські лікарі віщували ему нехибну і швидку смерть. Та в Парижі найшов Др[агоман]ов ліпшу пораду і поміч, хоча, звісно, здоровля давнього не відзискав. Помимо тяжкої хвороби і не менше утяжливого лічення він і досі з неослабною і справді подиву гідною енергією і свіжістю думки читає лекції, містить, щораз нові статті в болгарськім “Сборнику”, засипує своїми працями “Народ”, пише до “Буковини”, видає популярні брошури (“Шістьсот літ швейцарської спілки”, “Іван Вікліф” і т[акє] і[нше] і загалом інтересуєтьсє ходом справ українських і галицьких, літератури, науки і публіцистики так само живо, як ходом життя політичного в Росії і західній Європі, як розвитком улюблєних его наук історії і фольклористики. Кінчаючи свій коротенький, побіжний і далеко не повний начерк побажаємо нашому талановитому писателєві і вченому, нашому духовному батькови, ще як найдовше жити і працювати, і дождатися в Росії і в Галичині красших обставин ніж ті, проти котрих він з такою енергією і з таким талантом стілько літ боритьсє.

Іван Франко

Житє і слово (Львів). – 1894. – Т. 1. – С. 148–152.

**1894 р. — 3 алфавітного каталогу видань російською мовою,
заборонених до поширення і передруку в Росії
творів М. Драгоманова**

322. Драгоманов М. Было бы болото, а черти будут.
323. Драгоманов М. Внутренне рабство и война за освобождение.
324. Драгоманов М. Михаил. Галицко-руське письменство. Львів, 1876.
325. Драгоманов М. До чего довоевались.
326. Драгоманов М. За что старика обидели и кто его обижают?
Разміщления по делу Трепова. Женева. 1878.
327. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демокра-
тия. Женева, 1891 г.
328. Драгоманов М. К биографии Желябова. Женева.
329. Драгоманов М. Накануне новых смут. Женева. 1886 г.
330. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життья і пись-
менства в России (з видання “Громада”) Женева. 1877 г.
331. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1874–
1880 гг.) (з Громада 1881 року).
332. Драгоманов М. По вопросу о малорусской литературе. Вена. 1876.
333. Драгоманов М. Політичні пісні українського народу XVIII и
XIX ст. Женева. 1883 г.
334. Драгоманов М. Про богатство та бідність. Женева, 1877 г.
335. Драгоманов М. Про вильних козаків і неволю турецьку. 1877 г.
Женева. типографія “Работника”.
336. Драгоманов М. Про галицко-руське письменство. Львов. 1876 г.
337. Драгоманов М. Соловья баснями не кормят. Письмо к генералу
Лорис-Меликову. Типографія “Работника” и “Громады”. Жене-
ва. 1880 г.
338. Драгоманов М. Терроризм и свобода, муравьи и корова, ответ на
ответ “Голоса”. Женева, 1880 г.
339. Драгоманов М. Турки внутренние и внешние. Письмо к издателю
“Нового Времени”. 1876 г.
340. Драгоманов М. Українець. Литература російська, великорусська и
галицка. Львів. 1873–1874 гг.
341. Драгоманов М. Українофильство и Типографія “Работника”.
342. Драгоманов М. Вольный Союз. Вільна Спилка. Опыт украинс-
кой политико-социальной программы. Женева. 1884. Типогр.
“Громады”.
343. Драгоманов М. Выигрыши последней войны. (До чего довоева-
лись). Перепечатано с Женевского издания. С. Петербург. 1878 г.
Вольная Петербургская типографія.

344. Драгоманов М. Діонізій III Санкт-Петербургский и Платон II Московский. Сравнительно-историческая игра природы. Отдельный оттиск из "Вольного Слова" № 27. Женева. 1882 г. Типогр. "Вольного Слова".
345. Драгоманов М. Либерализм и земство в России I. Земский либерализм в России (1858–1883 гг.). 2. Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд. Отдельный оттиск из № 1 "Свободной России". Изд. Г. Георга. Женева, 1889 г.
346. Драгоманов М. "Народная Воля" о централизации революционной борьбы в России". Отдельный оттиск из "Вольного Слова" №№ 37 и 38. Женева. Типогр. "Вольного Слова".

Алфавитный каталог изданиям на русском языке запрещенным к обращению и перепечатанию в России. Составлен в Главном Управлении по делам печати по 1-е января, 1894 года. С-П., 1894.

ЦДІА України у Києві. Ф. 442, Оп. 844, Спр. 8, Арк. 38 зв. –39 зв. Рукопис. Оригінал.

№ 183

1895 р., січня 3(15)^а. – Повідомлення про організацію товариства "Поступ" та утворення в його рамках фонду ім. М. Драгоманова

Перші збори українсько-руського просвітнього товариства "Поступ"

Віче^б закінчилося о 3 год. і зараз після цього, тут же, відбулися перші загальні збори русько-українського просвітнього товариства "Поступ". Після відчитання статуту вибрано уряд товариства, а то: головою товариства Михайла Павлика, а членами виділу: д-ра Івана Франка, Дениса Лукіяновича (медика), д-ра Євгенія Вацика, Костя Бірецького (правника), Єроніма Калитовського (адвокатського кандидати) і Сидора Голубовича (правника).

Новообраний голова пояснив, що "Поступ" основано для звеличення нинішнього дня – ювілею Мих. П. Драгоманова, для просвіти руського народу в його дусі. На сю пам'ятку українці зложили і прислали для "Поступу" 1000 рублів, котрі мають становити фонд імені М. Драгоманова. Фонд той буде збільшатися новими датками, а не будеться рушати тих грошей, тільки процент з них будеться обертати на видання "Поступу". То мають

^а Дата виходу в світ № 1–2 журналу "Народ".

^б Мова йде про віче, яке відбулося у Львові 16 грудня 1894 р. з нагоди ювілею 30-літньої праці М. П. Драгоманова.

бути книжечки про всяку волю: політичну, економічну, релігійну, і національну. В книжечках, мається пояснити, як добивалися тоді волі в просвічених країнах, що значить та воля для нас і як її добиватися нам. “Тепер скажу ще одне. В § 12 нашого статуту говориться про почесних членів, а то, що почесним є той, “кого загальні збори товариства по причині його заслуг для русько-українського народу таким членом іменують”. Не потребую вам говорити про заслуги М. Драгоманова для руського народу, а скажу коротко, що ніхто з русинів більше не заслужився для нашого народу. Отим-то вношу, щоби світлі збори іменували М. Драгоманова першим і поки що єдиним почесним членом “Поступу”.

Збори ухвалюють се одноголосно.

На збори “Поступу” надійшло кілька телеграм, одна з них така: “Стрий, 15 груд[ня] 1894. Щасти боже розпочатому ділу! Молоді стрийські радикали”.

Народ (Львів). 1895. № 1–2, стор. 6–7. Опубл.: Іван Франко. Документи і матеріали. Київ. 1966. С. 182–183.

№ 184

1895 р., лютий-березень. – Стаття в журналі “Български Пръгледь”¹, присвячена 30-річному ювілеєві літературно-наукової діяльності М. Драгоманова

Наш шановний професор і друг М. П. Драгоманов, що від шести років займає катедру по Всеобщій Історії у Вищому училищі, завершив 16 декабря 1894 р. свою 30-літню літературно-наукову діяльність, і многочисленні однодумці і приятелі его в Україні і Галичині відпразднували 30-літній юбилей его з великим одушевлінем. Ми з удоволенієм подаємо тут деякі подробиці про той юбилей, котрі беремо з одного малоруського журналу.

Ми дізналися, на жаль, пізно про той літературний праздник, позаяк юбіляр не зволив навіть натякнути нам про него. Через те ніхто з почитателів д. Драгоманова в Софії не догадався почитити торжество, що справив у его честь малоруський народ.

Відпраздновано юбилей торжественно в другій столиці Галичини, Львові, при великому здвизі народу, з літературними вечіницями і т. д. В честь юбіляра основано товариство “Поступ” (прогресс) і зібрано через підписку фонд для піддержки того товариства, і той фонд буде носити имя юбіляра. Варто згадати про дві промові, одну Д-ра Ив. Франка про научно-літературну діяльність юбіляра і другу М. Павлика, руководителя торжества і редактора русинського журналу “Народ”, про его жите і суспільну діяльність, і обі вони дуже цінні для біографії М. П. Драгоманова, котрого поступовці малоруські вважають за свого найгорячішого патріота і

просвітителя. Особливо з другої можна бачити найясніше характеристику личности М. П. Драгоманова. Тут піднесено найбільше его могучий патріотичний дух, що править его суспільною і літературною діяльністю від молодих літ аж до сьогодні. М. П. Драгоманов, родом малорос из Гадяча, Полтавської губернії, в Росії, ще хлопцем, коли вчився в Полтавській гімназії, був спонуканий до служби свому народови учителем історії Строніним, що був горячим захитником ідеї визволу селянина від кріпацтва, про котре тоді писано і говорено дуже много в Росії. В Києві, де Драгоманов получив вище образование, він раз-у-раз працював для просвіти свого народу, видаючи книжки, писані в малоруській мові і засновуючи недільні школи. Між тим М. П. Драгоманов був іменованій професором изразу гімназії, а після того університету. Тут він розвив іще ширшу діяльність, пишучи і говорючи раз-у-раз за просвіту малоруського народу, за ввід малоруської мови у школи, як єдино можливе средство просвітити его, і розробляючи національну малоруську літературу всякими виданнями народних умотворів на рідній мові. Таким же характером визначалось і основане того “Юго-западного Відділу Русского Императорского географічного товариства” при ківському університеті, душею котрого був також М. П. Драгоманов. Тоді малоруський народ не мав майже ніякої наукової літератури; навіть славні писателі, як Костомаров писали по великоруськи. Не признавали навіть самостійности малоруської мови і народу. На національний рух у Малороссії уряд дивився неприхильно. М. П. Драгоманова всилувано переселитися из Кієва, та коли він того не схотів, заборонено ему жити в Малороссії. Одночасно розігнано і Юго-западне географічне товариство, заборонено видавати книги і журнали в малоруській мові, а також співати пісні й виставляти песи в малоруській мові в театрі. (1876) М. П. Драгоманов пересилися в Женеву і тут продовжав свою народну діяльність, видавав усякі твори і популярні книги для свого народу і посвящався зовсім своїй літературній діяльності, поки его не покликано заняти катедру по всеобщій історії в нашій Вищій школі, котру займає і сьогодні.

Д. Д. А.

Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. -- С. 125–127.

№ 185

1895 р., березня 22 (квітня 3). —

Лист Г. Пітре¹ з Палермо до М. Павлика з вітаннями
М. Драгоманову з нагоди 30-річчя його
літературно-наукової діяльності

Мій добродію!

Получивши щойно Ваш цінний лист из 31 марта, поспішаюся звістити Вас, що я дуже радо прилучаю ся до гурту тих, котрі величають печатно,

так як величали письменно та усно 30 роковини літературної праці славного проф. М. Драгоманова.

Такий мітолог та патріот, як він, заслугує вповні на честь, яку ему віддано: честь, котра потверджує вартість знаменитого чоловіка і поважане, яке він собі умів здобути.

Злишне й згадувати, що я даю Вам, Поваж. Добродію, повну волю, зробити ужиток з сим моім письмом, який Вам до вподоби. Поки що радуюсь, що можу вам представитись.

Ваш прихильний Г. Пітре.

Палермо, 3 квітня 1895

Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. – С. 116–117.

№ 186

1895 р., березня 24 (квітня 5). –
Лист В. Морфіля¹ з Оксфорду до М. Павлика
з проханням надіслати брошуру М. Драгоманова

Оксфорд, 5 апріля 1895

Добродію, яко друг і величатель літературних праць д. проф. Драгоманова, я дуже рад буду получить примірник брошури, про яку Ви кажете. І прошу Вас післати єї, як вона появиться.

Прийміть, добродію, запевнене в моїй глибокій пошані.

В. К. Морфіль

Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. – С. 115.

№ 187

1895 р., березня 26 (квітня 7). –
Лист Л. Леже¹ з Парижу до М. Павлика з вітаннями
М. Драгоманову з нагоди 30-річчя його
літературно-наукової діяльності

Париж, 7 квітня 1895

Я дуже вдячний Вам, мій дорогий товаришу, за те, що-сте згадали мене із-за празника, утвороеного в честь нашого вченого фольклоріста. Я найрадніше додаю свій привіт до тих, що він їх уже получил і бажаю ему сердечно многая літа!

Вірте, мій дорогий товаришу, в мої найщиріші чувства. Я сліджу з найвищою прихильністю за літературним рухом Вашої країни.

Л. Леже

Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. – С. 117–118.

№ 188

1895 р., березня 26 (квітня 7). –

Лист Моріца Шіффа¹ з Женеві до М. Павлика з привітанням М. Драгоманову з нагоди 30-річчя його літературно-наукової діяльності

Женева, 7 апріля 1895

Шановний добродію редактор,

Красенько дякую за лист Ваш із 31 марта, що звертає мою увагу на мимохітний і непровинений опуск і подає мені руку, направити его. Отже прошу Вас, записати в Вашім пам'ятнім виданню і моє ім'я, як щирого прихильника добродія Драгоманова. Я тільки мало знаю політичну діяльність добродія, професора Драгоманова. По всьому, що я про него відаю і дізнався, і по его зовсім самостійному і отвертому характері, при бистроті его думки і вірности его переконання, та діяльність могла бути тільки дуже благословенна. Соціально, він мав дуже благодатний і втихомиряючий ушпив на всіх, хто тут сходився з ним, на многих польських, російських, руминських, болгарських студентів, і навіть на таких із них, що не ділили его поглядів і переконань і належали до дальшого круга знайомих, і его відхід полишив між тутешньою академічною молодіжю справжню прогалину, що ледви коли й може бути заповнена.

Як усі его приятелі, так і я і мій дім маємо подякувати его, на жаль не надто частим приватним розмовам, за повноту поуки про справи, що хоть представляють найвищий суспільний інтерес, усе-ж таки далекі від нашого тіснішого круга наук. Из ним пропав для нас міст між тісним кабінетом науки і загальними етичними інтересами. Та ми все таки надіємося, що й він, не забуваючи зовсім свого прожитку в Женеві, ще деколи відвідає нас і ми ще поговоримо з ним щиро вечерами. Коли б тільки на се дозволило его здоровля!

Моріц Шіфф

Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. – С. 119–120.

№ 189

1895 р., березня 29 (квітня 10). –
Лист А. Канроа з Парижу до М. Драгоманова
з вітаннями з нагоди 30-річчя його
літературно-наукової діяльності

Париж, 10 квітня 1895

Добродієві М. Драгоманову професору Вищої школи в Софії,
в Болгарії

Дорогий співробітнику і друже!

Я тільки що дізнаюся про пишні маніфестації, якими святковано 30-літє Вашого вступу в діяльне житє, політичне і літературне. Який же мені жаль, що мене не звіщено про се наперед! Я був би перший переслав Вам іменем Парижа, усєї Франції, мої привіти і мої поздоровленя вкупі з найсердечнішими бажаннями здоровля, так дорогого.

Ваша роля, подвійна про око, є єдина. Ви жили, працювали, думали для свого народу. Фольклорісти мають право поздоровити себе за те. Ваш народ повинен Вас любити – і любить Вас – як одного зі своїх найщиріщих і найславніщих синів. До сєго всего я додам, що чоловікови даєся по заслугі. Я знаю Вас уже п'ятнадцять літ особисто, цїню Вас і люблю.

Іменем моїм, іменем Ваших співробітників журналу, що має Вам тільки подякувати за Вашу літературну і научну участь, підношу трикратний оклик у честь Михайла Драгоманова, патріота, ученого, писателя! І я кличу на всю Європу: Многая літа Михайлу Драгоманову і єго сімї!

Сердечно стискаю руку.

Анрі Канроа

Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. – С. 129–130.

№ 190

1895 р., квітня 17 (29). – Лист Г. Парі¹
з Парижу до М. Павлика з привітаннями М. Драгоманову
з нагоди 30-річчя ювілею літературно-наукової
діяльності

Париж, 29 апріля 1895

Шановний Добродію

Мені досадно, що так пізно відповідаю на ваш ласкавий лист. Як найщиріще пристаю до так заслужених привітів, складаних моему славному

другові Драгоманову і був би щасливий, як би Ви могли як небудь долучити до них і моє ім'я.

З живим інтересом читатиму брошуру, про котру Ви мене ласкаво звіщаєте; бажав би, щоби вона була видана в мові, більше доступній мені, чим українська або болгарська.

Прошу вірити в почуте найглибшого пошановку.

Г. Парі

Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. – С. 121.

№ 191

**1895 р., травня 19 (червня 1). –
Лист-відповідь М. Драгоманова
на привітання вчених Європи**

Дякую горяче заграничним ученим, що вшанували мене своїми прихильними словами. Я винен їм дяку тим більшу, що передовсім то вони причинилися до проповіді знання про Україну, єї історію і літературу.

М. Драгоманов

Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. – С. 131.

№ 192

**1895 р., червня 8 (20). – Повідомлення
гамбурзького кореспондента про смерть
Михайла Драгоманова**

Болгарія [...] Сьогодні тут померла людина, яка відіграла видатну політичну роль в Росії а також в Австрії. Професор Михайло Драгоманов був останніми роками провідником русинської радикальної партії в Австрії, він був одним із запеклих ворогів старорусинів в Австрії і його заслугою є те, що в останні роки в Галичині майже припинило своє існування русофільство. Драгоманов в останні роки життя був професором історії у Вищій школі в Софії, його впливам була приписана непопулярність росіян під час регенства Стамбулова в Софії. Також через нього Росія в той час неодноразово подавала рекламації проти Болгарії, за надання притулку російським Нігілістам. Драгоманов помер від хвороби серця.

ЦДІА у Львові. Ф. 663. Оп. 2, Спр. 94. Арк. 46. Вирізка з газети. Переклад з німецької.

№ 193

1895 р., червня 9 (1). – Повідомлення родин Драгоманових, Шишманових і Косачів про смерть М. Драгоманова

Родини Драгоманових, Шишманових, Косачів
З глибоким жалем сповіщають, що вчора, в четвер, 8 червня на 53-му
році життя предчасно помер батько, тесть, чоловік, брат, дядько

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

Колишній професор Київського університету, професор вищого учи-
лища

Заупокійна служба відбудеться в домі небіжчика (вулиця Денкоглу)
сьогодні о 6 годині після обіду.

Софія, 9 червня 1895 рік

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 97. Арк. 3. Оригінал. Переклад з бол-
гарської.

№ 194

1895 р., червня 9 (21). – Повідомлення академічного товариства “Союз” у Чернівцях про смерть М. Драгоманова

Академічне товариство “Союз” подає сумну вість, що дня 8 (20) червня
с. р. упокоївся в Софії по довшій недузї наш почесний член

МИХАЙЛО П. ДРАГОМАНОВ,

Бувший професор імп. університету св. Володимира в Києві, професор
висшої школи в Софії, славний патріот і труженик на полі українсько-рус-
кої історії і словесности.

Похорони відбудуться дня 10 (22)-го червня с. р. в Софії.
Чернівці, дня 9 (21)-го червня 1895

СЛАВА НЕ ВМРЕ, НЕ ПОЛЯЖЕ...

(Т. Шевченко)

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 97. Арк. 7. Оригінал.

1895 р., червня 9 (21). —
Повідомлення про смерть М. Драгоманова

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ

Професор Київського університету, професор Софійського університету, почесний член руско-українського просвітнього товариства “Поступ”, член: Парижск[ого] Société des traditions populaires Міжнародньої Ради фольклористів у Лондоні, почесний член комітету Чикагського конгресу фольклористів і т. и., основатель і головний сотрудник “Народа” і многих наукових видань.

Родившийся 6(18) сентября 1841

Умер у Четвер дня 20-ого н. ст. с. м. у Софії.

Похорони відбудуть ся у неділю дня 23-ого с. м. на місці, з улиці Денкоглу.

Львів, 21 юня 1895

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 97. Арк. 5. Оригінал.

№ 196

1895 р., червня 9 (21) — Надгробна промова
ректора Вищої Школи Д. Агури¹

Братя! Згасла ще одна зірка на славянському небі і счезла в особі покійного Михайла Драгоманова велика душа. Перед нами лежить тіло славного діяча, одушевленого патріота, горячого оборонця страждущого народу, самовідверженого поборника науки, дорогого українського сина, що відродив свій народ, найвидатнішого професора нашої молоді Вищої школи, солодкомого і авторитетного історика. Ось він без житя! Єго вогняна і чутлива душа літає тепер далеко від нас у воздушному істнованю. Нема вже Драгоманова серед живих і се справді стискає зо дна душі серця всіх поважающих его товаришів, усіх люблячих студентів, котрих ідеальним руководителем він завше був і як даровитий професор і як ідеальний чоловік.

Покійний М. Драгоманов, родом малорус из Полтавської губернії, виріс у дуже важку хвилину історії Россії, він кінчив сердню освіту в Полтаві в часи великого руху за волю селян від кріпацтва, що захоплював тоді увагу усеї російської інтелігенції. Зо своєю ніжною і вражливою вдачею, він так заняв ся тою великою справою, що віддав ся їй зовсім ще гімназійним учеником і почав с кількома своїми товаришами видавати часопись, де горяче боронилась ідея визволу селян. Той факт лежить в основі всего мину-

лого покійника, він впливав на напрямок усеї его наукової і громадської діяльності. У Києві, де він скінчив вищу освіту і де він іще перед 30 роками отримав ув університеті професорську катедру по історії, він не занедбав почате ще в Полтаві діло освіти свого народу; він відкрив тут першу вечірню школу, видавав різні книжки навчаючо-популярного характеру на українській мові. Як его мова так і перо були посвячені найбільше службі свого народу. В Юг[о]-Зап[адное] Отд[еление] Имп[ераторского] Г[еографического] Общества", що зібрало тоді напросвіщеніших людей українського світа і де першу роль грав покійник, почали пробиватися націоналістичні погляди, на котрі уряд не дивився прихильно. Відти пішли незгоди між М. Драгомановим і урядом; ему заборонено жити у Києві і в двох російських столицях С. -Петербурзі й Москві, Юг. З. О. Г. Общества було розбито, малоруску літературу й мову заборонено у школах, так само як і вистави в малорускій мові.

Щоби ліпше віддатися своїй праці освідомлення своїх земляків, незабутній наш товариш переселився на чужину ще перед 20 роками, аж доки врешті смерть его найшла на чужині. В наслідок наступившої зміни в Росії, він остатними часами дуже надіявся, що получить дозвіл вернутися у свою батьківщину і закрити очі все с тою надією. Підчас свого 14 літнього пробутку в Женеві, він раз-у-раз працював для своєї батьківщини, видаючи ряд корисних для народу книжок і старався заінтересувати чужий учений світ долею українського народу, показати его самостійність і піднести его значіне і его історичну минулість. Він, як угадливий історик, покладав усі свої надії на прийдешній розвиток своєї батьківщини при політичній волі, і в тому напрямку він вів живу полемічну боротьбу з крайніми елементами, що бачили спасіне батьківщини тільки в корінному перевороті.

Із Женеви перед 6 роками покійний М. Драгоманов був покликаний професором у Вищу Школу, обовязок, який він сповняв з дійсно філософічною самовідверженністю до остатної мінутки свого життя і в яким він покликав великі заслуги для нашої молодой вищої школи; чи-ж не він був єдиним старшим і досвідченим професором, що послужив приміром нашим молодим професорским силам і був душею всіх корисних заходів для школи? Окрім того, своєю науковою діяльністю, він дав велику підмогу визначному і багатому збірникові народних умотворів, де напечатаний ряд его порівняючих студій по народним умотворам, напрямок, котрому він від разу посвятився с цілю пізнати свій народ, і котрий довів его до студій живої історії всіх народів і зробив его європейською знаменитістю. Як професор він користувався шанобою і безграничною любовію від студентів і нема сумніву, що вища школа тратить у покійному силу незаміниму.

Покійний наш вельмишановний товариш був настільки горячим патріотом, наскільки і горячим оборонцем людських прав, его любов батьківщини не виключала найширші гуманні і вільнолюбиві прінципи, котрими він завше одушевлявся. Се робило его слово міцним і переконуючим, за се его любили всі і ввесь український народ, що пред шістьма місяцями відсвят-

кував блискуче у Львові юбилей его тридцятилітньої корисної діяльності, не тільки до Українців, але й до цілого світа, і Болгарія щаслива, що покористувавшись для своєї молодіжи через шість років его знанем, може пригорнути у своє лоно его останки, дорогі останки того великого робітника науки; він стократно заслужив право горожанства у нашій землі. Вічна Ти пам'ять, самовідвержений робітнику і вельмишановний наш товаришу, і земля ти пером! Нехай наше признане твоєї корисної діяльності служить утіхою твоїй опечаленій сім'ї.

Народ (Львів). — 1895. — № 12. — 15 черв. — С. 188, 189.

№ 197

1895 р., червня 9(21). — Надгробна промова студента 3-го історичного курсу Іллі Димитрова

Мов грім рознеслась учера вечір из Софії сумна, стискаюча серце звістка: Професор Драгоманов умер! Професор Драгоманов умер! Ся сумна звістка поразила всіх, збентажила всіх. Ті панове студенти, що учера рано мали щасте в останне чути его енергічне, переконуюче слово; що останне були очаровані его надзвичайною чемністю, его батьківським обходом из ними, — віднеслися з недовірем до тої сумної свістки, та ся недовірчивість зараз обернулася у глибокий смуток, що здавив серце, засльозив очи... Панове професори, его приятелі, его знакомі — всі були ударені тою сумною звісткою: Професор Драгоманов умер! І ось ми всі тут, що стоїмо перед останками того шанованого всіми, достойного вченого і професора — бачимо его без житя без душі... Бодрий, неустрашимий, твердий дух відлетів навіки від него у вічну оселю, де нема ні хороб, ні печалі, ні страсти до правди і пориваня до самовідреченя; его величезні духові спосібности, его розум пропали на віки... А мова его — солодка, звучна, що порушувала душу і серце, переконувала в ідеях і заохочувала слухачів до праці для просвіти і гуманности, до праці для загального добра — та солодкозвучна, переконуюча мова вже полинула безповоротно, та вона лунає нам ув ухах, вона ще дого двигатиме наші серця усякий раз, коли згадаємо про него як про достойного ученого і прекрасний характер!

Горе! Безжалісна, химерна смерть жорстоко зажартувала з нами, забравши нам найдостойнішого ученого Болгарії, що хоть і чужинець, полюбив Болгарію, як другий рідний край і посвятив свої остатні старечі роки для піднесеня єї духово і морально, що він і виронив блискуче як професор; ухопила нам, студентам, одного з перших наших професорів і наставників — кажу — наставників, бо він своїми батьківськими відносинами ушливав на наші характери на стілько-ж, на скілько своїм величезним історичним знаннем на наш розум; ухопила из обійм засмученої сім'ї Драгоманова чоловіка, батька, діда, і та сімя буде завше оплакувати его найдостойніше;

і врешті ухопила зо сфери его товаришів і приятелів, найдостойнішого товариша і найлюбішого приятеля! Так, жалко, сумно, та рішення долі годі відвернути!

Невмістно розказувати довго і широко біографію сего многозаслуженого і всіми шанованого ученого і професора; его жите має стілько періпетій, его діяльність така многосторонна і всевітна, що ледви чи можна єї маленьку частину виложити тепер, як слід. Досить, я думаю, сказати, що шановний наш дорогий, незабутній професор через усе своє трівожне і многострадальне жите самовідвержено, завзято боровся за волю думки, слова, боровся не втомно словом протів претензій темноти, неучтва. Его ідеї, підперті залізною аргументацією, тихими та могучим, по своєму впливу, інтересом розростались і пустили справді глибоке коріне в серцях его слухачів і читателів; він і сам запалювався і запалював у них божу іскру щирого, свідомого стремління до просвіти і гуманности, що розгоралася в полумінь у серцях сильніших і спосібніших натур, що робились і зробились самовідверженими борцями за просвіту мас. Він, як історик, бачив єдину корінну причину народного лиха в темноті і пересудках громадських і політичних: через те его девізом було: чоловік освічений, вільний від пересудів! – девіз, котрий він завзято піддержував усе своє жите, повне боротьби і грижі. Ще від перших своїх років, після укінчення університету в Києві, зразу як учитель, а потім і професор, він с палким ентузіазмом узявся підности просвіту своєї дорогої Малоросії, давши ініціативу до оснування недільних і вечірних шкіл, видаючи ряд брошур для народа і взявши головну участь ув оснуваню Ю. З. Имп. Геогр. товариства. Та через протівество власти тому просвітному рухові, він був примушений утекти зі своєї любої Малоросії у Женеву, де ще палкіше узявся до своєї літературної діяльності; і нарешті доля, а може й бажане, щоби его діяльність відбилася користніше – спонукали его на запросини болгарського правительсва, переселитися у Болгарію і заняти катедру по історії у нашій Вищій школі, котру він предостойно займав до моменту, коли невмолима смерть узяла его на віки.

Студенти! Приятелі! Утрата велика, безповоротна як для науки, так і для нас почастино. Сум наш глибокий, печаль невимовна. Сумуймо, глибоко сумуймо від сего відходу в вічність нашого дорогого наставника вкупі з опечаленою сімею Драгоманова, що тепер є невітшима; нехай заява нашого щирого співчуття буде їй потіхою, хоть і незначною після втрати з обійм мужа, батька, діда.

Студенти! Приятелі! Нехай при проводах смертних останків вельми поважного дорогого нашого професора, наставника, у вічну оселю, думка щоби стати его послідувателями на полі народної освіти і борцями за поступ, поступить глибоке коріне; нехай его діяльність стане нам за руководство у праці для народної освіти.

При стискаючих серце словах: пером Тобі земля, любий наш учителю, – даймо собі бездоганними в нашій діяльності, сталими у праці, – що будемо такими вчителями, як він!

Незабутній наш Учителю! Дух Твій вічно буде берегти нас из небесної висоти; наша дяка за Ваші заслуги незмірна!
Вічна Ти пам'ять!

Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. – С. 176–180.

№ 198

1895 р., червня 9(21). – Надгробна промова професора Вищої школи Бориса Мінцеса

На мові, якою він вам читав лекції шість літ, на мові, якою він створив собі ще замолоду наукове ім'я, згадаймо того, чий холодний труп лежить тепер перд нами в домовині. Ще вчора Михайло Петрович був повний життя і надій. Годині об одинадцятій ранку я застав його щойно після повернення з лекцій додому: він був задоволений, мав хороший настрій, – будував плани для однієї літературної праці, яку передбачав диктувати наступного дня, і, лежачи в ліжку, з жвавим зацікавленням розпитував про поточні питання, про Вищу школу, яка йому була так дорога. Через кілька годин його не стало, – холодна смерть жорстоко підкосила його натружене життя в його розквіту. А життя те було повне тривоги і бур! Учена голова у повному розумінні цього слова і шляхетне серце, – Михайло Петрович стояв високо над вузькими партійними інтересами; ворог будь-яких догматичних узагальнень, він часто знаходив твердих супротивників серед тих, які не могли піднятися на його височінь, на ту височінь, на якій він прагнув досягнути святу істину; що ховалася в різних течіях думки. А він любив правду, вона була для нього над усе! І ради цієї правди він пішов на вигнання і провів двадцять років в упертій боротьбі, в якій він знеміг, жертва підступної, тяжкої хвороби, – він жив страдником і помер страдником! Але фізичні страждання доймали його далеко, далеко не так сильно як моральні, – він страждав за свою батьківщину, він страждав за малоросійський народ: й у вірі в майбутню волю цього народу він брав сили для боротьби з життєвими незгодами. Але не судилося йому дожити до здійснення виплеканої ним мрії, – в холодній могилі він знайде спокій, залишивши нас усіх в глибокій скорботі. Але ні, він не вмер, – він не був простим смертним, зі смертю яких згасають будь-які згадки про них, він був письменником, він був ученим, він був борцем, а такі люди не вмирають, діяння їх залишаються живими. Та й він живий, бо дух його живе між нами, він живий, бо спогади про його світлу особу згаснуть тільки з нами, – але ні, і тоді йому не згаснути, бо ми зуміємо передати і своїм дітям, – молодому, підрастаючому поколінню, – що щаслива доля нас звела з цим шляхетним серцем, з цією світлою головою. Хай ця думка стане нам утіхою в лиху, що нас спіткало, ясним спогадом про це світле, надто рано скошене життя, – і побажаємо миру прахові його.

Народ (Львів). – 1895. – № 12. – 15 червня. – С. 192–193. Переклад з російської.

1895 р., червня 9 (21). Надгробна промова
студента К. Пастухова від імені слухачів
Вищої Школи

Панове! Позвольте і мені сказати кілька слів від болгарського студентства.

При сумному характері сегоднішньої процесії, ми, болгарські студенти щасливі, що маємо змогу попрощатися с чоловіком, невтомима діяльність котрого повинна стати приміром для нашого майбутнього суспільного життя. Біографічні очерки тут лишні. Тридцятилітня відважна діяльність, з муками, недостачами, блуканем по чужих сторонах – ось було “райське” жите многошановного нашого професора М. Драгоманова. З одного боку, тріумф убійчого абсолютизму, що кріпне і розвивається на щот зойків і стогнів що виходять із Петербурскої Петропавловської кріпости, пустинного Сахаліна і Сибірі, – а з другого боку гукане сильного голосу спосеред українського народу, що не мав ні поліцейського, воєнного самовіля, ні шпійонського інститута, ні бюракратизму, ні кнута, ні нагайок – на які так багатий “милостивий” цар. То був голос покійного діяча Драгоманова, що був направлений на піднесенє духового і політичного кругозору маси, на завданє удару самодержавію, на даванє підмоги вільним установам.

Та через те, що дух волі несхідний с поліцейским терором, через те, що інтереси стоміліонного народу идуть різно і такі противні інтересам царізму, він був відставлений від професорської катедри і стався неможливим у широкій країні деспотизму. Він був прогнаний далеко від свого рідного краю.

Панове! Рідко случаются натури, що з моральною самовладою і рішучою непохитністю идуть твердо по визначеній дорозі, не боячись ударів і переслідувань смерти – від представителів грубого деспотизму. Тільки російський деспотизм і революційні епохи можуть гартувати борців такого духа. Такою натурою був вигнанець Драгоманов.

На престолі російської революції, що знищить торжество царізму і поставить на місце диктатури царя диктатуру народа, запевне буде записано і имя нашого покійника. Бо, хоть і як розмаїта є боротьба, що ведуть світлі російські уми за волю народа, – ось що робить її високою в очах стороннього наблюдача. Се її вихідна точка, завітна ціль революціонерів: смерть деспотизму, жите, вічне жите волі.

Наукою, глибоким спомином у ніжних серцях молодіжї зостанеться трівожне жите покійника. Моральний довг усіх нас боротися протів давнього, зацвилого, ретроградного... Шануючим память Драгоманова студентам треба розвивати ті чувства волі й поступу, котрих жертвою є їх достойний учитель. Найбільша і єдино достойна память покійного від засмученого студентства і борців за волю є в приготові таких діячів, що не спиняться ні перед якими утисками або владою.

Прощальне “збогом”, остатна сльоза, що пливе з серця перед гробом покійника, повинна з’єднатися з проклятом російському царізму, що немилосердно переслідує своїх чесних синів, і з данем собі слова – боротися, чесно боротися з ворогами робучого люду.

Народ (Львів). – 1895. – № 12. – 15 черв. – С. 193, 194.

№ 200

1895 р., червня 9 (21). – Надгробна промова професора Вищої Школи Г. Білковського

Дорогий Михайле Петровичу! Дозволь і мені сказати остатнє “с богом”.

Не довго мав я високу честь знати тебе особисто, але і за ті два роки я не раз мав нагоду переконатись самому, що ти владаєш тими високими прикметами душі і розуму, дякуючи яким, твоє ймення відоме скрізь, де людям лежать на серці культурно-моральні здобутки людскости.

Розірвалась тобі аорта і перестало битись твоє чисте, мов кришталь серце, щото з нього що-дня, що-години, що-хвилини текли краплі твоєї крові за наше загальне добро... Героєм ти почав своє жите, героєм ти єго й скінчив...

Зробивши найвищим завданєм свого житя боротьбу за правду і світло, ти, не вважаючи на тяжкі умова твого окола, не спинився перед нічим, аби доказати всім, що жите нам дане тільки для проведення високих прінципів у нашу громадску діяльність. “Чисте діло вимагає й чистих способів” се не тільки теза одного з твоїх творів, але разом з тим і вірна ілюстрація, повний образ твого житя.

Через усі роки твоєї корисної і розмаїтої діяльності ти показував рідкий в наші часи приклад людини, що при самих змінливих і супротивних умовах свого житя зоставалась вірною своїм високим прінципам. Не в фігуральному а в справжньому значіню слова треба розуміти речене що ти віддавав кров свого благородного серця і соки свого немошного оранізму для високих подвигів на добро твоїх ближніх...

При повній свідомости, що твої роки злічені, ти сказав собі, що “не тяжка недуга, а тільки смерть може прешкодити мені в праці” і розвинув напружену і широку діяльність, аби вчинити в короткий час те, що інші роблять довгий ряд років.

Безжалісна смерть, що вже давно стукала в двері твого кабінету, несподівано вкралась до тебе, щоб покласти кінець твоєму славному, дорогому, ідеальному житю, аби потопити всіх нас у безвихідну, глибоку тугу...

Але невже той, хто стільком людям служив духовою і моральною підпорою, зіркою провідною, невже він не зостанеться посеред живих? Невже той, хто так високо держав корогву науки і був її справжнім жерцем і поли-

шив стільки розмаїтих творів, відходить вже у вічність? Невже з неба Вищої Школи зникло те сонце, що розливало проміне морального й духового тепла й світла на єго учеників?

Ні, такі люде, як той, що тепер лежить пред нами нерухомий, не вмірають, вони переживають самих себе, переживають при помочі того нерукотворного памятника, в який втілювався їх дух. Хоч безжалісна смерть могла видерти з нашого окола твоє тіло, але вона, на наше велике щастя, не має змоги наложити свою жорстоку руку на твій дух, – він є твоїм остатнім заповітом. Дві точки того заповіту списані яскравими літерами і вже в першому розгляді кидаються в очі:

1. Найтяжчі умови життя не визволять людини від повинности триматись високих принципів і прямувати до здійснення своїх святих ідеалів.

2. Найгорячіша любов до свого народу не тільки не виключає, але навпаки цілком уміщається з великою любовю і посвяченням для всіх інших народностей.

Сей духовий заповіт ми будемо ховати із роду в рід передамо святий спомин про того, хто кровью свого серця вчив нас триматись високих принципів і при найтяжчих умовах життя...

Вищій Школі в Софії випала честь чути в день твоєї смерти твою остатню лекцію, болгарській столиці випала честь дати тобі місце для вічної оселі, а нам, твоїм колегам і почитателям, випала честь поглянути на риси твого обличчя, тоді коли вже перестало битись твоє серце і провести твої марні останки до вічної оселі, і полити своїми слізьми твою могилу...

Спи спокійно, дорогий незабутній колего, і вірь, що ти назавше останешся межи нами. *Sit tibi terra levis.*^a

Народ (Львів). – 1895. – № 12. – 15 – черв. – С. 195–196.

№ 201

1895 р., червня 9(21). Софія. –
Лист А. Ляпчева до родини М. Драгоманова
з проханням подати його біографію
для публікації в газеті

До засмученої родини покійного М. Драгоманова

Редакція газети “Млада Българія”^б [...] в раптовою смертю покійного, сумує з [приводу] того, що не може виконати свій обов’язок вдячності такій освіченій людині як покійний Драгоманов, і тому буде вважати себе щас-

^a Нехай легкою тобі буде земля.

^б “Молода Болгарія”.

^в Залишене місце, очевидно, не перекладено.

ливою, якщо буде надано можливість з Вашого боку оповісти біографію покійного для завтрашнього номера газети. Газета вийде завтра о 6 г [од.] по об [іді], так що маєте час завтра до полудня для редакції.

А. Ляпчев

Софія, 9. VI. 95.

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 30. Автограф М. Павлика. Переклад з болгарської.

№ 202

1895 р., червня 9(21). – Некролог М. Драгоманову,
надрукований у газеті “Прогрес”¹

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ

8-го іюня, в 4-ій годині по обіді, нагледь вмер професор історії Михайло Петрович Драгоманов. Покійний займав таке видатне місце серед преподавателів нашої Вищої Школи і тішився такою славою в Європі взагалі, як видний учений і громадський діяч, що ми вважаємо конечним хоч би коротко познайомити з ним і з його житем наших читачів.

М. П. Драгоманов родився в Полтавській Губернії, в малоруській дворянській родині. З дитячих літ окружуючі обставини посіяли в його душі, так сильно розвите потім, насіне українофільства. Малоруська природа, малоруська мова, малоруські пісні, малоруська історія, малоруський нарід з усіма його прикметами й атрибутами стали йому дорогими й близькими ще в ніжному віці його молодощів. Ті дитячі сімпатії потім зміцнились і набрали свідомости спочатку в Гімназії, а потім – ще більше – в Київському Університеті, де в той час – то було в початку 60-х років – українофільський рух був дуже популярним серед молодіжі.

При тому всьому пориване за українофільством не заважало талановитому молодикові скінчити курс так блискуче, що його затримали як доцента при університеті, а потім послали за кордон “для удосконалення в науках”. З-за кордону Драгоманов вернувся справжнім ученим мужем, з виразним світоглядом, з величезною ерудцією, одним словом, з усім, що потрібно було йому, аби стати відомим, – а може й славетним по своїй спеціальности. Йому предложили в рідному його Університеті катедру, і він прийняв її.

На лихо, учено-преподавательській кар’єрі молодого Драгоманова не судилось продовжитись. Не пройшло і двох років по його повероті в Росію, як його почали підозрівати в ширеню межі Київською молодіжю українофільських і взагалі ліберальних “лжеученій”. Київським властям дано наказ увільнити його від університета і заслати його в яке не дуже далеке місце. Драгоманову пощастило уминути заслання, покинути свій рідний край і емігрувати в Женеву.

Для Драгоманова почався довгий період життя і діяльності далеко від рідного краю. Не зв'язаний вже своїм офіційним становищем і недоступний замахам російської поліції, він міг з того часу віддатись цілком службі тому ділу, яке уважав за святе, тим переконанням, які уважав за правдиві.

Ми не маємо змоги входити тут в докладне розглядане характеру і зміста тих переконань покійного. Скажемо в двох словах, що вони зводяться на демократичний радикалізм не чужий і соціалізму, своєвидому, зовсім вільному від усякого доктриністства. Вище всього стояли в його очах інтереси народні, однаково інтереси матеріальні, моральні чи інтелектуальні. Він був готовий допустити, що повне задоволення тих інтересів можливе тільки при соціалістичній організації. Але він не бачив в сучасній громаді – надто в осталих позаду сторонах – даних, що дозволяли б чекати в близькій прийдешності наступлення соціалізму. У всякім разі він відносився негативно до революційного соціалізму, що збудований на всевладі людської волі і людського ідеалу, а також до “наукового соціалізму”, що бере в рахунок тільки економічний бік громадської еволюції. Маючи розум, дисциплінований науковою історичною методою, він був певний, що коли соціалізму суджено завоювати прийдешність то се завоюване мусить статись через повільну, довгу і всесторонню еволюцію сучасної громади. Безпосередніми ж найближчими фазами тої еволюції – а значить і завданем корисної діяльності – суть по його думці, громадський й політичний визвол народів і новий конституційний лад на ґрунті децентралізації і національної автономії.

Як русин, він, звісно, над усе інтересувався долею свого народу, – і головню тою частиною його, до якої він належав по роду і по симпатії, себто малоруським народом. От чому він посвятив усі свої сили політичному розвитку тих народів – зростові їх громадської і національної свідомості і визволу їх від всіх – передовсім політичних – форм тиранії. Тому завданю він зістався вірним до остатнього дня свого життя. Виїхавши за кордон, він не гаючись почав видавати в малоруській мові журнал “Громаду”, де проводив ідеї громадянства, політичної волі і федералізму, як конечні умови нормального поступу людськості. В той час він написав цілий ряд блискучих політичних памфлетів, де озивався на живі питання життя Росії того часу і тяжко бичував, то з поводу русько-турецької війни, то з поводу Берлінського конгресу², то з поводу суда Засулічевої і т. п. російських урядовців з одного боку, і російську нерушливість і рабство з другого боку.

Той час був надто важний для пізнішої долі Росії. Період Ліберальних уповань, збуджених епохою реформ, давно вже змінився на розчарованя і реакцію. Почате серед молодіжі броженіє обернулось в широкий рух, що набірався що раз гострішого революційного характеру. Молодіж розійшовшись в народ з проповіддю соціалізму, зустріла серед нього незрозуміне, а з боку уряду – грубі переслідування, самоволю і жорстоку пімсту. Вона вдалась до самооборони а від самооборони логічно перейшла до нападу на свого ворога. Вона почала з озброєного спротивлення і хутко дійшла до замаху на вищих представителів влади, на самого Державця, врешті.

Драгоманов не брав безпосередньої участі в тому рухові. Але він вітав його від щирого серця, бачучи в ньому початок пробудження країни, початок широкого громадського руху, що має визволити її від соромного ярма абсолютизму. Але чим більше революційний рух приймав терористичний характер із громадського – як-того бажав Драгоманов – обертався в конспіративний, тим більше він розчаровувався в ньому. В своїх статях і брошурах він не раз остерігав революціонерів від поривання за соціалістичними мріями, для яких в політично запізненій Росії ще нема місця. Ще пильніше остерігав він їх від терористичних поривань і протестував проти того не тільки з погляду морального, але й з огляду практичного як проти політики згубливої перш усього для самої революційної справи.

Розуміючи, що словами хоч би якими красномовними, тяжко боротись проти фактів він в той же час [старався] всіма силами викликати в Росії ліберальний громадський рух, що самим фактом свого існування зменшив би крайність революційного руху. На лихо ліберальна Росія не виправдала його чеканя. Окрім скількох слабких громадських маніфестацій, і видавання за границею свого огану (“Вольное слово” редаговав Драгоманов), російські ліберали не зробили нічого. Революційна боротьба зоставалась як і перше поединком межі незначною по числі але міцною по духу революційною партією а російським правительством. Відомо як скінчилась та боротьба.

Революціонерів розбито; ліберали поховались у свої шкатулки; в Росії почалась реакція, дуже нагадуюча Миколаєвські часи. Розчароване було тяжке і Драгоманов почав дедалі більше віддалятись від російських революційних справ, почав дедалі все з більшим песімізмом дивитись на політичну Росію. Він сливе цілком віддався своїй українській справі, справі відродження української національності. Він написав ряд статей і брошур для малоруського народу, входив у близькі відносини з українськими діячами в Галичині – єдиний в порівнянню з іншими, вільній країні з українським населенням, – і врешті таки заложив там основу розвитку радикальної малоруської партії.

Робота для тієї пратії була і в остатні роки його життя головною його працею, – коли не лічити його праці по фольклорній і преподавательській діяльності в Вищій Школі. В остатні роки до тих праць долучилося ще видане надзвичайно цікавих книжок (на російській мові) “Писем Тургенева”³ і потім “Писем Бакунина”⁴. Після тих остатніх праць, видаваних паралельно на німецькій і російській мові, його настигла смерть, на яку він був рокований від чорирьох років – смерть від розриву аорти.

Ми спинились так довго над громадського-політичною діяльністю Драгоманова через те, що сей бік його життя найменше відомий нашим читачам і як нам здається – він найцікавіший і найважніший. В історії політичного пробудження його рідного краю, він, запевне грав найбільшу роль, і ймення його запишеться в хроніках прийдешньої вільної Росії великими літерами.

Що ж до його вченої діяльності – головню по фольклору – і до його професорства в Вищій Школі, то про них не маємо чого розводитись. Вони провадилися на наших очах і більш менш відомі нашим читачам. Наші студенти знають, що в особі Драгоманова вони втратили незамінного професора, наші вчені втратили з ним найвидатнішого свого товариша, дійсне “вченого”, що міг би з честю займати катедру кожного європейського університета.

Він був неоцінимою силою, що дочасне загинула в повному розцвіті духовому й моральному, і далеко ще не видала всього свого плоду. Він був ідеальним “борцем за правду”, для кого не було нічого вищого від правди. Поставлений в найневигідніші умови, серед розчаровань, недостатків і муки вандрівного вигнанського життя, він до кінця і без ваганя служив тому, що вважав правдою. Відбитий від невдячного рідного краю, він був примушений блукати на чужині, поки знайшов у нашій країні другу батьківщину. Честь їй, що вмiла його оцінити і прийняти, а йому вічна пам'ять.

Прогрес (Софія). – 1895. – 21 черв.; ЦДІА України у Львові, Ф. 663, Оп. 2, Спр. 103, Арк. 2–14. Вирізка з газети і переклад з болгарської.

№ 203

1895 р., червня 9(21). – Стаття П. Вартового¹
(Б. Грінченка) “Над труною М. Драгоманова”^а

Над труною М. Драгоманова

Він умер.

Умер на чужині, далеко від рідного краю, того краю, що він так його любив, того народу, що він для його так щиро працював. Він сам себе зробив вигнанцем, щоб не були вигнанцями з його рідної землі воля, правда, світ.

Він поставив собі мету на все життя: розвіяти неволю й темряву в своєму рідному краї. І він ишов до цієї мети, він боровся невпинно, не спочиваючи. Голосно, сміливо, розумно дзвеніло його слово на всю Європу, слово на оборону скривдженої й зневоленої землі.

З долею його рідного краю з'єдналася доля й інших країн у великій просторами та малій щастям людським державі. І його порада робітникам рідної землі ставала порадою і працюючим тих інших народів, злучених до купи однією долею. І Поляк, і Білорус, і Москаль, і кожен інший народ російський не може не дякувати Михайлові Драгоманову за ту оборону волі людської в Росії, що нею дихало кожне його слово.

^а Нагадаємо, що автор сего слова, – один із найчільніших молодих Українців, – то що недавній супротивник Покійного (прим. М. Павлика).

Перворядний учений та публіцист, чоловік з величезною ерудицією, з широким сміливим розумом, – він міг так обороняти права своєї країни і в загалі права всяких знедолених народів, як ніхто інший. Його наукові й літературні заслуги, його заслуги jako політичного борця не могли не звертати на себе уваги усієї Європи, не могли не викликати від неї шаноби. І Українці з радісною і лицарською гордістю можуть бачити, як перед сином їх землі схиляють с пошаною чоло люде інших народів у Європі.

Він умер.

І нема кому стати намість його, нема кому так боротися, як він боровся, нема кому бути таким ясным світом, як він був! Змовкло слово те, що рівного йому не було в нас. І нікому замість його стати!..

Плакати мусимо над його труною.

Плакати? Тільки плакати?

Хиба він даремно стільки часу кликав закованих рабів розбивати свої кайдани і пособляв їх розбивати? Хиба, написавши на його надгробкові “борець за волю й світ”, на наших не напишуть ніколи нічого, тільки прокляте слово “раби”? Хиба в наших душах нема ні трохи сили на боротьбу с тим, с чим ми мусимо боротися і неможемо не боротися, коли хочемо жити?

Ні, найкращою пошаною мертвому борцеві, найкращим йому монументом тільки й можуть бути не сльози й жалі наші, а праця невсипуща в дусі тих идей, що в купі з їм, і ми вважаємо за идеї правди й світу. І ся праця буде, не може не бути.

Він умер.

Зникло, розвіялось усе дочасне, все особисте, всі ті випадкові хмарки, що тьмарили цю постать. Зникло – і перед нами встає ясний і чистий образ борця за идею.

Схиляймо перед їм чоло низько, низько і – до праці!

П. Вартовий

Народ (Львів). – 1895. – № 12. – С. 183–184.

№ 204

1895 р., червня 10(22). – Повідомлення
про смерть Михайла Драгоманова у газеті
“Млада България”

Незамінима втрата для нашої Вищої школи

Єдина гордість нашої Вищої школи зникла. Михайло Драгоманов, колишній київський професор, помер. Він помер вірним ратником на своєму посту. Передвчора, в четвер о 5 1/2 годині по обіді він згас назавжди, після того, як у той же день перед обідом виголосив свою останню лекцію. Його несподівана смерть заставила сумувати не тільки його домашніх, не

тільки його вдячних учнів і друзів, але ця сумна звістка як блискавка вразила всі чесні прогресивні сили в столиці Болгарії, тому що вони вбачали у його освіченості, у його характері єдину гарантію того, що наше студентство приготується зайняти такий щабель, який воно повинно зайняти у нашому суспільстві.

Для нашої Вищої школи особистість Драгоманова незамінима, для нашого мислячого суспільства, скажемо, для цілого освіченого світу – пам'ять про нього залишиться незгладимою.

Але його батьківщина, праісторична колыска слов'янського племені, бідна Україна, найбільше з усіх зажурена несподіваною і передчасною смертю свого відродження.

Перед всезагальною скорботою його рідних, учнів, співвітчизників і однодумців, товариство “Молода Болгарія”, завданням якого є боротьба з невігласністю і фальшивістю, також уважає за свій обов'язок пом'янути такий освічений розум і незалежний дух, безкорисну і страждальницьку діяльність покійного.

Від Товариства М[олода] Болгарія

Млада Българія (Софія). 1895. 110 черв.; ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 54. Вирізка з газети. Переклад з болгарської.

№ 205

1895 р., червня 10(22). – Повідомлення
про смерть Михайла Драгоманова у газеті “Monitor”¹

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ

Учора перед полуднем на ім'я д[октор]а Івана Франка прийшла телеграма з Софії з потрясаючою звісткою, що Михайло Драгоманов, професор тамтешнього університету й один із найенергічніших піонерів поступу, розпрощався з цим світом.

Звістка ця глибоко вразила не тільки русинів під австрійською та російською окупацією, але взагалі всіх слов'ян, тому що в його особі втрачає вся слов'янщина одного з найвизначніших своїх діячів на ниві ідеї поступу.

Народжений у Гадячі, в містечку Полтавської губернії 18 вересня 1841, там теж провів свої юнацькі роки. Вчився у полтавській гімназії. І вже тут, будучи ще гімназійним учнем, розпочав разом зі своїми ровесниками видавати рукописну газетку в обороні народу.

Після закінчення гімназії подався в Київський університет, щоб студіювати історію. Тим часом на Україні почав зароджуватися прогресивний рух, почали видаватися книжечки для народу і організуватися недільні школи. Як один із найактивніших працівників виступив Драгоманов і заснував першу таку школу. Коли ж уряд російський, переляканий тим рухом, ліквіду-

вав ці школи, Драгоманов, не покидаючи праці, протягом двох років готував учителів для сільських шкіл. Однак і це заборонив йому уряд через донос священників, які змальовували його як соціаліста і нігіліста.

Тим часом після закінчення університету Драгоманов став професором гімназії, а незабаром 1870 р. його запрошено очолити кафедру стародавньої історії в Київському університеті. Однак уряд протестував проти його затвердження і погодився тільки в 1873 році. Як професор університету він розгорнув діяльність, що мала величезне значення для Русі. Великі заслуги має він на ниві етнографії, історії та української літератури, а 1874 р. видав разом з Антоновичем збірку малоруських пісень. Свої праці публікував в російських журналах і в "Правді", яка виходила у Львові. Пропаганда єднання інтелігенції з народом і пропаганда самобутньої поступової організації русько-української національності стали причиною того, що уряд відібрав йому 1876 р. кафедру і заборонив перебувати на Україні, як теж у Москві та Петербурзі. Безпосередньою причиною цього кроку з боку уряду була критика системи тогочасного міністра освіти гр. Толстого.

Втративши кафедру, Драгоманов покинув Росію і виїхав до Женеви, де заклав друкарню і почав видавати часопис "Громада", а також безліч популярно написаних брошур. Тяжко все перерахувати, наведемо хоча б найбільш відомі: "Про українських Козаків, Татарів і Турків", "Про багатство та бідність", "Про хліборобство", "Про те, як земля наша стала не наша", "600 років Швайцарської Спілки", "Про братство Хрестителів на Україні", "Рай і поступ" та багато інших. Французькою мовою опублікував твори: "Les Turcs exterieurs et enterieurs" (Жен. 1876), "Le tygannicide en Russi" (Жен. 1881), "La Pologne historique et La democratie mascovite" (Жен. 1881).

Вплив тих його брошур на Слов'янщину був величезний, тому що будив до руху, викликав консолідацію поступових елементів і вказував шляхи. Щось на зразок програми подав Драгоманов у брошурі під назвою: "Вільна Спілка – Вільний Союз". Під його впливом почалось відродження всієї Русі і повстав селянський рух. Трудно в кількох грубих рисах описати діяльність людини великої праці і великої ідеї. Надто великою була його діяльність, щоб можна було так нашвидку накреслити повну її картину.

Молода Болгарія, оцінюючи його заслуги, запросила його до Софії і довірила організацію свого університету. Драгоманов виконав це завдання чудово. На жаль, передчасна смерть забрала його Слов'янщині 21 б. м.

Шана його заслугам і пам'яті!

Зі Львова виїхали на сумний похоронний обряд до Софії доктор Іван Франко і М. Павлик, щоб від імені руської радикальної партії поклонитися невичерпним заслугам цього діяча.

"Monitor". Tygodnik polityczno-społeczny i literacki we Lwowie. 1895. 22 черв. № 13; ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 48. Вирізка з газети. Переклад з польської.

№ 206

1895 р., червня 10(22). – Лист Н. Кобринської до Л. Драгоманової з висловленням співчуття з приводу смерті її чоловіка

Високоповажана добродійко!

Страшне горе на Вас, Добродійко! Не самі однак плачете, плачуть не лиш Ваші Діти, а плаче з Вами ціла Русь-Україна: зайшло ясне сонце, – замерло слово правди на довгі часи.

Потрясена до глибини душі великою стратою, остаєся
з глибоким поважанем

Наталія Кобринська

Болехів 22/6 1895

Народ (Львів). – 1895. – № 12. – 15 черв. – С. 197.

№ 207

1895 р., червня 11(23). – Телеграма Олександри і Володимира з Парижу до Л. Драгоманової з висловленням співчуття

Дорога приятелько, відваги і покірності долі! Ділимо Ваше нещастя, уповайте на нас.

Александра, Владимир

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 9. Рукопис. Копія.

№ 208

**1895 р., червня 11(23). –
Телеграма Атанаса Глиєва із Старої Загори до Л. Драгоманової з висловленням співчуття у зв'язку зі смертю М. Драгоманова**

Прийміть, опечалена Добродійко, мої сердечні співчуття після незаміної втрати, що постигла Вас зі смертю примірного мужа і батька, благородного чоловіка, від усіх его приятелів, знайомих і учеників шановного і любимого високовченого мужа.

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 15. Рукопис. Копія.

1895 р., червня 12(24). – Некролог
 “Михайло П. Драгоманов “у газеті “Діло”

МИХАЙЛО П. ДРАГОМАНОВ

Подавши коротко вість о смерті одного з найвизначніших українських учених й писателів Михайла Петровича Драгоманова, подаємо нині короткий і далеко неповний начерк его життєписа і літературної діяльності.

Михайло Петрович Драгоманов родився в Гадячи, Полтавской губернії в році 1841-му в незаможній дворянській сім'ї. Батько его живши ще в 20-тих роках у Петербурзі, обертався в тамошніх ліберальних кругах і писав навіть українські поезії, а пізніше, живучи на Україні, не покидався своїх ліберальних думок і симпатій до простого люду, допомагав мужик, чим міг, і списував людові пісні.

Пок[ійний] Михайло Драгоманов вчився зразу в Гадячи, відтак в полтавській гімназії, де розбудилося у него замилювання особливо до історії і класичної літератури, та вже тоді заінтерсували его й пориви Росіян до свободнійшої громадської праці. Побіч Тацита він читав уже й Шевченка та Герцена і видавав від 1857-го року студентську рукописну часопись в дусі замагань російської суспільности до знесення кріпацтва.

Восени 1859 року Михайло Драгоманов вступив на університет. Щоби зблизитися до простого народу, студенти, користуючись під опікою куратора Пирогова повною академічною свободою, почали заводити недільні школи, в котрих Мих[айло] Драгоманов брав найживійшу участь. Та коли в 1862 році ті школи поколовано, він з деякими товаришами став учителювати в учительській семінарії, однак скоро мусів уступити. Рівночасно з тим він покінчив університет і в 1864 році габілітувався на доцента все-світньої історії в київському університеті. Щоби по смерті батька удержувати себе і свою сестру (звістну писательку Олену Пчілку), Мих[айло] Драгоманов почав заробляти лекціями і пером. З педагогічного боку він виступив в “Спб. Відомостях” за тим, щоби в початкових школах на Україні вчити по-українськи. Стаття “О педагогическомъ значеніи малорусского языка”, видрукована случайно в цвітні 1866 році в два дні по замаху Каракозова, стала для звістного Каткова рівнозначною з самим замахом. М. Драгоманова денунціоновано jako “українофіла” і взято під особливий нагляд. Силою природної реакції він звернувся якраз тепер до українських питань, зразу педагогічних, а дальше й національних. Зачав збирати матеріали до української етнографії і літератури, а в політиці дійшов до демократичного федералізму, маючи, jako доцент університету великий вплив на молодіж.

В 1870 році правительство вислало Драгоманова за границю в ціли доповнення студій. Він поїхав через Львів – де вперше познакомився з Га-

личанами – побув у Будишині між лужицькими Сербами, потім в Празі, в Гайдельберзі і в Фльоренції, а звіттам 1873 року через Ціріх, Відень і Львів ввернув до Київа. Тут повстав тим часом “Юго-западний відділ географічного товариства” і в нім Мих[айло] Драгоманов став одним з найдіяльніших членів. В ту пору появились его найважніші наукові праці: два перші томи “Исторических песен малорусского народа” оброблені в спілці з проф. Антоновичем; невелика, але дуже цінна стаття “Рицарські отголоски в українских народных песнях” – перша на Україні проба приложення нового порівнюючо-історичної методи до вияснення народної поезії, вкінці спора збірка народних оповідань, казок, легенд і т. п. Рівночасно (1872–1875) друкував Мих[айло] Драгоманов в “Вістнику Європи” ряд політичних статей: “Восточная политика Германій ии обрусение”, “Русские в Галиции”, “Литературное движение в Галиции”, а в львівській “Правді” обширну студію “Література російська, великоруська, українська і галицька”. Про зміст і характер его університетських викладів дають поняття: магістерська дисертація про Тацита, студія про “Положение и задачи древней истории” (друкував в “Журналі Мініст[ерства] народн[ого] просвещенія” 1874 р.) про Логографів і Геродота (в кїївских “Університ[етських] Известіях”), а по части і “Борба за релігійну свободу в западной Європі в XVI–XVII ст.” (в “Отечеств[енных] Записках”). Рівночасно був Мих[айло] Драгоманов в Київі душею редакції “Кієвского Телеграфа”, тогді найліпшої провінціальної газети в Росії. Він був також одним з референтів на археологічному з’їзді в Кіїві 1874 року.

Та нові доноси ворогів українського руху не дозволили ему трудитись дальше в Росії. Вернувшись з короткої гостини в Галичині літом 1875 року і заставши дома назначену царем комісію для розбору: що робити з українським рухом – Михайло Драгоманов не дожидав рішень сеї комісії а виїхав за паспорттом за границу до Відня, прожив якійсь час у Відни, а відтак 1876 року переселився до Женеві і там прожив п’ятнадцять літ.

У Відні надрукував Мих[айло] Драгоманов 1876 року брошуру “По вопросу о малорусской литературе”, а в Женеві видавав книжками “Громаду” (до 1883 р. вийшло п’ять томів, два менші випуски) і рівночасно друкував політичні брошури, з котрих найважніша “Историческая Польша і великорусская демократія” (друкована поперед в журналі “Вольное слово”, котрого Мих[айло] Др[агоман]ов став опісля редактором). В Женеві видав Др[агоман]ов 1888 року також знамениту повість Мирного “Хиба ревуть воли як ясла повні?” З початком 1880-их років розпочав він дальшу працю над українськими історичними піснями і видав наперед “Нові українські пісні про громадські справи”, відтак дві книжки о піснях про кінець Козаччини в XVIII віці, а дальші студії над українською етнографією друкував псевдонімно по журналах в Росії.

В 1889 році покликано его до Болгарії до софійської високої школи на катедру всесвітної історії. І тут, мимо заняття професорського, М[ихайло] Др[агоман]ов писав дуже багато – по нашому і по болгарськи. В болгарським

науковим “Сборнику” містив праці глибоко наукові, а по українськи містив дуже багато праць в галицько-руських радикальних видавництвах і часописах.

Покійний М[ихайло] Драгоманов за час життя свого потрудився незвичайно багато – его всі твори заповнили би десятки томів. Крім по українськи й по російськи – писав він також на інших языках (по італійськи, по французьки, по англійськи) і безперечно ніхто на Русі не причинився стілько до познакомлення західної Європи з Україною-Русію, що він.

Діяльність покійного М[ихайла] Драгоманова широко обговорив пок[ійний] проф[есор] Омелян Огоновський в останнім томі своєї історії літератури.

Діло (Львів). – 1895. 12(24) черв. Ч. 129. С. 2.

№ 210

1895 р., червня 13(25). – Некролог М. Драгоманову,
надрукований в газеті “Соціаліст”¹

Глухо, без особливих торжественних і релігійних церемоній, в товаристві студентської хоругви, професорського тіла і купи горожан, похоронено звісного писателя, борця за волю, професора М. Драгоманова, російського емігранта і найкращу силу нашої Вищої Школи. Прогнаний із свого рідного краю, після тридцятилітньої відважної діяльності, серед мук, недостач, блукання по чужих сторонах, він, нарешті тихо скінчив своє страдале життя, ставши нешкідливим російському царизмові, що кілька рази пробував заманити его в свої обійми.

8 с. м. прочитавши в останнє свою лекцію, покріпившись як завше лікарством, о 5 1/2 години вечір він спочив попрощавшись з тягарем, яким надгородило его те “житє”. Другого дня, о 6 год. вечір, серед зливи і граду після пяти промов, з котрих три мали професори, а дві студенти, був спущений в холодні обійми чорної землі, украшений більш як 25 розкішними вінками, покладеними ему від вдячного ему покоління: один від студентів Вищої Школи, два від російських революціонерів, з надписами, один від “русскихъ земляковъ”, другий – від “Русскихъ революціонеровъ”, один від студентського товариства “Наука” (з написом “На бореца за сободата”), по одному від усіх факультетів Вищої Школи і курсів історичного відділу, де покійний читав історію і т. д.

Та чи можуть же прекрасні промови, з котрих одна була закінчена навіть “проклятем російському царизму”, і розкішні вінки нагородити ту тугу, що викликала в серцях малоруского народу смерть одного з найвірніших его синів, і ту втрату, яку болгарська Вища Школа потетерпіла в его особі?

Ні.

Рідко бувають натури, що з моральною самовладою і рішучою твердістю ідуть певно по визначеній дорозі, не боячись ударів, переслідувань, смерті, – від представителів грубого деспотизму. Тільки російський деспотизм і революційні часи можуть загартувати таких борців. Такою натурою був вельмишановний діяч Драгоманов. Іще студентом він став на боці народу протів того убійчого абсолютизму, що міцнішає і розвиваєся коштом очайдушних стогнів і зойків, що видає петербургска петропавловска кріпость, пустинний Сахалін і Сибір. Захоплений українским рухом (Малоросія) він видав ряд брошур з єдиною метою піднести політичний і духовний кругозір маси, нанести удар самодержавію і підперти вільні порядки. Та через те, що вільний дух не сходиться з поліцейскою самоволею, інституцією шпійонства, бюрократії, кнута і нагайок, его скинено с професорскої катедри (1875 р.) і він став неможливим у царстві “царя-батюшки”, в ніжних обіймах котрого “Товариство М. Болгарія”, немов дякуючи Драгоманову – жертві російского деспотизму – с такою радістю хотіла би пхнути болгарский народ.

“Добровільним” вигнанцем – емігрантом він провадив далі свою попередню діяльність на полі боротьби за волю; доки нарешті в 1889 р. став професором у Вищій Школі. І тут головною его задачею було розвивати – своїми лекціями – у молодих студентів дух горожанскої і політичної волі. Кожда его лекція представляла щось закінчене, з виразною тенденцією: огида протів застарілого і зацвилого. Его історія була така інетересна, як узагалі істоія розвитку вільних установ, демократизму, проводу поступових принципів. То не є історія років, дані про вхід і паданє з престолів, а є історія чисто внутрішнього культурного життя народу. І ви, що привикли тільки до “лѣточислення” по наших школах, нераз прийшли би в восхист від чаруючого переконуючого слова 55-літнього старця, що унесений, говорив пилко, неначе молодий хлопець... Безперечно, він був єдиною достойною силою, що по заслuzі украшала всю Вищу Школу, та й історичний факультет. Він є незамінимий, і головно тим, що він зовсім далекий і чужий тому “патріотичному” водовороту, в якому з малими виїмками обертаються наші професори, що мають за головну мету: гроші, матеріяльне богацтво^а.

Почитателям памяти Драгоманова – свободолюбивим студентам треба розвивати ті чувства волі і поступу, жертвою котрих став їх учитель. Найбільша і єдино достойна пошана памяти покійника від засмученого студенства і борців за волю – се приготова на таких діячів, що не спиняться перед ніякими утисками, ані владою. Остатне прощанє, послідня сльоза, що пливе з серця перед гробом покійника, нехай з’єдиниться з проклятем

---

^а Ми думаємо, що се остатнє сказано за сильно (*Примітка М. Павлика*).

російського царізму, що немилосердно гонить своїх чесних синів, і з рішенням на боротьбу, чесну боротьбу з ворогами робучого люду.

Социалистъ (Софія). – 1895–13 юний; ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 103. Арк. 37–43. Вирізка з газети і переклад з болгарської. Опубл.: Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. С. 226, 227. Переклад укр. мовою з пропусками.

№ 211

1895 р., червня 14(26). – 3 листа С. Кравчинського (Степняка) з Лондона до Л. Драгоманової з висловленням співчуття у зв'язку зі смертю М. Драгоманова

3 листа до Л. М. Д. Лондон
Червня 26.1895 р.

Пишу цілком пригнічений жахливою звісткою. Я ніколи не вірив, що він так хворий. Якої людини немає більше серед живих! Який розум згас, яке серце! Так не вміли ми його цінувати і берегти за життя ... Від нього тепер ви одні нам залишилися, – ви та його книжки і писання, в яких вилив він чисту велику душу і в яких не те прочитають тепер люди, що читали в них людська тупість і зашкарубле сектанство ...

Степняк

Центральний державний архів літератури і мистецтва (Москва). Ф. 1065. Оп. 5. Спр. 5. Арк. 2. Рукопис. Копія Шишманова. Переклад з російської.

№ 212

**1895 р., червня 14(26). –
Некролог “Михайло Драгоманов”**

Із Софії, 22 червня нам повідомляють:

Із смертю позавчора професора Драгоманова місцева Вища школа втрачає свого найвизначнішого представника, чи не єдиного, який користувався європейською славою. Михайло Драгоманов був росіянином, або скоріше малоросом, і тому як один із провідників малоросійського руху він зовсім проти власної волі був змушений до певного протистояння російщині. Народився він у 1841 р. в Полтавській губернії і дуже скоро завоював у своїх земляків велику популярність як історик і письменник-демократ. Вже 1870 р. він став професором Київського університету. Та незабаром він став “неблагонадійним” для уряду і 1870 р. був позбавлений посади, після неодноразової відмови зробити це з власного бажання. З цього

часу для нього почалося тяжке, неспокійне життя. Далеко від батьківщини, залишивши її добровільно, він був об'явлений російським урядом поза законом, повністю присвячується діяльності. Так само, як більшість його земляків, він поступово приходив до все радикальніших поглядів. Залишаючись добрим істориком, враховуючи дійсний стан речей, він є вільним від утопії.

1889 р. болгарський уряд відкликав його з Женеви, де жив здебільшого, для очолення кафедри історії в недавно заснованій Вищій школі. Із справжнім самопожертвуванням присвятив він себе цьому новому завданню, не залишаючи одначе ні наукової роботи, ні малоросійської пропаганди. Особливо з молодорусинськими колегами Галичини, котрі покладали на нього великі надії. До кінця він залишився [з ними] у безперервних похвалених зв'язках. Займаючись наукою, він до недавнього часу був співробітником "Бібліотеки російських пам'яток", для якої посприяв про видання 4го (Листування Тургенєва з Герценом) і 6го (Листування Бакуніна за Герценом) томів. І все ж в Болгарії Драгоманов не знайшов справжнього спокою. Незабаром після його призначення російський уряд звернувся до Стамбулова з проханням повідомити кількість росіян, що служили в Болгарії. На чолі списку стояв Драгоманов. Але Стамбулов відмовився видати [його]. Це не обійшлося для вказаних осіб без великих неприємностей. Вони щоразу повинні були повторювати, що хоч справа відкладена, але ще не закінчена, бо невдовзі після цього один росіянин, який натуралізувався як болгарин, був схоплений в центрі Константинополя російськими службовцями, і не дивлячись на всі протести Болгарії і Туреччини, був скоро відправлений в Росію, а звідтам до Сибіру. Неспокійне життя і постійні хвилювання вже давно розхитували здоров'я Драгоманова. Вже від декількох літ він виконував свої службові обов'язки з величезним напруженням. До останнього подиху він залишався вірним своїм свободолюбивим переконанням. Будучи приналежним до пануючої грецької ортодоксальної церкви, він прийняв рішення, щоб в країні, де дозволено тільки церковне поховання, його поховали за протестантським обрядом, який тут є єдиним у своєму роді і в деякій мірі може розглядатися як перший крок до цивільного поховання.

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2 Спр. 94. Арк. 43. Вирізка з газети. Переклад з німецької.

1895 р., червня 15(27). —

**Спогади І. Димитрова про останню лекцію,
прочитану М. Драгомановим**

**Спомин остатньої лекції професора М. Драгоманова,
котру він мав 8 ст. ст. юня 1895 р., в аудиторії
III історико-філологічного курса**

8-го юня, у четвер, ми мали семінар по історії північно-західних народів. Як завше, так і той раз, по указці покійного, один студент приладив переклад із французького “великих привілеій” даних у 1476 р. Нідерландським державам¹ Марією², дочкою Карла Очайдушного. С певною цікавістю ми чекали єго, бо в попередню лекцію єго не було. І ось створилися двері аудиторії і він, поклонившись чемно усім, подався помалу до катедри. Один студент поспішився допомогти єму скинути пальто, після чого він відійшов до лавок, сів у другій, хоть перша лавка була порожня, і попросив студента, що мав читати, зайняти катедру. Почалось читанє. За той час, по оповіданє студента, що сидів коло него, він віддихав скоро, від часу до часу він кашляв міцніше, ніж остатній тиждень і притому виглядав блідіше і жовтіше, ніж бувало перше. Увесь той час, як було читано, він спитав тільки про слово “сираче” (сирота), чи воно вживаєся в болгарській мові і зробив дві-три короткі замітки що до 2–3 назв.

Читанє скінчилось і студент сів між товаришів. Тоді покійний наш професор сів коло катедри і з властивою собі веселістю попросив у нас проїценя, що не може читати лекції в слідуєчий час у суботу, сказавши на пів жартом на пів серіозно те, що я зараз спишу, як тільки вмію згадати:

“Вибачайте, панове, що я не можу прийти в суботу; мені тоді ніколи, тай окрім того я трохи занемагаю, у мене пропасниця; коло нас будують дім протів моєї комнати, через те від пороху і випарів воздуха я дуже заражений; і не тільки я, але й діти розболілися ... Та окрім того я вибраний членом комісії для порядкованя Народної Бібліотеки. В страшному стані тепер, панове, софійска народна бібліотека; єї історія має три періоди: перший — під управою д. Йірічека, коли вона була в цвітуєчому стані; другий — при комусь инчому (не назвав єго), за якого було куплено багато французьких, англійських і німецьких книг, але роскидано як попало; а третій — ще за инчого — те ж не назвав єго — за котрого вона стала похожа на хаос (Тут він говорив сміючись). Вибачайте, що пропускаю свою лекцію за для сего: що робити! і вона школа, та окрім того від доброго впорядкованя бібліотеки залежить те, що праці учених будуть удатніші. А софійска бібліотека має цінні річи, панове; звиніть!”

Після того він собі вийшов.

Проходячи коридором в “Управление на Висшого Училище” він плескав по плечі одного студента, що читав заяви на чорній дошці.

Ото вражіння не тлько мої, але й усіх моїх товаришів, від остатних відвідин нашого незабутного професора у Вищій Школі.

Илия Димитров

Народ (Львів). – 1895. – № 12. 15 черв. – С. 184–185.

№ 214

1895 р., червня 15(27). –

Замітка про смерть М. Драгоманова

Дуже сумною вістю маємо поділитися з нашими товаришами. Наш великий муж, борець за свободу рідної країни, наш великий учений Михайло Драгоманов помер. Помер він не в рідній землі, за котрої свободу цїле житє безнастанно боровся, але переслыдований царским абсолютизмом пышов на вигнанє в чужы краы, де зго також и смерть стрытила. Михайло Драгоманов помер у Софії, столиці Болгарії, де був університетським професором.

Через цїле жите своє посвятив небіщик усі сили свої на просвіту своїм землякам. Він не зважав на свою власну особу не зважав на то, що в Росії стратив посаду, але держався великої ідеї і не покинувся єї до кінця свого жита. Нікому може з русинів не винен наш нарід більшої вдячності і почетеи як покійникови.

Память про помершого зістане нам святою, а слава его не вмере, не поляже, буде жити поміж робітним народом, поміж прихильниками поступу і просвіти віки вічні!

Сумну вість про смерть Михайла Драгоманова одержалисьмо телеграфічно від Михайла Павлика дня 21 червня с[ього] р[оку] перед полуднем. Михайло Павлик звістив нас також, що їде до Софії на похорон. Редакція наша вислала телеграму до Софії на руки родини Драгоманова слідууючого змісту: “Спи великий генію України сні о свободі рідної землі, ми під прапором тобою полишеним, здобудем єї і вільную, щасливую Україну поставимо великим віковічним памятником твоїм!”

Про жите покійного Михайла Драгоманова, его діяльність і значіне напишемо в слідууючім числі “Хлібороба” позаяк про смерть Драгоманова довідалисьмо вже тогди, коли се число було майже цїлком готове.

Хлібороб (Коломия). – 1895. – 15 черв. – № 10, 11 і 12. – С. 4.

1895 р., червня 15(27). – Замітка Б. Мінцеса
про похорони М. Драгоманова

Похорони Михайла Петровича Драгоманова
Загальне вражінє

На 6 годину після обіда назначено було похоронній процесії рушити из дому покійного, – так завіщали жалібні заяви, – одна від симїї, друга від професорскої корпорації Вищої Школи. До 6 години дїм, де жив Михайло Петрович, був переповнений народом. Мертва тишина панувала в покритім жалібним сукном салоні, украшенім юбилейними дарунками, що принесли покійному тільки радісних хвилин кілька місяців перед смертю. Сумно дивився Шевченко із-за своєї позолоченої рамки, его темне лице ледви обрублялося тими ясними рембрандскими лучами, що найкраще до лица тому мученикові за народну душу, – з відпечатком суму і терпїня лежав покійний у позолоченій оловяній домовині, що тонула у квітах і вінках. Прийшов болгарский протестантский священник одягнений у чорну рясу, прийшли з ним три дами і один дяк, усі в жалобі, усі зо щирим сумом на лиці. Почалась молитва, – пастор прочитав кілька місць зо святого письма і проспівав зо своїм скромним, та гармонічним хором кілька псальмів, усе те пастор закінчив короткою, скромною, утішаючою промовою ... Роздираюча серце мінута настала, – домовину підняли, щоби єї віднести у вічне житло. На своїх плечах знесли єї колеги й слухачі покійного і передали єї на руки инчим студентам, котрі ждали на улиці – дїм був надто тісний, щоби дати місце сотням студентів. Улиця була повна людей, – довгим ланцюгом стояли студенти, розділені по курсам, – кожда секція несла по два вінки, – на руках у студентів красувалось по верх 20 вінців ...

Процесія рушила, пів дороги до цвинтаря, що є далеко за городом, студенти несли на переміну домовину, – поки сильний дощ і зараз опісля сильний град, великий як куряче яйце, не заставив покласти домовину на катафальк. Немов з мішка валив град, та ніхто не відходив і так процесія приближалася до свіжо викопаної могили, де першу промову мав ректор Агура, за ним студент Димитров, опісля проф. Мінцес, студент Пастухов і врешті проф. Білковский. Коротку промову мав і пастор. Жалісне було послідне прощанє с тілом покійного, коли зять его, профессор Шишманов роздавав студентам на спомин квіти, що були в домовині.

При загальнім плачу спущено домовину, на котру щиро посипалися пригорщі землі. Дощ єтав, сонечко визирнуло, освітивши в ширину і далечину панораму балканских гїр і сумрачно знимаючогося Витоша з его сніговим верхом...

Др. Б. Мінцес

1895 р., червня 15(27). – Повідомлення І. Франка
про похорони М. Драгоманова

ХРОНІКА

З похорону Драгоманова повернувся вже д[окто]р Іван Франко, доїхавши тільки до Белграду. Перешкодою, яка не дозволила йому доїхати до мети, був паспортний примус, який панує – в Угорщині! Може це видасться дивним і диким для читача, який звик до тої думки, що конституційна держава не робить своїм громадянам при виїзді за кордон жодних труднощів. Однак прославлена угорська свобода якимось, очевидно, погоджується з тим, що не пропускає своїх громадян за кордони держави навіть при таких обставинах, як похоронний обряд. Пп. Франко і Павлик, вирушаючи в подорож, забезпечили себе перепустками з боку сербських і болгарських властей, не думаючи навіть про те, що їм могла б трапитися перешкода з боку австро-угорської влади. Тим часом саме з цього боку трапилася несподіванка. У Земліні наказано їм вийти з поїзда і подбати про формальний паспорт. Про одержання його в Земліні не було очевидно, й мови. Щойно після наполегливих прохань і після пред'явлення документів, які в них були і які засвідчували ідентичність їх осіб, вони одержали в тамтешнього міського префекта перепустки до Белграда. Це було в неділю, тобто в день похорону Драгоманова, коли вони повинні були вже перед полуднем прибути до Софії. Пошуки за австро-угорським консулом були даремні. Щойно в понеділок попали до нього і досягнули від нього тільки те, що консулат телеграфічно (за рахунок подорожуючих) звернувся до дирекції поліції у Львові з запитом, чи можна таким двом панам видати паспорти. Телеграфічна відповідь зі Львова прийшла щойно ранком у вівторок. Д[окто]р Франко, не дочекавшись її, повернувся в понеділок до Земліна, а відтіля до Львова, а Павлик, якого з родиною с. п. Драгоманова єднала тісніша приязнь, вирушив до Софії. При цій нагоді спростовуємо звістку, яку подали деякі часописи, наче б то пп. Франко і Павлик поїхали як делегати радикальної партії. Вони поїхали за власним бажанням і на свої кошти.

“Kurjer Lwowski” (Львів), 1895, 27 червня. Ч. 176. ЩДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 98. Вирізка з газети. Переклад з польської.

1895 р., червня 15 (27). – Стаття М. Павлика
 “Смерть і похорони М. П. Драгоманова”

Невимовно страшний удар постиг нас, нашу редакцію, нашу радикальну партію і весь руско-український народ: умер МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ!

Не стало того, хто збудив Русинів-Українців до нового життя, у чіих руках були усі нитки нового українського руху в Росії і Австро-Угорщині, хто тому рухови давав напрямок і товк, хто міцно підтримував его і беріг від манівців – не стало керманича руско-українського народу, его розуму і совісти. Не стало глибокого знавця історії і теперішнього світогляду нашого народу, его потреб; не стало того, хто вмів повязати ті потреби з поступовими змаганнями цивілізованого світа, хто ті змагання показав нам і справив наш народний корабель на широке всесвітнє море, де йдуть навзаводи кораблі цивілізованих народів, – не стало того, хто завоював нашому народови місце в сімї цивілізованих націй і там його достойно репрезентував. Не стало творця усеґо живого і здорового на нашій Україні, не стало душі нашої радикальної парії, єї батька, учителя, але zarazом і найпершого робітника і дбалиці, порадника і помічника; не стало найліпшого, найпримірнішого товариша; не стало нашого найвірнішого і найніжнішого друга; не стало великої душі і великого серця, – не стало ідеального громадянина і ідеальної людини, – не стало найбільшого Русина-Українця.

Ось кого ми втерляли! Прибиті тяжким горем, не маючи потрібного душевного супокою, – ми тепер не в стані оцінити, як слід того, кого ми втерляли, – отже скажемо тільки одно.

Європейські вчені з дивом дивилися на того чоловіка, що зміг погодити в собі два звичайно супротивні собі занятя: ученого дослідача свого народу і політичного діяча, дослідача історії і ділателя історії. А між тим у покійника оба єї занятя зливалися ув одну нерозривну цілість. Загадку можна розвязати тільки знаючи, що Михайло Петрович був самим тонким і самим спосібним – педагогом. На всі свої заходи він дивився з цілю – виховати, образувати людей. Через те він і в історії, і в науці, і в житю доторкався самих живих справ – таких, що можуть інтересувати живих людей, тай викладав їх самим живим способом. Такий чоловік мусів бути і політичним діячем. І він був самим просвіченим, самим людским політичним діячем. Сам горячий радикал, що бачив у радикальстві єдиний вихід для руско-українського руху, – він про те не вважав політичного і полемічного поля – полем обопільного вбивання противників, – як воно робиться на світі, між инчим й у нас. Покійник був рішучим ворогом такої політики, що єї принципом і цілю є ошука людей, навіть ворогів; він і в політику вводив етику, кладучи й тут девізом: до чистої справи треба чистих способів, чистих рук. Чоловік крайне отвертий в висказуваню своїх думок, твердий у

своїх принципах і крайне завзятий в обороні свого і народного права, – він був zarazом крайне чесний в боротьбі с противником і крайне уважливий. Він дивився на противника як на матеріал на союзника, бодай у найменшому, і ціль его була: не знищити, а просвіти, образувати противника.

Беручись до полеміки і політики як педагог, покійний Михайло Петрович у різні часи і до різних груп своїх противників обертався різно: різними підходами, і різними аргументами, в ріжній одежі, відповідно фактичній обстановці даних груп і змозі порозуміння у них – при чому і сам він пильно працював над своїм розвитком і старався подступати вкупі зо своєю публікою, – зовсім так, як порядний учитель. Усе те роблено було Михайлом Петровичем по міцним принципам і для одної цілі, – але і ціль то була: *свобідний розвиток, поступ людского духа, неспиняємий нічим, навіть теоремами; а, з другого боку, фактичний матеріал, яким оперував Михайло Петрович*, був такий огромный і ріжносторонний, що тісні й шаблонні голови его політичних противників довго не могли его порозуміти, не то згодитися з ним.

Як політичний діяч, Михайло Петрович стоїть майже самотнім, світлим узірцем і для своїх земляків, і для їх сусідів, і всі ми мусимо наближатися до того взірця, коли хочемо тривкої користи з наших політичних заходів.

Понятно, яку огромну, необчислиму моральну потерю мала українська молодіж, збавлена такого преподавателя, – і як важно воно для Болгарії, що такий педагог став вихователем її молодіжі. Вихованю болгарської молодіжі Михайло Петрович посвятив увесь жар свого серця, усі сили свого ума, тямляючи добре, що тільки образована та тверда в поступових принципах молодіж, може вивести Болгарію з її політичних і всяких инчих невзгодин, і Болгарія зможе стати в пригоді усім славянам, між ними і нашої Україні. Начитавшись і наслуховавшись, за свій двунедільний пробуток у Софії, що говорять про покійника самі просвічені Болгари і познакомившись з его найліпшими учениками, – я переконався, що зерно сіяне М[ихайлом] П[етрови]чем, упало на добру землю, і що є певна надія, що с того вийде велике добро для Болгарії і світлий примір для нашої української молодіжі. По оповіданням студентів М[ихайла] П[етрови]ча, его лекції були політичною школою в найширшому і найкращому розуміню сего слова. Він викладав старинну історію, та ніколи не обмежувався нею, а переходив усю історію людскоти до найновіших часів, викладаючи своїм слухачам усе своє знанє, усі свої думки й бажаня. Яку вагу клав Михайло Петрович на свою професорську діяльність, видно найкраще с того, що він, котрого жите за остатні чотири роки, було одною мукою, – як особливої ласки у долі молив тільки змоги ходити у Вищу Школу і викладати...

Але ж люта, сліпа та нерозумна доля не чула его просьб і просьб багато-багато людей, для котрих дороге було його жите: вона повалила его майже на катедрі, бо ще перед полуднем він мав лекцію, а по обіді его вже не було. Тіло его знищено саме тоді, коли розум его був на верху сили і

коли він найгорячіше у життю рвався до праці, праці й праці для добра рідної України і немов рідної Болгарії...

Є від чого плакати, боліти і роспукати! Та ми мусимо зглянутися на пам'ять покійника.

Пам'ятаючи его житеву засаду, що чим більше нещасте упаде на чоловіка, тим вище він повинен піднятися, – ми мусимо напружити усі свої сили для того, щоби достойно вжити его спадок і устроїтися по его заповіту.

Покійник полишив, без засобів до життя, жінку і двоє малолітніх діток. Отже перший обов'язок его прихильників і взагалі усіх свідомих Русинів є: помочи поставити на власні ноги діти, – доховати й їх дообразувати. Покійник віддав усе своє жите на користь рускому народови; ему так була дорога сама думка приналежности до свого народу, до своєї країни, що він не захотів прийняти болгарского горожанства^a, хоть знав добре, що тільки так его рідні могли би мати право на пільги і поміч від Болгарії. Ми певні, що руський нарід оцінить сю жертву покійника і віддячить его рідним за его ненастанну працю для рідного краю і его горячу любов до него.

Особливо повинні ему бути вдячні галицкі Русини, бо ніхто так як він не спричинився до того, що у нас тепер стало і ясніше і вільніше. Він з усіх сил старався двигнути, zorganizувати галицку частину України, вважаючи се за точку опори і взірєць для російської України. Отим то ми, бачитьсь, вискажемо бажане усіх свідомих Русинів-Українців, підносячи, що його дорогі останки треба конче перевезти у той вільний куточок України, – у Львів, де вони і повинні лежати, підбиваючи людей до праці в его напрямку, доти, их не можна буде превезти у вільний Київ. А свідомі Русини-Українці повинні поклястися над могилою Михайла Петровича, що не спочинуть, поки Русь-Україна не стане вільна. Для того треба тільки кождому з нас зробити хоть сотну частину того, що зробив М[ихайло] П[етрови]ч, і кайдани з України спадуть сами собою...

Затим. Після Михайла Петровича лишилася доволі велика і добірна бібліотека. Чи не найшлись би такі грошовиті Русини-Українці, котрі би купили єї у сім'ї і перевезли у Львів с тим, щоби тут оснувати бібліотеку ім. Драгоманова, або хоть осібний відділ під тим іменем у бібліотеці університетській, – котрі, звісно, треба буде доповняти систематично, як се робив покійник. Хто знає яку велику вагу клав М[ихайло] П[етрови]ч на добрі бібліотеки, той признає нам, що се булоби зовсім достойно его памяти. Львів мавби живе жерело науки про Україну, Славянщину і все най-поступовіше у цивілізованому світі, – жерело, с котрого могли би черпати і професори, і студенти, і ширша публіка. При тому ж заховане бібліотеки після М[ихайла] П[етрови]ча є необхідиме для его біографії, – для показу,

---

^a Нам розказував ректор Вищої Школи, д. Агура, що коли спитав якомсь Михайла Петровича, чому він не приймає болгарского горожанства, він тільки заплакав... (прим. автора).

на чому він розвивався для своїх учених і політичних праць, — і воно тим важніше, що М[ихайло] П[етрови]ч майже у кождісінській потрібній йому книжці робив свої уваги.

Далі треба конче написати его житєпись. Задумуючи те, ми просимо усіх, хто має листи, посилати їх нам для копії і можливого використання. Просимо також усіх, хто знав, оголошувати свої споминки про него.

Та, найважніше для памяти Михайла Петровича і для самої справи се повне видане его творів. Сю роботу треба зробити як найшвидче.

Ся думка, натурально, повстає в головах усіх щирих прихильників М[ихайла] П[етрови]ча самостійно — і ось ледви ми се написали, як получили від одного молодого Українця звістку, що, за его заходом, на перший том творів М[ихайла] П[етрови]ча уже є гроші, і дає їх один — Москаль, горячий прихильник піднесеня літератури української. Молодий Українець зробив се с тим, що видане мусить бути зроблено в хронологічному порядку, — і, по нашому, єдине розумному. Розумієся, що видаватимуться ті твори в мові українській. Ми певні, що за приміром того незвичайного Москаля підуть гуртом і Українці, і ми незабаром зможемо без перериву видавати ті твори і мати їх усі через яких 3—4 роки. Працю по перекладу і догляду виданя ми з радніщої душі возьмемо на себе — розумієся за згодою сімїї покійного.

Отже був би найперший, неминучий обовязок з огляду на дорогу память Михайла Петровича ...

* * *

Не можемо скінчити сеї сумної розмови не сказавши слівця с поводу похоронів Михайла Петровича. Получивши телеграму про его смерть, я і Д-р Ів. Франко зараз зібралися і поїхали на его похорони, забезпечивши собі через болгарске міністерство, вільний проїзд у Сербію і Болгарію. Про перешкоди на вийзді з границь австро-угорської монархії, нам і голову не прийшло — аджеж у нас не ма примусу пашпортового, — у нас свобідна держава! Тим часом ми тяжко помилилися: угорські граничні власти задержали нас і не пустили нас далі, для браку формальних пашпортів. Ми їм розказували вчім діло і навіть показували телеграму про смерть Михайла Петровича. Та се нам не тільки не помогло, а ледви, чи й не пошкодило. Ми мусіли заночувати в Земуні. На силу ми випросили другого дня, пропустки до Білграду. Тут ми стали допитуватися за австрійским консулом, — та даремне: то була неділя, коли канцелярія замкнена. Ми мусіли блукати по Білграді, мов душі без покаянія. А то був день, коли у Софії ховали Его. Люті, прелюті муки витерпіли ми, не могучи Ему в остатне послужити!^a Угорські граничні власти сказали нам своє жорстоке остатне

^a На ділі ми й так не захопили би були похоронів, — бо Михайла П[етрови]ча поховано зараз другого дня після его смерти 21-го, у п'ятницю — т. є. тоді, коли ми ще тільки получили телеграму і вийїхали зі Львова. Дня похорону нам не телеграфували із Софії, бо й самі тоді ще не знали (прим. автора).

слово перед трупом М. Петровича, — немов би знали, що й він Уграм, перед смертю, написав своє остатнє слово з огляду на Угорску Русь (Угорське првительство так було заїнтересувалося писаннями М[ихайла] Петровича і В. Охримовича¹ в “Народі” про Угорску Русь, що президія угорського міністерства, недовго перед смертю М[ихайла] Петровича, заперенумерувала “Народ”, просячи висилки нашої газети).

У понеділок австрійське консульство зателеграфувало до Дирекції Львівської поліції, чи можна нам видати пашпорти, та відповідь єї наспіла аж у вівторок, а д. Франко не міг так довго ждати, і мусів вернути домів; поїхав у Софію тільки я, та вспів тільки поклонитися свіжій могилі незабутнього покійника і покласти на ній вінець, іменем руско-українських радикалів та виразити гіркий жаль перед єго сімею, іменем своїм і усіх Русинів, прихильних покійникови.

* * *

Як відомо покійний Михайло Петрович виходив думками по за межі усякої обрядности. Та в Болгарії не вільно ховати без обряду. Отим то й сталося, що покійника ховав болгарський протестантський пастор. Се було ближче бажаням покійника, котрий, як знаємо, чимало написався за протестанський рух для нашого простого народу. Болгаре, самі горячі православні, не мали протів того нічогісінько, — окрім декого з цвинтарних церковників, — і провели тіло покійника до вічної оселі з великими почестями і жалем.

Честь їм за те! Сим вони доказали між инчим, що в їх православному серці є дійсно релігійна моральність, — бо тільки той є морально-релігійною людиною, хто вмє пошанувати чужі переконання в справі віри.

* * *

Прощай-же мій великий учителю і незабутній, незамінимий товаришу, друже, брате! Нехай дух Твій живе завше в міні, і веде й піддержує мене так, як Ти мене піддержував за житя. Дай мені остатися назавше достойним Тебе ... Прощай на віки! ... Та ні! Я й доси не можу погодитися з думкою, що Тебе нема, — я усе бачу Тебе, чую присутність Твою усім моїм істнованєм. Ти не вмер і не умреш. — Твої діла, Твій світлий примір сиятимуть вічно. За житя Ти, найнеслушніше, мав чимало супротивників і ворогів, — та ось, по смерти Твого тіла, дух Твій уже поборює їх, єднає коло твого прапору всіх живих і чесних Русинів, і справа, піднята Тобою, йде вгору і вгору...

М. Павлик

1895 р., червня 15(27). –
Некролог “М. П. Драгоманов”

М. П. ДРАГОМАНОВ
(некролог)

“Новое Врѣмя” повідомило з Софії звістку про смерть там Михайла Петровича Драгоманова, російського вченого і публіциста, який в останні роки був професором загальної історії у Вищій софійській школі, а раніше займав посаду доцента по тій же кафедрі у Київському університеті. Драгоманов походив із дворянської родини Полтавської губернії й народився у м. Гадячі 1841 р. Закінчивши курс у полтавській гімназії, Драгоманов поступив на історико-філологічний факультет, звідки й випущений зі ступенем кандидата у 1863 р. Після цього, вирішивши присвятити себе педагогічній діяльності, він вступає на існуючі тоді при Київському університеті педагогічні курси і в той же час влаштувався учителем історії і географії в одну з київських гімназій. У наступному вже році він захистив дисертацію “Імператор Тіберій”, був допущений, як приват-доцент, до читання лекцій в університеті із загальної історії й потім незабаром обличив учительство в гімназії. 1870 р. Драгоманов захистив дисертацію на ступінь магістра загальної історії “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит” і отримавши шуканий ступінь, був відряджений на два роки за кордон зі вченою метою, водночас він був обраний університетом доцентом на своїй кафедрі і, повернувшись із відрядження, він знову поновив лекції. Всі ці роки він багато писав і друкував. Він вмістив ряд статей з грецької історії у Київських університетських відомостях, у журналі Міністерства народної освіти: він брав участь у багатьох російських журналах, у “Отечественных записках”, “Вестнике Европы”, “Дело”, друкував статті історичного, етнографічного й публіцистичного змісту; уже тоді почав брати участь у закордонних виданнях і надрукував англійською й італійською мовами кілька статей про сучасні явища у російській науці й літературі. Уроженець Малоросії, він був просякнутий особливою любов'ю до рідної України і з глибокою цікавістю віддавався вивченню її історії й етнографії. Під час свого закордонного відрядження він взяв участь у підтримці національного руху серед галиційських русинів. У цей час і пізніше він надрукував багато статей і досліджень з етнографії й словесності малоруської. У 1874 р[оці] він, разом із проф[есором] В. Б. Антоновичем, видав перший том дуже цікавого збірника “Історичних пісень малоруського народу, з поясненням”. Продовження цього видання Драгоманов надрукував уже за кордоном. Він лишив у 1875 р[оці] університетську кафедру й у наступному поїхав за кордон, де у наступні роки друкував багато і російською й іноземними мовами. За цей час він не покидав участі у російських

LA LITTERATURE
OUKRAÏNIENNE

PROSCRITE PAR LE GOUVERNEMENT RUSSE

RAPPORT

PRÉSENTÉ

AU CONGRÈS LITTÉRAIRE DE PARIS
(1878)

PAR

MICHEL DRAGOMANOW

GENÈVE

GEORG. LIBRAIRE-ÉDITEUR

—
1878

*Титульна сторінка брошури Михайла Драгоманова
"Літературна Україна". Женева, 1878р.*

Année V **ГРОМАДА** N 1.

REVUE UKRAINIENNE

№ 1901 20

M. Dragomanov, M. Pavlik & S. Podolinskiy

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЧАСОПИСЬ

ВИПРОВАДЖЕНО

М. ДРАГОМАНОВИМ, М. ПАВЛИКОМ І С. ПОДОЛІНСЬКИМ

Рік V. Число 1.

Програма. - Громадянство і теорія. Дарина С. *Подолінська*.
Вихора. Повість М. *Павлика*. - Громадянський рух в Англії і Ир-
ландії С. *Подолінська*. - Звістки з України. 1. Україна Рос-
сійська. Мужичий бунт і патетичні бунти в 1801. М. *Драгоманов*.
2. Україна Австрійська М. *Павлика*. - Публіцистичні статті
у Давно: М. *Драгоманов*. - Східноєвропейська служба. Довідок про українців
України. С. К. - Робітничий рух в Європі і в Україні. Нові соціалістичні
часописи і збірки; робітничі збірки в Європі і в Україні; справа виборів
французьких робітників. М. *Драгоманов*.

GENÈVE

H. GEORG LIBRAIRE ÉDITEUR

1881

Титульна сторінка часопису "Громада". Женева, 1881р.

журналах. Його нарис історії малоросійської літератури виданий російською мовою, малоросійською, французькою й італійською. За останні роки він помістив багато етнографічних статей у болгарському “Сборник за народни умотворенія, наука и книжнина”. Він брав між іншим близьку участь у впорядкуванні того тому “Загальної географії” Елізе Реклю¹, який присвячено Малоросії. З його останніх видань великий інетерс являє надруковане ним листування К. Д. Кавеліна² й І. С. Тургенева з О. І. Герценом, про яке в свій час було згадано в “Русских Ведомостях”.

Як вже сказано, М. П. Драгоманов був у останні роки професором загальної історії вищої школи у Софії. Він і помер у Софії, на 54 році від народження.

“Русские ведомости” (Москва), 1895, 15 червня. ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. I. Спр. 662. Арк. 204 зв.

№ 219

1895 р., червня 17(29). – Лист А. Хванька до М. Павлика з висловленням смутку з приводу смерті М. Драгоманова

17 ст. ст. люня 1895

Я сидів у глухому закутку України, коли як стій вичитав з російських газет про смерть Драгоманова.

Мов грім побив мене.

Не стає ані сліз, ані слів.

Бідна Україна! Сиротятами застаються Українці, помер їх батько!

Після Тарасової смерті Україна ще не зазнала такої великої втері...

Важко писти далі... Перо випадає.

А. Хванько

Народ (Львів). – 1895. – № 12. – 15 черв. – С. 200.

№ 220

1895 р., червня 18(30). – Некролог М. Драгоманову, надрукований у газеті “Народни права”

18 червня 1895 р.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

Наша молода Вища Школа втратила найвиднішу свою силу, того єдиного, що між усіма іншими колегами є повним правом носив титул професора, тоді як інчим іще треба було незвичайної научної праці для того щоби заслужити собі те почесне титуло.

Професорська діяльність Драгоманова заповнить одну з найсвітліших сторін в історії нашого вищого учебного діла, як і в нашій молодій науці. Між найвиднішими дослідями слов'яно-болгарських справ, по болгарски єго праці займатимуть завше видне місце. Як професор і вчений він ширив між нами дух дійсної науки і дійсної політичної волі, а що він мав незвичайний успіх, доказує та горяча любов, яку він збудив у своїх молодих слухачів, навіть і в тих, що в своїй крайній радикальності не ділили "покірности" свого учителя. Зворушуюча була процесія наших молодих студентів, що серед дощу і граду з заплаканими очима, несли городом на своїх плечах холодне тіло свого любимого професора.

Сложна була діяльність і трагічне було жите того благородного писателя. Роджений в малорускій дворянській сім'ї, він неначе носив у своїй крові зародок борця за національну волю і замість того щоби покористуватися своїми незвичайними способностями, аби зробити кар'єру, він був за-суджений блукати близько двадцяти років на чужині і бути похованим далеко від свого рідного краю.

Перехідна епоха 60-х років, коли починався час визволення селян і запроводу ріжних юридичних і адміністративних реформ, то був час коли Драгоманов переступив поріг Київського університету, де він у 1870 році був вибраний приват доцентом, а в 1873 професором. Та незабаром єго завважали надто усердні урядові "кореспонденти" і швидко стали переслідувати єго за єго ніби то "сепаратичні" тенденції. Коли спитаємо себе, чого хотів молодий учений Драгоманов, то переконаємось яке тяжке жите навіть найскромнішого писателя в "матушці", як тільки дозволяє собі жити по своєму переконаю. Скромні були бажаня Драгоманова, він хотів, щоби єго народ розвивав свою мову і свою літературу, він хотів щоби Росія дозволила 15 мільонам Малоросів, що самі добровільно зедналися з московським царем, трохи вільніше дихати. Та вони нещасні тяжко ошукалися, бо головна ідея російського самодержавія є те, щоби всі народности потонули в великорускому морі, втратили свою мову, свої звичаї, — а коли б вони не захотіли того, то в арсеналі правительственной мудрости є византійско-політичні способи, щоби найти свої спасительні політичні ліки. Тим то Драгоманова самостійного, хоть і зі скромно ліберальними ідеями зробили підозрілим для уряду, що заваджав єму в єго діяльності, силував єго, щоби він добровільно зрікся своєї професорської діяльності, коли ж він не схотів того, то був відставлений. Драгоманов не всмирився, він добровільно виїхав на чужину, щоби зайнятися вільною писательською діяльністю для просвіти російської і малорускої громади про найважніщі внутрішні російські справи, щоби оживити дух інтелігенції. Учена голова в дійсному значіню того слова, він був небезпечним противником тих крайних радикальних або марксистських елементів, що динамітними бомбами чи догматами свого учителя хотіли виратувати свою батьківщину. Від першого року своєї емігрантської діяльності Драгоманов проповідував ідею, що для Росії перш усього треба політичної волі, при якій тільки й можливий єдино нормаль-

ний поступ усіх пригнетених народностей тої деспотичної держави. Ідеалом его була адміністративно-політична автономія народностей на основі історичних умов, і федерація всіх тих окремих елементів, коли треба то і з одним спільним центром. Але передовсім він хотів, щоби була дана воля слова і печаті.

В Женеві, де він оселився і видавав численні публікації, брошури на різних мовах, особливо по-російски і малоруски книги, і де він займався спеціальними науковими працями, він прожив багато років у користній політичній і літературно-науковій діяльності. Краснорічивим доказом того є его енографічні досліди, сотрудництво в виданю звісної французскої географії Реклю і т. п.

Три роки Драгоманов боровся з лихою болістю, що потроху зломилася его тіло, хоть дух его був бодрий аж до остатної мінуты життя: ще в 11 годині перед обідом він читав лекцію, в 12 укладав план одной літературної статі, а в 5 він був мертвий, – благородний робітник благородно умре, немов би на полі битви. Ще много місяців перед своєю смертю він висказував бажанє, щоби его поховано як наймирніше, найпростіше, скромний робітник, ворог усякої офіціальности, він бажав, щоб его останки найпростіше попрощалися з землею, і сімїй его осталося тільки покоритись его волі.

Его жите, его діяльність іще не можуть бути оцінені як слід, бо безчисленні его писательські праці роскинені, найінтимніщі моменти его життя незвісні, хоть і тепер без сумніву він оставив великий слід в історії російского риволуційного лібералізма і малоруского народу не тільки в Росії, а і в Австрії, бо він остатним часом був душею радикальної партії в Австрії. Він любив словян і словянство та любив їх розумно і уміренно, бо він був найбільшим противником усяких шовіністичних фраз і вузько національних становищ. Він сознавав, що деспотична Росія, неприятеља усякого лібералізму в цілій Європі є найголовніща перепона для нормального розвитку словянства. І ривняючи стан славян у німецькій державі Австрії і православно-славянської Росії, він, не будучи австрофілом, не міг не признати, що в Австрії словяне вільно віддыхають тим часом як у Росії вони стогнуть під тягарем поліцейских ланцугів. Любячи словян найгорячіше всего, він був європейским ученим у повному змислі того слова, і він не міг не боротись усіми силами протів стремління тої чи инчої славянської групи поневолити своїх братів.

Ось чому повинна нам бути святою пам'ятю того благородного чоловіка, котрий мав щастє до смерти остатись відданим своїм свободолюбним демократичним ідеям і двічі дорогоцінною тим, що після 6-ти літньої педагогічної і писательської діяльності в нашій батьківщині, він спочив на віки на лоні нашої дорогої рідної землі.

Народны права (София). – 1895. – 18 юний; ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 103. Арк. 29–36. Вирізка з газети і переклад з болгарської. Оуб.: Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. Переклад з пропусками.

№ 221

1895 р., червня 29 (липня 11). –
Телеграма М. Старицького і М. Лисенка з Києва
до Л. Драгоманової з висловленням співчуття
з приводу смерті її чоловіка

Київ 29 юня 1895

Людмілі Драгоманов[ій]

Болізним вельми ураженим серцем прилучаємося до Вашого великого
родинного горя. Земля пером нашомулюбому незабутньому товаришові.

Старицький, Лисенко

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 3. Рукопис. Копія.

№ 222

1895 р., червень. – Телеграма Альфреда Рамбо
до Л. Драгоманової з висловленням співчуття
з приводу смерті її чоловіка

Дорбодійко!

Хоч минуло дуже багато років з того часу як я мав честь бачити Вас,
але спогад про Вас і про Михайла Драгоманова зостався для мене дуже
дорогим. З гострим і гірким почуттям довідався я про втрату, яку понесла
наука в сьому значному чоловікові, так хутко після того, як ми святкували
роковини його наукової діяльності. Вірте, Добродійко, що я приймаю най-
щиршу участь в Вашій безмірній тузі і зволіть прийняти мої почуття поща-
ни і прихильности.

Альфред Рамбо

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 5. Рукопис. Копія.

№ 223

1895 р., червень. – Лист групи українців з Києва
до Л. Драгоманової з висловленням співчуття
з приводу смерті її чоловіка

Високоповажана Людмило Михайлівно!

Ви не одинокі в своєму смутку. З Вами сумують і журються всі ті, кому
дорога доля нашого народу, кому дорога воля людська.

Дорогий покійник умер на чужині. Він самохіть розлучився з рідним краєм і пішов туди, де міг краще боротися с тим злом і неправдою, що панували в его землі.

Своє життя він оддав на боротьбу за волю українського народу. Без одпочину він працював, не жалючі себе, сміло й розумно дзвеніло его слово на оборону скривдженого й зневоленого рідного краю. Борючись за свій народ, він давав приклад і діячам інших народів, як треба боротися за волю й світ. І рідна земля має в єму борця, що перед їм схиляють с пошаною чоло й інші народи.

Покинув нас одни з найкращих синів України, один з найясніших її розумів, один з найсміливіших і найщиріших борців за її права та й узагалі за права скривджених та зневолених.

От через віщо Ви не одинокі в своєму смутку, от через віщо з Вами тепер сумують усі, кому дороге добро України; навіть ті, що й не згожувалися с покійним у деяких подробицях української идеї, не можуть не признавати его великих заслуг; сумують усі, кому дороге визволення з духовної й с політичної неволі покривджених народів.

Прийміть же, високоповажана Людмила Михайлівно, наше найщиріше співчуття у вашому горі і будьте певні, що ми додамо усієї своєї сили, щоб ті идеали волі, світу й щастя народного, що за їх боровся дорогий покійник, запанували на рідній землі.

Р[ік] 1895, червець

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 7. Рукопис, Копія (рукою Лесі Українки).

№ 224

1895 р., червень. – Повідомлення редакції журналу “Мысль”¹ про смерть і похорони М. Драгоманова

8го Юня с[ього] р[оку] умер і 9го був похований на протестантським кладовищі Михайло Петрович Драгоманов. Драгоманов був російським емігрантом, котрий прожив на чужині коло 20 років; остатніх 6 років він провів у Болгарії, де він був професором по історії в нашій Вищій Школі і де, по правді, уважався за найкращу преподавательську силу.

М. П. Драгоманов, малорусом по народности, родився в Полтавщині, 1842 р., і по укінченю курса наук у Київському університеті, цілком віддався тому визволяючому рухові в свему рідному краю, за який боролись найліпші сини того краю, і для якого Драгоманов віддав усе жите своє, повне трудів, а врешті і страждань на чужині.

Глибокий знавець минулої і теперішньої історії людскости, Драгоманов ще замолоду, на студентській лавці, а потім як професор в Київському

університеті, бачив і розумів що при тому безправ'ї і поневоленню особи й національності в його батьківщині, 100-мільйонне населене в Росії ніколи не ступить на той поступовий шлях, що призначений людомості усім його минулим і теперішнім його розвитком, – єдиний шлях, що веде народів і індивідумів до щастя, – доки Росія не здобуде політичної волі і права національностей на самостійне існування. Ось чому Драгоманов – натура надзвичайно обдарована, кохаюча і чесна, з усім вогнем молодощів почав будити свій народ, працюючи для того своїм пером, “словом і ділом”, почасти легально, почасти не легально, і тим способом створив цілий громадський рух в Південній Росії. Але як така діяльність в Росії не може бути довго скритою, то вже в 1876 році з Петербурга вийшов секретний наказ Київському Генерал-Губернатору, князеві Дондукову-Корсакову, інтернувати професора Драгоманова в яке далеке місто, щоб тим спинити заколот здійснений неспокійним професором. Покійний князь Дондуков обійшовся однак з Драгомановим дуже делікатно і людяно: замість щоб його інтернувати, він показав йому секретний Петербургський наказ і дозволив його взяти паспорт і їхати на чужину.

Власне з того часу і почалось емігрантство Драгоманова. Того ж самого року в Женеві Драгоманов почав видавати на малоруській мові вістник “Громаду”, де вже прилюдно і дуже різко проповідував ті самі принципи, що і в Києві, себто кінечність для Росії політичної волі і федеративного ладу. Ті ж самі ідеї він провадив і в цілому ряді талановито написаних брошур, – вірцях політичних памфлетів, писаних по російськи, що мали в свій час як найбільшу популярність в Росії, бо вони були повні живих тодішніх злостей дня, – як Руско-турецька війна, замах Засулич і т. п. В початку 70-го року, коли “Земці” в Росії зважили мати свій печатний орган за кордоном, вони доручили се діло Драгоманову і він редагував їх вістник “Вольное слово”. В кінці 70 року Драгоманов редагував другу часопись з тим же напрямом “Свободная Россія”.

Але при всьому тому він ніколи не спускав з очей головного завдання всього свого життя – служби своєму малоруському народові. Остатні 6–7 років Драгоманов увесь свій вільний від наукової праці час присвячував літературно-агітаційній діяльності в Галичині, тій частині малоруського народу, що одна має якесь право на самостійне існування. Компетентні люде кажуть, що появлене і швидкий зріст Галицької радикальної партії сталися дякуючи сливе єдино Драгоманову. Між иншим, в сій його діяльності цікава та сторінка, де покійний Драгоманов виступає гарячим противником вузького Українського націоналізму, пануючого в тій відсталій країні. На ту тему Драгоманов написав в часописі “Народ” цілий ряд статей під назвою “Чудацьки думки», зібрані і видані потім окремою книжкою з тою самою назвою.

Про його роботи по фольклору ми не будемо довго розводитись, бо вони загально звісні, в ученому світі фольклористів імення Драгоманова тішаться як найбільшою повагою і ще недавно Драгоманов був запроше-

ний почетом членом в Англійське фольклорне Товариство. Так само ми не будемо розводитись про його професорську діяльність у нас, бо його численні слухачі за 6-літнє його професоруванє мали змогу пізнати його надзвичайно обдаровану особу, що навіть при читаню исторії східних народів ніколи не забував підкреслити перед молодими своїми слухачами розвиток і конечність поступових і гуманних ідей, до яких належить прийдешність.

На закінчене короткої нашої замітки скажемо кілька слів про особисту вдачу покійного Драгоманова. Всі, що мали нагоду пізнати його скажуть вам, що він був справжній джентльмен, в повному значіню того слова: добросердений, надзвичайно услужний і завжди готовий до помочі кожному, навіть людям, що зробили йому щось прикрого, і коли що обіцяв, то не було випадку, щоб він не виповнив обіцянки. Скупий на чулі вирази, трохи насмішкуватий по своїй українській натурі, він міг спочатку справити вражінє холодного чоловіка, але навсправжки під тою стриманою, холодною поверхністю крилось гаряче і кохаюче серце, що озивалось на все добре та чеснє.

Засуджений ще перед чотирма роками віденьським доктором спеціалістом Нотнагелем² на наглу смерть, через хворобу серця, – аневризм аорти, тая аорта одного дня мала розірватись і убити його, як то і сталось. Драгоманов з правдиво філософським спокоєм відносився до чекаючої его щохвилини смерті і ще за кілька місяців до катастрофи жартуючи казав одному нашому приятелю: “Я знаю, що моя аорта одного дня розірветься, але то її діло” ... Увесь час свого хорування Драгоманов тільки об одним думав, про одно дбав: коли б робити більше. І справді остатнім часом, він окрім своїх постійних праць, читання лекцій і співробітництва в галицькій часописі “Народ” виготовував до друку книжку – “Письма М. Бакунина”, і додав до неї широкі примітки і коментарі, так як і до другої своєї подібної книжки: “Письма Д. Кавелина и Ив. Тургенева к А. Герцену”, виданої перед кількома роками в Женеві.

Такі були, коротко говорячи, жите, діяльність і вдача покійного професора М. П. Драгоманова. Сподіваємось, що його товариші з Вищої Школи і численні його приятелі серед російських емігрантів дадуть незабаром докладну і повну характеристику і оцінку Драгоманова як ученого мужа і публициста. Ми з свого боку тільки додамо до сказаного, що при тому блуканю думки при тій невстановлености переконань і характерів, на які так багате наше жите, нехай світлий образ Драгоманова, що прожив остатні роки у нас, послужить нашій молодіжі прикладом – як повинен працювати і боронити свої ідеали до остатнього зітхання освічений член вільної конституційної країни.

ІЦНА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 103. Арк. 20–27. Рукопис. Копія. Переклад з болгарської.

1895 р., червень. – Стаття Ненаша,
присвячена пам'яті М. Драгоманова

Не будемо багато говорити про його праці з фольклору, бо вони загальновідомі; у науковому світі фольклористів ім'я Драгоманова користується величезною повагою і ще недавно Драгоманова було запрошено вступити до Англійської Фольклорної спілки. Також ми не будемо багато говорити про його професорську діяльність у нас, бо багаточисленні слухачі протягом його 6-річної професури мали можливість пізнати ту надзвичайно обдаровану особистість, яка при читанні [курсу] історії східних народів ніколи не забувала підкреслити своїм молодим слухачам необхідність розвитку прогресивних гуманних ідей, яким належить майбутнє. Під кінець наших коротких нотаток скажемо декілька слів про особистий характер покійного М. П. Драгоманова. Всі, хто мав можливість особисто з ним познайомитися, скажуть вам, що це був справжній джентльмен, у найкращому розумінні цього слова: добросердечний, надзвичайно послужливий і завжди готовий допомогти кожному, навіть тим людям, які завдали йому якусь неприємність; і якщо обіцяв щось, то не було випадка невиконання обіцянки. Стриманий на сентиментальні виявлення, частково на смішник за своєю українською натурою, він може й справляв спочатку враження холодної людини, але по суті під цією стриманою, холодною зовнішністю крилося гаряче і любляче серце, чесне і чутливе до усього доброго. Приречений ще чотири роки тому віденським спеціалістом доктором Нотнагелем на раптову смерть через свою серцеву хворобу – аневризму аорти, як та аорта одного дня мала б розірватися і вбити його, як це і сталося. Драгоманов зі справжньою філософською холоднокрівністю поставився до смерті, що очікувала його кожної хвилини, і ще за кілька місяців до катастрофи жартома говорив одному з наших приятелів: “Я знаю, що моя аорта одного дня розірветься, але це її справа ...” Весь час своєї хвороби Драгоманов тільки про одне думав, тільки про одне турбувався: попрацювати більше. І дійсно, останнім часом він крім своїх постійних занять, як-от читання лекцій і співробітництва в галиційській^a газеті “Народ”, підготував до друку книжку “Письмо М. Бакунина», подавши до неї обширні зауваження і коментарі; також і другу подібну книжку “Письма Д. Кавелина и Ив. Тургенева к А. Герцену”, що вийшла декількома роками раніше у Женеві.

Ось такими були, коротко кажучи, життєпис, діяльність і характер покійного професора М. П. Драгоманова. Будемо сподіватися, що його товариші з Вищої школи та багаточисленні друзі серед російських емігрантів дадуть нам у найближчому майбутньому докладну та повну характеристи-

^a Так в оригіналі.

ку й оцінку Драгоманова як ученого мужа та публіциста. З свого боку ми тільки пристосуємося до вищесказаного і при цій розбіжності думок, при цій непевності переконань і характерів, якими так багате наше життя, хай світла постать Драгоманова, що провів у нас свої останні роки, послужить прикладом нашій молоді – як повинен працювати і захищати свої ідеали до останнього подиху освічений житель вільної, конституційної держави.

Ненаш

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 25–29. Рукопис. Оригінал. Переклад з болгарської.

№ 226

1895 р., липня 1(13). – Заява М. Павлика про те, що він узяв участь у похоронах М. Драгоманова як представник українців, яким дорога пам'ять небіжчика

З приводу похорону М. Драгоманова

У зв'язку з заміткою, вміщеною в нр. 176 нашого часопису, ми одержали від п[ана] Павлика таку заяву:

Щоправда я їздив до Софії з власної ініціативи як особистий приятель і політичний колега с. п. Драгоманова на свої кошти, не порозуміваючись з ширшим колом русинів (бо на це не було часу), однак цього разу я вважав себе також представником і делегатом не тільки від радикальної партії, але взагалі від усіх тих русинів із Австрії та України, для яких дорога пам'ять про великого небіжчика. [Виступаючи] в такій загальній ролі я склав вислови жалю і болю родині с. п. Драгоманова, як делегат радикальної партії поклав вінок на його могилу з написом: “Провідникові русько-українського народу”. Думаю, що я виконав найпалкіші бажання згаданих русинів і що я мав від них для цього моральний мандат.

М. Павлик

Kurjer Lwowski (Львів), 1895, 13 липня. Ч. 192. ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 98. Арк. 1. Вирізка з газети. Переклад з польської.

№ 227

**1895 р., липня 1(13). – Стаття Я. Окуневського
“Михайло Драгоманів”**

Лично познакомився я з Михайлом Драгомановим в літі 1891 року у Відні. Драгоманов приїхав був сюди лічитись і поселився в Сальмансдорфі під Каленбергом.

Переписували ся ми ще з давного часу, коли то ще я, будучи на університеті, був редактором української часті “Славянського Альманаха”¹. Той Альманах сконфіскувала віденська прокуратура за “Політичні пісні українського народу” пера Драгоманова. Задля якого іменно злочину сконфіковано “Альманах” я й до нині не можу зрозуміти, бо в політичних піснях нічого каригідного дочитати ся не можна було. Ще заздальгідь радили нам товарищі Славяни, щоби під сею розвідкою, котра стала в Альманасі перлою, не підписувати імени Драгоманова, бо “се небезпечно” (мовляв: чеши дідька зрідка ...). Однак ми не важились на таке святотатство. Ми розвідку підписали цілим іменем, як було в рукописи. — Альманах сконфікували. Товариші-Славяне з редакційного комітету мали рацію, а Михайло Петрович в однім з писем озлив ся на нас дуже, що ми не вміли устояти за свої права.

Приїхавши у Відень 1891, Драгоманов подав про се звістку в товариство “Січ” і ми загостили до него.

Хорий він був дуже. Віденські професори поставили діагнозу: *Aneurysma aortae*. Хороба неулічима. Драгоманов стратив цілковито голос, шепотав лише, а болі в грудех та рамени мучили его страшенно. Ми всі знали, що смерть уже написана на его чолі.

Щиро і сердечно привитав він нас.

— Не перші ви — сказав він — у мене в гості. Навідувалась уже до мене ваша поліція та питала: що я задумую робити в Австрії. Моя неміч та по части мій болгарский паспорт уратували мене від дальшої мандрівки.

Ми часто навідуались до Сальмансдорфу. Живучи довгий вік на чужині, так і бажав він видіти коло себе земляків, для котрих било его щире серце. Коли ми до него навідались по полудни, то не пускав нас і ми вечерами сиділи у него. Пізною нічю вертали ми у Відень. Колиж ми, заняті своїми ділами, не заходили два або три дні, він, хоч хорий, тяжко хорий, приїздив у Відень та заходив у нашу кофейню, щоби бачити ся з нами та поговорити з нами про народні справи.

Лаяв він усіх нас Галичан за нашу нездарність в політиці, в літературі — але все те виходило із щирого серця. Він бажав, щоб усе було “ліпше”, щоби прийшов “Слушиний час”.

Заходячи в гостину до Драгоманова — ми все старали ся більше говорити самі, щоб не мучити его — але се нам не вдавало ся. Ми звертали ся сюди-туди, его жінка помагала нам — бо лікарі заборонили всяке роздрознене і напружене голосу — та нічо не помагало. Бесіда сходила на народні справи, а Михайло говорив і говорив. В душі его нагромадило ся тільки думок, тільки болю, тільки жалю, що він мусів виповісти землякам, хоч-би прийшло ся ему вмерти на місци.

— От так балакаючи з вами — мовив він — мені здасть ся, що я здоров. Мені видить ся, що я сьвіт цілий обгорну своїми думками ... . А тут в ночі прийдуть, болі, бите серця, ока не зажмуриш цілу ніч... смерть за плечима!..

“Коби скінчити третій том політичних пісень!.. Сю роботу мушу довершити, хочби прийшлося мені кінчити її на смертельнім ложу ... Тільки-ж се робота! Як вам кажу – її треба робити лігма на помості. От сядете та розкладаєте собі лубенько сотки усяких варіантів. Сей сюда, той сюда, або сей по одній частині сюда, а сю по другій. А заки розбере ся – що за мука! що за робота! З початку виходить нераз така нісенітниця, що ніяк не зрозумієш. Та як же так – питаєш себе – аби про таку річ як руйноване Січи не було докладних пісень? І знов читаєш і читаєш і розкладаєш по помості всякі варіанти... Скажім приміром пісня про руйноване Січи 1775 року: “Ой злетіла бомба – та у Січ упала”. Коли – ж 1775-го року ніякого бомбардування не було! Або даліше: “Ой пішли Запорожці (по зруйнованню Січи) над Богом рікою”. Як же над Богом, коли вся Січова історія діялась на Дніпрі? Але коли розчитаєш ся в сотках варіантів, тогді дійдеш до суті річи – дійдеш, що пісні про руйноване Січи за Мазепи та за Катерини II-ої помішались між собою в пам’яті народній... Розуміє ся, читаючи книжку, в котрій усі пісні розібрані по думках і по історичним періодам читець і не думає: кільки то труду стояло, щоби винайти провідну думку в тих так гарно висьпіваних, але переплутаних думках... Коби хоч сю роботу довести до кінця!

“Я написав тепер розвідку про казку Едипову. Се так – робота європейська, щоб Англичани, Німці та Французи провідали про такого то учителя “невелика та школа” в Софії. Се так – для мене та для Болгар, що покликали мене на катедру. Але від тепер посв’ячу всі свої сили українській етнографії.

“От представте собі українські релігійні легенди, що до тепер ще не розроблені. Кільки то в них матеріялу, щоби показати: якими дорогами йшла до нас християнська віра і культура і як то її нарід приожив до свого норову. А там, коли сі роботи покінчу – возьмусь, як сил ще стане, за історію української літератури і культури. Мої попередні роботи – то лише ввід до сеї послідної, котру хочу вважати своїм завіщанєм. От, бачите, Огоновського “Історія літератури” – робота пильна і богата в матеріял, а головно, она перша в тім напрямі. Але в ній нема ширшого погляду ні на свою літературу і культуру, ні порівняня з другими сьогочасними напрямими літератур європейських, котрі все таки мали вплив на хід нашої культури. Я би взяв:

1. література старославянська;
2. народна поезія, проза, легенда і т. д.;
3. нова українська література на народній мові – з її прихвостнем – “червонорусским язичієм”. Коли се зроблю, тогді возьміть загребіть мене між мої книжки та спаліть разом з ними, коли они ні до чого не пригожі ...”

Драгоманов завсігди дуже відказував на “вузький націоналізм”, а ще більше на “наукове шарлатаньство”.

– Усі Галичани, Поляки і Русини – говорив він – то “псевдокультурники”... се проста культурна Hochstaperei. Не говорючи вже про українські

або російські університетські міста, але кожде уїздне місто в Росії, навіть на Сибіри має бібліотеки ліпші, як у Львові та Кракові...

“Скажіть мені – говорив дальше – що то таке “народні съвятоці”? з чого вони складають ся? Що в “українських народних съвятоцах” є свого складають ся? Що в “українських народних съвятоцах” є свого питомого, а що візантійского, арабского, перского і загально культурного? ... Коли ми вічно будемо стояти на козаку, тропаку, тютюні та горілці – то нічо з нашої робити не вийде. Пропадемо і слід за нами загине! Нам треба поставити ся на високий рівень, нам треба інших окликів, ніж ті проголошені “новою ерою”. Нам треба засяти наукою і ділами, щоби увесь съвіт зоглянув ся на нас. Тоді й числити ся з нами будуть. Чим на ширшу ногу поставимо себе, тим вигіднійше. От дивіть: кільки жидів на съвіті? – а жидівске питане стоїть клином в Європі та вже і в Америці. А кільки Українців! Але жида уміли стояти все на переді. В свій час били ся они за толеранцію релігійну, відтак за буржуазію, а тепер вже і між соціялістами взяли провід... А ми?..

В той час в Сальмансдорфі писав Михайло на нашу просьбу свої австро-угорско-руські спомини. “Се я відпочиваю, пишучи їх” – говорив він.

Угорска Русь лежала ему на серці ще більше як Галичина. Угорщину він справді згадував “як пораненого брата”.

– На Угорській Русі – говорив він – найшов я також людей, з котрими можна було почати діло, особиливо молоді клирики та студенти. Гомичков став моїм приятелем, у “Карпаті” надрукував був мою статю, годив ся навіть на те, що для народу треба писати народною мовою. Та стала ся халепа, з тим процесом (у Львові 1877 року) і моя робота мусіла урвати ся. До угорских Русинів – була его гадка – треба добирати ся окреим способом. На Москалів лаяти нема що, хіба в ряди-годи на уряд. З козаколбством там поки-що нічого не вдієш. Демократичним принципом з російскою закраскою можна помалу добити ся у них почутя до свого питомого народу.

Не було ніякого прояву чи то політчного чи літературного на цілій Русі-Україні, про котрий би Драгоманов не знав, та про котрий би він не висказував своєї бистрої думки. Слабий его голос нераз уривався, він припочивав, сильною волею своєю ломив біль у грудех, а коли не міг говорити, писав на таблиці свої короткі думки. Коли дебата переривала ся – а переривала єї нераз умисне з оглядів на здоровле мужа пані Драгоманова, сідаючи за фортепян та граючи українські пісні, – Михайло, утомлений, опирав ся на своїм ложи болізни, а очи горіли огнем, коли він і ми з ним слухали миших звуків народної пісні.

– А от слухайте “Гречаники!” З “Гречаниками” стала ся ось яка комедия. Український пан (імярек) заложив у своїм селі школу. Хлопці училися азбуки, розуміє ся, на казенній мові. Приїздить інспектор. Усе гаразд! Тільки на кінци науки казав учитель школярам засьпівати пісні. Хлопці затягли “Гречаників”... Інспектор надувся і зробив учителеви “виговор”. На се пан:

“Коли вам, пане смотрителю, мої “Гречаники” не подобають ся, то я вас не сьмію просити в свою хату на обід. Там дають таких гречаників” ... А на селі не можна було пообідати ніде инде, хиба лиш у пана ...

Про свій побут у Болгарії розказував Михайло, що там він усім вдоволений. Заняте йому до вподоби, студенти пильні. Болгари – каже він – нарід цікавий. Правда, багато ще там Азії, але воно мине ся там може й скорше, як у наших країнах ... А от що цікаво! Я – мовив він – окричаний “революціонер ... соціяліст ... нігіліст”, а в Софії ми, я і моя родина стали “двораками”. Князь просить мою родину на вечерки en petit comite. А раз на балю підійшов князь до мене, стиснув руку (Болгари цілують его зараз у руку за таку честь) та сказав, що жалує, що різnorodні обовязки не позвляють ему слухати моїх лекцій. Він – каже – чув, що мої лекції дуже інтересні ... Тепер я голос стратив, а се ж єдиний мій заробок. Що вдію без бесіди? На пенсію в Болгарії я права не маю ...

З піднесеним духом відходили ми від Михайла, але і з болем у серци, що дні великого сего труженика вже почислені ...

Однак на перекір усяким лікарським прогнозам здоровле его поправило ся. Голос помалу він відзискав і болі в грудех перестали. Розуміє ся – хвороба мимо того розвивала ся дальше.

Послідний раз бачив я его у Відни 1893 р. в переїзді его з Парижа, куди удавав ся до славного французского лікаря Potina. Тоді то в его комнаті в Hotel de France бачив я знов громаду Русинів, Українців, Болгар та інших Славян – всі они споглядали на Михайла з глибокою почесністю. А він поводив ся з усіма, з найменшими і наймолодшими так просто, так завичайно – не говорив ex cathedra, як то люблять робити інші, т. зв. “великі люди”.

Отже мої спомини про Михайла Драгоманова, великого труженика для вітчизни своєї і скитальця задля неї. Умер на чужині – а умираючи забрав з собою багато ще невисказаних думок – задуманих робіт великих...

Діло (Львів). - 1895. - 1(13) лип. - Ч. 144; ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 102. Арк. 6; Руслан² (Львів): - 1903. - 30 січ. - С. 2-4.

1895 р., липня 1–15 (13–27). – Лист групи чернігівців
до редакції журналу “Народ”
з приводу смерті М. Драгоманова

Лист из Чернигова до ред. “Народа”
по поводу смерти
М. П. ДРАГОМАНОВА

Шануючи пам'ять Славного Українця, великого борця за волю й освіту, ми, Чернігівці, числимо своїм моральним обов'язком подати і свій голос і висловити чим був за для нас покійник, за віщо ми шануємо його і вдячні йому. Тепер не час вдаватись в детальну оцінку його наукової і громадської діяльності. Ми бажаємо тільки висловити ті думки і почуття, що викликала у нас його смерть.

Перш усього ми шануємо його, як чоловіка науки. Він не був габінетним вченим, а зв'язував науку й життя. Він, як сам колись сказав, не тільки вчив історію, а і робив її. Здобутки європейської науки він переносив на рідний ґрунт, і багацько зробив, як за для знаття свого рідного краю, так і освіти його інтелігенції й народу, бо не тільки українська інтелігенція не забуде Михайла Петровича за його наукові твори, а й народ за популярні книжки. Велика заслуга його за для нас, українців в тім, що він, будши чоловіком широкої європейської освіти, зумів зостатись українцем. “І чужому навчався, й свого не цурався”. Одно другому у його не шкодило, а помагало. Він любив Україну розумною, освіченою наукою, любовію.

Далі – ми шануємо його як борця за політичну волю України, як українського радикала, що підняв політичне питання, доказуючи, що без політичної волі неможлива майже ніяка культурна робота. І тут він зумів зостатись українцем. Пропонуючи “Вільну Спільку” з російськими радикалами, як рівним і з рівними він зумів боронити свою національну ідею від тих освічених передових загальноросійських борців, котрі не числились з його національним почуттем, не розуміючи його. Доказуючи науково особистість української нації, мови і т. ін., він показав, що між українцями і йими можлива тоді тільки спілька в політичній боротьбі, як вони будуть числитись з цією особистістю і гарантірують широку автономію України на підставі федерації.

Ми вдячні йому, як вчителю, що помагав нам розібратись в сегочасніх питаннях і вийти из темряви узького націоналізму (див. Чудацькі Думки) на широку дорогу мирової думки і зостатись українцем; вдячні, як критику, як борцю проти обскурантизму й реакції усяких темних сил своїх і чужих. “Космополітизм в ідеях і цілях, і націоналізм в формі і ґрунті” – от що заповідав нам цей вчитель. Він не боявся висловити свої “Чудацькі Думки”, хоч його й ганьбили за це зрадником де-які українці. Ні, він не був

зрадником. Найбільші зрадники в усякій ідеї – це темні неосвічені сили; критика і боротьба з ними – не зрада. Це світ будучини, що вибивається из темряви, из хаосу мирозданья. Він ішов в світлі європейської науки і був дійсним передовим українцем, за котрим пішло, ще й піде все молоде, живе, чесне, освічене. Своєю критикою і боротьбою він не отвертав від українства, а скоріш привертав до його найліпші освічені сили.

Не можемо ще не пошанувати покійника як людину, у котрої слово не розходилося з ділом. Він не хитався між Богом і Мамоном, а все своє життя цілком віддав ідеї, не йшов на компроміси, щоб удержати за собою посаду, не боявся “вийти из рямок легальності, щоб увійти в право”. Такі люде герої, активні елементи, котрі перші прокладають нові дороги, за котрими уже легко йти громаді. Покійник був герой українець.

Ми сміло підемо по дорозі освіти й праці для рідного краю, котру він нам показав, хоч може де в чому дійдем до інших викладів. Ми не зостановимось на цій дорозі – не будемо закривати очей перед науковою порадою, не будемо її боятись, а будемо йти далі і далі, поки дійдем до своєї мети широкої економічної і політичної волі рідному народу. При теперішній темряві, непорозумінню, коли ще ми не зовсім розібрались поміж собою, не виділились виразно в напрямки, смерть такого критика яким був покійник, дуже шкодлива. Але робота в напрямку такого порозуміння з почину Михайла Петровича почалась і хоча не видно нікого, хто б його замінив у цій роботі, але замінить колективна праця.

Народ (Львів). – 1895. – № 13–14. – 1–15 липня. – С. 236–237.

№ 229

1895 р., липня 6(18) . – Лист А. Хванька
до М. Павлика із спогадами про М. Драгоманова

6. VII ст. ст. 1895

Далі-Далі вже й місяць буде, як не стало тієї великої людини, а не може забутись про її смерть ані на часинку. Сиротливо якое на душі, тупа безнадія, гірко, руки важніють. Не мило дивитись на сьвіт Божий. Одна сама пекуча гадка бігає за тобою скрізь: “Нема Драгоманова!”

Розмовляв я з українцями всяких напрямів, – скрізь сум та жаль. Голова “Правдян”, що чимало полемізував з покійником, каже: “Велика, незмірно велика втеря для України”. Можна було де в чім не годитися з Драгомановим, та не можна заперечити його великих заслуг перед батьківщиною. Хоч я не був його прихильником, та просто кажу: Драгоманов то були дріжджі для нашої суспільности ... А ще гірше шкода, що він помер перед виборами!”

Пішов я до другого українця, вченого, що звеличив нашу науку своїми працями. Драгоманов у “Чудацьких Думках” був його не обминув, був, –

скажемо так – покривдив його. А що ж каже той учений? От його мова: “На мою думку, смерть Драгоманова – це таке велике горе, якого ми ще не зазнали після Тарасової смерті (і багато людей те саме каже)”. Покійник був іноді несправедливий до нас, своїх товаришів, – адже ж він двадцять год не був у Росії, то й російське життя-буття трохи призабув. Та хіба хто-небудь зважиться сказати хоч один докір проти Драгоманова, тепер як почує страшну вість “Драгоманов помер!”. Хто насьмілиться сказати щось погане про Драгоманова, коли побачить оцю книжку?” Це кажучи, учений витяг із шахи річник “Життя і слова” дуже гарно опрацьований, тай знов казав: “Оце найперша книжка в моїй бібліотеці, найвища од усіх”. Тут він заходився втішатися “Житем і словом”, хвалив його багацько й довго, а нарешті сам себе перервав: “Та спиніть мене! Спиніть – бо! Бо як я зачну розводитися про “Житте і слово”, то вже міні й упину не має ... і ото й є великий пам’ятник нерукотворний, що воздвиг собі Драгоманов! Оце його безсмертний пам’ятник!.. Це він збудив життя в Галичині, це він зробив, що там тепер оттакі речі, як цей журнал” ...

І справді, чи ж не Драгоманов дав Україні Франка? Чи ж не Драгоманов викликав до життя і все, що є тепер найживішого на Русі-Україні?!

Несподівано того самого дня зустрів я одного з членів “Русько-української радикальної партії”. Хоч він знав, що я не член тієї партії, та знав, що я високо шанував незабутнього небіщика, – тим то він дуже щиро потиснув міні руку. Чи переказувать, що я од нього чув? Дак дайте ж міні перо, таке, щоб могло вилити той жаль!

В листуванні те саме. Хоч од кого здобудеш лист, то скрізь важкий сум та гіркий жаль.

Сів я до тієї научної роботи, що мається друкуватись у Львові під Вашим доглядом. Сидю, працюю, та все щось не йдеться діло до ладу: якась несвідома гадка не дає працювати гаразд! Спинився я, аналізував себе – та це ж сум за Драгомановим не дає нічого робити! Міні все здається, ніби його постать десь стоїть коло мене, дивиться на мене ... Ця книжка, над якою я працюю, аджеж вона може була б лоба покійникові?^a Може б він сказав про неї щире слово, і теє щирее слово сталося би міні сцілоцюю водою, підживило б мене, надало б снаги працювати й далі... Одно-однісінькеє слово с твоїх уст, тай не було б міні дорожчої похвали!.. Батьку наш!! Невжеж ти помер?!! Воскресни, Господи, і спаси нас!

Ні! Ні! Не вмер ти, великий чоловіче! Я не вірю тому! Твій безсмертний дух вітатиме над нами і додаватиме нам сили на працю коло твоїх ідеалів! Твій безсмертний дух літатиме коло нас – сиротять янголом-хранителем і наші потомки так само поклоняться тобі, великому прадідові України! Доки битиметься серце українське, доти згадуватимуть тебе і превознесуть імя твоє во віки, і прославлять тебе із рода в рід!

^a Вона і дійсно інтересувала его: він говорив Українцям про конечність її видання від 1882 р. (прим. М. Павлика).

Коли схочете, шановний пане Редакторе, то можете оцей мій лист надрукувати, хоч спершу він призначався тільки задля Вас самого. Не стидажуть я, що чужі люде побачуть мої сльози; не стидаюся, що наречуть мене малою дитиною, а не мужем; не стидаюся, ба ще й голосно ридатиму, бо це ж помер не хто, як батько, і мій, і Ваш, і всіх нас.

А. Хв.

Народ (Львів). – 1895. – № 12. – 15 черв. – С. 201–202.

№ 230

1895 р., липня 20 (серпня 1). –
Повідомлення про смерть Михайла Драгоманова

Людство збідніло, коли 20 червня помер Михайло П[етрович] Драгоманов, колишній професор Київського університету, а останньо Софійського. Покійний був людиною надзвичайної ерудиції, особливо в галузі історії і фольклору. Він опублікував свої праці кількома мовами: українською, російською, італійською, французькою та ін., збагативши наукову літературу найціннішими результатами наукових досліджень; але найбільша його сила полягає у тому, що він був природженим політиком, неперевершеної сміливості, цілісності, передбачливості. Жодні погрози, чи то підлабузництво, ані ризик не популярності не відвернули його від пропаганди того, що, як він вважав, було правдою; він дуже багато зробив для того, щоби розсудливо оцінити російську політику. Українець за народженням і демократ за переконаннями, він створив українську радикальну партію в Галичині, і без сумніву, спричинив великий вплив навіть на своїх опонентів, що належали до інших патріотичних українських партій цього краю. Він прожив життя, яке вартує пера і в одному з наших наступних номерів ми знову повернемось до цієї теми.

"Free Russia"¹, 1895, 1 серпня, С. 67; ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 52. Вирізка з журналу. Переклад з англійської.

№ 231

1895 р., липень. –
Повідомлення про смерть М. Драгоманова

8 червня в Софії помер Михайло Петрович Драгоманов, відомий російський учений і публіцист. Він народився 1841 р. в Гадячі, закінчив Полтавську гімназію, історико-філологічний факультет Київського університету і розпочав науково діяльність дисертацією, *pro venia legendi* Імператор Тиверій. У першій половині 70-х років він займав кафедру загальної

історії в Київському університеті, а в останні роки ту ж кафедру у Вищій школі в Софії. Крім цілого ряду статей у “Вестнике Европы”, “Ділі”, “Отечественных записках” та інших російських журналах, а також деяких іноземних виданнях, покійний друкував дослідження “Питання про історичне значення Римської імперії. Тацит”, а також видав разом з В. Б. Антоновичем перший том “Історичних пісень малоросійського народу з поясненнями”. Він брав участь також в складанні присвяченого Малоросії тому географії Реклю.

Русская мысль. – 1895, июль. Кн. VII. С. 7; ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 45 Рукопис. Копія. Переклад з російської.

№ 232

1895 р., липень-серпень. –
Некролог “Михайло Петрович Драгоманов”

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ

Українська наука і література понесла велику страту через смерть М. П. Драгоманова. Не стало знаменитого фольклориста і історика, найтверезішого критика, першорядного публіциста, невтомимого борця за самостійний, широкий розвиток русько-українського письменства і всего духовного життя. Та не тільки Русь-Україна, але і вся Словянщина стратила в нім одного з своїх чільних духовних героїв, поступовий рух усієї Європи оплакує в нім одного з найкращих, найконсеквентніших і найталантливійших своїх борців.

І наша часопись тратить в нім свого найпильнішого, найталантливійшого співробітника. З симпатією, але zarazом з строгим судом відносився він до нашого видання, котрому дав назву, і випуск за випуском слідив его розвій, вказуючи хиби, простуючи помилки, достарчуючи матеріалів.

Зберегти пам'ять великого покійника, використати для народнього поступу всі ті сімена широких і здорових думок, які розсіпані в его писаннях, – отсе велика задача товаришів і почитателів М. П. Драгоманова. Над его могилою повинні умовкнуті ті суперечки, перекори та урази, котрих покійник за життя був нераз і причиною і жертвою. Чим швидше наша суспільність, а особливо наша інтелігенція дійде до спокійного розбору, до позитивного використання его багатой духовой спадщини, тим ліпше для неї.

Щоб се було можливе, видаєть ся нам дуже важним ділом повне видане его творів. Вони розкинені по так многих і трудно нині доступних періодичних виданнях, часто поховані за псевдонімами або й анонімами, покалічені урядовою або добровільною цензурою, що дуже мало е людей на всій Русі-Україні, котрі нині можуть сказати о собі, що читали всі его

писаня, значить, мало є таких, котрі можуть нині видати о нїм повний і безсторонний суд. Не говоримо вже про єго величезну і на всю Європу, ба й по за єї границі розширену кореспонденцію, котра для оцінки чоловіка і ученого буде на менше потрібна, як і єго друковані писаня, та котрої зібране нині дуже трудне, а опубліковане з причин легко зрозумілих на довгі ще літа зовсім не мислиме.

Житє і слово (Львів). – 1895. Кн. IV. – липень-серпень – С. 160.

№ 233

1895 р., липень. – Замітка Ф. Вовка
“Смерть М. П. Драгоманова. Із відзивів французких газет”

М. ДРАГОМАНОВ

З великим жалем мусимо ми сповістити наших читачів про смерть д. Михайла Драгоманова, професора Вищої Школи в Софії і дуже звісного фольклоріста, що умер в наслідок розриву аневризми аорти в віці 54 літ.

Він вродився 1841 р. в козацькій українській сімї і вчився спершу в повітовій школі в Гадячі, своєму рідному місті, потім в Полтавській гімназії і врешті в Київському університеті, де пізніше він був именований професором всесвітньої історії. Відставлений 1876 р. по наказу міністерства с поводу його ліберальних і патріотичних думок, Драгоманов зважив за конечно покинути свій рідний край і переїхав у Женеву, де його житє було поділене межи політичною діяльністю і працею по історії та фольклору. 1889 р. він був именований від болгарського міністерства, професором історії в Софійській Вищій Школі і зостався при сьому завданні до самої смерти, не вважаючи на фатальну хворобу, що проявилась вже скілька літ тому назад.

На сему місці і всей час ми не можемо оцінити політичної праці Драгоманова. Але ся праця була завжди тісно звязана з його науковими роботами, надто з фольклорними. Боронячи політичних прав свого рідного краю, працюючи для відродження національного і для діла федералістичної демократії, він не міг зоставатись байдужим до самого народу, до його житя і одмін. Пісні епічні, чи то історичні найперш звернули на себе його увагу. Поділивши працю з д. проф. В. Антоновичем, що зайнявся історичними поясненнями до сих пісень, Драгоманов досліджував їх с погляду порівнюючого і літературного. Збірник сих пісень – Историческія песни малорусскаго народа, виданий сими двома вченими в Київі 1874–1875 р. – був першою цілком науковою роботою сього роду не тільки на Україні, але й у всіх славяньських краях. Вона була увінчана Академією Наук в Петербурзі. Зібрані дуже старанно, і, що ще важніше, з великою крітікою, мате-

р'яли в цьому збірнику подані з усіма варьянтами і примітками науковими. Розлучившись з своїм товаришем по праці, Драгоманов провадив далі видане сам, в Женеві, випустивши Політичні пісні українського народу XVIII ст. (I–III 1881–83) і Нові укр. пісні про громадські справи 1764–1879 р. Як член Ю[го]–Зап[адного] Отдела Имп. русск[ого] Геогр[афического] Общества, він приймав активну участь в цьому науковому товаристві, і між іншим зайнявся впорядкуванням легенд, переказів народніх та інших матеріалів фольклорних, що надходили цілими масами до цього товариства, що викликало справжній етнографічний рух в цілій країні. 1874 р. Драгоманов видав при помочі цього товариства збірник Малорусскія народныя преданія и рассказы. Ся робота дала напрямом всім його пізнішим працям^а. Зібравши справді варту уваги бібліотеку досить рідких книг фольклорних, і по класичній історії знаючи сливе всі мови і наріччя європейські, обдарований надзвичайною пам'яттю і слідячи пильно за наукою, він взявся досліджувати особливе легенди і перекази своєї країни, а поруч з тим і інших слав'янських країн. Чимало статей на такі темі, підписані по більшій часті псевдонімами, було надруковано в Вестн[ике] Европы, Кіевской Старине, Сборнику Мин[истерства] народньої просвіти в Болгарії і т. п. Се довгий ряд дуже пильних дослідів, глибоких студій, на котрі д. Гастон Парі не раз звертав увагу Академії Написів і Письменства в Паріжі. Ось найвидатніші з сих праць: Слав'янські легенди про жертву власної дитини (по болгарськи 1889 р.), Слав'янські легенди про народжене Константина Великого (теж 1890), Слав'янські варьянти одної євангельської легенди (теж 1890), Слав. варьянти Едіпової історії (теж 1891), Замітки про релігійні слав'янські легенди, I. Ангел і Пустельник (теж 1892) і II. Дуалістичне сотворення світа (теж 1893) і т. п. Окрім того він надрукував кілька статей в Revue des Traditions populaires¹, Milusine², La Tradition, Rivista Europea, The Athenaeum³, The Folk-lore, etc. Всі оці праці відзначають ся надзвичайною ерудіцією, і найточнішим прикладанням наукових методів. Маючи за приклад праці Бенфея й Андрию Ланга⁴, Драгоманов уживав їх методів в своїх дослідях, і ми можемо без пересади сказати, що він одкрив для західної Європи джерела народніх переказів України, Болгарії і инш. Ще більше значіне мають його праці для його рідної країни. Етнографи і фольклористи українські такі як Рудченко⁵, Чубінський, Манджура, Іванов⁶ і инші збрали і звели до купи багато народніх переказів, але він перший почав студіювати їх науковим способом і запровадив у сі студії все, що було вже зроблено в європейській науці. Вкупі з д. Антоновичем він перший мав одвагу признати і доказати фальшивість деяких пісень, що були передруковані у всіх збірниках, як народні пісні. Він перший показав світові на елементи східні, болгарські і книжні в легедах його країни і дослідив шля-

^а Сей твір вийшов 1876 р., а напрямом праці М[ихайлові] П[етрови]чу давали Іст[оричні] пісні. (Прим. М. Павлика).

хи їх переходів. Врешті йому належить та честь, що він мав великий вплив на молоде покоління збірачів на Україні і в Болгарії, що просвітилися його працями і можна сказати були обов'язані йти за його прикладом. Зайняття фольклором у цих двох країнах принаймні не можуть обмежуватись на- громаджуванем документів без ладу і без критики так само і в студіях давні методи мусять уступити місце новим, докладнішим і науковішим. Втрата, яку понесла наука на Україні в особі Драгоманова, дуже велика і ми думаєм, що про неї не буде байдуже тим ученим західної Європи, що займаються слав'янським фольклором.

Хв. Волков

Народ (Львів). – 1895. – № 15–16. – 1–15 серп. – С. 243–245.

№ 234

1895 р., серпня 8(20). – Лист Л. Драгоманової до М. Павлика про видання творів М. Драгоманова, а також з приводу бібліотеки

8/20 августа 1895

Дорогий товаришу,

Дістала сьогодні ваш і Лесин листи і хочу сьогодні ж одповісти, хоч вже і пізно. Завтра надіюсь одіслать вам цей лист, коли вдасться – тут важко з поштою. Перш усього скажу вам свою думку щодо видання творів М[ихайла] П[етрови]ча. Мені здається, що зробимо помилку, коли будемо перекладати його російські твори: на скільки я знаю – всі його публіцистичні роботи, а також і научні, друковані в російських журналах були предназначені именно для общеруської публики, для її виховання, для того, щоб вона оглянулася на себе і щоб знала, що під її царем не все стоїть благополучно, і що щось треба було б робить, щоб було краще. Розуміється, що исходною точкою у його була завше Україна, але ж ця точка торкала і другі народності, входящі в состав Рос[ійської] Имперії. Все це може бути интересним для галицької інтелегенції, але не знаю, чи буде воно дуже цікаво для галицького мужика, бо треба більш, ніж він, знати обставини російські. Коли ж це буде напечатано по російськи, то може стати, що не один росіянин зацікавиться і купить там, може ще й тепер найде там не мало такого, чому слід поучиться. На те, щоб великоросіянин почав, задля того, щоб прочитать Др[агомано]ва вчиться українській мові, нічого надіяться, бо йому куди легше виучиться санскриту, ніж братись за нашу мову. Я це знаю по своєму опиту добре. Мій совіт зробити із російських праць один том.

Щодо праць на других мовах, то їх можна перекласти на українську мову і против цього я не маю нічого, хоча й кажуть, що коли бажають дати видання наукове, то треба видавати все на тій мові, на котрій писалось.

Дуже б мені хотілось бути там, де будуть видаватись праці М[ихайла] П[етрови]ча, а се розуміється може бути тільки в Львові, тільки ж мабуть я не зможу устроїтись там, бо для Зорі краще в Женеві, або вже в Росії. Та тільки я й досі не знаю, куди нас наша нещасна доля кине, бо для того, щоб знятись з міста, треба знати, які будеш мати гроші на життє, а я цього не знаю досі. Зоря та й Рада на моїх руках, хтілось би їх вихопить з того смутку, в котрім вони обоє тепер і поставить їх на ноги – тільки об тому і думаю і вдень і вночі поруч з тим, що вже не вернеться. Клопоту мені на всі сторони такого, що вже часом здається, що не мені з ним справитись. Ми вже цілий місяць сидимо в Владаї, а сили я щось не тільки не набралась, а з кожним днем почуваю себе слабійшою і не знаю до чого воно дойде.

Ваша думка щодо бібліотеки М[ихайла] П[етрови]ча дуже добра і я б з дорогою душею, зробила так, як ви кажете, тільки мені не можна на моє горе так зробити, бо я мушу на цю бібліотеку дивиться як на ресурс, хоч і дуже маленькій. Хто його зна, як воно буде далі – може прійдеться продавати її щоб як-небудь продержатись з дітьми якійсь час. М[ихайло] П[етрови]ч казав, що бібліотека може стати нам в пригоді в лиху годину. Якби у мене було яке-небудь вірне забезпеченне, я б не інакше поступила з нею, як ви кажете.

Не знаю, чи виразно пишу я вам, я тепер яюсь на всіх мовах не вмію говорити, а тим більш писати – все у мене попереплутувалось.

Без Лесі мені ще важче стало. Й Рада сумує дуже без неї. Рада у мене ще більш змарніла і ослабла, особливо після пропасниці.

Лєся казала вам, мабуть, що мати М[ихайла] П[етрови]ча вмерла. Йй, видися, не казали о смерті М[ихайла] П[етрови]ча то їй краще, що вона вмерла, тільки нам ще нове горе. Жалко страшенно мені її – вона его так любила.

Ліда, Ваня, Рада, Зоря і Міка дуже кланяються вам. Ми часто згадуємо вас і жалкуємо, що так мало ви були з нами. Бувайте здорові і пишіть.

Дуже прихильна до вас Л. Драг[оманова]

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 83–84зв. Автограф.

1895 р., серпня 16(28). – 3 листа Л. Драгоманової
до М. Павлика про умови, за яких могла б
повернутися до Росії та впорядкувати могилу М. Драгоманова

16/28 августа 1895

Дорогий Павлику,

Вчора дістала Ваші аж три листи і поспішаюсь одповідати вам, хоч і не знаю чи зможу одіслать свій лист сьогодні, та нехай буде готовий. Перш усього отповідь А. Л.:

Спасибі йому за його щире співчуття до могого невиразного жалю і за його заботи обо мні і наших дітях. При всьому моему бажанню повернути в Росію навряд чи то може статися, бо, як я вам вже казала, Павлику, я хочу і можу тільки вернутися туди, як жінка Драгоманова, маючи можливість шанувати пам'ять свого чоловіка і батька наших дітей, а не з тим, щоб перед начальством отректись од того, з чим я прожила усе своє життя. Да щоб ще наклали на мене надзор, а дітям не давали дихати й розвиватись само через те, що вони діти такого батька. Якщо не можна повернути додому инакше, то чи можна ж і зважуватись їхати туди?

Як мені тепер здаєся самий кращий виход в могому положенню се їхать в Женеву, вихововать Зорю в морали швейцарскої республіки і в колежах тамошних учать непогано. Там і Рада може навчитись якому-небудь практичному ділу, наскільки її здоровіє позволе. Так я міркую тепер, а може воно і не так вийде, бо таки важко мені тепер стріють які-небудь сталі проекти, не маючи ні матеріальних средств, ні настоящего здоров'я, ні душевного покою.

Щодо перенесення тіла М. П-ча, я сгожусь з тим: якщо вдасться це зробити, то буде добре. Ваня піде сьогодні або завтра в Софію і буде о тому справляться, тільки тут діла робляться дуже помалку і я не надіюсь щоб він міг скоро дати вам одповіді потрібні; головна біда в формальностях – тут люблять писати папири. Але все таки саме головне він мабуть визнає і напише вам тепер. А настоящее діло піде тоді, коли вже здобудуться гроші і з вашої сторони дойде тут чоловік, щоб рішучи приступити до перевозки. Я вам писала, що тут мені ціла біда з містом, де поховали М. П-ча: один наш знайомий і дуже добрий чоловік і значний (головний інженер) взявся на похорони упорядкувать могилу. Купив в городській управі місто і по телефону казав копати могилу на протестанському кладовищі; але там не розібрали і викопали на католическому. Коли ми прійшли, то тоді побачили, що могила не на місті. Після промов нам казали їхать додому, а Ваня з приятелями і студентами зостався і скоро була викопана могила на протестанському кладовищі, котре близько біля католического. Тільки гробачи не знали пляна того кладовища і викопали могилу на проектированій

на папері у городській управі дорозі протестанського кладовища. Ми купили велик[ий]. 4-х містний кавалок землі, а мені доси не дають його, бо, кажуть, не можна псувати плана, а що робить не кажуть, да не дуже і хотять знати і мені завдають страшеного жалю, бо могила стоїть не упорядкована.

Як це прикро мені ви собі представити не можете – навіть після смерті Йому бідному нема спокою. Повернувшись в Софію оце тепер хотіла взятися за це діло сама і неперемінно роспутати його. А тепер вже мабуть треба буде почекати, як там буде іти діло перевозки у вас.

З бібліотекою у нас проект такий: оддати її на сохрание в Софійську университетську бібліотеку – вона, каже Ваня, візьме її коли дасть на три рока, а за той час можна розмірковати що і як з нею зробити. Мені це прийдеться зробити скоро, бо треба наймати дві хати – дуже важко мені платити 130 фр. в місяць за квартиру. Ваня каже, що в Унив[ерситетській] бібліотеці вона буде в добрій схованці і її не рознесуть там. Та й це ще діло не зовсім рішене – вернусь в Софію, трошки розглежусь там і ще будемо міркувати, як найдобре зробити з бібліотекою. Тяжка це річ, як і все мені важке тепер, бо все у мене дуже складно, а при тому не маю доста сили. При всіх моїх справах і хозяйство треба вести так, щоб воно дешевше ставало. [...]^a

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 86-87зв. Автограф.

№ 236

1895 р., вересня 28 (жовтня 10.) –
Лист Л. Драгоманової до М. Павлика з приводу
видання творів Михайла Драгоманова та умови,
за яких можливий був би її переїзд до Києва.

28 сентября 1895

Дорогий Павлику,

Дістала ваш лист. Що вам казати на його, окрім того що вже казала вам: і вам і мені тяжко жити без М[ихайла] П[етрови]ча. І я не знаю, як викручусь – якби було більш сили, треба б було шукати якоїсь служби, та може так і прийдеться зробити, бо хто його зна чи можна надіятися на регулярну піддержку, росіяне люди дуже щирі, та може і в їх нема чого давати. Тепер маю здається вірних 100 фр[анків] в місяць на мене і Раду. На Зорю дістала от одних приятелів из Парижа грошей на 6 місяців і спровадила його в Женеву, бо тут мені було важко управитися з ним. Вчора дістала

^a Пропущено частину листа про скрутне матеріальне становище.

телеграму що він доїхав туди благополучно. Отдала я половину квартири Шацам¹ – сьогодні вони переїхали. Як то будемо ми жити вкупі?! Та вже якось буде!

Ви мабуть не ростолковали А. Г. що вам треба було витрачуватися, щоб їхати в Софію і тим він наказував вам вертати мені гроші. Я мислю що вам їх нема відки взяти, то й не турбуйтеся.

А от, коли ваша ласка, нагадайте Франку, що я послала йому 150 фр[анків] тоді як він написав статтю в Болгарський Сборник і він обіцяв М[ихайлові] П[етрови]чу вернуть ці гроші, коли стаття буде напечатана. Тепер вона печатається і я прошу його дати Івану Димитрієвичу Шишманову, професору Висшої Школи в Софії довіреність на получение 150 фр[анків] із тих грошей, котрі йому прийдуться за статтю. Хай завіре у поліції цю довіреність. Зима іде і мені ці гроші уже потрібні і я надіюся, що Франко зробить мені це.

Не знаю, що вам порадить в ділі друку творів М[ихайла] П[етрови]ча. І мені б здалось, що слід почати друкувати їх коли єсть гроші на один том. Тільки що з того одного тома, коли мала надія дістать на другі. Воно може колись і сберуть, та це справа затяжна, бо треба чимало грошей, а у людей очевидячки їх нема і мені неякво об цьому говорить з ким. І М[ихайло] П[етрови]ч не любив говорити об таких справах, коли вони були личного характера, а мені вже і совсім важко і я буду мовчати, як і об всяких других грошових справах.

Ви пишете мені, що всі мене кличуть в Р[осію], що в Києві мені буде добре і що і там же живуть люде. Нехай і так. А як мені не дозволять жити у Києві? А я діло розпочну і мене можуть тоді легко не зоставити в покої. Гризе це мене страшенно. А проте може вийти таке, що дітсья мені буде нікуди і я буду проситсья піти в світ за очі.

Прошу вас не говорити ні з ким про мене про те об чім я пишу вам, окрім тих людей, котрі можуть приїхати из Р[осії] і будуть мати полномочія говорити об моїх ділах. Порвіть навіть цей лист. Менш будуть говорити – для мене краще.

Дуже вам кланяються Лида, Ваня, Рада, а також М[адам] Белчева і М[адам] Койчу.

Бувайте здорові, кріпиться і пишть.

Ваша щира Л. Др[агоманова]

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 90–91. Автограф.

1895 р., жовтня 8(20). – Лист Л. Драгоманової
до М. Павлика з приводу спогадів студента Г. Ценова
про М. Драгоманова

8 окт[ября] 1895

20

Дорогий Павлику

Посилаю вам в переводі спомини одного студента про М[ихайла] П[етрови]ча. Я вам писала, що Димитров написав таке, що воно не могло бути надруковано – не було ні одного слова про лекції. Ценов бував у мене у сей час, і я йому сказала про це. Тепер він відїзжає в Берлин учитись і скоро написав те, що я вам посилаю. Дуже воно коротко і незграбно написане і теж нема того чого я хтіла, тобто щоб було більш сказано, чому вони навчились у М[ихайла] П[етрови]ча, хоч би описав одну лекцію. І потім у його ніякого вміння виражать свої думки письменно. Та вже посилаю вам, може ви знайдете що-небудь в цих споминах.

Я здається досі не писала вам, що дістала вінці усіх 11. З сребренних, 8 желізних, але пришлось заплатити заїх в таможню аж 70 фр[анків]. А. Г. писав, щоб я вам написала, коли прийдеся що небудь платити.

“Радикала”¹ дістала 2 №№, другого ще не читала, а перший мені сподобався, якщо він продолжатиме в цім напрямці то ще нічого. “Зоря” теж заслала мені той № де портрет М[ихайла] П[етрови]ча і 6 відбитків портрета, це дуже любезно з її сторони. Я писала вам що одіслала Зорю мого у Женеву. Він вже ходить в колеж і Dussand M[ada]me, дочка і син дуже добре віднесли до Зорі і пишуть мені листи такі, які тільки добрі, з серцем люде писати можуть. З такими людьми варт і діла мати і переписуватись, бо знаєш що і діло зроблено, і на лист матимеш одповідь. Із Росії не маю ніяких звісток, навіть Ольга не пише мабуть заклопотана – велика сем’я. А все ж таки можно б було хоч два слова сказати за два місяці. Правда, що чоловік її прислав мені мої гроші, котрих дай боже, щоб стало на 2 місяця – йде зима, то те, то друге треба. Ми з Радою вже так дивилися, щоб і сантимата дарма не стратити, а над всіма ціми турботами такий обіймає мене щодень все важчий сум, що вже не знаю що з мене буде. Оце Рада почала брати уроки рисовання, а я даю Мадам Шаці уроки музики натомісць. Страшно мені було в перший раз почути фортепьян в нашій хаті, та як я казала мадам Шаць “Не в такому ми стані щоб дивиться на себе чи то тобі легко, чи ні!” Пустила я того Шаца до себе на квартиру, та тільки не знаю чи будуть то вони платити – бідкують і вони бідні. Таке вже моє щасте! Як то ви кажете. Час у мене летить так, що не знаю куди. Маю деяку роботу і не можу нічого робити, бо таки з одною служницею тутка важко: усю хатню роботу треба зробити самим. Добре що теперешня знає варити, та здається треба буде розсчитати її, бо почала робити невозможні речі – не мож-

на ні в чому вірить і треба ходить за нею, щоб чого ще гіршого не натворила. Здається стільки всякого клопоту, що можна було б забутись, так ні найважче горе перемагає все і друге здається такою дрібницею.

Пишіть, як ваше здоров'є, що робите. Бувайте здорові.

Ваша щира Л. Д[рагоманова]

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 79. Автограф.

№ 238

1895 р., листопада 13(25). – Лист Л. Драгоманової до М. Павлика з подякою за книжку

Дорогий Павлику,

Спасибі вам за книжку. Читаю і плачу: ця книжка говорить, кого ми з вами загубили. А як це воно сталось, я досі не можу зрозуміть, помиритися з цим. Забиваю памороки усякими клопотами, ділами, а головне все виринає і болить, болить ...

Кажуть, що тут треба найменш примірників 20 цієї книжки. Треба посылать Герцену, Кузьмі, Зорі і Голштейнам¹. Monsieur le Docteur W. de Holstein. Avenue de Wagram. 29. Paris. France.

Тепер у мене багато всякої роботи, котра потребує багато часу, тож не знаю як скоро зможу відібрати ваші і Франка листи. А до того ще голова у мене так часто почала кружиться і серце битися, що і тепер ледві пишу вам. Але ж буду старатися зробити це як скорше. Пишіть мені про галицькі діла і ваші особисті як найбільш подрібнійше.

Чому ви не пишете чи можу я мати повісті Кр[им]ського², хоч прочитати. Чи виходить “Життє і слово”?

Спішу одіслать лист, та й голова щось так кружиться, що не знаю що й писати.

Щира Ваша Л. Др[агоманова]

P. S. Ціми днями привожу в порядок могилку, ставлю огорожу, другій крест. Хоч це й пізно, я не мала що робить, бо тільки тепер так сяк послужали діло об цьому місці в городській Раді. Дали на 5 літ 2 метра довжини і 2 1/2 широчини. Уже зробили огорожу, тільки ще не поставили. Яюсь то мені мов спокійніше буде, що могилка вже не совсім на дорозі.

Дописано рукою М. Павлика:

штемпель Соф[ійський] 13. XI ст. ст. [18]95

Львівськ[ий] 27. 11. [18]95 н. ст.

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 72–72 зв. Автограф.

1895 р., листопада 27 (грудня 9). —

Лист Л. Драгоманової до М. Павлика про впорядкування
могили М. Драгоманова, розбирання його архіву тощо

27 ноября 1895

Дорогий мій Павлик

Спасибі вам за ваш лист і за вашу раду, як мені справлятися з моїм горем і що робить, щоб не пропало моє остатнє життє дарма.

Я сама знаю, що треба б було і варто написати мені свої спомини, тільки знаєте що, я зовсім тепер не чую себе спосібною до цієї роботи, і через то, що я страшенно прибита своїм нещастям — у мене навіть щось в голові помутилось і пам'ять отбило, мені здається що я не можу навіть виразно сказати свої думки. А при тому — для такої роботи фізичний і моральний супокій — у мене нема ні того ні другого — мені, як всім майже тут біда з служницями — моя теперішня має виходити заміж (яка вже при такому ділі має бути робота), і приходе до мене нова — треба з нею мучиться, не маю часу, поки її навчить, як що треба робить. Саме ж головне те, що не знаю, як де я опинюсь з дітьми і все хочеться так зробити, щоб для їх було найкраще, щоб не жалковати потім. Думи сі обсїдають мене неперестанно, а питаннє як краще зробити, все стоїть откритим. Тільки і надії, що прийде час, коли воно розплутається якось само. Що й говорить — важко без пристанища починать на ново життє, ломить старе, коли ще на руках двоє дітей.

Ви не думайте, що я таки вже нічого не роблю — у мене цілісенський день в роботі, та не рідко я лягаю в 2 часа ночі. Тільки, по правді вам кажучи, не багато в ній толку. Та що робить! Тепер одбіраю вашу і Франкову кореспонденцію — це таки займає досить часу, трохи через те, що це не дома і що тепер зима. Переглянула і познаходила вже досить, та все ще не зовсім. Знайшла я предисловіє по-російски, написане М[ихайлом] П[етрови]чем до переводу франкового “К Світлу”. Чи переведено воно? Коли ні, і коли другий хто не зробить цього, то може мені зробити? А може воно вже напечатано? Спитайте Франка. Якщо згодиться, то пришліть мені цю повість — я не найду її щось у себе.

Книжки і вінці вже прийшли, тільки я ще не взяла їх, бо у нас чиста біда з получкою — треба йти аж на вокзал, а в таку негоду жалко мені посилать Раду і сама не можу. Треба чекати, щоб хоть трохи або потеплішало, або замерзло як слід.

Позавчора вже поставили і ограду і новий хрест — принаймні не будуть ходити по могилі. Сама їздила положила два вінці — хоч і засипе сніг — нічого. Другі вінці висять у сторожа, як ви знаєте, а ті, що прийшли від вас сховані у Лиді. Як прийде весна, положимо всі.

Всі мої надії на поміч мені тут пішли прахом – нічого не тільки не вийде, але й краще і не починать. Бідній Бельчевій зменшили її пансіон з 9000 фр. на 3000 в рік, та ще і наговорили в Нар[одному] Собр[анії] такого, що вона сама не своя, бо казали, що треба однять таку велику пенсію, щоб така гарна жінка не сиділа дарма, а виходила заміж. Що маєте робить!

Рада, Ліда і Ваня кланяються вам. Вклоніться від мене вашій матері. Бувайте здорові і пишіть.

Зо всею щиростю ваша Л. Драг[оманова]

Жалкую, що не послала вам раніш свого листа до одних моїх приятелів в котрім я розказала їм о послідніх минутах життя мого бідного М[ихайла] П[етрови]ча. Ці пріятелі просили мене зробити це. Ну я тоді і написала їм, як не страшенно важко було мені це робить. А тепер я рада, що воно зроблено було зараз.

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 67–68 зв. Автограф.

№ 240

1895 р., листопад-грудень. – Некролог “Михайло Драгоманов”

Перед виходом сього тому “Записок”¹ наспіла звістка про нову втрату, яку понесла русько-українська наука в особі

МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Уроджений р. 1841 в Гадячі, 1859 р. вступив він до історично-фільольогічного виділу Київського університету, а по скінченю габілітувавсь р. 1864 доцентом всесвітної історії того ж університету, де викладав до р. 1875. Від р. 1889 займав катедру всесвітної історії в вищій школі в Софії. Здорове вже від кількох років було підкопане тяжкою хворобою (аневризм аорти), від якої він і вмер 20 н[ового] ст[илію] червня в Софії. Передчасна смерть его задала болячу втрату особливо для русько-української етнографії, в якій покійник зайняв одно з найперших місць своїми працями і окрив своє ім'я довговічною славою.

Записки НТШ. – 1895. – Т. 6. – Кн. 2. – С. 38.

1895 р., грудня 19(31). – Лист Л. Драгоманової до М. Павлика
про надіслання передмови до “До світла”¹

31 декабря

Дорогий Павлику

Оце посилаю вам передмову до “До світла”. Попросить од мене дуже Франка переглянуть, та й ви сами перегляньте. Вона написана давно, то тепер треба зробити де-які підправки. Треба сказати, в якому іменно році вийшли ці повісті, де є “До світла”, я того добре не знаю, бо у нас примірник зовсім ростріпаний, навіть не достає всіх сторін – він присилався по мірі друкування, а цілого нема. Потім треба б було додати, що робив Франко після того, як написана передмова. Коли його ласка, нехай це зробить, якщо він немає нічого протів того, щоб я переклала його на руську мову.

Мені б хотілось це зробити і я вже почала, хоч не знаю чи то вдасться де-небудь в російських журналах притулити його. Воно б було варт. Передайте мій поклін Франку і скажіть йому, щоб і він мене не забував і давав мені звістку про себе- що робить, як його становиско в Университеті. Мені розказував певний і компетентний чоловік через що він не професорствує. Жаль і навіть сором за людській рід. Скоро пошлю вам ваші листи. Наближаються празники и сум обіймає мене ще гірший. Тільки й держусь тим, щоб Раді не завдавать більшого жалю – їй жити треба, а непрестанний сум не дає жити. Як це сталось, що ви не занете де Зоря. Я ж вам писала, що я його одіслала в Женеву. Там він живе у Dussand і має добрий догляд і з Кузьмою бачиться і може говорить по-нашому. Сьогодні у їх послідній день цього року.

От вам одповіді на ваші питання: К. Тел. я не знайшла, нема його не записаний він і в каталозі: – Статті М[ихайла] П[етрови]ча в Віст[нику] Є[вропи] переглядїть мені важко, бо вони зложені в скринях, котрі стоять один на другому в холоді і нікому мені помогти.

Мені здається, що печатать тепер переписку з другими Галичанами ще рано. Печатайте тільки вашу і Франкову. Печатать про А. Т. нічого не можна, як взагалі про живих людей. Улиця Декоглу називалась попереду Владайська. В 1893 році Зоря був в Бретані з нашими приятелями, а я з М[ихайлом] П[етровиєм] в Парижі. Я його ні на один день не покидала отколи він занедужав.

Здається все.

Як би то було добре, якби можно було вам зібратися до нас навесні. Та де його взяти за що. Пишіть все що вам, по можливості буду робить.

Пришліть вже примірники книжки про М[ихайла] П[етрови]ча.

Вам кланяються дуже М[ада]ме і М[аdemois]elle Койчу, а також Ліда, Ваня, Рада і Міка². Бережіть своє здоров'є на скільки можете!

Ваша щира Л. Драг[оманова]

Поклін від мене матері вашій.

Дописано рукою М. Павлика:

Штемпель софійський 19. XII ст. ст.

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 61–62. Автограф.

№ 242

1895 р., друга половина. – Промова О. Сріблянського “Коротка характеристика публіцистичної діяльності М. П. Драгоманова”

Коротка характеристика публіцистичної діяльності М. П. Драгоманова^a

Смерть, що стяла життя нашому вчителеві, викликала ріжнородні відгуки в українській і російській пресі. В посмертній згадці, що її уміщено в “Московських Відомостях”, Михайлу Петровичу накидають змагання відірвати Україну від Росії і прилучити її до відбулової Польщі. З другого боку, відомі органи української преси, як от “Правда”, за життя Михайла Петровича, не раз обвинувачували його в тім, що він, начеб то, не признавав прав української літератури, а навіть інколи називали його “обрусителем”. От і виходить, що М[ихайло] П[етрович], на думку одних, український політичний сепаратист, а на думку других – “обруситель”. Така ріжниця в поглядах на суть політичної діяльності М[ихайла] П[етровича] зовсім не виникає з невизначеності його думок, навпаки: одна з найбільш характеристик властивостей публіцистичної діяльності М[ихайла] П[етровича] – це виразність його поглядів, завше ясна формулювання питань, надзвичайна логічність в викладенню думок, системність і щира науковість аргументації. “Московскія Ведомости” і інші того ж табору часописі мають один аршин, на котрий міряють своїх суперечників. Кожний лях, на їх погляд, це слуга “польської інтриги”, кожний самосвідомий українець – політичний сепаратист, котрий, бажав би відірвати Україну і прилучити її до Польщі. Російська преса, зокрема консервативні і ретроградні органи мало зазнайомлені із суттю українського руху, а тим більш їм мало відомі перепетії боротьби ріжних напрямків в цім рухові. Тим то нас зовсім не здивувала характеристика “Московских Ведомостей”, що цілком

^a Промова, виголошена в громадці прихильників покійного Михайла Петровича. (Прим. автора).

передруковано “Неделею”¹. Більш здавалось би дивним, на перший погляд відносини певної частини української преси до діяльності М[ихайла] П[етровича], але це тільки на перший погляд. Кожному, хто хоч трохи заз найомлений із вдачею партійної боротьби в Галичині, де докладають своє праці також і українці різних напрямків, відомо, до яких геркулесовистовпів доходить там партійна нетолерантність. Найбільшою силою, мож на сказати велетенською, в галицько-українській публіцистиці був покійний М[ихайло] П[етрович], на котрого через то з особливою завзятістю напали супротивники, котрих він нещадно розбивав своєю щиро науковою аргументацією. Ці супротивники не цурались жодних засобів в полеміці. Адже ж тільки перекручуванням слів та перевертанням фраз і можна з’ясувати таке з’явище, що людині, котра присвятила усе своє життя боротьбі за знедолений українській народ, що не зупинилась покинути на віки рідну країну і пішла на чужину за для більш користної боротьби, що перебула силою злиднів та моральних мук, коли від неї відцурались попередні однодумці, що такій людині, знов кажемо, накинули змагання і тенденції “обрусителя”. Щоб не бути бездоказним постараюсь схарактеризувати коротенько публіцистичну діяльність М[ихайла] П[етровича] та навести його погляди на найважливіші питання політичні і культурні. Науково-публіцистична діяльність М[ихайла] П[етровича] почалась задовго ще до [18]76 року, се б то до доброхитнього рушання за кордон. 1866 року М[ихайло] П[етрович] надрукував у “С[анкт] Петербургских Ведомостях” дві статті “О земстве и украинском языке в школах на Украине”. В цих статтях, як пізніш, вертаючись до того ж питання, М[ихайло] П[етрович], не стаючи виключно на національний ґрунт, розглядав питання с педагогічного погляду. Він покликався на авторітети серед педагогів між іншим і на москалів, як от барона Корфа², Водовозова³, Ушинського⁴ і пропонував провадити у початкових українських школах вчитися на українській мові і по трохи переходити до російської літературної мови. 1867 року у тих же “С[анкт] Петербургских Ведомостях” М[ихайло] П[етрович] надрукував статтю про “Галицько-руській театр”⁵ і “Письма с Галицкой границы” 1873–[187]4 років М[ихайло] П[етрович] надрукував у “Вестнике Европы” декілька статтів “Восточная политика в Германіи и обрусение”, “Русские в Галициі”, “Литературное движение в Галициі”; – в Галицькій “Правді” – “Література російська, великоруська українська і галицька”. До того ж часу належить його стаття “Борьба за религиозную свободу в Западной Европе в 16 и 17 ст.”, надрукована в “Отечественных Записках”, котра маючи щиро наукову вдачу, зачіпає також і сучасність. В заснованім під той час “Кіевском Телеграфі” М[ихайло] П[етрович] брав жваву участь. Виїхавши ([18]75 р.) за кордон, він видав у Відні [18]76 р. брошюру “По вопросу о малорусской литературе” і того ж таки року почав видання “Громади” у Женеві. “Громада” була першим вільним українським органом. М[ихайло] П[етрович] був не тільки редактором і видавцем “Громади”, але й головнішим її співробітником, заповняючи її більш як на поло-

Женевські видання Михайла Драгоманова

вину своїми статтями. Навіть більшість статтів не численних співробітників “Громади”, – а їх було навряд чи більш десяти, – мала при собі його примітки великої вартості. В вільній “Громаді” українська ідея, вперше очищена щиро науковим критичним аналізом, з’явилась перед європейським громадянством, яко український соціалізм. “Український соціалізм це не партія, а громада”, мовляв він, доказуючи тотожність українських і соціалістичних змагань. Викладаючи надзвичайно популярно і ясно, він критично розбирав нашу історію, указував на ті осібні умови і обставини, котрі запровадили нашу Україну до свогочасного сумного стану, коли лишився українським одні лиш простий народ, а над їм “чуже начальство та панство”. Але в історії нашій були доби, коли з особливою силою і міццю виявились змагання простого народу до волі і з’єднання в одну національну державу. Кінчилось сумно: в XVIII сторіччі українські пани з енергією вартою кращого ужитку повертали у кріпацтво вільний український народ, й між двома верствами лягла така безодня і виробились такі відносини, яких ціною кривавої революції наш народ позбувся був у XVI ст[олітті]. Та і в XIX ст[олітті] виявлялись часом змагання до волі, але народній гурт – темний, а в верстві освічених людей бракує самосвідомости, і вони то тягли за панами, то гинули в даремних змаганнях російських терористів. Темний народ зоставався один. Треба, значить, народні змагання до волі зробити свідомими, а темну массу освітити. Сама українська інтеллігенція не гаразд знала, яким шляхом добувати політичної волі. Вона не завше була здатна утілізувати здобутки довгочасних намагань європейських народів і не увільнялась од їх помилок, покладаючись, напр[иклад], на спілку із духовенством, завши реакційним і вузьким верстовим елементом, повсякчасним супротивником духовної волі. Змагання до політичної волі М[ихайло] П[етрович] становив завше на першому місці серед інших змагань. Змагались до неї треба постійною невсипущою пропагандою серед усіх верстов на Україні, не нехтуючи тим часом спілкою з чужинцями, що живуть на Україні та вільнолюбивими спілками в усій Росії. Свої думки що до цього він виклав у “Вільній спілці”, про що скажемо далі. До обмірковування кожної значної події свогочасного життя він приступав с такою зброєю, якою навряд чи міг похвалитися хто небудь із сучасних українців. Особливо міцною зброєю, котрої він уживав з надзвичайним умінням, була докладна знайомість з історією Європи взагалі. Хоча аналітична здатність панувала в йому над синтетичною, але й остання була в йому розвинена чимало. Обмірковуючи яке-небудь з’явище політичного або громадського життя, узброєний величезною ерудицією, М[ихайло] П[етрович] ясно бачив його причинність, зв’язок з попередніми явищами, сполучення с подібними ж явищами більш культурно дорослих народів, котрі вже перебували подібні що до вдачі явища. Ці властивости його розуму та кебети принесли велику користь за для Галичини, де він навіть угадував наперед події: такий ясний був для його причинний зв’язок явищ соціально-політичного життя. До цього питання ми ще матимемо нагоду вернутись.

На жаль, ми не маємо під руками “Громади”; от чому ми не можемо у подробицях розбирати її зміст. Взагалі перший бойовий і справді поступовий український орган у руках М[ихайла] П[етровича] сповняв різноманітні функції. Він знищував цілком у читачів українців ті російсько-православні тенденції, котрі прищеплює російська школа; у свідомім вже українці розбуджував критичну думку і не дозволяв ухилитися у націоналістичні надмірності, що українці позичили у московських славянофілів та народників-самобутників. Можна сказати, що українську ідею він зробив чистою од сторонніх елементів і сполучив с поступовими течіями західно-європейської думки. З другого боку, приходилось йому боронити український рух од нападів покалічених поступових напрямків у Росії – москалів-революціонерів та польських quasi-демократів. Окрім статтів у “Громаді” проти нападів з боку “Набата”, “Народної Волі” і інших органів російських революціонерів, Д[рагоманов] присвятив цьому питанню окремих, вартіх великої уваги, твір – “Историческая Польша и великорусская демократія”, у котрому він дуже вдатно розбирає помилки російських та польських політиків та публіцистів, котрі нехтували українською як і іншими плебейськими народностями не вірно розуміючи принцип державности. Цей твір надруковано у ліберальній російській часописі “Вольное Слово”, редактором котрої він був згодом. У цій часописі він містив також багато статтів про сучасні російські та українські події. Тим часом колишні одностайні М[ихайла] П[етровича] на Україні, котрі обіцяли свою за допомогу, почасти одмінили свої погляди, почасти, злякавшись зробленого під той час російським урядом террора, затаїлись і не подавали належної помочи ні співробітництвом ані грошми. “Громада” виходила несправно: – од [18]76 р. по [18]83^н вийшло 5 томів і 2 окремих випуски – і нарешті скінчила своє існування. Крім “Громади”, М[ихайло] П[етрович] видавав у Женеві багато політичних брошюр споводу сучасних подій російського життя неодступно вказуючи в їх на необхідність спілки між усіма поступовими групами у Росії, за для досягнення політичної волі, на необхідність при усякій пропаганді звертати увагу на національні особливості і т. и. До свого часу належать його брошюри: “Про багатство та бідність” (є у білоруському перекладі), “Народні школи на Україні серед життя і письменства у Росії”, “Турки внутренніє і внешніє”, “Внутренне рабство и война за освобождение”, “До чего довоевались”, “За что старика обидели и кто его обижает” (міркування с поводу справи Трепова), “Детоубійство, совершаемое русским правительством”, “Женщины процесса московских социалистов”, “Соловья баснями не кормят”, “Письмо к генералу Лорис-Меликову”, “Было бы болото, а черти будут”, “Терроризм и свобода, Муравьи и королева”, “Одповідь на одповідь “Голоса”, “La litterature ukrainitne proscribed par le gouvernement russe”, “Rapport presente au Congres litteraire de Paris 78 an.”, “Le tyranicide en Pussie et l’action de l’Europe Occidentale”, “Діонисій III С[анкт] Петербургській и Платон II Московській”, “Народная воля” централизации революционной борьбы в Росии”, “К біографії Желябова”, “Ли-

бералізм и земство в Росіи” і багато інших. Він же видав у Женеві й більші твори: згадана вже “Историческая Польша и великорусская демократія”, “Вільна Спілка”, “Нові українські пісні про громадські справи”, “Політичні пісні українського народу XVIII і XIX ст. ”, “Movimento litterario ruteno in Russia e Galicyia”; у Львові видав – “Галицько-руське письменство”, крім того в Женеві роман Мирного і Білика – “Хіба ревуть воли, як ясла повні”, твори Шевченка, заборонені у Росії, далі “Про хліборобство”, “Про те, як земля наша стала не наша”, “Марія мату Isusova” і ін. Не залишав він тим часом і співробітництва в російських річниках і надрукував чимало творів що до етнографії і українського письменства у “Кіевской Старине”, “Вестнике Европы”, “Русском Богатстве”, “Русской Мысли”, а також по галицьких виданнях – “Світ”, “Товариш”, “Літературно-наукова бібліотека”.

1889 року М[ихайло] П[етрович] переїхав у Софію. Тут, крім творів щодо історії і фольклору, він написав багато статтів науково-публіцистичної вдачі, с котрих найголовніші: “Неполітична політика”, “Чудацькі думки”, “Листи на Наддніпрянську Україну”, статті с поводу москвофільства в Галичині. Сюди ж почасти належать – “Австро-руські спомини”, “Нові теорії науки релігії в Західній Європі”, “3 історії публічного виховання в сучасній Європі”, і сила популярних брошюр такої ж вдачі: “Шістсот літ швейцарської спілки”, “Іван Вікліф”, “Про заздрия богів”, “Рай і поступ”, “Братство людей божих” (про штундів) і багато інших.

До нашого завдання не належить характеристика його наукової діяльності; його наукових творів і значіння торкатись зовсім не будемо; ми не можемо також довго зупинитись навіть на його творах науково-публіцистичної вдачі. Це завдання не можливо нам виконати під цей час за для дуже багатьох причин.

Насмілимось зупинитись лиш на викладі і деяких його поглядів, котрі по своїй суті дуже важливі для з'ясування напрямку М[ихайла] П[етровича], яко політичного діяча і публіциста. Свої політичні переконання М[ихайло] П[етрович] висловлював не один раз в багатьох своїх статтях.

Ми маємо можливість зупинитись тільки на наведенні поглядів, висловлених в “Вільній Спілці”, одної з небагатьох брошюр, що маємо під руками коли складаємо цю замітку. “Вільна Спілка”, є проект уставу української політичної громади. У цьому творі М[ихайло] П[етрович] змагався свої політичні переконання прикласти до практичного життя. У передмові до своєї статті він ознаймує, що “Вільна Спілка” з'явилась як наслідок надспірої необхідності мати політико-соціяльну програму, котра б одповідала практичним умовам сегочасного стану Росії. Ця програма є продукт стільки як індивідуальної, скільки і колективної праці думки російської інтелігенції, котра мала розв'язати дуже важливі питання що до основ політичного переустрою Росії і найпотрібніших соціяльно-політичних реформ. Складаючи свій проект уставу М[ихайло] П[етрович] користувався між іншим міркуваннями людей з ріжних країн Росії, серед котрих були значні земські діячі, що приймали безпосердню участь у практично-

му житті. Він не мав на думці скласти всеросійську програму: його проєкт торкається України, або правильніш – країн, де живуть українці. На його думку, як всеросійська політична організація може з'явитись тільки як спілка краєвих організацій, так само і всеросійська програма буде наслідком сполучення краєвих програм. Він палко обстоював за організацією краєвих політичних громад, котрі б сполучились між собою маючи на меті сполученими силами досягти виконання своїх політичних вимогів. Назву “Вільна Спілка” він вважав за найбільш відповідаючу суті викладених у програмі вимогів, що мають чимало спільного із традиціями українського народу і що не раз вже визначались у українських політичних громадах, як “Общество соединенных славянъ [18]24–25 гг. ” і “Кирило-Мефодіевское братство” 40^х годов.

Яко мету свого твору “Вільна Спілка” М[ихайло] П[етрович] ставив бажання розворушити слухні елементи, що розкидано в різних сферах суспільного життя України і взагалі Росії, котрі б сполучившись виробили свою конешну програму, найбільш відповідаючу, на їх думку, існуючим умовам російського громадського життя, котру б вони і змагались виконати. Громада “вільна Спілка” на думку автора її, повинна мати на меті працювання за для політичного, економічного і культурного визволення і розвитку українського народу і чужинців, що живуть серед його; для чого і треба увіходити у тісні зносини с подібними ж громадськими групами інших народів, інтереси котрих так чи інакше спільні з інтересами українського народу.

Досягнення політичної волі складає найголовніше завдання “Спілки”, поступовий розвиток інших боків життя українського народу тісно зв'язується с першою. Не розбираючи поодиноких тез програми “Спілки”, режуюю їх в кількох словах. Тези ці загально-громадянські і національні. Права людини і громадянина, яко необхідна умова власного достоїнства і розвитку; автономія, яко основа для руху до соціальної справедливості і політична воля, яко засіб для повороту української нації у сім'ю націй культурних. Пропаганда федераційного або точніш краєвого устрою Росії не була в устах Д[рагоманова]ва новиною ні для москалів ні для українців. Костомаров, Щапов⁶ і інші пропагували краєвий устрій далеко раніш, спираючись на традиції і, начеб то, нахил руського народу до політичного ладу цієї вдачі, котрий силоміць знищила татарська кормига та політика московських царів. У початку шестидесятих років за доби реформ і пізніш у земських зібраннях і пресі де котрі висловлювались за розширення місцевої автономії. М[ихайло] П[етрович] сю ідею лиш розвив у подробицях, спираючись не на традиції руського народу, але на досвід європейських культурних народів. Розвиток і зміцнення місцевої автономії завше були залурукою сталости вільного розвитку людности. У справі політичної волі питання про особисті права і місцеву автономію важливіші питання про державно-заступовницьке правління. Безперечно, і особисті права і місцева автономія можуть бути цілком забезпечені тільки автономією держав-

ною при республіканській або хоч би конституційно-монархичній формі. Найважчу для людности приналежність нових самодержавних монархій складає бюрократизм, котрий можна усунути тільки широким розвитком місцевої автономії. Досвід політичної історії Швейцарії, Нідерландії і Північно-Американської Спільки – сторони, котрі можуть служити зразками політично-вільних державств на земній кулі, – показує, що завдяки автономії встигли розвинути права людини і громадянина, котрі згодом було систематизовано у різних штатах Північної Америки. Ідею цих прав перенесено в законодавництво Франції і інших держав Західної Європи. На жаль у Франції, як і в багатьох інших державах Європи, державна централізація з бюрократією встигла розвинути настільки, що звички її прищепились і до ліберального руху. Тим то одміна форм центрального уряду не мала впливу на устрій місцевої автономії. Тим то в єдиній і неподільній Французькій республіці нема тої місцевої автономії, тої волі особи, які існують навіть у монархичній Англії. Франція й досі з'являється прикладом доведеної до можливо високого ступня централізації. Централістичний парламентаризм у державах, що складаються з різних націй, з'явився новим засобом до насильства над природними правами і інтересами людности. Це можна бачити с прикладу Австро-Венгрії, де централістичний парламентаризм з бюрократією став засобом за для панування німців і угрів над славаянами і руминами та ляхів над українцями. Певно, дуже сумно було б, коли б ці вказівки історії політичної волі в різних сторонах пропали даремно за для Росії, тим більш, що багато умов її життя, починаючи з історії і традицій централізованої і національно-нетолерантної Московської держави викликають страх, що розвиток її політичних інститутів скоріше піде на кшталт французьких інститутів, ніж англо-американських. Тим то дуже потрібно, щоб масса суспільности систематично виховувалась передовими політичними діячами в ідеях, сприяючих місцевій автономії. Для політичного розвитку принаймні певної частини українського громадянства М[ихайло] П[етрович] з свого боку зробив чимало, як розслідуванням учень різних політичних груп у Росії, так і обмірковуванням важливіших подій політичного і громадянського життя Зах. Європи і Росії, з наведенням відповідних історичних прикладів. Питанню про політичну волю та автономію він присвятив також дуже докладну статтю – “Либерализмъ и Земство въ Россіи”, в котрій запрошує усіх передових людей шляхом пропаганди у пресі і громадянстві, петіцій і т. п. боронити і розвивати земську автономію, котра згодом мусить зробити велику послугу що до розвитку і зміцнення політичної волі у Росії.

Можна сперечатись про практичність запропонованого проекту статуту “Вільної Спільки” при сучасних умовах громадського життя у Росії, і подібна громада може з'явитись ще не швидко в Україні, що залежить од малого в порівнянні розвитку національної самосвідомости серед маси української інтелігенції. Адже ж завдання пропонованої громади є зібрати якомога більшу кількість членів, котрі б ясно розуміли її мету і потім, згідно

з умовами місця і часу, добрали б найкращих засобів для досягнення цих мет. Між поодинокими тезами М[ихайла] П[етровича] вартий єсть уваги погляд його на участь шкільної молоді у політичній боротьбі. Він повставав проти приваблення молоді та підбуджування її до завчасної громадсько-політичної діяльності, що у нас траплялось і трапляється досі. Кожний член громади повинен дбати, щоб у користній для громади справі зайняти найвидатнішу посаду. Крім змагання до умислового і морального поліпшення кожний якомога більше мусить дбати про знайомість із політичним, соціальним та культурним життям Зах. Європи і своєї батьківщини. Згубні наслідки малої знайомости українців та й москалів із Зах. Європою визначились і визначаються тепер у різних наших поступових напрямках, напр. змагання до переведення у життя соціально-демократичних ідеалів без попередньої установи політичної волі, різні мрії російського народовства, як консервативної так і революційної вдачі (ідеалізування розколу, селянської спілки, давніх і сучасних селянських ворохобень і ін.).

Коли навіть москалі знаходяться у несприяючих умовах для безпосереднього зазнайомлення із Зах. Європою і європейськими ідеями, то ще в далеко гірших умовах знаходяться щодо цього українці. Завдяки урядовій цензурі над школами і пресою, європейське світло пробивається на Україну через вікна, ролю котрих грають для Росії московські столиці, через що і затемнюється. Але й решта свого світла, переломляючись у російському кольорі європейські політичні і соціально-культурні ідеї пропонуються українцям jako ідеї щиро європейські і рідні по формі і подробицям свого розвитку. А позаяк між Україною і Московою зовсім нема тотожності, особливо в умовах і ознаках життя внутрішнього – у народнім побуті і вдачі, політичних традиціях і історичних завданнях їх і т. и., – то вище наведена пропозиція українцям політичних, соціальних і культурних ідей, вироблених у московських столицях, утворює навколо моральних очей навіть найбільш освіченої частини української суспільности довгий ряд марив, то неправдиво-космополітичної, то неправдиво-національної і народницької вдачі, напр[иклад] на Україні, як і взагалі у Росії, націоналізм схибає на шлях “московського славянофільства” з його православною вузкістю, космополітизм з’явився у формі “петербургського западництва” з його культом Петра Великого, себто поступу, що провадиться у життя військово-адміністраційними способами, радикалізм з’явився у формі нігілізма з його антикультурними пориваннями, соціалізм – у формі “народовольства” з його централізмом та темнотою понять про суть політичної волі – усе взагалі в кольорі настільки як неєвропейському, наскільки і неукраїнському.

Тим часом уся система громадського виховання і умови преси у Росії з XVII ст. гнуть туди, щоб обмежити знайомість освічених верств на Україні з цією країною та її людністю. Ось чому для українців переважно є необхідна потреба безпосереднього зазнайомлення з політичним, соціальним і культурним життям Зах. Європи і своєї батьківщини, бо інакше нам прийдеється задовольнятися проміннями світла, котрі вже пройшли крізь міцно

переломляючу московську призму. М[ихайло] П[етрович] ужив силу енергії і праці задля доказу тієї тези, що світло це не справжнє, але переломлене, що воно має прикмети специфічного виликоруського кольору і своїми нецілющими проміннями викликає не життя, а так якесь мізерне пробування. В додатку до “Вільної Спільки”, в “Исторической Польше и Великорусской демократии”, а особливо у статтях, надрукованих у Галичині, він часто повертає до цього питання, руйнуючи ілюзії, що утворено саме на ґрунті малої знайомости із історією зах. європейської культури. Щодо цього він зробив послугу не тільки нам, українцям: польські демократи і російські соціал-демократи і “народновольці” мали змогу контролювати свої переконання на підставі його статтів великої ваги. Можна думати, що та частина російських соціалістів-революціонерів, котра в протилежність “самотникам” має назву “западників”⁷ (або плехановців), одмінила свій погляд на значіння політичної волі задля соціально-економічного перебування громади, почасти під впливом критичних статтів М[ихайла] П[етровича], почасти під впливом більш докладної знайомости с політичним життям Зах. Європи. Такий вивід можна зробити із статті Плеханова “Социализм и политическая борьба”, в котрій цей останній повторяє багато міркувань, що не раз висловлював Д[рагоманов] на користь необхідности політичної волі для переведення у життя щиро-важливих соціально-економічних реформ. Але головна послуга М[ихайла] П[етровича] – це вплив на українців, що визначився через утворення радикальної партії, котра у Галичині зроста на наших власних очах, вийшла на політичну боротьбу яко самотійна група, котра побільшується дуже швидко. Одними з перших послідачів М[ихайла] П[етровича] були Франко і Павлик, тепер значні заступники партії. Обоє їх йому довелося витягти з москвофільського табору.

Треба зауважити, що перша знайомість М[ихайла] П[етровича] з Галичиною належить до того часу, коли засобів просвіти української громади було занадто обмаль, а умови розвитку дуже несприятливі. Це було у середині 70-х років. Галицька Русь, котру розбудив од віковичного сну революційний розрив німців, мад'ярів, і почасти поляків [18]48 р., знов заснула, заколисана солодкими піснями польської шляхти. В країні цій ще мали силу тенденціозні, начебто наукові теорії, як теорія Духинського⁸, що русини – це частина польської нації. Спольщені русини казали за себе, що вони “gente Rutheni, natione Poloni”.^a Але тим часом, як галицька освічена верства у своєму загалі не досягла ще національної самосвідомости, уже виявились два напрямки, котрі с часом все більш розходились у основному питанню про літературну мову. Австрійський уряд, котрий підтримував до [18]66 року русинів, проти поляків у Галичині; русинів і інших славян, а також румунів проти мад'ярів в Угорщині, після невдатного бою під Садовою⁹, примушений був згодитись на крайову автономію Австро-Угорици-

^a Українці польської національності (лат.),

ни, і через те, як висловлювались тоді в Австрії, віддав русинів на поталу полякам, славян і румунів на поталу мад'ярам, себто менш міцніших з культурного боку більш міцнішим, такий напрям політичного колеса дуже несприятливо народностям, що з культурного боку ще не зміцніли, а серед їх галицьким і угорським русинам. Неосвічена маса не могла поки що виступити яко міцний політичний чинник. Освічена верства, переважно духовенство, була невелика, шла в ріст і з політичного боку була неосвічена. Наслідком було те, що багатчі культурними і матеріальними засобами мад'яри і поляки захопили до своїх рук усю владу в автономних країнах і уживали усіх можливих способів, щоб експлуатувати на свою користь плебейські народності. Викинута із германської спілки і знесилена війнами та попередніми революціями, Австрія багатьом здавалась настільки немічною, що вважали навіть можливим поділ її між сусідами, тим більш, що в самій їй була безугавна боротьба народностей, як от в Чехії, Тиролі, Угорщині. Наведені чинники треба мати на увазі, коли станемо розбирати причини русофільства посеред австрійських славян і народження москвофільської партії у Галичині і Угорській Русі.

Пригнічені славяне ухватились за ідею спілки славян, але панславізм, як вони бачили, є неможливий при сучасних умовах, тим часом можна було сподіватись, що Росія завоює Австрію. Відомий Погодін¹⁰, таким побитом, найшов готовий ґрунт для провадження ідеї панрусизму, прикритого панславізмом і, як видно з листування з ним різних славянських діячів, він йшов назустріч їх бажанням. Організація серед русинів москвофільської партії належить до доби раніш [18]66 р.; цього ж року зорганізована вже група отверто виступила зі своїми тенденціями, яко культурно-політична партія, з того часу як Б. Дідицький¹¹ в "Слові"¹² ознайомив, що від Карпатів і до Камчатки – один руський народ і вчив "Как малорусину в один час выучитися по великорусски читати". По своїм культурно-політичним поглядам москвофілів того часу треба прилучити до клерикально-консервативного напрямку, котрий напрямок панує й досі серед старших репрезентантів цієї партії, але і їх супротивники – народовці 70-х років, хоча й були більш щирими демократами, не багато чим відрізнялись від москвофілів по поглядам культурно-політичним. Елемент клерикально-консервативний панував у масі народовців і поодинокі поступові¹³ одиниці зоставались непомітними у цій масі. В своїх "Австро-руських споминах" Д[рагоманов] подає чимало епізодів, котрі яскраво характеризують галицьких народовців того часу. Так, напр[иклад] о. Качала¹⁴, котрого один січовик рекомендував М[ихайлу] П[етровичу] яко батька Руси і с котрим радив "порозумітись" видав дві брошури: "Безпосередні вибори" і "Політика Русинів", що з'явилися яко додаток до органу народовців "Правда". В цих брошурах "батько Руси" прилучається до австро-польської федерально-клерикальної партії з її культурно-соціальною програмою до реставрації конкордату з Римом і опозиції не церковним шлюбом включно. Навіть молоді університетські студенти Віденської громади "Січ" не вільні були

від клерикалізму. Один з українських приятелів Д[рагомано]ва, що bliще зазнайомився з ціми студентами, перестерігав його, щоб він був обережним у розмові з січовиками про палу, Римську церкву, позаяк декотрі з них образились вільнодумними словами його про ці речі.

Орган народовців “Правда” 70-х років був в руках консервативної народовської фракції, котра не тільки не згоджувалась друковать ні одної статті, перенятої вільною критикою, але навіть коли помістивши після кількоразових нагадувань легенди, що прислано з України, зробила примітку, що православні попи дійсне заслугують народної сатири, але в ніякім разі галицькі уніятські. Костомаров, зазнайомившись із змістом “Правди”, знайшов, що Д[рагомано]в справедливо схарактеризував “недотепність та туподумство” проводирів цього органу (точні слова Костомарова). Схоластіка, що панувала серед тодішніх народовців, викликала з боку Д[рагомано]ва статтю: “Література російська, великоруська, українська і галицька”, в котрій він критично розбирав сучасну українську і народовську ортодоксію, вказував на її безгрунтовість при сучасних реальних потребах і умовах життя; те ж саме зробив з ортодоксією москвофільсько-панрусською і нарешті навів схему розвитку поступового українства на нових підвалинах. Ще в гіршому стані пробувала Угорська Русь. Людей з українською самосвідомістю зовсім не було. Купка москвофілів піддержувала свій єдиний орган, що мав зовсім невідповідну змістові назву “Світ”, в котрому поганим “язичієм” друковалась усяка реакційно-клерикальна нісенітниця.

Зазнайомившись зі станом речей Д[рагомано]в переконався тоді ж що дуже потрібно заснувати український орган, в котрому б виступало поступове українство ново-європейське, космополітичне по духові, національне по формі, і [18]76 р. він почав видавати “Громаду”. Тоді ж шляхом листування і особистих бесід з галицькою молоддю переважно з січовиками і студентами-галичанами в Берні, Женеві, він провадив свої ідеї і в купі з кількома товаришами заснував бібліотеку для “Січі” з українських і російських книжок. В зносинах з москвофільською молоддю, котра в Відні складала громадку “Русская Основа”¹⁵, він радив січовикам ставити питання виключно на ґрунт загально-європейського демократизму, вказуючи їм інші течії в Росії крім московсько-словянофільської течії поступово-демократичні і змагаючись закликати їх до такої ж праці на рідному їм ґрунті, позаяк для угорців і буковинців, що складали загаль “Русскої Основи” чужими були спеціальні козацько-українські традиції, і крім того вони вже наперед ворожо відносились до українофільства.

(Двоє молодих січовиків – Терлецький і Мелітон Бучинський¹⁶ скоро піддалились впливу пропаганди М[ихайла] П[етровича]. Перший, голова Січі, багато запоміг заснуванню бібліотеки в Січі і був значним агітатором серед молоді у Львові. До речі сказати, він перший в українській пресі писав про штунду¹⁷. Другий, між іншим, багато працював для зібрання етнографічних матеріалів, частина котрих увійшла у “Політичні пісні українського народу”, а частина дуркується тепер у “Життю і Слові”).

В “Громаді” однак з галичан був один лиш Павлик. Окрім впливу через Женевську “Громаду”, котра розбудувала критичну думку молоді, М[ихайло] П[етрович] не переставав шляхом листування підтримувати зносини, котрі мав раніш, і увіходити в нові. До його звертались незнайомі, переважно молодь, за з’ясуванням і вказівками с поводу ріжних питань громадського життя і науки і знаходили в йому найтеплішу участь і щире змагання запомогти своїми знаннями. Особливо мали вагу поради М[ихайла] П[етровича] за бурхливої доби панування “народновольчеських” ідей. Під той час українська молодь не могла задовольнитись консерватизмом старших українофілів, політична програма котрих була темна, а націоналізм, котрого вони не могли підтримати культурною і політичною доктриною, здавався молоді не потрібною для народу формалістикою, і вона кинулась в російський революційний рух, що обіщав незабаром панування народа, і свої обіцянки виставив в космополітичному світлі. Два співробітника “Громади” перейшли до табору українських радикалів від “народновольчества”, і є рація думати, не без непосреднього впливу Д[рагоман]ова.

Ми знаємо наслідки впливу Д[рагоман]ова на Галичину. Він визначився в організуванні радикальної партії, котра за 6 років свого існування має трох, здається, репрезентантів у Львівському сойму (тоді як москвофіли і народовці жадного?), з мінімальними матерьяльними засобами узявши гору під час виборів над усіма перешкодами з боку уряду, польської шляхти і своїх таки земляків. З’ясовується цей факт тим, що радикали встигли здобути собі віру і спочуття в народній масі, серед того саме елементу, котрий складає основу народности і на котрий М[ихайло] П[етрович] звертав повсякчасно увагу української інтелігенції, проповідуючи розвивання української літератури знизу – вгору. Радикали, що вважають своїм духовим батьком Д[рагоман]ова, зорганізували окрему партію [18]89 р., а року 90 заснували свій орган “Народ”. На заснування “Народу” Д[рагоман]ов дав 1000 крб., котрі йому доручив один українець. Про цей інцидент він розказує в своїх “Чудацьких думках”. На виставі в Парижі він зустрівся з “щирим” українцем, котрий вороже дихав на Д[рагоман]ова за його начебто москвофільство. Правда, сам цей українець не читав творів Д[рагоман]ова в москвофільському напрямку, але чув він відомих українських супротивників Д[рагоман]ова начеб то цей радить зректись розвитку української літератури і разом з тим хвалить все, що написано по російському.

Після щирої розмови цей українець переконався в зовсім іншій і з охотою дав йому 1000 карбованців для підтримання того літературного напрямку, до котрого належав М[ихайло] П[етрович]. Обвинувачення М[ихайла] П[етровича] в москвофільських тенденціях часто можна було подибати в часописі “Правда”¹⁸ і в товариствах близьких до керманичів цього органу. Це дивовижне обвинувачення можна з’ясувати вузько-партійним фанатизмом і нечесністю полеміки супротивників Д[рагоман]ова. До останнього часу М[ихайло] П[етрович] встоював за те, щоб українська інтелігенція непосредньо знайомилась з західно-європейским літературним і

суспільним життям. Про це ми вже говорили раніш. Ось напр[иклад] що він каже про це в “Чудацьких думках”: “Українське письменство доти не стане на міцні свої ноги, доки українські письменники не будуть доставати всесвітні образовані думки й почуття просто з Західної Європи, а не через Петербург і Москву” (“Чуд[ацькі] думки”, стор. 59).

Здається в цих словах ясно висловлена думка про необхідність мати свій критерій, щоб відділити правду від неправди в тих ідеях, котрі досягають нас після того, як їх пересіяно через царсько-руське православне сито. Шкода, що більшість українських письменників не може покористуватись цією порадою через малу знайомість їх з чужоземними мовами та ще й через те, що цензура переглядає також і ті закордонні видання, котрі допускають в Росію. Тому ж то ці письменники знаходяться в дуже прикрім стані і коли вони приймуть близько до серця пораду вузьких національників і русофобів, котрі запевняють, що в російській літературі нам нічого шукать, то такі письменники повинні будуть обмежитись на знайомості з дуже і дуже бідною не тільки кількістю, але ще більш якістю, українською літературою. Досить сказати, що М[ихайлові] П[етровичу] не один раз приходилось боронити вільність науки перед репрезентантами напрямку “Правди”. Дуже цікавий епізод про це знаходим ми в “Чудацьких думках”. Скоро після того, як знов почала виходить “Правда”, редактор її звернувся до М[ихайла] П[етровича] прохаючи його написати європейську наукову хроніку, і додавши до того, що українські читачі бажають націоналізму, а космополітизму і раціоналізму нелюбять. М[ихайло] П[етрович], збираючись писати про фольклор і нові праці по історії Ізраїля, прохав вказати йому, як написати про космополітично-антропологічний напрямок в етнографії, щоб не вразити національників, а також і про Ренана, щоби не увійти за раціоналіста. Відповіді він не одержав. “Правда” наумисне зреклась знайомити своїх читачів з новими напрямками в різних поділах європейської науки. Другий епізод такої ж вдачі був з “Зорею”. Коли зайшла річ про реорганізацію цієї часописі, М[ихайло] П[етрович] пропонував заснувати фольклорний відділ на європейський зразок, але впорядчики часописі відкинули цей проєкт. Таким робом відомий гурт галицько-українських національників з власної волі затримував зріст нашого письменства, запроваджуючи у себе реакцію. Так от через наведені причини, як то з одного боку через те, що українські народовські видання зостались позаду в науці, а з другого через те, що більшість української самосвідомої інтелігенції не знає чужоземних мов, М[ихайло] П[етрович] радив молодим українським письменникам шукати провідних ідей і взірців літературного смаку, а також наукових засобів скоріш у російських белетристів, навіть таких як от Успенсий¹⁹, Короленко²⁰ і у російських вчених, як Пипин, Веселовський²¹, Максим Ковалевський²², але не в творах сучасних українофілів, бо російська література в своїх кращих репрезентантах блище стоїть до сучасного європейського руху, ніж українська. За ці “еретичні” думки “правдяне” називали Д[рагомано]ва москвофілом і доводили, що він, начеб то радить

залишити українську літературу і хвалить усе, що написано по московському! До питання про обрусіння, котре вузькі українські національники приписували особистостям вдачі російської народности, М[ихайло] П[етрович] вертався не раз. За поміччю щирої наукової аргументації він доводив хибність такого погляду і усю шкідливість, коли встигнуть вкорінитись ці помильні думки. Він вказував на те, що не було і нема такої нації і національної держави, де не було б свого “обрусіння”, або навіть не зосталось слідів його і досі і що, значить, система подібна до обрусіння не єсть виключно ознака одної якої-небудь національності, а лиш певного суспільного строю, що відповідає певній добі розвитку народів. З надзвичайним умінням він знайомить з історією еволюції релігійних думок і державного строю, починаючи від найдавніших часів, показує, як централізм церковний вимагав однаїтности не тільки церковно-службової мови, але не допускав навіть жадних церковних книг на протонародній мові, як цей централізм в історії розвитку людности с часом змінився на автономізм і як подібну ж еволюцію перетерпів і терпить дежавний стрій.

В останні часи життя М[ихайла] П[етровича] українські видання дуже помітно посунулись наперед в своїй якості. З’являється “Літературно-наукова бібліотека”; “Наукова бібліотека” і накінець “Життя і слово”. В усіх цих виданнях М[ихайло] П[етрович] бере саму щирю участь, наповняючи разом с тим своїми статтями “Народ” і “Хлібороб”. Мені здається, що вплив Д[рагоман]ва виявлявся не тільки на його послідачах: менш фанатичні люде с противного табору все ж прислухувались до його голосу і як не цілком, то в значній мірі згоджувались з його доводами. До цих останніх належать напр[иклад] Кримський і Чайченко. Та й не дивно: нема ж бо такої сили, щоб стала проти сили переконуючих доводів! А особистостями таланту М[ихайла] П[етровича] з’ясовується той вплив, який він робив на усякого щиро думаючого читача. Надзвичайна логічність і здатність до концепції, ясно зрозуміле викладання навіть в питаннях щиро наукових, вдачні порівняння – усе це з широкою науковою освітою ставить Д[рагоман]ова поруч найзнакомитших публіцистів не тільки України.^a

“До чистої справи треба чистих рук” казав М[ихайло] П[етрович], і цей принцип характеризує його моральну вдачу і навіть вороги його не можуть нічого сказати проти чистоти тих мотивів, на котрі спиралась його діяльність.

Праці його приймались не однаково: одні зустрічали їх з радістю, другі з лайкою. Але це останне ніколи не бентежило М[ихайла] П[етровича]. “Щоб узяти верх в будучині, треба деякий час мати терпіння, щоб побути не в моді”, часто казав він вслід за Ренаном. Будем надіятись, що до цієї

---

^a Схожих з талану з М[ихайлом] П[етровичем] в сучасній руській публіцистиці, але меншої великості, нам здається, можна вважати одного Н. Михайловського. (Прим. автора).

будучини вже недалеко, що поступова течія разом з освітою візьмуть верх, загляне сонце і в наше вікно і тоді буде віддано йому по заслугі і слава великого українця перейде із роду в рід!

95 року

О. Сріблянський

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 101. Арк. 1–35. Рукопис. Оригінал.

№ 243

1895 р. – Повідомлення І. Франка
“Книжка про Драгоманова”

КНИЖКА ПРО ДРАГОМАНОВА

Цими днями вийшла з друкарні В. Манецького солідна книжка п[ід] н[азвою] “Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. Його ювілей, смерть, автобіографія і список творів”. З портретом небіжчика, склав і видав М[ихайло] Павлик, коштом українців. Львів. 1896. Це твір не однорідний, а тільки збірка найрізноманітніших промов, листів, телеграм і т. п., що сто-сується ювілею Драгоманова, який відбувся восени минулого року, а пізніше його смерті та похорону. Отже книжка ділиться на три основні частини:

1. Ювілей 30-літньої праці М. Драгоманова 1864–1894 (стор. 1–131);
2. Смерть і похорон Драгоманова (стор. 134–326) і
3. Автобіографія Драгоманова та бібліографія його творів, складена М. Павликом.

Розуміється, такий різнорідний матеріал не може претендувати на якусь більшу вартість, тим більше, що значна частина зібраних тут справ – це імпровізації, а не студії, вислови почуттів, а не результати досліджень і критичної праці. Тому то ця книжка має вартість більше як пам’ятка, як моментальна фотограія настроїв громадськості, а не як біографічний матеріал; тільки третя частина, в якій подані записки самого Драгоманова про своє життя, надає книжці в цьому плані більші ваги.

Оказіонально тільки причеплено до книжки без жодного зв’язку з особою Драгоманова звіт про віче, що відбулося у Львові в день його ювілею (стор. 3–23). У звіті ж про ювілей подається промова Павлика і д[окто]ра І. Франка, список подарунків надісланих Драгоманову з України, а далі довга низка адресів і вітальних листів з різних місцевостей України, від молоді і старших товаришів, а також від декількох російських емігрантів з Лондона і Парижа. Ті привітальні голоси з-під обуха російської поліції такі палкі і пройняті такими високими думками – це найцінніша частина книжки, що надає їй політичного значення під сучасну пору. Бо це не якісь штучні фабрикати, але справжні маніфестації більших або менших груп, де кожне слово було докладно передискутоване і є дійсним виразом поглядів і переконань тієї групи людей. Ті голоси – це одна маніфестація сучасної Украї-

ни, найкращий доказ, що, незважаючи на страшний гніт і деморалізацію, вільний дух український не завмер, що гарячі й розумні слова Драгоманова не падали на камінь.

Далі йде ряд телеграм з Галичини, промови учасників ювілею, сердечна і прекрасна в своїй простоті відповідь Драгоманова на ювілейні маніфестації, і врешті привітальні листи європейських учених А. Рамебанда, К. Морфілая, Й. Пітра, Л. Легера, М. Шіффа. Г. Паріса, Димитра Агури, Юрія Полівки, Генрика Цадурри – і відповідь Драгоманова на ці листи.

Друга, найбільша частина книжки – це звіт про похорон Драгоманова. Цінні і хвилюючі тут спогади студента болгарина Димитрова про останню лекцію Драгоманова в день його смерті, а також опис похорону, який подав проф[есор] Б. Мінзес. Прекрасні й сердечні надгробні промови ректора університету Агури, студента Димитрова, д[окто]ра Б. Мінзеса, Пастухова і д[окто]ра Білковського, далі написи на вінках, кондолеційні телеграми й листи, в тому числі від Степняка і Волховського з Лондона. Менший інтерес викликають некрологи, передруковані видавцем з різних руських і болгарських часописів; зате дуже цікаві гарячі листи й голоси української молоді з Чернігова та інших місцевостей України з приводу смерті Драгоманова. Автобіографічних нарисів знайшов же Павлик між паперами проф[есора] Драгоманова три і опублікував усі в своєму перекладі. Бібліографія творів Драгоманова, хоч неповна, охоплює 34 сторінки печатного друку. Такий короткий огляд змісту цієї книжки – незвичайної серед книжок такого типу, що становить документ великої вартості для оцінки такої могутньої і впливової особистості, якою без сумніву був М. Драгоманов.

Д[окто]р Іван Франко

Monitor. 1895. С. 4.;

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 102. Арк. 7. Вирізка з газети. Переклад з російської.

№ 244

1895 р., грудня 31 (1896 р., січня 12). –
Лист Л. Драгоманової до М. Павлика з приводу
передмови “До світла” та призначення пенсії
літературним фондом

12 Генваря 1896

Дорогий Павлику

Так довго не писала я вам, що вже не знаю з чого починать. Не писала ж я вам через те, що мені було страшно важко пережити ці праздники і

Новий рік ще важче через то, що торік в цей час ми були такі щасливі. М[ихайлові] П[етровичу] було якось то краще, він був веселий і ми, дурні, почули в собі, було, надію. Воно і тепер мені не легше, та вже не можна далі бути в такому стані – діло не стоїть і треба по силі робить, хоч і сили не дуже то знаходиться.

Перше що зробила – відіслала вам сьогодні ваши і Франка листи до М[ихайла] П[етровича], а також листи, писані до вас, котрі ви zostавили у нас їдучи из Ж[еневи]. Напишіть, коли дістанете їх. Объявленіє на книжки про М[ихайла] П[етровича] дістала, але ще не взяли їх з таможні – вона проклята аж на горі і не легко Раді добратися до неї. Але скоро заберемо, бо мені вже не терпиться, треба пороздавати їх.

Чи давали ви Франку читати передмову до “До світла”? Він мені писав, але не єдиним словом не згадав про неї, так як нічого не сказав, чи можу я перекладать його речи коли мені це буде треба. Може ви забули спитать його про це, хоч я й просила вас це зробити, бо инак[ше] не знаю як собі пояснить його мовчанне про те. Ви дайте непременно передмову Франкові, якщо не давали, і як прочита і схоче дещо добавить, то буду йому дуже вдячна. І болгарськи часописі просять мене дати їм про Франка і візьмуть тим з більшою охотою, коли передмова буде М[ихайла] П[етровича]. Мені здається, що Франко мусив би згодиться на те об чім я прошю, бо переклади завжди ширять звісність писателя. Хиба що пані Франкова сама хоче перекладать твори свого чоловіка, тоді треба прямо і казать.

Лист Морд[овця]¹ о котрім я писала вам, що вертаю, у мене. Дуже звиняюсь за свою неакуратність.

Литературний фонд² назначив мені пєсію в 300 р[ублів] в рік, починаю[чи] з 1го Ген[варя] 1896 [року] (а не 1000). Об цьому мене вже звістили, але грошей ще не прислали. Здається мені що це вірне діло і не знаю, чому Морд[овець] відноситься до нього з недовір'єм. А про то хто його знає, як воно там, може і справді, що нічого не вийде. Мені б було це дуже прикро, бо хоть гроші і зовсім невеликі – 25 руб[лів] в місяць (це найбільша сума, котру видає Фонд в формі пансіона), але мені і ці гроші стали б в пригоді і головно в них мені і моральна піддержка. Ну та побачим, як там воно буде.^а

Тепер про бібліотеку. Не можу розказать до чого мені прикра думка розстатися з бібліотекою, хоч я і добре знаю, що мені не втримати її. Яку ціну назначити за неї, теж не знаю – поражусь з каталогом в руках з людьми і напишу вам в другий раз.

Обіцяє мені тут один чоловік розібрать папери мабуть на тім тижні почнемо. Тоді вже одберу і листи всіх галичан. Записку М[ихайла] П[етровича] я знайшла, вона в паперах. Уг[орської] Русі не знайшла.

---

^а Перечитала виписку из листа Морд[овця] в вашем листі до мене і бачу, що я не розібрала. Він теж пише, що Лит[ературний] фонд дає мені пєсію (прим. автора листа).

Одповідь Морд[овця]: Не глядючи на великі старання, на те що М[ихайло] П[етрович] обертався до всіх до кого можна було, Віардо³ не дала нічого сенько і де вона все поділа – єдиний бог відає. А як ми були вліті 1894 року на селі коло Парижа, то їздили з М[ихайлом] П[етровичем] в Божіваль, де була вилла Віардо і хатка Тургенева, хотіли побачить місто, де Тург[енев] жив і вмер, але нас навіть не пустили наблизитись до тиєї хати, бо Віардо продала цю виллу з хаткою і там жили якісь французи – богачи, котрім неякого діла нема до пам'яти такого чоловіка і вони не любять, щоб їх безпокоїли. Постояли я з М[ихайлом] П[етрови]чем коло хати консьержки при вході, заплакали, М[ихайло] П[етрович] підняв каштан (діло було в кінці сентября) і дав мені: “на тобі – хай буде споминка, що ти була на тому місті, де ходив великий чоловік”. От тільки каштан і єсть у мене, більш нічого нема. Не пожаловала Віардо пам'яти такого чоловіка – хоч би хатку його не продала. Невже ж таки вона не мала з чого жить? Боже мій, боже мій! У мене серце розривається, коли подумаю що колись треба буде покинути ту хату, де мій дорогий жив і вмер! Оце зробила фотографію цієї хати – так одна сторона вийшла добре, а друга совсім не вийшла, а мені того не сказали в свій час, а тепер вже важко поправить, бо в цю хату знесено бібліотеку; як треба було одавать в найми хати другим людам. Гірко, да що маєш робить. Пишіть про себе, як то вам там. Всі кланяються.

Ваша щира Л. Драг[оманова]

ЦДА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 122–123. Автограф.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1896-1917

№ 245

1896 р., січня 18–20 (лютого 6–8). –
Лист Л. Драгоманової до М. Павлика,
в якому вона повідомляє, що під час упорядкування
паперів виявила близько 100 недрукованих
творів М. Драгоманова

18 Генваря 1896
6 февраля

Дорогий Павлику,

Тепер вже мабуть дістали ви мій лист і знаєте через що я не писала вам так довго. Хочеться мені сьогодні написати вам, бо і час є; также не зважусь одіслати вам цього листа докі не буду мати звістки од вас з вашої нової квартири. Оце напишу – лист буде готовий. Не вмію сказати вам як мені прикро все те, що ви пишете про себе – не подобаються мені дуже ваші головні болі і як його їм допомогти, коли чоловіку ледві, ледві стає грошей на життє. Посилаю вам 10 руб[лів] купити собі топлива, щоб хоч трохи більше в теплі перебути кінець зими, під кінець власне найтрудніше слабому організму боротися з цім холодом. Жалкую, що не можу післати вам більше. Та що робить!

Перед Празниками мені прислав чоловік Оли¹ 200 р[ублів]. Спасибі йому, а то б не знала з чим жити. Тільки ж і доси добре не можу допроситися на скільки часу мають бути ці гроші. Ні Оля ж, ні Леся мені нічого вже від давна не пишуть і я не знаю навіть, як вони там живуть, а не то що роблять або думають робить. Жалко мені дуже, що Будз[иновський]² так неясно довів звістку про видання творів М[ихайла] П[етровича] в Р[осії]. Про це мені ніхто нічого сенько не пише і не передає. Оце тепер думаю засісти до упорядкування паперів і листів Ваших і Франка знайшла знов здається стільки, коли не більше, як відіслала вам. З великим нетерпінням чекаю од вас звістки, як то ви їх дістанете, чи скоро?

Знайшла я деякі невеличкі праці М[ихайла] П[етровича] більш всякі листи до редакторів, котрі zostались неодісланими. Набереться їх мабуть до ста. Було б добре напечатать їх, як посмертні твори, на тіх мовах, як найдено. Та тільки, де його взять грошей і до кого з цім обернуться, кого це інтересує?

З будучого тижня приймуся за роботу, якщо сили стане, то мабуть скінчу за місяць.

20 Генваря.

Дістала ваш [лист] все ж таки з вашої старої квартири. З ціми стилями не знаєш ніколи як їх розуміть. Ви писали, що перебираєтесь 20-го я думала, що нового стилю. Тепер бачу що ні, то ж і посилаю вам лист на стару квартиру.

Ви не повірите як я зраділа звістці, що листи вже у вас. Така я була неспокоїна поки вони були в дорозі. Через кілька часу зново одішло вам що маю.

Гірко, страшно мені було гірко читати все те, що ви пишете про старого. Не до ладу поводився з вами і не можу його хвалить за це. Тільки ж може він вже не такий винен як ви собі думаете, хоч все ваше враження я добре розумію. Треба оглянуть все що він наробив об'єктивним оком. То може і з вашого боку знайдуться такі речі, котрі не могли довести до доброго кінця справу. Перш усього ви обоє були пригнічені стратою своєї опори М[ихайла] П[етровича]. Я знаю по собі як в такі часи чоловік не може володіти своїми чувствами, як може [...]^a

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 119-119 зв. Автограф.

№ 246

1896р., лютого 7(19). – Лист Л. Драгоманової до М. Павлика з повідомленням про надіслання некролога Михайла Драгоманова, надрукованого у “Світлині”

19 февраля 1896

Дорогий Павлику,

Дістала ваш лист, котрий ви мені писали в ліжку і дуже прикро мені, що не знаю, як же ваше здоров'є тепер. За послідний тиждень, після того, як я трошки одужала, у мене було досить клопоту, бо бідній Лиді¹ у страшенну негодку прийшось вибиратись з дому п[ані] Бельчевої. Насилу вона найшла собі квартиру, дуже дорогу і доволі погану, та й то добре. Впрочім, літом мабуть буде добре, бо єсть досить гарний садок. Лида ще досі не упорядковала своєї хати. Мика в мене живе і вони приходять і обідать і вечерять, хоч вони тепер не так то вже близько коло мене.

Окрім страшенного студу, вітру і снігу для Лиди вийшло дуже недобре при перебиранню, бо їх служниця дуже занедужала, прийшлось мені взяти її до себе. Дві ночі були дуже погані, я майже не спала, бо боялась за неї, але тепер вона зовсім одужала, дякуючи тому, що я не покладалась на неї,

^a Кінець листа відсутній.

а сама давала їй лікарства і сповнювала все, що казала їй робить докторка. Чую себе дуже втомленою, головню через те, що не встигла сама одійти добре від інфлюенції. А за цей послідній час скоїлось ще одно нещасте, котре дуже уразило нас з Радою – вмер професор французької мови у Висшій Школі Оден. Рада брала у нього уроки франц[узської] літератури. Вмер він через 12 днів, як його жінка родила, очевидячки простудившись в той день, як вона родила. Осталась вдова з двома дітьми і каже зараз же згадала про нас. Кажуть, що в своїому горі треба завше думать об тому, що є на світі ще гірші нещастя. Не розумію я цього, бо мені ще гірше стає од такої думки. Пішіть же мені скоріше. Я всі ваші листи дістаю. Сьогодні мені нова прикрость (не обходиться дня без чогось такого), хтось украв мою скриньку для листів, котра була повішена при входній двері на дворі. Страх мене бере, що служниця моя буде губить листи бо вони тут не мають ніякого поняття об тому, що то значить лист для людини. Рада, Лида, Ваня дуже вам кланяються. Теж всі наші знакомі. Від мене вклоніться вашій Мамі.

Ваша щира Л. Др[агоманова].

P. S. Посилаю вам некролог М[ихайла] П[етровича], котрий був напечатаний в “Світліні”. Мені принесли кілька одбиток і вам посилаю. Посилаю теж Франкові. Пришліть мені тепер передмову до “До світла”.

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 115–116. Автограф.

№ 247

1896 р., березня 6(18). – Лист Л. Драгоманової до М. Павлика з висловленням бажання, щоб бібліотека М. Драгоманова потрапила до Львова

Дорогий Павлику,

Вже скільки днів збираюсь писати вам, та все за чисткою хати не можна було засісти писать. Отже і тепер чую себе так втомлено, що ледві пишу, та бачу, що вже не можна далі відтягать одповіді, бо може що гірш втомлюсь. Оце ідуть ті празники. Хочеться, щоб Рада мала яку потіху і щоб коло неї було трохи чистіш, бо через зиму у нас набралось такого пороху, що вже цілий тиждень обтряхаю, чищу, мию, хоч і за поміччю служниці, а все більш сама і ще не кінець.

З одного боку це добре, бо в цій роботі забуваюсь трохи, бо втомлююсь дуже фізично, а то пахнуло весною і пахнуло на мене, що було торік і чого нема – йому ж у цю пору якраз стало було легше і яка я була щаслива тоді. Ох, Павлику, як гірко! Дивуюся тільки собі, як можно було пережити таке і ще жити. Кілька днів тому їздили ми з Радою до ЙОГО, посадили три дерева, упорядкували могилу, все легше знати, що вона там не закинута. Оце скоро знову поїдемо туди, обложимо її вінцями. На зиму ми остави-

ли тільки два і вони ні трішки ні попусувались, зовсім такі як були. Горенько моє, що далеко, що я не можу ходити туди пішки, фаєтони коштують дорого, тож мені і не можна часто бувати на самому мені дорогому в цій тепер для мене дорогій Болгарії. А ходити мені справді тепер важко, хоч я все таки перемагаю себе і кожний день вихожу та не більше як 10–15 минут похожу, та вже й треба вертатись. Та вже!

Дістала “Р[адикала]” і дуже дякую вам, що знайшла в ньому доклад про поминки Січовиків. Як же ж було можно не надрукувати їх! Для мене це було великою відрадою. Читала я і виплакалась як слід.

Ви мені пишете, щоб я назначила ціну за бібліотеку. Це трохи важко, але пан М. дивився мій каталог і каже що за неї найменш треба дістати 7500 фр[анків]. У мене 9 етажерок набитих книжками та в скринях є майже на три. Чи писала я вам, що професор фр[анцузької] мови Оден умер тут в февралі. Жінка його продала бібліотеку в В[ищу] Школу, просила 1000 фр[анків]. Книжок всього одна етажерка, між ними багато маленьких брошурок і В[ища] Школа дає їй 1200 фр[анків] сама. Кажуть, що і мою бібліотеку купили б з великою душею, як би я схотіла продати і не скривдили б мене, хоча – чи допомогти. Тільки для мене легше було б як би можно було б передати її у Львів. Та я ж не можу віддати її зовсім вже майже за ніщо, бо випадок такий як тепер буде не один раз в мойому життю. Оце іде весна, празники, для Ради треба то то, то друге, все дуже нужне, а я вже 2 місяця чекаю своїх грошей, котрі завше присилались у срок при матері. Празники ми ще перебудемо, а що буде далі, хто його знає, бо грошей є тільки на їду. Ця нужда не торкає мене, навіть потішає, бо за що мені буде добре жити, коли Його нема? Тільки от Рада при мені, а Зоря хоть і далеко від мене, а думка моя все з ним.

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 109–110. Автограф.

№ 248

1896 р., червень. – Промова Гумпльовича в перші роковини смерті М. Драгоманова

Браття Русини! Ми з приємністю прийшли на вашу вечірку, щоб поклонитися тіні Драгоманова поруч з Шевченком, Кулішем, Хмельницьким¹, одного з найвидатніших будителів національного почуття на Україні. Ми, поляки, стоїмо в першу чергу на національному ґрунті, тому добре розуміємо стремління руського народу. Бо ж із усіх слов'янських народів русини є найближчими братами для нас, поляків. Протягом декількох століть ми мали спільну картку історії, а часи, коли князі Острозькі², козацькі отамани (Дашкевич)³, Лянцкоронський⁴, Кунашевич⁵, Мазепа⁶ боролися, йшли рука в руку з польськими королями, боролися в одному таборі з Ходкевичем⁷ і Жулківським⁸, є найсвітлішими, а також вони є часами найбільшого

розквіту як Польщі так і Козаччини і України. Коли б згода і єдність, яка між ними панувала, втрималася, і надалі, були б може поляки і русини нині наймогутнішими народами в Європі. Але, саме для того, щоб до цього не допустити наші спільні вороги кинули між наших батьків кістку незгоди, викликали між ними криваві війни, які знищили Польщу і зазнали Січ і всю Козаччину, привели Польщу і Україну в ще гіршу неволю на користь і славу наших спільних ворогів — московських царів [...]»^a.

Як слушно зауважив відомий український народовець Куліш, пересварили наших батьків чужі люди, для яких доля України, Русі, та Польщі була байдужа, а яким ішлося тільки про свої особисті інтереси. Не можна заперечити, що фанатизм деяких пристрасних прихильників ієзуїтів викликав невдоволення на Русі, але треба пам'ятати, що ємісари грецьких патріархів з Константинополя безустанно сіяли незгоду між Польщею і Козаччиною. Досить згадати, як патріарх із Константинополя⁹ прилюдно вилаяв у Києві отамана Конашевича разом з приятелем до русинів і до козаків Володиславом IV¹⁰ “добув у братовбивчій боротьбі зброю проти побратимської Москви”. Але ж отаман Конашевич краще знав, хто є найближчим побратимом, а хто ворогом України і Русі, ніж патріарх грек, байдужий до всього, що слов'янське. Коли ж нині запитаємо, хто є найбільшим ворогом Русі та України, то кожний русин відчує це найкраще, що ним є той, хто найжорстокіше гробить найбільшу частину народу. Руський народ розділений тепер між трьома державами. Найбільша частина 15 мільйонів знаходиться під пануванням білого царя, який на батьківщині Драгоманова, Шевченка, Куліша забороняє друкувати українською мовою книжки і газети, так само, як у рідних містах Костюшки¹¹ і Міцкевича¹² забороняє розмовляти на вулицях по-польски, а литвинам забороняє на їх власній землі друкувати книжки литовською мовою. В Угорщині маємо 350. 000 русинів, вони мають право друкувати і розмовляти по-руськи і мають свободу заснування руських товариств, але їх насильно і так завзято мадяризують, що в Угорщині маємо багато місцевостей, на яких живе до 150. 000 людей “руської віри”, що вже не вміють ані слова по-руськи. Тільки в Галичині помічаємо сильний національний рух, який успішно розвивається. Виникають тут руські читальні, часописи руські, як гриби по дощі, і кожний безсторонній не може надивуватися, як руська молодь з малими засобами вміє стільки зробити для слави свого народу. А якщо в Галичині не одна слухна вимога ще не здійснена, то все одно руська молодь може пишатися своєю національною діяльністю, щодо пробудження національного почуття і політичної самосвідомості серед свого народу, руська молодь є справжнім зразком для польської молоді. Одне тільки маємо до вас прохання: пам'ятайте, що в польсько-руських відносинах багато шкодить те, що є зовні і серед троянських мурів, тому ми повинні забути про давні чвари, штучно викликані між нами чужими людьми і в першу чергу спільно

^a Два речення не прочитано.

боротися проти тих, хто однаково пригноблює молодь руську, польську і литовську в Києві, Харкові, Варшаві і Вільні, хто однаково ув'язнив народи України, як і Конгресівки та Литви. Тисячі українського, польського і литовського населення катують і морять голодом у в'язницях або замучують у сибірських копальнях. Пам'ятаймо ми собі, що хто не хоче брата за брата, одержить ворога за ворога. А братові треба не одно вибачити, навіть коли він робить помилку, що супроти ворога було б грішною слабкістю. В ім'я цих ідей терпіли сотні молоді української і польської під обухом спільного ворога. В ім'я тих ідей ми повинні згідно разом працювати на спільній демократичній платформі. В ім'я тих ідей я з запалом проголошую Хай живе Січ і вся Русь-Україна!

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 104. Арк. 22-24. Автограф. Переклад з польської.

№ 249

1896 р., червень. — Промова К. Бірецького в перші роковини смерті М. Драгоманова

Ми празнуем сьогодні одно з найбільших свят, які взагалі можливі для освідомленої частини народу: ми святкуем пам'ять найславнішого і найліпшого чоловіка якого видала по Шевченку наша вітчизна, ми віддаем ему належну пошану і признання.

Але спеціально для русько-українських радикалів має сей празник особливо урочистий характер. Тут ми маем пред собою не лише великого вченого і мислителя, ми поминаем нашого батька духовного, приятеля, провідника. І як тогди, коли на вість про смерть його ми прибиті таким страшним ударом захіталися, упали на духу, коли ми стратили тому певність в скорі і неминуче здійснення наших ідеалів і думок, яку дає кожній боєвій армії присутність досвідченого і певного проводиря, потішаючим і успокоюючим фактом для нас була тота загальна симпатія, яку висказала майже ціла Європа, а особливо Словянщина по поводу смерті Д[рагомано]ва; ми його преємники і наслідники побачили, що в змаганнях наших ми не є самітні, так і тепер, коли незасклеплена ще рана при свіжім спомині про нашу втрату на ново відкрилась, певного рода відрадою є ся обставина, що і молодіж, наші товариші дали нам нині своєю так численною присутністю доказ, що і їх симпатії лежать по нашій стороні, що й вони цінять пам'ять борця за поступ і волю. В першій ж однако мірі важним, бо торкається нас безпосередньо, є се, що наші рідні брати, бо ж сини тої самої матері — Руси-України, товариші Буковинці, котрі однако в своїх поглядах на Д[рагомано]ва і наші стремління казалось би стоять на противнім полюсі, взяли участь в нинішнім святі, що вони на наш зазив, так радо і щиро причинилися до звеличання нашого велитня. І мені припала честь від імени на-

шого товариства зложити їм за се сердечну подяку. Се для нас, як кажу, дуже важна подія. Я пригадую собі, коли ми перед недавна, бо ледве рік минув, обходили у Львові юбилей 30-ної літературної і наукової праці М. П. Дра[гомано]ва то не знайшовсь ні оден член, не кажу вже партії москвофільської, але таки народовської, котра так шумно проголошувала і проголошує фрази на темат любови і праці для України, котрий би вважав своїм обов'язком віддати честь заслугам і праці, а котрі свою солідарність в оскурности заманіфестували між інчим і тим, що на вечері устроєнім в честь юбілята не показавсь ані оден. А коли смерть сего мученика за ідею вкрила жалобою і смутком всі шляхотніші серця їх не переєднала.

Що ж отже спонукало людей, членів противної партії принципіально від нас різнячоїся до браття уділу в нинішнім торжестві, до оказання нам симпатії і співчуття проти оддіиченої традиції? Яка сила лежить в Д[раго-мано]ві, котра змогла немов магнес притягнути до себе два елементи, до тепер так собі противні? Я гадаю на се відполвідь легка. Если ми приглянемо життю М[ихайла] П[етровича], його працям, то побачимо, що вся діяльність наукова і літературна переповнена одною лише любовію, могутчою, ідеальною любовію до свого народа, до зневоленого мужика.

І що ж інчого як не тота велика любов до менчого брата знайшла відгомін в наших серцях, що ж інчого як не вона змусила нас забути бодай на хвилину про наші старі національні спори і призадуматись, чи не ліпше б було рішення сего засадничого питання, сего каменя предкновенія між нами позіставити незміним законам руководячим розвитком народів, а самому взятись до реального сповнення обов'язку взглядом свого народу, який лежить на кожній освіченій людині.

Якби таких в життю більше! Але і ця она коротка хвиля най позіставить в серцях наших ясний слід, най спомин про М[ихайла] П[етровича], того великого приятеля молодіжи “униженних і оскорблених” пригадає нам в хвилях, коли в буденнім життю пристрасти возьмуть над нами гору, наші правдиві обов'язки і цілі.

То ж слава вам товариші, що ви послухали голосу свого серця і я дякуючи вам ще раз за ваш уділ вношу тости в честь тов[ариства] “Буковина”¹.

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 104. Арк. 7–8. Рукопис. Оригінал.

№ 250

1896 р., червень. — Промова М. Кордуби¹
у першу річницю смерті М. Драгоманова

Брате Болгари!

Чоловік, котрого нині почитаєм Вам не чужий! Він і між Вами трудився, его ім'я записане і на картах розвою Болгарської культури. Між

нами з вами завжди заходили сердечні відносини. Русини і Болгари все ішли рука об руку на поли освіти. В давнину ви були нашими майстрами і вчителями — ви були тими посередниками, які нас зазнакомлювали з культурою візантійською. Опісля прийшли злидні на вашу голову. Ярмо турецьке далось вам подібно в знакі як нам напади турецькі. Лиш у вас і довше тревало, а гнет був тим небезпечнійший, що до него причинився гнет фанаріотів. Вороги ваші думали, що здусять нарід болгарський. Тогди ми знов подали вам помічну руку і наша Могиллянська академія в Києві виобразовала чимало ваших мужів. Тепер, коли обі народности вступили на нову дорогу розвою сердечні відносини не устали. Вот учений Дрінов² трудився на Україні — наш Драгоманів трудився у вас в Софії. Нашим найгорячишим бажанням було б щоби приязнь між нами і надальше остала, бо лише згода є запорукою нашого розвою. П'ю, на щасливу будуччину народу Болгарського “на здоров'я!”

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 104. Арк. 2–3. Автограф.

№ 251

1896 р., листопада 10(22). — Лист Л. Драгоманової до
М. Павлика про надіслання його листа
і про неможливість поки що публікувати її листи

22 ноября 1896

Дорогий мій Павлик

Оце розшукала ваш лист і відправила вам. Напишіть коли дістанете. Там же ви найдете франц[узьку] книжечку, котру при оказії прешліть Лесі. Глядіть з листами, друкуйте обержно, питаючи людей, щоб не вийшло неприємностей. Мені здається, що моїх листів краще до пори до времені не друкувать. Оце кілька день мені зовсім недобре – не знаю що воно вийде – може нічого, а може що і недобре, бо у нас тутка усяки епидемії. Трясе мене і голова болить, так що ледве пишу вам, та треба поки ще можу хоч як писать. Як то ви там. З цією зимою людям не дуже то кріпким біда. Рада держитись і робить страшенно.

Будьте ж здорові і пишіть.

Ваша Л. Д[рагоманова]

Чом таки не досилають мені ні “Житя і Слова” й нічого иншого?

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 96–96. Автограф.

1896 р., – Стаття Віссаріонова
 “Огляд літературної і політичної діяльності
 М. П. Драгоманова”

Огляд літературно-політичної діяльності М. П. Драгоманова^а.

1895 р. Україна понесла тяжку втрату: помер Михайло Петрович Драгоманов. В йому ліг в домовину один з самих щирих, самих самовідданих, і самих талановитих діячів, яких мала коли Україна. Багатством своїх умислових сил, своєю освіченістю, величністю своїх громадських ідеалів Драгоманів міг би бути окрасою будь-якого висококультурного європейського народу і для цього останнього втрата такого діяча була б дуже сумним фактом. А для українського народу, бідного, з різних причин, талановитими, самовідкинутими діячами втрата Драгоманова є велике нещастя. Невимовний сум обгортає душу, коли згадаєш, що Драгоманів умер в порі повного розвитку умислових сил, коли його рідний край міг сподіватись на довгі часи ще не одної глибоко навчаючої праці. Драгоманова безперечно повинно признати за дуже талановиту людину. Цьому він дав доказ як своїми щиро вченими роботами, так і публіцистичними творами, своїми памфлетами. На всьому, що виходило з під пера Драгоманова, лежав відбиток високого розуму, чи була то наукова розвідка, чи бігуча рецензія для часопису про гру артистів драматичної трупи, чи журнальна полемічна стаття. Його наукові знання були надзвичайно широкі і різнобочні; сфера чистої історії суспільно-громадських рухів, особливо за останні сторіччя, історія літератури, а найбільш народньої словесности – все це було найбільше йому до вподоби в його наукових працях і тут в цих широких межах знання він був компетентним суддею. Читаючи його твори, диву даєшся від його ерудіції: його ока не минали як і значні праці, так і дрібні звітски, що надруковано їх було в епархіальних відомостях, альманахах, маловідомих збірниках. Але його широкі наукові знання не були купою навалених одна на другу випадково придбаних речей. Др[агоманов] з надзвичайною умілостю і завше до речі черпав з свого багатого запасу потрібний йому матеріал, обертав в тіло і кров зібрані за довгий час в різних місцях замітки, відозви. З надзвичайним майстерством Др[агоманов] вживав в своїх розділах порівнюючо-історичного метода: цим методом він найкраще користувався в своїх політичних працях, присвячених національно-політичним питанням. Працьовитість Др[агоманова] рівнялась його умисловій здатності: він працював не складаючи рук. Найвидатніша діяльність його – це за часів Київського періоду його життя 1873–1875 рр. Викладаючи в університеті дуже серйозний курс лекцій стародавньої історії, Др[агоманов]

^а Промова, виголошена в одній українській громаді. (прим. автора).

разом з тим писав надзвичайно гарні статті для місцевої газети “Кієвській Телеграфъ”, був співробітником “Вестника Европы”, закордонних часописів: галицької “Правди”, “Rivista Europea”, “Revue critique”¹, “Ateneum”. Разом з тим у Києві він працював вкупі з В. Б. Антоновичом над дуже цінним твором “Исторические песни малорусскаго народа”, видав “Малорусские народные рассказы, легенды и преданія”, складав популярні книжечки по історії на українській мові, приймав участь в виробленню програми “Південно-західного відділу географічного товариства” для розслідування краю. Пригадуючи усю цю невсипучу діяльність, дивом дивуєшся, де чоловік знаходив для усього цього час. Таким щирим та енергійним робітником Др[агоманов] залишився увесь свій вік. З боку моральних засад Др[агоманов] визначається як чоловік, життя котрого може служити найкращим прикладом, навчаючим і другим. Щиро пройнятий високими громадськими ідеалами, Др[агоманов] не йшов на компроміси перш всього через те, що вимагав багато від самого себе: його моральні домагання були величні, чисті, як кришталь. Отже не дивно, що на Др[агоманова] в Києві повсталася з завзяттям вся кліка обскурантів і консерваторів, маючи на чолі Шульгина, Юзефовича, Гогоцького. Ця кліка зненавиділа Др[агоманова], як діяча прямого, рішучого, бездокірного; для цієї кліки Др[агоманов] був небезпечний власне ціми сторонами своєї особи. Отже ж ця талановита, благородна, енергійна людина усе своє життя зв’язала з ділом оборони прав українського народу на самостійний розвиток мови, літератури і своєї національної індивідуальності. У особі Др[агоманова] український народ вперше мав діяча, що цілком себе віддав на службу цьому народові, діяча, що проміняв блискучу кар’єру професора на повне клопоту та гризоти життя емігранта-агітатора. До Др[агоманова] суспільність в Росії звикла вважати українофільство за дочасну примху, яка могла приваблювати тільки молодіж шкільного віку, або вже що трохи краще, вбачала з боку людей дорослих якійсь дочасні екскурсії в минуле і в сучасне життя рідного краю, котрі начеб-то можна було виправдати почуттям до місця, де пройшли дитячі роки та прихильністю до рідного краю, або просто з причини більшого знання цієї сфери. Драгоманів вперше показав, що служіння українському народу може наповнити собою життя і видатніших, як з розуму, так і з суспільної посади людей, що ідея українська не є прикрита романтичним туманом політична мрія, котра счезає у дорослої людини, що ця ідея має в собі елементи, для розвитку котрих варто жити і працювати. З цього одного, як на нашу думку, складається вже величезна заслуга Др[агоманова], коли навіть не зачіпав питання про значіння його численних праць; цей особистий приклад Др[агоманова] має велику силу морального впливу на його земляків. Але ми вище сказали, Др[агоманів] був енергійний робітник; він лишив після себе силу друкованих праць. Річ тепер у тім, яку вдачу мають його твори, чому він їх присвятив, які мотиви панували у їх і керували напрямом його праць. — Насамперед не можна не зазначити, що у Драгоманові дивовижним робом сполучались дві стихії: з одного боку

широ ученої людини, а з другого – публіциста. Обидві ці стихії прокинулись у ньому рано – ще за студентства, і одночасно складали, так сказати, з себе основу духовної основи Др[агоманова] у протягу усього його життя. Його з неупередженою силою вабили до себе розвідки про походження та перехід народніх легенд, про первісну редакцію якої небудь думи, але з неменшою силою приваблювали його до себе питання про сучасне становище особи у Росії, а про взаємні відносини партій як серед українського народу, так само змежених з їм народів московського та польського. Д[рагоманів] був занадто жвавою та чулою людиною, через що й не міг обмежитися тільки кабінетною працею і єдине присвятитися науковим досліджуванням в улюбленій сфері. Гомін життя, стогін братів доносились до його робітні, і він, під впливом охопивших його почувань, одмінив вдачу праць, озброювався доступною йому зброєю – сатирою, памфлетом і цтемпелював їм ворога. Наукові праці Д[рагоман]ова мало належать до чистої історії, хоча він і викладав, яко професор, у Київському університеті історію стародавніх часів. С щиро історичних його праць вказати яко найбільше видатнішу, на його магістерську дисертацію “Вопросъ объ историческомъ изученіи Римской имперіи и Тацитъ”. Але с часів повороту с командировки за границю 1873 р., Др[агоманов] змінив вдачу своїх наукових занять: він з запалом почав студіювати народну поезію, головним робом українську, і це зробилось улюбленою сферою його наукових занять на дальші часи життя. Позаяк Др[агоманов] був переконаний у вазі порівнюючого історичного методу, він не міг, конечно, обмежитися на пильнуванні та розслідуванні народніх переказів, легенд, взагалі народньої поезії одного лиш українського народу: йому приходилось пильнувати становище питання про народню поезію у тому сьвітлі і розвитку, в яких воно стояло як в російській, так і в європейській літературах: італійській, французькій, німецькій. За найбільш важливу працю у цій сфері треба вважати “Историческіе песни малорусскаго народа”, видані їм укупі з Антоновичом у двох томах. Сюди не належать “Нові українські пісні про громадянські справи”, розвідка, видана Д[рагоманов]им за кордоном; потім “Політичні пісні українського народу”, “Малорусские народныя преданія и рассказы” видані у Києві. Розв'язуванню де-яких спеціальних питань про українські думи, оповідання присвячено статті Д[рагоманова] у “Київській Старині” (конечно не з його підписом), в деяких галицьких часописах. Іноді Д[рагоманов] звертав увагу на твори письменства українського, а також на загальні питання про становище української літератури та мови. Сюди належать, напр[иклад] його передмова до видання творів Федьковича, його “Література російська, великоруська, українська і галицька”, розвідка, видана у Львові на українській мові. Але, знов кажемо, Д[рагоманов] робив тільки дочасні екскурсії у сферу питань про становище українського письменства, про значіння того чи іншого письменника. І робив він це, головним робом, задля кращого з'ясування щиро політичних тем, котрі він розвивав. До наукових праць Д[рагоманова] треба залічити і те співробітницт-

во, котре він приклав до видання географії Росії Реклю після його записин. Завдяки Др[агоманову] нарис Наддніпров'я у географії Реклю з'явився дуже докладним. Але, либонь, з більшою підставою український народ може вважати Д[рагоманова] за свого найталановитішого публіциста та політичного письменника. Дійсне, скількість праць, що написав Д[рагоманов] на політичні теми, величезна; мають ці праці розмаїту вдачу: подибуються цілі чи малі дисертації, як напр[иклад], "Историческая Польша і великорусская демократія", а часом компактні, хоча й невеличкі огляди, як напр[иклад], видані французькою мовою "La littérature Ukrainienne proscritee par le gouvernement russe" бо найчастіше невеличкі памфлети, як напр[иклад], "Турки внутренніе и внешніе", "Внутреннее рабство и война за освобождение" і багато інших. У своїх політичних творах Д[рагоманов] нерідко з'являється яко загально-руський письменник. І торкається до питань про загальне становище речей у Росії. І це цілком зрозуміло. Україна є частина Росії, її доля тісно зв'язана з долею цілої держави. Загальна система відбивається необхідно на стані речей у частині держави. У творах, що присвячено обговорюванню загального ладу у Росії, Д[рагоманов] повстає з гарячим протестом проти цілковитого занедбання основних підвалин європейського суспільного життя. Яскраво малюючи панування цілком азійської деспотичної системи державного правування, не вважаючи на європейські форми, Д[рагоманов] з завзятістю виголошував яко гасло для всіх, хто змагається знищити у Росії існуючий лад, – за панування політичної свободи на той кшталт, як от вироблено на Заході Європи, себто волі слова, волі сумління, волі особи і зібрань. Цім питанням присвячено такі дуже талановиті памфлети, як-от "Турки внутренніе и внешніе", "За что старика обидели", та деякі інші. Але більшість політичних творів Д[рагоманова] присвячено розслідуванням питань, що малюють стан українського народу, його літератури і мови. Коли уважно пильнувати оці усі дуже розмаїті щодо обсягу і вдачі твори Д[рагоманова], то не можна не зауважити в їх одній пануючої ідеї. Мимохідь почувується, що усі змагання Д[рагоманова] прямували до одного: з'ясування основних пунктів політичного світогляду, вироблення ясної політично-національної програми, котра б заснована була на пильнуванні минулого життя народу та сучасних вимогів європейської культури. Щиро сердечною думкою Др[агоманова] було заснування серед українського народу такої політичної партії, котра б з'ясувавши собі основні принципи, міцно їх трималась, уміла б дуже добре одріжняти своїх ворогів від спільників, котра б тямилася орієнтуватись у цій мішанині міжплеменних відносин, у які поставлено ходом історії український народ, з одного боку, а поляків та москалів, з другого. Др[агоманов] думав, що український народ по своїм змаганням, сердечним ідеалам мало чим відрізняється від європейського культурного громадянства, але ці змагання українського народу напівсвідомі, так сказати, мають вдачу інстинктів. Якби, на думку Др[агоманова], серед українського народу виробилась така інтелігенція, котра перейнялась би симпатіями і змаганнями свого народу і взаміну дала б

йому силу знання, наукові результати, котрі вона здобула, то можна було б бути певним, що народ цей правильно розвиватиметься в захованню усіх особистостей його вдачі. Тай самий розвиток народу при таких умовах посував би ся скоріше, бо не було б руху манівцями, безперестанного ухилення в бік. Але Др[агоманов] не міг не бачити, що взагалі українська інтелігенція не має вдачі політичної партії свого народу. Інтелігентні українці з'являються то перевертнями чи то польськими, чи московськими, то кохаються в романтичних мріях про відродження стародавніх форм козащини, то йдуть поруч з відомими гасителями усякого поступу. Тим то Др[агоманов] вважав за пекучу потребу заснування на Україні своєї народної на євроейський кшталт осьвіченої інтелігенції. На цю роботу і власне ту її частину, котра торкалась вироблення для цієї інтелігенції ясної політичної програми, Др[агоманов] прийняв на себе, з енергією працюючи над цим усе своє життя, і, можемо сміло сказати, виконав цю працю янайкраще. Як на найліпший доказ цього ми можемо вказати на появу серед галицького громадянства демократичної, з європейською основою партії; найбільш значні діячі цієї партії, як от Франко, Павлик і ин., цілком виховані під впливом Драгоманова. С цього, на нашу думку, складається вся вага діяльності Др[агоманова]; як політичного письменника і агітатора; в цьому ж також і найголовніша його заслуга. Ми повинні вказать ще на одну властивість Др[агоманова] – Др[агоманів] перший зробив з питання про безправний стан українського народу і його літератури питання для європейської суспільності і до неї, обороняючи права українського народу, він апелював, як до безстороннього судді. У цьому напрямку найбільш відомий його доклад, що його прочитав Тургенев на міжнародному літературному конгресі в Парижу 1878 р., під назвою “La litterature puoscibée par le gouvernement Ukrainienné russe”. Та й в інших працях, писаних по італьянському та французькому, Др[агоманов] змагався зазнайти європейську суспільність зі становищем українського народу, залучити її до оборони прав цього народу. Ніхто не робив цього раніше Др[агоман]ова. Не знаємо, чи буде хто вести і далі після його цю благородну місію.

І от цієї багато обдарованої людини, цього благороднішого діяча, найщирішого сина свого народу, на превеликий жаль не стало.

96 року.

Віссаріонів.

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 99. Арк. 1-3. Автограф.

1897 р., січня 23 (лютого). – Лист Л. Драгоманової до М. Павлика з висловлюванням задоволення, з приводу того, що НТШ має намір видати фольклорні твори М. Драгоманова

Дорогий Павлику,

Дістала ваш лист і поспішаюсь одповісти. Це найкраще діло, якщо Тов[ариство] имени Шевч[енка] береться видавати фольклористичні праці М[ихайла] П[етровича]. Мене це дуже тішить, аби довели це діло до кінця. Умов ніяких не можу ставити, бо не знаю як стоять діла в Товаристві; я надіюсь, що ви і пан Груш[евський]¹ боронете мої і дітей інтереси і зробете якнайкраще для нас.

От що до того, щоб я дістала вам Його праці, які єсть, то це діло дуже важке тепер. Всі ці праці у Івана, а у їх бідних ціла біда. У Софії тепер епедемия дифтериту і бідна моя Лида дістала його оце третій день. Мене завіряють докторі, що форма легка і що вона одужає, але що я переносу не бачучи на свої очі як там іде болінь, то вже не можу і сказати вам. Ледві волочу ноги, а тут треба глядіть онука – я взяла його до себе і він якраз перед цім був хорий і потребує пильного догляду. То вже не знаю, коли доберусь до Івана, бо поки Лида зовсім стане здоровою і поки мине срок коли можно буде піти до їх, поки зроблять дизенфекцію – вже не знаю скільки пройде часу. А тут ще сама незнаючи чи встою, бо цю зиму, майже не проходило ни одного дня, щоб я не мала прикростей, да ще не аби яких. Ну да вже “якось то буде”, а Ви там робіть, що можете.

Чому ви не написали чім хвора ваша мама. Уклоніться їй від мене і скажіть, що я бажаю їй од всього серця скорого одуження.

Глядіть держіться ви як мога. Рада вам кланяється, теж пані і панна К. Бувайте здорові. Ваша щира Л. Д[рагоманова]

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 154–155. Автограф.

1897 р., березня 30 (квітня 11). –
Донесення Київського ГЖУ О. Ігнат'єву
про студента університету св. Володимира
С. Науменка¹

Таємно

Милостивий пане графе Олексію Павловичу. На пропозицію вашого сіятельства, викладену у листі і вашому від 29 березня за № 3742, стосовно

студента університету Св. Володимира Сергія Науменка, маю честь викласти таке: у справах дорученого мені жандармського управління маю № 3742 відомості, що увійшли в друковане зведення вказівок, даних деякими з колишніх арештованих у справі державних злочинів, яке зведення віддруковане особливою за таємною вказівкою з дозволу вищої адміністративної влади.

У цьому зведенні вказівок, між іншим викладені такі відомості: на чолі організації українофілів-соціалістів у м. Києві стояла рада, що мала назву “Громада” (мирський схід), рада складалася з Драгоманова (колишнього емігранта) й 22-х інших осіб, членів, поименно названих, у числі цих членів ради були: учитель Київської 2-ї гімназії Володимир Павлів Науменко й дворянин Михайло Петрів Старицький² (дочка котрого заарештована за участь у заворушеннях 18 і 19 березня)³. Дії та діяльність учителя Науменка характеризуються такими вказівками: Науменко брав участь, як у зібраннях “Громади”, так й у грошових допомогах особам революційного середовища, а також на створення Чигиринського бунту, в якому головними учасниками були відомі видатні революційні, активні агітатори Стефанович, Дейч⁴, Бохановський⁵, втікачі з київської в’язниці й перші двоє затримані, а Бохановський й донині емігрує. Чигиринська – відома справа, в якій було притягнуто до звинувачення до тисячі душ селян, які були озброєні піками й поміж якими були розповсюджені підроблені золоті грамоти, селяни приймали присягу, для чого прибували до Києва, революціонерами й приводились до присяги, причому цілували хрест і євангеліє. Понад те, той же вчитель Науменко підтримував роки емігранта Драгоманова й засновану останнім у Женеві революційну друкарню, у квартирі Науменка зберігалися видання злочинного характеру. Потім у наступні роки вчитель Науменко згубно впливав взагалі на учнівську молодь і студентів, які збиралися в нього на квартирі, що було встановлено таємним спостереженням і про що велося листування з Департаментом поліції кілька років тому назад.

У такій же родині й при такому батьку, що має за собою багато минулого революційного, ріс і виховувався студент Сергій Науменко, який, як мені позитивно відомо, нині є “курсним старостою” на юридичному факультеті.

Мені позитивно відомо, що за вимогою таємного радника Кедрова, перебуваючи у відрядженні за розпорядженням п[ана] міністра народної освіти у м. Києві, інспектор студентів Жук вніс до таємного списку в число старост студента Сергія Науменка, за якого підняв потім клопотання, відносячи його до відмінних і надійних студентів, дякуючи тому тільки, що батько студента Науменка представляє старого й близького його знайомого.

З таємних джерел цілком точно відомо, що “курсні старости” у Київському університеті становлять із себе провідників на курсах факультета усіх розпоряджень і оголошень, вихідних з Союзної Ради, та інакше й бути не може, що увесь склад Союзної Ради обставляється великою таємницею

і член Союзної Ради ніколи не прийме на себе сміливість виявити свою особу передачею не знайомому йому студенту розпоряджень і оголошень Союзної Ради, а тому для виконання подібних доручень являються “надійними” – курсові старости, які, виконуючи окремі функції Союзної Ради, через товариські відносини, дружби, по неволі беруть і приймають на себе виконання подібних доручень і водночас не є членами Союзної Ради і не являються активними її діячами, а лише виконавцями. До числа останніх я відношу й студента Сергія Науменка, якого особисто тепер знаю й характеризую його по совісті таким: він не є революційним діячем у повному розумінні й значенні слова, представляє безумовно вихованого і добре вихованого молодого чоловіка, не небезпечного за своєю діяльністю й не настільки шкідливого за спрямуванням і впливом на інших, наскільки є студенти, внесені мною під № 4, при цьому студент Сергій Науменко – м’якого від природи характеру й благодушного. У провину студентові Сергію Науменку ж поставити те, що він взяв на себе виконання обов’язків курсового старости свідомо і не міг усвідомлювати, що йому доведеться виконувати відомі доручення Союзної Ради і виконуючи їх безсумнівно, чим і не може не накликати на себе підозру в належності до тієї Союзної Ради. До числа відмінних цілком студентів, я студента Науменка – не віднесу, але не дозволю собі віднести його до числа небезпечних і особливо шкідливих і впливових.

Ось причини, за якими я студента Науменка не вніс до розряду 65 студентів.

Старицький Михайло займався сухарною справою під час останньої війни з Туреччиною, й дружина його уроджена Лисенко, тримала виховний заклад, у вигляді пансіону для дівчат; у родині Старицьких 1878 р. був зроблений обшук у справі вбивства ад’ютанта ввіреного мені управління штаб-ротмістра барона Гейкінга з приводу залишеної вбивцею на місці злочину носової хусточки, на якій виявилася мітка подібна до мітки на білизні дітей Старицьких. Старицький мав близьку участь у справі товариства “стара громада” у Києві й перекладав на малоросійську мову різні революційні твори.

Окрім агентурних, але достовірних відомостей, у мене не має інших вказівок на те, що студент Сидоров є головою Союзної Ради земляцтва місцевого університету.

Прийміть, милостивий пане, запевнення в цілковитій пошані й відданості, вашого сіятельства покірний слуга В[...]]^a [Мишський]

До відома,

Поміта: Його сіятельству графу О. Ігнатьєву.

ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 847. Спр. 21. Арк. 104–107. Рукопис. Оригінал. Переклад з російської.

^a Підпис не прочитано. – [генерал-майор, начальник Київського ГЖУ].

1897 р., травня 19(31). – Лист Л. Драгоманової
до М. Павлика із висловленням своїх думок
щодо видання фольклорних праць
Михайла Драгоманова

Дорогий Павлику,

Ваші послідній лист, як і все тепер у мене, не дав мені радисті. Що маєш робить? Бачу як важко нам з Вами у всьому, що задумаєш робить. Не знаю, як Ви зможете добути фольклорні праці М[ихайла] П[етровича] розкидані по європейським фольклорним виданням. У мене нема їх зібраних в одно. Я переглянула все і тільки найшла відбитки из “К[иевской] Ст[арини]”. Чи посилять Вам їх? У Львові мабуть єсть “К[иевская] Ст[арина]” за всі роки. Єсть у мене, хоч і не повно “Melusine”, “Traditions populaires” так же от не знаю добре де вони лежать, а шукать це діло без помочі фізичної не зробить мені, бо книжки заставлені і добратися до їх я сама з служницею не можу. На поміч Іванову надіятися нічого, бо він і од своєї роботи, страх мені, що одуріє. Я його по цілим місяцям не бачу. Поки що треба робить так: болгарські праці дадуть так багато матеріалу, що на добрий час стане їх для друку, а там, може, і я потроху доберусь до “Melusine” і “Traditions populaires”.

Але того не чекаючи, треба Вам обернутись до Вовка через Пані Голштейн¹ – вона мабуть знає його адрес, і просити, щоб він взяв на себе роботу переглянуть видання і добути потрібні номери. Ви напишіть пані Голштейн і извиніться за те, що обертаєтесь через неї до Вовка. Я теж напишу йому. На редакторів не мож мати ніякої надії – не будуть вони тратити часу для нас. Обміркований Вами плян фолькл[орних] праць М[ихайла] П[етровича] од того, що ви почнете з послідних його праць притерпить, але що ж нам бідним (в літературному змислу цього слова) робить. Як маєш гроши, тоді бува друга річ. Добре і дуже добре буде вже то, коли будемо мати можливість надрукувати все, а хронологію можно буде провести вкінці в указанії. От так то, дорогий мій!

Вже більше місяця у нас льють непрестанні дощі. Велика біда чекає бідну Болгарію. Сум і жаль бере і за їх. Пишу вам, а воно льє, як із відра. Ще більш гнете мою душу, а у неї і свого і чужого горя така бездна, що готова розірватися. Не маю звісток од Лесі – вона ж була усю зиму страшенно хвора. Після того, як я дістала звістку од неї, що Галя пропала під локомотивом я нічого не знаю, що з нею. Галя була її найближча людина.² У К. теж таке горе, що не знаєш чим допомогти. Єдин Мінцес мене держе на світі – ходе до мене не єдин раз на день подивитися, що зи мною. Дяковати богу, що Раді ліпше вона ходить в школу, а лечитися не перестає, та я збираю усі сили, щоб годувати її краще, бо через тиждень знову екзамени. Та ще

мені велике щастя в тому, що Зоря здоров, учитьсЯ доста добре і пишуть мені, що хлопець він порядний. А от чи побачу його цей рік, ще досі не знаю, бо дорога коштує багато, а ми тут за Радину болізнЬ вийшли і з свого бюджету. Взагалі цей рік подавав мені багато надії – але пока як і подобає, обертається в мрію.

Про ціну бібліотеці добре не знаю. Тут єсть на місто М[ихайла] П[єтро-вича] чоловік, котрий компетентний назначити їй ціну. Я його об цьому прохала, він обіцяв, але досі не зробив. Як буду знати напишу. Як почну писати вам, то едно тільки знаю лементовати. Так адже і з бібліотекою. Знаєте яка вона мені дорога і як би я бажала або пристроїти її добре, щоб вона не пропала, або задержати для сина – він, бідний, майже не знав впливу на нього батька. Тепер треба, щоб на Софію напали криси. У кухні і по коридорах аж страшно вночі. Беру міри і досі ще не чую їх по книгах, а все серце не на місці. Мати мені казала, що старі люди говорять, що коли миші або криси ідуть стадами, це перед голодом і це має резон, бо хто ж, як не вода, котра заливає ниви, гоне крис в город, в подвали, а відтіля в верхні етажі? “Якось то буде! Якось то буде”

Чим гірш мені става, тим більш я топлю своє горе в малюванні, може до чогось дойду. Була тут вистава. Іван силою взяв мої картини. Була критика. Казали і про мене. Дивуються, як за еден рік можно дойти до такого. Кажуть, як би була десять років тому почала, може б була знаменитостю. Не вернеш вже того, а хоч би потроху можно було б зароблять. Та й то мабуть мрія.

Ну бувайте здорові і держитесь. Ви все таки сильніший од мене духом і полізнійший для роботи.

Ваша Л. Д[рагоманов]а

Сердешний поклін вашій матери.

9-го дістала Ваш послідний лист. Їхати до Вас не можу. Якби могла, то вже б була у вас. У мене таке все поплутано, що вже не маю голови розплутувать, бо куди не кину, у всіх дрібницях таке, що потребує сили не тільки духовної, але і физичної – не маю ні того, ні другого. По ночам не сплю, а от цілий день як дурна хожу. Я маю відбитки, як казала вище деяких праць, поміщених в “К[иевской] С[тарине]”, то ж і пошлю Вам. Тільки ви мені вернете їх, бо я і так мало шо маю из Його праць. Лида поїде не на Львів, бо через Одесу далеко дешевше. Може і Рада поїде з нею. Для цієї послідньої дуже треба і подправиться і світу побачити. Пишіть.

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 144–146. Автограф.

№ 256

1896 р., жовтня 16(30). – З опису літератури,
вилученої під час обшуку в М. Розенбаума
в Одесі

Опис друкованих видань,
злочинного змісту, виявлених схованими
у чемоданах у Менделя Розенбаума
на 18 жовтня 1898 р. на ст.
Границя

6. Письмо Н. И. Костомарова к издателю “Колокола”. Издание “Громади”. Женева 1895 г.

ЦДІА України у Києві. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 623. Арк. 5. Рукопис. Оригінал.

№ 257

1900 р., – З праці А. Цегельського¹
“Русь-Україна і Московщина” про М. Драгоманова

“Михайло Драгоманів прислужився дуже нашому народові тим, що звернув в своїх письмах увагу нашої інтелігенції на простий нарід і на його кривди, казав, то український нарід – це нарід робучих людей: хлопів і робітників, та взивав інтелігентних українців, щоби вони помагали простому народові скинути з себе ярмо польських і московських панів.

Тож і молоді українці стали за прикладом Драгоманова голосити, що треба нам змагати до того, щоб створити незалежну українську державу, де би наш робучий народ, то є хлопи і робітники, мали всю управу і всю владу в своїх руках, та де би всі люди були рівні і не було би старшуння та визиску від них через багатих”.

Цегельський Лонгин. Русь-Україна і Московщина (Львів). 1900. С. 86–87; *Степан Ріпецький.* Михайло Драгоманів в опінії визначних українських громадян. Нью-Йорк. Дітройт. 1967. С. 40.

№ 258

1900 р.,- З праці Л. Цегельського
“Всесвітній соціальний рух і українська
національна справа” про М. Драгоманова

Два найбільші сини нашого народу в цьому столітті: Шевченко і Драгоманів – перший своїм мужицьким, своїм великим серцем, другий незрівняним розумом і бистрим умом, віднайшли дорогу до визволення

України, відкрили шлях, яким йдучи дійде український народ не тільки до політичної незалежності, як нація, але й до соціальної рівності та певного культурно-економічного розвитку.

Чий же поетом був Тарас Шевченко, як не мужицької України? Яка нота звентла в його піснях, як не плач та стогін і грізні погрози поневоле-них мас українського мужицтва? Яку програму ставить Драгоманів українській нації, як не програму соціальної боротьби за права робучого люду проти чужинецьких чи своїх визискувачів? Хто ж для нього Україна, як не ця поневолена маса рідного народу? Якою він бачить в майбутньому українську націю, як не вольною нацією робучих та на себе працюючих, рівних людей? Шевченко і Драгоманів розв'язали питання, кудю мають іти змагання української нації. Оба вони зрозуміли і передаючи це нащадкам, то українська національна справа – це соціальна справа українського демосу.

“Всесвітній соціальний рух і українська національна справа”, “Молода Україна” Львів, 1900, ч. 6. С. 209,210; *Степан Ріпецький*. Михайло Драгоманів в опінії визначних українських громадян. – Нью-Йорк. Дітройт. – 1967. – С. 39–40.

№ 259

1901 р., лютого 20(березня 4). – Повідомлення
Держдепартаменту поліції начальникові
Київського ГЖУ про підтримання стосунків
Л. Шишманової (Драгоманової) з І. Трушем

Цілком таємно

Панові начальнику Київського губернського жандармського управління. У департаменті поліції отримані агентурні вказівки, що мешкаюча в Софії, Болгарії, дочка померлого емігранта Драгоманова – Лідія Шишманова підтримує стосунки з якимось І. Трушем, котрий 16 грудня поточного року відправив їй листа малоросійською мовою з повідомленням, що він щойно прибув із Києва до міста Львова, де пропонує влаштувати виставку своїх картин. Далі автор повідомляє, що він увійшов у стосунки з місцевим польським товариством (можливо “Львівське товариство польської молоді”), членами якого він передав відомості про Київ і українців.

З огляду на це Департамент поліції має честь просити ваше превосходительство з'ясувати особу, діяльність і стосунки названого І. Труша, про слідуюче повідомити. Директор (підпис)

Чиновник для особливих доручень (підпис)

ЦДІА України у Києві. Ф. 274. Оп. I. Спр. 590. Арк. 62–63зв. Машинопис. Оригінал. Переклад з російської.

1901 р., березня 22 (квітня 3). –
Лист Л. Шишманової з Софії до М. Павлика
у Львові про публікацію листів
М. Драгоманова до О. Кониського

Дорогий Павлик

Оце вчора получили ми томик “Переписки” і я читаю його та читаю. І хочь і дуже мені тяжко чути цей дорогий голос з того світу, а все ж таки і утіхи багато нахожу, а цікавого ще більше. Спасибі вам за все дорогий друже, і за труд і за прив’язаність до нещасного нашого батька! Що ж ваш проект приїхать до нас? Уже святки недалеко і ми з радістю ждемо вас. Тоді і поговоримо обо всім. Ви мене питаєте, чи можна друкувать листи до Кониського. Щоб отвітить, треба перш усього щоб я їх прочитала. А найголовніше те, що моє і вообше согласіє усієї нашої сім’ї не достаточнo. Треба, щоб і сімейство самого Кониського на це согласилось. Я думаю, це просто необходимо. Приїздіть і поговоримо обо всьому цьому.

Мій чоловік дуже рад буде вас бачить. Він увесь потопився в своїх лекціях і науці. Цю зиму його пригласили зробиться Міністром просвіти, та він не захотів – і дуже мудро зробив.

Страшно мене беспокоїть то, що робитьсЯ в Росії. Звістки, котрі ми маємо неповні і непевні. А там щось дуже погано стало. Мама не може мені нічого об цім писати і я ці дні дуже неспокійна. Може Ви що більше знаєте, окрім того, що розказують німецькі газети.

Простіть, що так погано пишу. Я вже “потурчилась побусурманилась” і все своє позабувала для мoйого сорому. Я ж тут ніколи словечка українського не чуо.

Ваша Ліда

22 марта ст. ст.

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. I. Спр. 235. Арк. 23–24. Автограф.

1902 р., лютого 4(16). Лист А. Кримського
з Москви до В. Гнатюка¹ у Львові з проханням
надіслати твори М. Драгоманова

М[осква]. 4. П. 1902 [р]

В[и]с[око] п[оважний] д[бродію]!

Перш усього полагодимо справи книгарські. Пишете, що моїх грошей у Вас залишилося 9 к[о]р[он] 5 с[отиків]. Посилаю сьогодні 31 крб.^а і прохаю зробити от що:

а) Студенти були там щось винні в книгарню т[овариства] за книжки (мабуть карбованців з десятеро; не хочеться розшукувати рахунок). Треба той довг погасити.

б) Покупити в Ставропігії 50 прим[ірників] “Шах-наме” і вислати рекомендованою опаскою на адрес: В Восточную комиссию императорского Московского археологического общества².

в) Вислати рекомендованими опасками на адрес: Москва. В библиотеку Лазаревского института восточных языков³:

1. “Юбилей Драгоманова”,
2. “Переписка” Драгоманова,
3. “Галицько-руське письменство” Драгоманова,
4. “Листочки до вінка на могилу Шевченка”,
5. три примірники “Пальмового гілля”,
6. “З вершин і низин”,
7. “Розвідки” Драгоманова,
8. “Чудацькі думки”,
9. “Твори” Зіньківського,
10. 2 прим[ірники] “Бесіди про часи козацькі на Україні”,
11. Огоновський, “Моєму критикові”,
12. Стоцький, “Буковинська Русь”,
13. Стефаник, “Дорога”,
14. -- “Синя книжечка”,
15. Грушевський, “Хмельниччина”,
16. Стефан Ковалів, “Дезертир”,
17. -- “Громадські промисловці”,
18. Уманець і спілка, “Російсько-укр[аїнський] словар”
19. Левицький, “Нім[ецько]-р[уський] словар висловів правничих”
20. Коцовський і Огон[овський], “Методична грам[атика] руськ[ої] мови”,

^а Стільки, скільки маю паперових грошей під руками (примітка в листі).

21. Смаль-Стоцький, “Граматика”,
22. Грушевський, “Історія Русі”, I–III.

г) На адрес: Москва. Политехнический музей. В етнографический отдел императорского общества любителей естествознания. На кожній книжці повинен бути напис олівцем: “От Крымского” (рекоменд[ована] опаска):

1. “Юбилей Драгоманова”,
2. “Переписка” Драгоманова,
3. Павлик, “Читальні”,
4. Франко, “Поеми”,
5. -”- “Перехресні стежки”,
6. -”- “В поті чола”,
7. -”- “Для домашнього огнища”,
8. -”- “Без праці”,
9. -”- “Основи суспільності”,
10. -”- “Мій ізмарагд”,
11. -”- “Із днів журби”,
12. -”- “Полуйка”,
13. -”- “Зів’яле листя”,
14. -”- “З вершин і низин”,
15. -”- “Сім казок”,
16. Драгоманов, “Листи на Наддніпр[янську] Україну”,
17. Леся Українка, “Думи і мрії”,
18. -”- “На крилах пісень”,
19. -”- “Книга пісень” (2 прим[ірники]);
20. Кримський. “Повістки і ескізи” (2 прим[ірники]);
21. Зіньківський, “Твори”,
22. Левицький, “Світогляд укр[аїнського] народу”,
23. 2 прим[ірники] “Бесіди про козацькі часи на Україні”,
24. Вартовий, “Яка тепер школа”,
25. Кониський, “Тарас Шевченко”, I–III,
26. Кримський, “Пальмове гілля” (2 прим[ірники]);
27. Барвінський, “Ілюстр[ована] історія Русі”,
28. -”- “Огляд укр[аїнської] літератури 19-го віку”,
29. Колесса, “Століття укр[аїнської] літератури”,
30. Орест Авдиков[ич], “Оповідання”.

д) На адрес: Москва. Професору Лазаревського інститута восточных языков А. Е. Крымскому – неодмінно рекомендованою опаскою:

1. Літ[ературно]-наук[овий] вісник, січень 1902 [р.],
2. Кримський, “Повістки і ескізи”,
3. Огоновський, “Іст[орія] літ[ератури] ч. IV (Етнографія),
4. Гнатюк, “Етн[ографічні] Мат[еріали] з Угорщини”, I–III,
5. -”- “Гал[ицько]-руські анекдоти”. Що ж до вкладки в т[оварист]во, то дозволяю собі зазначити, що за 1899 рік в усякім разі я заплатив , та, мабуть заплатив і за 1900 рік. Гроші вислав, здається, на адрес книгарні.

Піпїна редагувати не можу, бо перш за все шукаю вільної хвилини, щоб переписати (!) розвідку про Франка і (по-рос[ійському]) для “Києв[скої] стар[ини]” про гал[ицько] вол[инські] пам’ятники. Зараз увесь мій час забирається трьома книжками, що вже давно друкуються:

1. “Історія мусульманства”,

2. “Історія семітських мов”,

3. “Труды Восточной комиссии Археолог[ического] общ[ества]”, бо я там секретар і редактор. Особливо з “Історією мусульманства” велика морока, бо я її не просто собі друкую, але zarazом і обробляю: кожна коректура збільшується об’ємом вдвоє і втриє. А на душі більш усього тяжить розвідка про Франка: писав я її на подертих клаптиках паперу, на шматочках ковері і т. п. дрібнесенько-дрібнесенько, мов мак, та ще й з тисячею скорочень та замазувань; переписати я міг би все те днів за чотири або за тиждень, тільки треба працювати не одриваючись для якоїсь іншої роботи, щоб не рözгубити гадок. І ото, на своє лихо, я не можу, доки я в Москві, найти собі підряд скількісь днів таких, щоб не вплутувалась ще інакша робота.

Посилаю для т[овариства] рисунок Шевченка. Посилаю і програму етнографічного концерту, що був у ноябрі, та ще заміточку для хроніки “Літературно-наукового] вісника”. Коли була де-небудь рецензія на мое

“Пальмове гілля”, то чи не пришлете мені теє число часописи?

Ваш щирый прихильник А . Кримський

ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2275. Арк. 49–49 зв. Автограф. Опубл.: *Лєся Українка. Документи і матеріали. С. 157–159.*

№ 262

1902 р., червня 7(19). З протоколу засідання філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові

[...] Зміст реферата д. М. Павлика: Порядкуючи папери неб. М. Драгоманова, вийшов референт межі ними три листа Федьковича до Др[агоманова], з 25/8, 2/9 1875 та 27/2 1876 р[оку]. Початок одного з них, середнього, такий: “Посєлаючи вам обітцяні пісні”... і на обороті листа написана вірша Федьковича п. з. “Тримбитарь” із зазначенем у низу: “Склав 28/1 1875 Федькович”. Сеся вірша надрукована вже у I т. писань Федьковича, видану нашого Товариства на ст. 554, але без заголовка і без дати. Проти надрукованого, тут кілька відмін неважних. Із “Пісєнь” Федьковича, про котрі згадано в листі до Др[агоманова], найшов ще “Новобранчика” – копію, з датою 1864 р., вкорочену проти надрукованого в I т. із багатьома помилками копіста. Розглянути її докладнійше полишив він редакції видання писань Федьковича; з паперів Др[агоманова], на жаль, не встиг він ще дізнати ся напев-

но, відки Др[агоман]ов дістав сю копію – може бути, що таки від самого автора і то в вересні 1875 р[оку]. Але найважливіше з найденого межі паперами Др[агомано]ва, се незвісна доси поема Федьковича п[ід] з[аголовком] “Слава Ігоря”, – автограф. Він і віддав твір до вжитку в нашім видавництві; автограф, звісно, власність Родини неб[іжчика] Др[агомано]ва, та референт не сумніває ся, що його віддадуть нашому Товариству на власність; за покористуване твором у нашім виданю, просив лише, дарувати по екземпляру творів Федьковича: жінці небіжчика Др[агоманова] Людмилі Драгомановій у Києві та доньці Лідії Шишмановій у Софії.

Що поема Федьковича “Слава Ігора” належить до післаних Др[агомано]ву, в другій половині 1875 р[оку], “пісень”, про се не може бути сумніву. Зложена вона під впливом “Слова о полку Ігоря” і названа, в листі до Др[агомано]ва, так, як називає автор “Слова” твори свого попередника Бояна, себто: “пісня”. Федькович і намагає взагалі стати по-рівень і з Бояном, або й випередити його. Він співає, про того самого Ігоря, що автор “Слова”, себто про героя з над Каяли, але показує нам його молодим, як і його пізнійшу жінку, славному Ярославну, співає власне про їх кохане (і робить се незвичайно поетично ніжно). Основа пісні Федьковича зачіпає ту саму болючу справу, яка зачеплена в “Слові о полку Ігоря”, себто уособиці межі князями, а властиво одну з їх можливих причин – любов двох князів (Ігоря та Гнівоща, сина князя Олеша, від рабині) до тої самої княжни (Ярославни, доньки Олеша від жінки, княгині). Ворожня Гнівоща до Ігора палає грізним огнем, тим грізнійшим, коли й ми, як автор поеми, матимемо на увазі близький похід Русинів на Половців, що скінчився битвою Каяльською. Та батьки обох закоханих, Олеш і Ярослав, що були великими приятелями, ворожими всяким усобицям, устроюють на заході свого життя, офіційальне працане сами з собою тай з обома князями, і тут сам Олеш, яко своє найгорячіше бажане, поручає Гнівошеві опіці його сестру по батькови, Ярославну, взиваючи його, аби не сьмів колотити їй будушого подраного щастя з Ігорем, – і Гнівош, звісно, покоряє ся волі батька під впливом сорому від слів обох князів против усобиць межі князями, хоч би й за таку важну причину, як любов. Оба старі князі говорять довго й основне, вичислюючи хиби межі Русинами і гарні прикмети, що повинні вкращати володарів. Увесь сей, кінцевий, уступ найдовший з усіх у поемі, мало не половина всеї поеми – очевидячки головна частина її, що кінчить ся такою “славною” побідою молодого Ігоря) робить незвичайно сильне вражінє. Се немов поклик обох умираючих князів до згоди перед походом на Половців, немов авторів зазив усіх Русинів-Українців до вірности русько-українській ідеї, до згоди проти всіх ворогів нашого народу (автор обзиває ся в передмові до поеми, особливо терпко проти запроданства Русинів Москалеви, тай Полякам посвячує немало гірких слів, що накликають їх отямитися, бути справедливими супроти Русинів і взагалі стати добрими Славянами). Поема визначає ся взагалі величним українським патріотизмом, і з сего погляду має для нас велике суспільно-національне значінє. Велика,

на думку референта, й поетична вартість пісні”, і перед нашими музиками стає дуже вдячна, хоч і нелегка завдача – написати до неї музику. Посвячена поема “боярину Івану Федоровичу, батькови Володислава, звісного діди-ча в Галичині”.

В тій посвяті виводить Федькович рід Федоровичів від бояр і в перспективі обіцяє його потомкам, що засядуть на княжому столі Русі-України. Сей один уступ поеми зробив на мене досить прикре вражінє. Чи не найде ся яких пояснень до него у родини неб[іжчика] Федоровича – може який лист, або що?

М[ихайло] П[авлик]

Хроніка НТШ у Львові. – 1902. – Вип. III. – Ч. II. – С. 11–13.

№ 263

1902 р., липня 24(серпня 5). – Лист Л. Шишманової з Чам-Кортї біля Самокова до М. Павлика у Львові з подякою за видання брошури про М. Драгоманова

Дорогий мій Павлик!

Спасибі Вам за книжки, дуже вони мене інтересують, я дещо зараз прочитала, а дещо, прочитаю як вернусь в Софію, бо получила їх якраз перед од’їздом. Треба признатись, що галицький діалект я розумію не дуже добре – у Вас великі особенності, котрих нема на Україні. Но я замічаю, що ваш язык немов би то живите українського літературного, що це жива мова живого народу.

Спасибі Вам за брошурку про тата. Ніхто так як Ви не розумів його ученія і умів його ізложити. Тільки мені не подобається, що Ви потребуєте його культа. Мислителі, політики не нуждаються в культі – його не може бути такого, як його мають поети, котрі свої пісні вливають в серця даже малих дітей. Царство політичних діячів в голові, а не в серці, і тому я не согласна з Вашою паралеллю між батьком і Шевченком. Всякий із них сам по собі!

І так спасибі Вам, Павлик, що Ви нас не забуваєте. Знаєте, що, мій дорогий Павлик, я знов Вас прошу, може Ви мені на осень пришлете яку-небудь прислужницю. До Вас же приходили ще дві, окрім Марії Крохмальній. Хіба Ви їх зовсім не знаєте? Може Ваша мама ще кого-небудь знає. Я зовсім замучилась з болгарками. Та що у мене тепер і що Ви знаєте дуже погана жінка в смислі моралі, а хто знає, що я зимою знайду. Подумайте знову о цьому впросі. Він для мене важний.

Простіть, що пишу на дуже поганому шматку бумажки, ми тут не маємо усього, що треба. Цей рік Чам-Корія очаровательний – тихо, тепло і сухо, гори величезні, ліси зелені, води студені! Міка цілий день бігає. Робимо

дуже гарні екскурсії. Ваня отдыхає свободно! Мало роботає, багато ходить. Хатка у нас мала, но удобна і гарна. Вид з балконів чудесний. Ми дуже довольні. Ну, дорогий Павлик, всі ми Вам сердечно кланяємся. Пишіть!

Ваша Лідія

24 юлій 1902

Чам-Корія при Самокові.

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 34–35. Автограф.

№ 264

**1902 р., серпня 20 (вересня І). – З донесення
ротмістра Беклемішевца начальникові Київського ГЖУ
про допомогу О. Русова в справі заснування
Драгомановим української друкарні у Женеві**

[...] Батько Михайла Русова, дворянин Олександр Олександрів Русов, був у свій час одним з діяльних членів товариства “Старої Громади” і сприяв Драгоманову у влаштуванні в Женеві малоросійської друкарні. Ротмістр Беклемішев.

ЦДІА України у Києві. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 617. Арк. 215. Оригінал. Переклад з російської.

№ 265

**1904 р. липня 1(13). – Витяг зі списку
членів правління, почесних членів і дійсних
членів Київського літературно-артистичного
товариства**

Список членів правління, почесних членів, дійсних, кандидатів і членів відвідувачів Київського літературно-артистичного товариства.

Складений 1-го липня 1904 р. Київ, 1904 р.

Дійсні члени:

[...]

Драгоманова Людмила Михайлівна, художниця,
Паньківська, № 14.

ЦДІА України у Києві. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 888. Арк. 157. Друкарський відбиток, с. 7. Оригінал. Переклад з російської.

1905 р., червня 13(25). Львів. —
 Замітка з приводу смерті Е. Реклю
 та про його приязнь з М. Драгомановим

Елісе Реклю. Славний географ Елісе Реклю помер 5 с[ього] м[ісяця] в Брукселі, переживши 75 років. Реклю був сином євангелицького пароха. Покінчивши гімназію і семінар в Монтавбав, перейшов на університет в Берліні, однак в р[оці] 1851 мусів із-за своїх демократичних поглядів Берлін покинути. Удався до Франції, відтак пустився подорожувати, та бував в Англії, Ірляндії, Америці, а повернувши до Парижа став співробітником паризких наукових журналів. Реклю віддавався з цілим запалом пропаганді анархізму. В спілці з Крапоткіном заснував в Женеві, куди мусів за анархістичну пропаганду втікати перед французкою поліцією, анархістичне письмо "Temps nouveaux". З Женеві покликано Реклю на професора університету в Брукселів р. 1892. Там віддався він науковій праці, вів тихе жите, та мимо того не покидав анархістичної пропаганди, а подекуди перекладав навіть у жите свої ідеї, при[міром] принцип відкинення приватної власности, та вільне подруже, одруживши свої дочки без якої-небудь церковної або урядової (цивільної) церемонії. Абстрагуючи від політично пропаганди і поглядів Реклю, треба признати, що его наукове значіне величезне. Его найбільший твір "La terre" мимо свого великого об'єму дожив численних видань на всіх майже культурних мовах. Твір сей визначається докладностію і точностію описів, а стиль его мимо своєї строгої науковости надзвичайно легкий і милий до читання. Але спеціальне значіне має твір Реклю для нас: Підчас свого побуту в Женеві познакомив і заприятинився Реклю з М. Драгомановим та при описуваню земель російської держави користався его інформаціями і жерелами, які подав ему Драгоманів про Україну. Через те вийшла тая частина географії, де говорить про Україну, релятивне далеко ширша і основнійша як інші. В той спосіб Реклю познакомив широкий сьвіт з Україною і єї населенем і тим робом витворив прихильну атмосферу для пізнійшого голосного протесту Драгоманова в справі самостійности української нації. Супроти того належиться дяка покійникови від українського народу, так як кождому чужинцеві, в то не піддавши офіціальним поглядам, які розширюють про нас Поляки і Москалі старався європейский сьвіт познакомити з нашим народом відповідно до дійсних обставин.

Діло (Львів). — 1905. — 25 черв. — Ч. 141. — С. 3.

1905 р., червень. —
Спогади Софії Русової про Михайла Драгоманова

ПАМ'ЯТІ М. П. ДРАГОМАНОВА

I

8 червня 1905 р. минуло десять років від дня смерті одного з видатних політичних діячів Малоросії — Михайла Петровича Драгоманова. Він помер далеко від батьківщини, в столиці чужої держави, в Софії; то натовп молоді, його захоплені слухачі, несли на своїх руках тіло дорогого вигнанця, улюбленого вчителя, чиє правдиве слово відкривало перед ними завжди широкі горизонти, чия сердечна мова спрямовувала їх на один чесний шлях безкорисливого служіння істині і рідному краю. У чужу землю було покладене тіло змученого трудівника, а далека батьківщина та мила Малоросія, яку все життя так полум'яно любив знаменитий вигнанець, дуже слабо відгукнулася на смерть одного з кращих синів своїх. Очевидно такі далекі ці два імені одне від одного: з одного боку, маленьке глухе містечко Полтавської губернії, Гадяч, тільки недавно наближене до всього світу Києво-Полтавською лінією залізниця, містечко, потопаюче в зелені, населене ще архаїчними типами гоголівських Мертвих душ і повістей і серед них, Драгоманов, людина, яка за силою розуму і широтою освіченості стоїть у вибраній меншості європейських мислителів. Але життя йде так швидко; може бути, близький уже той час, коли проснеться від сну й Гадяч і свідомо поставить пам'ятник своєму землякові, що уособив у своєму громадському житті ті соціально-політичні початки, про які голосно і сміливо говорив Драгоманов.

Драгоманов звичайно належить не одному своєму рідному містечку, навіть не одній своїй улюбленій батьківщині, Малоросії; він працював для всієї Росії; його цінують усі слов'янські народи; його знає вчена Європа, не тільки як випадкового співробітника різних французьких, італійських та інших періодичних видань. Європейські вчені не раз висловлювали свою повагу М[ихайлові] П[етровичу], як людині величезної розумової сили й оригінальності. Його особистість справляла захоплюючу дію на всіх, хто знав його. Вперше нам довелося побачити М[ихайла] П[етровича] ще молодим, років 30; його красномовство — живе, блискає, з іскрами непідробного гумору і дотепності, приваблювало все оточуюче його товариство, тонкі сарказми сипалися на друзів, пом'якшувані найласкавішою, добродушною посмішкою.

Драгоманов часто говорив сміливими парадоксами; вони одразу вражали, бентежили слухача, здавалися дивними, непримиренними, а тим часом, у міру того, як він говорив і блискуче розвивав свою думку, вона ово-

лодівала увагою слухача, і його думка ставала простою, ясною і невідпорне переконливою.

Це перше наше знайомство з М[ихайлом] П[етровичем] відноситься до початку 70-х років у Києві, у цей час малоросійський суспільний рух переживав кризу; одного ліричного народництва виявилось недосить, етнографія і філологія не задовольняли бажаючих працювати для поліпшення умов життя народу, відчувалася необхідність нового керівного начала. Цей початок і вніс Драгоманов: він поставив ідею політичної свободи в основу національного руху і ним би дав йому одразу широке завдання, невідкладну роботу, що об'єднує українських націоналістів з політичними діячами західної Європи. Це врятувало їх від небезпечної замкнутості в своїх вузьких місцевих інтересах. Драгоманов виставив на перший план федералістські засади, і програму активної роботи для досягнення демократичного децентралізованого самоуправління. Виясненню цих засад М[ихайло] П[етрович] служив усе життя всім своїм видатним обдаруванням, як оратор, вчений і письменник. Але працювати в цьому напрямку у той час у Росії було неможливо; М[ихайло] П[етрович] не вмів висловлюватися наполовину, говорити тією езопівською мовою, якою навчилися нещасні російські публіцисти напіввідкривати свою думку, затемнену тисячами обходів.

Драгоманов хотів говорити своєму народові тільки ясну правду, а на неї у той час в Росії була сувора заборона. Щоб вийти з-під цієї заборони, він вирішив емігрувати, – жахливе, страшне слово, що визначає саме ненормальне явище суспільного життя, коли кращі люди, найсильніше всього проникнуті свідомою любов'ю до батьківщини, змушені полишати її, щоб служити їй здалеку, у вигляді контрабанди пересилаючи їй свої кращі думки, свої найширші чесні переконання. Тяжка доля!

Скільки душевної сили потрібно, яка гаряча потрібна віра, щоб добровільно її обрати. Ми зустріли М[ихайла] П[етровича] як раз у цей критичний момент його життя у Відні; він був якось лихоманкове збуджений, говорив багато про Малоросію, про безрадісну інертність її суспільства, про необхідність нового напрямку, говорив переконливо про те, що він може і повинен зробити для своїх земляків. У його обличчі, в його голосі, в усій цілісності його образу відчувалося, як цілковито, беззастережно він відданий своєму завданню: створення свідомої політичної демократичної партії в Малоросії і в Галичині.

Цілий день М[ихайло] П[етрович] водив нас по Віденському музею (живопису і скульптури); з яким всебічним знанням і тонким розумінням мистецтва і краси він пояснював картини великих майстрів! Це були цілі лекції з історії живопису, з філософії мистецтва велике значення його у загальному русі людської культури поставало в живих талановитих тлумаченнях Драгоманова. І у цієї-то широкоосвіченої людини, що володіє усім обдаруванням лектора, що захоплює аудиторію, була віднята професорська кафедра київською адміністрацією!

До цього часу ні в нас у Росії, ні в Галичині немає повної біографії Драгоманова, ще не зібране і не надруковане його величезне листування^а, повне глибокого інтересу, як найкраще відображення його ніжного, чулого серця і глибокої постійно працюючої думки, вічно шукаючої істини і завжди готової ділитися нею з усіма щиро бажаючими нею проникнутися. Поки для з'ясування принадної особистості М[ихайла] П[етровича] існує тільки його власна коротка автобіографія, видана в Лембергу 1896 р. разом з описом ювілею і похорон Драгоманова "М. П. Драгоманов, 1841–1895". Зложив М. Павлик. Львів, 1896. Разом з додатком автобіографія закінчується 1889 р., вони поки є єдиним джерелом, з якого можна в загальних рисах відтворити його життя, повне високого героїзму і глибокого страждання.

Народився М[ихайло] П[етрович] 1841 р. в небагатій сім'ї поміщика Полтавської губ., в Гадячі. Його мати й батько належали до малоросійського дворянства, створеного з колишньої "козацької старшини". Батько його у молодості служив у Петербурзі й там гаряче захопився ідеями 30-х років, що являли собою суміш християнської філософії XVIII ст. з якобинством чи так званим демократичним цезаризмом. Повернувшись на Полтавщину, батько М[ихайла] П[етровича] одружився, і з тих пір мало виїжджав з дому, посиленням читанням продовжуючи задовольняти свою жаду до освіти. Пристрасть до читання перейшла від батька до сина і М[ихайло] П[етрович] ще будучи учнем повітового училища в Гадячі 1849–1855 рр. прочитав майже всю батьківську бібліотеку, а історію Держави Російської навіть прочитав двічі. Це привело до того, що при вступі Драгоманова в полтавську гімназію 1853 р. йому передувала репутація "історіолюба". У першу ж ніч його вступу до пансіону товариші підхопили новачка під руки і повели до одного учня класу і вчинили йому суворий іспит. Між іншими питаннями Драгоманову задали такий: кого він більше поважає: Наполеона чи Петра I? На що "новенький" бойко відповів, що звичайно він поважає більше Петра, тому що він не лише воював, а й турбувався про народну освіту. У гімназії його захоплює інтерес до Греції, він читає багатотомну Історію Греції Джілльїса, Ілліаду Гомера і зовсім "з глузду з'їхав" від греків. Він робив собі паперові щити, викидав залізні палички з перил сходів, щоб метати їх у вигляді списів за прикладом Пелідів і Атридів. За ці списи його батьку інспектор пансіону навіть подав рахунок близько 5 крб. Захоплення Ілліадою Гнедича¹ продовжувалося і на вакаціях. Він забирався з улюбленою книгою в сарай, залівав у сімейну каляску, що там стояла, і заїдав класичне читання сухими сливами і вишнями, якими були набиті його кишені. "Це було тоді моє найвище блаженство" признавався потім сам М[ихайла] П[етрович]. Як історик, Драгоманов повинен

^а Поки що надруковане тільки що вид. "Листування М[ихайла] П[етровича] з Окуневським і з Кобринською".

був постійно готувати “хронології”, які ховалися учнями в рукав і служили для іспитів так вдало, що на М[ихайла] П[етровича] сипалися замовлення з усіх класів; завдяки чому він був такий сильний в хронології, що старші класи розважалися такою грою. Скажи німецьких імператорів з кінця через одного, за кожного одержиш по стусану у спину, а якщо всіх скажеш, то “мсеньку”, а іноді й “немсеньку” шльопку чи потиличник з атестацією: “молодець, історик!”

Незважаючи на постійне добросовісне ставлення до уроків, М[ихайло] П[етрович] в V класі за підступом вчителя математики був залишений на другий рік, про що сам вчитель злорадно сповістив товаришів Драгоманова: “Сучасна людина буде сидіти в V класі цілий вік!” Цю риму він зложив тому, що постійно ловив М[ихайла] П[етровича] за читанням “Современника”². А втім, вчителі миколаївських часів полишили в душі Драгоманова набагато світліше враження, ніж залишали адепти Толстовської системи освіти на наступні покоління гімназистів. Два вчителі особливо мали благодотворний вплив на талановитого юнака: латиніст Полевич, який дав йому ґрунтовне знання латинської мови і який приваблював до себе своєю незвичайною натурою, й історик Стронін. Їм обом М[ихайло] П[етрович] присвятив маленьку брошурку із найзадушевнішими спогадами, “Два вчителя” (Львів, 1892 р.).

Стронін мав безперечно величезний вплив на чутливу душу свого учня не тільки зміцненням пристрасті до історичних знань. Під його впливом гімназисти із захопленням читали Шлоссера, Маколея, Прескотта³, Гізо, займалися іноземними мовами, цікавилися політичними питаннями; від Строніна М[ихайло] П[етрович] одержав перші малоросійські книги. Ось як він сам у своїх спогадах передає нам враження від першого читання М. Вовчка: “Весною я знову зайшов до Строніна, щоб взяти у нього якусь книжку, потрібну мені для “твору”. Я застав його за обідом. Посидьте трохи, – сказав він, – поки я закінчу обідати, а щоб не нудно було, ось прочитайте це. І кладе переді мною невеличку книжечку, розкриту на сторінці, де було надруковано по-малоросійськи “Панська воля”. Я почав читати це маленьке оповідання. Коли я дочитав до кінця, як дитина вмирала жертвою кріпосного права, я не знаю, що зі мною зробилося. Піднімаю голову і бачу, що наді мною стоїть Стронін і уважно дивиться на мене, а я відчуваю, що в мене очі повні сльоз, і я ніяк не можу їх втаїти. “Не соромтеся, – каже мені Стронін, – це золоті сльози, і поцілував мене в лоб”^а.

З цієї хвилини учень і вчитель стали друзями на все життя.

Від нього М[ихайло] П[етрович] ще в гімназії одержував і тодішню революційну літературу “Колокол”⁴, “Полярну звезду” та ін. Напередодні закінчення гімназії у Драгоманова трапилось “історія” з інспектором пансіонату і його визнано потрібним виключити з гімназії, “щоб і надалі ніку-

^а Драгоманов. М. “Два вчителя”. С. 48

ди не приймати". На щастя попечителем київського округу в той час був Пирогов; він викреслив власноручно останні слова постанови ради Полтавської гімназії і Драгоманов у тому ж році був прийнятий у Київський університет.

То була найсвітліша епоха лібералізму початку 60-х років. Драгоманов бере участь у студентських організаціях недільних шкіл, перших у Росії. Головним порухом студентів при влаштуванні їх було прагнення до політичної пропаганди. Але їм довелося зіткнутися з таким невіглаством, що вони побачили необхідність попередньої культурної роботи; вони взяли за укладення і видання популярних книг і підручників. Їх гарячий молодий ентузіазм не забарився налякати адміністрацію; і вже 1862 р. недільні школи при Київському університеті було закрито⁴. Але скоро з метою протидії "польській інтризі" начальство відкрило у Києві педагогічну школу для підготовки народних вчителів і надало студентам можливість вчитися в ній безкоштовно.

Драгоманов взявся читати майбутнім вчителям курс російської історії. Ці заняття були йому дуже до душі, і йому було страшенно шкода, коли начальство знайшло за необхідне вилучити і цю педагогічну справу з рук "небезпечних нігілістів і українських сепаратистів".

Визначними подіями того часу були польське повстання і відставка Пирогова, а з нею падіння всього ліберального режиму в київському учбовому оточенні. Весь Київ з глибоким жалем проводжав цього видатного вченого і громадського діяча; вперше в Росії були влаштовані на честь від'їжджаючого банкету з привітальними промовами і телеграмами. Драгоманов був депутатом від київських студентів; він виголосив промову, де доводив, що м'яке, гуманне поводження Пирогова внесло у шкільну справу набагато більше порядку і законності, ніж царююча до нього солдатська дисципліна. Ця промова виявила ораторський талант Драгоманова і одразу звернула на молодого студента увагу всієї вченої колегії. Історик Шульгин, вийшовши 1862 р. у відставку, вже рекомендує Драгоманова, який був тоді у віці всього 21 рік, як бажаного майбутнього кандидата на кафедру історії.

Національно-українські симпатії Драгоманова продовжували визначатися в університеті. Він сам говорить про них у своїй автобіографії: "Сам українець родом, я багато в чому розділяв прагнення й ідеї українських націоналістів, але багато в чому вважав їх реакційними; я не міг розділяти їх байдужості до російської літератури, яка у ті роки була так сповнена громадянських питань і загальноєвропейських інтересів, я більше знаходив політично-виховних початків у Колоколе й в Современнике, аніж в "Основах"⁵. Не подобалася мені і гострота у відносинах українців і поляків, а всяка думка про спілку з правлячою бюрократією проти поляків здавалася

⁴ Всі ці історії з недільними школами при Київському університеті з подробицями описані Драгомановим в № 2 Громади.

мені обурливою і помилковою. Мене часто звали за це “космополітом” і я сприймав це як схвалення^а.

Такі погляди за своєю широтою і неупередженістю дуже рідкі для молодого студента; вони лишилися у Драгоманова назавжди. Від польського повстання, що вибухнуло 1863 р., М[ихайло] П[єтрович] тримався осторонь, він не знаходив задоволення в “політиці” тодішніх студентських гуртків; він захоплювався історією і у ці роки повністю віддається вивченню греко-римського світу. Смерть батька залишає на його руках матір, сестру й брата; щоб утримувати їх, М[ихайло] П[єтрович] бере місце вчителя географії у київській 2-й гімназії. Це не заважає йому, однак, в тому ж (1864 р.) блискуче захистити свою дисертацію про *venia legendi* “Імператор Тіберій”. Ця перша праця справила сильне враження на публіку, що зібралася на захист дисертації у великій кількості; основна думка була дуже оригінальною і сміливо була доведена; на думку молодого вченого, Римська імперія зовсім не являлася фактом падіння римського світу після його республіки, а була тільки наступною стадією його соціально-культурного розвитку. Ту ж думку Драгоманов розвинув у своїй вступній лекції про стан жінки в перше століття Римської імперії і ще глибше, науковіше обґрунтував у своїй магістерській дисертації: “Питання про значення Римської імперії і Тацит”. У цій серйозній праці виступають особливо яскраво притаманна М[ихайлові] П[єтровичу] сміливість думки і широка, неупереджена точка зору. Ці характерні риси мислення Драгоманова приводили часто до того, що його однаково нерозуміли і друзі, і вороги, тобто взагалі люди, не звиклі об’єктивно розбиратися у складних суспільних історичних питаннях. Так, з приводу його дисертації ліберали були “скандалізовані” його “імперіалізмом”, консерватори були незадоволені його “радикалізмом” у жіночому питанні.

1865 р. Драгоманов уже одружений, читає лекції, дає уроки, пише статті в “Петербургские Ведомости”, взагалі працює з усіх сил, щоб підтримувати усіх любих, дорогих його – матір, дружину, сестру. Деякі статті вже пишуться ним з українського питання, наприклад, “Земство і місцевий елемент у навчанні” (написана за дорученням чернігівського земства) і “Про педагогічне значення малоросійської мови”. У цих статтях проникливий Катков не забарився побачити очевидну залежність і зв’язок їх змісту з пострілом Каракозова. Над Драгомановим був установлений нагляд, викликаний не одними інсинуаціями Каткова, але й відгуками вчених про його дисертацію. Бильбасов і Модестов в Журнале М[инистерства] Пр[освещения], в “Русском Вестнике” докоряли М. П. за його похвалу Чернишевському. Всі ці підозри у політичній неблагонадійності затримували утвердження М[ихайла] П[єтровича] на посаді професора по кафедрі давньої історії, що відбивалося дуже прикро на його матеріальному стані, але ніскільки не впливало на його самопочуття. Він із звичним захопленням займається

^а М. П. Драгоманов. Його ювілей і автобіографія, стор. 340.

вивченням давнього світу, особливо уважно зупиняється на давніх віруваннях, міфах арійських народів, їх легендах, початках писемності. 1867 р. він береться за вивчення пам'яток малоросійської народної поезії і разом з проф. Антоновичем видає збірки історичних пісень, легенд і переказів малоросійського народу, додаючи до них наукові, історичні і порівняльно-філологічні пояснення та примітки. Знайомство з народною поезією Малоросії та її історія посилює його прихильність до народу, який створив таку високохудожню поезію. Застосовуючи до її вивчення широкий порівняльний метод, Драгоманов одразу поставив видані ним збірки на висоту європейської науки про фольклор; виявляючи всю масу запозичень і загальних тем з іншими народами, він, ніскільки не применшуючи національ-індивідуальної краси народної творчості, в той же час виводив малоросійську літературу за межі місцевих уривкових знань, вводив її у світовий кругообіг ідей, образів і втілень спільних всім народам. Одна ця величезна наукова праця Драгоманова, якій, головним чином, він і присвятив своє життя й досі ще не видана повністю в Росії – вже побиває всякий вузький націоналізм.

Сам Драгоманов любив цю працю і надавав їй величезного значення. Вже хворий, в останні місяці свого життя, він віддав їй свої сили і часто говорив близьким: “Хоча б тільки закінчити третій том політичних пісень українського народу! Цю роботу я повинен закінчити хоча б на своєму смертному ложі! Та й робота ж з ними втомлива: її треба робити лежачи на підлозі! Або всядьтеся за стіл, розкладіть собі хорошененько сотні всяких варіантів і матеріалів, один сюди, інший туди і почнете розбиратися. Але що це за мука, поки в цій роботі дійсно розберетеся. Спочатку не раз виходила така нісенітниця, що ніяк не зрозумієш і мимоволі ставиш собі питання: невже про таку важливу подію, як зруйнування Січі Запорізької, не збереглося народних пісень? Знову читаєш і перечитуєш матеріали і розкладаєш на підлозі варіанти... Звичайно, читаючи книгу, в якій всі пісні підібрані за змістом і по історичних періодах, читачеві в голову не прийде, якої праці вартувало, щоб вилучити керівну думку і послідовність подій у цих дивовижно красивих, але страшенно переплутаних думках... Якби мені хоч цю роботу довести до кінця”... – говорив хворий М[ихайло] П[етрович].

Хоча йому і не вдалося виконати це останнє його бажання, але й те, що він зробив, є великою працею, що звернула увагу європейських вчених на народ, що створив такі скарби поезії.

1870 р. М[ихайло] П[етрович] одержав від Київського університету відрадження за кордон і влітку поїхав у Берлін, Гейдельберг, Швейцарію, Австрію. Він страшенно цікавиться усім оточуючим його, – таким новим і несхожим на тогочасну Росію. Він слухає лекції Момзена, відвідує музеї, бібліотеки, зібрання, кореспондує до “Вестника Европы”, “Отечественных записок”, “Петербуржских Ведомостей”. До того часу належить його перша політична стаття: “Східна політика Німеччини”, русифікація і обрусіння” (Вестн[ик] Евр[опы] 1871 р.). У ній вже виказується майбутній захис-

ник федералізму і автономіст національностей, ворог централізму і поборник місцевого самоуправління на найдемократичніших засадах. Ці ж думки висловлює М[ихайло] П[етрович] у статтях “Євреї і поляки в південно-західному краї”. У цю першу свою поїздку за кордон Драгоманов вперше знайомиться з Галичиною і з усім станом справ у русинів^а. Він бачить усю слабкість політичного розвитку і національно-демократичних засад у галицьких інтелігентних гуртках. Він вияснює їх важливість, доводить необхідність висунути їх як найкращу зброю для боротьби з пануючою тоді в Галичині клерикальною реакцією. Драгоманов мав величезний вплив на уми молоді галицької, хоч одразу у нього виявилось тоді більше ворогів, ніж послідовників: його поради краще ознайомитися з російською літературою сприймалися як явне бажання зрусифікувати галицьку інтелігенцію. Але М[ихайло] П[етрович] ніколи не боявся ніяких підозр: у нього була своя ясна програма і він поволі приводив до неї й тих, хто спочатку не згоджувався з її справедливістю.

Він визнавав величезне значення великоросійської літератури для виховання у демократичному напрямку і вів свою лінію.

“Сміливо можу сказати, – говорить Драгоманов у своїй автобіографії, розповідаючи про свої перерікання з усіма можливими галицькими партіями 70-х років, – жоден московський слов’янофіл не розповсюдив в Австрії стільки російських книг, як я, “український сепаратист”.

Його переконана прямолінійність, звичайно, перемогла: література Гоголя, Тургенєва^б, Белінського, Костомарова посіла своє місце поруч з творами Шевченка, Квитки, Котляревського та ін., і внесла у світосприйняття галицьких націоналістів теж глибокі демократичні засади, які виховали і в Росії кращих її громадських діячів, а вплив її пропагандиста зростав в Галичині з кожним роком. За словами відомої галицької письменниці п. Кобринської: “Голос Драгоманова потряс до основ галицьке суспільство, пробудив у ньому нові думки, нові прагнення до одної спільної мети – звільнення слабких і подавлених з-під гніту сильних і багатих”.

Повернувшись до Києва, після трирічного перебування за кордоном, Драгоманов застав у цьому головному центрі духовного життя Малоросії жвавий рух навкруги нововідкритого південно-західного відділу географічного товариства. На чолі його стояв відомий етнограф Чубинський і антрополог Вовк, що жив тепер у Парижі. Робилися широкі географічно-етнографічні дослідження Малоросії. Драгоманов примкнув до цього руху, вносячи і у нього, як і всюди, свою широку точку зору. Але серед тогочасної молоді національний рух був замкнений в занадто тісні рамки. Драгоманова вражало, що студенти так мало знайомі з Європейським життям, нічого не читають іноземними мовами: студенти ж українці відрізнялися ще меншою широтою розвитку, ніж студенти “радикали”, як називали тоді

^а Див. Його дві статі у Вестн[ику] Евр[опы], 1873 р., “Росіяне в Галіції” і “Літературний рух в-Галіції”.

молодь великоросійського революційного напрямку: “Ці читали хоч Маркса і Лассаля, – вигукує з гіркотою Драгоманов, – а українці ставлять собі в заслугу повну незалежність від московської цивілізації”. Драгоманову ж зовсім ясно було що “європеїзм чи космополітизм, що не заперечує ніяких національних різновидів і їх прав на вільний розвиток – і є найкраща основа для української автономії і всяка як наукова, так і політична діяльність повинні спиратися на інтернаціональний фундамент”.

На той час М[ихайло] П[єтрович] був затверджений на посаді професора по кафедрі загальної історії, але йому не довго довелося її посідати.

Незначний випадок, нещасна замітка у “Вестнику Европы” на спростування різних інсинуацій “Московских Ведомостей”, замітка, що не мала ніякого політичного змісту, – викликала однак з боку всієї реакційної преси того часу посилені звинувачення її автора у сепаратизмі, в участі у географічному товаристві (який злочин для вченого!), яке чомусь називалося “українофільським кагалом”. На довершення до всіх бід, 1878 р. на археологічному з’їзді у Київ приїхав Площанський, представник старої консервативної партії в Галиції. Він не соромився скрізь виставляти Драгоманова як найнебезпечнішого ворога російсько-слов’янського єднання. Небезпечному “сепаратистові” міністр запропонував залишити Київський університет за те, що “він проповідує відокремлення Малоросії від Росії і приєднання її до Польщі”. Коли попечитель Київського учбового округу прочитав Драгоманову це грізне звинувачення, звинувачений добродушно засміявся і сказав: “А ось я принесу вам польські рецензії на мої статті, там мене навпаки звинувачують у москвофільстві”.

Подати у відставку Драгоманов відмовився, не визнаючи себе винним ні в якій державній зраді і ніскільки не стурбувавшись новими переслідуваннями адміністрації. Літо 1875 року він знову провів в Галичині і на Буковині, продовжуючи свою роботу культурно-політичного піднесення русинів. В одному невеличкому містечку він був присутнім на русинському мітингу. Однієї його присутності виявилось достатнім, щоб москвофіли послали у Київ проф. Гогоцькому телеграму про те, що Драгоманов на цьому мітингу проголошував те ж фантастичне відокремлення Малоросії від Росії і приєднання її до Польщі. Телеграму було передано міністру і зроблена доповідь про це цареві (Олександр II). Драгоманову наказано було негайно залишити Київський університет і перейти в будь-який університет не в південній Росії. Водночас з вигнанням Драгоманова була призначена комісія за участю міністрів Толстого і Тимашова, шефа жандармів Потапова і відомого таємного радника Юзефовича. Комісія повинна була “розстежити українофільство і вжити проти нього заходів”.

Про все це М[ихайло] П[єтрович] дізнався, прибувши із-за кордону. Він пристрасно любив професорство: розлучитися з кафедрою, завжди переповненою аудиторією було йому тяжко. Але не ця особиста невдача засмучувала Драгоманова; призначення комісії – ось що лякало його: адже від її складу можна було чекати найсвавільніших репресій проти нової течії ук-

раїнської суспільної думки. Насамперед треба було рятувати плідний рух, підтримати його вільними словами. У душі М[ихайла] П[етровича] швидко визріло рішення. Ні, він не перейде ні в Казанський, ні в Московський університет, де із збереженням казенного окладу він може пописувати статейки, вступаючи у всеможливі компроміси з цензурою, адміністрацією і з самим собою. “Чиста справа потребує чистих рук!” – казав завжди М[ихайло] П[етрович] і не лише говорив, а і все життя керувався цією етикою. Драгоманов вірив у свою ідею політичного відродження українського народу; бачив він перед собою один моральний обов’язок – працювати над цим відродженням. Цій чистій, благородній людині до всього останнього справи не було, і він пішов шляхом далеко не всіяним трояндами, назустріч усім можливим втратам, моральним і матеріальним. І ось на початку 1876 року з Києва по паспорту, виданому з особливого дозволу петербурзької адміністрації, виїхала невелика сім’я Драгоманових, – М[ихайло] П[етрович], його дружина і маленька донька. Рубікон було перейдено: з цієї хвилини він був емігрант, у нього не було батьківщини, – скрізь він міг бути тільки гостем, “чужим підданим”.

Через 18 років такого життя, ректор університету в Софії запропонував Драгоманову стати болгарським підданим, що давало йому право на посмертну пенсію, на забезпечення його сім’ї взагалі, ставило і самого Драгоманова, і його сім’ю у набагато повноправніше становище; Драгоманов уже тоді дуже хворів. Він мовчки вислухав пропозицію ректора і лише сльози, що виступили на очах і повільно скотилися по його щоках, відповіли за нього. Він не міг прийняти болгарського підданства: він народився і помре малоросом...

З від’їздом з Росії почалося мандрівне життя, повне втрат, самотності, лихоманкової праці. У цьому житті у нього була одна незмінна опора – це його дружина: у праці завжди помічниця, яка оточувала його турботливим доглядом, ніколи не знаюча жодного слова докору. Таких жінок описав Некрасов; їх благородний, чистий, ніжний образ уособлює у собі кращі сторони жіночої душі. Він проходить через життя сповнене незгод, грубого насильства і бруду, не заплямувавши себе жодним сумнівним рухом душі, – у Гарібальді⁷ була така ж дружина, його лагідна любляча Анета...

Драгоманову довелося випити гірку долю вигнанця до дна. Друзі зрадили, товариші відстали на небезпечному шляху; одностудійці наклепничали; гіркота взаємної недовіри і нерозуміння колишніми співробітниками і приятелями була болючішою за ті несуразні звинувачення, якими закидали противники; моральна самотність переживалася болючіше матеріальної скрути. “Після 1883 року я став *démodé*^a у більшості моїх колишніх приятелів, – із своєю дивовижною добротою говорив про цей сумний час Драгоманов, – у російських революціонерів я отримав репутацію злісного ворога. Ліберали називали мене наївною людиною, небезпечною за револю-

^a Непопулярним (франц.).

ційним характером мого лібералізму. В українських гуртках з'явилася реакція проти всякого політичного характеру українського руху, так що навіть видана мною поема Шевченка являлася "шкідливою і несвоєчасною подією..."

Європа виявилася гостинною до українського вигнанця. Відень, Париж, Женева, Рим, Софія – по черзі стають його місцем проживання. Працював він більше всього в Женеві і в Софії; французька, італійська й інші газети й журнали з готовістю вміщують його статті; відомі вчені етнографи й географи з гордістю називали себе його друзями – Рамбо, Гастон де Парі, Міф, Реклю, Л. Леже, Марфіль та ін. 1889 р. Драгоманов одержав запрошення з Софії посісти кафедру історії в нововідкритому університеті (без медичного факультету) чи вишу школу і родина Драгоманова переїхала з ним до Софії.

Ось як відгукується про Драгоманова один з його софійських слухачів: "Спочатку нам було важко, не освоївши російської мови, слухати Драгоманова, але чим далі, тим більше й більше Драгоманов викликав у нас інтерес, тим більше він зачаровував слухачів своїм захоплюючим красномовством і своїми величезними знаннями. Він вмів художньо передавати свої думки. Особливістю цього обдарованого оратора була дивовижна пам'ять і швидкість думки, завдяки чому його лекції лилися як за натхненням без зупинок, без заглядування до конспекту і години минали невловимо швидко для його аудиторії. Він давав слухачам масу фактів і їх співставлення, – але ніколи не робив з них остаточних висновків, надаючи право робити це самим студентам. Всі ми ледь не з обожнюванням чекали його появи на лекцію, бачачи його слабкість^а, його втомлений, хворобливий вигляд, поспішали зняти з нього пальто, поставити стілець. Ми любили Драгоманова, бачили у ньому не лише вченого дослідника, а й глибокого знавця історії, розвитку європейського конституціоналізму^б".

Не довго Драгоманову довелося професорствувати в Софії. Страшна хвороба – склероз аорти, не давала йому говорити, дихати.

Даремно дружина його Людмила Михайлівна зверталася до кращих спеціалістів у Парижі й у Відні: вони вимагали від хворого повного спокою, мовчання, а він лише й жив своїми професорством, він молив як єдиного щастя – продовжувати свої лекції, віддати всі сили, що лишилися, болгарській молоді, яка любила його. Драгоманов боровся з хворобою кілька років, боровся всією своєю нервовою енергією; йому так ще хотілося жити, у голові роїлися плани нових робіт, не закінчені етнографічні дослідження не давали йому спокою. "Ось подумайте тільки, – українські легенди релігійні, вони досі не розроблені, зовсім, – лихоманково говорив М[ихайло] П[етрович] друзям, які його відвідували, – а скільки в них матеріалу, щоб показати, якими шляхами йшла до нас християнська віра і культура, і

^а Драгоманов страждав останні роки життя аневрїзмою аорти.

^б М. П. Драгоманов. – С. 171–180.

як сам народ пристосував її до свого душевного складу”. Його приваблювала історія української літератури і культури, перед ним уже поставав план цієї роботи: “Як усе це зроблю, ну тоді беріть мене, ховайте з усіма моїми книжками і спаліть мене з ними, якщо вони ні на що не придатні”^а.

Останні дні тільки музика і бесіди друзів і відволікали бідного трудівника від сумних думок: “Ось поки розмовляю з вами, мені й здається, що я здоровий, здається весь світ охопив би думками... А ось вночі, як приступлять болі, почнеться биття серця... Очей не зімкнеш за всю довгу ніч... стоїть смерть за плечима...”^б.

8 червня 1895 р. він ще ходив уранці на практичні заняття студентів, із задоволенням вислухав їх реферати. На вечір його не стало: “Безжалостна примхлива смерть забрала в своїх кістках достойного вченого Болгарії, одного з наших кращих професорів. Студенти-товариші, яка величезна, незамінна втрата для науки і для нас. Наше горе глибоке, наш сум невимовний”, – говорили болгарські студенти над гробом М[ихайла] П[етрови-ча].

Цю втрату, звичайно, відчула не одна Софія, якій випала велика честь ховати одного з видатних людей усього слов'янського світу. Навкруги могили Драгоманова стихли всі взаємні незгоди, всі суперечності різних партій. Україна, Галичина, Болгарія оплакували його і усвідомлювали всю значимість втрати. М[ихайло] П[етрови-ч] завжди високо стояв над гуртковими інтересами різних партій, – говорив про нього проф. Мінцев, – ворог всяких догматичних узагальнень, він часто зустрічав жорстоких противників серед тих, які не могли піднятися на його висоту, де він намагався осягти святу істину, що ховалася в різних течіях думки. Істину він любив усе життя, вона була йому дорожча за все!”.

Пошуки істини і відданість ідеї разом з дивовижною терпимістю до чужих щирих переконань були характерними рисами Драгоманова. У його образі було скільки зачарування, що навіть люди, які не поділяли його національних і політичних переконань, піддавалися його моральному впливові. Коли вдивляєшся у цього українського патріота, розуміючи не слово у найблагороднішому його значенні, мимоволі в думці постає інший такий же безкорисливо відданий своїй батьківщині герой Джузеппе Гарибальді. Знаряддя боротьби в обох було різне, але велич душі, сила безконечної любові до батьківщини, до свободи і правди зближують ці два благородних образи.

Вони є кращими прикладами, як націоналізм у чистих серцях неминуче приводить до демократизму, а широким мисленням обов'язково з'єднуються з космополітизмом.

^а М. П. Драгоманов. С. 180–182.

^б Там же. С. 281.

Ш

Яка ж політична роль Драгоманова, яка його роль поруч з такими політичними письменниками як Герцен, Лавров й ін. вільними російськими публіцистами, яким Росія так багато зобов'язана в пробудженні і вихованні її політичної думки.

Емігруючи з Росії, М[ихайло] П[етрович] ставив перед собою такий план наукової, літературно-політичної роботи:

1. насамперед дати якомога більше опрацьованих матеріалів для вивчення України, її народу, його самостійної культурної роботи і
2. викладом західно-європейських визвольних і соціально-демократичних ідей викликати в українських землях у Росії і в Австрії організацію політичних товариств і гуртків, які працювали б над культурним, соціальним і національно-політичним визволенням народу.

Соціаліст за своїми ідеалами, він був глибоко переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе лише шляхом еволюції і з досягненням населенням відомого масового розвитку. Він не був революціонером і вірив, що соціальна перебудова досягається більше культурною пропагандою і економічними реформами, аніж кривавими повстаннями. Український націоналіст, він однак був переконаний, що український народ досягне волі не шляхом сепаратизму, а лише спільними зусиллями разом з іншими народами Росії.

Згідно з цими своїми переконаннями і прагненнями, Драгоманов поставив собі такі завдання:

1. Писати по-малоросійськи все, що стосується України і загального розвитку соціалістичних ідей.
2. По-російськи з різних питань політичного характеру, стежачи за всіма явищами, що хвилюють суспільство в Росії, і відгукуючись на них.

Першу частину завдання Драгоманов думав виконати періодичним виданням “Громада”, другій відповідали дрібні статті і брошурки, писані ним з різних потреб дня і видання у спілці з російськими лібералами журналу “Вольное Слово”. З окремих брошур особливо талановито й гаряче написані: “Дітовбивство” й т. ін., “Турки внутрішні й зовнішні” (обидві стосуються російсько-турецької війни 1876 р.).

Громада видавалася недовго й неправильно; вийшло всього 5 книжечок у проміжку майже 4–5 років, з 1878 до 1882 рр., редакторові не вистачало матеріальних коштів, не вистачало живого підбору співробітників у Малоросії. Перша книжка, дуже об'ємна, укладена було розкішно цілком за планом М[ихайла] П[етровича] й статті настільки наповнені змістом і прогресивні за своїми ідеями, що не втрачають значення і тепер; багато збережуть ще довго свій історичний інтерес. Друга насичена кореспонденціями з України, в 4-й Драгоманов веде полеміку з російськими революціонерами редакції “Набата”.

Головний синтез своїх політичних переконань Драгоманов висловив у своїй програмі, у відомій всім українцям брошурі – “Вільна Спілка”. “Вільна

спілка”, надрукована в Женеві в 1880 р. Вона нещодавно піддана детальному розглядові в ліберальній французькій газеті “L’Еигорйеп”. Автор статті “La Vilna – Spilka” пан Ла Шане (La Chanais) ставиться з великою повагою до Драгоманова і знаходить, що ця його програма майже за 20 років, що минули від її надрукування, – не застаріла. Щоб дійсно зберегти свіжість серед змінюваних суспільних явищ і політичних панівних теорій, треба, щоб програма була надрукована на широкій основі. Це дійсно і відрізняє програму М[ихайла] П[єтровича]. Ла Шане знаходить навіть, що в теперішній час вона більше ніж коли придатна; він знаходить, що вся програма складена під великим впливом прикладу федеративного влаштування Спол[учених] Американських Штатів і обґрунтована точним і всебічним знанням Росії, національного складу її, народних традицій. Ця програма набуває тепер особливого значення й інтересу, коли суспільна свідомість, що пробудилася по всій Росії, шукає нових форм життя, нових програм для єднання задля спільної роботи.

Свою програму Драгоманов не призначав для однієї Малоросії, а для всієї Росії, оскільки він завжди доводив, що і у Малоросії, і у Росії одне завдання, одна справа і треба організувати це спільне завдання так, щоб жити, не заважаючи одне одному, не подавляючи інших. На це прямо вказується в поясненнях Драгоманова до програми.

Під іменем “Вільної Спілки” Драгоманов пропонував створити в землях, населених українським народонаселенням, спілку чи товариство з метою “працювати для культурного, економічного і політичного звільнення і розвитку українського народу й іноплемянних колоній, які живуть серед нього”. Стисло висловилена мета вільної спілки повинна бути:

1. загальногромадянські права людини і громадянина як необхідна умова особистої гідності і розвитку, і самоуправління – як основа для виробітку соціальної справедливості;

2. мета приватно-соціальна: політична свобода, як засіб для повернення української нації в сім’ю культурних націй.

Ця вільна спілка насамперед організує свою спілку серед українського населення, об’єднуючи всі сили, здатні до боротьби, а затим приступає разом з іншими подібними їй організаціями до перетворення всієї Росії на засадах політичної свободи. Тут Драгоманов цілком певно висловлюється, що скільки-небудь реальне розуміння становища й інтересів українського населення повинно привести до переконання, що не тільки в теперішній час доля і розвиток його тісно пов’язані з волею і розвитком інших народностей Росії, а що і загалом відокремлення українських областей від інших частин Росії в особливу державу (політичний сепаратизм) є річ не лише у всякому разі занадто важка, якщо не неможлива, але за відомої умови зовсім непотрібна для якихось інтересів українського народу^а.

^а Див. “Вільна Спілка”. Женева. 1889 р. С. 30–31.

Брати участь у “Вільній Спілці” запрошувались і всі українці, які жили на території Малоросії, тобто поляки, великороси, євреї, німці та ін. колоністи. Це і є та участь “меншості” населення в управлінні країною, яке обов’язкове при демократичному порядку управління. Драгоманов саме абсолютний демократизм ставив умовою всякого політичного і соціального устрою. Для нього він висуває найширший розвиток місцевого самоуправління і повну автономію найдрібніших населених пунктів.

Централізацію Драгоманов визнавав ще більшим державним злом, ніж та чи інша недосконала форма державного управління. На його думку, народній масі не так вже важливо, хто нею управляє, як те, наскільки вона сама може незалежно влаштувати своє життя, свої місцеві потреби.

Нещасна Франція може служити яскравим прикладом, наскільки централізм заїдає всю країну і паралізує навіть те благо, яке дає народу найкраща форма державного управління. Тільки широко поставлене самоуправління найдрібніших областей дійсно забезпечує всій масі населення користування правами людини і громадянина. Земський собор, – говорить Драгоманов (ніби відповідаючи на нашу сучасну потребу дня), – може легко стати знаряддям централізації і нової бюрократії і насилля над особами і місцевостями. Щоб представницьке правління в Росії одразу опиралося на широку основу прав людини і громадянина, воно повинне виробити насамперед можливо більш незалежне місцеве самоуправління. Останнє необхідне Росії тим більше, що при розкиданості її населення і слабкості його освіти в цій країні більше, ніж будь-де, загрожує небезпека підтасовок центрального представництва, а також всякого роду спрямованих на нього *coups d’etat* від чого все це представництво може бути збережене тільки тим, що воно буде зв’язане з народними масами не формально, моментальними більше чи менше механічними виборами, а реально – постійною дією посередницьких органів місцевого самоуправління, тоді це останнє жваво зацікавить населення у справі колективного правління”.

Місцевому самоуправлінню Драгоманов надає величезного значення і вважає за можливе доручити йому найрізноманітніші сфери діяльності з найбільшою самостійністю у завідуванні місцевими найближчими інтересами населення, тобто громадським господарством, благоустроєм, освітою, охороною народного здоров’я і т. ін.

Одиницями громадського самоуправління є: сільське і міське товариство, волость, повіт і область. Драгоманов не бере до уваги тогочасних губерній, оскільки вони занадто штучно викроєні за адміністративно-канцелярськими міркуваннями, часто зовсім невідповідних інтересам населення. На думку Драгоманова, земська одиниця повинна поєднувати у собі такі умови;

1. вона повинна обіймати собою краї однорідні за характером землі і населення;

2. бути достатньо населеною, щоб мати кошти для задоволення місцевих потреб, не під силу повітам, кожному зокрема (наприклад каналізація, зрошення і осушення ґрунтів, дороги, учбові заклади і т. ін.);

3. бути достатньо обширною, щоб її уряд стояв у певній віддаленості від дрібніших виборчих центрів і діяльності повітів і водночас, щоб її представництво мало вагу перед державою і тим самим могло й не утруднювати місцеве самоуправління і захищати його інтереси”.

Драгоманов дає приблизний поділ Росії на області і за усією сукупністю особливостей як фізичної природи області, так і національних ознак, з яких, звичайно, найхарактернішою служить мова населення. Ця схема для європейської Росії ще цілком придатна, але для Сибіру, Середньої Азії вона застаріла. Сільське самоуправління представлено сходами чи виборними зборами (зібраннями): перед ними повинні бути підзвітними всі посадові особи, крім суддів, які повинні бути цілком незалежними. Веденню місцевого самоуправління Драгоманов підпорядковує всі справи громадянського господарства, благоустрою, добробуту, народної освіти, всі поліцейсько-адміністративні обов'язки, покладені на обраних сходами виконавцях.

Обласним думам Драгоманов надає дуже важливу функцію попереднього розгляду всіх фінансових законів, що забезпечувало б доцільніше пристосування законів до різноманітності життя різних областей і вберігало б їх від багатьох спустошливих заходів, що виходять від централістського зрівняння всіх областей під один масштаб.

Щоб виборчі закони не перевелися на чисто механічне представництво і вберігало б по можливості самі вибори від тиску на народну волю, Драгоманов пропонує, щоб виборчі сходи склалися попередньо з осіб, близьких за місцем проживання й заняттям, щоб внести у вибори якомога більше безпосередньої свідомості.

Демократичність програми Драгоманова є її головною визначальною рисою. Вся його політико-національна схема майбутнього ладу базується на глибокому демократизмові і безмежній довірі до маси народу, на повазі до народного політичного інституту, підкріпленому, звичайно, просвітою. Ця довіра спиралася на його ґрунтовне знання українського фольклору, не даремно він вважав таким важливим для піднесення самосвідомості українців повне видання всіх творів Шевченка і політичних пісень українського народу – як найповніший прояв національно-політичних поглядів, що лежали в основі українського народного умоспоглядання.

Головною ж справою інтелігенції він завжди визнавав пробудити масу, примусити її свідомо ставитися до оточуючого. І в Галичині і в Україні одному четвертому стану “мужицькому” належало майбутнє, за твердим переконанням Драгоманова. Організація мас була для нього настійною, і він твердив це постійно своїм галицьким одиодумцям і особливо радісно вітав створення першої російсько-української радикальної партії, яка поклала в основу своєї практичної діяльності інтереси наших селян. Драгоманов хоч і розкритикував їх програму, але багато пропрацював саме з цією молодого галицькою партією, то співробітничавши в її органі – газеті “Народ”, то укладаючи перші популярно наукові книжечки малоросійською мовою для галицьких селян. Ці книжечки своїм раціоналізмом і науковістю

при цілком доступному викладі надовго залишаться зразковими народними книжечками. Особливо цікава т. зв. “Рай і поступ” (тобто “Рай і прогрес”). Тут М[ихайло] П[етрович] показує, як розвивалася у кожного народу ідея раю, і як поступово вона раціоналізувалася. Взагалі Драгоманов, довершений радикал у відношенні власних поглядів на релігію, ставився дуже делікатно і з повагою до релігії і визнавав за нею величезну моральну силу, яку варто було б обернути на допомогу людському прогресові і вважав дуже важливим зруйнувати існуючі у народі забобони, розвивать релігійну терпимість і готувати масу до повної свободи совісті^а.

Демократизм Драгоманова лежав і в основі його націоналізму. Свої націоналістичні погляди він висловлює скрізь і все життя, але найчіткіше в двох брошурах – “Чудацькі думки” (Спочатку друкування окремими статтями в газеті “Народу” і в “Історична Польща і Великоросія”). Скрізь він виступає ворогом вузького українофільства, радить українцям добиватися своїх прав, як прав людських, і власною працею завоювати своє місце і в науці, і в мистецтві, і в політиці. Національність для нього була формою, в яку він намагався влити останні висновки світової думки і очистити її від всього реакційного віджилого; він пристрасно бажав бачити як можна швидше свою Україну прилученою до інтернаціональної ходи прогресу. Він гаряче вірив у близькість українського національного пробудження, але бажав його лише у тому ж напрямку, в якому йшло духовне пробудження інших народів, тобто назустріч свободі, знанню і вихованню мас на основах колективізму і федералізму.

Залишаючись все життя українцем за своїм душевним складом, і безмежною відданістю Україні, він за своїми переконаннями завжди залишався космополітом, федералістом у кращому значенні цього слова, як говорить про нього безмежно поважаюча його людина – Павлик, у своєму рефераті на поминках по Драгоманову у Львові в 1901 р. До Драгоманова прекрасно відносяться глибоко чуттєві вірші Шевченка: “Мені однаково”. “Мені все одно, – каже поет, – помру я в Україні милій, чи буду в ній жити чи ні, але мені не все одно, якщо Україну злії люди задушуть, поки вона не доросла до свідомості, чи у вогні пожежі, сперш обікравши, розбудять. Ох, оце мені не все одно!”

IV

Чи відгукнулася Україна на цей могутній, люблячий голос? На жаль! На Драгоманові краще, як на кому, сповнилася приказка “Немає пророка у вітчизні своїй!”

---

^а У паперах, що лишилися після Драгоманова, є навіть начерки, що змушують думати, що М[ихайло] П[етрович] замислювався над створенням нової релігії, узгодженої з наукою і здатною об'єднати всіх людей одним натхненням великого братського почуття (див. Павлика. Пам'яті Драгоманова. Львів. 1902 р.).

Вище говорилося вже, як скоро друзі відмовилися допомагати йому у виданні спільно задуманого журналу і як це тяжко позначилося на Драгоманові. Тепер із щойно видрукуваного листування Драгоманова з Окуневським видно, що в Малоросії не давали ходу його цілком науковим статтям — страху заради іудеського. Редакція “Киевской Старини” ставиться до всіх його статей, до всіх прохань М[ихайла] П[етровича] вражаюче недбало. Він скаржиться про це Окуневському⁸ “Колишня редакція “Киевской Старини”, — пише він, — друкувала даром статті Т-ва (псевдонім Др.), але хоч надсилала йому журнал у Женеву, зате ні на які листи не відповідала. Нова редакція (1888 р.) нічого не відповідає теж і журналу вже не надсилає. Як ви мені порадите: чи надсилати їм мого “Палія” чи просто плюнути. Мені дуже хотілося б останнє, але це означало б чи писати або лишати на пригосшення, чи просто замовкнути, чи писати, напр[иклад], французам і в такому разі випускати всі подробиці українських матеріалів, які я розробляю! Чи вже не надсилати мої роботи з українського фольклору прямо в Ж[урнал] М. Н. Пр., я певен, що там зараз же надрукують всі роботи галичанина Кузьминського та ще й гроші мені за них заплатять; тільки занадто огидне по-моєму на таке пускатися⁹”.

Ще з більшою гіркотою розповідає Драгоманов тому ж Окуневському, яка обтяжлива йому всяка матеріальна підтримка друзів, що висловлюють так мало солідарності з його національно-політичними поглядами⁶. Його кращим другом, що постійно підтримував його напрямок в Україні і знаходив якісь казкові джерела для матеріальної підтримки Драгоманова і його видань, залишався до самої смерті М. В. Ковалевський⁹ — людина видатного розуму і енергії; він один останнім часом був посередником між Драгомановим і його вітчизною. Його чуле серце розуміло тугу самотності М[ихайла] П[етровича]. Якщо у своїй автобіографії М[ихайло] П[етрович] намагається говорити про неї у спокійному історичному тоні, то в листах Драгоманова того часу можна ясно бачити, як він страждав від усіх непорозумінь. Павлик, що був з ним в Женеві в той час, говорив: “деякі українці, що перед цим самі умовляли М[ихайла] П[етровича] взятися за видавничу справу за кордоном, тепер відмовилися від усякої підтримки його видань, заявляючи, що діяльність Драгоманова за кордоном не лише не корисна, а й шкідлива для України”. Це був смертельний удар для Драгоманова, — удар, що підірвав його здоров'я і загнав його передчасно у могилу. Бачити себе покинутим кращими приятелями на чужині, чути від них приблизно такого змісту слова: пропади ти зі всією своєю роботою, непотрібна вона, шкідлива вона Україні. Це боляче вразило М[ихайла] П[етровича]. Він ходив сам не свій, зразу не знаючи, що йому з собою робити... “Постараюся, — писав він тоді ж декому в Україну, — вийти у відставку, як можна чистіше й означеніше, так, напр[иклад], можу поїхати

⁸ Див. “Листуванн М. П. Др. з Окуневським” Львів. 1905 р. С. 103.

⁶ Там же. С. 9–14.

в Південну Америку, де знайду місце вчителя, в якому-небудь окружному училищі, бо в Європі жоден уряд не дасть мені місця, та й до того не працюючи для України, я в Європі або з глузду з'їду, або втоплюся... Значить, прощайте! Спасибі за добро і простіть, за те, що турбував вас впродовж понад 10 років, особливо за останні 1 1/2 роки мого самотнього ув'язнення, коли ні листів, ні посилок ніяк не приходило з батьківщини і я заздирив тим революціонерам, яких вішали чи розстрілювали. Тільки на прощання я все ж цілком об'єктивно признаюся вам, що теоретично я правий у своєму переконанні, що український рух повинен стояти на європейському ґрунті ідейно і географічно, і лише на цій основі українське питання може виступати з рамок реакції і завоювати собі повагу”^а.

Історія показала всю справедливість цього переконання: передовий український рух і у Галичині і в Україні вже з'єднався з передовими партіями всієї Європи і веде свій народ до політичного і соціального звільнення.

1894 р. нечисленні друзі М[ихайла] П[етровича] вирішили розвіяти хворого, часто в тузі Драгоманова, влаштувавши йому ювілей з приводу 30-річчя його літературної і наукової діяльності (від дня опублікування його роботи про Тиберія). Ювілей святкувався у Львові, у величезній залі міської ратуші, він почався народним віче – це краще творіння галицької радикальної партії, що склалася під прямим впливом Драгоманова. Віче з селян могло служити яскравим доказом великого зростання політичної свідомості того 4-го стану, на який так покладався М[ихайло] П[етрович]. На віче ювіляра вітав один із селян Стефан Новаков щирими словами подяки: “Батько наш рідний, просвітитель наш! Ти всю свою долю, своє життя присвятив робочому темному люду, щоб просвітити його світлом правди і науки, прийми нашу подяку за твою 30-річну службу, роботу твою для нас “руських хлопів” всієї Галичини, що зібралися у Львів на віче. Ми будемо завжди до самої смерті стояти за ту правду, яку ти нам голосно пояснював. Бажаємо тобі ще довго-довго жити, щоб ти міг нас наставляти своїми розумними порадами і допомогти нам скинути нарешті, тиснуче на нас, орачів і робітників, ярмо неволі і влаштувати більш справедливий порядок життя на нашій землі”^б.

Це привітання було особливо добре М[ихайлові] П[етровичу] як справжньому демократові. Це ж віче організувало нове товариство “Поступ” (Прогрес) для розповсюдження просвіти і знань в народній масі в тому радикально-раціоналістичному і національно-демократичному напрямку, яке можна коротше назвати Драгоманівським, так багато він вклав своєї праці і натхнення на з'ясування його плідності.

Україна надіслала М[ихайлові] П[етровичу] багато цінних подарунків, альбомів, видів, вишитих сорочок, рушників, особливо його безпосередня батьківщина Полтавщина, яка дала так багато знаменитих людей, що вий-

^а Павлик. “Пам'яті М. П. Драгоманова”. С. 13–14.

^б Ювілей М. П. Драгоманова.

шли з лона її привітних чорноземних полів і вишневих садів. На першому місці альбому, надісланого з Полтави, була вміщена фотографія того будинку у Гадячі, де народився Драгоманов. Але що характерно для того часу, це – анонімність всіх привітань, перерахованих у книзі, виданій в Галичині і присвяченій ювілею Драгоманова. Чи обережність видавців, чи боягузство українців були тому причиною, але всі привітання підписані ініціалами Н. Н., які ні про що не говорять, – міста, університети, групи молоді і людей старшого віку – все сховалося за ціми загальними двома нешкідливими літерами.

Перекази не давні, а віри їм не ймуть: чи давно пережила наша батьківщина такий болісний час, коли за одне знайомство з Драгомановим можна було легко прогулятися туди, “де Макар телят не пас!..”

Відповідь Драгоманова на всі привітання дихала як завжди сердечністю і широтою думки. Звичайно, цей ювілей був відрадною хвилиною в багатостраждальному житті високообдарованого емігранта. Привітання з рідної України показали йому, що якими б гнаними не були спершу його думки і положення – вони все ж знайшли собі ґрунт і помалу давали паростки, М[ихайло] П[етрович] не привласнював собі оригінальності цих думок; він вважав себе прямим продовжувачем тих федералістських засад, які лягли в основу програми Кирило-Мефодіївського товариства в 1847 р. М[ихайло] П[етрович] говорить на своєму ювілеї, що він тільки хотів дати їм практичне здійснення, пропагуючи необхідність політичної реформи, звичайно, з тими доповненнями і змінами програми Костомарова, які виставлені були всесвітньою наукою і політикою останніх років у Західній Європі. Але особливо задушевно М[ихайло] П[етрович] дякує своїм молодим друзям галичанам. Галичина за час його вигнання була йому другою батьківщиною, на ній він міг хоч частково бачити практичне здійснення своїх національно-політичних устремлінь.

Через рік після ювілею М[ихайла] П[етровича] не стало: аневризм аорти, який тривав багато років, обірвав це життя, повне ще енергії, надій, бажань, у голові ще йшла інтенсивна робота, думка ясно відгукувалась на всі враження світового життя, гаряче співчуття до людей наповнювало це любляче хворе серце і раптом воно перестало битися... назавжди.

Минуло 10 років. По всій Росії пролунав подих пробудження; всі народності Росії ожили й йдуть назустріч тим найширшим автономно-федеральним ідеалам, для вияснення яких жив М[ихайло] П[етрович]. Пора на весь голос віддати йому справедливість: його могутнє слово в ті мучинецькі роки національного пригноблення Малоросії багато допомогли людям чулим знайти істинний шлях до національної свободи і до єднання всіх народів із збереженням їх індивідуальної незалежності. “Багато положень і вказівок Драгоманова, – говорить про нього один російський письменник, – які ґрунтуються на детальному вивченні політичної організації сучасної Росії і на глибокому розумінні політичної історії передових народів освіченого світу, до такого ступеня випереджують хід подій, що можуть бути

оцінені й утилізовані тільки після здійснення політичного перевороту, який дасть Росії можливість організуватись і влаштуватись згідно народних бажань і потреб”.

Цей час близький. Тільки коли Україна змахне із себе ланцюги, що губили її розумове зростання, вбивали її слово, її незалежне існування, вона дізнається про всі дорогоцінні труди Драгоманова і оцінить свого цілком національного “космополіта федераліста”. Шевченко і Драгоманов – ось два генії, які доповнюють один одного і які високо підняли національне значення своєї вітчизни. Обидва вони своєю художньою творчістю і широтою політичного синтезу, звичайно, належать не одній батьківщині, яку вони гаряче любили, а великоруському племені, всьому слов’янству. І поет і мислитель зійшлися на одному головному заповіті землякам: “і свого не цурайтесь і чужому наuczайтесь!”

У цьому й полягає єднання націоналізму з інтернаціоналізмом, єднання, необхідне для світового прогресу. Близький час, коли Україна свідомо пошанує своїх двох великих учителів гідним пам’ятником і змінить своє оновлене життя на світлому началі демократизації і федерації, висловленому Шевченком і Драгомановим.

С. Русова

“Русская мысль”, – 1905. – Червень. – С. 50–71; ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 150–161 .

№ 268

1905 р., червня 18 (липня 1).

Стаття М. Лозинського “Михайло Драгоманов”

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

(В десятилітє смерти)

Як далеко сягає пам’ять людськості, серед народніх мас усе жила ідея справедливості, рівності, свободи і братерства. І сила її була така велика, що вона притягала до себе найліпших людей навіть із тих кругів, які свого добра, свого шастя не вміють здобувати инакше, як тільки на народнім горю.

До людей із тих кругів належав і Михайло Драгоманов (1841–1895), син дідича з Гадяча на Україні. Часи, коли мале, безжурне панятко перетворювалося у свідомого чоловіка, часи науки в гімназії й університеті, були се останні роки пановання Миколи I, перші роки пановання Олександра II. За Миколи все, що ліпше в російській суспільности, прийняте було обуренем на царську самоволю; з хвилею, коли самодержцем Росії став Олександр, обурене перемінилося в надію на крашу будучність. Драгоманова, який уже із батьківського дому виніс ліберальні погляди, захо-

пила та свободолюбна хвиля, яка тоді ворушила всі ліпші уми російської суспільности без ріжницьі стану, і непоборона сила ідеї так ним заволоділа, що він уже ніколи не вернувся межі “своїх”, а зійшовши раз із панських вершин на народні доли, йшов непохитно далі тим новим шляхом, не сходячи з нього аж до смерти, – хоч він завів його з рідної країни і з університетської катедри, де його ждало спокійне й безжурне жите вченого, на чужину, на гіркий хліб літературного робітника, який не знає нині, що дасть їсти дітям завтра, на напади своїх і чужих і на передчасну смерть...

Скінчивши київський університет, задумав Драгоманов віддати ся історичним студіям і старати ся о університетську катедру. Одначе не замкнув ся в кабінеті ученого, тільки брав живу участь в суспільнім рухови тодішньої поступової громади, вчив у недільних школах, які тоді люди, прихильні народоци, кинули ся були закладати, працював у звіснім в історії українського фольклору “Полуднево-західнім Відділі Географічного Товариства”. Початок 70-их років перебув у Західній Європі, доповнюючи свої студії і тоді в-перше пізнав Галичину і галицьких Українців.

В кінці одержав катедру на київськім університеті. Одначе не на довго. Царське правительство – а були се вже роки реакції, час звісного указу з 1876 р[оку] против української мови, – почало вважати його небезпечним і предложило йому катедру на якімсь иньшим університеті з виключенем української території. Замість того Драгоманов, бачучи, що в Росії неможлива ніяка, навіть найсмирнійша діяльність для України, рішив ся покинути її, аби мати вільні руки для праці, яку вважав єдино відповідною для рідного народу, а знаючи також, що і в Галичині, тій “свобідній” часті України, неможлива ніяка діяльність у користь народніх мас, неможлива так через австрійське правительство, як і через українських “патріотів”, – виїхав до Женеви і вже 1878 р[оку] видав там першу книжку “Громади”, в якій виложив свої національні і соціяльні погляди.

Тут, у Женеві, в тім вулькані, в яким клекотів від революціонерів усього сьвіта, де зродила ся не одна сьмілива думка, що опісля переведена в діло цілий сьвіт здивувала, де, здаєть ся, кождий камінчик у мурі, кожда пядь землі, – се німі сьвідки палких дискусій, сьміливих поривів і гірких розчаровань, де не один і з тих, що ціль їх житя визволене народних мас, хоронило свою голову перед руками ката, – в тій Женеві прийшло ся тепер жити і працювати Драгоманову, жити в непевности, що принесе завтра, і працювати у сьвідомости, що багато-прегато жертв треба, аби з тої праці вийшла користь для рідної країни і для людськости.

Між тим посів Драгоманова в Галичині видав своє зерно: кількох молодих людей – Павлик, Франко, Терлецький – перейняли ся його думками і почали ширити їх далі межі своєю суспільністю, за що на самім порозі житя і праці зустріла їх тюрма. Ратуючи перед тюрмою своє здоровле, прибуває Павлик до Женеви і тут Драгоманов, Павлик і Сергій Подолинський починають видавати “Громаду” періодично, оголошуючи в першій книжці (виданій 1881 р[оку]) свою програму. Та періодична “Громада” не вдержала

ла ся, Павлик вернув до Галичини відсиджувати кару і йти на зустріч дальшій праці, дальшим карам і дальшим злидням, Подолинський занедужав, щоб уже ніколи не відзискати здоровля - і Драгоманов знов сам, видає неперіодичне "Громаду"; працює для загально-російського поступового руху, вкладаючи в нього свої цінні праці, знайомить своїми працями чужинців з Україною, працює, хоч здалека від рідної країни, над українським фольклором впливає на духовий розвиток своїх галицьких товаришів, а в кінці коли хліба для рідних не стало, приймає посаду професора історії на університеті в Софії (1889 рік).

В 1890 ро[ці] повстає в Галичині радикальна партія, заложена товаришами й учениками Драгоманова, і він, хоч із гіркою свідомістю недуги, яка кожної хвили може покінчити ся смертю, кидаєть ся до праці в виданнях нової партії з жаром чоловіка, який ціле жите не міг сказати своїм землякам того, що становить суть його духовної істоти і хоч на заході своїх днів хоче сказати бодай на найважнійше... В "Народі" повно його праць, в "Хліборобі" також, виходять його "Чудацькі думки про українську національну справу", його "Листи на наддніпрянську Україну", його популярні праці, як "Про заздрих богів", "Рай і Поступ", "Віра в громадські справи", "Шістьсот років швайцарської спілки", - одинокі майже популярні праці в нашій літературі, які справді дають простому народови науку.

Серед тої праці застає його 30-літній ювілей, устроєний зимою 1895 р[оку] у Львові і того-ж року, 20 червня, нагла смерть...

* * *

Поминавши спеціальні праці Драгоманова по історії і фольклорі, які високо цінять ся вченими, суспільна діяльність Драгоманова мала за ціль знайомити українську суспільність про те, як найпоступовійші люди цивілізованого світа дивлять на громадські справи і як працюють аби довести до визволення народніх мас, і на основі того заставити передову часть української суспільности до такої праці, а далі знайомити чужосторонню публіку з Україною і боронити права українського народу до свobodного житя.

Особливо-ж прийшло ся йому відстоювати права України супротив історичної Польщі і централістичних змагань Великоросів, наслідком чого чоловік, якому земляки клали за найбільшу вину космополітизм, нехтоване "народніх съвятошів", - нераз стрічав ся із епітетом "українського націоналіста". Правда, очевидно, ні тут, ні там; Драгоманов, той homo nationis Ucrainicae (чоловік української породи) боров ся тільки за одно: аби українському народови признано право рішати самому про себе, бути свobodним членом свobodної сім'ї народів.

По своїм переконанням був Драгоманов соціалістом-федералістом, ідеалом суспільної організації уважав свobodну федерацію одиниць в групи, груп у більші групи і т[ак] д[алі] з долу в гору, жите суспільности без начальства, на підставі добровільної умови, що знов уважав можливим тільки

при неістнуванню приватної власності і при спілковій продукції. Се виходить зовсім ясно так із першої книги “Громади”, як і з програми, поміщеної в першій випуску періодичної “Громади” і підписаної ним, Павликом і Подолинським. Той напрям, змодифікований о стільки, о скільки наука поступає наперед, репрезентують тепер анархісти-комуністи.

Звідси впливає його становище що-до політичної незалежності України, яке не раз підпадало критиці нашого молодого покоління, що виступило з кличем “Самостійна Україна”, Драгоманов дуже добре розумів, що серед сучасних відносин державна незалежність України неможлива, а вважаючи добровільну федерацію висшим ступенем суспільної організації, як окрему державу, в будучности бажав бачити Україну не окремою державою з усім державним апаратом для угнетання народніх мас (не забуваймо, що народні маси терплять гнет і в “найсвобідніших” державах, як Англія, Франція, Швейцарія, Злучені Держави Північної Америки!), а спілкою свободних людей, злученою на підставі добровільної умови з такими-ж спілками людей інших порід. Не “москвофільство” або “неясність в українській справі”, як думають критики Драгоманова, які зрештою зовсім не прояснили науковим способом свого клича “Самостійна Україна”, – тільки оперте на науці переконане, що людськість переходить від низших форм організації до висших і що добровільна федерація свободних груп є формою громадського життя від примусової державної організації, заставило Драгоманова зайняти таке, а не инше становище в українській справі.

В соціально-демократичних кругах часто можна стрітати ся з поглядом, що “Драгоманов тільки ліберал”, при чім вказуєть ся на його пробу соціально-політичної програми “Вольный Союзь - Вільна Спілка”. На се відмовімо, що отся програма йде далі, як усі т[ак] зв[ані] мінімальні програми соціальної демократії, проте де-ж тут рація називати автора такої програми лібералом, чому зрештою перечать висше згадані принципіальні заяви Драгоманова в “Громаді”.

Значіне Драгоманова для галицьких Українців, можна схарактеризувати коротко отсими словами: він прорубав їм вікно в Європу. Се по нашому найбільше всестороння і найбільше вірна характеристика. Прорубав їм вікно в Європу і показав, що в ній найгарнійше...

* * *

Здаєть ся мені, що найліпше пошануємо память Драгоманова, коли постараємо ся добре пізнати й розібрати його думки. Ся думка може видасть ся дивною, бо звичайно говорить ся, що найліпше пошануємо память чоловіка, коли будемо переводити в жите його думки. Але переводити чийсь думки в жите звичайно не можна без поправок, які тимчасом вносять поступ науки, а надто, і се найголовнійше, треба ті думки добре знати й розуміти.

А в нас що-до Драгоманова дієть ся на жаль як-раз противно. Маємо “Драгоманівців”, маємо ще більше критиків Драгоманова, — але як мало тих, що знають і розуміють Драгоманова!..

Драгоманівські видання в Галичині бібліографічна рідкість і певне в багато більшій скількості ждуть вони нерозрізані “слушного часу” в Женеві, доки по смерті одного з товаришів Драгоманова, який їх зберігає, не підуть “мишам на снідане”, а “Драгоманівці” і критики Драгоманова обходять ся тим, що знають заголовки деяких із них.

Ще гірше з-ширенєм думок Драгоманова. Знаю пр[остий] факт, що редакція одної радикальної газети (а радикальна партія вважаєть ся в нас *par excellence* Драгоманівською) за нішо в сьвітї не хотїла в одній статї пустити фрази, яка містила в собі основну думку Драгоманова, що ідеалом людськості є організація без начальства, на підставі добровільної умови (диви “Громада”, перша книга), і радше розійшла ся з автором статї, а таки не пустила до своєї газети Драгоманівської думки...

З огляду на все те здає ся мені, що найлучшою пошаною памяти Драгоманова буде поклик: Читайте твори Драгоманова! Читайте і старайте ся зрозуміти, а коли зрозумієте, то й побачите, чи стати вам “Драгоманівцями”, чи на яку ступити дорогу. Тим більше, що Драгоманівські видання, це одинокі серйозні українські видання про соціяльні справи. А що вони бібліографічна рідкість, то не жалуйте набути їх собі (в тій справі можна звертати ся до: *M. Lakhutzky Kouzma, route Caroline II, Geneve, Suisse.*). Придадуть ся вони кождому і будуть прикрасою кождої бібліотеки...

Михайло Лозинський

Промінь² (Вашківці над Черемошем). — 1905. — 1 липня. — Ч. 12 і 13. — С. 141–143.

№ 269

1906 р., червня 9(21). —

Замітка Методія Огородника “Михайло Драгоманів”

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

Передучера минули одинайцяті роковини смерти сего великого українського Громадянина. Одинайцять літ минуло як спочав він на софійськїм кладовици по тяжкїм, повнім терпїнь, праці і мук житю. А коли згадаємо, що нема у нас другого чоловіка, щоби тільки заслуг положив для нашого народу на кождій області нашого суспільного житя — то справді мусимо сказати, що наша суспільність не вмїє ще шанувати своїх великих людей.

Сумні часи наступили для нашого народу після другої половини сімдесятих років. На Україні правда мужицькі маси троха відітхнули після знесення кріпацтва, та з другого боку почали они страшно терпіти задля браку осьвіти, та задля страшного визиску так з боку уряду, як і з боку панів.

Капіталістичний і політичний визиск розширяв найпоганійше своє панованє, а проти єго гнету і неволі народ не знав як боронити ся. Не знали що робити мужики, не знала що діяти і інтелігенція. Попи потішали людей, що за терпіння ті дістануть ся до раю по смерти, а свїцка інтелігенція після арештів доконаних на крилі методієвських братчиків, стратила цілком політичний розум і обявляла свій “патріотизм”, тихими наріканнями на заборону української мови, зітханнями до царя і єго правительства, щоб они змилосердили ся і бодай додержали тих обітниць, які Україні заприсягали. Розуміє ся, то з тих зітхань не було нічого, на Україну спадав удар за ударом, а народ наш нидів в неволі без надії, без знання, що діяти. Не красше діяло ся і в Галичині та Буковині, а найпоганійше на Угорщині. Ту політична безідейність, раболіпіє, зітханє до ласки цісарської, були цілою політикою інтелігенції. Народ стогнав під попівським і дідичівським панованєм і ніхто не хотів і не знав як повести той народ до красшої будучности. Одним словом неволя, гнет, темнота і визиск, нужда і терпінє розпаношили ся серед нашого мужицтва, а ледаща і політично дурна інтелігенція помагала лише ворогам народа єго давити, не оставляючи єму жадної надії на красшу будучність. Серед тої політичної темряви, серед того занепаду літературного і громадянського житя, являє ся свїтла стать Драгоманова. Як великий знаток суспільного житя, як політик з Європейським образованєм, як учений і громадянин починає важку мозольну працю, щоб пробити ту грубу темряву, що ослонила була ціле суспільне жите нашого народа, щоб розбухати те суспільне жите, та оживити політично і культурно ту величезну силу, що дримала в міліонах нашого народу. Безпощадна критика політичної нездарности і політичного сервілізму нашої інтелігенції з одного боку, а ясна програма Драгоманова, що і як робити з другого боку, причинили ся до скорої зміни відносин. Під впливом Драгоманова відбуває ся духова революція серед інтелігенції. Особливо молодіж гуртує ся і образує ся на письмах Драгоманова і переймає ся єго думками. І ся молодіж робить революцію в нашім суспільнім житю, а радше роблять ту революцію думки Драгоманова. До Драгоманова наша інтелігенція все ще уважала мужика за дійну корову, яку она знала лише тоді, коли єї доїла, а впрочім інтелігенція встидала ся мужиків. А коли навіть часом она деклямувала про тих мужиків вірші і убирала ся в мужицьке убранє, то робила се лише для моди, не зміняючи в нічім своїх відносин до мужиків на ділі. Під впливом Драгоманова витворює ся в Галичині мужицька радикальна партія, предтеча соціальної демократії, яка починає борбу о політичне та соціальне панованє мужицької кляси. Сам Драгоманов не був соціал-демократом, однак для соціализму зробив він у нас дуже багато. Він проломив в душах і мозгах нашого суспільства ті перші леди, по яких та ідея робочого люду вплинула цілою рікою до нашого краю, освіжуючи і справляючи на добру дорогу суспільне жите нашого народу. І в сім найбільша заслуга Драгоманова. А коли до сих громадянських заслуг Драгоманова додати ще єго величезні заслуги на поли науки, коли додати те, що через Драгома-

нова Європа познакомила ся з нами і навчила ся нас шанувати, то мусимо признати, що Драгоманів, се перший громадянин України, який заслугує на найбільшу пошану зі сторони нашого суспільства.

До сеї статі я бажаю особисто від себе піддати ще раз тим, що цінять по справедливості заслуги Драгоманова, думку, часто вже підношену, доси однак не здійснену, думку спровадження тіла Драгоманова до вітчизни. Я в сій справі вже зробив дещо. Іменно я ще перед чотирма роками почав був серед гімназистів збирати складки на ту ціль. З тих збірок є в моїх руках тепер около 650 корон. Коли-б отже всі, що шанують пам'ять Драгоманова і справедливо оцінюють его заслуги, зробились щось подібного, як я, то тоді я думаю що ся сума 650 корон зросла би скоро до тої височини, яка вистарчила би, щоби тіло Драгоманова бодай по смерті могло спочити на рідній землі, з якої его вороги за життя прогнали.

Методий Огородник

“Земля і воля” (Чернівці), 1906, 21 червня.

ЦДІА України у Львові, Ф. 309. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 196–196 зв.

№ 270

1906 р., червня 19 (липня 2). –
Лист М. Павлика до селян, що святкуватимуть
пам'ять М. Драгоманова в Коломії

Лист до селян, що святкуватимуть пам'ять
М. Драгоманова в Коломії 12-го с. м.

Дорогі братя селяни!

Чесць вам за те, що так урочисто споминаєте нашого незабутного учителя й товариша М. Драгоманова. Старайте ся робити так що року, і то самі, без нічиєї принуки, в день его смерти, 20 н[ового] ст[илію] червня, і не лише в однім місци, але в кожній стороні, в кождім селі, рівночасно. Сей день повинен бути для нас днем найбільшого суму, але разом і найяснішої надії на воскресенє нашого народа.

Драгоманів повинен стати прапором нашого народного руху. Він перший збудив у нас молодих інтелігентах і селянства, горячий інтерес до просьвітних, економічних та політичних справ того селянства в Австро-Угорщині (а не лише до їх мови, як робили его попередники, українофіли), тай своїм власнім приміром показав, як трудити ся для тих справ. Єму треба подякувати за культурне тай політичне двигненє наших селян, за те

все духовне добро, яке ми в тім згляді бачимо серед селян у Галичині тай на Буковині. Та се ви й самі знаєте тай чуєте в ваших сериях.

Але ви не знаєте того, що Драгоманів перший познакомив нашу молодіж і з українськими селянами в Росії і то ще 1871 р[оку] в величезнім листі до неб[іжчика] Мелітона Бучинського зі Станіславова, де було розказано докладно про скасоване панщини в Росії з 1861 р[оку]. Той лист читався тай переписувався дуже пильно тодішними гімназіяльними учениками в Станіславові, між якими був і небіжчик Остап Терлецький – перший і найсвітліший радикал у нашій Галичині, що видав у Відні 1875 р[оку] перші соціалістичні книжечки в нашій мові, та небіжчик Гілярій Гарасимович, що належав до перших і найциріших організаторів наших селян у радикальнім напрямі.

Власне сего року настав час до сповнення найгорячішого бажання Драгоманова – до з'єднання наших селян Австро-Угорщини з українськими селянами в Росії, котрі ломлять свої вікові кайдани. Дорогі братя! я гадаю, що ви спомянете нині Драгоманова найкраще тим, коли заявите тай постановите, що змагати будете з усіх сил до спільности з вашими братами селянами в російській Україні!

Від нині наша радикальна партія повинна стати одинокою селянською партією на всю Русь-Україну в Австро-Угорщині тай Росії, – розуміє ся, з відділами, котрі би в кожній із тих держав ішли до своїх близьких цілей инакшими способами – але котрі всі мали би перед очима одну далеку наконечну ціль – бути при купі: в українській селянській республіці.

Ось-де ваше спасене!

Аби-ж ви почали змагати до того й практично, – то прошу вас, дорогі брати, зложіть ся по сотикови (більше нехай ніхто з вас не дає!) аби я міг надрукувати лист небіжчика Драгоманова до М. Бучинського про скасоване панщини в Росії 1861 р[оку]. Се буде перше ваше свідоме політичне пізнане з українськими селянами в Росії.

Сим ви вменшите трохи й моє горе, що бюся вже повних одинадцять років, мов риба о лід, не маючи способу видати всю переписку Драгоманова тай написати між инчим і на єї підставі повну житепись его, в звязи з нашим народним рухом по всій Україні, за остатних 50 років.

Я гадав би, зрештою, то коли наші молоді інтелігенти українського напрямку не почувають ся до свого святаго обовязку, то ви, братя селяни повинні-сте самі подумати про зорганізоване наших селян у російській Україні, бо ж там властиво рішає ся тепер доля всего нашого селянства, а то хотьби тому, що там его зо 7 раз більше, ніж тут. Тепер, коли російське правительство тай ворожі селянству партії в Росії слабі і все здез'організовано, – наших тамошних селян можна би з'організувати міцно, аж до повної переваги в своїй країні. Потім буде вже за пізно...

Іще одна, важна річ.

Драгоманів перший радив (у листі до мене з 1877 р[оку], котрий сконфісковано й прилучено до актів нашого другого процесу, в початку

1878 р[оку], аби наші селяни, з'організувавши ся, йшли до вільної спілки (з латинської- федерації) з селянами инчих народностей, починаючи від найблизших своїх сусід. Коли почала ся наша політична селянська організація (заснованем нашої радикальної партії 1890 р[оку]), то дехто з нас інтелігентів почав був помагати й організації мазурських селян. Але, на жаль, сю роботу швидко покинено, і се вийшло на шкоду селянській справі в Галичині. Бо без нас, українських радикалів, з мазурських селян пороблено по більшій частині тіснолюбих егоїстів, що не бачать далі від свого носа тай боять ся всякого радикалізму, як чорт свяченої води, так що взагалі мазурський селянський рух дуже ріжнить ся від нашого, і ми не маємо в Мазурах певного спільника-помічника в пригоді, а швидче можемо надтяти ся в нім ворога.

Таке саме повторило ся – і то на далеко більший розмір, – і що до инчих селян на просторі теперешньої Росії тай далі навколо. Аби тому загоді запобігти, а рівночасно сповнити волю Драгоманова що до з'єднання наших селян Австро-Угорщини з українськими селянами в Росії, я постановив спонукати наших селян радикалів, аби звернули ся до селян послів російської державної Думи, а через них і до селянських мас усіх народностей Росії, тай написав про те лист, який був надрукований і посланий куди треба, перед отворенем Думи 10 мая сего року. В тім листі просить ся селян послів усіх народностей Росії, особливо-ж українських, аби не вязали ся з російським правительством, але тримали ся тих послів, що бажають політичної волі в Росії, яко першої вимоги всего инчого добра в Росії, – аби швидко ухвалили ту волю (за взірцем Драгоманова, в его книжці “Вільна Спілка” з 1884 р[оку]), тай помогли Україні дістати повну національну автономію, рівнобіжну тій, якої повинні добивати ся наші селяне в Австрії (відділяючи східну Галичину й прилучуючи до неї нашу Буковину, з окремим українським сеймом у Львову). Далі згадано в тім листі між инчим про гіркий стан наших селян у Галичині) про переслідування “Січей” і про боротьбу за загальне виборче право та перемену Австрії (коли лише се можливо) вільну домівку народів, а нарешті про конане наших братів селян на Угорщині від малярських прислужників – жидівських лихварів, та централістично-шовіністичних змагань самих Маляр, похожих на такі самі змагання певної частини Москалів супроти Українців у Росії. Кінчить ся той лист ось як:

“Дорогі братя мужики всіх націй Росії! подайте ж собі дружні руки на те добре діло, на яке ми вас радимо, та коли Ви нас послухаєте і не дасте ся на підмову катам – то прийміть і нашу братню руку і присягнімо враз на вічну боротьбу за права й поступ мужиків-хліборобів не лише Росії тай Австро-Угорщини, але й усього світа.

Лише таким чином ми побідимо наших супостатів і доженемо в развою людей промислу”.

Отже прошу вас, дорогі братя селяни, що споминаєте Драгоманова, заявити, що пишете ся на той лист.

Гадка, аби наші селяне по всій Україні надіяли ся лише на себе самих, а серед чужинців шукали в данім разі спільників найперше межи селянами, з яких і треба би, по моему, сотворити міжнародну (інтернаціональну) селянську спілку, подібну такій же робітницькій спілці – ся гадка мусить побідити, коли селяни-хлібороби не мають бути вічними невільниками, своїх і чужих. А в наших сторонах, се б то в східній Європі, селянська справа повинна бути найпершою справою, бо тут на кожних 100 душ людности є аж 95 хліборобів.

М[ихайло] Павлик

Львів 2/VII. 1906.

Громадський голос (Львів). – 1906. – Ч. 44. – 3 лип. – С. 1–2.

№ 271

1906 р., вересня 23 (жовтня 5), 1(13). –
Стаття М. Павлика “Ще в справі перевезення
тіла Драгоманова”

Ще в справі перевезення тіла Драгоманова

II. Допись д[обродія] Учителя, поміщена в попередньому ч[асописі] “Гром[адського] Голосу”¹, дуже цінна й варта уваги як найширшої української публіки, а найперше молодіжи й селян, – але треба до неї дещо додати.

Я, розуміє ся, і не гадаю перечити ся з основною думкою д[обродія] Учителя, – з тим, що перше треба пізнання й спопуляризованя Драгоманова, або, інакше, моральної побіди его на Україні, аж потім “була би сатисфакція”, – скажу в дусі д[обродія] Учителя, – спровадити на Україну і тіло Драгоманова, хоть завважаю, до речі, що се була би сатисфакція для приятелів і прихильників Драгоманова, а сам він рад би був не то думці, що тіло его перевезем на Україну бодай “мала жмінка его приятелів і приклонників”, але й думці, що бодай ворон занесе туди его кости (про се не може сумніватися той, хто знає его горячу любов до рідної країни). Культурні народи дійсно спроваджували з чужини тіла своїх славних земляків звичайно аж тоді, як до того було вповні готове поле в їх рідних країнах. Так напр[иклад] Поляки зробили се з Міцкевичем аж 1890.

Що думка д[обродія] Учителя вірна і що до Драгоманова, на се вже є доказ – у тім, що зняте мною, ще в 1895 р[оці] гукане спровадити до Львова его тіло (тай забезпечити матеріяльно его родину, купити для Львова на публичний ужиток его бібліотеку, написати повну житєпись его, а з усего: видати его всі твори, з перепискою^a), прогомніло марно в українській

^a Див. Мою книжку про Драгоманова, Львів, 1896, ст. 141–144.

пустині, і аж у 7 років після того, коли я зняв те гукане в друге – в моїм відчиті про Драгоманова, – его почула молодіж, котра (як констатує д[обродій] Учитель), запалила ся до того, а рівночасно кинула ся з одушевлінєм і до студіюваня Драгоманова.

На жаль, той запал нашої молодіжи до Драгоманова пригас доста швидко, тай студії про него серед тої молодіжи були не дуже пильні, коли ніхто з колишніх гімназіялістів не спроміг ся на відчитець про него або хоть на промову на вечірницях у его честь, які справили наші академіки у Львові 15 липня с. р.

Причини пригаснення серед молодіжи запалу до Драгоманова дво-які: загальні і спеціальні. На одну таку спеціальну причину натякнув я в своїй статейці про Драгоманова, в 59 ч[ислі] “Гром[адського] Голосу”, а д[обродій] Учитель виявив і другу спеціальну причину сеї невеселої про-яви – роздвоєне між самою молодіжю, що до призначення зложених нею 1902 р[оку] грошей, призначених на пропаганду Драгоманівщини, бо одна частина учеників, – старші, – бажали обернути всі зібрані гроші на видане творів Драгоманова, а друга, – молодші, – бажали спровадити за них тіло Драгоманова. Сам же зборець тих грошей д[обродій] Огороднік заявив, – усе сего року, в “Землі і Волі”, – що зібрав 650 кор.^a на спроваджене тіла Драгоманова, при чім візвав і інших прихильників Драгоманова до зби-рання на ту саму ціль, через що й я мусів заговорити про сю справу в 59 ч[ислі] “Гром[адського] Голосу”, між иншим натискаючи на спосіб зби-раня грошей – просто на щадничі книжочки, а не в приватні руки, тай на орудоване тими грішми – комітетами чи зарядами партій, а не приватни-ми людьми.

Те подвійне, а властиво аж потрійне непорозуміння що до 650 кор. які є в руках д[обродія] Огородніка, може довести до того, що й за тих грошей вийде ні се, ні те, – і воно ледви може бути рішене гладко і на зборах ш. складачів грошей, – то, бачить ся, нема тут иншого виходу, як перетяти сей гордійський вузел самому д[обродієві] Огороднікови, се б то: половину тих 650 кор. призначити на видане творів Драгоманова, а половину на спро-ваджене его тіла. А далі треба буде, на мою гадку, завести так, аби склада-ти рівночасно і на одну і на другу ціль – на що хто хоче.

---

^a Грошей зібрано було тоді д[обродієм] Огородніком від учеників більше. За одну частину їх видав д[обродій] Огороднік 1903 р[оку] мою політичну брошуру п[ід] з(аго-ловком) “Що тепер діяти?” (написану в ціли зсолідаризовання наших селян на основі українського радикалізму, а не соціального демократизму, а далі й федерації селян усего сьвіта помимо соціального демократизму через що соціальні демократи нищи-ли мою брошуру, так що тепер важко дістати примірник; рівночасно “ново-еристи” й москвофіли кинули ся на неї в “Руслані” й Каличание”, але не второпали навіть основної думки моєї брошури, хоть посвятили їй аж по 5 вступних статей!). За даль-шу частину зібраних д[обродієм] Огородніком грошей, не призначених ним на спро-ваджене тіла Драгоманова, він узяв ся був видати мою статю про відносити Драгома-нова й Остапа Терлецького, – але не зробив того, а в додатку затратив і рукопис!

Я гадаю, що й тим, котрі бажали би видати твори Драгоманова, за складані ними гроші, не треба покидати й другої справи – справи спровадження тіла Драгоманова, хоть би на їх гадку, з реалізацією сеї справи мусілося ждати аж до досягнення тамтої цілі, себ то повного видання творів Драгоманова. Сі справи не то не суперечать одна одній, але й можуть собі обопільно помогати, бо-ж і справа спровадження тіла Драгоманова важна для агітації в користь отої справи, якій служив Драгоманів і якій і нам казав служити, се б то справі вільної та просвіченої України. Справа спровадження тіла Драгоманова теж вимагає боротьби, проломлювання ледів серед української суспільности, – а кому-ж, як не молодіжи нашій вести сю боротьбу за Драгоманова та его справу?! Атже-же напр[иклад] і Міцкевича тіло спроваджено до Кракова за почином і під проводом польської молодіжи, котра гадає спровадити до своєї рідної країни й тіла інших своїх славних земляків, – напр[иклад] Словацького й т. и. А наша-ж молодіж не мала би зробити так що до одного-одинокого Драгоманова?! Я, зрештою, не думав обмежити ся в сій справі на саму молодіж, а писав виразно, що до неї треба притягти й наших селян-радикалів, тут і в Америці, котрі таки знають і шанують Драгоманова більше ніж наша т[ак] з[вана] інтелігенція.

Що до другої справи – справи видання творів Драгоманова та спопуляризованія їх серед селян, за складані молодіжю гроші, то нема для мене симпатичнійшої справи, і я на неї пишу ся руками й ногами. Але мушу завважати, що рахунок д[обродія] Учителя що до того аж надто рожевий. За тих 650 кор., що є в руках д[обродія] Огородніка, та других 650 кор., які мали би зложити на те прихильники Драгоманова, се б то разом 1300 кор. не можна видати й одного тому (яких 30 аркушів, по 80 кор. за аркуш, у яких 2500 примірників), а всіх творів Драгоманова, з перепискою, буде найменше на 60 великих томів! На видане їх треба би значить яких 144.000 кор. – сума, якої наша бідна молодіж не в стані зложити сама і за 60 років... Без повного-ж видання всеї Драгоманівщини не можлива й повна, порядна популяризація єї серед широких мас нашого народу.

Не виходить із сего, розуміє ся, аби молодіж мала опустити руки й нічого не робити в сій справі. Ні! Лише треба обмежити ся молодіжи на щост далеко менше ніж повне видане творів Драгоманова, за складані гроші. Треба вибрати всего на кілька томів творів Драгоманова – таких, які найбільше підходять до цілі, висловленої д[обродієм] Учителем (а на неї, здає ся, пристане й загал нашої молодіжи). За такі твори Драгоманова я вважав би, між иншим, его популярні твори (друковані й рукописні), призначені головно для селян, – із популярним же передним словом про загальну діяльність неб[іжчика] Драгоманова, але зладжені й видані науковим способом, так аби могли служити за жерело для дальших видань і розвідок про сей бік діяльности Драгоманова. Я беру ся зладити сей том (его буде теж коло 30 аркушів друку, але друкарні можна сплачувати місячно). Завважаю, що на се треба дозволу родини Драгоманова, котрій тре-

ба буде заплатити якусь частину вторгованих грошей – яку? Про се треба з нею вмовити ся^а.

Якби я встиг написати відповідно передне слово до тому популярних творів Драгоманова, то можна би було й відбити его в більшому числі примірників для розширення серед наших селян в Австро-Угорщині та російській Україні. А поки що, добре було би може пустити другим виданем (перше вже вичерпано) мою брошуру з 1902 р[оку] п[ід] з[аголовком] “Пам'яті Михайла Драгоманова”, в більшому числі примірників. Вона зробила би мабуть тепер серед ширшої нашої публіки те саме, що зробила в свій час серед молодіжи, – особливо в російській Україні та на Угорщині де Драгоманова знають іще меше ніж у нас, або й зовсім не знають (я написав би задля того відповідний додаток). То може би ш. молодіж узяла на себе й видане сеї моєї брошури, – при чому я готов віддати їй 2/3 всего накладу. Добре було би, бачу: видати брошуркою й мою статейку п[ід] з[аголовком] “М. Драгоманів, високий рівень українства та нова ера”, написану з нагоди заміток д[обродія] Ол. Барвінського про Драгоманова, поміщених в “Руслані”² 1903 р[оку] і надруковану тамже. Ся моя статейка доповняє мою брошуру про Драгоманова з 1902 р[оку] і видане єї коштувало би всего коло 70 кор.

Рівночасно з сим може би ш. молодіжи стало і на видане бодай одного тому переписки Драгоманова, – напр[иклад] із Мел. Бучинським (1871–1875), яка у мене лежить готова до друку і яка дуже важна, яко зеркало змагання широких культурних ідей Драгоманова з доволі вузькими, хоть і важними з патріотичного українського погляду, ідей сучасної нашої молодіжи в Станіславові, – змагання, в яким нарешті побідили ідеї Драгоманова, захопивши неб[іжчика] Остапа Терлецького, Гіл. Герасимовича³ й інших пізнійших діячів, не числячи вже самого М. Бучинського, який під впливом Драгоманова зробив дуже багато для пізнання нашого народу в Галичині, списуванем его пісень, що були потім використані Драгомановим у его виданнях, а в значній частині лежать і доси між паперами Драгоманова та б. Південного Відділу географічного товариства в Києві.

Що до інших творів Драгоманова, то молодіжи нашій треба звертати ся й ширити чужі видання тих творів, – як напр[иклад] видане его творів про українську народну словесність і письменство “Наукового Товариства ім. Шевченка” моїм заходом і працею (вийшло вже 3 томи, які коштують разом 10 кор., друкує ся 4-й а буде мабуть іще й 5-й, і то лише самих друко-

---

^а Ще важніше було би тепер видати політичні писання Драгоманова в українській мові, друковані в галицьких часописах. А то з огляду на політичні взаємини Галичини й російської України, котрі повинні би бути тепер як найтісніші. Але сих творів було би на кілька великих томів (тим більше, що треба би написати й студію про політичну діяльність Драгоманова що до Австро-Угорської України) – а на се не найде ся у молодіжи грошей, – окрім перешкоди в самій темі, мало відповідній для молодіжи середніх шкіл.

ваних у інших мовах, та зо 3 томи рукописних, не вчислюючи сюди збірок народних пісень і т. и., по часті впорядкованих і пояснених Драгомановим, яких було би з-на 5 великих томів). У виданю “Наукового Товариства ім. Шевченка” містять ся між іншими майже всі его наукові розвідки в мовах: англійській, італіянській і французькій. Треба звернути ся і до паризького видання політичних творів Драгоманова, писаних по російськи (2 великі томи, 1905 і 1906 р[оку], коштують разом 15 кор.) Що робити! – треба нашій молодіжці, поки що, читати ті твори хоть у російській мові, яку треба нашій молодіжці знати, нарівні з іншими чужими мовами – англійською, францізузькою, італіянською й и[ншими], без яких годі жити просвіченій людині, – але, розуміє ся, треба при тому тим більше любити й знати свою рідну мову, а не йти на манівці, як наші молоді москвофіли. Треба, розуміє ся, читати й інші твори Драгоманова: “Рай і Поступ”,⁴ “Оповідання про заздрих богів”, “Про волю віри” (видання мої), “Шевченко, українофіли й соціалізм” (“Видавничої Спільки”) перепису его з Окуневським, Н. Кобринською, Танячкевичем⁵ і т. и. Звертаю увагу, що переписка Драгоманова де в чому ще далеко важніша ніж его твори, бо розказує закулісові справи українського руху тай чинить першорядне жерело для характеристики особи Драгоманова.

Мені лишило ся ще сказати слівце про загальну причину пригасання запалу серед нашої молодіжці, не лише до Драгоманова, але взагалі – до всего вартого запалу. Ся причина не в самій молодіжці, а більше в старшій нашій “інтелігенції” (lucus a non lucendo), а властиво в незavidному стані всеї нашої нації. В нас молодіж, – говорю тепер виключно про галицьку Україну, – запалює ся тай ідействує властиво лише в середних школах. А вискочить такий молодець із середних шкіл, – ого! Вже він задер ніс – повисше голови і чхає на всякий запал до людей і ідей, не виключаючи й тих, які ще недавнісінько були так дорогі ему самому. Головна причина сему, між іншим, – слабка наукова підстава недавного запалу, хоть, правду кажучи, недостачу ідейности, характерности, сталости і навіть людскости, ми бачимо часто й у тих молодців, які ніби-то посвещують ся науці, – звісно, поверховній, не звязаній міцно з інтересами рідного народу й людскости – бо-ж дійсна наука має власне підпирати запал до всего вилічного, ідейність, характерність, добрість, загалом – культурність, а не нишити їх! Але се не виключна причина хиткости нашої молодіжці. Вона лежить у значній частині в недостачі відповідного виховання дома, особливо, коли той дїм “інтелігентний”. Чи-ж диво, що чесний запал чіпає ся такого молодця лише дуже поверховно, – що він не маючи коріня в ріднім куснику землі, замісто рости хоть невилічкою, але користною рослиною, вганяє перекотиполем, – при чому вітер иноді й підойме его мало не до неба (так бодай ему здає ся), але для рідного народу тай для всеї людскости він усе-ж таки пусте перекотиполе. Таку прояву ми бачимо у нас на всіх полях, – особливо на політичному. Починає такий молодець крайним, запаленим радикальством, а кінчить крайним цинізмом, коли не гонительством усяких запалів і ідей.

Не те ми бачимо серед західно-європейських націй. Там се звична річ, що визначний талант починає своє свідоме жите яко консерватист, (а там консерватизм іноді далекокрасший, ніж у нас поступовство), а вмирає яко крайній радикал. І се найкрасший доказ культурности не лише тих одиниць, але власне їх націй, - доказ, що загал тих націй дійсно поступає, що їх інтелігенція дійсно піднімає ся в гору тай виносить на своєму хребті й тих визначних людей. У нас же ідейний людині треба бути дійсно героєм, аби вибити ся на гору, крізь скалу, а властиво крізь болото ругенське, у яке тягнуть тебе болотники під самі ноги.

Але молодіж наша мусить нарешті найти потрібну до того силу – в собі самій, і мусить дорожити чесним молодечим запалом, ідейністю, характерністю, сталістю, людяністю, взагалі – культурністю, яко найдорожчим скарбом своїм і народним, яко наймогутнішою моральною підоймою народно-го поступу, – мусить старати ся, за всяку ціну, не старіти ся духом, але й умирати бодай такою-ж ідейною, якою була за своїх молодих років, коли вже наші сумні обставини не дозволять їй – поступати чим раз далі, а порівняню з тою своєю давною молодечею ідейністю.

Драгоманів може тут послужити нашій молодіжі найсвітлішим взірцем. Ось чому так важно студії над Драгомановим, – ось чому так важно аби молодіж наша йшла его слідами, ось чому так важно, аби прихильність єї до него була невмираюча, вічна...

23. IX. і IX. 1906.

М. Павлик

Громадський Голос (Льві). – 1906. – Ч. 67. – 2 жовт. – С. 3; Ч. 68 – 5 жовт. – С. 2-3.

№ 272

1907 р., жовтня 5(17); 19 (31). –

З протоколу засідання філологічної секції
Наукового товариства ім. Шевченка у Львові

Засідання філологічної секції

IV засідання] дня 17 жовтня.

[...] 3) Відчитано лист д. М. Павлика, в яким він повідомляє про стан друку IV т[ому] фольклорних праць М[ихайла] Драгоманова¹ та подає пропозиції що до V т[ому], які постановлено закомунікувати Виділові. Предложив також “Переписку М. Драгоманова з М. Бучинським”, яку взяв для зреферовання др. Ів[ан] Франко.

V засідання] дня 31 жовтня

1) д[октор] І[ван] Франко предложив: “Історію української літератури”, ч[астина] 1) від найдавніших часів до І[ана] Котляревського. 2) Він же зре-

ферував “Переписку М. Драгоманова з М. Бучинським” зладжену М[ихайлом] Павликом. Обі праці ухвалено друкувати.

Зміст праці д[обродія] М. Павлика:

М[ихайло] Павлик предложив кореспонденцію між М. Бучинським і М. Драгомановим із початку 70-их років, що творить важний причинок до історії духового розвою в тім часі. З огляду, що вже по зреферованню сеї праці віднайшло ся ще 14 листів Драгоманова до Бучинського, опубліковане сеї книжки уляже деякому опізненню.

Хроніка НТШ у Львові. – 1907. – Вип. IV. – Ч. 32. – С. 10.

№ 273

**1907 р., листопада 16 (28). – Висновок
київського цензора, надісланий в Центральний комітет
іноземної цензури, про книгу з листуванням
М. Драгоманова, видану І. Франком**

М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших. 1881-1886. Видав Іван Франко¹.

Прочитавши книгу “М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших” і беручи до уваги, що в своїх листах Драгоманов 1) дає поради і вказівки, яким чином треба діяти російським і галицьким українцям, щоб спільними силами добитися автономії України (наприклад, стор. 57, 60, 78) і 2) підбурює вороже ставлення до російського уряду, піднімаючи проти нього українців (наприклад, стор. 52, 174, 213) я вважаю: через шкідливе спрямування книги. “М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших”, яке може підбурити серед малоросів вороже ставлення до російського уряду, а також прагнення добиватися автономії, в з’єднанні з галичанами, заборонити її до обігу в Росії.

ЦДІА України у Києві. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 68г. Арк. 17. Чернетка. Переклад з російської. Опубл. А. Катренко. Викривач самодержавства. – “Архіви України”. – 1966. – № 4. – С. 72.

1903 р., січня 3(15). – Повідомлення
Центрального комітету іноземної цензури
про заборону видання листів М. Драгоманова
до І. Франка

До Київського комітету у справах друку

Повертаючи при цьому, надіслані з рапортами Г. Дублянського твори:

1. “Драгоманов. Листи до Ів. Франка” і
2. “Франко. Сім казок”¹.

Центральний комітет іноземної цензури має честь повідомити, що на засіданні комітету від 2 ц[ього] січня перший твір заборонений, другий же дозволити за винятком сторінок 3–14.

В. о. старшого цензора Горянов

В. о. секретаря Сипаткін

ЦДІА України у Києві. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 172. Рукопис. Оригінал.

1908 р., лютого 6(18) і 1912 р., травня. –
З щоденника Є. Чикаленка¹ про М. Драгоманова

6 лютого 1903. “Переглядаючи I том Драгоманова, що отсе тепер вийшов, я думав, що добре було дати в “Раді”² серію фейлетонів про Драгоманова. Досі про його не можна було писати і громадянство зовсім не знає цього письменника, який після Шевченка більше зробив для свідомости національної, як хто інший. Треба подати біографію Драгоманова, бо широкому громадянству він зовсім невідомий...” (стор. 24).

31 травня 1912. “Відвідини галичанами Києва: Федак³, Олесницький Євген⁴, Олесницький Ярослав⁵, – в Клубі бенкет 29. V. Промова Євгена Олесницького: в надзвичайно гарній промові відповів, що коли Галичина добилась того, що вона має, то тільки за поміччю рос. України... Не зуміла в 1848 році добути собі національної волі. І тільки в 60-х рр., коли й туди дійшов могутній голос Шевченка, починається відродження Галичини, яке підтримали українці в 70-их рр., заснувавши у Львові друкарню НТШ, а потім вже Михайло Драгоманів направив галицький рух на правдиву путь...” (стор. 305).

“Щоденник”, Львів, 1931, вид. Черв. Калини⁶ Степан; Ріпецький⁷, Михайло Драгоманів в опінії визначних українських громадян. – Нью-Йорк. Дітройт. – 1967 – С. 22–23.

1908 р., грудня 25 (1909, січня 6). –
Стаття М. Лозинського¹ “Переписка Драгоманова”

ПЕРЕПИСКА ДРАГОМАНОВА

В громадській діяльності Драгоманова, як взагалі політичних емігрантів (прим. Бакуніна й ин.), переписка грала дуже визначну роль. Засуджений на жите здалека рідного краю, він просто не мав іншого способу ані впливати на своїх однодумців, на їх розвиток, ані інформуватися про хід краєвих справ, як тільки при помочи переписки. Коли ж іще зважимо, що ані в Галичині не було періодичної преси, яка подавала би з нашого життя фактичний матеріал, інтересний Драгоманову, і освітлювала його зі становища його однодумців, ані сам Драгоманов не мав способу промовляти публічно до своїх однодумців у всіх справах, то зрозуміємо, що переписка заступала для Драгоманова й його однодумців публіцистику.

Тому не диво, що переписка, яка нам остала після Драгоманова і скількістю і змістом така богата. Просто дивуєшся як той чоловік при всіх своїх громадянських і наукових занятях і інтересах набирав стільки часу й охоти вести переписку про всі сторони не тільки нашого політичного й літературного життя, але також про особисті справи своїх кореспондентів, впливаючи на їх духовий розвиток, помагаючи їм своїми цінними вказівками в літературних працях, доставляючи їм потрібних книг, а при тім не цураючись вступити в переписку з кождим, коли лиш була хочби найменша надія, що се принесе користь загальній справі.

Переписка Драгоманова з Галичанами, починається з самого першого знакомства його з Галичиною (в першій половині 1870-их рр.) і тягнеться аж до його смерті. За той час 25 літ перед нашими очима пересувається цілий ряд різнородних людей, з якими переписувався Драгоманов: віденські “Січовики”, редакція Львівського “Друга” (видаваного членами москвофільського “Академіческого Кружка”, який під впливом Драгоманова став у значній часті українським і поступовим), різні політичні і літературні діячі і таки так різні особи, які в тих чи інших справах зверталися до Драгоманова, не згадуючи вже про об’ємисту переписку його з своїми найближчими львівськими однодумцями Павликом і Франком.

Зараз після смерті Драгоманова виринула серед його прихильників у Галичині думка видати його переписку як цінний причинок до характеристики особи покійного тай до історії розвитку української інтелігенції в Галичині. За виконання сеї думки взявся найгорячіший з прихильників Драгоманова, д. Михайло Павлик який не тільки зібрав з приватних рук значну скількість листів Драгоманова до різних людей в Галичині, але також видістав з Софії від родини Драгоманова цілу кореспонденцію Галичан до нього. Маючи такий матеріал в руках, д. Павлик взявся за poste-

пенне порядковане й видаване його, а хоч через брак фондів і доси не довів діла до кінця, то все таки завдяки своїм невтомним заходам і навіть матеріальним жертвам посунув його значно наперед.

Доси вийшли заходами д. Павлика отсі части переписки Драгоманова: В “Житю і слові” в рр. 1896–7: I. 3. №№., репрезентантом групи галицько-польських демократів (з рр. 1888–9), II. 3 Юліяном Яворським (з рр. 1891–4)², тоді московофільським студентом “поступового” напрямку, тепер “истинно-русскимъ”, що живе в Києві і в “Кієвлянині” та в “Клубі русских націоналістів” воює з українським національним рухом. III. 3. Олександром Борковським (з 1888–9 рр.)³, тодішнім редактором “Зорі”. IV. 3 Костем Паньківським (з рр. 1886 і 1893–4)⁴. V. 3 Остапом Макарушкою (з р. 1894)⁵, тодішнім виділовим “Просвіти”, в справі зладженої д-ром Г. Величком⁶ карти України-Руси, на яку там же долучена критика Драгоманова. VI. 3 Юліяном Бачинським⁷ з приводу його праці “Україна Irredenta” (з рр. 1894–5). VII. 3 проф. д-ром Омеляном Огоновським (з рр. 1871–7 і 1893–4).

Всі подані тут листи вийшли опісля як відбитка з “Життя і Слова” накладом Українсько-руської Видавничої Спілки⁸ окремим виданем п. н. М. Драгоманова: Переписка. Том I. Зібрав і зладив М. Павлик. Львів 1901. Стор. 2–184.

Крім того д. Юліян Бачинський, видаючи в 1899 році другим накладом свою працю “Україна Irredenta” видав також окремою брошурою свою переписку з Драгомановим з приводу тої праці.

В фейлетонах “Діла” з червня і липня 1904 р. помістив д. Павлик Драгоманова з Григорієм Купчанком⁹ з рр. 1872–3, 1881–2 і 1886.

Так само в фейлетонах “Діла” в 1905 р. почала друкуватися переписка Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським, якої друку одначе тут не докінчено наслідком непорозумінь між М. Павликом і тодішньою редакцією “Діла”. Сю переписку видав таки того ж 1905 р. д. Павлик окремою книжкою (стор. XXIV + 280 + I + XI). Вона відноситься до рр. 1883, 1885–91, і 1893–5. На жаль значна часть листів Драгоманова до д-ра Окуневського пропала і в сім виданю більшу часть творять листи д-ра Окуневського до Драгоманова.

З тім самім 1905 р. видав д. Павлик переписку Драгоманова з Наталією Кобринською з рр. 1893–5 (стор. 23).

Листи Драгоманова до Данила Гинячкевича (з рр. 1876–7) затратились і для характеристики сеї переписки д. Павлик видав тільки листи Гинячкевича до Драгоманова (Львів, 1906, стор. IV + 36).

Крім сих виданих матеріалів д. Павлик зібрав і приготував до друку ще отсі партії переписки Драгоманова” Листи “Січовиків” до Драгоманова (з рр. 1871–7). – Переписка Драгоманова з пок. Мелтоном Бучинським (з рр. 1871–5), тодішнім членом віденської “Січи”, пізнійшим адвокатом в Станиславові; ся переписка об’ємом коло 25 аркушів друку, має вийти в виданнях Наукового Товариства ім. Шевченка. – Переписка Драгоманова

з пок. Володимиром Навроцьким (з рр. 1871–7)¹⁰. – В кінці величезна переписка Драгоманова з самим д. Павликом (з рр. 1876–95), яка займе коло 7 томів, кождий по 25 аркушів друку¹¹.

Найновіша публікація переписки Драгоманова, се два томи його “Листів до Івана Франка і інших”, які в рр. 1906 і 1908 видав сам Іван Франко накладом Українсько-руської Видавничої Спілки^a. Побіч переписки Драгоманова з Павликом, яку й сам Франко (в передмові до другого тому) вважає найважнішою, листи Драгоманова до Франка являються безперечно найцікавішою частиною переписки Драгоманова з Галичанами. Обнимаючи хронологічно безпереривний час 15 літ, вони доторкаються всіх сторон нашого життя в Галичині за той час, даючи нам яркий образ змагань Драгоманова послужити рідному народови і вивести його передових людей з вузких меж галицького життя на європейський шлях поступу. В тих листах ми бачимо цілу історію розвитку нашої інтелігенції в тім часі, і то з її найцікавішого боку, якого не можна бачити з преси, видань і тим подібних публікацій, призначених для загалу. Ми бачимо, як якийсь сліпий страх перед іменем Драгоманова і ненависть до нього заставляють тодішніх народовців зректися співробітництва у своїх літературно-наукових виданнях такої наукової сили з світовою славою, як Драгоманов; бачимо, як вони волять не скористатися з того що мало для української справи найбільший інтерес (прим, записка Драгоманова про становище Тургенева до українства, яку він зараз після смерти Тургенева прислав до “Діла”, де її одначе не надруковано), щоб тільки не зв’язуватися з Драгомановим. Бачимо далі з тих листів, з якою просто батьківською запопадливістю Драгоманов дбає про своїх однодумців, як впливає на їх духовний розвиток, як книгами і радами помагає їм в науковій роботі і як все – на ново б’ється об мур галицької малокультурности і безпринципности, що лишає сліди навіть на найблизших йому людях.

Скажу щиро: мене, що на шляху мого духового розвитку все злобував собі сам, без нічиєї поради ні помочи, бере просто зависть, що на моім житевім шляху не зустрів я чоловіка, який міг би був стільки дати мені, що Драгоманов давав своїм галицьким однодумцям.

В листах Драгоманова, виданих Франком, знайде читач дещо також до історії російського революційного руху, а саме суперечок між емігрантами. Доля й тут обидила Драгоманова. Як серед своїх земляків стояв він самітний і проскрібований як космополіт, що зневажає “народні сьвятоші”, так знов серед революційної еміграції, серед польських революціонерів, що нав’язували до державних традицій історичної Польщі, і серед револю-

^a І. М. Драгоманов: Листи до Івана Франка і інших. 1881–1886. – Видав Іван Франко. Львів 1906. Стор. II (Передмова) – 260. – П. М. Драгоманов: Листи до Івана Франка і інших. 1887–1895. Видав Іван Франко. Львів 1908. Стор. IV (Передмова) – 431. Тут містяться листи Драгоманова (стор. 1–300), додаток (стор. 301–423), де поміщені різні материяли до історії тих часів, до якої відносяться листи Драгоманова і зміст обох томів (стор. 425–431). (прим. автора).

ціонерів російських, що в поглядах на українське національне питання дуже часто нічим не ріжнилися від обрусительного правительства, стояв він самітний як український “націоналіст”. І справді, годі придумати більшу іронію, як та, що коли російський революціонер Черкезов видав (1882 р.) пасквіль на Драгоманова п. н. “Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими революціонерами”, пасквіль якого основний мотив – ворожнеча до “українського націоналізму” Драгоманова, пок. Омелян Партицький¹² використовує той пасквіль в “Зорі”, щоб перед галицькими народовцями здикретитувати “космополіта”.

На окрему загадку заслуговують листи Драгоманова до Киян²³, в яких він обговорює свої зносини з київськими товаришами, дорікаючи їм, що вони, виславши його за границю служити українській справі, опісля лишили його самого, а навіть признали його українську видавничу діяльність за границею “безполезною” – З цих листів на особливу увагу заслуговує перший (з 8 лютого 1886), “писаний, – як каже Франко, – з великим багатством аргументів і при тім простим та ясним висловом, піднесенням дивною сердечністю та трагізмом тону, що так і хапає за душу”, а також третій і останній (з лютого 1887 р.) – ціла брошура на 76 сторін друку, яка містить огляд усіх тогочасних українських справ.

Для характеристики Драгоманова ці листи незвичайно цінні і будучий біограф Драгоманова, а також історик його епохи мусить звернути на них свою увагу. Мені хотілося б на сім місці дати бодай пару виписків, з яких читач побачить, на які уступки готов був іти той сам Драгоманов, якого його тодішні противники представляли непримиримим партийним фанатиком і егоїстом, щоб тільки принести якусь користь українській справі. Так прим[іром] в листі до Франка з 1 мая 1884 р. пише він:

“Я, їй Богу, не перфекціоніст і можу вдовольнитись малим, спокійно чекати авгушта, щоб покоштувати яблук, готов навіть вмерти в маю, не бачивши навіть пупянків тих яблук, а тільки завітки, навіть листя, – та коли б тільки бачити певно, що по листю жди яблук, а не чого иншого, зовсім до них не подібного. Так то й горе моє, що 16 літ, – і все чекаєш яблук, котрі навіть обіцяють тобі, а дивись: верба! І їй же ти Богу, – найменша мене болить, що та верба власне мене по лиці мазне, а на що вона росте та чіе иноді яблуко з себе вдає! Я знаю як то трудно на сьвіті жити та ще й розвиватись і других розвивати, і багато не бажаю, – а хоч би мені побачити купку людей на нашій землі (почастно в Галичині), котрі б: а) не крутили прінціпами й людьми як самі вузькі, мілкі опортуністи, і б) скільки небудь глибоко, а не поверховно бралися за працю. А при сьому хай вони будуть несьмілі, нескорі і т[ак]е і н[и]ше. Се вже можна стерпіти” (Т. I. стор. 48).

В иншим листі (з 20 жовтня 1885) він пише:

“Я вас здивую своєю уміркованістю. В прінціпі я зовсім не проти компромісів, а надто формальних. Тільки я думаю, що компроміси мусять бути в скількості, а не в якості. Коли організм ще не виносить літру молока, давити о 10 л., тож молока, а не чорнила і не молока з чорнилом!” (Т. I, стор. 66).

А обіцяючи Франкови свою поміч для проєктованого ним журналу (лист з 20 марта 1885), каже він: “Коли ж вона (справа журналу) піде зразу, хоч тихо та ясно і щиро, то обіцяю приложити всякі мої сили й зв’язки, щоб знайти для неї найбільшу поміч” (Т. I, стор. 85).

Наведу ще одну виписку з першого листу до Киян, виписку, яка тепер представляється як пророцтво. Пишучи про діяльність Герцена в Лондоні, як то “од перших видань “вольної типографії” одхрещувались усі, навіть найблизші приятелі Герцена, котрі навіть посилали до нього Щепкина¹⁴ радити, щоб перестав видавати “безполезно-вредныя изданія свои” як о-після “режім Николая I став настільки явно згубний, що люди з толком почали крутити головою, потім писати критичні статі й розпускати в рукописах, а той посилати Герценови (Голоса из Россіи), котрий накінець задзвонив в Колокол, і той став доходити до всякої сім’ї – й отримав авторитет власне через те, що Герцен не мовчав у глупу ніч”, – Драгоманов каже: “Оттак буде-впять в Росіи (так було скрізь): і коли в теперішню глупу ніч українство не буде нічим себе заявляти ясним і голосним, то ніхто не піде за ним, коли настане ранок” (Т. I, стор. 157).

Отсі слова Драгоманова, повторюю, показалися пророцтвом: “В глупу ніч” українство справді не заявляло себе нічим ясним і голосним, і тому тепер, коли ослабли окупи самодержавія, так мало ще людей іде з ним...

Про листи Драгоманова до Франка збирався я писати зараз після видання першого їх тому. І справді я вдячний обставинам, які склалися так, що я можу виповнити свій намір аж тепер, бо се заощадило мені прикрої полеміки з Франком з приводу його передмови до першого тому, повної важких докорів на адрес Драгоманова. Тепер ся полеміка безпредметова, бо в передмові до другого, тому Іван Франко з отвертістю, яка характеризує тільки справді великих людей, сам узяв назад свої попередні докори заявляючи ось що:

“Тепер, обіймаючи всі її (себто своєї переписки з Драгомановим) цілість, я розумію ясно, як мало ми, його ученики, розуміли його за його життя, як мало ми були здібні піднятися на ту висоту знання і поглядів, на якій він стояв і з якої не спускався ніколи. Він був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упімнень і навіть докоряв, щоб наводити нас, лінєвих, малоосвічених, вирєслих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, яснійші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той і коли з генерації, що більше або менше стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального і нашого народного діла, то се в найбільшій мірі заслуга пок. Драгоманова”.

Загалом переписка Драгоманова вповні варта того, щоб нею заінтересувався як найширший загаль читачої публіки. Має вона велике значінє для пізнання його часу і – як каже в тій же передмові до другого тому Франко – “особливо для пізнання Драгоманова, як чоловіка високої душі і високого розвою, якому справді ніщо людське не було не то чуже, але й байдуже. Незвичайна ріжносторонність його інтересів, незвичайна

живість і ясність їх розуміння йде в парі з незвичайним критицизмом його розуму, критицизмом вродженим, а не продиктованим ніякою доктриною і з неменшою суцільністю і гармонією його вдачі, сконцентровані на високій, ідеальній основі. Вічно зайнятий великими питаннями піднесення рідного народу, він ніколи не спускає з ока органічного зв'язку нашої історії з іншими. Він уважає своє жите виключно службою високому ідеалові розвою і поступу, і се давало йому силу і рівновагу духа у всіх тяжких досвідках його життя. До останньої хвили, зломаний тяжкою недугою, він не тратить молодечого запалу до праці, ані своєрідного щирого гумору. Скептик до дна душі, він уміє розпалювати віру в ідеал, і почуте совісти та громадських обов'язків у душах найтупійших людей. Се була виємкова натура, в двоє дивна серед української нації, такої багатой натурами пасивними, вузкими і тупими. Він був немов сотворений на духового провідника великої нації, а хоча доля позавидувала йому, то все таки він зробився і буде довго ще сумлінням нашої нації, ясним, непідкупним і непоблажним, правдивим компасом для грядущих поколінь, як їм жити і як працювати”.

М. Лозинський

Діло (Львів). – 1909. – 6 січ. – Ч. 5. – С. 3–4.

№ 277

1909 р., лютий. – Стаття М. Євшана¹ “Мих. Драгоманів як літературний критик”

Чи взагалі можна говорити про Драготманова, як про літературного критика? Бо властиво він не був ані ученим, ані публіцистом, ані критиком, лиш усім нараз і то всюди, у кожному творі.

Микола Сумцов² закидує йому^а, що впишає до таких своїх творів, як видання історичних пісень (“Політичні пісні укр. Народу”) і ин. негідну українофільську тенденцію, чи яку там, його публіцистичним статтям можна би закинути знов за великий науковий баяст (загалом вони тяжко “стравні”), а у літературних критиках знов бачимо його обличчя агітатора поступу, вселюдських ідей, обличчя полеміста та публіциста!

Але коли я хочу говорити про літературні критики Драгоманова, то маю на думці ті статі, що були викликані справами українського письменства, значить – головна їх думка тикається літератури.

А таких творів, довших і коротших, Драгоманів писав досить у протягу свого трудящого життя, хоч не всі вони й були відомі або друквані за його життя. Очевидно не був він з початку фаховим знавцем української

^а Див. Н. О. Сумцовъ “Къ исторіи изданій малорусскихъ историческихъ пьсень”. С. -Петербург, 1899, ст. 3.

літератури і літератур взагалі, так, аби взяти ся до роботи на тому полі. Бо загалом українські його симпатії були ще не дуже великі, або бодай нерішучі тоді. Аж донос кн. Ш. Шихматова (1873) мав той наслідок^а, що Драгоманів станув рішучо на український бік і став займатися виученем усяких укр. квестій: з початку педагогічної, а відтак національної взагалі. Головно звернув він своєю увагою на етнографію, котру й спровадив на новий шлях.

З початком 70-их рр. зачинає свою далекосяглу діяльність в справі укр. літератури. Передовсім практичну. Навязує зносини з Галичанами, висилає багато книжок, засновує навіть багату бібліотеку у віденському товаристві "Січ". Висилає однак головно російські книжки, хвалить ся навіть відтак, що ні один славянофіл не розкинув такої кількості російських книжок в Австрії, що він. Чомуж російські? Отсе власне й найцікавіше і се показує нам головну тенденцію його статей про укр. письменство. Пише Драгоманів статю: "Десять лѣтъ украинской литературы" вирізану з "Вестника Європи" цензурою (1874, сентябрь), пише "Русские в Галиції" (1873), пише "Литературное движение в Галиції" – всьо в російській мові, а наконєць, щоби виповісти цілком свої погляди, пише "Література російська, великоруська, українська і галицька" і друкує в "Правді" (1873–74).

У всіх тих творах ниткою тягне ся одно й те саме змаганє показ українській літературі один ідеал, який поставив би її на рівні з іншими літературами Європи. З того становища він усе оцінює, хочби й найменший прояв укр. літератури – і тому всьо й судить так остро, а властиво ніколи незадоволений з ніякого твору і все шукає слабих його сторін.

Осудивши остро літературу на Україні в рр. 1866–1873, він сам і говорить про. се: "Ми так остро судили сю белетристику та поезію лиш через те, що прикладали до них домагання критики європейсько-руської, а як би ми приклали до неї домагання критики славянської то наш осуд мусів би бути значно змінений"^б.

І справді, він здаєть ся, перший з українських критиків уживав в оцінюваню творів порівнань з інших літератур. Він то порівнав вагу і вражінє перших томів Марка Вовчка з вражінєм, яке викликала "Хата дядька Томи" пані Бічер-Стоу³ (Becher Stowe) він важив ся порівнувати талант Федьковича з Тургенева талантом вникання у людську психольогію, – він мав остаточно деякі й практичні заслуги в тому згляді: стремів, щоби українська література відбивала в собі жите суспільности так, як російська, він причинив ся до перенесеня французького натуралізму 70 рр. на український ґрунт і старав ся наконєць познакомити захід з літературою України; сі твори є: німецька статя в справі указу з р. 1876, у "Neue freie Presse" п. з. "Russische

^а Див. "Собраніє политическихъ сочиненій М. П. Драгоманова". (Изданіє редакції "Освобожденія"). Париж, 1906, том. II, ст. XVIII.

^б Див. М. Драгоманів. "Українське письменство 1866–1873", недрукована праця, Л. Н. Вістник, том. XX, ст. 139.

Nivellirungspolitik” французська брошура на таку ж тему “La littérature oukrainienne, proscrite par le gouvernement russe”, котру він представив на міжнародний конгрес у Парижі 1878 – і твір в італійському язиці “La letteratura du una natione plebes” (журнал “Rivista Internazionale del Socialismo” 1880, Milano). Отже перше важне у становищі Драгоманова як критика укр. літератури є те, що він у всіх вище згаданих своїх статтях старається показати українській літературі дорогу до європеїзації! Але друге питане: як се маєть ся стати? Українська література була тоді ще дуже далеко від західних, думки західних літератур не могли так скоро дістати ся до нас. Отжеж подає раду Драгоманов: “Мы вовсе невысокаго мнѣнья о дѣхѣ, направленіи і силѣ галицько-малорусской литературы и науки, и не разъ а высказывали мнѣніе, что въ настоящее время европеизированію ея въ значительной степени можетъ помочь вліяніе зъ Россіи, и какъ не странно получать для Львова и Черновець западный дѣхъ изъ Петербурга и Кіева, но мы не разъ утѣжались нагляднымъ опытомъ въ подобномъ полученіи”^а. І тут приходимо до другого засадничого у всіх вище згаданих статтях погляду Драгоманова.

Отже Драгоманов жадає знання російської літератури. Очевидно, що хиба від інтелігентних людей, а головно від письменників. Колиж усі мали дуже великий страх перед духом російщини, тим більше, коли такий письменник, як Нечуй-Левицький старав ся виказати чорне на білім у своїй “Причепі”, що всіх бід українського народу головною причиною є те, що в цілому його життю не виступає головно ідея народности! А про молодого Лемішковського сказав ясно: “Ось яким його зробила наука без народности” Драгоманів мусів наперед отже зломити сю перешкоду. І він називає тоту філософію історії України, що, як Нечуєва “долю української народности пояснює виключно хитрощами сусідів” – називає кажу “інститутською наївністю” – а далі каже: “Вічний страх за свою національність убиває духа критики, розвиває неприхильність до загально людських змагань, які здають ся не одному немов би зрадницькими і в ім’я яких дійсно партії, що належать до націоналіностей сильніших, дозволяють собі виправдувати свій нагніт над слабшими, та більше відсталими”^б.

Тому це не лише річ пожиточна, але навіть конечна, не обмежуватися виключно своїми національними питаннями, коли ходить о літературу.

І Драгоманів говорить на іншому місці “Нам бачиться навіть, що подібно тому, як здоровому чоловікови не прийде в голову бажане доконче бути самим собою або влазити в свою власну шкуру, як чоловікови дійсного діла, думки й науки не прийде в голову робити не діло взагалі, думку й науку, але доконче діло в своїому дусі, думку й науку свою, – приватну, – так і правдивий талант ніколи на довго не запалить ся до вузких цілий та ідей, але доконче йде за широкою, загальною, психольогічною, соціаль-

^а Див. Брошура “По вопросу о малорусской литературе”. Вьна, 1786. (“Сочинія”, том. II, ст. 191–192).

^б Див. “Літературно-Науковий Вістник”, том XX, ст. 141.

ною або науковою завданняю або ідеєю; а оригінальність особиста та національна сама собою відібе ся і в матеріялі його праці і в характері її виконання”^а.

Я навмисно навів отсей довгий цитат зі статі Драгоманова, щоби показати, якими аргументами він хотів переконувати українську інтелігентну громаду, що знакомство з чужими літературами є конечне. Коли ж перш усього на найважнійшу з тих літератур кладе він російську, яко таку, що зможе вповні заступити тимчасом усі інші, то тепер важне буде то, що він розумів під тою літературою. І тут переходимо до дуже оригінального поділу російської літератури, який стрічаємо у Драгоманова.

Колись Міцкевич у своїх викладах про славянську літературу, назвав російську мову, мовою праводавства і адміністрації – і дав тим початок поглядів усіх пізніших Поляків на російську літературу загалом. Отож, Драгоманов старає ся спростувати ті хибні поняття головно галицьких Поляків, далеких від Росії, а тим самим і від знання рос. літ[ератури] і поняття українофілів такі самі, і пише статю: “Литература російська, великоруська, українська і галицька” – де, як каже сам Драгоманов, “доказывалось, что въ Россіи действительно существует общерусская литература” (rosyjska), которая вовсе не синоним великорусской или московской; вовсе не противоположна русской или малорусской, литература общества всероссійскаго, дворянско-чиновническаго, продукта общей съ XVIII ст. государственной исторіи и культуры (напр[имер] въ беллетристике Онегин⁵, Мертвыя души⁶, Рудинъ⁷), но что рядомъ съ нею, после Гоголя, растет народная, великорусская литература (сказки Пушкина, большая часть комедий и драмъ Островскаго⁸, народные пьесы Некрасова⁹, педагогические издания, как Родное Слово, рассказы Петрушевскаго¹⁰ и др.), а еще ранше стала расти народныя же украинская”^б.

Отсе й короткий зміст його поглядів, висказаний його таки-ж словами! Як бачимо з заголовка висше цитованої статі, то Др[агоманов] відділює ту українську літературу, котра виросла в Галичині, а про котру він писав у статі “Галицько-руське письменство” (передмова до видання повістей Федьковича, 1876), від літератури укр. у Росії, а за причину подає, що “такъ как Галичина не попала въ государственную лабораторію Россіи, то здесь условия литературы несколько другия”^б.

Отсі всі виписки показують нам, якою хотів бачити Др[агоманов] українську літературу, показують широкі горизонти його думки, його становище і розумінє російської літератури, а наконєць і те, як він пер до з’єднання її духа з духом української. Тут бачимо, він радше якийсь публіцист, як критик після нашого розуміння. І коли можна в неодному тепер уже збивати ті погляди покійника, то власне з публіцистичного становища. Він не дбає цілком про те, які задачі має красна література, не ділить її на лірику

^а Див. “Літературно-Науковий Вістник”, том XX, ст. 140.

^б Ibidem.

чи повість чи драму – не бере під увагу психологічної сторони і твору і самого, письменника, не говорить навіть одного слова про артистичну сторону твору, про його мову, будову – він розбирає лиш тенденцію його, його суспільну сторону, а несупільного змісту твір його навіть мало інтересує – критикує тоту тенденцію з усіх боків, обговорює чи не кожде реченє, пише сейчас трактати і реферати про всякі культурно історичні та аграрні рухи у всяких народів, оперує самими за загальними категоріями, а говорячи про літературу якого народа, цікавиться не еволюцією її загалом, а лише поодинокими її напрямками; одним словом – пише статі про письменство так, як писав статю про політичні убійства, або яке отверте письмо, або місячну хроніку чи що; тому виходить тон її пристрасний, нераз нетерпимий супроти противних поглядів, острій понад міру, безглядний – і най би був Др[агоманов] писав так само ше про артистичну сторону літератури, був би як критик потерпів фiasco! Др[агоманов] диктував українській літературі правила, як нині робить Єфремов¹¹ хоч один і другий суспільницькі критики. Сей касує красну літературу через те, що вона напр[иклад] буває еротичною лірикою – тамтой (Др[агоманов]) позволяв собі таке нераз, але був толерантний і критикував суспільну і теоретичну сторону творчости, а не тикав артизму!

Але друге жерело строгого осуду укр[аїнської] літ[ератури] у Драгоманова – виходить уже з його поглядів на задачі літератури. Про се хочу дещо сказати. Драгоманов, властиво, спеціально ніде не писав про те, які цілі має мати література, так, як се нині пишуть молоді естетики. Він лише принагідне нераз про те споминає. Отже не бере літератури зі сторони метафізичної, не будує ніяких теорій, лиш просто говорить у статті “Літер[атура] російська, великоруська, укр[аїнська] і галицька”, що “література – то совокупність життя”^a. В одній з пізнійших розправ, характеризуючи літер[атуру] рр. 1866–73, Драгоманов ширше розводиться над тим своїм поглядом і говорить те саме оттак: “Розібраними повістями та контекстами повістей обмежується все, що появилося в укр[аїнській] белетристиці остатнього десятиліття такого, в чім вона відгукнулася на живі питання своєї країни. Коли нє можна сказати, щоби белетристика обходила ті питання, то не можна сказати й того, аби вона зробила багато задля їх вияснення – і таким чином на некористь так української, як і решти російської суспільности, ми не знаємо тих ріжнородних типів і типічних рисів, яких повне жите як народу на Україні, так інших елементів, зв’язаних із ним, як напр[иклад] переважно дрібного панства та духовенства на Україні лівобережній, народнього купецтва по містах і місточках Харківщини та Новоросії, шляхти й Жидів у південно-західній країні й т[акє] ин[ше]”^b.

Погляд остаточно той самий, який пізніше троха вияснив основне у своїй статті “Сьогочасні прямовання літературні на Україні” Іван Нечуй-

^a Див. “Правда”, 1873. (прим. автора).

^b Див. ЛНВістник, том XX, ст. 130 (прим. автора).

Левіцький. Отже реалізм є головним принципом у обох. Лиш Др[агоманов] даліше його не пояснює, проголосивши його клич немов у відповідь тим укр[аїнським] письменникам, що писали тоді лиш про кохання, про карі очи дівочі, про коника вороного й про соловейка, про калину та зазулю – або “самовільно ідеалізували козацьку традицію, висуваючи на перший плян т. зв. проповідь “етнографічного правовірства”! Нечуй у мальованню навіть побутових картин все таки ідеаліст, йому не подобається навіть реалізм російських письменників, а що доперва ультра-реалізм або пізнійший натуралізм Золі і Французьких письменників! А власне й Драгоманову здавалося, що твір на непохитній підвалині науковій з тенденціями і всякими питаннями (от як він їх і вказує висше укр[аїнській] белетристиці: духовенство, купецтво, шляхта, Жиди і т. д.), що такий твір буде мати запевну вартість.

Очевидно, що інтерес чоловіка, як одиниці, виділеної з даної маси чи групи є все таки найважнійший у повісти, як інтерес цілої навіть народности чи народу! – Тому то так подобався Др[агоманову] Федькович, як реаліст у своїх образках з гуцульського життя, котрі він видав у Києві, тому й подобався єму Панас Мирний, в котрому пізнав великий талант, як лише прочитав перше його мале оповіданє “Лихий попутав” – тому наконець, так прихильно приймив він Франкові нариси, державні у строго натуралістичному дусі, пишучи до них вступне слово.

І знов можна тут робити всякі закиди тій формулі Др[агоманова], котрою він хоче схопити всьо, що належить до обсягу літератури. Взяти хочби й реалізм, чи натуралізм, який так любив Михайло Драгоманів у російській літературі. – Як кожда школа^а, так ся є вже тому хибною дорогою у літературі, що є “школою” – школа Котляревського наслідувала у него лиш самі злі сторони, школа, наприклад, такого Евжена Сю¹² у Франції, автора величезних романів (“Таєниці Парижа” – “Вічний Жид”) дійшла вже до осьміщення і здвигання раменами у інтелігентної публіки, а з писань свого майстра Еміля Золі¹³ переймили його французькі ученики а головно німецькі саме лиш майже те; що дає причину до назви “Auswichse der modernen litteratur”^б. Тому Др[агоманов] був несправедливий, коли з того становища обурювався і безпощадно виступав проти найменшого обяву “романтики”, як загалом у житю так і у літературі. З другої однак сторони, коли ми станемо на його становищі так сказати б “агітатора” нових кличів, взагалі нових поглядів, отже й літературних, на становищі такого поступовця, що жив більше завтрішним як вчєрашним, – і як переконатися дамо, що молодим конечно треба йти наперед і не затримуватись на тій дорозі поступу – тоді стане перед нами велика навіть практична заслуга Драгоманова, що голосив нову літературу і причинився до її розросту на Україні! Бо кождий новий напрям є конечний. По романтизмі був позитивізм, був нату-

^а Літературна! (прим. автора).

^б Відгалуження сучасної літератури (нім).

ралізм, була неоромантика, було десятки всяких иньших потоків і струй у європейській літературі – а кожда з тих струй прочищує атмосферу духову у людей запоморочених попередньою струєю і т. д. – аж прийде черга на кожний напрям! Цілком, як у життю! І тому не треба не лиш спинювати всього нового, але навіть помагати йому розростатися – очевидно, що після того, як узнаємо його за користне. А дальші покоління будуть знов боротися за нові ідеали, котрі будуть змінюватися відповідно до обставин життєвих і показувати все кращу будуччину.

З того отже становища – повторяю, Драгоманов має навіть великі заслуги: нині часи таких поглядів і такої критики минули-, і нині названо би Др[агоманова] під тим зглядом консервативним, -так, як зве молоде покоління у польській літ[ературі] позитивіста Хмельовського!

Ще мушу зробити на кінець моєї статті малий додаток. В часах, коли писав Др[агоманов] свої висше згадані розправи, загалом, коли припадає його діяльність як літературного критика, тоді українські учені мусіли відпирати острі атаки російської шовіністичної критики, що не хотіла признати укр[аїнської] мови а тим самим і літератури. Навіть найпоступівійшому з них Пипінові¹⁴ мусів писати небіщик Огоновський довгу відправу^a коли той по виході І-шого тому його літератури писав, що лиш той нарід може мати літературу, котрий має свою самостійну державу! Др[агоманов] багато мусів боротися з тими поглядами, пишучи свої статті літературні!

Але поза його акцією в справі указу з р[оку] 1876 мусів їстися з людьми такими як Юзефович (поминаючи його принципала гр[афа] Толстого), як Гогоцький, Милуков¹⁵ або з такими органами московської преси як “Гражданин”¹⁶. Драгоманов відповідав їм, що правда “одной самостоятельности языка, как и других этнологических признаков народности, недостаточно еще для того, чтоб известное племя имело свою самостоятельную литературу” – бо “для развития литературы необходима конечно этнологическая подкладка, а то также и известная совокупность исторических и культурных условий!”^b. А такі услівя історичні і культурні українська література мала і має. А коли хто говорив про бідність понять і слів языка ук[аїнського] то знайшов відповідь його, котра, у одній зі статі з р[оку] 1882 писаній по появі “Фавста” в перекладі Франка звучить так. “Український язык у богатстві, красній та легкій формі (“изяществе и гибкости форм”) не уступає ані одному з сучасних літературних языків славянщини, і цілком так не бідний поняттями, аби на ньому трудно було передавати глибину філософської думки і живописувати високохудожественні образи. То цілком не язык лиш простолюддя, як хочуть переконати московські невіжі, а язык цілої нації, котрої політична будучність ще перед нею, але єї місце на право самостійного роз-

^a Див. “моему критикові” – Львів 1892. (прим. автора).

^b Див. “Сочиненія...” Том II. Ст. 171. Ра і 1906 (прим. автора).

витку у ряді цивілізованих народів уже завойоване і не може бути ніким иньшим занятє”^а.

Оттими словами Др[агоманова] хочу й скінчити свій реферат.

М. Євшан. Мих. Драгоманів як літературний критик. Будучність¹⁷. (Львів). – 1909. – I лютого. – Ч. 3. – С. 40–43; 15 лютого. – Ч. 4. – С. 60–61.

№ 278

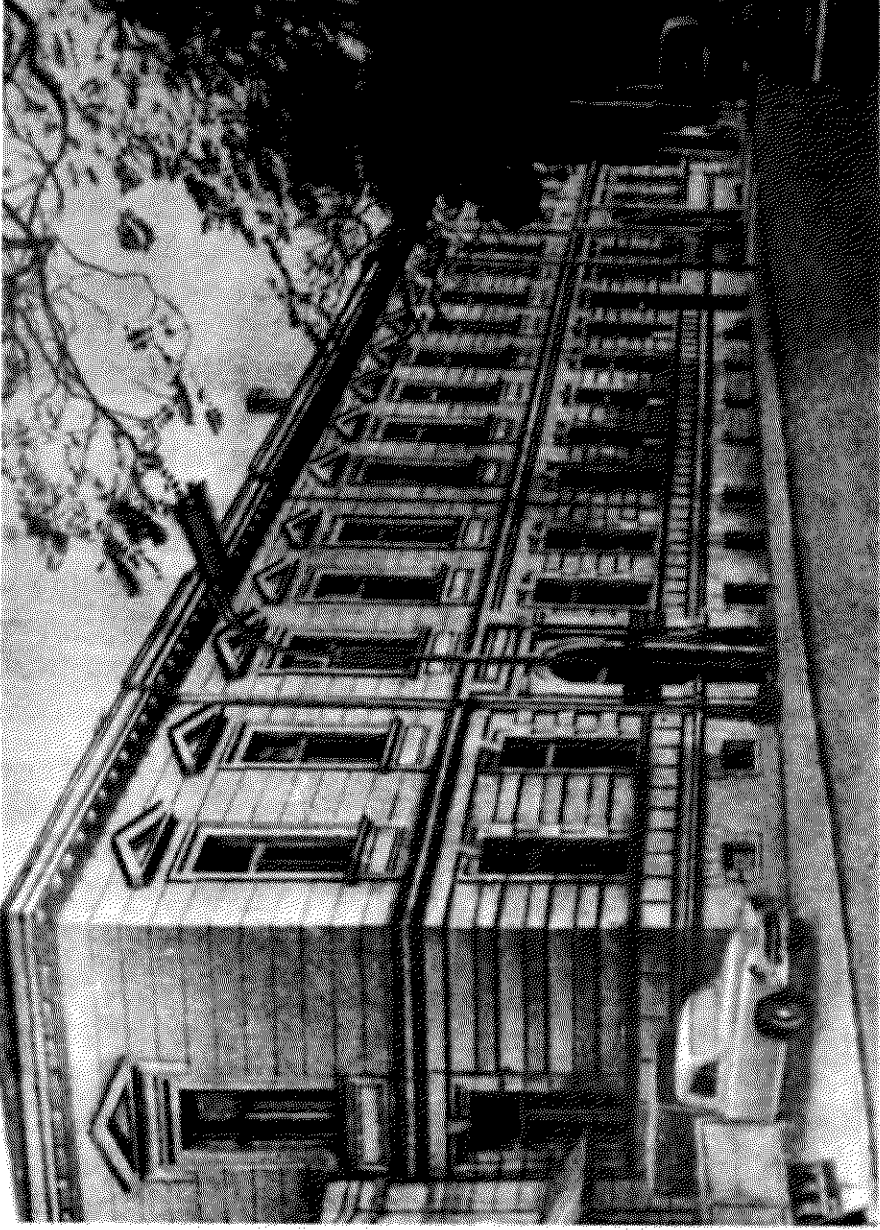
Не раніше 1909 р. – з огляду Київського ГЖУ про роль М. Драгоманова у створенні радикальної партії

[...] IV. Український союз “Спілка”.

«Українство» має дві батьківщини: Малоросію й Австрійську Галичину. Виникнувши в Росії на прикінці 18 століття під впливом літературного романтизму, українство спочатку було чужим до політичних спрямувань і політичне забарвлення вперше було надано йому декабристським рухом. Виниклі у Малоросії в зв’язку з цим рухом таємні товариства ставили собі за мету – перетворити Росію у федеративну державу, причому однією з частин останньої мала бути автономна Україна. Ідейним послідовником цих товариств виявилось засноване Костомаровим у 1846 році “Кирило-Методіївське товариство”, незабаром закрите урядом з огляду неприхованого виявлення його революційного спрямування. За царювання імператора Олександра II українство знову проявило своє існування у вигляді видань книг і журналів, але потім у другій половині 70-х років, коли неприховано відзначилася підсилена політико-українофільська діяльність відомого Драгоманова, яка полягала у прагненні до політичного відокремлення Малоросії, урядом було вжито ряд рішучих заходів і Драгоманов втік за кордон.

Прибувши в Галичину, Драгоманов знайшов там дві партії “Староруську”, що вважалася до цих у культурно-національному відношенні російських галичан частиною єдиного російського народу і “Народну”, що мала українофільський характер. Знаходячи, що “староруси” – “царські слуги”, а “народна партія” – дуже відстала, Драгоманов заснував у Галичині третю партію: “Радикальну”, до якої перейшла частина членів “народної партії”. Після смерті Драгоманова (1895 р.) заснована ним радикальна партія 1900 р. отримала назву “Української національно-демократичної партії” і, підсилившись кількісно шляхом злиття з нею решти народовців, стала найбільше виділятися за своїми політичними і національними спрямуваннями. У цей же час група радикалів, що не бажала лишатися в Українській національно-демократичній партії, вийшла з останньої й розкололася на дві групи: перша – крайня утворила “Українську

^а Див. Івід. Том II Ст. 599. Ра і 1906 (прим. автора).

*Будинок Софійського університету, де в 1889 – 1895 роках
викладав Михайло Драгоманов (суч. фото)*

соціал-демократичну партію “Спілку”, друга, ж частина радикалів – “Українську революційну партію”, що відкрила свою діяльність виданням брошури “Самостійна Україна”.

ЦДІА України у Києві. Ф. 274, Оп. I, Спр. 2082, Арк. 6зв. – 7 зв. Рукопис. Оригінал. Переклад з російської.

№ 279

**1910 р., лютого 16(28). – Донесення ротмістра Кулябка
Департаменту поліції про М. Драгоманова**

[...] Потрібна була поява Драгоманова, щоб уряд спохватився. Стало ясно видно для всіх, як далеко зайшла діяльність цих осіб, на яких раніше не хотіли звертати уваги, а рахували їх мрії наївними і нешкідливими.

Драгоманов, прилаштувавшись, як професор університету св. Володимира, при відділенні Київського імператорського Географічного товариства, перетворив його у засіб українофільської пропаганди, а 1875 року його легальній діяльності у Росії був покладений міністром народної освіти графом Толстим кінець. Драгоманов переїхав за кордон і там, до кінця днів своїх, працював над спорудою українофільського руху в Росії і Галичині з Буковиною, всіляко сприяючи його процвітання, і діяльність його мала величезне значення на створення української інтелігенції, можна навіть безпомилково сказати, що він її батько і вчитель[...].

Із донесення ротмістра Кулябка директорові департаменту поліції.

Поміта: “особисто, цілком таємно”.

16 лютого, 1910 р.

ЦДІА України у Києві. Ф. 275. Оп. I. Спр. 2198. Арк. 9–9 зв. Оригінал.

№ 280

**1910 р., червня 8. – Стаття С. Єфремова,
присвячена 15-річчю від дня смерті М. Драгоманова**

ПАМ'ЯТИ М. ДРАГОМАНОВА

(8 іюня 1895 року)

Рівно п'ятнадцять тому років минуло вчора, як на далекій чужині, в Софії, помер один з найвизначніших діячів українського національного відродження – Михайло Драгоманів. Це був наш перший за нових часів висланець з України до Європи, перший аташе український при дворі євро-

пейської культури, – і двадцять років він з честю провадив свою тяжку місію стоючи на аванпості українського життя перед Європою. Кажу – тяжку місію, бо обставини за яких Драгоманову довелось працювати для України й українства на чужині, були виключно нещасливі. Не згадуючи вже про загальні умови емігрантського життя, яких Драгоманову судилось закуштувати на собі повною мірою, довелось зазнати йому й де-чого гіршого – загальної апатії до справи, занепаду громадської справи на Україні і того настрою, що призводив Драгоманова, як він нам признався, до думки, що з його “емігрант моральний, зовсім безгрунтовний”. Це “моральне емігрантство” – то певне найтяжче з того, що може зазнати людина, яка звикла в гурті і для гуртового, громадського діла працювати. І проте хоч яка велика небезпека була для Драгоманова опинитися в становищі “морального емігранта”, він ним не зробився, коли порвались були старі зв’язки його на Україні, він пустив нове коріння на ній, він зібрав у Галичині громадку однодумців і підняв прапор нового напрямку, він серед європейського культурного громадянства невтомно ширив звістки про дорогу йому справу, він не покладаючи рук працював для політичного і національного освідомлювання та виховання своїх земляків по всіх частинах української землі. Драгоманов працював, вірив і надіявся. Надіявся: як посвідчив один з його співробітників у Болгарії, вернутись не тільки духом, але й тілом туди – додому, куди скрізь і завжди обертались думки його. Правда, останній надії не довелося справдитися, але що духом давно вже повернувся “додому”, що моральним емігрантам він не остався на чужині – це показують ті голоси подяки, які лунали на Україні під час його ювілею, і ті вислови великого жалю, що тужно забреніли підчас похорону. І не тільки жалю, бо і своєю смертю, як і життям він усе ж таки зробив те саме діло, що й за життя справляв, так само кликав людей до праці на користь рідного краю, як і в своїх писаннях. Щоб показати, що як-раз таке вражіння зробила на Україні смерть Драгоманова, я дозволю собі навести тут невеличкий уривок з листа другого невсипущого працюючого, якого свіжо поховала Україна, – Бориса Грінченка. Ось що між иншим писав він під вражінням смерті великого навчителя. Плакати мусимо над його труною.

Плакати? Тільки плакати?

Хиба в наших душах нема ні трохи сили на боротьбу з тим, з чим ми мусимо боротися і не можемо не боротися, коли хочемо жити?

Ні, найкращою пошаною мертвому борцеві, найкращим йому монументом тільки й можуть бути не сльози й жалі наші, а праця невсипуща в дусі тих ідей, що в купі з ім і ми вважаємо за ідеї правди й світу. І ця праця буде, не може не бути⁴.

⁴ М. Павлик., М. П. Драгоманов. У Львові, 1896. Стор. 151.

Так писав і – найголовніше – так робив Грінченко. І разом з їм так говорило і – найголовніше – так робило і чимало інших людей на Україні. “моральним емігрантом” Драгоманов не був ніколи для України, але де далі, то ближчим він стає нам, бо все більше ширяться його думки і погляди між нами.

Які думки?

В стислій формі, кількома фразами, він сам же й висловив ту програму, що їй служив ціле життя своє. Ось вона, його власними словами переказана:

“Коли я претендую на що-небудь, то лишень на те, щоб проповідати і пробувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки славні братчики Кирило-Методієвські і котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів, у наші молоді часи, в 60-ті й 70-ті роки, – звісно, з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в новіші часи”^а.

В такому трактуванні справи й лежить причина великого впливу Драгоманова на сучасні покоління, секрет його успіху, що на наших очах усе зростає. Він узяв з старої, але незбитої програми української її невмирущі основи, доточив до них здобутки всесвітньої науки і політики в новіші часи і творчим синтезом дав те, що стало підвалиною сучасного українства. Гострим розумом своїм Драгоманов умів одрізнити непохитні основи од дочасних, випадкових, і беручи тільки перші, став тим мостом, що поєднав минуле українства з його майбутнім. Після програми Кирило-Методієвських братчиків наука Драгоманова була першим визначним етапом у політичному розвитку українства, як перша спроба синтетичної системи в українстві. Етап цей ми й досі ще не пройшли і всі дезидерати Драгоманова такими лишилися і по цей день. Це вже одно, полишаючи згадану синтетичність думок Драгоманова, надає їм дивної свіжости. Листки Драгоманівських писаннів не зжовтіли од часу і не зів’яли його палкі заклики до праці на користь рідного народу на нових підвалинах. Бо нове – тоді – і в наші часи новим осталося...

Свою мисію висланця, як бачимо, Драгоманов виконав. Ті обов’язки, що взяв на себе, справляв він не ухиляючись до самої смерти, поки душа в тілі була... Але чи виконало українське громадянство свої обов’язки перед пам’яттю великого національного діяча? Чи забезпечило воно ідеям небіжчика вільне й широке розповсюдження і чи знає воно саму особу Драгоманова так, як вона того заслужила? Сумну відповідь мусимо на це дати.

Ще в перші роковини смерти Драгоманова українська радикальна група у Кракові скликала збори, на яких між іншим знято було питання й про видання творів Драгоманова і обмірковано навіть самий проект такого видання. Отже й досі ми не маємо повного видання тих творів. Правда, багато де-чого з їх видруковано на ново і справляє свою велику службу, але

^а М. Павлик., М. П. Драгоманов. У Львові, 1896. Стор. 105.

систематичного, повного видання, на сором нам, ми таки не маємо. Спадщина, яку лишив нам Драгоманов, значною частиною лежить ще без усякого вжитку і через це не дає тих відсотків громадянській справі, які могла б давати. Це торкається не тільки таких творів, що з самої природи своєї раховані були на малі гуртки спеціалістів, як от наукові праці, але й таких, що призначені широким кругам громадянства. Єсть: напр[иклад], один з найцікавіших публіцистичних творів небіжчика “Листки на Наддніпрянську Україну”, що друкувалися колись у “Буковині”. Хто з теперішнього покоління мав щастя читати ті “Листки”? Не помиляюсь, сказавши, що на Україні хіба одиниці чули про них. А все через те, що перше видання їх давно розійшлося, а нового так таки й не зроблено. І от пропадає даремно той капітал думки та інтелекту, що вложений був автором в згадані “Листи” та й інші твори, і яка шкода з того громадянській справі виходить – про це, думаю, не треба говорити... Так само не маємо ми ні докладного життєпису Драгоманова, ні навіть матеріялів до такого життєпису, ні всесторонньої оцінки діяльності тієї людни, якою ми так пишаємось не тільки серед себе, а й перед чужинцями. Правда, частина матеріялів, в формі листування, споминів тощо вже опублікована заходами найбільш д[обродіїв] Павлика та Франка; де-що має з’явитись в найближчому часі, як от дев’ятитомова “Переписка Драгоманова з М. Павликом”^а про яку були недавно оповіщені по газетах. Хоч це ще далеко не весь потрібний матеріял, але й він дає багато для того, щоб зрозуміти особу, характер і вагу діяльності Драгоманова і дати його оцінку для вжитку ширшої громади. Не треба забувати, що діяльність Драгоманова припадає на дуже цікавий час українського відродження з 60-х до 90-х років минулого віку, і історія його життя разом з тим мусить бути почасти й історією громадського розвитку на Україні за той же час.

Отже, українське громадянство повинно нарешті сплатити ту залеглість, що має на собі перед пам’ятю Драгоманова, а саме – подбати про повне систематичне видання творів Драгоманова та докладного його життєпису й оцінки його діяльності. Не кажучи вже про те, що це національна повинність наша, такі видання безперечно себе окуплять тією силою ідейного змісту й моральної видержки, на які такими багатими були життя і твори Драгоманова.

Сергій Єфремов

Рада, (Київ), 1910, червень. Ч. 29.

ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 214.

^а Зміст видання має бути такий: т. I – Передмова М. Павлика, т. II – листи з р[оків] 1876–1878, т. III – з р[оків] 1879–1881, т. IV – з р[оків] 1880–1883 т. V – з р[оків] 1886–1889, т. VI – р[оків] 1890–1891, т. VII – 1892–1893, т. VIII – 1894–1895, т. IX – покажчик до листів. Видання має закінчитися на початку 1911 року. Виходитиме воно в Чернівцях заходами Когути.

1910 р., вересня 13 (25). – Лист Є. Тимченка
до В. Гнатюка про долю архіву М. Драгоманова

Екатеринославъ.
Садовая ул. № 12, кв. 3.
13/9 1910

Високоповажаний Добродію!

Не ремствуйте, що загаявся Вам відповісти. Річ у тому, що Ваш лист прибув саме тоді, як я вирушив з Києва до Катеринослава на нову посаду, і багато буде усякого клопоту, але я все-таки успів побувати у Драгоманової. Я Вам уже в цій справі писав в Жаб'є, але з Вашого листа я не бачу, щоб Ви дістали мого листа, чи не загубився він? Я між іншим там дякував Вам за прислані книжки Етн[ографічного] Вістн[ика]¹.

Як уже писав, так і тепер повторюю з останньої балачки з Др[агомановою], що з тією особою дійти до ладу трудно. Очевидно, вона не хоче дати матеріал, і все крутить. Я з нею трохи посварився. Я їй кажу, що певно вона в цій справі нічого не писала своїй дочці до Цюріха, а вона мені на те каже, що писала, але може її лист не дійшов, бо багато її листів пропадає і що як би знайшлась людина, що від неї повезла лист до дочки, то було б певніше. А далі, каже, що пересилати так матеріали не можна, от якби Павлик поїхав тоді, як її дочка буде в Софії та сам забрав, коли там щось зісталось, бо може вже й миші поїли, адже я, каже, просила громадян (київських) забрати матеріали ще 12 років тому, не схотіли, так я тепер не винувата, коли їх може й нема і т. д., і т. д. Ясно, що з нею не дійдем ладу і добре як би Ви не важили на той матеріал, хіба цим людям дорога наша справа; дрібничкове самолюбство, егоїзм – от їх сфера.

Не забувайте, пишть, бо я тепер на провінції; далеко від осередку. В Жаб'є я Вам писав теж, що п[ані] Грінченко² не думає продавати бібліотеку свого чоловіка, ще щось писав, та вже забув що.

До побачення

цілком Ваш Є. Тимченко³

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України. Відділ рукописів.
Ф. 34. Спр. 552. Арк. 15–16. Автограф.

1910 р., листопад. – Лист Л. Драгоманової
до В. Гнатюка про рукописну збірку етнографічних
матеріалів М. Драгоманова

Високоповажаний добродію, пан Гнатюк!

Ви питаєте мене про матеріали етнографічні, котрі zostались у нас після смерті мого чоловіка. Дев'ять літ тому, як я приїхала сюди, я зараз же обернулася до людей, котрі дали ті матеріали мійому чоловіку, пропонуючи їм дозволити передати їх у Галичину. Мені офіційно була переказана відповідь, що на передачу у Галичину вони не згоджуються, а, як буде потреба, то візьмуть самі. Так ці матеріали і досі лежать там, де були. Тепер же і узяти їх не можна, бо людина, у котрої вони знаходяться, виїхала на якийсь час з дому.

Може через рік, або і менш, коли можна буде їх дістати і коли буде на те дозвіл, я буду дуже рада, як дізнаюсь, що ці матеріали будуть знаходитись у компетентних людей, котрі будуть користуватись їми для своїх праць. Прошу прийняти завіріння у моєму щирому до Вас поважанні.

Л. Драгоманова

ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2268. Арк. 27. Автограф.

1910 р., грудень. – Стаття С. Русової
“Думки М. Драгоманова про освіту”

Ще недавно всюди святкували ювілей І. Пирогова. Згадували його добрим словом і українці, як єдиного з усіх попечителів київської шкільної округи, що не забороняв по школах вживати народньої мови. З ушануванням пам'яті Пирогова приходять на думку і перші недільні школи, що при ньому були заведені в Києві і на Київщині. Для українців ці згадки викликають на спомин постать великого розумом українського діяча М. П. Драгоманова. Ще будучи студентом він брав жваву участь в київських недільних школах, як представник київського студентства М[ихайло] П[етрович] висловив одно з найкращих привітаннів Пирогову, коли той кидав посаду попечителя, кидав свою щирю працю над просвітою нашого краю. На промову Драгоманова тоді усі звернули увагу – така вона була яскрава й розумно висловлена. Думки Драгоманова щодо народньої освіти заслуговують того, щоб на них і тепер зупинитись.

Про початкову народню освіту Драгоманов краще всього висловився в декількох статтях в “Вестнику Європи”, в “Громаді” і в “Петербуржских

Ведомостях”. Скрізь він провадить ту думку, що для українського народолюбця школа мабуť найважніше діло. Але цієї рідної школи й досі не маємо. Тоді коли Драгоманов розпочинав свою громадську діяльність, в Росії саме засновувались земства і по деяких місцевостях ставилися дуже жваво до народньої освіти. Але скрізь зразу їм на перешкоді ставали адміністративні заборони. Тільки що розпочалися недільні школи, зараз адміністрація почала урізувати їх програму і дуже швидко позакривала їх. Але, каже Драгоманов, “той хто думає, що дітей можна бунтувати в школі, не був ніколи в школі і не розуміє, що є школа. На політику немає часу в школі та про неї й забудеш, як почнеш вчити азбуки або щоту, та ще дітей. Ми (студенти, що вчили по недільних школах) зразу, а хто після двох, трьох проб стали на тому іменно, щоб залишити усяку політичну пропаганду а вчити дітей грамоті, навчати їх думати, розуміти природу.” Бачучи надзвичайну користь освіти за для народньої маси, Драгоманов бажав тільки щирих відносин до справи народньої освіти “Нехай, – казав він, – хто бачить народне горе, іде в учителі сельські, щоб справді допомогти народові і коли він дійсно здатний бути вчителем, він полюбить дітей, школу, почне думати, як би ліпше вивчити дітей читати, рахувати, думати, говорити, бути добрим й правдивим серед себе. І ось школа стає для нього ціль життя і праці. Всяке діло тоді тільки йде добре, коли людина йому посвячується вся. Всякий вчитель, правда, скоро розбере, коли в нього розум широкий, що добра школа не може бути серед голодного й холодного народу, а все-таки він бачитиме й те, що ці порядки переменяються школою і держатиметься добрий вчитель за свою школу й ногами, й руками, й всією головою, тим більше старатиметься він, щоб діти його вчилися читати та думати. Такий вчитель заведе нові порядки попереду в школі, виготовить там з дітей нову, не задурену породу людей і дасть з себе зразок нової людини. Це буде діло трудне, сміливо закінчує Драгоманов – з такої роботи вийде користь і етична й просвітна, але, щоб вдержати в собі таку любов до школи і віру до неї вчителіві на Україні треба мати надзвичайну силу характера”.

Драгоманов ще додає, що становище української школи гірш за російську школу, бо “в нас, каже він, з самого початку учать мовою чужою, по книгах, що не пристосовані до нашого краю і життя. Це лихо тягнеться десятки років і само по собі може поставити наш народ позаду трохи не усіх народів в царстві російським. Не станемо розбірати, скільки в цьому винні самі українці, додає Драгоманов, але ми й через 50 літ можемо сміло сказати, що тут є багато вини й самих українців, бо вони не досить дбають про цю справу. Першими за часи Драгоманова оборонцями української мови в початковій школі виступили не українці, а свідомі російські педагоги – Корф, Ушинський і інші, що з чисто педагогічного боку повставали проти незрозумілого навчання за для українських дітей російською мовою. Пишучи свою статтю в ті часи, коли українці ще не мали ніяких підручників (окрім граматик) Драгоманов висловлюється за те, щоб хоч в початковій школі вживали українську мову, а середня й вища поки що вели на-

вчання російською мовою, але щоб давали справжню науку, не забивали голов і не мовчали б про наш народ, його минуле, теперішній стан, щоб не спиняли книг, нашою мовою писаних”. “Наш мужик, каже Драгоманов, що стояв 200 років тому вище московського своєю освітою, гостротою розуму і навіть, де в чому своєю умілістю, тепер в’яне на корню, стоячи більш сотні років на одному місці, ні, навіть забуваючи й те, що в його пам’яті було за його волю, перестаючи дивитись на себе, як на людину рівну з книгами”.

Далі Драгоманов подає цікаві відомості про діяльність тої “Временной Педагогической школы”, що заснована була в Києві адміністрацією. Вона не жахалася української мови і навіть на казенні гроші надрукувала байки Л. Глібова, захожувалася скласти читанку хоч і російською мовою, але щоб найбільш в ній було вияснено місцеве життя – географія, історія України. Але новий попечитель округи все це припинив і школа скінчила своє існування.

Надаючи велике значіння українській популярній літературі, Драгоманов висловлює свій жаль, що українські письменники не досить енергійно працювали над її розвитком, не розробляли її як слід, систематично. Він думав, що одно з перших діл української молоді тих часів написати цільну популярну енциклопедію по системі позитивізму, це б то видати арифметику й геометрію, механіку й астрономію, фізику й хімію, геологію й біологію, антропологію й соціологію. Цим двом останнім наукам Драгоманов надавав великої ваги і разом з історією вважав їх дуже користним для розвитку самосвідомості українського люду. На жаль, ми бачимо, що й досі такої енциклопедії не складено на українській мові, а поки рідної школи нема задля українського люду, уся наука може бути приступна йому тільки через українську книгу. Багато думок, висловлених Драгомановим, не втратили свого значіння й тепер, при тому становищі, в якому пробуває наша освіта.

С. Русова. Думки М. Драгоманова про освіту. Світло. (Київ). 1910. Грудень. Книжка четверга. С. 30–33.

№ 284

1910 р. – 3 праці Л. Цегельського “М. П. Драгоманов, його думки, діяльність і значення”

“Як громадський діяч воював Драгоманів все чесно і отверто та п’ятував як одну з найбільших галицьких язв: газетне крутіство, обмановання себе і публіки та брак всякої етики супроти противника. Він жадав все ясного і принципіального ставлення всякої проблеми, п’ятував опортунізм та бичував реакційність і партійну вузькоглядність.

Значення і вплив його ґрунтується на тім, що він вивів українську справу із вузьких націоналістичних рамок, в яких вона дусилася і засмічувалася, а поставив її на ґрунт всесвітніх ідей, зв'язав її з найкращими змаганнями сучасного світа – одним словом увів Україну в Європу. Вага його лежить в тім революціонізіруючій критицизмі, який він увів в українську науку, публіцистику, політику і загалом в українське життя. Його ученики й епігони – це перші лави на європейський лад освічених українців, це перші “неукраїнофіли” і “нерутенці” та перші засновники української ірреденти. Духово-генетичний зв'язок між ірредентичними думками сучасної молоді України, а практичним всеукраїнством Драгоманова – ясний сам собою.

Піна злоби, якою бризкають на нього “чорні” духи, не досягне до підніжжя високого п'єдесталу, на яким молоді серця поставили образ і пам'ять духового велета України.

Там на далекій чужині – під Балканом спочило тіло великого сина України, спочило серце, що билосся й добивалосся за Вкраїну, та дух його вітає в молодих душах, а думки його світять дорогу в темне майбутнє, а слова його – не громовий поклик до невтомного бою за волю і щастя України, це заповіт непримиримої вражди усій неправді і неволі, тиранству, гнетові і кайданам!

Молодь, поклоняючись духові великого українця, складає Ганібалеву присягу використати здобутки його праці та, опершись на них, гідно послужити справі поступу і України, а девізом її буде: Більше праці, більше думки, більше світла!”

Цегельський Лонгин. М. П. Драгоманів, його думки, діяльність і значіння. Молода Україна² (Львів). 1910. Ч. 6. С. 221-223; *Степан Ріпецький*. Михайло Драгоманів в опінії визначних українських громадян. Нью-Йорк. Дітройт, 1967. С. 40.

№ 285

1910 р., червня 11(24). –

З статті в газеті “Діло”, присвяченої
15 роковинам смерті М. Драгоманова

ПАМ'ЯТИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Цього року минає 15 літ як у болгарській столиці помер Михайло Драгоманов, від часів українського національного відродження найбільший політичний ум України.

Київська поступова преса відсвяткувала сі 15-літні роковини смерті великого Українця статтями, в яких вказує на велике значінє Драгоманова для розвитку російської й української політичної думки.

“Кієвські Вести”¹ крім статі-згадки й портрету в своїм ілюстрованім додатку (Кієвская Искра)² заповідають поміщенє статі звісного українсь-

кого історика й публіциста Миколи Василенка³, якій будуть представлені погляди Драгоманова на національне питанє в Росії.

Рада вшанувала 15-літні роковини смерти Драгоманова статєю Сергія Єфремова, який, даючи короткий огляд діяльності Драгоманова зазначає, що він сповнив свої обов'язки перед рідним краєм та за те ми не сповнили наших обов'язків перед пам'яттю нашого великого Покійника [...]⁴.

Діло (Львів). 1910. 24(11) червня. С. 5.

№ 286

**1912 р., серпня 3(16) – Лист Б. Кістяківського¹
з Берліна до М. Павлика у Львові, в якому
згадуються міркування Лесі Українки щодо
нових праць про М. Драгоманова**

Берлін
3(16) серпня 1912 р.
Marienstr[asse], 6.1

Дорогий друже!

Велике спасибі за відписи з “Вольного слова”. Це для мене велика ус-луга!

З великою цікавістю прочитав Ваш лист і тепер я відповідаю на нього, але не з тим, щоби споритись з Вами, а щоби де в чому Вас інформувати. Ті ради, котрі Ви мені даєте, може, самі по собі й добрі, але вони мені не надаються, і я не можу їх сповнити. Я думаю, що кожний мусить робити те, до чого у його найбільша вдача. З мене політик і публіцист ніякий. Тому я і не дуже суюсь у ці обшари діяльності. Навіть до більш конкретної науки у мене мало здібностей. Мое діло – наука абстракційна. Моя перша німецька книга знайшла-узнання у таких поважних ділах (Grundlegende Werke); як Bernheim, “Lehrbuch der historischen Methode”, 5. Aufl[age]; Jellinek, Allgemeine Staatslehre, 1. u[nd] 2. Aufl[age]; Windelband, “Geschichte der Philosophie”, 5. Aufl[age]⁶.

Тепер я пишу книгу по філософії права, котра вийде в budouщому році одночасно по-німецьки і по-російськи. Думаю, що ця книга знайде загальне-узнання і причиниться до того, щоби виробити мені почесне наукове ім'я. Тоді й те, що я кажу і казатиму в українській справі, може, і не дуже докладно і без публіцистичного таланту, набере ваги і буде звертати на себе більше уваги.

¹ Випущено переказ статті С. Єфремова. Див. док № 280

⁶ Бернгейм. “Підручник історичного методу”, 5 видання: Е. Мінек. “Загальне вчення про державу”, 1,2 видання; Вільденбанд. “історія філософії”, 5 видання (нім.).

Але і поки що я сповняю свій горожанський обов'язок, – навіть відриваючись від далеко важнішої для мене наукової праці Ви знаєте, що паризьке видання писань Драгоманова завдячує виключно мені те що воно постало. Ви добре знаєте, що напис на обгортці цих двох томів “издается по инициативе и на средства украинцев-демократов” – це фікція. Ініціатива була тільки моя особиста, а засоби дали два чоловіки, з котрих один не українець. Далі я зробив початок до повного видання політичних пісень Драгоманова на російській мові у Москві. Не моя вина, що вийшов тільки перший том і воно не скінчено.

Далі я виступав в оборону українства в російській пресі (з української преси я виелімінований як драгоманівець. Там тепер панують антоновичівці та кониськівці). Моя стаття проти проф. А. Л. Погодіна в “Московском еженедельнике”² (я її Вам послав в свій час) причинилась до того, що проф. А. Л. Погодін з ворога українства зробився його другом.

Друга моя стаття в “Русской мысли” проти Струве за підписом “Украинец” причинилась до збудження інтересу і симпатії до українства навіть у порушених українських кругах. В значній мірі вона довела те, що нам треба “Украинской жизни”³ і та повстала. Як хочете дивіться на “Украинскую жизнь”, але вона має великий успіх. Почасти це наслідок нашого патологічного стану. “Украинск[ая] ж[изнь]” була заснована для інформації росіян, тим часом вона найбільше читається українцями. Чикаленко іронізує, що це тому, то українці не звикли до читання українських книжок і журналів. Це свята правда. Але єдиний тимчасовий лік на цей психологічний стан значної частини української інтелігенції і є видавати поки що українську часопись по-російськи, себто “Укр[аинскую] ж[изнь]”.

Вертаючись до моєї праці, я мушу вказати, що, як мені не на часі було братись до історичної критики книги Богучарського⁴, побачивши велику небезпеку для драгоманівщини, взявся за це діло. “Страницы прошлого”⁵ забрали у мене два місяці важкої праці і 400 рублів грошей, котрі мені дав на їх видання мій молодший брат. Коли я приніс цю книжку звісному російському історику А. А. Кізеветтеру⁶ він мені сказав: “Вы сделали хорошее дело; без Вашей критики легенда о роли, что “Вольное Слово” было органом Священной дружины⁷ пропутешествовала бы без проверки из книги в книгу, и когда за нее высказался бы целый ряд известных имен, ее чрезвычайно трудно было бы разрушить”. Сам Кізеветтер надрукував в “Русских ведомостях”⁸ цілого фельетона, де і виложив мою думку про діяльність Драгоманова в російських справах.

Тепер Ви пишете, що я, згодившись з російськими революціонерами в тім, що Мальшинський⁹ служив у поліції, нібито скомпрометував Драгоманова, а москаль Богучарський, котрий буде боронити Мальшинського від закидів в шпionстві, буде й реабілітувати Драгоманова. Це закид зовсім несправедливий. До думки, що Мальшинський був шпionом, я прийшов головно під впливом книги Богучарського. Других матеріалів щодо Мальшинського у мене не було у тім часі. Ви мені відповіли запізно. Зрештою, і

Ви, по прочитанню книжки Богучарського, котру я Вам послав, похитнулись трошки в своїй думці і написали що “коли Мальш[инський] і був шпіоном, то робив дуже погано своє діло”. Що ж Азеф теж так робив своє діло¹⁰, що загубив міністра Плеве і великого князя Сергія! Найбільше імовірна гіпотеза для мене і була – Мальшинський був щось вроді Азефа. Ця помилка не компрометувала Драгоманова, бо Азефу вірили люди, котрі йшли на певну смерть.

З другого боку, москаль Богучарський ані крихти не буде реабілітувати Драгоманова. Він просто крутій і буде тільки сам викручуватись. Тепер він буде писати, що він і не думав називати Мальш[инського] шпіоном. Це його так називали революціонери. Але кожний безсторонній читач узнає, що з книги Богучарського видно, що і він так дивиться на М[альшинського]. Тепер він змінив свій погляд, та не хоче признатись. Зрештою, Богучарський тепер ще енергійніше буде обстоювати за сям, що “Вольное слово” – орган Священної дружини, а не Земського союзу¹¹. Це буде добра реабілітація перед російським суспільством Драгоманова. Коли хочете, то я вже волів би, щоби вийшло на те, що Мальшинсь[кий] був шпіоном (таємним зістається, чому він не був покараний, коли вернувся, а потім зробився ультрареакційним публіцистом), ніж на те, що “Вольное слово” було органом Священної дружини. Адже ж в ньому були надруковані “Историческая Польша и великорусская демократия” і майже $\frac{3}{4}$ тих статей, що передруковані в паризькому виданню праць Драгоманова. Тому в своїй відповіді Богучарському я не можу обмежитись тільки тим, що на підставі свого враження від брошури Мальшинського “Не знаю к кому”. Вашого листа про М[альшинсь]кого і того, що нового подасть про нього Богучарський, я узнаю свою помилку щодо Мальшинського. Я мушу ще раз скомбінувати усі докази того, що “Вольное слово” було органом Земського союзу, а не Свящ[енної] дружини. Це моє головне завдання. Для цього мені і потрібні були відписи з “Вольн[ого] сл[ова]”, за котрі я Вас ще раз дуже дякую. Повний примірник “Вольного слова” тепер страшенна рідкість. Недавно дозірця одного тутешнього архіву мені розказував, що з нього за повний примірник “Вольн[ого] слова” просили 800 марок (1000 франків). Тому Богучарський і може вигадувати про “Вольн[ое] сл[ово]” те, що захоче. Хто його там буде перевіряти, чи він правду каже, чи викладає свої фантазії.

Вертаючись до моєї праці, ще скажу, що недавно Леся Українка з поводу посилки їй “Страниць прошлого” писала мені, що їй сумно згадати, скільки часу загаяв її дядько на діяльність серед російського суспільства, потім, переходячи до статті “Украинца” в “Русской мысли”, вона виповіла, що і їй неварто було писати, й додала, що й у неї бувають такі настрої, що й вона хотіла якось написати проти Струве,¹² але потім вона рішила, що не варто, бо краще написати поему. Розуміється, що усе це для Лесі Українки зовсім справедливе, і дуже добре, що вона не написала проти Струве, а пише поему. Але коли б я взявся писати українську поему, то тільки осоромив себе і українську літературу. Тим часом коли б я не писав проти Струве та не

видавав “Страницы прошлого”, то я нічого не робив би для українства і Драгоманова.

Ви, може, скажете, що краще було б нічого не робити, ніж робити те, що я роблю, і так, як я роблю. Тут розуміється, велика принципіальна різниця між нашими поглядами. Торкатись її не варто, бо все одно ні до чого не прийдемо. Але на цю різницю великий вплив має різний стан української справи в російській і австрійській Україні. Ви дивитесь на українську справу в російській Україні так, якби вона була на тій самій ступені розвою, як українська справа в галицькій Україні. Тому в цілях інформаційних мушу Вам от що сказати: російська Україна щодо національного самостійництва відстала від Галичини щонайменше на 50 літ. Ви такого стану української справи в Галичині і не зазнали, б[о] в 1862 році Ви були ще дитиною. Ви не повірите цьому, але це так. В цьому не можна сумніватись, навіть незважаючи на те, що п'ятдесят років тому назад російська Україна щодо української художньої літератури і науки українознавства дуже випередила Галичину. Російська Україна мала вже Котляревського, Квітку, Шевченка, Костомарова, Куліша і інш[их], а галицька Україна – М. Шашкевича. Я. Головацького і інш[их]. А, на мій погляд. М. Шашкевич з художнього боку не зрівняється навіть з Котляревським. Ви не будете згоджуватись з тим і будете вказувати на те, що р[осійська] Україна має вже тепер чимало часописей, навіть щоденну газету, а в Галичині тоді були, може, яка “Мета” чи “Вечерниці”,¹³ тільки пізніше “Правда”. Це так, але о скільки р[осійська] Україна більша від галицької? А далі, о скільки тепер загальний культурний стан вищий, ніж він був тоді? Спитайте краще, чи велика користь для національного самопізнання України з тих часописів, що тепер єсть на Україні? Чи має “Рада” три тисячі передплатників? Коли має, то це дуже добре. Я знаю, що ще й досі на видання треба щороку приплачувати 20.000 рублів (п'ятдесят тисяч корон). Тим часом в тому самому Києві “Киевская мысль”¹⁴ розповсюджується в тридцять або сорок тисяч примірників, а ще єсть “Киевлянин” і інші газети. Та “Рада” – одна єдина на усю Україну, а тим часом російська газета є в кожному губернському городі, а то й по повітових городах, як Умань, Єлисавет, Кременчук. Ви скажете, що з городами поки що на Україні нічого робити, треба йти на село, треба будити національну самосвідомість селянства, організувати його. Та хто ж піде на село? Українська інтелігенція? Так її бігма!

Але тут є велика різниця між російською Україною тепер і галицькою перед п'ятьдесятьма роками Галичина мусила чекати, поки українська інтелігенція народиться в попівських та селянських родин; з спольщеної колись української шляхти майже ніхто не повернувся до українства; gente guthenus, natione polonus^a був або український зрадця або поляк езуїт не маючи ніякого на то права говорив в імени русинів. Усе ще зовсім інакше на Україні. Ви знаєте, що більшість українських письменників і учених по-

^a Українського роду, польської національності (лат.).

ходять з зрущеної шляхти, що повернулась до українства. Українська інтелігенція також набирається з зрущеної через пробудження демократизму і національного самопізнання. Тому коли у нас чоловік каже, що він українець, а тим часом він не знає української мови, не вийде говорити по-українськи, а то й не все розуміє, коли читає по-українськи, то це не зрадця, а тільки напівсвідомий українець. Бувають іноді й курйози. Так, найрадикальніший в національній справі член редакції “Украинской жизни” не вміє говорити по-українськи і в засіданнях української секції “Общества славянской культуры” (незалежного товариства нам не дозволили відкрити) він завше промовляє по-російськи, а я, найпоміркованіший в національному питанню серед українців, інакше, як по-українськи, не говорю.

Зважаючи на усе це, для нас ще дуже завчасна політика повної відрубності – мовляв, ми собі, українці, робимо своє діло, а вас, росіяни, і знати не хочемо. Така політика тепер, безумовно, шкідлива, бо відтручує ту зрущену інтелігенцію, котру ще можна повернути до українства. Ще завчасніше для нас “у морду бить”. Пригадайте собі, що Галичина за кілька років матиме університет український, а р[осійська] Україна не має ще початкової школи і добре, як ще раніше, ніж за двадцять літ, здобуде її. От Вам зараз уся різниця між російською і галицькою Україною і стане ясно.

Не сердьтесь на цей лист. Я пишу усе це не сердячись тільки для того, щоб інформувати Вас. Відповідайте мені не на цей лист, а напишіть краще, чи получили Ви шосту книжку “Украинской жизни”. Напишіть мені свою думку про статті, присвячені Драгоманову, у цій книжці. В четвер, 22 серпня, увечері, я виїжджаю на Україну, буду у Києві і бачитимусь з авторами статей. Тому мені і важно знати Ваш погляд.

Моя адреса на Україні: м. Б[ольшие] Сорочинцы, Полтавской губ[ернии], Миргородского уезда. Пришліть мені, будьте ласкаві, число “Діла” зо статтею Панейка.¹⁵ Де я тут можу дістати “Діло”? У мене і часу нема шукати, а самому передплачувати дуже дорого.

Бувайте-здорові! Ще раз спасибі! Обнімаю Вас

Ваш Б. Кістяківський

ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 198-205. Автограф. Опубл.: *Лесь Українка*. Документи і матеріали. Київ, 1971. С. 220-225.

№ 287

1912–1913 рр. –

Із спогадів О. Русова про М. Драгоманова

Уривок споминів Ол. Ол. Русова
про М. П. Драгоманова

Багате на вражіння життя прожив Ол. Ол. Русов, громадський діяч і вчений; жив в багатьох містах і місцевостях України, з багатьма людьми

доводилося йому мати зносини, в багатьох організаціях і громадах брати участь. І тому цілком природньо ми могли-б чекати від нього багато споминів як про окремих діячів, так і про певні події та гуртки. На жаль, досі, судячи з тих матеріалів, що є надруковані або знайдені в архівах, ми маємо дуже мало таких споминів від Ол. Ол. Найбільші з них це спомини про П. П. Чубинського, що були друковані в журналі "Украинская Жизнь" за 1914 р.

Нам пощастило знайти початок статті-споминів Русова про М. П. Драгоманова. Час написання цієї статті зазначити важко. Можна думати, що Ол. Ол. писав її до 20-річчя з дня смерті Драгоманова (1915 р); з тих-же правописних особливостей, що помічаються в статтях Русова різних років, а також із почерку його, ці спогади можна датувати 1910–14 роками. Оскільки-ж з одного боку, чотирнадцятий рік доводиться відкинути, бо в цей час починаються нагінки за Українцями (з рукопису-ж Русова видно, що особливих утисків в ті часи не було), з другого-ж боку, приймаючи думку про ювілейний зміст цієї статті, нам доводиться відкинути і роки дуже далекі до цього часу. Отже ми можемо думати, що написано ця стаття (принаймні початок) десь в рр. 1912–3. Цілої статті нам розшуками не пошпектило, друкованих-же статей подібного змісту ми не знаємо. Зважаючи на це, а також на потребу у вясненню деталей біографії М. П. Драгоманова, цього великого соціаліста і вченого, – потребу, що й досі її не вповні задовільнено, – ми подаємо цей уривок зі споминів Русова, що дає нам деякі цікаві відомості про Драгоманова, з часів його студентства та учителювання.

Рівночасно нам пощастило знайти також чернетку з початку статті його про Чубинського, яка різниться від друкованої. Хоч і там і тут автор починає свої спомини з подорожі Чубинського в т. з. Західній край кол. Російської імперії і оповідання Беренштама, але в чорновому ми маємо цікавий початок оповідання цього Беренштама про висилку Чубинського до Архангельська, про що в друкованій статті Русова згадок немає.

Цей уривок статті ми подамо колись пізніше.

"Коли при міні згадують імя Драгоманова, завжди чогось сум огортає і серце щемить: чом його нема тепер серед нас, тепер, коли українці збираються не по катакомбах, як то було за часи його життя, а прилюдно, оповіщаючи про те навіть у часописах? Чом не можна почути тепер публічно тих яскраво логічних думок, якими він літ сорок назад просто й ясно переконував невеличкий гурток збірившихся у його на квартирі, або у кого небудь з його знайомих, у дуже простих здавалось би тезисах: що треба нам знати більше, ніж ми знаємо; працювати над самоосвітленням більше ніж ми працюємо, що при цих працях треба нам гуртуватися у справжні демократичні громадки.

"Коли попечитель нашої учбової оукруги Пірогов був одставлен од посади міністерством нар. просвіти, може за те, що й в університеті і по гімназіях почав заводити дуже ліберальні за для тих часів порядки, може за

те, що у часопису “Морской сборник”¹ уже різко висловлювався проти різок, або казав, що треба нам не “здаватися” чимсь, “бути” на ділі такими, якими ми хотіли б “здаватися” згідно з вимогами того просвітно-ліберального руху, який опанував вищими верствами тодішньої інтелігенції, коли у Києві з’явилися дві брошури: “прощаніє К. Уч. Округа съ Пироговымъ” й “прощаніє г. Кієва съ Пироговымъ” – після того як справді трохи не весь Київ йшов по Бульв. вулиці за коляскою Пирогова до тодішньої межі города провожаючи його з жалем та тугою, що настануть другі порядки без Пірогова, – тоді всі вже знали молодого студента, який казав прощальну промову бувшому начальникові діла освіти у київській окрузі. Я був молодим хлопцем ще у гімназії і прислухався до того, як старші гомоніли про цього студента, який в своїй промові висловив наче б то усі найкращі почування й думки, що були розбурхані тоді обіцянками великих реформ, які були на черзі. У їх розмовах пригадувався той випадок, коли студенти університета трох партій – українці, ляхи й москалі – трохи не побилися, посварившись за те, яку пієсу у спектаклі аматорському ставити наперед – чи українську, чи польську, чи великоросійську; розрухи дійшли до зборищ і в університеті і на Унів. площі, що займав тоді і сквер і весь квартал до Єлизаветенської вулиці (Тереценковської). Пірогов прийшов тоді у університет у найбільшу аудиторію, де згромадились роздратовані суперечками студенти і вже викрикувалися слова: “кого бити”, як з’явився він на кафедрі, розліюване море палких молодих голів зразу втихло і почулися його слова: “Юноши! послушайте старца, которого слушали старцы, когда онъ был юношею!”

“Розказуючи про цей випадок старші од нас говорили: “і цей юноша (то б то Драгоманов), якого знав вже тоді весь Київ, буде колись великим “старцем”, бо його прощальну промову до Пірогова ми, старші од його, слухали наче лекцію сивоволосого старого професора, так гарно висловив він, що ми почували й думали”. Що ж то за дивний студентик, думали ми гімназисти, що й старійші од його з таким поважанням про його говорять! Де б його побачити?”

“Років через два-три, коли був я вже у останньому класі гімназії, випало мені щастя цього вже не студентом, а учителем, побачити. Географію буде нам викладати! Але вже тую географію ми добре знали у попередніх класах, бо на екзаменах вміли вичерпувати на дошці такі складні держави, як Швейцарія, або Германський союз. При повторюванні курсу вже у весінньому семестрі, коли поступив до нас Драгоманов на должность, іноді виявлялося, що ми знаємо назви річок, або міст далеко більше ніж наш новий учитель.

Не дуже то смійтеся з мене, що я цього не знаю. Ось як прийде екзамен, то я повизубрюю усі числа, імена й гір і річок і міст; а як хто з Вас не буде знати, то тоді не смішок вам буде! – каже було при такому випадку зовсім добродушно Драгоманов, і починає розказувати таке, що нам вияснило географію з другого ширшого погляду на неї, як на науку. Так оце мабуть

Іван Шишманов, зять Михайла Драгоманова

такий учитель, що хоче бути тим, що він є, а не тим, яким хотілося б йому “здаватися”!: пригадували ми тоді заголовок статті Пірогова. Пізніше зазнав я його у університеті на кафедрі професора історії. Мало було тоді слухачів на історико-філологічному факультеті (7 – на моєму курсі); але на лекціях Драгоманова бували й студенти з юридичеського та медичинського факультетів, де число їх лічилося сотнями, а не одиницями. І знов на кафедрі бачимо ми його тим самим, що він є, а не тим, яким кому небудь бажалося б щоб він здавався, – чоловіком, за для якого прогрес поступових думок у тому, або другому періоді історії був самим найдорожчим у подіях людей. Коли переглянувши роки або другі події в тому чи другому періоді, серед того або другого народу, він доходив до того, які домисли можна вивести з переказаних їм за скілька лекцій фактів, наші карандаші бігли по паперах тетрадок, де ми записували його лекції, яко мога скоріше, щоб як точнійше записати його слова, які лилися у його й з його голови й серця, повного гуманних почувань. 4-5 таких брультонів записаних товаришами ми отдавали по черзі то одному то другому, щоб усі дорогі для нас його фрази були у чистовому примірнику його лекцій виписані так, як він говорив. І потім перероблюючи так зготовану його лекцію ми дивувалися тому об’єктивізму і тій твердій логіці, з якими він доводив, що при еволюції у всяких сторонах життя людей, при яких би обставинах, через кого і через що не розширювалися в тій або другій землі права особи на більшу частину людей того чи другого краю, того чи другого віку, того чи другого народу – то тим обставинам і тим людям ми повинні дякувати за такий ход історії, – чи то були цісарі, імператори, чи демагоги, які добилися здійснення частин своїх домагань. Коли більш демократичний строй перемогав одсунені назад привілеї попередніх панів, то чи з допомогою військових нападів, чи другим яким ходом того добивалися люде, – те треба цінити у історичних подіях людей особистих і цілих народів.

“Та чи справді цей проповідник демократизму й сам демократ у своєму житті, чи може то тільки на лекціях він тільки теоретично висловляється за демократизм, а в собі має немало тих аристократичних замахів...”

*Сергій Шамрай*². Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М. П. Драгоманова. – Україна (Київ). – 1926. – Кн. 2-3. – С. 97-99.

№ 288 -

1913 р., травня 15. – 3 листа Б. Кістяківського до Я. Драгоманової-Шипманової з побажанням видавати спадщину М. Драгоманова

[...]

Поки що дуже благаю Вас і Вашого чоловіка: публікуйте усе, що осталось у наперах покійного Михаїла Петровича особливо, що доторкається

земського конституційного руху. Багато російських журналів будуть радо приїмати цей матеріал і платитимуть за нього навіть гонорар. Одночасно Ви прислужитесь добрій справі і пам'яті Михайла Петровича. Тепер саме час.

ЦГАЛИ (Москва). Ф. 1065, Оп. 4. Спр. 12. Арк. 1 зв. – 2. Оригінал.

№ 289

1913 р., липень. – 3 реферату Д. Донцова¹ “Сучасне політичне положення нації і наші завдання” про М. Драгоманова

“Чим була українська нація тоді (в 40–90 рр.)? Зневажена, розбита, під всеросійським кнутом там, під вщехпольським бато́гом тут, вона після гороскопів всіх учених і невчених астрологів, ішла назустріч неминучій смерті. Ба! навіть нації не було! Було дві нації: галичани або русини та українці, чужі, часом ворожі одна другій... Де була та спільна ідея, що одушевляла обидві часті України? “Самостійна Україна”? В Росії до сього гасла не признавалися навіть одиниці... Український рух в Росії був тоді ослабий... (стор. 6).

Нікому не хочу робити закидів. Нікого не хочу критикувати. Берне² колись сказав, що і “порядний чоловік може бути невільником обставин”. Нічого іншого я й не хочу сказати, як лише те, що тодішні обставини змушували наше життя бігти дорогою вузького провінціалізму.

І не лише в Галичині, але й на російській Україні був се час такого політичного занепаду, що його давно вже не переживав наш край. Не лише під тягарем репресій згиналося там українство, сили його підточувала і внутрішня недуга. Се був час, коли найліпші сили України, як Стороженко³, Куліш, Білозерський, йшли на службу російському урядові в його демагогічній роботі в Конгресівці; се був час сервілістично-патріотичних писань Квітки, коли такі люди, як В. Антонович, Ф. Рильський⁴, П. Житецький, П. Чубинський та інші ознаймували, що “всяке політичне стремління при сучаснім стані суспільности смішне і наївне”; се був час неподільного панування ідеї “триєдиної Русі”, коли всі українські аспірації обмежувалися до культурної праці на ґрунті повного узнання російської державности.

Навіть в двох найбільш дозрілих політичних програмах тих часів – Кирило-Методієвських братчиків і Драгоманова, як в дзеркалі відбивається загальний сумний характер епохи. Обидві програми з'явилися в той час, коли одинока стояла муром серед хвильованої революціями Європи – Росія. Сильна в середині й на вні, вона потрафила сліпити очі своєю могутністю навіть таким людям як Енгельс і Маркс. А вже людській психіці є властивим уважати те, що є, вже через сам факт існування за вічне і незмінне. Під гіпнозом сего факту (величності Росії) були і Шевченко і Костомарів і Драгоманів (стор. 7).

І тому їх ідеї в значній мірі пересякнуті концепціями панмосковитизму. Як одна, так і друга програма виходять з засади примату Росії серед інших слов'ян. Повторяю: становище Росії було тоді засильне, український рух кволий, міжнародні відносини були в періоді стагнації і спокою. Що ж дивного, що всякі сепаратистичні ідеї Драгоманов відкидав як “порожні розмови”, що не мають ніякого ґрунту під собою? Ціла програма Драгоманова – яка тепер ще є альфою і омеґою російського українства, вичерпувалася в двох словах: демократизація Росії. Драгоманівці і їх учитель були свято переконані, що українці все можуть здобути від ліберальної Росії, не виключаючи автономії краю. Розуміється, Драгоманів мав занадто великий розум, аби не бачити, що навіть в демократичній Росії доведеться вести завзяту боротьбу з московським державним централізмом. Але по-перше, він думав, москалі далеко менші централісти, як напр[иклад] французи. По-друге – треба лиш було – після його таки слів – “одурити москаля”. Треба було, не виступаючи занадто гостро з своїми національними домаганнями, сховати на час ідею національної автономії і боротися в союзі з російськими лібералами -за якнайширшу децентралізацію Росії. На сю програму – він думав – пристали б “всі розумні люди”. А здобувши вже адміністративну автономію України – не трудно було б наповнити її національним змістом (стор. 8).

Не один дефєкт мала ся програма... Не маю тут наміру критикувати Драгоманова. Незважаючи на всі свої хиби, програма його була тоді може єдино можливою. Про ті причини, котрі казали йому виступити проти сепаратизму, я вже говорив. Має своє оправдання по часті і його віра в російський лібералізм. “Вночі всі кітки сірі”. В передреволюційну ніч – коли жив і ділав Драгоманів, кожний найменший протест проти існуючого ладу був бунтом, кожний ліберал революціонером. Що дивного, що російський лібералізм і революціонери – одинока сила, що вела тоді боротьбу з абсолютизмом – здавалися тоді українцям найвірнішими союзниками?” (стор. 9).

“Сучасне політичне положення нації і наші завдання”.

Реферат виголошений на II-м всеукраїнським студентським з'їзді в липні 1913 р. у Львові. Львів, 1913. – С. 6–9. *Степан Ріпецький*. Михайло Драгоманів в опінії визначних українських громадян. – Нью-Йорк-Дітройт. – 1967. – С. 32–34.

№ 290

1913 р. – Довідка київського ГЖУ
про сина М. Драгоманова Світозара

ДОВІДКА

зі справ Київського губернського жандармського управління

Драгоманов Світозар Михайлович, дворянин, службовець у Всеросійському земському союзі, 30 років, проживає в б. № 14 кв. 4 по

Паньківській вул. м. Києва. 1910 року, будучи студентом Київського комерційного інституту, на його ім'я з закордону був надісланий "Анкетний листок" – Української соціал-демократичної робітничої партії. У тому ж році у Департаменті поліції були отримані негласні відомості (прокр. у колиш[ньому] київ[ському] охор[орному] від[діленні] 17 листопада за № 118015), що син мешкаючого за кордоном українського діяча Михайла Драгоманова, студент Київського комерційного інституту Світозар Михайлович Драгоманов належить до Української соціал-демократичної робітничої партії, листується з членами такої ж партії й, крім того, у Драгоманова може знаходитись транспорт закордонної партійної літератури.

Внаслідок чого у Драгоманова у ніч на 23 листопада 1910 р. був зроблений обшук, у нього знайдено велику кількість різних найменувань газет, виданих безцензурно у 1905 і 1906 роках РСДРП у Петрограді і листування з українським діячем Левком Юркевичем¹ та інш[ими], надалі до перегляду листування Драгоманов тимчасово був затриманий і після перегляду відібраного обшуком з під варти був звільнений.

У 1913 році мав письмові зносини з Брюсселем (Бельгія) Володимиром Миколайовичем Макушенко², розшукуваним циркулярами департаменту поліції.

ЦДІА України у м. Києві. Ф. 274. Оп. 4, Спр. 601. Арк. 38–39. Оригінал.

№ 291

1914 р., квітень. –

Стаття Ф. Рудницького "Михайло Драгоманів"

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

В часах, коли український народ не проявляв жадної діяльності на громадським і літературнім полі, коли він позбавлений політичних прав і відданий на ласку польської шляхти був в крайній економічній нужді, а інтелігенція, жиючи перестарілими традиціями, противна всяким новим суспільним струям заходу, зівсім не звертала уваги на простолюде, – появив ся у нас чоловік, який перенятий західноєвропейськими ідеями, поставив собі за ціль піднести галицьких Українців з того упадку і поставити їх на рівні з нашими народами Європи. Тим чоловіком був Михайло Драгоманів.

I

Михайло Драгоманів уродив ся в 1841 році в містечку Гадячи, Полтавської губернії. Батько його був дуже лагідною людиною і, хотя й дворянин, обходив ся з простим народом дуже ввічливо, та змалечку впоював любов сина до простолюдя.

Вплив євободолюбних змагань народів Європи дійшов і до Росії. Деякі дворяни, а передовсім рідня Драгоманова, жили тоді ідеями, які були сумішкою християнізму, філософії XVIII віку і яacobінства². Вплив домашнього середовища був великий на малого Петровича, так що вже за молоду перечитав він всі красці книжки з бібліотеки свого батька, головню історичного змісту.

В 1853 р[оці] віддали родичі Михайла до полтавської гімназії. Тут мали на його вплив два учителі: латини Полевич і історії Стронін. Перший з них, родом Поляк, був опісля щирим приятелем Драгоманова, а другий, Українець, дещо революційної вдачі, запрошував часто малого Михайла домів, та давав читати різні книжки. Під його впливом перечитав Драгоманов Жіліса³ "Історію Греції", Шльосера "Історія XVIII віку". Коли одного разу перебував у свого вчителя і читав Вовчка "Панська воля", розплакався з жалю над долею бідного люду. Сей житевий момент був причиною досмертного приятельовання зі Строніном, та від тоді став Драгоманів оборонцем покривджених і з тої дороги не сходив він до смерті.

В Росії був се кінець Миколаївських часів і початок земельних реформ "царя свободи" Александра. Від його сподівали ся всі нових реформ, а коли він, мимо великої реакції шляхти, зніс в 1861 році кріпацтво, російський письменник – революціонер Герцен писав в "Колоколі", "Побідив ти Галілейчику". Однак реакція то все знівечила, а головню польське повстання 1863 року, котре надало Александрови II, більш деспотичного духа. Молодіж обох полів почала йти в народ, почала емігрувати за границю на чужі університети і жите своє віддавати за народну справу. В цілій Росії панував великий рух, відбував ся переворот в світогляді. Михайло Драгоманів, будучи учеником V кл[асу] гімн[азії] оснував з іншими товаришами літографований часопис, якого був редактором. Ціль була: ширити ідею визволення мужицтва з кріпацтва.

Коли Драгоманів скінчив гімназію вписав ся на київський університет. Вступ на університет був заразом і початком ширшої громадської і культурної праці Михайла. В 1861 році повстали на Україні т[ак] з[вані] "недільні школи", в яких вчила університетська молодіж простий народ. З початку мали ті школи закруску політичної пропаганди, але пізнійше, коли молодіж побачила, що се не має такого наслідку якого вона сподівала ся, заняла ся педагогічною стороною справи. Драгоманів з цілим молодечим запалом підняв ся учити, але в коротці 1862 р[оку] уряд заквив "недільні школи", чим дав товчок революційному настрою молодіжи.

Для протиділаня сеї пропаганди оснував уряд "Педагогічну Школу" в Києві, з якої виходили народні вчителі. Драгоманів учив тут безплатно все-світньої історії, а рада сеї школи була комітетом для оснующання народних шкіл на Україні. Сей комітет був ухвалив доступ української мови до початкуючих підручників.

В користь сего прінципу заявила ся більшість рад і міністерство, але попівський "Синод" підняв крик, напав на "Педагогічну школу" як на таку,

де вчать революціонери і нігілісти і досягнув своє. Драгоманова і інших прогнали з неї, а се діяло ся якраз в часі, коли він скінчив університет і став гімназійним вчителем.

Той устрій в шкільнім київськiм окрузі був ділом попечителя Пирогова, ліберала з переконання і гуманної людини. Однак висші сфери у Росії не могли з тим погодити ся і його відставлено весною 1861 року. Професори, молодіж та образована частина київської публіки устроїла йому бенкет, на яким Михайло Драгоманів мав найкращу промову і се дало йому змогу познайомитися з гуртом ліберальніших професорів, а головно із професором історії Шульгiним, пізнішим політичним противником Драгоманова. Драгоманів займав ся тоді історією старинного Риму. Коли в 1861 році Шульгiн уступив з університету, як свого наслідника зарекомендував Драгоманова.

Польське повстання 1863 року, мало великий вплив на розвій політичних поглядів Драгоманова. Він, лівобережець, який не стикав ся з Поляками, представляв собі їх як жертву царського деспотизму. Коли приїхав в Київ, був дуже зворушений тим, як сам каже, то Поляки се не народ, а аристократія, що польські шляхтичі знушають ся над слугами, а студенти ходять в костели — підчас коли він і його товариші були атеїстами. Се сильно вразило щирого прихильника демосу і та ненависть до польських панів зблизила його до українського гуртка молодіжи. Кружок сей, який мав завдане ширити українську мову і літературу, та стреміти до самостійности, не мав навіть в тих справах ясних понять. Були прим[іром] такі, котрі мріяли про засноване козацької республіки і т[ак] д[алі]. Кружковці дбали дуже мало про своє образоване і тому Драгоманов ім часто дорікав та радив читати російську літературу, котра була більше розвинена і більше ширила західноєвропейські ідеї. Супроти польського повстання відніс ся кружок дуже ворожо, бо навіть думав получить ся з царем. Се вже не подобало ся Михайлови-Петровичу і він виступив з кружка та усунув ся на довший час від громадської діяльности. Але коли по польськiм повстаню настала страшна реакція проти нових реформ, гурток Українців задумав тоді видавати книжки для народу і до редакційного комітету попросив Драгоманова. Драгоманів з цілою енергією віддав ся справі, та тут вийшло щось такого, що можливе лише в Росії. Всякого рода реакціонери бачили в пробудженню українства інтригу Поляків і заборонили по українськи друкувати книжки і так скінчила ся праця комісії, до якої належав Драгоманів.

Щоби посунути свою кандидатуру на професора університету рішив Михайло Петрович представити дисертацію "pro venia legendi" зі своїх праць "Про імператора Тіберія". Виклад зробив велике вражінє. Тут висловив Драгоманів зівсім нові погляди на розуміне римської історії, та тим зразив собі всіх лібералів і консерватистів, які дали доказ, що не привикли зівсім до обективности.

В 1865 році, допускають Драгоманова як приватного доцента викладати на університеті. Вже тоді мусів він удержувати свого брата і сестру,

а пізнійше, коли умерла мати його судженої, мусів скорійше женити ся чим думав і таким способом був приневолений удержувати рідню з 4 душ. Плата з університеґу була мала, тому Драгоманів мусів заробляти журналістикою на жите. Почавши від славянського з'їзду 1867 року провадив Драгоманів полеміку в поступовій російській пресі про славянські відносини, які розглядав з федералістичної точки погляду. В тім часі склала ся подія, яка мала дуже великий вплив на дальшу діяльність Михайла Петровича. Київським попечителем був тоді князь Шихматов, автор початкуючого підручника для народних шкіл на Україні. Підручник починав ся церковно-славянською мертвеччиною і був дуже лихо уложений. Драгоманів виступив з різкою критикою підручника князя Шихматова, а сей послідний добачував в тім "сепаратизм". Коли 4 серпня 1866 року, Каракозов виконав замах на Александра II, а 6 серпня помістив Драгоманів в "Вестнике Европы" статтю "Про сепаратизм", князь Шихматов добачував в тім звязь з агентом і зробив донос на Драгоманова в міністерство, яке заборонило Драгоманову викладати. Одначе князеві було не на руку стратити так визначну силу і він огранічив ся дозором Михайла Петровича через кілька літ. Драгоманів заінтересував ся тоді більше українською справою, познайомив ся з професором Антоновичем і разом з ним почав збирати матеріяли до усної словесности. В 1874–75 р[оках] появили ся дві збірки історичних пісень українського народу. Решту видань продовжив сам Драгоманів на еміґрації в Женеві. Будучи професором університету, заходив часто в студентські кружки, радив студентам багато читати і вчити ся, при тім все звертав увагу молодіжи, щоби вона дивила ся на себе не як на діячів, а як підготовляючих ся до борби. В кружках виголошував відчити про Маркса (Капітал), про стан жінки на Україні і т. п.

Весною 1870 року виїздить Драгоманів на студії за границю. Звідси зачинає ся другий період його життя, який є тісно зв'язаний з громадською діяльністю, про що будемо говорити на іншій місци, а тут згадаємо лише загально. Подорож була планована на 2 літа, але Драгоманів продовжив її відтак на три. Спершу перебув короткий час в Берліні, де відвідував лекції Момсена і інших учених, а відтак поїхав до Липська, Праги, вкінці до Відня. Тут зазнайомив ся зі славянами, а головно із своїми суплемінниками Галичанами. Від них довідав ся про обі партії в Галичині москвофільську і українофільську і обі їх назвав "австро-рутенськими партіями клерикальної барви". Перша партія, що тягнула в Росію, не знала навіть російської мови, а говорила чистим макаронізмом, друга була бодай трошечки обзнайомлена з поступовою російською літературою. Крім того, завважив Драгоманів, що Галичина, хотяй близша положенем, більше віддалена від Західної Європи, чим Росія. Супроти такого положеня зробив Драгоманів плян: Розширити в Галичині радикальний український напрям ширенем демократичної російської літератури, яка підірве клерикалізм і бюрократизм і наверне молодіж до демосу. Молодіж заговорить живою народною мовою і тим способом виховаєть ся нове покоління. Плян сей виложив в "Правді".

“Київським Телеграфі” і в москвофільському органі молодіжи “Друзі” і він, як побачимо, був зівсім раціональним, бо впровадив молодіж на нову дорогу. Ну й не диво, що така робота наробила Драгоманову багато ворогів обох партій. Його обкидали найпідлійшими і найординарнішими лайками, але Драгоманів не зневірився тим, протинно, се додало йому нової охоти до праці над розпочатим ділом. Віденським “Січовикам” подарував велику бібліотеку, багато російських книжок післав у Львів^а, а пізніше, коли його прогнано з університету і коли студенти хотіли устроїти йому бенкет, велів за ті гроші купити книжок черновецькому “Союзови”. Але – вернім до поїздки.

З Відня поїхав Драгоманів в Італію, а опісля в вільну Швейцарію до Цюріху, де прожив півтора року. Тут зазнайомився з російськими революціонерами, які ділили ся на бакуністів (анархістів) і лаврістів (щось в роді соціал – демократів).

Революціонери були тої гадки, що Росію зможуть відразу перебудувати на соціалістичних основах, та що утиснений російський та український мужик під час повстання візьме діяльну участь. Драгоманів знова був того погляду, що Росії потрібно наперед вибороти політичну волю.

На півторарічній побуті в Швейцарії вертає Драгоманів через Відень – Галичину в Росію. В Відні застав “Січовиків”, які поступали дещо наперед, але ще не були з’європеїзовані. Галичина була дуже ворожо настроєна зглядом його, тому Драгоманів не хотів стрічати ся з о. Качалою і його магнатсько-клерикально-федеральним сторонництвом.

Коли повернув до Києва, застав там чималий рух. Старші були згуртовані в “Юг[о]-З[ападно] Отд[елени] Географічного Общества”, а молодші в кружках. Хиба одначе була та, що молодіж замикала ся в вузький націоналізм. Драгоманів був тої думки, що європеїзм або космополітизм, який не відкидає національних ідей і форм, може бути метою автономних українських змагань та, що політична діяльність повинна стояти на інтернаціональному фундаменті. По відїзді самого міністра просвіти, графа Толстого, допущено Драгоманова давати виклади в університеті. На першій лекції з повороту з заграниці про первісну культуру ужив Драгоманів слово “соціологія”, яке хибно зрозумів мабуть якийсь професор, бо доніс в міністерство, що Драгоманів буде давати виклади в соціалістичнім дусі. Се не подобало ся князеві Шихматову і він заборонив викладати Драгоманову про первісну культуру і жалував ся, що Михайло Петрович ширить в заграничній пресі “сепаристичні” ідеї і злуку з Польщею. На вакації поїхав Драгоманів до Галичини, Буковини і угорської України. По дорозі задержав ся в Галичи, де як раз було москвофільське віче, на яким він сам промовляв. Якийсь “наш Росіянин” доніс о тім телеграфічно посередною дорогою в російське міністерство. В справу вмішався Александр II і велів покликати

^а Ті книжки по більшій часті містять ся в бібліотеках “Наук[ового] Тов[ариства] ім[ені] Шевченка”, “Просвіти”, “Акаде[мічної] Громади”.

спеціальну комісію для розслідування українського руху. В комісію входили: граф Толстой (міністер просвіти), Тімашов (міністер внутрішніх справ), звісний ренегат Юзефович^а, та що найцікавіше шеф жандармерії Потапов!! Було се 1875 року – а 1876 та комісія видала звісний указ, в яким заборонила також Драгоманову і Чубинському перебувати в Росії. Тим способом Драгоманів мусів емігрувати і переніс ся з ріднею до Відня. В Відні задумав посвятити ся науковій праці і видавати “Громаду”. Австрійське правительство рівнож конфіскувало всякі брошури демократичного змісту, тому Драгоманів переніс ся 1876 року до Женеви, де прожив до 1889 р[оку]. Женева таким способом стає центром українського політичного житя.

Всяка свобіднійша думка голошена в Галичині так серед українського, як і польського народа мала свого ініціатора в особі Драгоманова. Людина глибокого знання, ціла посвячена робітничій справі, не лише писала але і творила історію. Тут видає Драгоманів 5 томів “Громади”, які мали дуже великий вплив на українську молодіж, бо спричинили цілковитий переворот в її світогляді.

Крім Драгоманова, перебували в Женеві еще Михайло Павлик і Сергій Подолінський, з якими Драгоманів видав два томи “Громади”. Звідси інформував Драгоманів цілу Європу про українство, досі Європі еще незнане, писав по англійськи, французьки, німецьки, італійськи, російськи, болгарськи, польськи по всіх поступових журналах Європи, чим заінтересував багато вчених українською справою, яка з того часу прибирає все більше європейського значіня” і нині українське питане є клином в європейській політиці. Окрім того, брав визначну ролю серед російської революційної еміграції в Женеві. Сам, будучи редактором ліберально-конституційного часописа “Вольне Слово”, мусів зводити безнастанно полеміку зі всіма визначними революційними діячами. Лаврісти, які часто заходили до Драгоманова, признавали його вповні слушність, а коли Драгоманів запитав їх, чому сего не говорять на зборах – відповідали, що тоді упав би і їх часопис “Вперед” і молодіж не брала би ся з таким запалом до революційного діла. Дуже довго провадив Драгоманів полеміку з Сергієм Кравчинським (Степняком), який вкінці вповні признав Драгоманову рацію. Драгоманів тоді сказав: “Я тішу ся дуже, що за стільки літ знайшов добросовісного противника”, бо треба знати, що нераз зівсім неслухно накидувати ся на Драгоманова навіть тоді, коли справа вповні була вияснена. Особливо наші Галичани, до котрих Михайло Петрович вислав безліч листів, перекручували його погляди та накидали ся зі всіх усюдів.

Передреволуційний рух в Росії тішив дуже Драгоманова. В нім додачував він пробуджене рідного краю. Але коли рух прибрав терористичний характер, Драгоманів виступив проти того, не як подають деякі, з етичного боку, а просто з практичного. Він багатьох переконує, що революція не

---

^а Се той саме герой, який обдурив Костомарова і будь то до переховання Кирило-методійських записків заніс їх в руки поліції.

на часі, та що без належного підготовання, без політичного формування революції зробити не можна. В тім часі враз з делегатом “Вольного Союзу” укладає пляни перебудовання цілої Росії на федеративних основах. Опісля ті пляни появилися друком як “Вольний Союз – Вільна Спілка”. Нині “Вільна Спілка” є одною з найважливіших політичних програм російських демократичних кругів. Словом, період женецького політичного українського життя є часом найбільшої і найвидатнішої” громадської праці Драгоманова.

В 1889 році запросили Болгари Михайла Драгоманова на софійський університет, де він викладав історію. В Болгарії обертався Драгоманов серед усіх верств сего народу і межі нуждарями і на королівським дворі. Дочка його Лідія була віддана за професора університету, пізнішого міністра Шишманова^а в Болгарії. І тут не забуває, Михайло Петрович про Україну і помімо так великої наукової праці і так важних завдань, які мав сповнити серед Болгар – посилає без-численні цінні розвідки до “Народу”, який почав виходити 1890 року, та до інших радикальних видань. Вправді підірваний на здоровлю, засуджений віденськими лікарями на скору смерть, не міг Драгоманів забирати ся з молодечим запалом до розбудження еще живішого руху в Галичині, але не перестав працювати до самої смерті. Ученики Драгоманова в своїх споминах оповідають, що він на послідних лекціях, коли приходила мова про щось із суспільних рухів, хотів забути про хору́бу і молоднів, говорив піднесеним і проймаючим голосом, але коли нападав його кашель, він сильно відчував, що є його рабом...

Ярослав Окуневський в своїх споминах оповідає про побут Драгоманова підчас лічення в Відні. Раз вечером посходили ся “Січовики” до помешкання Драгоманова і оповідали йому про галицькі справи. Драгоманів, мимо того, що лікарі заборонили йому говорити, не вважав на се. Він мусів висказати все, що наказувало його наболіле серце, не давав говорити “Січовикам”, хотяй сам ледви вимовляв слова, щоби повчити своїх земляків.

В 1890 році зродила галицька нива зерно з посіву Драгоманова. Маю тут на думці заложене Драгоманівцями радикальної партії. Про сей факт будемо говорити на иншій місці; тут зазначу лише, що радикальна партія се перше у нас політичне згруповане сил на європейський лад. Се не була політична партія в теперішньому розумінню, се була школа, яка виховала людей, що нині провадять громадськими справами.

При кінці 1894 року устроїла горстка галицької і закордонної української соціалістичної молодіжи ювілей в честь 30-літної праці Михайла Драгоманова. В тім ювілею під проводом Франка і Павлика взяло значну участь наше селянство (звиш 500 осіб), а багато європейських учених пови-тало в тім дни великого вчителя. Всі близші Драгоманова знали, що недо-вге його жите, та все таки, коли рознесла ся вістка, зараз по ювілею

---

^а Шишманов се звісний болгарський учений, член “Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові”

1895 р[оку], що його нема між живими, то вона завдала страшний удар цілій Україні. Навіть вороги Драгоманова не могли відмовити йому справдішних заслуг і жалувати за дорогою для всіх людиною. Не менший сум заляг над цілою Болгарією, не менший і серед наукового світу в Європі, бо не стало йому інформатора про Україну і ученого товариша, який брав участь на всіх конгресах, як сам говорив, яко репрезентації найбільшого народу Європи.

Тлінні останки Драгоманова відправили дуже торжественно Болгари до гробу при участі, на бажанє Драгоманова “умитого” протестантського попа, бо не “умитих” православних попів на похороні Драгоманів бачити не хотів.

(Дальше буде)

Ф. Рудницький. Михайло Драгоманів. — Житє (Львів). — 1914. Вип. 2. — С. 34–41.

№ 292

1914 р. — 3 праці В. Левинського¹ “Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. Про М. Драгоманова”

“Далеко більші заслуги Драгоманова як громадського діяча для його властивої батьківщини, для України і її народу. Усе його життя було нічим іншим, як тільки одною, великою, безпереривною службою Україні.

В найбільшу заслугу треба поставити Драгоманову те, що він українське питання, справу життя й будучности українського народу визволив з пересудів етнографії та пут назадництва, а поставив з одного боку на політичний ґрунт, а з другого, зв’язав її з всесвітнім поступом і демократизацією. Заслуга ця, яку треба так цінити, як огненне слово Шевченка, а з якої нині переважно не здають собі справи, відноситься в рівній мірі як до австрійської, так і до російської України (стор. 25, 26).

Він ставить українство на політичний ґрунт, доказує конечність української політичної боротьби, кидає клич політичної волі українського народу. Український рух — після нього може і мусить вибороти собі признання й права в першій мірі політичною працею, котра є рівночасною й культурною. Український рух не може бути неполітичним. Клич політичної волі українського народу знайшов в Драгоманові після Шевченка найенергічнішого, а при тім найкращого свого речника. Був приклонником політичної самостійности українського народу, яку ставив на реальний ґрунт.

Коли українство в Галичині виростало в поважну політичну силу, то тут в першій мірі заслуга Драгоманова, як того, що перший почав вчити галичан політики, що перший кинув в атмосферу рутенщини кличі європейської демократизації (стор. 29).

В своїй знаменитій книжці “Историческая Польша и великорусская демократія” Драгоманів показує з одного боку, що противники українства, котрі послугуються інтернаціоналізмом, зовсім не інтернаціоналісти, а націоналісти і державники, а з другого боку, виступає проти всяких історичних пересудів та державно-централістичних змагань, революційних і соціалістичних груп, як російських, так і польських супроти українського народу і України” (стор. 30).

“Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині”, Київ, 1914; Степан Ріпецький. Михайло Драгоманів в опінії визначних українських громадян. – Нью-Йорк. Дітройт. – 1967. – С. 23.

№ 293

1917 р., квітня 2 (15). – Стаття І. Труша
“Михайло Драгоманів”

15 квітня 1917 р.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

Спомин

Коли політичний, ліберальний рух, який обхопив тепер Росію, піде тією дорогою, яку йому зачерпнули тамошні події останніх днів -- буде там імя Драгоманова популярним, а значна частина його політичних і горожанських гадок стане особливо серед української суспільности актуальною. Лишаю сей, в данім разі можливий процес, про котрого характер, судячи по теперішности, лише здогадувати ся можна, на боці, бо не він побудив мене пригадати несподівано, досить призабуту, знамениту постать Драгоманова. Кажу: несподівано, бо не обходимо під сю пору ніякого ювілею сего вельми заслуженого чоловіка; ані не маємо перед собою нововиданого твору, який містив би перегляд його діяльности і сим заставив би публіциста про него заговорити; ані не переживаємо в Галичині хвилі, де ся постать демонстраційно виринула б із филь забутя в сферу нашої сучасної актуальности, – скажу ще більше: наше горожанське жите останніх двох десятиліть виявляє, і то в досить значній мірі навіть, упадок тих змагань і гадок, які репрезентуєть імя Драгоманова.

Вчасне сею дорогою приходжу до його імени, гадок і зусиль, згадуючи період його діяльности з тугою – як тужно пригадуємо собі в часі голоду колись, за ліпших часів, багато їдою заставлений стіл, як бануємо серед вохкої, вонючої кітлини за хвилями, прожитими на сонцем огрітім гірським версі, або за хвилями молодечого, сміливого розгону – в часі занепаду життєвих сил.

Згадую Драгоманова в хвили, коли його серед нашого життя майже не слідно...

Записавши ся в р. 1891 в Кракові в члени студентського товариства "Академічна Громада", побачив там я, – провінціял із німецької брідської гімназії, який ніякого українського діяча ні з виду ні з фотографії не бачив, а поза двадцятий рік життя окрім імен Шевченка та Франка ніякого більше vom Hörensa gen^a навіть не знав, – портрет, повішений на чільнім місци, котрий мене дуже заінтересував. На запит, кого зображає рисунок, дістав я від старших товаришів відповідь, що се портрет Михайла Драгоманова, нашого великого учителя, знаменитого ученого і політичного діяча, чільного репрезентанта українського народу перед Європою. Зараз постановив я познайомити ся з духовою фізіономією сего надзвичайного чоловіка, – що не було тяжко, бо сліди його діяльності і моральної сили були усюди в товаристві видні як в розмовах та відчитках, так в бібліотеці та в політичній лектурі товаришів.

Із цілої, досить значної політичної літератури, котра там стояла до розпорядимости, будив в товаристві найбільше зацікавлене науково-політичний журнал "Народ", очікуваний тут періодично із тим більшою нетерплячкою, що дуже неточно виходив; кожде нове видане було все дуже бажаною несподіванкою. Коли -бувало – наспів із почти пакет із кількома нововиданими примірниками сего журналу – счиняло ся на його вид серед присутних товаришів заворушене: всякий спішив, щоб як найскорше дістати примірник та як найскорше переглянути заголовки статей. Магічну силу притягання мали все статі Франка, а вже самі підписи Драгоманова під статтями ставили нас зацікавлених у дивний, сьогодні мені мало зрозумілий стан чару. Із найбільшою радістю зустрічались примірники журналу, де під статтями видніли два або три підписи Драгоманова. Прочитуване того, що Драгоманів писав, попереджувала вже не цікавість, а жадова змісту. Як ми тоді тішили ся та гордили ся тим, що й серед наших письменників знайшов ся автор, котрий оперує широким науковим матеріалом, видним знанем історії, світової цивілізації, а українські питання розбирає не зі становища добре знаної нам, доси практикованої парафіянщини, а зі становища загально європейської культури, – і котрий при тім усім пише ясно, щиро, просто із переконання і чутя, а передовсім відважно, як ніхто перед ним! Відвага, критицизм і глузоване над усім, що перестаріле й тупе: помітане гумористичними рутенськими авторитетами, а передовсім переконане, що Драгоманів прилучив ся до українського руху не для користий або для дешевих почестей серед товпи, а покинув богацтво для своєї будучої горожанської праці для нас, і то на чужині – родила у нас подив та симпатію та перетворювала нас навіть на сторонників політичної партії, на котрої чолі стояв власне він. В особі Драгоманова та в будучности української радикальної партії бачили ми будуче визволене України з морального і матері-

^a З чуток, з розмов (нім.).

яльного занепаду і ярма. Майже усі ми були тоді в Кракові ентузіястами на точці Драгоманова і раділи, довідуючи ся, що такі існують або виробляють у Львові, у Києві, в Одесі та подекуди по провінціальних місточках; усі ми відчували, що переживаємо, хоч пасивно, великі хвилі перелому, де з галицького “рутєнця” або з київського “маєстного патріота” перетворює Драгоманів на поступового Українця, випроваджуючи його рівночасно певним шляхом із провінціального закутка на широкий, європейський простір.

Прийшов 1894 рік, пам'ятний, історичний сказати би в розвою української суспільности, рік святкування тридцятипятилітнього ювілею літературної та громадянської праці Драгоманова. Минуло тридцять три літ по днях похорону Тараса Шевченка, заворушилися почування української суспільности, уже численнішою й інтелігентнішою, знов у один такт і сконцентрували ся знов на гідній постаті тут ще живого Михайла Драгоманова. Тут прилучила ся і Галичина навіть як першочортна частина України. Драгоманів був-же перший, котрий обняв цілу етнографічну територію України!

Ніякі похвальні вислови, які появили ся в літературі або передавали ся з уст до уст, не видавали ся нам достаточними, щоби схарактеризувати як слід сю світлу постать. Драгоманів відніс ся в нашім почуванні високо понад всяке слово, а побіда поступового українства над темрявою і рабством видала ся нам вже близькою. Пройшло чимало літ від того дня.

Далеко, над сподіване дітій тяжкою і довгою випала дорога до сонішних палат...

В рік по святкуваню ювілею помер Драгоманів. Правда, промінь його сили блєстів ще на постаті Івана Франка, але погас незадовго. По Драгоманові не стало аж доси ні одного чоловіка, котрий міг-би взяти випробовану керму в свої руки та гідно вести бодай сю частину українського життя, над якою уміло міг панувати Драгоманів. І прихильники гадок Драгоманова не зуміли вести його лінії дальше. В боротьбі з поважним житєм показали ся за слабими: пішли непевними манівцями, падали по дорозі – деякі впали просто в грязь. Із руху, який сотворив Драгоманів, зістали ледве сліди.

Із школи Драгоманова перейшли ми з роками в школу життя, де учителів багато, а тим самим і багато напрямів і метод. Тільки в сій школі дозріває ум та витворюєть ся повний тип чоловіка з виробленим чутем та інтелектом і встановленою волею. Жите виробило в нас і критицизм, який ми перед роками бачили тільки у свого учителя. Змінив ся наш погляд в дечім, між иншим і погляд на нашого давного керманича. З критицизмом дивимо ся і на постать Драгоманова, котрого моральну фізіономію ми складали переважно із дешевих слів та фраз. Нині ми відчуваємо знамените, що “батько народу” – се банальна фраза; що “апостол правди і науки” – се цілком звичайна нісенітниця, яка зродила ся серед російської примітивности; що “велетень”: “великий, європейський учений” – се поняття, що примінені навіть до особи Драгоманова, разять пересадою. Драго-

манів був – щоправда – європейцем, але тільки по часті, бо половиною свого ества належав аж до смерті до російської провінції, яка так сильно тяжила на його вихованню, що ніколи не був в силі отрясти ся з неї. Звідти виніс він фальшиве поняття про наш національний рух, а свою похибку перемінив з часом на принцип, уважаючи через ціле своє жите, що український національний рух, се рух виключно радикально-демократичний із одинокою своєю підвалиною – на селі. Що підставу всякого національного істновання творить культурно вироблена буржуазія з осередними міськими центрами, чи одним міським центром – про се не хотів знати Драгоманів як і всі його попередники, почавши від козацьких гетьманів.

Завдатків на керманіча нашого національного руху мав Драгоманів куди більше, як всі йому і нам сучасні – бракувало йому одначе богато всесторонности, якої вимагало наше в кождім напрямі невироблене жите з разячим браком фахових людей. Він привязував за велику вагу до літератури, плекаючи сам понад міру найпустійшу її царину – етнографію. Се невиробленість, яка так живо характеризує всіх закордонних Українців, не виймаючи і проф. М. Грушевського, котрий навіть в Галичині, аж до літ видання своєї “Ілюстрованої історії України” не перестав вірити, що рух нашого відродження від півсотні літ до нині – се рух літературних видавництв.

Дивлячись на постать Драгоманова як доспілі люди, а не молодечі романтики-ентузіясти, із досить значної історичної перспективи, бачимо на ній так богато тиний, як і світлих боків – вона нам видасть ся величною тільки тому, що його цілий ріст так значно перевищає нас всіх і всіх йому сучасних. Може бути, що вина того лежить і в виїмково тяжких обставинах, які нас викривлюють – все таки не дасть ся заперечити, що по Шевченкови постать Драгоманівська – одинока, яка так виразно видніє і блистить своєю одноцільністю, від якої промінює така сильна експанзія волі, що часом мимо волі зачинаємо на него дивити ся як на тип не український.

Ще одна риса, яка творить із постати Драгоманова тип серед українського житя такий виїмковий, динамічно одинокий: хоч у суспільність, де панували вартости низші, прийшов із вартостями значно висшими, то Драгоманів ніколи не понижав ся до пануючого рівня, а напакі, так довго оперував своїми вартостями, аж бодай частину нашої суспільности, не підлещуючи їй в нічім в ім’я постулу та взагалі в ім’я висшого житевого розвитку перетворив в силу, котра бодай на якийсь час стала ся житедайною силою.

Не було у нього ні крихти тої демагогії, яку наша суспільність запозичує від народів низшого морального і суспільного типу.

Від смерті Драгоманова розвинуло ся наше жите в областях, оброблених ним, і областях, яких він недоторкав, подекуди навіть значно. Не всюди видна його заслуга, як не можна уважати за хибу в його духовій організації, в його індивідуальних недостацах, що в останніх роках рух поступовий занидів, а в області літератури запанувала давна рутенщина майже в своїй історичній силі. І не його вина, що молоді покоління перестали дивити ся через вікно, котре він вибив на Европу. Для так слабо підготованого

грунту і такого несильного матеріялу, як ми, треба було народити ся по його смерті другому Драгоманову – не сильнішому, тільки ще всестороннійшому, ніж він.

Іван Труш

Діло (Львів). – 1917. – 15 квітня. – С. 4–5.

№ 294

1917 р., червня 7(20). – Стаття Д. Сумного “Двадцять другі роковини смерти Михайла Драгоманова”

20 червня 1917 р.

Двадцять другі роковини смерти Михайла Драгоманова. Автономія націй, федеративний устрій не сходять з уст усіх народів Росії. Кожний нарід, навіть деякі міста, оголошують себе самостійними республіками; кожен знає, як то солодко приходилось усьому бідному людству від пазурів російського панства, від царського самоправства, і тепер, коли явилась змога відстоювати права чоловіка, клич автономії та федеративного устрою лунає по всій “імперії”. Ограбленому людству природно домагатись кращого, кожному чоловікові противно зоставатись рабом, і тому кожний зі всіх сил намагаєть ся поліпшити своє життя.

Але це домагання не в всіх однакове: хто молить ся Богу, бо думає, що тільки Бог винен у тому, що одні деруть шкуру з других; другі, котрі похитриші – про Бога забувають, а помагаючи панові набивають і собі кошени; котрі хотять волі та не тільки для себе, але і для всіх, гукають на весь світ, що тільки в боротьбі здобуде раб для себе щастя. Кожний нарід має декілька чоловік із них великих третих. Їх промови – отрута для всіх катів, а розум – святе проміння у страшній темряві народної ночі.

До цих третіх належить і наш український громадський діяч і письменник Михайло Драгоманів. Він був перший провідник братської злуки вільних народів цілого світа; перший провідник автономії та федеративного устрою на основах, які запевняли би волю кожній особі, громаді, а також і спілок громад. І коли тепер по всій Росії лунають ті самі гасла, ми, в день його смерті, 20-го червня, не можемо не споманути про Михайла Драгоманіва, котрий перший прийшов до розуміння вартости такого устрою. Він усе своє життя віддав на благо поневоленому народові.

Михайло Драгоманів родив ся у вересні 1841 в гадяцькому повіті на Полтавщині. В його родині збереглись ще були самостійницькі думки, як спомини про минулий устрій українського народу, а також найшли собі місце й новочасні громадські ідеї. Це все мало великий вплив на маленького хлопця, і ще з дитинства призвичаювало його задуматись над громадськими справами.

З початку вчив ся Михайло в гадяцькій повітовій школі, а потім перейшов у полтавську гімназію й поступив у Київський університет на історично-філологічний факультет. В цей час він, не дивлячись на молоді свої літа, не міг байдужо відноситись до громадських обовязків; придивляв ся до життя і чим тільки міг старав ся допомогати несвідомим масам. Брав участь у недільних школах для неграмотних, коли ж ці школи з ласки “народолюбців” були замкнені, Драгоманів знайшов нове поле для своєї праці, – це були учительські школи, в яких готовив учителів для народних шкіл. Але й тут йому не пощастило: посипались доноси і Драгоманіва разом з іншими вчителями тої школи увільнили. Своїми промовама Драгоманів обурював проти себе уряд, але рівночасно тим самим зближувався з деякими визначними діячами того часу, то ще більше придавало йому сили до боротьби з темнотою та насильством.

Коли він почув, що українська організація “Громада” в Києві збирається видавати книжки для українського народу, він 1863 року вступив в цю організацію й був вибраний в члени видавничої комісії; але знов, на його нещастя, над Україною в той час простерлась лапа бувшого міністра-ката Валуєва, яка знівечила працю комісії тим, що заявила: “Нікакого особенного малоросійського язика нет, не било й бить не может”. Така заява обурила Драгоманіва й він почав усе більше задумуватись, як краще освідомлювати маси. Виходячи з чисто педагогічних інтересів він прийшов до того висновку, що без рідної мови розвиток народа є неможливий, і це почало втягати Драгоманіва в круг політичних справ. Тоді в нього вперше являється думка перебудови Росії на основах вільних спілок. Він почав писати всілякі статті на політичні теми, використовував найменчу нагоду звернутись до народа зі словами правди. Займав ся також історичною та науковою працею, але найбільш йому подобалось трудитись на народній ниві, освідомлювати маси та спонукувати їх до боротьби проти царського самовластя, проти застарілих форм політичного життя. Знакомство з українською народньою словесністю, мало великий вплив на напрям його наукової діяльності, а також на його національно-політичний світогляд. Описуючи своє життя, він сам каже: “Все це заставило мене міцно полюбити цей нарід і пережити всіма силами душі всі подробиці українського питання”. В 1870 році Драгоманів уже був учителем київського університету, але, щоб ще більше поширити свої знання, поїхав за границю; де пильно придивлявся до політичного життя, та народніх звичаїв. Писав політичні твори, де висловлював свої вражіння щодо життя в Західній Європі, там між иншим, проводив думки перебудови політичного устрою Росії на початках федерації.

Перебуваючи в Галичині й познайомившись зі всіма тутешніми політичними напрямками, Драгоманів своїми ідеями звернув галицьку молодь з хибного шляху, і насадив між ними нові правдиві думки в усіх областях суспільного життя. Признаючи Галичину місцем відкїля повинно сходити сонце правди для цілої України, Драгоманів, як тільки міг намагав ся освідомити та поставити на твердий політичний ґрунт усю галицьку молодь,

за то й був прозваний київськими товаришами Михайлом Галицьким. Своїми листами до молоді, в яких указував на нові шляхи до загальної правди, Драгоманів робить цілий переворот у поглядах галицьких москвофілів. Під прапор його ідей – вступає багато молоді – історична заслуга Драгоманіва, тим більш, що він дав Україні своїми ідеями такого великого сина, як Іван Франко.

Проживаючи у Флоренції Драгоманів у 1873 році видав твір на італійській мові про українське письменство. Це буде початок тої праці, для котрої Драгоманів багато віддав часу на протязі свого життя. Вернувшись із заграниці Драгоманів почав викладати в Київському університеті лекції по старинній історії, але це для нього, як раніш, було побічною справою, він усі сили свої клав на освідомлювання народніх широких мас. У той час над Україною знов збирають ся чорні хмари, знов прогремів указ, як добавок до валуєвського, який ще сильніше скрутив руки українському письменству, а на Драгоманіва посипались доноси, обвинувачування в тім, що він нібито “проповідує відділення України від Росії та злуку з Польщею”. Крім цього, приходять ще доноси від галицьких москвофілів, і наслідником усього Драгоманів в 1875 році по волі Олександра II міністерством був увільнений з університету. На другий рік, тому що слідження все збільшались, Драгоманів у порозумінні з “Громадою” знов виїхав за границю, щоб звідти далі вести свою працю, щоб заложити там вільну українську пресу й бути представником українського громадянства за границею. З початку він задержав ся у Відні, але вже того самого року переїхав до Женеви, де пробув до 1889 року. Відсіль він почав виступати з певними думками перед українським громадянством і проповідувати перебудову Росії на основах, які відповідали би інтересам усіх народів держави. Видає ряд статей, в яких знакомить західно-європейських читачів з українською справою. Видавав багато брошур на російській і українській мовах для інтелігенції і простого народу, де провадив свої думки. Організував видавництво “Громада – українська збірка”, “Вільна спілка – вільний союз”.

Крім цього Драгоманів, як людина, котра в щасті всіх народів шукала щастя і для свого народу, помагав організувати соціялістичні видання для Білорусів, Литовців, Жидів. Боровся не тільки з темнотою, але як то кажуть, і “з черезмірним світлом” – з польськими соціялістичними гуртками, які ставились вороже до його федералізму, котрі не хотіли признавати Українців за окремий нарід, а дивились зі становища то польської то російської державности. Варто замітити, що з російськими тогочасними соціялістами Драгоманів розходив ся в поглядах на найблищі політичні задачі. Коли вони проповідували соціяльну революцію, Драгоманів доказував, що це покищо не можливе, що треба ранше добути конституцію. В цих поглядах Драгоманів зійшов ся з російськими ліберальними гуртками, тим більш, що вони признавали федералізм, а до української справи ставились не так вороже.

Зі всіх його творів, котрі він написав за границею, найбільшу увагу заслуговують “Чудацькі думки” про українську національну справу, а також “Листи на Наддніпрянську Україну”.

В 1889 році болгарський уряд предклав Драгоманіву кафедру в Софійському університеті. Драгоманів згодився й переїхав у Софію. Тут він і помер у 1895 році 20-го червня.

Найбільшою заслугою Драгоманіва є те, що він зєднав український федералізм з ідеями західноєвропейського соціалізму, що він перший виявив значіння національності для розвитку людства. Як соціаліст, признаючи волю особи й громади, він спинився не на національності, котра так приємна багатим класам України, котра обіщує їм ще краще життя, а на тій, котра скоріше відкриває очі темному чоловікові та облегчує положення бідного чоловіка. В ідеях Драгоманіва українська національна справа була виключно, як засіб до здійснення вищого ідеалу – соціалізму, як засіб до цілковитого перетворення капіталістичної господарки, економічних відносин у суспільстві. Драгоманів ясно зазначає, що коли Українець не соціаліст, це показує, що він не доріс, ще не додумався, ще не знайшов того виходу, біля якого товчуться все людство, намагаючись вирватись на волю; і навпаки, коли український соціаліст не став Українцем, то це те ж саме, бо він не хоче побороти в собі панських примх, не хоче стати побіч з батьком, кепкує з мужички матері.

Як неустанний труженик на народній ниві, Драгоманів усі свої сили напружував на те, щоби освідомити народні маси, та щоби направити їх на правдивий шлях. 30 років зривав маски з облич безтижних “народолюбців”, а також українських націоналістів, які виступали проти всесвітньої правди, котрі тим самим грали в дудки панам та ще збільшували реакцію (назадництво). Драгоманів руйнував старе, трухляве в поглядах суспільства, щоби посіяти нове правдиве. Для України це був і є справді той апостол, якого з такою тугою вижидав Тарас Шевченко.

Д. Сумний

Вільне слово² Часопис полонених Українців у Зальцведелі. – 1917. – 20 черв.; ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 662, Арк. 162.

№ 295

1917 р., червня 11(24). – Замітка з приводу
22 роковин смерті М. Драгоманова

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

Дня 3 червня ст. ст. минула 22 річниця смерті великого чоловіка України – Михайла Драгоманова. Родився М. Драгоманов у Полтавській губ., в сім'ї старого козацького роду. Скінчив гімназію у Полтаві, студіював історію на київському університеті, познайомився з тодішніми діячами російського й польського суспільства, з якими не міг погодитися в погля-

дах на українську справу. Хотів посвятити себе катедрі історії на університеті, і зложив іспит на доцента.

Університет вислав Драгоманова за границю, де він захопився соціальними і політичним рухом Західної Європи, навязав зносини з галицькими Українцями та у Відні познайомився з провідниками західних і південних Славян. Як повернув у Росію, щоби починати виклади на університеті, найшов сильний опір з боку міністерства просвіти. Правительство дивилося на його научну й політичну діяльність дуже недовірливо, почувавши в нім небезпечного агітатора українського сепаратизму й соціального та політичного радикалізму. Сам цар Александр II заявив особисте бажане, щоби Драгоманов по́дав прохання о відпустку. Та Драгоманов стояв за те, щоби його віддали під суд, як він провинився. Правительство не мало на це відваги й дало йому офіційальне увільнення.

Українська громада порішила вислати Драгоманова вдруге за границю, де він мав кермувати українським рухом, який був закований в Росії указом 1876 р. Він осів у Швайцарії, в Женеві, де видав п'ять томів журналу "Громада", кілька томів етнографічних матеріалів (пісень) і кілька монографій. Але погляди Київської Громади розходилися з поглядами Драгоманова, який ставив на перший плян перебудову Росії на конституційну, zdecentralizovanu державу, в якій всі громадяни як і всі народи, мали бути вільні й рівноуправнені. Молодь тодішня схиляла ся до анархістично-соціалістичних думок Бакуніна або Лаврова і не підпирала видання Драгоманова. Через те "Громада" перестала виходити у Женеві. Драгоманова покликав болгарський уряд на катедру історії у найвищій школі в Софії, де він помер дня 8 червня 1895 р. ст. ст. До кінця життя мав зносини з Україною по обох боках кордону і вів живу переписку з своїми учнями, з яких найбільші були Іван Франко і Михайло Павлик, основателі радикальної, селянської партії в Галичині.

Найвизначніші його твори окрім "Громади" такі: "Україна і центри", "Вільна спілка", "Историческая Польша и великорусская демократия", "Чудацькі думки про українську справу". "Листи на Наддніпрянську Україну", "Література російська, великоруська, українська й галицька".

Він пише: Тільки автономія самих дрібних гуртів людських може помирити всі теперішні сварки між людськими породами. Письменні люде кожної громади мусять усі свої сили приложити, щоби не було простого і напратого народу, щоби народ увесь став вільним і багатим, щоби учити його тільки того, що показує розум та правдива наука, щоби писати про все як можна зрозумілою простому народові мовою.

В життю він хотів бачити на Україні: рівне право для кожного чоловіка без ріжниць полу й національності, неограничену свободу слова, повну самоуправу кожної громади в її внутрішнім життю й незалежність вільної спілки всіх громад на цілій українській землі.

Громадська думка¹. - Часопись полонених українців у Вецлярі. - 1917. - 24 черв., - С. 1-2; ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. I. Спр. 662, Арк. 169.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1918-1994

№ 296

1918 р., травня 25. –

Стаття С.Єфремова “Памяти Л.М.Драгомановой”

ПАМ'ЯТИ Л.М.ДРАГОМАНОВОЇ

Померла Людмила Михайловна Драгоманова, дружина славного українського вченого та публіциста, свідок його невтомної праці, помішниця й порадиця, та й сама щира робітниця на українській ниві мало не до останніх днів.

Хто бував по 1905 році в “Просвіті”, або в Українському клубі на всяких відчитках та рефератах той раз у раз міг бачити в передніх лавах скромну стару жінку, в темному вбранні з шляхотним виразом змученого хоровитого обличчя, на якому горіли ясно молоді очі. Те була Людмила Михайловна. Той інтерес до української справи, який дало їй спільне життя з найвизначнішою за останні десятиліття в українстві людиною, підтримувала вона вже самотійно по його смерті, і її боліли й політичні події і літературні змагання і громадське життя на Україні, і нічого того не цуралась вона по своєму повороті з добровільного заслання до рідного краю. У цієї хоровитої жінки з мягкою, чулою по жіночому вдачею та великою здатністю до художніх переживаннів у сфері звуків і фарб - било ся серце громадянки, і як громадянка вона боліла болями й раділа радощами рідного краю. Більше, втім, боліла...

Людмила Михайловна, з родини Судовщикових¹, належала до цвіту старої київської інтелігенції, що по реформі 1861 року з молодим завзяттям і запалом кинула ся була в роботу на користь недавно визволеного народу. Шлюб з Драгомановим (р.1864) одраз ввів її в круг інтересів українства, і вільний від родинного клопоту час Людмила Михайловна віддавала культурній та просвітній роботі. Гарне виховання, знання чужих мов, художні нахильности і громадянська жилка - все тягло її до такої роботи, і Людмила Михайловна безпосередно приймає у її участь, допомагаючи в праці своєму чоловікови. Так р. 1874 в “Вестнике Европы” була надрукована за підписом Л.М. дуже цікава її праця “Народныя наречія и местный элемент в образовании”. Проживаючи за кордоном, Людмила Михайловна брала гарячу участь у громадянських справах і у відомому

виданні листів Драгоманова, яке зладив М.Павлик, знайдемо чимало вказівок про те, як і листів самої Людмили Миїхайловни, що показують як щиро вона цікавилась громадськими справами та як гаряче озивала ся на всякі тогочасні “злоби дня”. Переїхавши по смерті дружини до Київа, Людмила Михайловна по давньому увійшла в українське життя хоча вже літа й потреба заробляти на шматок насущного хліба не давали їй проявляти в тому великої активності. Музика, малювання та переклади з української мови, які вона містила давним звичаєм у тому ж таки “Вестнике Европы”, заповнили її життя, аж поки тяжка недуга не звалила її на ліжку, з якого встати вже не довелось.

Земля пером хорошій людині і щирій українській громадянці, що була однією з перших жінок робітниць на нашій українській ниві! ...

(“Нова Рада”)

С.Єфремов

Діло (Львів). -1918. -Ч.115. -25 трав. -С.2-3.

№ 297

1919 р., - С.Єфремов про М.Драгоманова

I

“Драгоманів, людина глибокого творчого розуму, зумів із добутоків українського руху та з основ сучасної науки скласти широкий і цільний світогляд і прикласти його до рідного ґрунту, на йому шукаючи підстав для практичної діяльності (стор. 144).

Драгоманів витворив програму українства, як широкого громадського руху, всіма сторонами зв’язаного зо вселюдським поступом. Широко освічений, з глибоким критичним апаратом та не аби-яким публіцистичним хистом, Драгоманів щасливо поєднав український федералізм із новішими ідеями західно-європейського соціалізму. Тимто, ставлячи перед собою щиро людський ідеал - вільної з кожного погляду і всіма сторонами особи людської, він простував до того ідеалу українським шляхом і найбільш працював для свого рідного краю. Шлях до незалежності і волі особи людської йшов для Драгоманова через політичну волю... На практиці Драгоманів зостався державником, - так само, стоячи принципіально на космополітичному ґрунті, він практично не переставав бути націоналістом у найкращому цього слова розумінні. За підставу до всеї своєї діяльності узяв він дійсні інтереси й потреби народу, тоб-то трудящих клас, що вимагали в державному житті широкої децентралізації, і через те не розплився, з одного боку, в безкрайному морі абстрактного космополітизму, як і не замкнувся, з другого боку, у вузькі межі формального доктринерського націоналізму (стор. 145, 146).

Незразу став Драгоманів на такій позиції, - до 1876 р. він пережив досить складну еволюцію в своїх поглядах. Рік 1876-ий стоїть граничним стовпом між його початковими, скажу так - “українофільськими” поглядами й

пізнішими, щиро вже українськими. Широким розмахом своєї думки обіймав Драгоманів усю Україну в своїй праці, але політик-практик - уважав, що "австро-угорська Україна наша на теперішні часи може чи не саме найважливіше місце української праці". Без жалю, жодного пункту не минаючи, бичує він у листах до "Друга" вузькоглядство і цвіль галицького рутенства. Незабаром "Друг" дає почин справді вже демократичного напрямку в Галичині. Це історична заслуга Драгоманова та його листів до редакції "Друга" (стор. 150).

Для України Драгоманів справді був тим "апостолом правди і науки", що його з такою тугою виглядав перед смертю Шевченко" (стор. 151).

Історія українського письменства. Т.2. Вид. 4. Київ-Ляйпціг. 1919. С.144-146; 150-151; *Степан Ріпецький*. Драгоманів в opinii визначних українських громадян. Нью-Йорк-Дітройт. 1967. С.27-28.

II

"Драгоманів не раз писав: "коли українець, котрий не став соціалістом, показує тільки, що він не додумався, або не довчивсь до кінця, - також само й соціаліст на Україні, котрий не пристав до українців, - теж не довчивсь, не додумавсь до кінця, не поборов в собі пана, чиновника". Поставивши таке твердження і неухильно йдучи за ним у своїй діяльності, Драгоманів причинивсь до цього, що до українського народу повернула його передова інтелігенція, яка до цього часу вважала українське питання надто вузьким і не відповідаючим вимогам загальнолюдського розвитку. Він приневолив рахуватися із українством, як серйозною суспільною силою, навіть тих, що привикли з насмішкою і презирством відноситися до національних змагань поневолених націй. Драгоманова можна схарактеризувати, як смілого садівника, який умілою рукою зв'язав українську галузь із пнем вселюдського розвитку і приєднав український рух до європейських визвольних течій" (стор. 20).

Из общественной жизни на Украине. Родная Речь,¹ 45; *Степан Ріпецький*. Драгоманів в opinii визначних українських громадян. Нью-Йорк-Дітройт. 1967. С.28.

№ 298

1921 р. - З праці М.Галущинського¹ "Михайло Драгоманів - ідеолог нової України" про М.Драгоманова

"Драгоманів належить до людей, на яких треба виждати цілі століття, а коли появляться, так стають для сучасних чимсь в роді великого гурагану-бурі, котра навіщує дану місцевість. З одним тільки застереженням. Коли гураган-буря нищить, валить, руйнує усе без розбору, а потім не має чим поставити нової свіжої будови назад, так гураган-людина, як Драгоманів, виконує свою роботу у повній свідомості, що на місце давнього стане нове,

або кажучи його власними словами: “ми б хотіли бачити чистою нашу рідну ниву від усього того, що ми найшли мертве й гниле” (стор.3).

Драгоманів одинокий поклав тривкі основи під будову нашого життя, не тільки нарисовав пляни будови, але виповнив її таким глибоким, таким непропащим змістом, яким ми жили цілі десятки літ, і користуватимемося ще довгі-довгі літа. Він взивав постійно “більше праці, більше думки, більше організації! Але й менше сектярства!” і своїм всестороннім умом умів обіймати усі області національного життя. “Я ніяких громадських інтересів, ні культурних, ні політичних, ні економічних не ставлю наперід, а всі нарівні - всі вкупі”. Вже ці одні слова вистарчають хіба, щоби порозуміти, що тут маємо діло з великим державно-творчим умом, котрий обіймає цілість народнього життя, взиває всіх піти в його сліди, а цим самим хоче в недержавній нації утвердити погляд, що таке розуміння справи має вийти “од громади”, а не від якоїсь чужої сили, а “не од уряду”. Бо “в українській, як і в усякій справі, головне діло працювати самому не складаючись на чужу ласку” (стор. 4).

З кожного слова Драгоманова віє активність. “Покажуйте зуби кожному, хто на вас кинеться. Коли битись, то не миритись”. Покликуватися на права без праці - це смішно-романтична річ. Треба “вийти з лояльності, щоби увійти в право”. Але до цього потреба серйозної праці на реальнім ґрунті - добуття перше всього п о л і т и ч н о ї в о л і, котру Драгоманів розуміє як територіальну і національну незалежність. І в тім місці кінчається політивізм Драгоманова, а вибивається на перший плян ідеалістичний напрям, котрий в злуці з першим робить Драгоманова найбільшим учителем українського народу. “Без ідеалу, без віри в будучність, ніяка праця неможлива”. “З песимізмом не можна жити діяльно” (стор. 6).

Драгоманів бачив наївну хибу сучасних йому чільних одниць, що “вистарчить саме патріотичне почуття без політичної освіти і політичного такту, щоби стати позиточними провідниками народу”. “Ні, цього замало, як не вистарчить тільки сама любов, щоби вилічити хорошого чоловіка, і любиш, а погубиш його своїми ліками, як не знаєш медицини”. Любов Драгоманова до всього, що українське, прямо безприкладна. Доказом цього його невсипуща діяльність, яка мала на оці українську справу. Ніхто ні перед Драгомановом, ні після його не боронив так сильно української справи перед російськими і польськими ліберельними кругами, ніхто так ясно не доказував цим кругам реакційности у їх поглядах на історичні права народів польського і російського. А те, що він зробив для Галичини й для загального всеукраїнського емансипаційного змагання, його безмежна кореспонденція, його приймання незаслужених ударів таки від своїх, його Ганібалева присяга для праці над Угорською Україною, його праця над познайомленням Європи і цілого культурного світа про українську справу, його наукові роботи на різних мовах - від протестів проти заборони на українське слово до наукових статей про Україну - все диктувала йому гаряча, безмежна любов до німецького національного організму (стор. 9,10).

Що ж інше це було, як не та велика любов, котра одинока може нам пояснити цю велетенську працю, яку виконав Драгоманів для українського народу взагалі, а для Галичини спеціально. Таку працю міг виконати тільки найщиріший і найсвідоміший громадянин українець (стор. 10).

Галичину полюбив він особисто і була вона дорога йому. Бо ж тут вложив він найбільшу пайку своєї праці. “По праці в останні роки - писав Драгоманів - ми мабуть чи не більше стали галичанином, ніж російським українцем”, а власні земляки Драгоманова охрестили його за це назвою “Михайло Галицький”. Драгоманів - це найбільший і найглибший знавець українських відносин Галичини і взагалі всеукраїнських справ (стор. 11).

Нічого більше не бажав, нічого так гаряче не вижидав Драгоманів, у ніщо більше не вкладав він так усіх своїх сил, свого здоров'я, свого спокою, як в це бажання: надзвичайної сили характеру для кожного українця і українки, з якими в парі йшло друге задушевне бажання для всієї української громади: чистих несплямлених рук до найчистішої нашої справи, вольної України саме в теперішнім моменті!” (стор. 15).

“Михайло Драгоманів - ідеолог нової України”. Львів. 1921; *Степан Ріпецький*. Михайло Драгоманів в opinii визначних українських громадян. Нью-Йорк-Дітройт. 1967. С.19-20.

№ 299

1922 р., - З праці Ю.Охримовича

“Розвиток української національно-політичної думки” про М.Драгоманова

“Людиною, що для розвитку української громадської думки мала першорядне значення і надала українському рухові зовсім інший напрямок, був професор київського університету, а опісля політичний емігрант, Михайло Драгоманів.

Драгоманів тому зробився українським націоналом, що був послідовним демократом, а не навпаки, і в цьому напрямі йшла еволюція його поглядів.

Переслідуваний російською владою, яка на донос галицьких москвофілів звернула на його діяльність пильну увагу, був змушений назавжди покинути Росію, а з нею і свою Україну.

Почуваючи себе наскрізь “людиною української нації”, він не міг жити, як інші емігранти, без рідного ґрунту і, не маючи змоги розвивати ширшої діяльності на російській Україні, він звернув усю свою енергію на працю для України австрійської, що на його думку повинна була зробитися українським П'ємонт. Під його впливом виросло там нове покоління, котре не завело надій великого учителя і принесло такі плоди, яких він сам бажав.

Головна заслуга та велике значення Драгоманова на полі української громадської думки лежить у тому, що він в обсягу соціально-політичних

поглядів був першим українським соціалістом та послідовним демократом, першим намагався посіяти на українській ниві зерна науки великих учителів європейської демократії, а в обсягу національно-політичної думки став духовним батьком нового політично свідомого українства. Не дивлячись на те, що досі ще вважають деякі люди Драгоманова ворогом українського політичного націоналізму, общеросом, людиною національно нездеклярованою, все ж таки ніхто інший, як лише Драгоманів був ідейним творцем нового українського національно-політичного думання, яке Франко схарактеризував як своєрідну, нову течію в українстві під назвою “Молодої України” і суть якого міститься в тому, що дивиться на український нарід, я на окрему націю, що повинна й мусить боротися за своє повне, культурне та політичне (головно також політичне!) національне визволення на нових демократичних основах. Всі його найближчі учні та наслідники безпосередньо під впливом його науки стали провідниками вищезгаданої ідеї (стор. 90,91).

Драгоманів пише статтю: “Пропаций час або Україна під московським царством”, де доказує трагічне положення України, яка внаслідок свого прилучення до Москви все втратила і не дістала нічого в заміну, і в якій висловлює думку, що боротьба з московськими впливами на Україні у всіх формах повинна статися боєвим кличем молодого українського руху (стор.92).

Критикуючи російську реакцію, Драгоманів увесь час доводив, що дужим спільником цієї реакції являється сама великоруська демократія в наслідок своєї байдужости в національних справах свого централізму та шовінізму, захованого під космополітичними фразами. У знаменитій своїй статті “Историческая Польша и великорусская демократия” доказує він згадане твердження яскравими прикладами, даючи огляд відносин польської і московської демократії до українського руху від початку ХІХ ст. до 80-их років. Він доказує, що всі російські соціалісти з виїмком одного Бакуніна, а почасти й Герцена, ніколи не важилися признати українському народові права на політичну й національну незалежність, а більшість з них не признавала навіть існування української нації. Їх утерті фрази, що “націоналізм, це буржуазне питання”, є тільки маскою, під якою криється московський шовінізм і централізм (стор. 93).

Так само виступив Драгоманів у своїй статті проти претенсії польської демократії на українські землі і доказував, що вона не менше від московської перейнята ідеєю панування над українським народом. Драгоманів з’ясував у даній брошурі свою програму, свій ідеал федерації свободних народів, у якій кожна нація була би паном на своїй землі. Це є ствердження ідеї Костомарова: “Нехай ні москалі, ні поляки не вважають своїми землі, заселені українським народом”, і то не тільки в національно-культурному, але й у політичному значенні. Ніхто так гостро і всесторонньо, як Драгоманів, не виступав в обороні самостійности українського народу, і ніхто не завдав такого сильного удару українському москвофільству та польонофільству, як він (стор. 94, 95).

Виступаючи борцем з московською та польською реакцією та критиком реакційних течій у польській і московській демократії зі становища української нації та демократії, Драгоманів виступив рівночасно також критиком усіх сучасних йому течій серед українського громадянства в Австрії та Росії, критикуючи головню українофільський аполітизм, доказуючи, що культури не можна ніколи протиставляти політиці тому, що поняття культури містить уже в собі поняття політики. Культурництво, як проповідь культури без політики, є явищем реакційним, а на українському ґрунті ще й шкідливим, бо без політичної боротьби українці не здобудуть собі навіть школи. Всякий національний рух мусить бути рухом політичним (стор. 95).

Гостро виступив Драгоманів проти специфічного нарікання деяких українців, що всю вину за нещастя і важку долю української нації склали на Росію, забуваючи, що багато завинили самі українці своєю байдужістю, пасивністю та безхарактерністю. На думку Драгоманова успіх національної емансипації українського народу залежить лише від власної самоповаги, культурної творчості та поступової, радикальної політичної боротьби. Лібералам-общеросам українського походження радив конче заложити окрему українську соціалістичну партію, яка побіч пропаганди соціального визволення, вела би теж пропаганду визволення національного й політичного, бо тоді їх праця видасть далеко кращі плоди і пустить глибоко коріння в українські народні маси (стор. 98, 99).

Таким суворим критиком був Драгоманів і для українського громадянства в Австрії. Перш усього старався він відкрити моральну гниль і погань москвофільської зарази. Він перший висловився проти всяких компромісів і угод українців із москвофільськими ренегатами, був у дійсності людиною, що найбільше причинилася до упадку галицького москвофільства. Москвофільство зразу втратило свої позиції в народі, коли тільки виступила проти його зорганізована Драгомановим Українська Радикальна Партія.

Багато енергії посвятив Драгоманів на боротьбу зі славетним галицьким рутенством. Галицький клерікалізм, місцевий галицький патріотизм, обскурантизм, безідейність, хиткість поглядів, льоялізм та інші рутенські ознаки - мали в особі Драгоманова непримиренного ворога (стор. 100).

Драгоманів у періоді своєї поеміграційної діяльності (1876-1895), був ідеологом не тільки соціально-політичного радикалізму на українському ґрунті, але й радикалізму національно-політичного. Власне з цим радикалізмом зв'язаний його національно-політичний світогляд, що положив свою нестерту печать на характер нового українства. Драгоманів перший серед новочасних європейських радикальних мислителів зрозумів велику вагу національного питання для демократії в таку пору, коли майже всі інші ідеологи демократії нехтували національною проблемою уважаючи її справою буржуазною, престарілою і реакційною. Він виступає завзятим речником боротьби проти всякого національного гнету та зв'язаних з ним

централізму, шовінізму і імперіялізму. ідеалом національної політики демократії повинна бути всесвітня федерація національних спілок, себто свобідних націй, у якій кожна нація була б самостійною одиницею (стор. 103).

Критики поглядів Драгоманова найбільше розходяться в оцінці його відношення до української національної справи, до національних змагань рідного народу. Одні з них кажуть, що Драгоманів був людиною національно нездеклярованою, інші вважають його головним ідеологом політичного українства і самостійництва. Причин такої незгідности треба шукати головню в тому, що всі критики не брали Драгоманова в цілості, а оцінювали його світогляд тільки на основі частини його літературної творчості, та ще вносили в оцінку його поглядів свої суб'єктивні настрої й бажання. Безперечно, що в перший період своєї діяльності (1861-1876) до еміграції за границю Драгоманів наближався своїм національним становищем до українців-общеросів і його поняття української національності було надто вузьке. На українство він дививсь, як на рух літературно-культурний. Але Драгоманівський общерусизм робив далеко більші уступки національному українському елементові, ніж українофільство Костомарова, Антоновича, Житецького, Мордовця й інших.

Але вже й тоді його "общеруська" позиція була надто хитка й незабаром він покинув її назавжди, перейшовши під прапор національно-культурного і політичного українства. Щодо того сьогодні не може бути ніякого сумніву. Драгоманів безумовно "людина української нації та ворог неполітичного українства", і всякі сумніви в цій справі викликані або незнанням його творів, або явною, умисною тенденцією. В другій половині свого життя Драгоманів був безумовно українцем, що бажав поставити свою націю на "високий рівень". Ніхто інший як він накликавав своїх іти самостійним шляхом і не бути "прихвостнями москвинів" (стор. 105).

Також не може бути двох думок про політичний характер Драгоманівського розуміння українства. Зробити українство рухом політичним, переконати сучасників і нащадків, що тільки шляхом політичної боротьби український нарід може здобути собі національне визволення, було головною метою діяльності Драгоманова. Лише стоячи на становищі політичного націоналізму, в кращому значенні цього слова, міг Драгоманів робити закиди Костомарову, Желябову і іншим за те, що не формували ясно своїх національно-політичних постулятів (стор. 106).

Слабою стороною програми Драгоманова було те, що він не лишив нам ясної національно-політичної програми, він не висловився категорично і ясно, що саме розуміє він під політичною незалежністю народу. Цю слабу сторону програми Драгоманова виправили незабаром його ідейні наслідники, особливо, коли само життя показало необхідну потребу з'ясувати виразно максимальну політичну програму українського політичного руху. Але ця помилка Драгоманова не дає ніякісінького права називати його ворогом політичного українства і українського визвольного

націоналізму. Проти такого твердження кричить уся його літературна спадщина, писана українською мовою. Історик Драгоманова мусить держатися одного важного правила: брати під увагу всі його твори, не минати ніже титли, ні коми, щоби не каструвати ідеї великого українця односторонньою їх оцінкою на основі лише частини його творів (стор. 116).

Вищезгадану невиразність його максимальних домагань почасти роз'яснили дві інші характерні риси його поглядів, а саме: радикалізм у політиці та ідея всеукраїнства (соборности). Виступаючи завжди ворогом усякого опортунізму, підтримуючи завжди радикальну тактику в національних справах, він охоронив серед українців свої ідеї від такого розуміння, яке стараються надати їм московські критики. Від такого розуміння охоронило їх також безсумнівне всеукраїнство Драгоманова, що заключалося в ідеї української нації, як чогось окремого і одноцільного без огляду на державні кордони. Драгоманів перший виступив у своїй "Громаді" з поняттям України, як одноцільної території, заселеної українським народом, без огляду на офіційні назви поодиноких частин тієї території. Точним означуванням етнографічних меж української землі і постійним підкреслюванням, що Україна, це земля, заселена українським народом - закорінив у психіці української інтелігенції ясну свідомість та почуття єдності всього українського народу на всьому просторі етнографічної території. Він завжди поборював всілякий патріотизм "рідної дзвіниці", накликував російських українців покинути свій партикуляризм і всі свої духовні сили в добу реакції віддати не московській культурі, лише рідній Галичині, - у галичан поборював знову рутенський партикуляризм і положив мабуть найбільші заслуги для духової єдності обох частин української землі, розділеної кордонами. Велика заслуга Драгоманова лежить також в тому, що він усіма силами старався усвідомити Європу в українській справі і протестував завжди проти роблення з українського питання домашньої російської справи. Він перший не тільки відчинив вікно з Європи на Україну, але й з України в Європу (стор. 117).

Драгоманів був творцем нового, політично-свідомого й демократичного українства, і все чим жило політичне українство останніх 30 літ, бере свій почин у його невичерпанному багатстві ідей. Цьому не перешкодили дві хиби його національно-політичних поглядів, а саме: неясне, непринципйальне відношення до максимальних національно-політичних домагань українського руху, і не таке широке розуміння національного моменту, яке ми бачимо у його духових нащадків. Якраз у його великих принципах і в негативному становищі до всякого догматизму захована велика сила, яка дала змогу дальшим поколінням поглибити його погляди і відповідно до реальних умовин розвивати їх" (стор. 118).

Розвиток української національно-політичної думки. Львів. 1922. С.90-92; 94-95; 98-100; 103; 105-106; 116-118; *Степан Ріпецький*. Михайло Драгоманів в опінії визначних українських громадян. Нью-Йорк-Дітройт. 1967. С.34-38.

1923 р., - Стаття К.Студинського¹
 “Доля одного листу Мих. Драгоманова”

“ОСТАВИТЬ БЕЗ ОТВЕТА!”

(Доля одного листу Мих. Драгоманова)

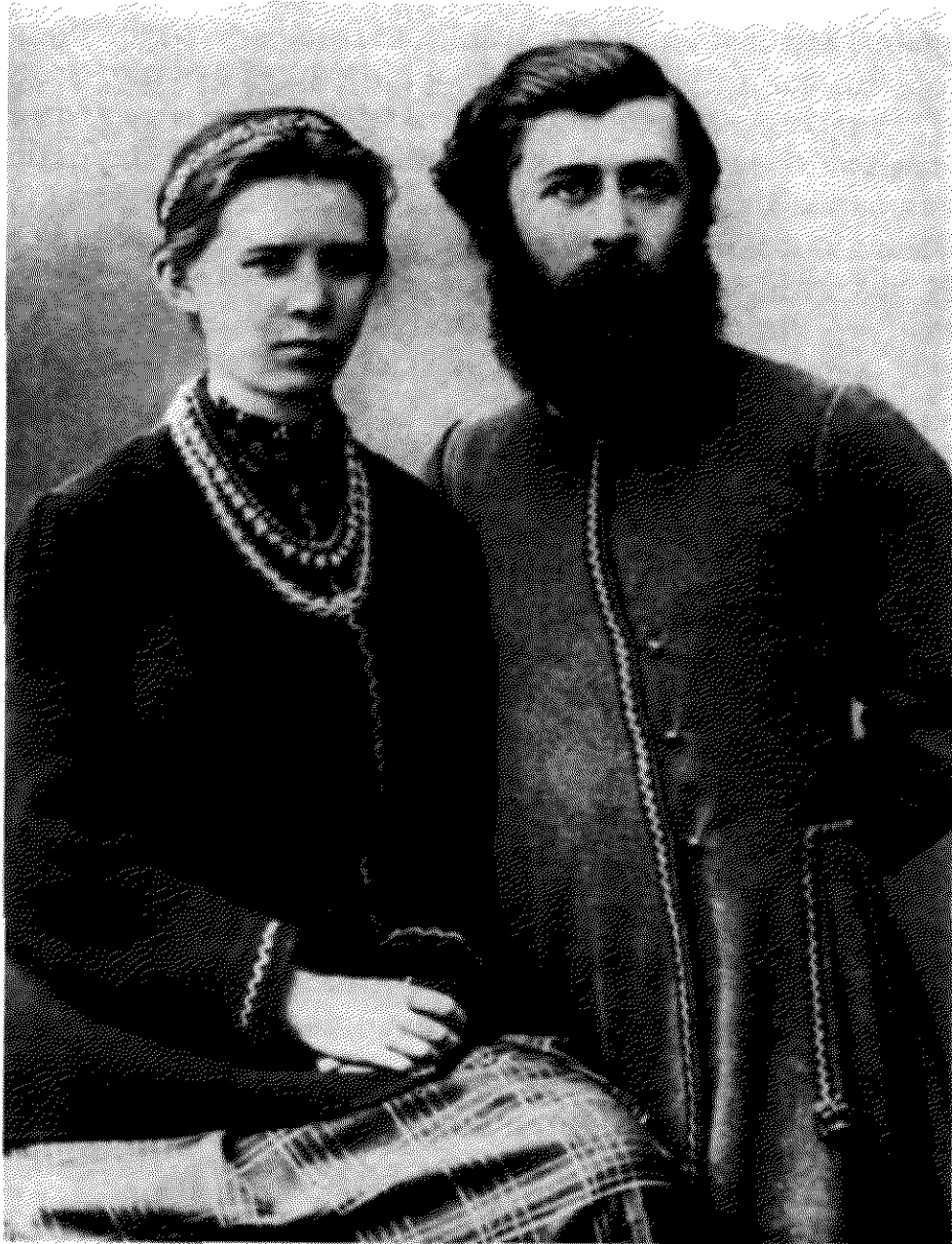
Подав К.Студинський

В серпні 1874 р. громадилися над головою Драгоманова грізні хмари. Саме тоді відбувався в Києві археологічний з'їзд при участі чужинців. Одначе навіть в такій хвилі не побоялася царська Росія викликати скандал. З'їзд добігав кінця. Члени його виразилися на археологічну екскурсію по Дніпру на протяг двох днів. Після повороту дізнались вони, що в Києві та інших місцевостях переведено арести між соціалістами, з котрих через чотири роки суджено 193 осіб, а ув'язнено було 1400 людей. Сум найшов на членів з'їзду. Кінчено його з поспіхом. Сам з'їзд викликував у “Кієвлянині” негодовання, бо українські реферати стрічались із видимою пошаною. На Драгоманова появився у згаданій часописі донос редактора львівського “Слова” Венедикта Площанського, котрий плакав також над Київом, як над головним осередком “нігілістично-українофільсько-польонофільської пропаганди”.

Очевидно, комусь дуже залежало на ув'язненню Драгоманова, бо розпущено поголоску, будьто він опинився у тюрмі, а відома річ, що се один із способів доносу, пускати чутку, що вже когось арештовано. (М.Драгоманов: “Австро-руські спомини” III-IV стр. 288-92).

Одначе Драгоманов не найшовся поміж ув'язненими, головню тому що не було до сего причини. Весь академічний 1874/5 рік Драгоманов був захоплений планами різних наукових праць і стояв доволі далеко від усіх сучасних соціально-революційних планів, але все ж таки він став жертвенним агнцем для всіх інсинуацій та наклепів, поведених з різних сторін на українство. В р. 1875 був він на вічу в Галичині, скликаним в серпні галицькими москвофілами. Його участь на вічу дала привід до різних видумок, що він виступав там із заявою про відділення України від Росії та об'єднання з Польщею. Сі та подібні інші історії подано до ушей міністра освіти і самого царя, що під сю пору приїхав до Києва. Попечитель ще перед феріями радив Драгоманову просити відставки з київського університету, що дало би йому спромогу зайняти катедру в котрімсь іншим місті, навіть на Україні, але Драгоманов на се не згодився. Тепер, після сих нових інсинуацій, його просто віддалено “по 3 пункту” з виключенням від усіх університетів України, а разом з тим узято його під пильний поліційний догляд. (М.Грушевський: Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток 1922. стр. 51).

Хоча Драгоманов вже від року 1874 опинився поміж проскрібованими, то все ж таки свідомі українці не сторонили від нього, а проф. Вол. Антонович

Леся Українка з братом Михайлом (М. Обачним)

поклав на обох томах спільної студії “Исторические песни малорусского народа” (Київ 1874-5) побіч Драгоманова також своє прізвище. Був се свого рода героїзм, що свідчить про високу культуру духа Вол. Антоновича.

В лютім 1876 р. виїхав Драгоманов з Київа на добровільне вигнання за границю. Поселився в Швейцарії і працюючи для української ідеї, продовжував свою публіцистичну і наукову працю.

Між іншим приготовлював він до печаті дальші студії над українськими піснями. Десь около 1879-80 року звернувся він з письмом до Якова Головацького² у яким просив о пояснення, хто складав деякі пісні, видані у його великій збірці. З листу, який подаємо в цілості, бачимо, як Драгоманов основно приглядався пісням, між якими було у тодішніх збірниках пісень штучних, утворених не серед народа, але в кругах образованих людей. Писав Драгоманов, як учений до ученого, одначе відповіді не діждався. На листі Драгоманова, який я найшов у смітнику “Народного дому”³ у Львові 1916 року, дописав Як. Головацький власноручно знамениті слова: “Оставить без ответа!”

Ми вдячні Як. Головацькому за щирість, з якою він написав ці слова і з якою зберіг, нераз компромітуючу москвофільський табор, свою переписку. Тому не хочемо робити ніяких висновків. Годі одначе не відмітити сего сумного вражіння, яке викликає ся дописка. Бажані інформації, бодай частично, дістав Драгоманов від інших людей з Галичини, з котрими стояв у живій переписці як се видно хоч би з вісток про пісню за панщину (“Нові укр[аїнські] пісні про громадські справи” стр. 54-5). Як. Головацький не спромігся супротив ученого дослідника на звичайний акт товариської чемності. А писав до него Драгоманів в ім’я “научного інтереса” отсей лист [...]”⁴

ЦДІА України у Львові, Ф.402. Оп.І. Спр.8. Арк. 278-280. Опубл.: Стара Україна (Львів). 1924. - Кн.І. - С.15-16.

№ 301

1924 р., - Повідомлення Льька Борщака¹ про комплект драгоманівської “Громади” у Паризькій Національній бібліотеці

В Паризьській Нац[іональній] Бібліотеці переховується комплект Драгоманівської “Громади”, в перше число якої вклеєний аркуш паперу, на яким читаємо (текст подано по-російськи): “Видані на засоби українофілів п’ять книг 1) “Громада” р.І, ч.І, 2) “Громада”, ч[исло] 2, 3) 1878 № 2, 4) 1879 № 4, 5) 1882 № 5, дав Сидорацький² в Національну Бібліотеку³ 7 лютого 1906 р. П[ан] Драгоманів подарував все видання своєму складачеві “Кузьмі”. У “Кузьми” ці примірники випрохав шпигун Лев Дмитрієв⁴ Бейтнер, ніби для подарунку Сидорацькому, але Сидорацький віддав їх взамін його

⁴ Пропущено текст листа М. Драгоманова до Я. Головацького.

видання. Після цього шпигун виявив претензію в імені “Кузьми”, що ніби Сидорацький не віддячив “Кузьмі” за подарунок. Те, що отримано даром, не вимагає віддарування. Від Хведора Вовка Сидорацький дізнався, що цих книг немає в Нац[іональній] Бібліотеці. Оттак громадське майно попадає в громадську інституцію, пройшовши через руки шпигуна”.

В.Сидорацький.

В цій же книжці є вклеєна фотографічна картка якогось хлопчика в уніформі російського “кадетського корпусу”. Я не є знавцем іконографії Драгоманова і тому не можу сказати, чи ця картка представляє Драгоманова. Але це правдоподібно і може маємо тут невидану досі фотографію молодого Драгоманова, на яку варто було б подивитися якомусь Драгоманознавцеві.

Ілько Борщак

ЦДІА України у Львові. Ф.402. Оп.Іт. Спр.4. Арк.50-51.

№ 302

1925 р., червня 26. - Стаття в газеті “Діло”
“Людина української нації” про М.Драгоманова

“ЛЮДИНА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ”

В 30-ті роковини смерті Михайла Драгоманова

Цього місяця (20-го числа) минуло 30 літ, як в болгарській Софії перестало бити серце Великого Вчителя українського народу - Михайла Драгоманова. Там, на еміграції заснув вічним сном український Герцен, там спочивають напівзабуті його тлінні останки, дожидаючи хвили, коли нове українське покоління, що виросло на ґрунті ідей Драгоманова, що ті ідеї скроплювало своєю кров'ю, серед безнастанної боротьби за нові форми життя-буття українського народу спомяне Великого Вчителя, Будителя й Просвітителя. Не лише спомяне “не злим, тихим словом”, але й спровадить його кости на рідну землю та покладе їх у всенародньому Пантеоні, на високій канівській горі поруч могили Тараса Шевченка.

Драгоманів був “людиною української нації”, себ-то українським націоналом в кожному зародку своєї творчої думки, в кожному тремтінні своєї істоти, в кожному почині свого духа. Чи це було громадянське життя - чи наукове, чи історичні студії - чи досліди над мовою, культурою, фольклором чи пропаганда за українською справою в Європі - чи спокуювання культурно й політичне української нації в одну цілість, чи боротьба з русифікацією й польонізацією - вся його всестороння, глибока, солідна й творча діяльність була пронизана свідомим, будуючим національним почуттям. Ті почуття було основою, ґрунтом, підставою, невсипущої праці, горячкової діяльності “людини української нації”.

Чуткі на свій поверховний, часто формальний, навіть загумінковий націоналізм сучасники доказували, що Драгоманів космополіт, людина національно-індиферентна, навіть русифікатор. Нічого не було більше далекого не від правди, але навіть від правдоподібності, як власне такий непередуманий погляд. Коли Драгоманів зійшов у могилу, коли його могутню постать відслонили особисті придирки, він заявився перед молодим поколінням велитнем, найяскравішим представником всепронизуючого і всеобіймаючого українського новітнього націоналізму. Закиди, які сипалися на голову Драгоманова, мали між іншим своє джерело в тому, що він невпинно змагав зв'язати новітній український рух з європейською, суто-демократичною стихією, що він шукав підтримки того руху у всіх поступових колах Європи, що він проповідував об'єднання поневолених і союз з революційно настроєними колами паруючих націй.

Великі заслуги Драгоманова в ділянці науковій (як історика всесвітнього й українського, історика літератури й культури, літературного критика, фольклориста і т.и.), та ще більші як громадського діяча, політика, публіциста, народнього дипломата.

Не тут місце на оцінку заслуг Драгоманова, та все таки годиться зазначити три найважливіші - на нашу думку подвиги Драгоманова. Перший з них - це зв'язання України з Європою. Драгоманів був першим народнім амбасадором - як казав Франко - "Молодої України", себ-то новітньої України, з політичними тенденціями, України, що визволювалася з пут етнографізму й виключно культурницького українофільства. Від часів помазепинської еміграції, від часів дипломатичної діяльності невтомного Пилипа Орлика¹, що не проминав ніякої нагоди, щоби не піднести перед європейськими дворами прав поневоленої "козацької нації", - Драгоманів був перший, що на європейському форумі боронив непередадених прав й інформував про еманципаційні змагання української нації. Він звертався не до династій, не до дворів і їхніх міністрів, а до народів, до представників демократії. А діялося це в найглухійшу ніч життя українського народу, коли навіть над українським словом ваготів варварський указ 1876 р.

Другою заслугою і подвигом Драгоманова було нав'язання, піддержання й поширення зв'язків між поодинокими частинами Землі української, між представниками тих земель. Він нищив всякий провінціоналізм, парафіянщину, він зводив до спільного знаменника "сепаратистичну самобутність" окремих, віками розділених країн єдиної України. Не лише Наддніпрянщина, але й Галичина, а навіть Закарпатська Україна (тодішня угорська Русь) були предметом невтомної журби Великого Вчителя. Він добився до "пораненого брата", він вказував, як лічити рани, як вигоювати каліцтво, як закидати провалля між поодинокими частинами Землі української. Інтереси цілої української території і всієї української нації, - ось діяльна журба Драгоманова. Сьогодні можемо сміло твердити, що колиб не ця об'єднуюча й успішна діяльність Драгоманова, то хто знає, чи на території від Сяну й Уга до Дону не повсталиб дві або й три нації -

анальогічно до Сербів і Хорватів. На місце відосередних, деяких своїх “доморослих” і чужих накиданих тенденцій, він клав, підносив і утверджував змагання до осередні, центробіжні, спільно-знаменникові.

Третім подвигом Драгоманова є свідоме, новітнє українство, не формальне, а с у т т є в е. Він вивів український рух з нетрів сентиментального романтизму й етнографізму та дав йому новий с у с - п і л ь н и й зміст. Замість святочних, сумно-жалкуючих спогадів про колишню славу, замість етнографічного розманіження, замість патетичних зітхань, він вказав на народню масу, на ж и в и й н а р о д, що пнеться вгору з низин політичного, культурного й суспільного закріпощення. Він закликав закинути погляд на народ - як предмет зітхань і розніження, а перетворити його в п і д м е т своїх власних дій, зробити його ковалем власної долі. З тією метою слід освідомити його політично, культурно, соціально, вказати йому його пониження й закріпощенню та освітлити причини такого становища. А свідомість цього незavidного становища зродить в масі бажання кращого життя, сильну волю до розвитку, організації, єдності і боротьби. З тією метою, відриваючись від улюбленої наукової праці й публіцистики - так сказати б - вищого ступеня, він творив приступну, освідомлюючу літературу, ширив її масово, вказуючи в ній шлях до розвитку й саморозкріпощення. Індивідуальність Драгоманова, його вплив на молодь довів до формальної духової революції [...], виховав нове покоління, ковалів власної долі, борців і поборників. Драгоманів діяльно з'ясував суть українського еманципаційного націоналізму, дав йому основний зміст, поширив його на творчі, живі й насущні ділянки суспільного життя і таким чином став родоначальником новітнього українського руху.

Ось в чому одна з найважливіших його заслуг і один з най-більших його подвигів. Він справді був “людиною української нації”.

Ф.Ф.

“Діло” (Львів), 1925, 26 червня. Ч.139. ЦДІА України у м. Львові. Ф.309. Оп.1. Спр.662. Арк.177.

№ 303

1925 р., червня 27. - Замітка М.Мак

“М.Драгоманів і український радикально-соціалістичний рух у Галичині”

Михайло Драгоманів був всеукраїнським діячем, він ніколи не обмежував своєї діяльності на свою вузцу батьківщину Полтавщину, ні на Велику Україну, а своїм ідеалом визволення й працею для його здійснення обнимав все цілу Соборну Україну. Але найбільше труду поклав він для відродження українського політичного й культурного руху в Галичині. Тут застав Драгоманів безпросвітні відносини серед українського народу. Головна народна маса, селянство, знаходилася в тяжкій неволі польської шляхти й

наступаючого капіталу. Ніхто про працюючих людей не дбав, ніхто їх не боронив перед визиском і поневоленням. Політично не мав український народ в Австрії ніякого голосу. Ті політичні свободи й права, які забезпечувала Українцям нова австр. конституція з 1876 р. не мали для народу ніякого значіння, бо за свободу український народ не боровся. Вона впала йому немов з неба, без того, щоби була боротьба так як у Чехів, Німців, Мадярів, Поляків і т.д. Тому тодішні народовці (батьки нинішніх трудовиків) не сподівалися нічого від власної сили і боротьби, але всі свої надії покладали на небесну й цісарську ласку. Вони не знали цієї сили, яка криється в народних масах, ні не мали любови до них. Вся їх любов починалася й кінчалася на справі мови. Хлоп був для них тільки ледащо, котре мусіло йти безгласно за ними. Один з навизначніших проводирів народовців, К.Сушкевич заявляв просто що коли хлопови дати землю, то він ляже під грушкою й не буде нічого роботи. Вірність для австрійської держави й династії, вірність для уніясько-римського клерикалізму та згода з шляхтою й буржуазією, це програма тодішніх народовців, котру ще в 1890 р. голосив з соймової трибуни Ю.Романчук.

Проти цієї всієї “неполітичної політики” виступив М.Драгоманів від першої зустрічі з Галичиною та боровся до кінця свого життя з угодовством попів та інтелігенції. Він бачив, що йому треба звернутися до здорового елемента, щоби оздоровити громадські відносини, таким елементом було українське селянство й робітництво та молоде студентство. І Драгоманів звернувся просто до них з новими думками про визволення працюючого народу з політичного, соціального й культурного поневолення. Його нова соціалістична програма, примінена до українських відносин, запалює до діла студентську молодь і свідоміших селян.

Відразу під впливом Драгоманова та його нових думок повіяло свіжим вітром у Галичині. Його ученики І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький і інші, котрі перенялися думками Драгоманова кидаються між працюючий народ села й міста, будять його до нового життя, закликають до політичної просвітної й професійної організації та до боротьби за визволення. Але цей новий радикально-соціалістичний рух стрінувся відразу з опором народовців, москвофілів і польської шляхти й буржуазії. На попів і народовецьких професорів упав страх; посипалися доноси про анархізм, бунт і т.д. Молодих учеників Драгоманова загнано в тюрму, почалися також арешти між селянами. Але сила нового руху перемогла переслідування жандармерії й судів, та проломила опір народовецького й москвофільського чорносотенства. За 13 літ по перших арештах довели І.Франко й М.Павлик до заснування української радикальної партії в 1890 р., помімо того, що їх правовірна суспільність виклинала.

М.Драгоманів і на дальше помагав радикалам своєю радою, працями й особистим впливом. Зараз з початку існування УРП мусіли радикали, а з ними М.Драгоманів звести рішучу боротьбу з “новою ерою” Ю.Романчука, що йшла на явну угоду з шляхтою й клерикалізмом. Завдяки

боротьбі радикальної партії, котра розпочала масовий рух проти цієї угоди, її повалено.

Своєю невсипущою працею й писаннями поклав М. Драгоманів трівкі основи для українського радикально-соціалістичного руху в Галичині. Все, що нині є в цьому руху в Галичині живого й здорового, є наслідком думок і праці Великого Учителя.

М. Драгоманів мав завзятих ворогів за свою працю для українського працюючого народу не тільки в своїх, але також у чужих. Зокрема не дарували йому до нині московські й польські “соціалісти”, тому, що Драгоманів скидав з них фальшиву маску соціалізму й демократії. Полеміку з ним вели батьки нинішніх пепесівців Лімановські й Дашинські, котрим він виказував, що вони з Маркса виводять нову шляхетчину й польонізацію. Ворогування української клерикальної й буржуазної інтелігенції та чужих “соціалістів” було конечним наслідком того, що М. Драгоманів різко відмежовував український радикально-соціалістичний рух від рутенського чорносотенства й польсько-московського фалшивого соціалізму.

Праця М. Драгоманова дала свої плоди: Українське селянство й робітництво збудилося, вийшло на широкий шлях нової історії, сягнуло навіть по державну владу, а тепер відроджене по невдачах іде до кращого майбутнього.

М.Мак.

Громадський голос (Львів). - 1925. - Ч.26-27 черв. - С.1-2. ЦДІА України у Львові, Ф.309. Оп.1. Спр.662. Арк.171-171зв.

№ 304

1925 р., червня 27. - Замітка в газеті
“Громадський голос” до 30-річчя від дня
смерті М. Драгоманова

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

1895-1925

Тридцять років минуло 20 червня ц.р., коли помер Великий Учитель українського працюючого народу. Тоді відійшла від нас людина, що весь вік свій віддала на службу поневоленій клясі української нації, селян і робітників.

Далеко в чужій країні спочив на віки великий страдник. Самітна могила на понурім цвинтарищі й барвінок на ній не стелиться, ні калина не веться. Забута, опущена...

Не довелось йому спочити на рідній землі. А він віддав їй все, що мав найдорожчого - духа свого.

І дух його - вічний революціонер, що міліони звав до бою, вітає між нами.

Його могутче слово, що ворушило приспані душі і совість українського мужицтва й робітництва, що ворохобило крамарські серця клерикальної й

угодовської інтелігенції, воно проноситься даліше по трийцяти роках по степах і плях і верхах гір України глухим відгомоном, й послуху собі шукає.

І мало є ще таких з проміж українських людей, що чують цей голос і розуміють цю мову.

І далеко нє вся ще українська визискувана працююча кляса селян і робітників почула його кількадесятьлітний зов, ставать в одну непобідну лаву борців за право “жити по своїй волі на своїй землі”. До більшої її частини ще не дійшов його голос. Більшість народньої маси знов спить. Вона все ще стоїть на колінах та бе поклони, шле просьби й подяки. А на переді її, скорочена в десятеро “кість від ности” народа - інтелігенція, що невміє стати на власні ноги та дбати про свою силу на власному ґрунті.

Широкі маси поневолених українських працюючих людей - з похиленими спинами рабів, не чують розпучливого крику свого вожда, що йде до них і каже: “Будити масу, щоб на ній оперти політику рішучу, прінципіяльну, замість політики рабського дурення сьогондя Москаля, завтра Ляха, з котрої дурнями правдивими виходять тільки наші”.

І він вказав українському трудовому народови шлях його рішучої, безоглядної політики: “Сам народ український мусить впорядкувати свою волю, як йому потрібно, скинувши з себе всяке панство і державство”. А воля українського трудового народа лежить “в рівності і спільному господарстві над усім, що потрібно людям”.

Він зове боротися за Україну вільних людей, обєднаних у вільних людських громадах. “Україна мусить стати товариством товариств, спілкою громад”.

А боротися каже громадою, всім працюючим гуртом за визволення, проти визиску, гнєту й неволі національної й господарської.

І не може бути в цій боротьбі за вільне життя ніяких хитань і шкідливих надій, що хтось українському робітному народови допоможе. Він мусить тямити, “що українському мужицтву ніхто не допоможе окрім його самого”.

Творити власну силу, не оглядаючися на підшепти слабодухів, що не вірять у правду визволення українського народу селян і робітників, каже нам Драгоманів.

Тридцять років минуло з дня його смерті, а український працюючий народ пошматований чужими кордонами”.

Зривався здійснити визвольну програму свого Великого Вчителя, та не старчило сил. Чуже панство й державство насіло плечі українського трудового селянина й робітника, скувало його землю й волю.

Український робітничий народ, знов впав може вже сотий раз, але на це, щоби встати по раз сотий і перший...

А тоді тлінні останки Великого Страдника спочинуть на українській вольній землі.

Громадський голос (Львів). 1925. 27 черв. Ч. 26. С. 1.; ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп.І. Спр.662. Арк. 171. (Вирізка з газети).

1925 р., жовтня 21-22. –

Стаття В.Дорошенка “Драгоманів і ми”

ДРАГОМАНІВ І МИ

Я вже мав нагоду на іншому місці зазначити те майже забуття, яким нагородила наша суспільність діяча тої міри, що Драгоманів.

30 літ минуло від смерті чоловіка, що довший час репрезентував українство, поклав для української справи величезні, вікопомні заслуги не на однім полі нашого життя, і от щож ми бачимо: поза парою газетних статей, писаних на коліні, жадного відгуку, жадної поважійшої спроби оцінити діяльність покійного, вияснити об'єктивно, з історичної перспективи його заслуги. Сумно це свідоцтво для нас, свідоцтво повної культурної байдужості та інертності. Аджеж у інших народів у подібну річницю появилася би не пара статей, а цілий ряд книг, в котрих учені й політики висвітлювали б різні боки діяльності заслуженого мужа, підводили б підсумки цієї діяльності, вказували б, що в ній відійшло до історії, а що ще живе й присвічує сучасному поколінню. А чейже тем для розвідок про Драгоманова є подостатком для вчених і політиків, бо й був же він талантом многостороннім, що діяльно працював на багатьох ділянках нашого життя. З фаху історик полишив він ряд цінних праць на полі всесвітньої і нашої історії, оцінити котрі давно б уже пора. Далі, друга вдячна тема для українського вченого - це висвітлення заслуг Драгоманова як фольклориста. Нарешті цілу низку тем дає його політична діяльність. От хоч би: загальна оцінка цієї діяльності, розвиток політичних і національних думок його, зокрема: погляди його на справу нашої державності, на релігію, на соціалізм, на шляхи й методи політичної роботи, на відносини до Росії, роль його для Галичини, заслуги його як інформатора заграниці про українську справу, і т[ак] д[алі] і т[ак] д[алі] - все, як бачимо, теми прецікаві, повні для нас, без пересади кажучи, не лише самого історичного, але й животрепетного, злободневного інтересу. Треба тільки воскресити перед суспільністю образ колишнього діяча, обтрусити порох, яким припали його твори, винести його живе слово перед людські очі... Не треба бо забувати, що по смерті Драгоманова виросло ціле покоління, яке про нього таки аж нічого сінько не знає, творів його не читало й на них не виховувалося. Аджеж відомо, що ми Українці - ще гірші забудьки як московські каторжники, що не пам'ятають свого роду (“Івани непомнящие родства”), бо вони лише вдавали, що не знають, а ми таки дійсно не знаємо свого роду, не пам'ятаємо навіть учорашнього дня і все починаємо від себе самих.

Здавалося б, показати сучасному поколінню наше “вчора” - і дає якраз нагода такої славної річниці, свідчучи, що ми не безбатьченки, що якесь минуле маємо, якийсь шлях уже перейшли. Та ба - наші наукові й політичні круги хотять мабуть цілком поминути цю нагороду. Не чути у нас буквально

ніякого голосу, не видно рішучо ніякого руху, що розвіяв би таку просто каригідну мовчанку, надто з боку Галичан, для котрих Драгоманів стільки прислужився. Нема ані споминів ще живих учасників “драгоманівського” руху про його періпетії, ані опрацювання бодай одної з зазначених угорі тем, ані проекту видання якихось творів призабутого діяча!

Бо дурна лайка або пуста хвала, яку від часу до часу чуємо, це ще не доказ пам'ятання й розуміння. Правда, сучасне покоління хоч би й хотіло пізнати твори знаменитого “Михайла Галицького”, як прозвали Драгоманова його київські приятелі за його клопотання Галичиною, - не може цього зробити, бо твори ці для нього тепер у значній мірі недоступні. Все, що писав Драгоманів по українськи, здебільшого не зібране (крім фольклористичних розвідок, виданих Науковим Товариством ім. Шевченка) й ховається в старих річниках ріжних наших часописів, а російське його писання на політичні й літературні теми, хоч до певної міри й зібрані, але видані 20 літ тому далеко від Галичини (в Парижі й Москві) теж майже недоступні для нашого широкого читача^а. Тож не дивно, що з молодіжи у нас, коли хто що й читав із творів Драгоманова, то хіба лише “Чудацькі думки”, “Листи на Наддніпрянську Україну” або ще “Рай і поступ” та “Оповідання про заздрих богів”. Аджеж це тільки незначна частина літературного доробку Драгоманова, котра - хоч і яка цікава сама по собі - не дає повного образу Драгоманова як письменника і політичного діяча. Для цього треба перечитати його статті і розвідки в петербурзькім “Вестнику Европы”, женецькім “Вольном Слове” та інших російських часописах, а також у “Зорі”, “Народі” та інших галицько-українських, не кажучи вже про женецьку “Громаду” та всякі чужоземні видавництва, де містив Драгоманів свої річі. Тільки уважне перестудіювання всього написаного Драгомановим, а також перечитання досі виданої його переписки, може показати нам цього знаменитого ученого й політика в цілій величі.

Перечитати ж листування Драгоманова це річ конечна для кожного, хто хоче пізнати його як слід. Там бо знайде читач чимало коментарів і пояснень до друкованих річей та всяких знадібків до пізнання політичної й іншої діяльності Драгоманова. Твори й листування, разом узяті, відкриють цікавому читачеві правдиві скарби думки та дадуть і не одну вказівку для оцінки сучасного нашого положення й для орієнтації в ньому. Слід отже побажати, щоб якесь наше видавництво піднялося видати бодай вибір політичних творів Драгоманова, а поки це станеться, щоб появилися

^а Собраніє политических сочинений. Т. I-II, Париж, 1905-6. Политическія сочиненія. Т. I, Москва, 1908. Ні паризьке, ні московське видання не доведене до кінця, але обидва взаємно себе доповняють. В першій зібрані політичні писання Драгоманова на російській мові які появилися за кордоном, а в другім статті друковані по легальних російських журналах.

систематичні виклади його думок на різні теми на підставі обох згаданих джерел - творів і листування .

Досі, на жаль, такого повного й систематичного зведення думок Драгоманова, з увагою на час їх появи, у нас не було. А що воно конечне й позиточне - спорити чейже не приходиться. Про цікавість же й актуальність такого роду видань може читач переконатися вже хоч би з тих неповних спроб таких витягів, які досі появилися. Я маю на увазі брошури д[окто]ра І.Свенціцького: Драгоманов і Галичане (Львів 1922) і д[окто]ра М.Лозинського: Українське національне питання в творах М.Драгоманова (Відень 1915). Автори не використали всіх писань Драгоманова, але й те, що подали вони, відслонить читачеві рубець забуття й примусить його зацікавиться цілістю. Для загальної орієнтації про Драгоманова слід перечитати статті Франка а саме уступи, присвячені Драгоманову, в брошурі "Молода Україна" (Львів 1910) і статтю "Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова" в "Літ[ературно] Наук[овому] Вістнику" 1906 р. кн[ига] 8. Статті ці, правда, де в чім вимагають коректив і доповнень, але на загал це перша об'єктивна оцінка знаменитого діяча та ще й написана так живо й займаючо, як це вмів писати Франко. Франкові статті подають і одну методу, з якою треба підходити до оцінки Драгоманова - методу історичну, про яку - на жаль - забувають деякі з новітніх критиків Драгоманова - Будзиновський, Донцов і Назарук .

В 11 літ по смерті Драгоманова, вказуючи на потребу історичної методи в оцінці його діяльності, потребу зрозуміти цю діяльність на тлі часу і місця її проявлення, писав покійний І[ван] Франко таке: "Ім'я Драгоманова перестало бути страхополохом на політичних дітей. На нього покликаються навіть такі, що за його життя при звуці його імени діставали корчів ненависти. Надійшла пора для всесторонньої, об'єктивної оцінки його значіння і його ідей. Особливо у нас, у Галичині, де його особистий вплив мав найбільше значіння, настав час довести до того, аби це ім'я перестало бути з одного боку синонімом усякої політичної та соціальної деструкції, а з другого боку якоюсь нетикальною догмою, виразом найвищої мудрости, що не зносить критик, випередила свій вік і без ніяких поправок може служити путевідною зіркою для необмеженого числа дальших поколінь". ("Л[ітературно]-Н[ауковий] В[істник], 1906: кн[ига] 8, ст[орінка] (226).

І от уплинуло 19-літ від написання цих рядків, а й досі ще ми не спромоглися на вимагане Франком відношення до Драгоманова. І досі різні "політичні діти" то без міри хвалять його як політичний оракул на всі часи,

⁶ Чимало листів видали Павлик і Франко, головню листування з Галичанами. Але це лише частина багатой переписки Драгоманова і слід побажати, щоб як найшвидше побачила світ уся вона. Тяжко тепер зібрати все, але напевне, не один цікавий знахідок криється в архіві Драгоманова, що знаходиться в його зятя проф[есора] Шишманова в Софії.

то гудять як руїнника, то що, замість спокійно і об'єктивно оцінити заслуги і помилки знаменитого українського діяча.

Отся “дитяча” критика, оперта в значній, коли не цілковитій, мірі на ігноранції писань Драгоманова, на повній неувазі до обставин часу й місця його діяльності, на байдужості до е в о л ю ц і ї його поглядів, особливо обурюючи. В останніх часах у нас прокинулося ніби зрозуміння до традиції, бодай на цю тему багато говориться й пишеться. Здавалося б, таке зрозуміння власне й вимагає уважливого відношення до минулого, серйозної оцінки його, а не самого лише аподиктичного присуду.

Сучасне виростає з минулого і йде вперед збагачене його розумом і досвідом, розвиваючи далі поставлені ним та ще не вирішені проблеми, або й сягаючи ще вище. Так і ми тепер у не одним нерегнали своїх попередників. Наша національно-політична думка зробила за останні кільканадцять літ просто величезний поступ. Але чи значить це, що ми цей поступ завдячуємо лише собі самим? Чи не сотворили його передумов саме ті покоління “батьків”, що їх “діти” завсігди мають нахил недоцінювати, з погордою дивлячися на їх “перестарілі” думки. Ця “дитяча” зарозумілість природна, але у зрілих, культурних народів вона не переходить границь свого віку й зрівноважується дуже швидко завдяки нормальному політичному і культурному вихованню й освіті молодих поколінь та неперерваному загально-національному, культурному й політичному розвитку.

Браком у нас такої освіти й взагалі того нормального “середовища”, в яким відбувається політичний розвиток на Заході, й треба мабуть пояснити згадане вище безцеремонне відношення сучасників до попередників. Не може запобігти цьому бракові й самоосвіта знову через нашу некультурність - через недостачу у нас історії нашого громадянського розвитку й докладних студій над окремими його діячами.

Тому то у нас так легко все критикується й осуджується. Вільнодумець не узнає заслуг “клерикала”, соціяліст “націоналіста”, республіканець монархіста і навпаки.

Тепер у нас модним стає свого роду національний консерватизм, що любить деклямувати про такі гарні й похвальні речі, як національно творчий, державно-будівничий чинник в українській історії й політиці. Але побалакайте з кимсь із представників цього “консерватизму”, то вас часом просто жах візьме від повної їх негації всього нашого славного минулого. Шевченко, Драгоманів, Франко, не кажучи вже про “інших наших діячів - і зовсім давніх і новітніх - це все руїнники, а не будівничі української нації. Куріози, щоб не сказати більше, такого розуміння фактів нашого минулого отсими прихильниками “будуючого”, чи краще заховавчого елементу, серед свіжоспечених гетьманів - нераз перевищають усяке людське поняття.

Ось недавно орган таких гетьманців, чікагська “Січ”, яку редагує колишній “руїнник”-радикал, а тепер гетьманець д[окто]р Осип Назарук, приніс вступну статтю про Драгоманова (ч[астина] 16 з 20.VIII. 1925 р.)

Чого тільки не наплів там автор цієї статті, яких абсурдів: Драгоманів - це мовляв "духовний передтеча Раковського" (предки їх, бачте, з Балкану походять), це "хреститель українського хаосу в новіших часах". Словом, Драгоманів-завинив усе наше безголова (мабуть і те, що д[окто]р Назарук скидав гетьмана, і те, що тепер його підносить). Через Драгоманова на Україну прийшли всі єгипетські язви: атеїзм, анархізм, інтернаціоналізм, брак авторитету, негачія держави, нахил до критикування, навіть поганій тон нашої преси, а найпослідовнішим драгоманівцем є - Махно!...

Просто годі повірити, щоби міг щось таке надрукувати в своїм органі бувший радикал, який мусів же до чорта щось читати з творів Драгоманова або бодай чути про його діяльність.

От що значить наше духовне убожество і політична безграмотність.

Драгоманів - тверезий і реальний політик, схильний до розумного компромісу й співпраці з інакомислячими, ворог всякого гуртківства, всякої секти, всякої демагогії, активний противник російського нігілізму і доктринерства, критик гострий, але тактовний, чоловік, що й сам багато знав і іншим вічно товк у голову: вчися, щирий прихильник саме західноєвропейських метод у політиці й суспільному життю, чоловік, що "разгільдяйству", духовій неустаткованості й розпущеності Росіян завсіди протиставляв розумну, уперту й послідовну творчу працю Англійця - під пером вічного еквілібріста в політиці - стався духовим батьком махновщини! Дійсно далі зайти не можна. Але й поминувши цю "ювілейну" нісенітницю "Січи", годі промовчати інші голоси - а саме фуриятську "Боротьбу з Драгоманізмом" д[обродія] В.Будзиновського ("Українське Слово" ч[астина] 10 з 17.V.1925 р.) й статтю д[окто]ра Д.Донцова "Драгоманів і ми" в Л[ітературно]-Н[ауковому] Вістнику, 1923 р. Автори їх нападають на Драгоманова за його становище в справі української державности, при чому д[окто]р Донцов робить Драгоманова відповідальним за всю новішу українську політику, правда не гудячи його так безпардонно, як це зробив автор вступної статті в чикагській "Січи".

Ці спізнені обвинувачення й порахунки з Драгомановом видаються мені смішними. Автори їх забули саме те, що підніс Франко: що всякому овочеві свій час. Драгоманів був продуктом свого часу і годі до нього прикладати мірило нашого часу й світогляду. Це раз. А друге: годі винуватити Драгоманова за драгоманівців, а навіть і за тих, що ними ніколи не були. Третє: як би взяти цілість письменської спадщини Драгоманова - всі його політичні статті й переписку, - то там можна найти й багато такого, що значно редукує суд новіших його обвинувателів, а в усякім разі ясно й недвозначно вияснює становище Драгоманова у цій справі, котре - на свій час - не було таке дурне й безпідставне, як це думає напр[иклад] д[окто]р Д.Донцов.

Кінець кінцем мусимо ствердити з жалем, що Франкове бажання що до об'єктивної оцінки Драгоманова все ще стоїть на черзі дня. Докладні студії над еволюцією світогляду Драгоманова вияснять на скільки мало у

нас знається про цього знаменитого ученого й політика. Я вже ранше зазначив, що такий перегляд думок значно скорігує й осуд самого Франка. Так, Франко в обох своїх статтях взиває Драгоманова - *par excellence* Росіянином, чоловіком російської культури. Д[окто]р Донцов також у цьому обвинувачує його. На мій погляд - і Франко і Донцов помиляються. Чоловік, що 30 літ свого зрілого віку прожив за кордоном, в близькій стичности з європейською цивілізацією, мусів позбутися російських впливів. Це ж аргіогі слід припустити. І біографія Драгоманова стверджує це понад усякий сумнів. Розглянувши еволюцію думок Драгоманова, кожний побачить, як він під впливом зносин з Галичанами набирався українського націоналізму, а під впливом Європи отрясався в російського покосту, аж зробився справжнім Українцем-Європейцем. Тому вживати при характеристиці Драгоманова висловів його на ту чи іншу тему без уваги на час, річ недопустима. Аджеж на завдання української політики і культури дивився він у ріжних часах неоднаково, світогляд його виростав і ширщав з бігом часу і в звязку з обставинами. Можна би намітити кілька етапів цієї еволюції: 1-й, до поїздки заграницю, або краще до 1873 р., далі період семидесятих років і початку 80-их (до упадку "Громади"), а в кінці період від редагування "Вольного Слова", який можна поділити ще на два (останній буде від переходу до Софії й участі в реальній українській політиці на галицькому ґрунті - участь у "Народі"). Як важно мати на увазі цю еволюцію, свідчить хочаб питання анархосоціалізму у світогляді Драгоманова, за який так (зовсім без підставно, бо не простудіювавши докладно основ цього анархізму) лає його "Січ".

Уже Франко в своїй статті з 1906 р. полемізував з д[обродієм] С.Єфремовом щодо причислювання Драгоманова до українських "соціалістів-федералістів". Тепер і проф[осор] М.Грушевський в своїй студії про Драгоманова та його гурток схиляється до думки, що Драгоманів не є промотором, українського соціалізму, що інтерес до соціалізму пробудив у ньому С.Подолінський⁴. І дійсно, треба признати, що вступне слово до "Громади", де Драгоманів розвинув свою теорію громадівства, було проминаючим епізодом, й згодитися з Франком, що Драгоманів як публіцист був майже виключно політик. Таких квестій є більше, а все це свідчить, що замість голословних характеристик Драгоманова слід узятися до серйозних студій над ним.

В 30 літ по смерті Драгоманів повинен діждатися таких студій. Цього вимагають від нас його заслуги й наша пошана до нього за ці заслуги. Бо щоб там не говорили ріжні зоїли Драгоманів належить до тих діячів, що на них спирається все наше новітнє відродження. Без Драгоманова не було б і

---

⁴ Пор[івняй] вступ М.Грушевського до його збірки "З починів українського соціального руху". У цім вступі читач знайде вперше спробу простежити еволюцію світогляду Драгоманова. На жаль це поки що спроба.

нас усіх разом із нашими новітніми ідеями. Хоч які круті й зигзагуваті були шляхи нашого політичного розвитку, всеж таки годі забувати, що вирости ми на ґрунті зоранім і засіянім нашими попередниками, із них же найбільшим був саме Драгоманів. Забувати про це - значить бути свого роду національним безбатченком і анархістом.

В.Дорошенко. Драгоманів і ми. Діло (Львів). - 1925. - 21-22 жовт. ЦДІА України у Львові. Ф.309. Оп.І. Спр.662. Арк.178-181 (вирізка з газети). *Степан Ріпецький.* Михайло Драгоманів в опінії визначних українських громадян. - Нью Йорк. Дітройт. - 1967. - С.28-29. (Подано скорочено).

№ 306

1925 р., жовтня 25, листопада 10 – Статті С.Томашівського¹ “Трагедія Драгоманова” та “Драгоманів і молодь”

“Трагедією Драгоманова є те, що замість об’єктивного суду історії він знаходить, тридцять літ по своїй смерті, не то байдужість у земляків: він паде жертвою нагінки, стократ гіршої ніж коли небудь за життя.

Трагічна зав’язка склалася вже в самих починах його діяльності на українським полі. Його провідна думка - перетворення української етнографічної маси, відсталого, убогого і самонесвідомого, в новочасну культурну націю - зустрічала у тодішнього українського громадянства дуже неглибокий національний підклад. Отже Драгоманів почав свою політичну будівлю, можна сказати, на новім корені, маючи до того дуже скупий примітивний і часто цілком непридатний будівельний матеріал. Реальні потреби національного життя були, після знесення кріпацтва, дуже обмежені (виключною актуальною справою була тоді народня школа), традиція була убога й неясна, тож прийшлося доповнити цей матеріал елементами історичними; етнографічними та, вкінці, теоріями, взятими з іншого поля - російського і європейського.

Як ум бистрий і глибокий, він скоро утворив цілу філософську систему українського національного питання, так основно продуману, в цілості самостійну й оригінальну, як ніхто перед ним, ні по ньому. Цій системі, як сказано, не спроневірився ніколи, незважаючи на деякі, цілком природні хитання в подробицях.

“Драгоманівщині” не самі тільки історичні (ще й невдалі, або шкідливі пережитки), навпаки - українське громадянство ще в багато дечім не дійшло і не дозріло до цих ідей, зокрема політичних: до деякої міри нове покоління мусить виставити клич: “Назад до Драгоманова!”

“Національно-політичні і культурні думки Драгоманова приймалися майже тільки серед молоді, і тільки в її рядах знаходив він прихильників і почитателів. Його біографія і величезна переписка не полишають жадного сумніву, що коли в нашому громадянстві був який правдивий учитель

молоді, то ним був тільки Драгоманів. Ні перед ним, ні по нім не було у нас людини і письменника, що стільки запалу, енергії, знання і - що головне - повної безінтересовності вніс у свої взаємини з молодими, як саме він. Це непорушний історичний аксіом.

В моменті глибокої кризи національної думки, коли найновіша верства української молоді шукає своїм думкам і змаганням нового шляху, коли підіймемо клич: "Назад до Драгоманова!", добре буде пригадати дещо з його думок про завдання молоді, зокрема про її відношення до політики".

Трагедія Драгоманова, Драгоманів і молодь. Політика (Львів). 25. жовтня. 1925. Ч.2. С.28-29; 10 листопада 1925. Ч.3. С.45; *Степан Ріпецький*. Михайло Драгоманів в опінії визначних українських громадян. Нью Йорк. Дітройт. 1967. С.21-22; С. 22.

№ 307

1926 р., січня 6. Софія. - Лист І.Шишманова
до К.Студинського з відомостями про архів
М.Драгоманова

Софія, 6.1.1926
ул. Шипка, 7

Високоповажаний Пане Президенте!

Вибачайте, прошу Вас, шчо не відповів зараз на Вашій лист від 14-го листопада, бо я тільки тепер на ваканціях знайшов трошки вільного часу, щоб переглядіти весь архів Драгоманова, шукаючи листів від Франка. Мені дуже жаль, що я таких не знайшов, як це в загали і раніше думав. Вам мабуть звісно, шчо після смерти батька М.^а Павлик жив у мене в Софії, упорядкував трохи архів, зібрав майже все, шчо торкається до Галичини і повіз з собою у Львів. Там він надрукував частину листів Драгоманова, своїх і Франка, але оригінали и решти паперів ненадрукованих нам не вернув, хоч пані Драгоманова категорично цього требовала. Шчо зробилось з ними після смерти Павлика, ми не знаємо, прохаю дуже, нас про це оповістіті.

Тільки один лист, самого Драгоманова до Франка, знайшов я, написанній дуже недовго перед ранньою смертію нашого дорогого батька, але не скінчений і не одісланий.

З великою пошаною

проф. И.Шишманов

ЦДІА України у Львові. Ф.362. Оп.І. Спр.54. Арк.140. Автограф.

^а У листі помилково Ів.

1925 р., грудня 4. - Промова І.Калиновича¹
на вечерницях у Золочеві на честь 30-х роковин смерті
М.ДРАГОМАНОВА

Святочна Громадо!

Як “на пізних Іванів” пристало золочівська громада обходить 30^{ти} літні роковини смерті Михайла Драгоманова - з піврічним опізненням! ...

Та чи тільки одні роковини Драгоманова? ...

Ми перцінь у всьому спізняємося ми в одно “щось забули”, “не знали”, не могли - як ті безбатченки, без світла й проводу.

А тимчасом Драгоманів - це великий учитель-проводир галицької України, це виховник галицьких діячів на протязі трьох десятків ХІХ століття ...

Не було б Драгоманова - не було б Михайла Павлика, Івана Франка, Наталії Кобринської, Черемшини², Стефаника, а передовсім найбільшого клясика української драми Лесі Українки...

Прогнаний царською Москвою з України, Драгоманів віддав усі свої сили на пробудження галицької України, за що й охрестили його Київські земляки Галицьким Михайлом Г^{ИМ} ...

Бо Драгоманов це найбільший і найглибший знавець нашого духовного життя на склоні ХІХ віку...

А треба пригадати собі, що це Галицьке духове життя було у ті часи безпросвітне, консервативне, вузько клерикальне, назадницьке і недемократичне...

Щойно Драгоманів дав деякій частині галицької студентської молоді основу до нових думок, а згодом до нового життя!

До цього перелому причинився Драгоманів як український історик-гуманіст з великим суспільним інтересом і сміливим критичним осудом людського життя ...

Сам Європейський учений, з довголітною поважною науковою працею і громадським досвідом хотів бачити:

“в культурі - націоналізм, в політиці - федералізм (вольних з вольними); в соціальних питаннях - демократизм і космополітизм, який не одкидає окремих національних варіацій, загальних ідей та форм і являється найкращою підвалиною для українських самостійницьких змагань”.

Бо по словам Драгоманова, всяка наукова і політична діяльність мусить бути обумована на інтернаціональному (міжнародному) фундаменті.

Тому радив наш великий громадянин України іменно нам, Галичанам, “набратись більше всього правдивої науки замість політичної бляги. Бо найбільше горе Галицької України у тому, що голови галичан далеко вужчі, чим закони. Треба - писав Драгоманів до Мелітона Бучинського - набратися знання-просвіти, порозумітися між собою, роздивитися добре між сусідами,

пізнати їх хиби й нарід, хай вони дуріють шляхоцькою самоволею, хай крадуть їхні злодії - від цього нам гірше не буде!...

А ми тим часом створім свою велику громаду - але чесних і освічених людей, становімся на власні ноги і глядімо на світ власними очима!...

Не диво, що за сміливі але щирі слова науки - у нас Драгоманова не любили земляки, іменно інтелігенція, яка здебільшого складалася під ту пору з людей, книшами годованими...

Не любили нашого великого учителя також партійні фанатики, релігійні загорільці, реакційні доробкевичі і політичні хамельони, що перескокували від партії до партії.

“Хто хоче по правді служити Громаді - каже Драгоманів у “Чудацьких думках про українську національну справу” - цей мусить шукати всесвітньої правди, котра була б спільною усім народам землі!”...

Без цього ідеалу, без віри в будучність українського народу ніяка праця неможлива! Для нас головне діло - вселюдський поступ громадянства, поступ політичний, соціальний і культурний, бо тільки тоді ми певно послужимо своєму народові і наближимо його до всесвітнього братерства і нового життя!

Задля цього необхідна перше всього сила - всенародне об'єднання, організації народніх мас, праці й знання. Тільки не сектярства!...

“Я ніяких громадських, ні культурних, ні політичних, ані економічних інтересів не ставлю на перід - голосив наш перший справжній учений проф[есор] Драгоманів - але всі ставлю нарівні, всі вкупі” ...

Вже ці одні слова вистануть на доказ, що Драгоманів був великим державно-творчим умом, котрий обіймав цілість народнього життя у всіх його проявах.

Драгоманів був, правда, космополіт-федераліст, але у найкращому значінню цього слова як прихильник духового союзу України з усім культурним світом, що виявилося найкраще в його любові до України і Людства, на честь яких склав Драгоманів ось такий символ віри:

Шануймо всяку віру, коли вона веде людей до спільного кохання і братерства...

Жиймо поміж собою як братя й сестри, як рівні з рівними, без начальства і попівства і навчімо любити людей одні-одних як себе самого, навчімо жити усіх по своїй волі і на своїй землі без холопа й пана!...

Львівська наукова бібліотека АН України ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. Р. 57. Арк. 1-8.Рукопис. Оригінал.

№ 309

1926 р., не пізніше березня. —

Стаття М.Грушевського “Місія Драгоманова”

МІСІЯ ДРАГОМАНОВА

Минулого року вийшло тридцять літ з дня смерти Михайла Петровича Драгоманова - нагода пом'янути великого українського діяча та роздума-

тися над його працею і значінням в історії українського життя. Але ми відложили на кілька місяців нашу поминку - щоб зв'язати роковини його смерті з іншою датою великої історичної ваги: п'ятдесятиліттям його виїзду на еміграцію. В перших днях березня 1876 р. Драгоманов приїхав до Відня, щоб виконувати місію, вложену на нього українськими організаціями Києва й Одеси, і почався останній, емігрантський період його життя, що потягся до самої його смерті, двадцять літ без кількох місяців, - а в історії новочасної української думки і дії відкрилася пам'ятна сторінка, значіння котрої ніяк не повинно недоцінюватись.

Чим став Драгоманов в історії українського відродження, він став завдяки сій громадській місії за кордоном, що засудила його на гірке емігрантське життя - але zarazом поставила його в спеціально корисні з деяких поглядів і zarazом незвичайно відповідальні політично-громадські обставини. Визволила його з-під тиску царського режиму, з місцевої буденщини і кружківщини, з-під цензурної езоповщини, призначивши на позицію відповідального представника всього поступового українського життя перед культурним світом. Винесла на становище, що змушувало його протягом цілого ряду літ напружувати всю свою енергію і всі засоби свого інтелекту, аби нагадувати широкому культурному світові в найтемнішу добу українського життя, що Україна живе, не вмерла - і не вмере, не вважаючи на всі царські гнобителства і проскрипції. Засудила його приймати на себе удари, інсинуації й знущання, звернені проти сеї "проскрибованої України", відбивати їх і відповідати доказами і виявами позитивних, поступових загально-вартісних прикмет українського руху. Над українським-же життям, в сю тяжку, задушливу, деморалізаційну його пору настановила громадську контролю отсієї всеукраїнської заграничної експозитури - Драгоманова і його гуртка, що витягала українство з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення. На довгий час напрям українського руху пішов по рівнозначнику сих трьох його осередків: київського, львівського і женеvського. Місія Драгоманова зробила з сього погляду епоху в українськiм житті.

Се велить дослідникам українського життя звернути особливу увагу на роз'яснення сього многоважного в своїх наслідках, а взагалі малозвісного в своїх деталях і в реальній історичній обстанові епізоду. Як прийшло до сеї громадської, політичної місії Драгоманова за кордон? Які завдання ставили при тім українські організації і сам їх емісар? Під якими впливами склалися дані йому директиви, і наскільки відповідала потім діяльність Драгоманова і всього женеvського гуртка сим директивам? Де лежали причини того конфлікту, що виник потім між київською громадою і женеvцями, і в якій мірі і напрямі відбилась емігрантська робота Драгоманова і товаришів на дальшiм українськiм руху?

Кілька літ тому, справляючи чвертьвікову пам'ятку по Драгоманові в Українськiм Соціологічнiм Інституті за кордоном і публікуючи ювілейну

книгу п.з. "З починів українського соціалізму, Михайло Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток", - я старався між іншим освітлити й сей малодосліджений момент, наскільки позволяв се мені матеріал, яким я тоді розпоряджав. Нинішній ювілей дає принуку до більш детальних і інтензивних розслідув. Сам я, працюючи під сю хвилю в зовсім иншій добі, на жаль, не можу віддатись розслідуванню сього цікавого моменту; але хочу все таки подати дещо до його зрозуміння - дещо пригадати з того, що вказано було мною в згаданій книзі, - на жаль, мало поширеній тут, а дещо додати, й розглянути трохи ширше на тлі тодішнього революційного руху.

Епізод сей, щоб його відповідно зрозуміти, взагалі мусить студіюватися в тіснім звязку з тогочасною ситуацією, - дуже характеристичною й своєрідною. Досі на се мало зверталось уваги, та оцінювалося його з становища пізніших відносин, забуваючи ті спеціальні, неповторні обставини, в яких він повстав. Сам Драгоманов, згадуючи тодішні події в пізніших своїх листах і споминах, теж освітлював їх, несвідомо для себе, з становища пізніших відносин, - не вповні доцінюючи ті зміни, які зайшли в його власних поглядах і настроях, з одної сторони, і в настроях київської та одеської громади - з другої. Маючи сильний полемічний темперамент, він взагалі був схильний занадто налягати на оборону своєї позиції даного моменту, спускаючи з очей свою власну еволюцію. Тимчасом зміни в його громадській і політичній орієнтації, при непохитності певних основних, так би сказати - громадсько-етичних принципів, на протязу його сорокалітньої громадської діяльності переходили чималі, і ніяк не годиться, орієнтуючися в ній, класти в купу його погляди і вислови з років 1860-х і 1880-х. А сим занадто часто погрішають люди, що з-так би сказати - загально-драгомановською хрестоматією в руках підходять до характеристики його позицій в тім чи иншій конкретнім питанню, і дають не раз невірну перспективу тих дійсних умов і відносин, які в тім моменті мали місце фактично. Щоб уникнути сього, приглянемося тим обставинам і настроям, в яких виникла місія Драгоманова, на переломі 1875-6 року, і тоді побачимо, наскільки можна дати вже зараз відповідь на питання: з якими планами і директивами виїздив він тоді і поскільки відповідала їм його праця за кордоном?

Драгоманов повернув до Києва на початках осіннього академічного семестру 1873 р., після трьохлітнього побуту за кордоном. Повернув далеко не той, яким поїхав літом 1870 року. Його листування з сих літ опубліковане досі тільки в малій мірі; але коли ми перечитаємо хоч би листи до Бучинського, писані в рр. 1871-3, ми ясно побачимо, які глибокі зміни в його інтересах і напругах діяльності зробили сі роки. Драгоманов виїхав членом київського наукового гурту, переповнений до краю його культурно-науковими планами, поруч котрих його інтереси до політичного і культурного життя Європи були більш загальнолюдським інтересом культурної людини, котрій ніщо людське не чуже, - ніж живим нервом діяльності. В своїх зносинах з галицькою молоддю, що ілюструє згадане

листування з Бучинським, Драгоманов заходиться відвести її від виключного захоплення місцевою національно-політичною боротьбою, звернути до суто-наукової роботи, тісніше звязати з рухом Великої України, і вияснюючи їй його провідні ідеї, він zarazом вияснює своє становище супроти них. Черговим завданням українського громадянства Драгоманов в сім часі вважає наукове і культурне обґрунтування українських наукових постулатів. Соціально-політичні домагання він ставить на другім плані, в тім переконанно, що ця справа буде розвиватися в загально-російських рамках, не вимагаючи від українського громадянства спеціальних заходів чи починів. Він вважає рухову силу ліберальних починів 1860-рр. ще непережитою: заложені початки соціально політичної реформи муситимуть продовжуватись силою інерції; можливості національної роботи сами собою розширятимуться: їх треба тільки наповняти реальним національним змістом - культурним і науковим, не знімаючи теоретичних суперечок. Тому він скептично дивиться на плани емігрантського органу й революційної агітації, про котрі його словіщали з Цюриху на початку 1873 р. На його погляд, "по усім питанням російським потрібна тепер наука і детальна критика дома, а не загальні фрази з Цюріха. А особливо це потрібно нам, Україні -

"Царство небесное нудится", - а не печетця зразу заґряничними прокламаціями. Швидче воно спечетця для нас у земских собраниях у Росії, ніж у типографіях у Цюриху. Додавлю, що основне діло наше, соціальне, т.е. мужицьке зроблено вже у 1861-64 рр. так, як тепер вже не переміниш. А у Западній Україні сам уряд мусить на цьому полю бути українофильским. Наше діло - вести начате урядом дальше банками, асоціаціями і т.д., а не журналами у Цюриху. Діло політичне наше рішитця колись у земских соборах усієї Росії. А головне наше діло - культурне і літературне. Так про це я скажу, що у Цюриху нам не напишуть ні другого Кобзаря, ні другого Костомарова, ні даже Робінзона Крузе¹ не переведуть на нашу мову, - та й лексикона² и ґраматики не напишуть. А я так думаю, що поки ми не виробимо собі лексикона і ґраматики, не видамо пам'ятників нашої мови з ХІ віку до пісень, не напишемо історії свого народу, і бібліотеки народніх наук, - доти мусимо сидіти посипавши попелом главу, у політику не лізти і прокламацій не писати!"^а.

Але боронячи так енергійно свою стару культурницьку позицію, Драгоманов, з його спостережливостю і уважливостю для живого громадського життя, не міг пускати повз себе ті факти, що приносила йому російська преса, і ще більше - ті новоприбулі з України і Росії люди, які знайомили його з фактичними відомостями і настроями громадянства. Особливо з сього боку важна була його зустріч з молодшим товаришем і приятелем М.І.Зібером, весною 1873 р., потім з іще молодшим

^а Переписка Драгоманова з Бучинським, с.261-2. (Тут і далі прим. автора статті).

представником київської молодії України Сергієм Подолинським - у Цюриху літом того року, і взагалі весь його прибуток у Цюриху, спільно з Зібєром і Подолинським, перед самим поворотом до Київа. Зібєр, приятель і ідейний провідник Подолинського, послужив сполучником між Драгомановим і сим представником нового молодечого руху, зосередженого в Цюриху, котрого він, Подолинський був одним з найбільш щирих учасників і інтерпретаторів. Позвольте-ж в кількох обставинах нагадати сей рух, з котрим Драгоманову довелось тепер стрінутися вперше віч-навіч в його тодішнім найбільш гарячим і бурхливим осередку, в російській колонії Цюриху.

Тимчасом як старші верстви поступового громадянства ще вірили - так як і Драгоманов в 1870-1871 рр., в рухову силу "реформи" 1860-х років, серед більш чутливих і розвинених елементів молодіжи з кінцем 1860-х рр. і на початку 1870-х все сильніше прокидалася зневіра в сі реформи згори, і в водительство інтелігенції. З історичної перспективи се й нам видно, що реформа в другій половині 1860-х років видохлася без останку; в урядових кругах запанувала різка реакція, а інтелігентні круги - з тим як не стало старих радикальних проводирів (особливо Чернишевського) - виявляли здебільшого повну розгубленість і дезорієнтацію. Молодіж починає шукати нових, революційних шляхів власними силами. Петербурзькі Землевольці 1862 р., московські Каракозовці 1865 р., нечаївська "Народня Росправа" 1869 р. були яскравими проривами сеї конспіративної революційної течії: в 1860-х рр. вона була доволі ще слабка, але з початком 1870-х рр. все сильніше захоплювала молодіж, великоруську і українську, і втягала в свою орбіту не раз також і українських діячів старших поколінь, відкликуючися до їх народницьких і опозиційних переконань. Драгоманов в однім з своїх пізніших листів поставив тезу, котрої, на жаль, не розвинув відповідно, і вона зосталася одним з завдань новіших дослідників революційного руху: "Бунтарство-народництво", - як він його називав, - те, що ми зємо революційним народництвом - "видумали власне українофіли (Гайдамаки, бунт Стеньки Разина³, Мордовцева Монографії) й подали Росіянам - котрі трохи помазали його Інтернаціоналом і Парижською Комуною" (натяк на Лавровців). "А тим часом української сучасної програми не дали, а гайдамацтва перелякались. І вийшло, що між українофілами і російськими сучасними революціонерами тільки [та] була різниця, що перші були гіпокрити, а другі щирі. Звичайно українофіли навіть не спорились з російськими революціонерами, а говорили: "Та й ми-ж того хочемо!" Тільки не казали як! Я це міг би доказати документально, бо в мене єсть навіть українські бунтарські прокламації, котрі М.Вовчок і К-о писали для Бакуніна і Нечаєва"⁶.

⁶ Листи Драгоманова до Франка, II, с.122, з 14.IV.1988.

Драгоманов, на жаль, не опублікував цього матеріалу, що на нього він покликається⁸. Але характеристика його в значній мірі вірна. Се правда, що Костомаров, напр., против своїх намірів, силою тої революційної ідеології, котра лежала в основі його творчості і була мною схарактеризована на іншому місці⁹, - став ідеологом цього революційного народництва, і особливо його "Бунт Стеньки Разина" (1858) мав великий вплив як агітаційний твір для молодіжи - як образ народньої революційної потенції. Як відомо, Нечаев протиставляв сей стихійний народній революціонізм теоретичному соціалізму, як щось незмірно більш практичне і доцільне, ніж всі учені теоретизування західньо-європейських і російських соціалістів. "В козацькому кругу, організованім Василем Усом в Астрахані по тім як Степан Разин відти пішов, ідеальні завдання громадської рівності незмірно більш досягалися, ніж у фаланстерах Фуріє, інститутах Кабе, Луї-Блана та інших учених соціалістів - більше ніж у асоціаціях Чернишевського", писав він. І ся авторитетність "Стеньки Разина" була така велика, що сам Маркс зацікавився сим евангелієм революційного народництва: він простудіював його в оригіналі і в нововідкритих його записних книжках знайшлись довгі виписки з "Бунту", власноручно виписані з оригіналу друкованими російськими літерами.

Сим пояснюється й гравітація, нахил революційних гуртків молодіжи до української інтелігенції, де вона залюбки собі шукала народницько-настроєних лекторів-інструкторів з історії й інших соціальних дисциплін, як се підніс недавно наш співробітник Рябінін-Склярєвський в своїх цікавих студіях українського руху 1870-х років¹⁰. Відти-ж і тісне єднання українсько-настроєної молодіжи з революційною молодіжжю обще-руської орієнтації і переплітання між собою сих гуртків, дуже поширене в 1870-х рр., і непевне становище супроти них старших культурницьких українських верств, котрі не могли, з одної сторони, протиставити їх народництву, суголосному з українським, але з другої сторони, так як і Драгоманов, ображались їх антикультурництвом - як у відносинах до світової культури взагалі, так і спеціально до національно-культурної роботи української, що її своїм першим обов'язком уважались сі "українофіли", так само як і Драгоманов.

Відти трудне, ніякове становище "українофілів" супроти сих течій, що задавали їм "гіпокризію", як се різко називав Драгоманов. Трудне

---

⁸ З листа до Кониського, писаного в тім самім часі, можна доміркуватись, що від публікування цього матеріалу Драгоманова найбільш стримувало те, що жива була Марко Вовчок, замішана в сій справі: "З матеріалів єсть у мене дещо про відносини до Герцена і Тургенєва і т.п. (та на лихо найбільше про Марка Вовчка, котра ще жива), про перші проби закордонного революційного видання українського, рев.прокламації" (Листи до Франка, II, с.130).

⁹ "Костомаров і новітня Україна", Україна, 1925, III.

¹⁰ Мають друкуватися в одній з ближчих книжок "України".

становище й самого Драгоманова, що тяжінню української молоді до цього “російського соціалізму”, як він його згідно називав, старався протиставити, з одного боку: європеїзоване і соціалізоване українство, очищене від усяких пережитків національного романтизму і народництва, з другого боку - західньо-європейський “правдивий і науковий” соціалізм на місце соціал-революційних утопій “російського соціалізму”. Се дуже трудне становище закінчилося відомим розривом Драгоманова з революційними російськими кругами, - тяжким і болочим, - та повним рішучим зворотом в бік політичного еволюціонізму від того революційного напрямку, який Драгоманов був узяв в 1873-5 рр., під натиском цього руху молодіжи.

Як відомо, найбільш визначним центром революційного руху в початках 1870-х рр. було петербурзьке “большое общество пропаганды”, звісне звичайно під назвою “чайківців”, від імени Миколи Василевича Чайковського, одного, з перших організаторів цього гурту. В Одесі суголосний гурток зав’язався наоколо Фелікса Вадимовича Волховського, одного з молодих нечаївців - він притяг до себе невеличкий, але цінний херсонський гурток, що купчився наоколо Андрія Опанасовича Франджолі⁴, і став найбільш сильним осередком цього революційного руху на Україні. Цікавий він був тим, що тут українські і обще-руські елементи українська одеська громада і революційне російське товариство - переплітались особливо тісно, майже нерозділиво. Пояснюється се тим, що Одеса не мала таких визначних українських наукових і літературних сил, як Київ, де літературно-науковий український осередок, так звана “Стара Громада”, займала цілком окремішню, культурницьку позицію, окремо від “Молодої”, що подібно як одеська займала посереднє становище між українськими культурними і революційно-народницькими течіями, представленими гуртком “чайківців” і т.зв. “Комуною” -зборнею всяких сучасних “шукачів”, найбільш різнорідних напрямків. Мішаний і доволі слабо закрашений українством характер мали також харківські організації, що кондензувались від часу до часу з доволі сильних революційних елементів, і цілком осторонь стояв від них гурток молодих українознавців, що групувався наоколо Потебні - народника і українофіла 1860-х років, але в тих часах, здається, вже сильно зневіреного в будучності національного українського руху.

Загально-російський революційний рух в сім часі був також ще дуже мало скристалізований. Підклад був більш етично-еміціональний, ніж програмовий, - тим пояснюється, що він часом ухилявся в богоіскательство (в сім напрямі пішов сам Чайковський, котрого іменем звалась найбільш впливова течія 1870 рр., коли ще він богоіскателем не був), або знов в ріжні питання індивідуальної етики: вегетаріянство і всякі форми аскетизму. Емоціональне народництво, що об’єднувало ріжні течії своїм гаслом: вирівняння свого долгу перед народом, переходило часом в наївні і безвиходні крайності “опрощення”, в такі афоризми: “як можна говорити

про політичні права, коли народ голодає?" або міркування про те, що "нагромодження знання також неморальне діло, як нагромодження капіталу", і цивілізація мусить бути знищена разом з іншими джерелами соціальної нерівності. В сім відчувалася сильна недостача теоретичного проводу від того часу, як умер Добролюбов (1861), а уряд вихопив Чернищевського (1862) і на сім безплідді "Историческія письма" Лаврова, надруковані 1870 р. підчас його заслання під псевдонімом Миртова, раптом стали евангелієм сього жадного діла і подвигу молодого народу. Народницький ухил і провідна моральна ідея Лаврова попадала як-раз в тон його настроям. Намальована ним "критически-мыслящая личность", як фактор світового наступу, її завдання - своєю інтелектуальною і моральною-свідомістю підіймати суму істини і справедливости в суспільності, "відплачуючи тим свій долг народів", на плечах котрого вона піднялася з тьми до світу,-давала якусь формулу невиразним і пливучим настроям. Від сеї книги повело свій початок згадане гасло молоді - відплата довгу народів, як провідний мотив моменту. На Лаврова стали дивитись, як на провідника, від нього бажали програми і поучення. Але він був за кордоном: в 1870 р., саме в момент смерти Герцена він з'явився в Парижі, викрадений з свого вологодського заслання Германом Лопатінім. І от в березні 1872 р. йому привезено було до Парижу "делегатами з Росії" пропозицію організувати закордонний журнал, який-би був органом російської революції.

Лавров, на жаль, не назвав поіменно тих людей, що привезли йому першу пропозицію. Він каже, що вона була цілком для нього несподіваною, й імена ініціаторів zostались йому назавсіді незвісними, так що він навіть не уявляв собі добре, звідки виходив сей поклик, і яка програма і ідеологія тих людей, які покладали на нього сю місію. Він думав на петербурзьких радикалів, з котрими не мав ніяких звязків до свого арешту і еміграції, і тому в тій гадці наосліп написав перший начерк програми журналу. Коли вияснилось, що поклик походить від молодіжи революційної, Лавров відкинув сей начерк і в листопаді 1872 р. вибрався до Цюриху, щоб приглянутись віч-на-віч сій молодіжі, що почала саме тоді напливати сюди в великих масах. І тут нам особливо цікаво довідатися, від самого таки Лаврова, що між людьми, які найбільш гаряче вхопились за сю ідею - російського закордонного революційного органу, були Українці: Сергій Подолинський ще з другим, не названим по імені. Сей другий Українець обіцяв головню матеріяльну поміч, і характеризується Лавровим як людина пуста, бо його обіцянки себе не оправдали. Натомість Подолинський став стовпом нового видання, і судячи з коротких, але значущих згадок Лаврова, дуже багато для нього прислужився від перших розмов про сей журнал і до повної реалізації його⁶.

⁶ "Лавров пише, пояснюючи історію "Вперед" (Народники-пропагандисти, вид. 1925р., с.51): "Я был вовсе не подготовлен к неожиданности, что из России явятся ко мне делегаты с предложением составить программу революционного издания и

Він і самого Лаврова підбив на се нове для нього несподіване діло, і приготував для нього ґрунт в Цюрихській колонії, побувавши очевидно

руководить им. Решиться надо было сейчас на основании разговоров с очень небольшим числом лиц, которые были под рукой и которым я мог доверять. Два молодых украинца (один из них С. Подолинский), бывшие в то время в Париже, предложили свое энергическое содействие по переговорам в России и по организации материальных средств для издания (Подолинский оказался самым деятельным и энергическим пособником в эти трудные месяцы) "... Когда к осени 1872 г. Подолинский привез мне в Лондон сведения о полученных результатах, то мои предположения оказались совершенно фантастическими: литературные радикалы вовсе не собирались организовываться для борьбы на почве подпольной прессы. Зато имелись самые благоприятные сведения о возбуждении среди молодежи и "растущей силе" среди нее, об отсутствии единства в этом движении за недостатком влиятельного органа, наконец о существовании живых и энергических молодых групп уже не только среди эмиграции, а в самой России. Я получил впечатление (может быть, недостаточно критически проверив рассказы моего молодого приятеля), что из этой молодежи, волнуемой, энергической, но лишенной единства и определенности в направлении, пришел ко мне призыв, что я тут как-будто действительно нужен, за неимением других, более компетентных, что вне бакунистских и нечаевский групп-иным сторонам деятельности которых сочувствовать и содействовать я не мог-даже в той самой среде, которая до сих пор охватывалась общими началами бакунизма, есть элементы, способные примкнуть к иному направлению, мне более сочувственному. Передо мною становился вопрос: не следует ли, не обязательно ли мне содействовать, насколько хватит способностей этой новой "растущей силе", развивая ее в том направлении, которое мне казалось наиболее правильным? не следует ли и не обязательно ли при отсутствии единства определенности направления в движении, постараться, хотя бы с большими шансами неудачи, выработать эту определенность и это единство? Некоторые совершенно личные обстоятельства вызвали именно в эту эпоху во мне склонность принять участие в движении, которое мне рисовали словесно и письменно как возможное. С Парижем меня ничего тогда не связывало. В конце 1872 р. я поехал в Цюрих с решимостью посмотреть своими глазами на те группы (все примыкавшие более или менее к бакунистскому движению), которые могли дать материал для редакционного и для технического персонала "Вперед" и на месте оценить возможность соединиться в общее литературное дело с теми личными силами, которыми присутствовали среди бакунистов. Приехав в Цюрих, я нашел многое как раз соответствующее тому, что мне сообщали мои корреспонденты".

Видавці листування Лаврова з цих років (Былое, кн.30; 1925, № 2, с.19) так характеризують ролю Подолинського в тодішніх починах "Він був головним помічником Лаврова в організації видання "Вперед", він усі зносини з Росією, завідував збором грошей на видання експедицією до Росії друкованого матеріалу; він же, очевидно, вів справу про закупку дому для общежитія".

До сього вони додають таку ще подробицю: "Зимом 1877-1878 рр. вернувся до Росії і читав в київським "студентським клубі" реферати на політичні теми: в українофільсько-конституційнім напрямі їх виявлявся вплив М.П. Драгоманова". Джерело не назване, але кузен Подолинського каже, що як-раз в-осени 1877 р. він оженився і виїхав з жінкою за кордон - в останне. І виклади його в тім часі не могли мати "конституційного" характеру.

там весною, і перевівшись в звязку з тим з паризького університету на цюрихський. Популяризував ідею журналу на еміграції і на Україні, агітував за ним, матеріально його підтримував, розпоряджаючи досить значними, як на емігрантські відносини засобами, і переправкою через границю займався, а що особливо інтересно для нас - служив енергійним і впливовим посередником між редакцією "Вперед" і українськими кругами, втягаючи їх в круг інтересів "впередовців" та на взір їх діяльності стараючись організувати аналогічну українську роботу. Се він старався від самого початку втягнути в орбіту сеї діяльності Драгоманова, післав йому начерк програми, вироблений по приїзді Лаврова до Цюриху, заходився писати і друкувати революційні українські брошури на взір тих, що постачали російські революційні народники, і йому, очевидно, перед усім належить ідея "українського Впереду" - котрого видання і взагалі реалізація сих закордонних літературних революційних планів стали потім, наслідком збігу несподіваних обставин, - м і с і є ю Д р а г о м а н о в а, к о т р а н а с т у т з а й м а є.

Вважаю через те потрібним сказати кілька слів про сього подвижника революційної України, незаслужено забутого потім в період реакції - одного з найбільш симпатичних людей, яких дала історія українського відродження. В згаданій моїй книжці я зібрав деякий біографічний матеріал, і сей перший початок чекає дальших доповнень і роз'яснень. Син багатого київського поміщика-службовця, маленького російського поета пушкинської плеяди, приятеля сумно-звісного Юзефовича, Сергій Подолинський одержав гарне, панське виховання, на сімнадцятому році вступив на природничий відділ київського університету, ввійшов до гуртків поступової молодіжи, захопився тут першими повіями марксизму під впливом М. Ів. Зібера, і скінчивши університет в 1871 р., разом з ним виїхав з кінцем того-ж року за кордон з наміром студіювати медицину та zarazом звязатися з тодішнім соціалістичним рухом - і звязати з ним українські круги. Зібер і Подолинський мали рекомендації Антоновича і Русова до львівських і віденських Українців, і по дорозі спинялися у Львові і Відні, щоб зав'язати з ними знайомості, але подробиць сеї подорожі маємо дуже мало. Потім бачимо Подолинського в Парижі: він записався тут на медицину, але, очевидно, в далеко більшій мірі займався революційними організаціями. Зблизившись з Лавровим, літом 1872 р. разом з ним їздив до Лондону, де той звів його з Енгельсом і Марксом. Перед тим, очевидно, в звязку з революційно-видавничими планами, побував у Цюриху, де в тім часі саме наростала грандіозна колонія російської молоді, і між нею було багато Киян, а трохи й Галичан-на політехниці. 27 травня 1872 р. -се урядова дата переписання Подолинського на цюрихський медичний факультет, на котрім він зіставався три семестри, до серпня 1873, цілком ввійшовши в життя тутешньої молодіжи, ділючися з нею своїми засобами і зводячи на мінімум свої особисті видатки-відповідно тодішнім аскетичним поняттям (рідня його потім жалувалася, що він заголодувався тут до повного вичерпання

свого, видимо несильного організму і се потім приготувало йому тяжку недугу і передчасну смерть). Користувався загальними симпатіями і популярністю серед молодіжи, української і російської, і захоплював своєю енергією і революційним ентузіазмом не тільки сей молодий нарід, але і старші верстви⁶.

Сей рік, від літа 1872 і кінчаючи літом 1873, був апогеєм цюрихської російсько-української колонії. Початок положило кілька студенток-медичок, які тут знайшли кращі умови праці ніж в петербурзькій медичній академії. Але за медичками, які йшли сюди з мотивів наукової роботи, повалила ріжна молода публіка, котра шукала тут не стільки учення, скільки роз'яснення ріжних пекучих питань, теоретичних і практичних - програми індивідуальної й соціальної діяльності. З осени 1872 і до осени 1873, коли російський уряд на свою голову змусив сі революційні кадри до повороту додому, Горішний Цюрих в сусідстві університету і політехніки став одним великим емігрантським клубом. Був куплений будинок для студентського дому, організовані бібліотеки (стало їх аж дві-одна лавристів, друга бакуністів), відбувались відчити, що збирали сотні слухачів, і поруч того ріжні гуртки самоосвіти гуртували коло себе молодіж, що днями й ночами займалися дебатами, виясняючи собі всякі питання теоретичного і практичного характеру, або й просто вправляючися в умілості логічно мислити і говорити, не боячися жандармського контролю і яких-небудь обмежень з боку сем'ї, знайомих і под.

Була се незвичайно жива, свіжа, і не вважаючи на ріжні крайності і наївності-повна глибокого культурного і громадського змісту сторінка в житті молодіжи, і воно втягало до свого потоку в великих масах й українські елементи - з Росії й Австрії. Тутешні Галичани, студенти політехніки, служили посередниками між сею цюрихською колонією і віденським та львівським студентським осередком; одні відстоювали консервативно-

---

⁶ От уривок з споминів Ольги Любатович, одної з фундаторок студентського цюрихського гуртка з тих років, 1872-3: "С. Подолинський був вірним другом і поклонником П.Л.Лаврова; я знала його ще з часів мого студентства в Цюриху, коли він, було, любив з нами їздити човном на озері та вести зо мною-тоді ще 18-літньою дівчинкою, розмови про філософічні та наукові питання. Потім він оженився з одною київською панночкою, але по народженню третьої дитини розійшовся з нею, лишивши всіх дітей у себе. Забираючи свою останню дитину з Клярану; він просив С.Кравчинського, щоб він віддав йому й мою. Сергій Кравчинський по деякім ваганню згодився; правда, діти-б росли без матери, але Подолинський був сам лікар і дуже добрий чоловік; а чималі засоби давали йому змогу дати їм гарну освіту. Моїй дівчинці було вже півроку, коли С.Кравчинський віддав її Подолинському. Але їй не довелося й двох тижнів прожити у свого, нового батька: епідемічний менінгіт, що косив тоді дітей в Полудневій Франції, забрав і мою доньку: вона померла разом з дитиною Подолинського і похована на кладовищі Монпельє - де у нього була віла" (Былое, 1906, VI, с.131).

націоналістичні галицькі позиції від космополітизму і нігілізму цюришан, інші навпаки ставились до них спочутливо і старались їх духом надхнути своїх земляків. Подолинський мав серед них великі симпатії і популярність, та втягав їх в круг ідей “лавристів”-впередовців. Особливо щирим адептом, незвичайно цінним для сеї групи, став Остап Терлецький, інтелігентний, впливовий, авторитетний представник галицької молодіжи, що скінчивши 1872 р. львівський університет, перейшов до Відня, до університетської бібліотеки, і став активним членом українсько-російського соціал-революційного руху.

1872 рік викликав в сих кругах велике забурення: того року постановою конференції в Гаазі, заходами Маркса, виключено з Інтернаціоналу Бакуніна - за котрим пішов з Інтернаціоналу цілий ряд романських соціалістичних організацій. Бакунін тоді мешкав в Локарно, в полудневій Швейцарії, займаючись головно організацією революції в Італії, а в російських справах не брав участі - можливо навіть умисно робив враження, своєї незаінтересованости. Але в Цюриху у нього були здібні й енергійні однодумці, і вплив його ідеології серед тутешньої молоді відчувався дуже сильно. Коли ото Лавров - переконавшись на підставі інформацій Подолинського й інших, що йому треба орієнтуватися не на петербурзьких радикалів старших поколінь, а на революційну, активну молодь, і їй головно організувати той закордонний орган,- приїхав в листопаді 1872 р. до Цюриху, щоб там ближче розглянутися в настроях і поглядах сеї молоді - перед ними став виразний розкол між бунтарями-бакуністами, проповідниками безпосередньої акції, і прихильниками програми Інтернаціоналу: пропаганди і організації класової боротьби. Лавров сам стояв по стороні Маркса й Інтернаціоналу, але, стараючись бути виразником поглядів і змагань революційної молодіжи взагалі, він силкувався знайти загальні формули, які-б погодили обидві течії - хоча йому, як книжникові і філософові, проповідникові етичного принципу соціальности, непереборчива в засобах бунтарська тактика бакуністів, особливо в тім часі, коли Бакунін явно підпав впливам Нечаєва, була зовсім не по серцю. В от-сім новім орієнтуванню на революційно-активну молодь і бажанню помирити течії “бунтарів” і “пропагандистів” Лавров виробив зимою 1872/3 р. другий начерк програми “Впереду”. Але переговори з бакуністами розбились о їх бажання перед усім рішити питання практичні: організації редакції і под. Лавров, з огляду на неперебірчивість бакунінців в практичних справах, очевидно не хотів їх допускати до діла. Саме під той час, як оповідає він, одна з його нових молодих приятельок, що поїхала до Росії шукати там матеріальної помочи лавровському виданню, наспіла з дуже оптимістичними вістями: що навколо проектованого лавровського “Впереду” вже гуртуються серйозні, надійні сили в Росії. Тому Лавров рішив повести видавничу справу без бакунінців і навіть проти них. Не закриваючи очей на всі небезпечні наслідки такого розвалу, він, як каже, вже не вважав можливим покинути ту молодіж, яка згуртувалася наоколо нього і за-для

нього розірвала з бакуністами. Весною 1873 р. він виробив третю програму “Впереду” вже не йдучи на компроміси з бакуністами, викладаючи свої власні погляди, як він каже, - але в дійсності роблячи значні уступки поглядам і настроям тої молодіжи, що згуртувалася наоколо його.

Се відбилося в деяких неясностях і непослідовностях як самої програми, опублікованої в першій книжці “Впереду”, так і фізіономії самого “Впереду” взагалі.

Самий уже факт трьох різних варіантів програми на протязі одного року викликав уїдливі замітки про таку неустаткованість напряду; але й після того як Лавров рішився ніби проводити свою власну програму, напруд його органу визначався нечіткістю, еклектизмом і бажанням бути органом всеї опозиційної Росії, з її безнадійними розбіжностями. “Это не дело лица; это не дело кружка, это - дело всех русских, сознавших, что настоящий порядок политический ведет Россию к гибели; что настоящий общественный строй бессилен исцелить ее раны” - говорилося на вступі. Але тимчасом як тут наче-б то черговою справою виступали дефекти політичного устрою, в програмі заявлялось, що для видавців “Впереду” “питання соціяльне - питання першої черги, питання політичне відпорядковане питанню економічному”. При всім бажанню йти солідарно з поглядами Інтернаціоналу, будучність соціяльного оновлення Росії звязувалася з селянством, і великі надії покладалися на селянську “Общину”. Та сі теоретичні дефекти не відчувалися революційною публікою, тому що закривалися практичними гаслами, згідними з настроєм молодіжи: “Йти в народ відмовляючися від всякої участі в державнім устрою нинішньої Росії - стаючи в лави чорноробочих, в лави тих, що страждуть і борються за дневний прожиток, віддати народному ділу всю силу свого розуму, щоб вияснити братам-труженикам, на що вони мають право, до чого вони обов’язані змагати як люди, і що вони можуть досягнути, коли твердо захочуть і зуміють об’єднатися для досягнення своєї волі”. Висовуючи на перший план сі постулати, Лавров, поділяючи теоретичні погляди Маркса і його Інтернаціоналу, фактично підходив близько до платформи бакунінців і міг щиро думати, що їх розділяють тільки деякі питання тактики. Моментові се відповідало. Але те, що Лавров приймав з практики і програми молодіжи тільки з певними обмеженнями і застереженнями, бакуністи переводили в систему, без оглядок і застережень, упрощено і елементарно, і тому побивали лавристів і на цюрихськїм ґрунті, і ще більше потім в гуртках на місцях. Момент “Впереду” таким чином був дуже короткий - тільки в 1873-4 рр. се ще відчувалось, і він був в розцвіті своєї сили і впливу.

Отак у такій гарячій, боєвій атмосфері опинився Драгоманов, приїхавши до Цюриху по дорозі до Києва літом 1873 р., в переддень виходу першої книжки “Впереду”*. Разом з ним приїхав його вірний приятель,

* Лавров каже, що перша книжка “Впереду” вийшла в липні, хоча датується серпнем.

началоположник українського марксизму Зібер. В Цюриху вони застали Подолинського й інших Українців-цюришан. Півтора місяці пробув тут Драгоманов, і сі півтора місяці були одною безнастанною гарячою дискусією. Теоретичні контрверсії, схарактеризовані вище, були ще обгострені завдяки “дипломатичному ходові” російського уряду. Затривожений відомостями своїх шпигунів про цюрихський осередок, він постановив його розігнати, і в “Правительственном Вестнике”⁵ з 21 травня с. с. з’явився наказ цюрихським студенткам покинути тутешні школи, під загрозою, що цюрихські дипломи однаково не будуть признані правосильними і цюрихські медички не будут допущені до лікарської практики в Росії. По сім, коли до цюрихських студенток і студентів стали приходити вісті від батьків, родичів і знайомих про се розпорядження, з намовами до повороту, розгорілася з сього приводу величезна дискусія принципіяльного характеру на тему цінности науки, освіти і обов’язку молодіжи перед народом, завдань її практичної діяльності і под., що за живо захоплювала і присутню українську молодіж, і Драгоманова з його ближчими приятелями і знайомими. Вихід “Впереду” і майже одночасно з ним - програмної праці Бакуніна “Государственность и Анархія” надавав сим дебатам особливу принципіяльну гостроту. Ми бачили вже скептичні відзиви Драгоманова з приводу програми “Впереду” (очевидно другої його редакції) з початку року. Позиція Драгоманова була в дечім посередня між лавристами і бакуністами; його симпатії були більш на стороні романського соціалізму, звязаного з Бакуніним, ніж германсько-марксіського; увага Бакуніна до національного питання і анархізм, як остання мета, більш захоплювали його ніж диктатура пролетаріяту. Але з другого боку, лаврівське поважання до науки, знання, пропаганди раціоналізму і позитивизму були йому в богатом суголосні - тільки знов відпихало неповажання національних домагань: отой ухил в бік культу великих народів, що ним погіршали німецькі соціал-демократи, а у російських він ставав покривкою історичного великоруського централізму. Тому дискусії над сими темами мусіли дуже займати Д-ва. Але головне той ентузіязм молодіжи, що йому довелося побачити навіч і переконатися в його щирості і безоглядності, не міг не зробити на нього глибокого враження. Як реаліст, він мусив порухуватися з ним в повній мірі як з реальним фактом, а аргументація від українських історичних прав і етнографічних особливостей, котрі пробували протиставляти йому Українці-націоналісти з Галичини, були йому чи не гірш противні як великоруський централізм!³

В своїй пізнішій автобіографії, писаній уже після різкого розриву з лавристами, він настоює на своїй різко-негативній точці погляду на цюрихські настрої і теми:

³ Див. його лист до Навроцького, ЛНВ. 1923, кн.ІІІ.

“В початку того (1873) року ще в Італії, я отримав із Цюриха” літографовану програму “Вперед”, а літом, по дорозі у Росію, прожив місяця 1,5 у Цюриху, де найшов немало своїх київських знайомих, бувших студентів, більше або менше звязаних з редакцією “Впереди”. Цюрихські Росіяни розділялися тоді на бакуністів, або анархістів, що держалися програм Alliance Socialiste, і на лаврістів, котрих ідеї були схожі на ідеї інтернаціоналістів фракції Маркса, або німецьких соціал-демократів. Мені здавалося, що обі програми ще передчасні для Росії, у котрій навіть соціалістам найперше треба добиватись політичної волі. Само собою розуміється, що мої ідеї найдено було в Цюриху відсталими, і навіть київські знайомі запевняли мене, що в Росії, за той час, як мене не було (2,5 року!), успіла повстати робітницька партія, як європейські. Інчі говорили, що мужицтво, від голодних тоді самарців, готово до повстання. Впрочім один київлянин, дуже близький до редакції “Впереди”, раз признався мені в дружній розмові, що таки переконаний, “що перша справа у Росії буде справа конституції а що те, про що ми тут говоримо в Цюриху, при нас і останеться”. На мій запит, чому-ж він того не каже на зборах у Лаврова і чому в “Вперед” говориться инакше? - він мені відповів, що коли те сказати, то вся молодіж відпаде від “Впереди”, ніхто не захоче ні писати в нім, ні перевозити його, а з “лібералів” партії дійства не зложити. Розуміється, що мені усе те не подобалось, рівно як і відносини “Впереди” до української справи”.

Я в своїй книжці висловив переконання, що в пізніших своїх споминах Драгоманов значно перебільшував свою відпорність супроти революційних течій 1870-х рр., і в 1873-4 рр., після своєї цюрихської гостини зовсім не так непримиренно-відпорно ставився против “бунтарських” настроїв і планів Подолинського-Терлецького та київських і одеських революціонерів-народників. Від цюрихської конференції починається у Драгоманова нахил до ісповідання соціалізму як чергової справи для української інтелігенції, - тимчасом як давніш він уважав її справою для біжучого моменту нереальною, а також і те різке підчеркування обов’язковості політичного радикалізму, котре бачимо у нього після його повороту до Києва¹ - замість

¹ Від Подолинського - див. Спомини, с.186.

² Очевидно, той-же С.Подолинський.

³ В недавно виданих споминах Кузьми Котова, що був свідком сих дебат (“Записки Землевольца”, вид. ДВУ, 1925), коротко, але досить влучно зазначено головні тодішні тези Драгоманова: “Не розходячись в деталях з руськими революціонерами, М.П.[Драгоманов] одначе дорікав їм за централізм і непошанування прав “недержавних” народів Росії. Пробування в Зах. Європі як не можна більше скріпило в нім переконання, що інтернаціоналізм се найкраща підстава для автономних змагань, і всяка наукова чи політична діяльність повинна спиратись на інтернаціональних підвалинах. Що-ж до України, то М.П. говорив, що вона може добитись свободи тільки в союзі з иншими народами та країнами Росії, дорогою федералізму, а не

попереднього відкладання політичної роботи на дальший план, доки під неї не буде підведена культурно-національна база. В часах безпосередньо по цюрихських дебатах, котри він вів на два фронта - проти революційного общеросійства за легковаження національної справи (з чого у нього потім і вийшов гострий конфлікт з "впередчиками") і проти національного реакціонерства Галичан, котре вони йому протиставляли⁶, Драгоманов поділяв напр. гадки Подолинського про потребу заснувати всеслов'янський соціалістичний осередок у Відні, щоб внести федералістичні поправки до російського соціалізму і спеціально підчеркнути українські постулати - дати "український Вперед", як се означалося для короткості, та протиставити "український інтернаціоналізм" великоруському централізмові. Зустрівшись в переїзді через Відень (де Драгоманови оглядали тодішню всесвітню виставку), вони очевидно у трійку - Драгоманов-Подолинський-Терлецький - обговорювали дуже живо справу революційного всеукраїнського видавництва. В автобіографії Драгоманова, писаній після глибокого розчарування в сих планах, зісталася тільки глуха згадка про його тодішні заміри "зістатися у Відні й почати своє видання на російській і українській мові". Але сполучивши з сим його згадки у Споминах про тодішні плани Подолинського⁷, стрічу у Відні з Терлецьким, і пізніше тріо в справі закордонного органу - Терлецький-Подолинський-Драгоманов - знав таки кількома словами відмічене в його споминах з 1875 р., я не маю сумнівів, що в сій справі ся трійка в серпні 1873 р. дійшла порозуміння і усталила певні спільні погляди на справу. Сподіваюсь, що в листуванні тих років ще викриються ясніші вказівки в сім напрямі, але й тепер для мене ясно, що тут був уже план закордонного соціал-революційного видавництва, що розроблювався далі Подолинським і Терлецьким, а в своїм кінцевім виконанню став місією Драгоманова.

Зрозуміло після сього всього, що Драгоманов по своїм повороті зовсім не такими очима глянув на київські обставини, якими дивився перед виїздом за кордон. На око культурника, справа стояла дуже добре. Повним ходом,

---

сепаратизму. М.П думав також, що й програма Лаврова і Бакуніна ще передчасні в Росії, бо там перш за все треба добиватися політичної вільності. Але більшість-цюрихської молоді не поділяла його гадок" (с.24).

⁶ Він формулює свої погляди в поданім листі до Навроцького, писанім саме з сеї цюрихської гостини. Літ. -Наук. Вістник. 1923, III.

⁷ Подолинський хоч був "впередчик" але при тому був занадто українець, щоб не симпатизувати таким пробам льокалізування інтернаціонального соціалізму "який перевів гурток сербських радикалів Светозара Марковича, приміняючи загальні соціалістичні принципи до економічних, політичних і національних обставин Сербії. Окрім того були в Цюриху деякі інші росіяне між ними київляне, котрі ближче стояли до "бакуністів" ніж до "лавристів", і через те почасти й поділяли традиційний панславізм Бакуніна. Ось на якому ґрунті осноровувались цюрихсько-українські плани впорядкування слов'янської взаємности у Відні".

не вважаючи на всі труднощі, йшла та культурно-наукова українська робота, що перед виїздом Драгоманова тільки що організувалась; відкрито відділ Російського Географічного Товариства, що давав легалізовану форму дослідчій роботі; старші й молодші робітники - відкладаючи в дальшу чергу політичні питання, з усіх сил працювали над різними науковими завданнями, готуючись до генерального перегляду українських культурно-наукових засобів на археологічному з'їзді, призначенім на серпень 1874 р. Але тепер се вже не задоволяло Драгоманова. По всім, що він побачив і почув за останній рік, в усім сїм вбачались йому серйозні дефекти. От як формує він свої тодішні вражіння в своїй автобіографії:

“У Києві я застав чималий рух Українців. Старші (по більшій частині учителі гімназій) чинили зерно нововідкритого Юго-Зап. Геогр. Общества. Молоді студенти збирались у кружки і працювали над словарем, подумували і про популярні книжки. Та не подобалось мені у київських українофілів чимало чого. Вперше, уступчивість офіційальному світу і залицянне до консервативних кругів, а в молодіжці навіть ворожня до “радикалів”, як тоді звали соціялістів. За тим - велика відсталість від європейських ідей наукових і політичних, і претензія рішати усі справи самим національним духом, як у московських славянофілів. На моє диво (?), студенти українського кружка, навіть більше спосібні й учені, не знали чужих мов і через те, вважаючи себе самостійними від “московської” цивілізації, дійсно не могли стати вище неї, а ставали навіть нижче російських радикалів, що теж неспосібні були черпати ідеї прямо з Європи, та все таки читали Міля⁶, Маркса, Ласалю і т.д., хоть у російських перекладах. Усе те мені здавалося тим більше ненормальним, що по моему, найбільша частина національних відзнак України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. була більше звязана із Західною Європою і хоть із задержками, та все таки йшла вкупі з Зах. Європою в суспільному культурному прогресі. Пробуток у Європі до решти переконав мене, що власне європеїзм, - або космополітизм, котрий не відкидає частних національних варіацій загальних ідей і форм, - і є найкраща основа для українських автономних змагань, і що тепер усяка наукова, як і політична діяльність мусить бути основана на інтернаціональному фундаменті” (с.382).

“Сю гадку переводив я в своїх університетських лекціях, рефератах і дебатах географічного товариства, в статтях і розмовах з молодіжжю - розуміється в кожній сфері відповідним для неї способом. В лекціях і рефератах наполягав я на порівняний метод. В університеті я читав курс старинної історії, почавши з огляду історіографії, перейшов далі до примітивної культури і відти до Старинного Сходу (відставка застала мене при Ассирії). В географічному товаристві я читав реферати про стичності народніх українських пісень з західно-європейськими. Порівняний коментарій я подав і в “Истор. песнях малор. народа”, котрих перший том разом із проф. Антоновичем випустив під археол. конгрес 1874 р. До політичної агітації в Києві я з початку мішався мало, занятий науковою

працею і галицькими справами і галицькими ділами. Стрічаючися з молоддю “радикального” і українського напрямку, я завсіди говорив, що не розумію їх розділу, бо-ж у обставинах України “здесь плохой тотъ украинофиль, который не сталъ радикаломъ, и плохой тотъ радикаль, который не сталъ Украинцемъ”.

В своїх “Споминах” Драгоманов так характеризує угруповання тодішньої української молодіжи в Києві. Гурток, зложений найбільше з студентів історично-філологічного факультету, звався “словарниками”, тому що багато з них працювало над українським словарем, під проводом “Старої Громади”. Другий, зложений з студентів інших факультетів, звався “Общиною” і займав середнє становище між культурницьким націоналізмом “словарників” і російсько-космополітичним соціалізмом “радикалів”. “Общинники стояли якось посередині між археологією й лексикографією словарників і соціальною економією радикалів, і при тім не вглублялися ні в одну ні в другу”. Не так як словарники, але вони також досить вороже були настроєні против радикалів і жартливо звали їх “поперечниками” - мовляв діаметрально-противниками. Була тут на погляд Драгоманова резонна доля опозиції против доктринерства і общеросійства радикалів, та й була велика доля необразованності і непорозуміння соціальних справ, котре теж змагалось виробити собі своє доктринерство і свій фанатизм.

Пірнавши з головою в свої наукові й навчальні заняття і мало уділяючи часу політичній роботі, Драгоманов не переставав - як сам зазначив в наведеному уривку автобіографії, при кожній нагоді різко виступати против общеросійства радикалів і против байдужности до соціальних і політичних питань, що виявляли Українці, старші й молодші, бо вважав її цілком недопустимою в такий гострий момент великого ісходу молодіжи “в народ”. Одночасно з поворотом до Києва Драгоманова російський уряд добився повороту додому переважної частини цюрихської колонії. В результаті вищезгаданих дебат літа 1873 р. цюрихська молодіж рішила покоритись наказові. Та частина студенток, яка дорожила своїми медичними перспективами, перейшла на інші університети, величезна-ж більшість молодіжи рішила вернутись до Росії - але не для того щоб добувати дипломи, а щоб іти в нарід і ширити там ідею боротьби з урядом, згідно з поняттями про завдання моменту, виробленими в цюрихських дискусіях і зформулованими у “Впереді” і в згаданій книзі Бакуніна “Государственность и Анархія”. З сими двома книжками - останнім словом революційної ідеології - цюрихська молодіж з кінцем літа 1873 рушила додому, і сей прилив кадрів, озброєних певною ідеологічною підготовкою, відомостями про сучасний революційний рух на Заході (особливо історією паризької комуни), перейнятих ентузіазмом пропаганди і патосом революційної діяльності, оживив і поглибив революційний рух в гуртках Росії й України. Розходження “бунтарів” і “пропагандистів”, дебати, що велися на сю тему протягом зими 1873/4 р., обмін ораторами між гуртками, що переносили з

одного до другого дискусії над найбільш пекучими питаннями, і об'їзди гуртків найбільш впливовими провідниками, обгострили до найвищої міри гасло безпосередньої акції в народі. Загалом помічалась перевага бакуністів над “впередчиками”, або “чайківцями”, вживаючи старшої термінології; “Государственность и Анархія”, особливо її “перший додаток”, з закликом до негайної і безпосередньої акції в народі, зверненням до російської молодіжи, мали величезний вплив, і незалежно від ідеологічних розходжень вона сходилася в однім пориві, як його формулує один з учасників пізнішого “великого процесу”: “Ми не маємо права вчитися на народні гроші, коли сам народ помирає з голоду і тоне в п'їтмі, а коли-б ми мали се право, то недоцільно було-б з нього користати, бо нарід нас чекає, ми знаємо вже досить, аби й тепер йому бути корисними, а коли зістанемось кінчати курс, ми буржуазимось і в нарід іти не захочемо”^а. Найбільш відповідною формою сього виходу признавалася роля робітника, мандрівного сільського ремісника, і молодіж спішно підучувалась ріжного ремесла, а весною 1894 р. се “велике-товариство пропаганди”, як його називали, дійсно вирушило на село, невеличкими партіями, по кілька чоловік, в сумі кілька соток хлопців і дівчат, перебрані як-найпростіш, і несучі в своїх торбах разом з струментом ріжну агітаційну літературу. Одні йшли з конкретною програмою агітації за повстання, інші хотіли наперед розглянутися в настроях і поглядах народу, наблизитися до нього і “опроститися”, в вигляді робітників і робітниць “мастерових”, але також і учителів, писарів, то-що. З північних гуртків молодіж рушила головню на Поволжя; Україну покрили пропагандисти найбільше з гуртків одеського, київського, харківського і таганрозького. Серед них було дуже багато Українців, і взагалі пропагандисти старались по змозі вживати української мови, та поруч російської літератури користувалися й українською: Кобзарем та ріжними революційними писаннями. З них принаймні одно нам звісне, завдяки споминам Мартина Ланганса⁷ члена одеського (раніш херсонського) гуртка^м.

^а Народники-пропагандисти, с. 164.

^м Се взагалі одно з найбільш інтересних оповідань про тодішню роботу “в народі”, я позволю собі навести з нього кілька уривків: “Вже при самім зформуванні нашого гуртка життя і пропаганда серед селянства вважались у нас найбільш доцільними. На жаль, тоді-та й тепер іще - відчувалася велика прогалина в народній малоруській літературі: не було ні одної брошурки, яка-б ясно і в близькій народові формі переказала б народові основні принципи соціалізму. От чому Фелікс (Волховський) узявся скласти таку брошурку малоруською мовою: “Правдиве слово хлібороба до земляків” (так звалася ся брошурка) в прегарній, чисто народній формі знайомила нарід з соціалізмом”. Пустившись на село для пропаганди з початку учителем (пізніше він став майстерувати-бондарити) - пише Ланганс - я привіз з собою багато цензурних і нецензурних книг руською і малоруською мовою, і забрав також писану брошурку Фелікса, щоб побачити, яке вражіння вона робитиме на селянина, і таким чином вияснити її вартість

Се брошура Волховського “Правдиве слово до земляків”, видана потім закордоном, і новішими часами передрукована Франком з єдиного зацілілого при конфіскації примірника, так що ми можемо судити про сю дійсно дуже зручно зроблену спробу соціал-революційної української брошури і про характер тодішньої революційної пропаганди між українським селянством взагалі. Своїм взірцем автор узяв Квітчині “Листи до земляків”, і випровадив виразником тих старих реакційних поглядів, вложених в Квітчиних писаннях, “кума Охріма Джигира”, з стереотиповим міркуваннями: “Тяжко на світі жити, що про се й казати, та мабуть таке

як засобу пропаганди. Заняття в школі мали для нас другорядне значіння: ми не думали ширити свої ідеї через школу, а тому робота коло школи обмежувалася тільки тим, що ми совісно її вели; щоб не понизити себе в очах селян, а навпаки - придбати їх довір'я і поважання. Після шкільних занять, вечорами, сходилися до нас до школи наші приятелі - селяни: велась свобідна розмова, говорилося про всяке: про свої сільські справи, чим-небудь визначні зібрання громади або рішення волосного суду, про писаря, старшину та їх діла, про панів та їх відносини до громади, про релігію, сільське господарство, податки й збирання їх (по малоруському: здирства), про шинки й шинкарів, про приставів і різки, про панів і недостачу землі у селян - одним словом розмови йшли дуже ріжнорідні. Іноді на пояснення чого-небудь, або щоб дати естетичну втіху гостям - прочитувалося яку-небудь підхожу малоруську або руську книгу: Шевченко й ин.; траплялося частенько, що й евангеліє доводилося цитувати. Сі збори проходили можна сказати - офіційно: про них знав і піп, і писар, і старшина. Але були зібрання й інакші, що відбувалися також сливе що-дня після зібрань офіційних. На них лишалися тільки декотрі- виходили разом з усіма, а потім поверталися. Таких було чоловіка з чотири: всі батьки родин, люди розумні, прекрасної душі. Один з них, що тепер цілком віддався справі соціалізму, перед тим, протягом 8 років був здібним і дуже обізнаним знавцем св. письма. Він піддався дуже нелегко; що-дня викликав він нас все на свої дебати, але кінець-кінцем зложив зброю і зовсім щиро і свідомо пристав до соціалізму. Другий - натура незвичайно м'яка і поетична - користувався великим поважанням у селян за чесний характер; свобідні спілки рибалок на Дніпрі вибирали його своїм отаманом. Інші два, також дуже хороші люди - децо заслонялися сими двома, ненароком піддаючися чарові сих двох натур...

З сих чотирьох селян разом з нами: зо мною і Н.М. (товаришем Ланганса) скоро зложився гурток; що поставив своїм завданням пропаганду на селі і ширення соціалістичних брошур на селі і в його околиці. Разом з тим я далі вів з ними заняття з руської історії (для допетровської історії по книзі “Древняя Русь”, а нову розповідали усно). Я мав приємність провирити сильне враження на селян від брошури Фелікса: всі захоплювалися нею, приводили в с е нових та нових слухачів. Прийшлося переписати її в 2-3 примірниках. На прошення наших приятелів-селян, що вважали потрібним при першій обзнайомлюванню Малоросів з соціалістами показувати їм, що соціалізм не суперечить богатьом визначним місцям евангелія, я написав також невеличку брошурку, притримуючися слів евангелія, доводив нездатність теперішнього соціального укладу і викладаючи вимоги соціалізму, потвердив сі доводи текстами евангелії. Брошурка уподобалася нашим приятелям і була записана в двох примірниках” (Народники-пропагандисти, с. 155-7).

воно від Господа праведного! пани та цар многомиловитий розумніші за нас дурних: вони вигадують, як нам допомогти!” На сі метикування автор переказує байку Гребінки про вовка та овець та ілюструє її мораль історичними та сучасними прикладами. Далі коротко, але сильно, Шевченківськими виразами малює сучасне пекло України і в коротких словах характеризує порядки, що їх треба завести:

“Треба нам царя і усіх панів, котрі не захотять бути рівними, робити як і ми, - треба їх послати до чортів у болото, нехай там своїх родичів рогатих возять. За тим кожне село і кожне місто буде всі діла свої рішати громадою, на раді, і ніякого начальства над собою не матиме; якщо треба буде зробити яке громадське діло, то виберемо на той час певного чоловіка, але-ж і він буде не начальник, а вірник наш; не він нам приказуватиме, а ми йому. Як-же буде таке діло, що одному селу або місту не під силу, що воно до усього краю стосується - як приклад залізна дорога - та знов таки кожне село вибере певного чоловіка, сі люди з’їдуться в одно місце, та й вигадують, як діло лучче зробити, а потім кожне село поміркує над тими вигодами, і як згодяться, то добре, а як ні - знов придумують, щоб усі згодилися. Щоб одно село не було багатіш за другі, треба, щоб кожне село добре полічило та обмірило свою землю, людей і худобу; ото-ж певні люде, ті громадські вірники зведуть до купи ту лічбу і так розпорядкують, щоб усім добре було жити і щоб нікому не було кривди”.

“Ще треба нам за просвіту потурбуватись. Тепер пани на нашу нещасну, трудову копійку заводять собі всякі школи, вчать своїх дітей всяких хитрощів, а нас зоставляють в темноті, щоб ми нічого не розуміли, і до правди не додумались. Тим то вони і панують над нами, що вчені: бо вчений чоловік завжди на вигадки скоріший од невченого. Нам треба, щоб у школах на добро наставляли, щоб були чесними та вміли робити коло землі і всякі машини”.

“Далі треба матір нашу землю шанувати, істинно як матір: не продавати і купувати, а щоб вона була громадська, всіх однаково годувала. Тоді тільки не буде багатих, а будуть одні заможні. Тепер тим то і багаті і бідні є, що у одного більше землі, у другого менше, а у іншого зовсім нема; тим то багатирь нічого не робить, а примушує матір свою землю одного себе годувати, та все що вона оддала-б рівно другим своїм дітям, він забирає та й продає і купує собі всякі витребеньки, купує і чужу волю, бо робить з братів своїх наймитів. Так саме і по городах та містах; і тут мати земля повинна бути для всіх, людська, і всі будинки, що на тій землі - вони повинні бути для всеї міської громади, щоб кожен жив у своїй хаті, а не було-б, як тепер, що один хазяїн, а другий комірник, в сусідах живе”.

І нарешті даються такі революційні “заповіді”:

“Кажу вам першу заповідь: знайте як і пани, чого вам треба. Треба вам землі, щоб вона була людська, громадська і усе щоб було людське; треба, щоб над вами не було ніякого начальства і щоб усі діла робилися громадою; треба, щоб у всіх дітей був час ходити до школи і щоб школи були

справедливі і для всіх однакові, та ще треба, щоб не було москалів. І не тільки ви самі повинні се добре знати, а й других хліборобів до того доводити, бо тільки тоді опануємо ми землю, тоді тільки і зможемо настановити правду між людьми, як усі сіроманці добре знатимуть, чого їм треба”.

“Кажу вам і другу мою заповідь; нехай усі сіроманці, котрі пізнали правду, держуться один одного, нехай дають звістку один одному, що і як; коли вас є два або три, що ви пізнали правду, то умовтесь між собою, як і других на те ж саме навести та настановити, а як лучиться кому з ваших яка причина, то визволяйте чим дуж. Та коли побачите, що нерозумні люди кладуть свою надію на панів, або на найбільшого з панів, на царя, то доведіть людям, що вони самих себе обдурюють, що якби царь справді їм добра хотів, то не брав-би од матері сина, од сестри брата у москалі, не обдирав-би людей на викуп та на всякі податки”.

“Кажу вам і третю заповідь: станьте за правду щирим серцем і непохитним духом; нехай у вас перша думка буде не об тім, що їсти сьогодні, або у що задягнутись завтра, а об тім, щоб і сьогодні і завтра і увесь вік благовістити своєму братові сірякові осі заповіді, благовістити царство справедливе чесного робочого люду, царство волі і правди і братерства і рівності! А як прийде час, то і взятись за сокиру або косу, щоб стратити супостатів, що не хочуть правди. Нехай ні сім”я, ні хата, ні худоба не стає вам на дорозі, нехай проклятий страх цурається вашого серця, а душа бажає одної правди і оновлення світу”.

“Істинно кажу вам: лучче вмерти за правду, аніж потурати кривді. Гей, чесні хлібороби, трудові робітники, вільні козаки, лицарські діти і ви, нещасливі москалі; що одірвані од рідної хати і чесноі роботи, та чие серце ще не одірвалося од правди - гей слухайте мене, скажу я вам слово послідне, слово правдиве, нелукаве, що накіпіло на серці не часами, а роками! Гей вставайте боротись за правду, за людське щастя, за волю, за землю! Близько, ой близько світла година, що буде сором і погибель супостатам. Незабаром устануть усі народи і окують царів неситих в залізні пута і їх славних оковами ручними скрутять, і осудять губителів судом своїм правим і во віки стане слава, преподобних слава; і спочинуть невольничі утомлені руки і коліна одпочинуть кайданами куті. Радуйтеся, сіромахи, не лякайтесь дива; сама правда визволяє довготерпеливих, вас убогих, і воздає злодіям за злое! Оживуть степи, озера і, не верстовії, а вольнії широкі скрізь шляхи простягнуться; і не найдуть шляхів тих владики, а раби тими шляхами без гвалту і крику посходяться до купи раді та веселі і пустиню опанують веселії села”.

“Ідіть-же - паки і паки кажу вам - ідіть благовістити нове царство правди. Ідіть по городах і селах, минайте злих і заходьте до добрих, ховайтеся від царів і панів, слуг їх, і кажіть робочему люду: труженниче, поклади ти надію на правду; се царство твоє приходить. Женіть страх лукавий і подлий од серця вашого і не бійтеся вмерти за правду, за рівність, за волю,

за братерство! Істинно кажу вам: краще вмерти за правду, ніж з кривою за плечима предстать пред царство правди. Істинно кажу вам: краще по каплі устї кров по лицарськи вицїдити, аніж гнути шию під ярмом поганим”.

Як бачимо, се була дуже інтересна проба сполучення традиційних українських народницьких літературних засобів з новими соціал-революційними ідеями і гаслами. Безсумнівно, таких творів пішло в тих часах в оборот далеко більше ніж ми тепер знаємо: бо знаємо виключно те тільки, що встигли надрукувати за кордоном в 1875 році, поки віденська прокуратура не сконфіскувала власне сього “Правдивого Слова” та видала процес його видавцям. Отже знаємо, що перероблено було на українські обставини “Хитру Механіку” Кравчинського (популяризацію Ласалевого викладу про фінансовий, податковий визиск працюючого народу), автором сеї перерібки називають Нечуя-Левицького; вона була видана потім в Відні під заголовком “Правда”. Невідомо, де і коли перекладено на українську мову иншу російську революційну брошуру “Казка про чотирьох братів”; заховався віденський коректурний відтиск сього перекладу, що мав вийти так само як і попередні під наглядом Терлецького, - але мабуть не був випущений в світ після конфіскації “Правдивого Слова”. Серію революційних брошур на українські теми написав Подолинський. Першою в сій серії що до змісту являється “Розмова про бідність”, - виклад причин бідності селянства. Робітники на сахарні скаржаться на бідність селян та визиск Євреями та Німцями, освічений робітник селянин, бувший учитель, популярно вияснює поняття додаткової вартости; прихід Поляка-прикажчика перериває розмову, і учитель другим разом обіцяє розтолкувати, як завести кращі порядки, відібравши від панів землю і віддавши їх селянським громадам, а заводи - громадам робітникам. Розмову другу - про хліборобство - маємо в пізнішій перерібці Драгоманова, що стер з неї бунтарські прикмети. Натомість в непорушнім викладі вийшла утопія “Парова Машина”: сон робітника, покаліченого молотилкою на панській роботі, котрому його брат оповідає, що стало потім, і як прийшло до нового соціалістичного ладу на Україні. Я наведу звідси оповідання про те, як сталась на Україні соціальна революція:

“Треба було людям зговоритись, щоб піднятись усім разом. Треба було комусь показати початок, як добувати волі. Цей початок вийшов зтуда, зкуда і перше в старовину виходив вільний рух українського народу: з Подніпровья. Подніпровці не забули ще житя славних Запорожців, не забули вони і неменше славних та нещасних гайдамаків, згадали вони за старого батька Максима Залізняка.

“І знов проявились на Україні гайдамаки. Тільки це вже були не ті гайдамаки, що перше. Ніхто не міг казати на цих нових гайдамаків, що вони злодії та розбійники. Тепер у гайдамаки люде ішли цілими селами. Вони не ховались, а виходили на вигін, на громадський схід і казали:

“Годі нам терпіти цю неправду. Не треба нам панів та жидів та чиновників. Земля уся наша, громадська, бо наша громада на неї працює і

обливає її своїм потом. Не треба нам начальства, бо воно раз у раз держить руку панам та жидам, та забирає нас та гонить до Сібіру.

“Так само як селяне, почали робити і робітники на заводах. Вони зібрались коло фабрик і сказали: “Фабрики наші, бо ми на їх жили своєю кров'ю і своє здоров'я. Відберем-же їх в жидів та в німців та будемо управлятись самі через наших виборних людей”.

“Так сказали наші люде, так сказали українські селяне, як дійшли вони свого розуму. Та сказати ще не єсть робити. Начальство мало військо і багато потекло нашої крові - аж вода в річках почервоніла - поки сталося по нашому. Ну та за це байдуже. Громада - великий чоловік і повсігда має за собою силу. А на цей раз громада була велика - увесь український нарід піднявся як один чоловік”.

“Зразу москалі побивали багато людей; ми мусили ховатись по лісах та по очеретах, а хати наші і хліб свій палили самі, щоб москалі не мали ніякої поживи. Тільки швидко москалі урозуміли, що нічого не подіють з усім народом. Бо битись з народом, з усіма простими людьми теж саме, як кажуть у казці, битись з тим чародійним змієм, у котрого замість одної відрубаної голови зараз виростають дві другі”.

“Та зрешту москалі порозуміли, що вони самі з народу, що вони самі прості люди, а не пани які, і що недобре їм іти проти своїх рідних батьків та братів. І почалось тут невидане діло. Москалі цілими громадами почали тікати з війська. Тікаючи вони ховались в наших людей і вже устоювали за нас. Під кінець діла москалі де в котрих містах зовсім не схотіли бити людей, та перевязали своїх офіцерів та иньших начальників, а сами поросходились по своїх селах. Тоді вже стала інша річ. Нарід почув свою силу. По селах вже мало було війська, пани, жида та чиновники усі поутікали в міста. Тоді люди повиходили з лісів та очеретів, зібралися у великі громади, построїлися як москалі у полки і назвали ті полки козацькими, як було у старовину. Так-то знов появились на Україні вільні козаки. Був тут полк Черкаський і Чигиринський і Миргородський і інші. Поки міста ще були в руках ворогів, то люди не росходились і не спочивали. Одно по одному усі міста перейшли до нас. Декотрі ми мусіли брати силою, косами та піками проти пушок та рушниць і багато там полягло нашого брата, поки справились. За те більша часть міст здалася нам по добрій волі, бо міщане і робітники усюди стояли за нас. Хто нам протививсь, з тим ми бились, хто давався сам у наші руки, того ми милували, хоч-би він був і найлютіший наш ворог. Тільки панів та жидів та чиновників ми не змогли терпіти поміж собою, бо від них іде усе лихо. Багато їх ми постріляли у війні. Тільки не за тим ми бунтувались, щоб розбійничати, а за тим, щоб добувати нашу волю та нашу правду. Тож і зробили ми так: дали їм часу оден тиждень, щоб вони всі виїхали з України, щоб не зосталось у нас ані пана, ані жида, ані чиновника. У той час залізниця була вже в наших руках, бо механіки і иньші робітники на залізницях швидко до нас пристали. Та що-ж ти думаєш, Андрію, сказав Остап і засміявся, мусіли ми цілий тиждень що-години пускати поїзди, поки

вивезли усіх жидів та панів! такого наплодилось сеї дрянї на нашій Україні. Найбільш ми вивезли їх до Німеччини, бо в Росії кацапи забунтували швидко після нашого і прохали, щоб ми не везли до їх своїх панів, бо в їх єсть і своїх доволі. Чув я, що в Німеччині нашим панам та жидам було дуже недобре, що мусіли вони потім заробляти хліб свій і добре спізнали на своїй шкірі, як під ними жилося українському народови”.

Новий соціалістичний лад малюється такими фарбами:

“Як-же ви розділяєте урожай з громадської землі, спитав Андрій, і що сталось з тими шматочками ґрунту, що вже мали наші батьки?”

“Як хто хотів задержати свою, то і задержав її, відказав Остап, тільки найбільш хазяїнів віддали свій ґрунт до громади, кажучи, що там він дає більше користи. А розділяєм ми урожай громадський як ось бачиш: Хоч ми живемо багато ліпше як перше, то все-ж ми не забуваєм, що ми прості люде і що дурна панська роскіш нам непотрібна. Землі ми маємо тепер доволі та і земля на Україні гарна і при добрім хазяйстві, як у нас тепер, дає дуже багаті урожаї. Дивись, Андрію, у нас на громадським току мабуть у десять разів більше стирт хліба ніж бувало колись у пана. З цим хлібом ми робимо так: одну частину розбирають хазяїни на стільки, скільки кожному треба. Котрий має більшу сім”ю, бере більш, котрий має меньшу, бере меньше, та усякий бере стільки, щоб йому стало хліба до другого року. Другу часть урожая ми осипаєм у громадський амбар (шпіхлір) на посів, та на случай неурожая. Увесь-же останній хліб ми відсилаєм за границю або веземо до міста і вимінюєм у містових громад на все те, що нам потрібно, чи на одежу, чи на чоботи, чи на що інше. Або знов міняємо на ліс та на камінь і на залізо, для будування, коли громада не має свого ліса, як то жаль сказати, найбільш буває на Україні і досі, хоч ми багато лісів насадили на тих містах, де пани та жида вирубували старі ліси для цукерень”.

“От добре нагадав мені за цукерні, сказав Андрій, як-же ви зробили з ними, кому тепер вони належать, коли нема ні панів, ні жидів?”

“З цукернями та иньшими заводами зробили так само, як і з ґрунтом. Вони тепер громадські, то єсть належать до громад (артелей) тих робітників, що на них працюють. Робітники вибирають таки з своїх, котрий розумніший або більше вчився, за директора і слухають его докі сами хотять. Як він їм не сподобається, то вибирають иншого. Увесь сахар (цукор) або другий товар, що виробляють на фабриці, належить до громади робітників і вона робить з тим товаром так як ми з хлібом - вимінює на усе що потрібно людам і розділяє між ними”.

“Як-же то робиться, що ніхто з тих виборних та з тих директорів не краде? спитався знов Андрій, це мені в дивовижу”.

“А на що йому красти, засміявся Остап: хіба він з”їсть сто мішків пшениці або сто голов сахару (цукру). Ніхто йому нічого не дасть за них, бо усі люде мають своє по своїх громадах, а якби він случаєм і продав їх куди за границю, то що-ж почне робити з тими грішми? Землі він не купить, бо земля громадська і не продається, фабрики не збудує, бо не найде ні одного

чоловіка, щоб пішов робити до чужого за гроші, бо кожний тепер робить тільки на себе у своїй громаді. Оттак то люде стали чесні, бо вже не мають ніякої користи бути злодіями, додав Остап і знов засміявся”.

Пригода з молотилкою, що зав’язує фабулу сеї сказки, датована серпнем 1874 року, і се мабуть той час, коли Подолинський складав свою соціалістичну фантазію. Час дуже пам’ятний! Пишно проходив київський археологічний з’їзд, що так похвально записався в історії української науки - виявивши її поважні досягнення, і zarazом розбудивши злобу україноненависників, які не могли переболіти сих досягнень. А поруч нього розвивалася велика облава на ту соціалістичну молодіж, що вирушила на революційну роботу весною того року. Ісход її не міг укритись від поліції і жандармерії, і вона розпочала літом масові арешти пропагандистів, починаючи ними в’язниці. З’їзд місцевих і закордонних учених у Києві і збори української інтелігенції з сеї нагоди - проходили таким чином в обставинах виїмкових і для наукових настроїв мало сприятливих. З одного боку - пильний нагляд офіційальних соглядатаїв і всяких добровільних доносителів, які старались виявити і довести тісний контакт між науковою українською роботою і соціалістичною агітацією, закрашеною в українські кольори: мовляв, “Українці в одній кешені носять писання батька Тараса, а в другій Маркса”, як характеризував се пок. П.Гн.Житецький - оден з дуже незадоволених сею репутацією”. З другої сторони - не дуже прихильний настрій радикального громадянства до суто академічних занять українських народолубців під таку гостру хвилю, - те що Драгоманов характеризує як докір в лицемірстві^o. Все се змушувало таких громадсько чутливих людей як він напружено думати над синтезом настирних політично-революційних вимог моменту з зтяжними завданнями національного культурного українського будівництва.

На жаль, досі не віднайдено листів Терлецького, в котрих він ділився вражіннями з своєї подорожи на Україну з нагоди археологічного з’їздуⁿ. Він належав до тих, що вміли об’єднувати наукові інтереси з громадськими, соціалістично-революційними. Брав справді участь у археологічному з’їзді (його фотографія видніється на групі учасників)^p, але з’їзд zarazом служив йому ширмою для того, щоб зав’язати широкі знайомості, вийти в гуцу українського життя, пізнати його й дати знати себе. Подолинський демонстрував Терлецького українському громадянству як ілюстрацію своєї

ⁿ Його промова в львівських Записках т.116 с.181.

^o Див. вище с.6 і нижче с.23.

ⁿ В сій хвилі, коли я читаю коректу сеї статті, я вже маю відомість, що “ентузіастичний” лист Терлецького до Бучинського з 17.XI, цитований Павликом в передмові до листування Драгоманова з Бучинським (с.XII), нарешті вдалось відшукати, і він буде присланий для надрукування в “Україні”.

^p Ся фотографія передрукована в Київській Старині 1899 р. кн.VIII, Терлецький на долині під ч.74.

тези - що в галицькій суспільстві наростають суголосні елементи, з котрими можна і треба робити чергову роботу -вносити українську поправку до соціалістичного руху, розпочатого російськими соціал-революціонерами. Демонстрація вдалася, Терлецький зробив прегарне вражіння; при такім оказі, яким був він, оповідання Подолинського про віденську "Січ" як базу для закордонного українського видавництва, розуміється - соціал-революційного, переконували громадян дуже сильно. Справа була принципіально рішена тоді, при Терлецькому, в вересні-жовтні 1874 р., як я уявляю. Кияни і одесити - "котрі тоді були київськими союзниками", нагадує Драгоманов, дали згоду на організацію українського закордонного видавництва. Терлецький мав бути його фактичним провідником. Детальніше розроблення його програми, правдоподібно, вже тоді було доручене вибраному київською "Старою Громадою" комітетові, що збирався "в місцях не таких віддалених" і поліції мало приступних: "в Броварі київського товариства" у К.П.Михальчука -"славний комітет дванадцяти на Подолі", як його називає в пізніших листах Драгоманов. А тимчасом рішено було негайно приступити до видавання дрібної революційної літератури, отих "нелегальних метеликів"^c, як їх називали по аналогії старих "метеликів" 1860-х років, - себто революційних брошурок. Котрі готові були, збиралися, інші замовлялися на потім, і Терлецький з Подолинським та віденськими "молодими Галичанами" мали приступи зараз до їх видання.

"Ідеалізація цих (молодих) Галичан мала рішучий вплив на замір видавати "Громаду" і на мою "еміграцію", завважав Драгоманов в своїм пізнішим листі". За недостатчею докладніших відомостей приходиться упертися у всю фразу, котрою Драгоманов так виразно, хоч і побіжно, засвідчив звязок своєї пізнішої місії з планами заграничного видавництва, що за ними агітував Подолинський з Терлецьким в серпні-вересні 1874 р. На іншій місці я зачитував інший його вираз, з которого виходить, що в 1875 р., ще перед відставкою Драгоманова, коли й мови не було про його виїзд на еміграцію, "Стара Громада" вважала його голос таким рішаючим в справі закордонного видавництва, що не захотіла й говорити про се, коли Подолинський з Терлецьким приїхали в сій справі, в середині серпня 1875 р., а Драгоманова під той час ще не було в Києві^y. Вважаю потрібним ще раз підчеркнути сей, що в 1874-1875 рр. Драгоманова не відділювано від плану

---

^c Так називає їх ("іллегалні метелики") В.Чубинський (брат Павла) що в-осени 1876 р. приїздив до Львова для транспортування на Україну сих "метеликів" і нецензурного П т. празького "Кобзаря" (Листи до Павлика II с.100).

^r Лист Драгоманова до Франка 26 вересня 1884 (I, с.59).

^y "Ми прямо сказали О.Т[ерлецькому], що журнал не мислимий без Драгоманова, а коли Др-ова нема тепер, то нічого про те й балакати" - так поінформували Кияни Драгоманова по його повороті (Спомини с.454).

закордонної акції, планованої Подолинським - "Українського Впереди", аналогічного з російським українського соціал-революційного видавництва, - що Драгоманов уважався стовпом цього діла. Пам'ятати се потрібно для того, щоб внести деякі поправки в пізніше освітлення, яке саме Драгоманов давав історії закордонного видавництва і своєї місії.

В своїй пізнійшій полеміці з Старою Громадою, коли вона закидала йому, що він узяв у своїх закордонних виданнях занадто радикальний політичний курс і тим зробив їх безпотрібними, а навіть шкідливими для розвою українського життя в Росії, а Драгоманов доводив, що його курс ніскільки не був радикальнішим ніж дані йому інструкції, - Драгоманов дуже різко відмежовувався від «бунтарства» і від української революційної літератури 1874-6 рр., як чогось йому абсолютно протівного і неприємного. Але се був мабуть психологічний наслідок пізнішого розходження з революційними кругами і спеціально - з групою «Впереди», коли вона все сильніше забирала в бік тероризму, а Драгоманов після царевбийства 1881 р. різко повернув протів нього, і так вийшов різкий і прикий розрив між ними, включно до обвинувачення Драгоманова в співробітництві з російськими урядовими і жандармськими кругами. В 1873-5 роках "Драгоманов хоч ставився до народницького пропагандизму критично, одначе зовсім не займав непримиренної позиції супроти нього. Він напр. уважав допустимим помагати "впередчикам" перевозити свою літературу на Україну і ширити її тут, і сам робив їм такі прислуги; до руху в народ - ставився з повною симпатією^ф, тільки рекомендував не мандрувати з пропагандою, а осідати по селах, звязуватися з людьми і вростати в громаду (се питання взагалі широко дебатовалось особливо після провалів 1874 року). Що до українських "іллегалних метеликів", то можна вказати напр., що вірний ученик Драгоманова, Павлик, який старався у всім мати його погляди, уважав революційні українські брошури 1875-6 рр. корисними популяризаціями Маркса і Енгельса, вартими всякого поширення^х, і под. Я вважаю тому, що Драгоманов і сам в 1874-5 рр. вважався не протівником, а симпатиком цього діла.

Революційна боротьба з російським урядом, піднята молодіжжю, і пропаганда в народі, не вважаючи на провали і арешти, що тяглися всю осінь і зиму 1874-5 рр., тоді ще зовсім не вважалися програною справою: шукалося тільки нових, певніших методів, улiпшувану тактику. Революційний ентузіязм не падав ніскільки. Навпаки, повстання в Герцеговині, що прокинулося весною 1875 р., викликало повищені надії

---

^ф В згаданих вище споминах Котова-що бував у Драгоманова в 1874-5 роках, - зісталася про нього пам'ять як про великого прихильника сеї ідеї: "він тоді з особливим захопленням розвивав нам свої плани покинути професорську діяльність та не мудрствуючи лукаво рушитися в народ" (с.49-50). Се перебільшене, очевидно, але щось таке мусіло бути в тодішніх розмовах.

^х Листи Тянячкевича с.4.

серед російського і українського громадянства: по аналогії з Кримською війною сподівалися нового конфузу російського уряду в заграничній політиці і нового повороту від реакції в бік ліберального будівництва, уступок радикальній частині громадянства, і под.

В сих умовах Драгоманов вибрався літом в 1875 р. ще з одним молодим Киянином до Галичини, щоб поглибити свою дуже побіжну знайомість з сим краєм і людьми та перевірити оповідання Терлецького й ин. про радикальні настрої серед молодіжи, особливо провінціальної. Він списався з Подолинським і Терлецьким, що були тоді в Відні, щоб зробити разом екскурсію на Гуцульщину, і вони з'їхалися з Драгомановим у Львові, привізни тільки що видрукувану брошуру Подолинського "Парова Машина" - першу в серії виданих у Відні українських революційних брошур. Подолинський був сп'янілий сим початком; він з захопленням говорив про успіхи соціалізму між молодими Галичанами, про те що віденська "Січ" стала ціла соціалістичною, і він з Терлецьким рішили приступити до видання в Відні соціалістичної газети: їдуть разом на Україну, щоб зібрати гроші і забезпечити співробітництво. Приїхавши разом до Станиславова, щоб побачити віче, що скликало москвофільське товариство ім. Качковського, Драгоманов мав нагоду переконатися, наскільки тутешні січовики дійсно спочувають соціалістичному рухові: у Бучинського, до котрого він заїхав, була мов філія "Впереду", як каже Драгоманов; Леонид Заклинський, молодий історик, що прийшов до нього, був теж завзятим "впередчиком". Драгоманов почув себе немов на цюрихськiм зібранні. Коли він зняв мову про потребу для Галичини органу поступовішого від тодішньої "Правди", Заклинський став говорити, що треба видавати щось подібне до "Впереду". Так само Навроцький, котрого Драгоманову рекомендовано як найпоступовішу голову між народовцями, і Драгоманов побував у нього в Ряшеві, теж заявляв свою солідарність з Терлецьким і Подолинським в проекті соціалістичного органу, що про нього йому писав Терлецький¹¹.

Все се, безсумнівно, робило сильне вражіння на Драгоманова. З другого боку він в повній мірі числився з ухилом в сей бік молодіжи Великої України - навіть тої, що була перейнята українофільськими традиціями, і бачила в революційнім народництві тільки дальшу стадію народолобства 1860-х рр.

"Між ними - завважає він у своїх "Споминах" - "не тільки нема прінципіальної незгоди, але російські бунтарі-народники тільки перекладали на прозу і консеквентно приклали на практиці те, що українофіли, виховані на "Гайдамаках" і подібних творах Шевченка, розказували в віршах та піснях. І тим і другим однаково недоставало європейської політичної школи, знання того, як в наші часи мусить поступати освічене народолобство. Через те між російські бунтарі-народники так багато кинулось власне української молодіжи навіть такої, в котрій народолобство

¹¹ Австро-руські спомини, с.358 і 441.

було перше збуджено власне українофілами, як напр. в молодіжні черниговській. Цій молодіжні практичний консерватизм старих українофілів (котрі на той гарячий час були зовсім без усякої політичної програми) показавсь нічим, як, тільки гіпокритством і полохливістю, а заходи коло національності, котрих українофіли не могли оправдати широкою культурною і політичною доктриною, показувались цій молодіжні формалістикою, не потрібною для “народу”, цього кумиру українофілів “хлопоманів” 60-х р., як і руських соціалістів “народників” 70-х років, і молодіж українська кидалась до російського руху, котрий обіцяв скоро царство “народу”, та ще одягав свої обіцянки у принадні фрази космополітичного соціалізму. (говорю: фрази, - бо фактичного знаомства з соціальним рухом у Європі, а надто з його звязком з політичними обставинами кожної європейської сторони не було й у руських соц.народовців”).

Супроти того тодішня тактика Драгоманова уявляється мені так: Він не вважав потрібним виступати против революційно-народницьких течій різко, а за краще мав, зістаючися з ними в контактї, впливати і вносити поправки - в напрямі більшої уваги для культурних вартостей - загально-європейських і українських зокрема, та серйознішого відношення до політичних (конституційних) проблем. Се було щось аналогічне з тодішньою позицією Лаврова - тільки що Драгоманов твердіш відстоював і послідовніш провадив свою лінію. Але не бувши взагалі людиною здібною підроблюватись під популярні настрої против свого, переконання, я певен - він в тім часі знаходив певні позитивні сторони в сій соціально-революційній течії та сподівався від неї в останнім рахунку наслідків корисних.

От у таких обставинах зложилася місія Драгоманова - коли він повернувши до Києва з Галичини, на початку осіннього семестру 1875 р., застав тут чутку, що у попечителя лежить уже наказ про його відставлення від університету - тільки його оголосять по тім як переїде через Київ цар. Справа видавання за кордоном українського соціалістичного часопису була вже порішена; на сю мету мав бути обернений фонд, жертвований Я.М.Шульгіним, що одержавши значний спадок, відділив частину його на громадські потреби, і сам виїхав за кордон, щоб узяти участь в проєктованім виданні. Гурток, що працював в “Київським Телеграфі” (Драгоманов, Зібер, Вовк, Подолинський) і перед вакаціями того року зістався без діла, тому що хазяйка газети відібрала її від Громади; мав підтримувати закордонне видавництво літературною роботою, очевидно - теж за деякою матеріальною компенсацією від Громади; Терлецького намічено технічним керовником - тільки в неприсутності Драгоманова, Кияни не вважали можливим входити в деталі. За найвідповідніше вважали видавати свій часопис там-же, де виходив “Вперед”: він з весною 1874 р. перенісся до Лондону, отже видавати його там-же. Очевидно, й характер українського видання мав бути аналогічний: так можна міркувати, за недостачею докладних відомостей про се, з ріжних згадок і натяків, розкиданих в сучаснім листуванні і пізніших споминах.

Коли Драгоманова відставлено від університету, з початку він і "Громада" сподівалися, що йому можна буде далі вести свої наукові заняття в Києві, як приватному ученому, і, "Громада" запропонувала, була йому, щоб він не брав ніякої посади, яка могла-б його відтягнути від сих занять, ані не виїздив з Києва, а "Громада" йому гарантує те саме утримання, яке він одержував в університеті як штатний доцент. Потім виявилось, що за відставленням від університету може наступити адміністративне заслаңня: заборона жити на Україні і в столицях (право та таке розпорядження було авансом дане київському генерал-губернаторові, але що він з нього не скористав, то пізніш, уже по виїзді Драгоманова за кордон був виданий царський наказ про заборону йому жити на Україні і в столицях). Супроти того Драгоманов рішив виїхати за кордон, поки можна, і Громада постановила виплачувати йому що-року на прожиток 1600 карб. (по тодішньому, дуже доброму курсу рубля се мало давати коло 450 фр. на місяць). За те доручала йому редакторство закордонного видання, зіставивши Терлецького в ролі його товариша і помічника, теж з певною платою від Громади⁴. Драгоманов, як каже в пізнішій листі до Киян, дуже тому планові противився, навчений гірким досвідом неакуратности громадської роботи в "Київ. Телеграфі", коли він був фактичним органом Громади, і згодився тільки "in extremis" поставивши умовою, щоб визначні наукові київські сили забезпечили видавництво своїми працями, далі - вимовивши собі право поспробувати повести видання в Відні, а не в Лондоні або Женеві, як хотіла більшість Комітету. Застеріг також собі свобідну руку супротив лівого, революційного напрямку, ухваленого "Комітетом дванадцяти" (його більшістю, очевидно - під натиском Подолинського і Терлецького): вимовив собі право трактувати деякі політичні питання з становища ліберального конституціоналізму. Так можна міркувати з усеї суми фактів і звісток. Драгоманов-же в своїй пізнішій полеміці з Киянами не зовсім вірно представляє справу так, що весь - радикалізм був тоді по стороні якраз київської та одеської громади, тимчасом як він, Драгоманов, обстоював якраз найбільш поміркований, ліберальний напрям видавництва:

"Все що ви пишете тепер про "Громаду", єсть ніщо инше, як поступовання по цьому пункту (перекладання своєї вини на другу сторону), доведене навіть до фантазії, писав він в р. 1887 - "я винен, шчо Г-да виходила томами, винен, шчо "не порадившись з вами", перейшов з Відня в Женеву й т.п. Та ж форма Громади була придумана в славному комітеті 12 на Подолі; томи були придумані власне для того, шчо перше оснівно вияснити прінципи науковими статтями, котрі й взялись написати добродії Z.Y.Z. і т.д. (хочете, шчо я назвав імена і заголовки? . Післьа томів були положені листки - я й видав один в 1878 р. в самий горьачий час, а все таки не получив

⁴ III лист до Киян, листи до Франка II с.5, 40-1.

і дльа листка ні стрічки од членів комітету ініціативи). Коло томів брошури для інтелігенції й народу. Один з ініціаторів придумав і формулу дльа всіх цих публікацій: “Громада будет издание раздвижное”. Як тільки я переступив гряницью, “раздвижныя” публікації печатались (я навіть прибавлю, шчо вони то, напр. брошури “Як наша земля”, “Турки внутр. і вн.” і т.д. мали найбільше ходу в публиці із всіх наших публікацій). Задержалась тільки публікація томів (Громади), бо мене цілий рік водили обіцянками прислати праці, а потім я змусив сам писати їх 1/2, а в другій помагали складувати зовсім сирий матеріал. І дльа того і дльа другого я мусив учитись, бо пам’ятаєте, я по вговору мав писати статті по европ. релігійним питањам, а всю українологу обіцяли писати спеціалісти, в котрих я тільки шчо хотів вчитись як школяр, перед тим, як мене вислано видавати Гр-ду.

“Також само в Києві було предвиджено, шчо Гр-да буде виходити в Женеві (або Лондоні), коли австрійська цензура буде дльа неї тьяжка. Були такі, шчо хотіли зразу поставити Гр-ду в Женеві або Лондоні, і таких було трохи не більшість, так шчо я сам на силу одстояв Австрію, хоч на перші пори (я був мабуть найменший радікал з усіх 12; вже про Одесців і не кажу, - там мені насилу вдалось одстояти ліберальний, а не бунтарський характер Гр-ди). Коли цензура причипилась до Терлецького (№№8 з поводу брошури^ш, присланої помимо мене з Києва й Одеси - брошури з бунтарською думкою, виложеної словами Шевченка, - проти котрої я остерігав Терлецького) й коли Т-ий і К^о мені ясно сказали, шчо тепер треба їхати в Женеву, то я зараз об тім звістив товаришів і за повною їх згодою (покликуюсь на тих 5-6 чоловіків, котрі в 1876 р. були в Відні) переїхав у Женеву. Проти слів, шчо в Женеві Гр-да загубилась між іншими російськими виданьами соціально-революційними, я просто вважаю недостойним споритись, бо скорше можна сказати, шчо Ваша компанія в 1876-77 р. загубилась серед київських рос. бунтарських кружків (звісно, ораторів їх), ніж Гр-да стратила шчо небудь з своєї оригінальності і самостоячести перед якими б то не було побічними кружками, виданьами і т.й. Простіть мене, а я скажу, шчо написати таке, як все рівно й те, шчо я не порадившись з Вами, переніс Громаду в Женеву, можна тільки зовсім не знаючи діла, або тільки тим, шчо “бумага все терпить”^ш.

В ранішій листі до Окуневського Драгоманов згадує, як то він в 1875 р. “перед одеською громадою мусів три дні й три ночі не вмовкати, щоб вдержати мій консервативний програм проти революціонізму Смоленського^о. В пам’яті С.М.Єгунової-Щербини, що була тоді ще зовсім

^ш Волховського “Правдивого Слова”.

^ш Листи до Франка II с.5-7.

^о Переписка з Окуневським с.9, тут імення позначені тільки, їх відреставрував мені д-р Т. Окуневський, котрому за се висловлю щирю подяку.

молодою дівчиною, затрималось велике зібрання, що відбулось тоді у М.П.Боровського, секретаря сільсько-господарського товариства, де були й такі "примикающие", як Желябов, Гернет та ин. Покійний акад. Овсяннико-Куликовський, що тоді як одеський студент теж належав до громади, переказує тодішні розмови Драгоманова з молодіжжю:

"Він показав себе людиною з твердими вимогами, але вимоги його були більш ніж помірковані - вони були мінімальні. Ні про які жертви, ні про довг перед народом, ні якісь подвиги не було й мови. А було ось що: треба вложити свою лепту в справу розвитку української свідомості, котре належить очистити від консервативних і романтичних елементів; належить ув'язати український рух з загальним поступовим, ліберальним і радикальним інтелектуальним рухом в Росії; іти в руч з ліберальними демократами, як Стасюлевич, Арсеньев, Пипін, з радикалами (соціялістами), як Михайловський й ин., а головнo - як-найбільше працювати над утворенням української освітньої та визвольної літератури. "Пишіть статті, брошури, книги", - говорив нам Драгоманов, - "щоб написати добру статтю до того чи іншого питання ("напр. літературного, економічного, політичного), зовсім не треба бути письменником з покликання: досить для того бути освіченою людиною, з розумом у голові".

"І я пам'ятаю, як на зібранню у Смоленського поставив питання руба: хто про що і за який час пише? Майже всі відгукнулися жваво, і розібрали теми: хто з літератури, хто з економічних питань, і т.д.; я сказав, що напишу про руські релігійні секти. Нарешті Л.А.Смоленський звернувся до своєї дружини: А ти, Леночко, візьмешся написати про що-небудь? Олена Самійлівна - людина великого розуму, особливо критичного і скептичного, відповіла так: "Писати я не берусь нічого, але я візьму на себе інше завдання, дуже легке: я обіцяю прочитати все, що ви напишете, - певна, що се забере дуже мало часу". Сі саркастичні слова дуже сподобалися Драгоманову. Він розсміявся своїм веселим сміхом, і два роки пізніш, в Женеві, гумористично згадував сей епізод, - бо як можна було сподіваті ся, нічого ми не написали, і Олені Самійлівні так і не довелося читати наших творів українською мовою".

Коли випростувати деякий ухил пок.автора в бік петербурзького лібералізму (Стасюлевича, Арсеньева і К^о, котрому він воздав тут сугубу честь устами Драгоманова, - то його оповідання дає дещо реальне з тодішніх розмов в звязку з закордонною місією Драгоманова. Драгоманов, дійсно, як сам ото нагадував, міг радити не легковажити роботи петербурзьких лібералів-конституціоналістів, при всім респекті для радикалів-соціялістів - і тим самим застерігав собі право вести таку лінію в своїм закордоннім виданні. Міг настоювати на необхідности наукової і популярно-наукової роботи, і так само як Киянам - ставити як неодмінну умову, щоб одеські громадяни на певний час постачали йому ріжний літературний матеріал

¹ Воспоминания, 1923. ст.136.

для видання. (Скептицизм Олени Самійлівни Смоленської він міг і сам в великій мірі поділяти; так само скептично він, як сам каже, ставився до обіцянок Киян; але сміх його, що так весело лунав в ушах молодого Овсянико-Куликовського, не був дуже веселий: “сміхом гірким посміявся” він тоді).

Але при всім тим як київською та одеською громадою, так і самим Драгомановим в сих дискусіях мусіло прийматися як основа, що проєктоване закордонне видавництво матиме передусім соціал-революційний характер і працюватиме в контакті з російськими закордонними революційними кругами. Така була, як ми вище бачили, історія самого сього плану, і він в принципі не міг змінити свого соціал-революційного характеру через те, що переходив на Драгоманова. Приймаючи на себе видавництво, він приймав і такий принципіальний характер його; поправки, що їх вносив Драгоманов, не змінювали сих основних принципіальних ліній, і він сам, роблячи ті поправки, очевидно, не протиставляв себе соціал-революційним поглядам учасників сих київських та одеських нарад, тільки в інтересах задуманої справи застерігав собі право певної свободи руху. Не протестував проти Лондону і Женеви, як міста видання - в інтересах тіснішого контакту з російськими революційними виданнями, але вимагав собі право наперед поспробувати видання в Австрії, і виїхавши за кордон, першим ділом зав'язав зносини з видавництвом “Впереду” в різних технічних справах. Зістався при тих ближчих співробітниках, як Терлецький, Подолинський, Вовк і інші, які уявляли собі видавництво тільки як соціал-революційне. Зістався і після сих останніх передвиїзних дискусій людиною своєю для київських і одеських соціал-революціонерів, - так що Желябов, як відомо, “з доручення товаришів” (з виконавчого комітету “Народньої Волі” звертався до Драгоманова в 1880 р. з прошенням, щоб він узяв на себе оборону політики викон.комітету Нар. Волі і береження його архіву!

Значить, Драгоманов в своїх пізніших згадках нарушав фактичну перспективу, протиставляючи себе так різко “бунтарям” 1875-6 року.

І ще другу мусимо зробити поправку до пізніших пригадок Драгоманова - се що між київською громадою і тоді, поруч прихильників соціал-революційного курсу не бракувало також людей, котрі зовсім не вимагали такого курсу, а навпаки стояли за напрям ще більш поміркований, ніж який намічав Драгоманов. Може в “комітеті дванадцяти” ці поміркованці були меншістю; може і в комітеті і поза комітетом вони не мали охоти тоді споритися з прихильниками соціал-революційного курсу, або з тою програмою, котру начеркнув Драгоманов. Але такі люди, як Антонович, Житецький, Михальчук, правдоподібно, не ховалися з своїми гадками про потребу поміркованішого курсу - хоча, повторюю, може в тім часі не вважали вказаним іти на бій з лівішими товаришами. Цілком можливе, що в “комітеті дванадцяти” чи в одеській нараді про закордонне видання Драгоманову приходилось полемізувати головню з соціал-революціонерами, а помірковані

помовкували. Але фактично і тоді в момент виїзду позиція Драгоманова була посередня між соціал-революціонерами і націонал-культурниками і він в пізнішій своїй обрешунок з Киянами неоправдано закидав якраз сим культурникам, які зісталися на своїх старих позиціях, що вони в 1875/6 р. були соціал-революціонерами і підвели його, випхавши на сю дорогу. Справляли його на сю путь інші, але тільки очевидно - не Антонович та Житецький!

Фактично се на еміграції Драгоманову прийшлося витримувати боротьбу з соціал-революційними товаришами по виданню - як Подолинський. Вовк, Терлецький, Василевський, Шульгин. Подробиць маємо мало, але в головних рисах ситуація ясна. До царевбийства 1881 р. Драгоманов ішов з революцією, з анархістичним ухилом, і вважався в кругах женевських соціал-революціонерів анархістів своєю людиною, хоча й дуже поміркованою в поглядах. Коли він ставив своє ім'я під програмами "Громади" 1878 і 1880 р., в котрих конституційний лібералізм грав дуже невидну роллю, - він очевидно не поступав против свого сумління. А коли після царевбийства рішуче пішов в бік ліберально-конституційний против революціонерів, що ухилилися вже в ті часи в бік терору, - се не зісталось без впливу на розклад і зник нашої закордонної соціалістичної групи. Драгоманов зістався сам.

На Україні-ж, в Києві й Одесі за сей час лівий елемент ослаб, - передусім тому, що представників сього напрямку багато не стало: одні пішли за кордон - як тільки що вичислені, інші опинилися на засланнях, в в'язницях, на шибеницях. Націонал-культурники вийшли з під їх натиску, і тим треба пояснити, що вже в 1880 р. київська громада в делікатній, але рішучій і недвозначній формі дає директиви Драгоманову в помірковано ліберальнім напрямі "(критика нынешнего политического строя в русском государстве и разъяснение принципов украинства", "освобождение малорусских школ от обрусителей и обрусение вообще"). А П.Гн. Житецькому Драгоманов закидав, що він тоді-ж (1880 р.) подавав Лоріс-Мелікову записку, вихваляючи консервативний, антисоціалістичний характер українського руху - котрому, мовляв, тільки шкодять женевські самозванці^б. Дальше - з 1881 р. на Україні пішло ще більше поправління громадянства, під натиском білого терору після царевбийства, і на сім ґрунті виникло повне розходження з Драгомановим, хоч він тоді став на платформі ліберально-конституційній і всі надії покладав на ліберальних земців. За сим процесом поправління і зникну революційних і радикальних елементів він мабуть недосить слідкував, мало був інформований, а може ігнорував його до певної міри, аж поки він не став перед ним у весь зріст в листах Киян 1886-7 рр., і прийшло між Драгомановим і Старогромадянами до повного розриву, болючого,

---

^б Листи до Окуневського с. 10 (в друкованім його ім'я означене №, в оригіналі стоїть повне).

тяжкого, але незмірне важного, і в своїх наслідках, як кожда диференція - в останім рахунку корисного для усвідомлення завдань українського визволення, соціального і національного.

Місія Драгоманова - була її многоважним початком.

Мих. Грушевський.

М. Грушевський. Місія Драгоманова. - Україна, - 1926. - Кн. 2-3. С. 3-28.

№ 310

1926 р., не пізніше березня. –

Спогади Олени Пчілки про М. Драгоманова.

СПОГАДИ ПРО МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Переднє слово

Є на Україні, серед милої Полтавщини, багатої на гарні куточки, чудовий краєвид! Се той, що в'являється перед очима, коли дивитись на нього з високого узгір'я стародавнього, гетьманського міста Гадяча. Станете на краю "Драгоманівської гори" і перед вами відразу розстелеться велика долина Псла. Та яка-ж широка й розмаїта! Псьол звивається по ній химерними бігуном, леліючи плетеницею рукавів-перетоків; а тут ще й сестриця Грунь вибігає з очеретів і перед самим Гадячем впадає Пслові в обійма, доповняючи його води чистою, блакитною течією та обгортаючи разом з ними той милий острівець, що лежить мов у віночку з кучерявих верб: кучері їм звили ті щедрі води. Поза островом геть далеко стеляться долиною луки, яріють зеленощами свіжих трав, перелісків та поодиноких розкішних дерев, що розбіглися по тих просторах. Перед тією панорамою мов збігла з гадяцького узгір'я й стала на останньому горбочку, над самими водами й луками, маленька церковця, присвячена архангелові Михайлові, патроніві города; поблискує золотим хрестом, окрита високими гіллястими деревами. Дійсно, тільки-б на ангельських крилах витати над тим краєвидом! Гарний він літньою порою, як пишає зеленощами, радісним життям, красен і зимовою добою, як долина здається ще просторнішою - укрита широким, білим сніговим подолом, що сяє блисками і по сивій мережці вод, скованих кригою, і на білих роздолах, і по срібних кучерях дерев, опущених инеєм; красен той вільний краєвид і напровесні, як уся велика біла пелена повернеться в широку, вільну повінь, розіллється геть-геть долиною, а небо весняне відбивається в ній сяйвом, блакиттю!

Ліворуч від Драгоманівської гори білють хатки, розбіглися по підгір'ю, разом з садочками, вільно, де сами хотіли, спускаючись до гадяцького Подолу. Ще далі, за Груню, простяглося друге велике узгір'я, обгортаючи понад Пслем широку долину: внизу підгір'я - видніють села, понад ними красують різними барвами картаті ниви, веселі гаї, а ще вище, на самім обриві, стоять високі, думливі могили, насипані у прадавні часи невідомим племенем.

Увесь краєвид замикається проти Драгоманівської гори темною, довгою смугою поважного бору.

Такий краєвид побачите з “Драгоманівської гори”, з того крутого виступу гадяцького узгір’я, що найближче підступився до Псла, щоб найліпше бачити красу його долини. На верху того виступу стоїть старосвітське дворище, з забудуванням під солом’яними стріхами. У більшому будинку, що стоїть повернений причілком до тихої, невеличкої вулички, омаяний давніми шовковицями та акаціями - народився Михайло Драгоманов; тут, у сьому дворищі на високій горі, виростав він, проводив свої дитячі літа.

У 1918-му році три українських видавництва (Полтавське, Харківське й Винницьке) вдавалися до мене з запросинами написати спомини про Михайла Драгоманова: бажали їх видати в світ. Але доля судила, що всі ті видавництва, так само як і інші подібні на Україні, незабаром припинились.

Тепер існує часопис “Україна”. Се видавництво, з нагоди 25-тилітніх роковин смерті Михайла Драгоманова, теж вдалося до мене з запросинами подати мої спомини про нього.

Хочу вволити шановної Редакції “України”. Годиться мені вчинити се - уже з самої вдячності до величної пам’яті мого дорогого брата; він так багато зробив і для мене особисто: коли-б не він, все життя моє минуло-б зовсім по іншому, зійшло-б на інший шлях. Зрозуміло, що видавництва, бажаючи подати по можливості повніші біографічні відомості про Михайла Драгоманова, вдаються й до мене, по мої спомини: я зістаюся єдиною на світі з Драгоманівської сем’ї, з того старішого покоління, що до нього належав брат Михайло; лише невелике число років одрізняє час його народження від мого: Михайло вродивсь у 1841-му році, а я в 1849-му. Однакова доба, одна сем’я, багато всяких інших обставин і зв’язків еднають моє життя з Михайловим.

Можливо, що мої спогади виправлять деякі хибні відомості, подані в біографіях М. Д-ва, писаних людьми чужими, значно молодшими, людьми іншого життєвого поля, не досить обізнаними з життєвими обставинами того чи іншого давнішого часу.

Можливо й інше: що хтось, читаючи мої спомини, знайде “зайві речі”, зайві “дріб”язки”. Нехай не здивує! Я тієї думки, що инколи одно чиєсь речення, або якась подробиця не менш ясує певну постать, чи подію, ніж інша довша розповідь, або докладне свідоцтво.

Дбатиму про те, щоб по можливості менш говорити про себе. Хоч нагадую знов, що обставини й події мого життя дуже щільно злучені з особою брата Михайла, отже не завжди можу додержатися свого бажання, бо іноді, минувшє щось моє особисте, - уцербила-б образ, або вчинок, чи думку, належні братові Михайлові.

Лишаю цю річ на волю шановної Редакції “України”. Як вона зважить, так і буде!

Отже беруся за перо, хоч і не легко мені ворушити спогади минулого, - чи ясного, та вже не вертанного, чи смутного, та - живучого!..

Не легко торкати дорогі тіні, що смерть розлучила з ними навіки-вічні!..

Рід

Перш ніж говорити про мого брата Михайла, скажу дещо про наш рід.

В нашій Драгоманівській сем'ї збереглась пам'ять про те, що наш пращур був заволока з Греччини, по національному походженню таки грек; служив він-драгоманом при гетьманському уряді, за гетьмана Богдана Хмельницького, в Чигирині. Як звісно, слово "драгоман" і в нашій мові здавен мало значіння назви загальної, а не імени власного, - отже й І.Котляревський вживає його так у своїй Енеїді: "а также пхнув він драгомана і до латинського султана"; словцо це по своєму первісному змісту означає - перекладач; можливо, що означало воно взагалі назву якогось урядовця при чужоземній державі, а як і український державний уряд мав різні взаємини з урядами чужоземними, то й при уряді гетьманському були драгомани, - перекладачі, або й взагалі люди причетні до якоїсь місії, посольства (власне в такому розумінні і вживає це слово Котляревський), урядовці для справ дипломатичних. За яким часом назва ця могла стати й іменем власним, - як сталося з прізвищем роду Драгоманівського, на зразок Коваль, Коваленко, Ковальчук, Кобзар, Кобзаренко і т.п., хоть ці нащадки давніших майстрів уже й не були ні ковалями, ні кобзарями. Власне єсть актовий документ, що прадід наш, Стефан Драгоман, вже й не був драгоманом, а однак мав це прізвище. Жив він уже на Полтавщині і вибрано його було, - мовляв документ, - "яко чоловіка зацного і віри годного", вйтом міста Переяслава. Треба зауважити, що цей Стефан Драгоман (як свідчить один актовий документ) підписував своє ймення й прізвище не "Степан Драгомановъ", а "Стефанос Драгоман" і до того-буквами грецькими, лишивши, таким чином, слід своєї родової культури грецької (дарма, що інші урядовці підписалися поруч з ним, на тім самім документі, нашим звичайним актовим письмом, "руським").

Син Стефана Драгоманова, Яким (наш дід), підписувався вже Акимъ Драгомановъ,- міняючи вже початок свого імени й закінчення прізвища (на овъ), по звичаю московському, що став уже, по зміцненню московської влади на Україні, ніби й для наших людей урядових, чи взагалі письменних, майже обов'язковим. На таку путь зігнала московська сила українську старшину!

Треба зауважити, що наше родове прізвище "Драгоман" і "Драгомановъ" застаються двоїстим, можна сказати, і до сього дня: писалося воно й вимовлялося в осередку письменному, сказати-б "панському", -себ-то по московському, - Драгомановъ, а селяни й міщани нашого рідного полтавського кутка завжди казали й кажуть "Драгоман", або "Драгаман": "лікар Драгоман", - кажуть наші селяни ще й тепер, коли спогадають мого брата Олександра, дуже відомого проміж гадяцьким

селянством (помер тільки в 1919-му році), “Старий Драгоман” - казали про нашого батька.

Але вернусь до спогаданого діда нашого, Якіма. З Переяслава переселився він до іншого полтавського й теж гетьманського міста Гадяча, або по стародавньому - Гадячого^а.

Тут служив Яким Драгоман при гетьманським уряді генеральним суддею і одружився з дочкою теж доволі значного урядовця, військового обозного^б, Колодяжинського. Цей Колодяжинський був досить багатий, мав чималий земельний маєток і велику садибу при селі Будищах. Приставши в прийоми до Колодяжинського, Яким Драгоман і оселився в Будищах, у просторій садибі Колодяжинського, що займала ціле узгір'я над річкою Пслон і сягала аж до села, що тягнеться й тепер геть берегом тієї-ж річки. Ця садиба, млини та земля Колодяжинського й перейшли до Якіма Драгомана, пізніш - Драгоманова, яко посаг його дружини, дочки Колодяжинського.

Таким чином село Будища було первісним гніздом Драгоманових у Гадяччині. Це - гарне село, в 7-ми верстах від Гадячого. На Полтавщині скільки сіл зветься Будищами (найбільше з них - (“Великі Будища”, під Полтавою), а ці Будища, що під Гадячим, зветься Манастирські Будища, бо коло них, на горі, в лісі, таки й був колись манастир, знищений за цариці Катерини, ніби-то за свавільне життя його ченців.

Переїнявши маєток Колодяжинський, дід наш, Яким Драгоман, ретельно взявся до господарства; опріч земель Будиських, орудував він теж іншими маєтностями на повіті, - мав ліси за Пслон, мав і хутір, з лісом та млином, під селом Сергіївкою (урочище це й тепер зветься “Драгоманщиною”). З Будищ Яким Драгоман вже не виїздив нікуди, жив там до самої смерті.

Отже в Будиській оселі, в подружжя Драгомана та Колодяжинської і вродився батько наш, Петро Якимович, записаний як Петръ Драгомановъ. Опріч цього найменшого сина, Петра, було в нашого діда ще двоє старших синів, - Олексій і Яків; була й дочка, Ганна (“Анна Акимавна”).

Неоднакову освіту дав дід Яким своїм дітям. Дочку не посилав з Будищ учитись - нікуди; вона зосталась ледве грамотною і пішла заміж за гадяцького купця Ялового. Цей Яловий був доволі багатий, мав свою крамницю у Гадячому, де торгував переважно рибою та сіллю, що привозилося з Криму. Мав Яловий і хороше дворище в Гадячому (єсть воно

---

^а “Гадяч” звано це місто по урядовому, а “Гадяче” зветься воно про між околішніми селянами ще й тепер: кажуть “поїхати до Гадячого”, “купити щось у Гадячому”. Либонь, ця назва пішла через те, що в околиці сього міста по його узгір'ю, в лісах, у ярах, та й на луках, було (чимало є й тепер) вужів і гадюк; є й рослина така, - зветься гадяче зілля”.

^б “Військовий обозний”, старший над військовою арматою, - се перший по гетьмані старшина у війську.

ще й тепер, при Соборній Площі). Ганна Якимовна, пішовши за міщанина, мов би вже й не мала на думці якогось “панства”, - ходила по міщанському і говорила “по простому”, себ-то мовою українською, - власне так, як говорилося здебільшого і в Драгоманівському дворі, в селі Будищах.

Старшого сина, Олексія, дід віддавав у науку, але тільки в Гадячому: не посилав нікуди далі, щоб він не відбивався від дому та щоб, яко “старший в роді”, заступив у свій час батька на господарстві в родовій маєтності (власне так воно й сталося). Менших-же синів, Якова й Петра, дід виправив учитися аж до столиці. Він мав там досить сильну “руку”, в особі одного свого колишнього товариша по службі, з числа тих Українців, що, після занепаду місцевого врядування, подалися “шукати щастя” на Московщині - і не помилились.

Отже, в великому драгоманівському молитовнику (в так званих “святцях”) зосталось записано рукою нашого діда, при відповідному дні: “сего дня синовья мои, Яковъ и Петръ, выѣхали въ Санктъ-Петербургъ. Да сохранитъ ихъ Господь на всехъ путяхъ ихъ!”.

З сих слів та з листів нашого діда до свояків видно, що бажав він висловлюватись “високим штилем” письменних людей того часу; взагалі був досить освічений, як те й подобало більшому урядовцеві (таки-ж бо він був замолоду суддею).

В Петербурзі синів його вряжено до видатніших шкіл: Якова - до військової, а Петра, згідно з бажанням батьковим, - до “Училища правовѣдѣнія”, що випускало вчених правників та дипломатів. В училищі тому, oprіч науки, належної до правництва, учено теж чужосторонніх мов, - німецької, французької й латинської (наш батько й знав їх добре).

По скінченню своєї науки Яків і Петро Драгоманови й zostались у тому “Санкт-Петербурзі”. Яків вийшов в офіцери, а Петро одержав при військовому міністерстві посаду “вченого юриста” (був такий уряд при цьому міністерстві. Такому урядовцеві належалося і військове вбрання, тая військова “форма”).

Молоді хлопці жили в Петербурзі нарізно: Яків при своїй військовій “часті”, а Петро наймав собі oprічну домівку; при Петрові жив для послуги, й хлопець, присланий з Будищ (Павло Кобзаренко), як то було в звичаї тоді.

Обидва юнака, Яків і Петро, прилучились до передових кругів тодішньої столичної молоді. Петро зосібна цікавився літературою.

Якова за його участь в “недозволенномъ обществѣ” (“Соединенныхъ славянъ”) та в революційному рухові “декабристів” виправлено з Петербурга на заслання. А Петро ще зостававсь у Петербурзі скільки літ, - вернувся на своє родовище в 1838-му році. Чи йому обрид той “чиновний” Санкт-Петербург, та закортіло вернутись на Україну? Може... Але на се нема ніяких доводів. Певна річ лише та, що прибувши на рідну Гадячину, він вже не вертався ніколи до столиці, дарма що вже був “пристроївся” там.

Є портрет нашого батька, знятий у Петербурзі, - як видно, роботи доброго майстра, - за останній час пробування там. Дивна річ, один з онуків -

надзвичайно подібний до того портрету! Я пам'ятаю тата вже в вікові багато старшому, але очертти його обличчя на тому портреті я пізнаю; мама-ж говорила завжди, що портрет був дуже схожий (вона-ж знала тата в вікові молодому, власне від тієї пори, як він саме вернувся з Петербургу).

На тому портреті, писаному олійними фарбами і майже натуральної великості, тато знятий у щільному "мундирові", з високим коміром, оздобленим скількома смужками позлотистого шиття; волосся-темне, зачесане на бік; буйний чуб складається ніби кучерями над чолом; обличчя, здається мені, досить інтелігентне.

До мундира, змальованого на портреті, належалася й вузенька шпага, з золотим держалном. Тая шпага зберігалася в нашій сім'ї довго, хоч не було їй ніякого вжитку, окрім хіба того, що як відбувалося в нашому підгородньому хуторі Підварку селянське весілля, то приходили до нас просити тієї шаблі, бо вона відбувала певну почесну роль при якомусь весільному обряді. Потім ту шаблю вірно вертали і мама знов обережно ховала її, вкупі з належною піхвою, в скрині⁸.

Коло того часу, як отець наш вернувся з Петербургу, помер наш дід, Яким Драгоман. Треба було влаштувати справи позostalої сем'ї. Брати Олексій і Петро поділилися батьківщиною. Будиська садиба, згідно з батьківською волею, дісталася, разом з будиською землею, - старшому, Олексієві; отже Петрові, хочаби заставатись на Гадяччині, треба було шукати іншого місця для своєї нової оселі. Одначе інші частки батьківської землі, що достались Петрові, в тім гурті й спогаданий драгоманівський хутір Сергіївський, були значно далі від Будищ і від Гадячого (все таки "города"!), та й не надавались до забудовання, - отже Петро Якимович Д-ов наважив оселитися в Гадячому. Купив він собі там простеньку садибу в одного міщанина, з готовим домочком. Забудовання було лихеньке, але місце при садибі малося доволі, - цілий уступ гадяцького підгір'я, з тим спогаданим чудовим краєвидом!

Батько пильно взявся до опорядкування купленої садиби. Саме й на часі була та справа, бо він задумав одружитися. Хто-ж була його обранниця, а незабаром і мати його дітей?

Маю виправити тут належну до цього питання помилку в одному значнішому життєписі Михайла Драгоманова. Говориться там, що мати його була - дочка "петербурзького чиновника". Це зовсім невірно, - бо чи була-б дружина Петра Драгоманова дочкою якого петербурзького "сановника", чи дрібного "чиновника", якоюсь тією "салопницею", така постать однаково не відповідає образіві нашої матері, української панночки-хуторянки, що нічого петербурзького в собі не мала. Власне, була вона дочкою Івана Прокоповича Цяцьки, полтавського дворянина,

⁸ Сю батькову шпагу, - разом з кривою татарською шаблею, що я купила колись на Волині, в славетньому Берестечку; яко річ археологічну; - взято в мене в Гадячому, в 1920-му році, яко "оружіє", і обидві речі десь загинули.

поміщика середньої руки Гадяцького повіту. Мав сей наш дід по матері невеликий хутір, що й тепер зветься “Цяччин хутір” (достався дідові од його дядька, Дебагорію Мокрієвича, а через те має ще й другу назву, - Мокрївщина). Хутір цей, ніби захований проміж байраків та лісів (у ту давню пору ще невирубаних), - дуже близько від Гадячого й від Будищ, верстов шість звідти й звідти; через те - ще й “старі Драгомани” та Цяцьки були добре знайомі проміж собою; отже зовсім природньо, що Петро Драг, оселившись у своїй рідній стороні, одружився з панночкою-сусідкою, Єлизаветою Іванівною Цяцьківною. Може бути, що після проживання у Петербурзі батька нашого власне й привабила та молоденька українська панночка-хуторянка, - зовсім іншої подоби, ніж відомі йому жіночі постаті петербурзькі. В кождім разі, по своєму походженню, мама наша нічого спільного з петербурзьким “чиновництвом” не має. По своїй матері була вона з сем’ї поміщиків Стишевських, теж гадяцьких, що весь вік прожили в своєму хуторі “Стишевщині”. Хутір цей зветься й тепер так, тільки вже розрісся в ціле село, - воно верстов три від Гадячого та близесенько й від хутора Цяччина. Все пак те - в близькому сусідстві, тільки дуже далеко - від Петербургу.

Оточення і хатня наука

Одружившись та опорядивши куплену садибу, батько наш рішуче осівся в Гадячому (вийшло потім, що вже тут судилося йому жити до кінця його віку!). Старий куплений домочок батько перебудував, розточив, і вийшов тоді зовсім порядний, досить просторий будинок¹; був при будинку й садочок, таки на тім самім місці, що й тепер є; між грушами та шовковицями дід наш, Іван Прокопович Цяцька, маючи в себе, в “Цяччиному хуторі”, дуже велику пасіку, поставив десяток вуликів і казав глядіти їх. “Буде, мовляв, колись утіха для дітей!” В тім дід не помилився: дуже охоче ласували ми тим медом, що добувано пізніше з таких чудовищ “щільників” нашої пасіки! Правда, сусідство з тим пчолами (або, як ми вимовляли, “бджолами”) було занадто близьке від житла, - біля самого дому, - і ми частенько добували іншого меду, особливо хлопці, як лазили по шовковицях серед вуликів... Дрібний спогад щасливих літ! Прощу вибачення за нього, але-ж мов зараз побачила перед собою ті круглі, невеличкі вулики, накриті жовтими череп’яними покришками. (Колиб хто хотів знати, то й своє письменницьке прізвище позичила я від тих добре мені знайомих пчілок)!

Але звідкіля взялися кошти для влаштування нашої гадяцької оселі?

Джерело тих коштів зовсім незвичайне: Був у будиських Драгоманів позов з Розумовськими. Річ у тім, що під той час, коли гетьманська

¹ Від тієї пори й гору за нашою оселею позвано “Драгоманівською”, - так її зазначено й на городському плані.

резиденція була в Гадячому (був-же тут і замок гетьманський), то деякі лани, ліси й хутори призначено було “на булаву”, на вжиток замкового, взагалі гетьманського уряду; коли-ж сього уряду в Гадячому не стало, то надані йому маєтності - розподілено, в різний спосіб: дещо відійшло до міста Гадячого (площа самого замку й земля під городом, геть по “Полтавському шляху”, - в напрямку до села Будищ), дещо залічено до “скарбу” - вже московського (в “казну”), до “государственныхъ имуществъ” (державних маєтностей); а дещо опинилося в руках опрічних, просто в того, хто мав силу щось захопити, - і власне таким способом деякі землі драгоманівські перейшли до Розумовських, саме ті, що колись належали Колодяжинським. Справа, майже безнадійна, точилася довго... наостанку розв'язано її на користь Драгоманових: Розумовські повинні були сплатити їм за землю певну суму. Драгоманови, починаючи позов, помінилися, якщо вони колись виграють справу, дати кошти на збудування церкви. Обітницю ту виконано вірно: на одержані гроші Драгоманови й збудували церкву в селі Будищах. Тая церква й тепер стоїть над цим селом, на високій горі над річкою Пселом, додаючи мальовничому краєвидові ще більшої краси.

Остачу грошей сем'я Драгоманових поділила між собою і повернула на влаштування своїх домівок: брат Олексій збудував собі нове дворище в Будищах, таки при давньому батьківському маєткові, а брат Петро купив і влаштував собі оселю в Гадячому.

До сеї нової оселі нашого батька ніби прилучився хутір Підварок (званий теж Вербняги), під самим Гадячим. Це був мамин посаг, що прийшовся їй від її материнського роду, поміщиків Стишевських. У Підварку, у мами, панського дворища не було; на горі було поле, а під горою - ліс, левада, садок та луки понад Грунню; при хуторі - скільки простих селянських хат (один такий дворик - біля самого садка).

Отже в Гадяцькій новій оселі наша сім'я жила, а в Підварку тато й мама (за помоччю нашого діда, Івана Прокоповича Цяцьки, досвідченого хазяїна) завели хазяйство: поставили деяку господарську будівлю, завели чимало скота, і сяк-так господарили; Підварок-же був близьенько, верстов за дві⁴.

Одначе треба сказати, що господарством клопоталася більше мама, батько-ж не дуже дбав за нього, бо й відбився від “землі”, та й ні хисту, ні охоти не мав до господарства.

Спочатку кликано його до “громадської” праці: дворянство вважало на те, що батько наш був чоловік “образований”, роду на Гадяччині відомого, отже й вибрано його “земським суддею”. Але він не справдив надій свого

---

⁴Потім Підварок забудувався більше - і тепер становить ніби передмістя Гадячого, ідучи попід узгір'ям далі, за тією частиною міста, що зветься Ганчарівкою. З узгір'я над хутором Підварком видно той самий краєвид, що й з Драгоманівської гори, тільки з іншого позору.

дворянського стану. Річ у тім, що між дворянством були “менші” й “великі” пани. Отже й zostались незадоволені - найбільші, особливо найможніший магнат у Гадяцькім повіті, пан Война, що власне й заправляв тими дворянськими виборами. За яким часом спостережено, що Петро Акимович Драгоманов держить руку дрібноти, часто зовсім не дворянської, буває навіть “пристороннім” у своїй судовій діяльності тій дрібноті; дає теж юридичну пораду таким людям і в таких справах, що зовсім його “не торкаються”, а в кождім разі вимагали-б від судді “обережності”. Особливо великого розголосу наробила одна кріпацька справа: у поміщика Б’ґгича засікли на смерть дівчину-кріпачку, за те, що вона ніби-то вкрала в горницях якусь дорогу золоту оздобу. Всі хотіли, щоб дівчина до крадіжки призналась, а вона не признавалась, бо й справді не була в злочинстві винна (оздоба потім і знайшлася). Бито дівчину різками, доки побачили, що вона вже нежива... Тоді прив’язано дівчину мотузком до дерева, неначе-б вона сама завісилась. Дівчину поховали, як самовбійницю. Але брат її, що саме вернувся з якоїсь мандрівки, чи з заробітків, довідався на селі, як дійсно було діло, і почав позов на пана. Дівчину відкопували - і пана покликали до суду. Що саме було далі, - чи він сипнув грошами, де треба було, чи справді “не знайдено доводів злочинства”, - тільки справу було припинено. Але й такий кінець тієї справи не заспокоїв людей причетних до неї, та й тих людей, що хоч тільки спочували обвинуваченому. “Сильні миру сього” були розгнівані й на батька нашого за те, що то-ж власне він давав юридичну пораду братові нещасної дівчини. Гукали: “Як? учинити такий дешпет?! - кому? людині свого стану?!”

Батько нестрадав ласки в дворянства, його більше не вибирали нікуди. Взагалі він більше ніколи ніде не служив. Юридичних справ одначе не кинув; пособляв усе тій-же таки “дрібноті”: багато було таких людей, що доправлялися свого права, проти заповернення їх у кріпацтво з давнішого їх стану козацького, або справувалися за свою землю, захоплену в них, і т.д.

Прибутку з такої юридичної праці було батькові небагато. Оскільки знаю, платилося більше - натурою: то приносилось “гостинця”, - якого “добрячого” балика з Дону, - то привозилось кавунів, або динь зі свого баштану, “солодких, як мед”, або, в кращому разі, - “замічательних” кримських смушків на хутро...

Дарма! Жилося якомсь і на свої достатки, - хоч нерозкішно, але й небідно.

Справи були не все такі трагічні, чи драматичні, як спогадані вище. Були навіть і зовсім забавні. Мені згадується тут дві такі постаті з гурту батькових клієнтів; брат Михайло було згадує їх, у пізнішому часі, з великим сміхом.

Заможний міщанин міста Гадячого, Шишко (власне з передмістя Заяр’я), приходить і просить написати скаргу на його сусіду Вовка, про те, що сей Вовк наврочив, а потім ще й заворожив найкращого коня в Шишка, - “люди бачили, як і ворожив”, - і той кінь другого дня здох. Шишко доводив, що Вовк тим паче міг зробити таку річ, бо він чоловік дуже “вредний”, та навіть зовсім і не чоловік, а вовкулака, “бо всі знають, що він сім літ ходив вовком, - а

тільки бреше, що він той час був на Дону”. “Не забудьте й сього написати в скарзі”, - додає позивач, - “тоді побачать у суді, що то за зілля!” “Не буду я такої пустої скарги писать”, - відмовляється батько, - “та й вам не раджу такі нісенітниці говорити!” “Оце тобі й юриста!” - кінчає розмову позивач: - “Прощайте! Шкода, що тільки час дармо згаяв”. - Та й пішов з хати.

Клієнтка, на прізвище Канівцівна, вже немолода й убога “дворянська дочка”, до нашого батька приходять і просять добути їй нові документи на дворянство, бо вона всі свої “бумаги” десь загубила і не може довести свого дворянства, а через те її “ніхто не поважає”.

Батько, їздивши до Полтави, доправився, що вона дійсно дворянського роду, і, коли клієнтка знов прийшла до нас, довідатись про свою справу, сказав, що “Дворянське Депутатське Собрание” зробить посвідчену виписку з дворянських книг, і через скільки днів документи на дворянство будуть у Гадячому. Канівцівна, дуже врадувана, виходить з хати, аж тут, у дворі, кидається на неї наш собака. Вона дуже злякалась і кинулась набік. “Не бійтесь!” - гукнув хтось із челяди, - “він благородних не рве!” - Ох, лишенько! - скрикнула Канівцівна, - а моїх документів ще нема!..

Остання okazія скидається вже зовсім на анекдот, але - влучний. Скільки-то людей жадали того “дворянства”, - щоб їх поважали навіть собаки!..

А в вовкулаків та в “уроки” й чари ще й досить вірить так багато людей!

Маючи немало праці й мороки з клієнтами всякого розбору, батько наш за те, яко людина зовсім опрічна, не знав ні осоружної канцелярщини, ні сутужної залежності урядової, ні прикрих обов’язкових знайомств. Мав свій вільний круг відносин.

Перше всього - була рідня, своя й з боку дружини.

Правда, з Будищами було мало зносин: брат Олексій був зовсім іншої вдачі, думки й інших звичаїв, чоловік менш освічений, отже не дуже-то родичався з братом Петром; зате сестра Ганна Якимовна частенько приходила до нас. Добре пам’ятаю цю нашу тиху, сумирну тіточку. Ось вона, зав’язана шовковою “міньоною” хусточкою, з вузликом над чолом, убрання щільне, темненьке, окрите на плечах другою, більшою хусткою, теж темною (лише береги з “турецькими квітками”). Коли тіточка довідувалася, що в домі гості, не йшла в “гостинну”, тільки, було побавиться з дітьми, віддасть принесеного “гостинчика” (здебільшого це були крамні м’ятні коржики) і йде додому. Як нема гостей, посидить теж у “гостинній”, поговорить із старшими. Братові говорила вона - “Ви”, “братець”, але здається, це був у неї єдиний московський вираз (хоч не з московською вимовою), взагалі-ж тіточка говорила і з братом - мовою українською. Батько наш поводився з нею щиро, приязно.

З сем’ї маминої приїздило до нас чимало: дві сестри, обидві заміжні, - одна була за паном Коломійцем, жила в сусідньому селі Сарах, друга за паном Політикою, в хуторі “Пирятинщині”; брати мамині, Цяцьки, або Цяцкіни (це залежало від того, хто про них говорив), жили в Цяччиному хуторі: один (Кость Іванович), - офіцер, служив давніш на Кавказі, досить

освічений, типу Лермонтовського Печоріна, одружився з “великою панночкою” - що закохалася в його, бо він був гарний і привабливий; збудував ради дружини хороші нові горниці в старому саду з батьківською пасікою, з краєвидом, що простягався по другий бік розложистого зеленого яру, і подружжя оселилося назавжди в тихому “Цяччиному хуторі”; дядько Костянтин Іванович часто бував у нас. Наша дядина аристократичного роду не жила довго; незабаром помер і дядько Костянтин Іванович. По його смерті другий дядько Петро Іванович продав братовий новий будинок сусідові - генералові (для перенесення в його маєток), а сам оселився знов у старому Цяцьківському домі і жив собі бурлакою, простакуватим паничем - хуторянином; приїздивши інколи до Гадячого, скаржився нашій мамі на свою самотність та на “лиху долю”; на ньому й припинився потім мамин Цяцьківський рід.

Бував у нас у гостях мамин дядько, Онуфрій Лукич Стишевський, заступник ще давнішого поміщицького стану. Ходив він у якомусь брунатному жупанку; приїжджаючи до нас, часом на скільки днів, брав з собою хлопчика - служку, що подавав йому та пособляв розпалювати люльку на довжелезному “чубуку”; привозив й гітару, називаючи її “бандуркою”; співати не співав, а все щось грав на ній, і якось робилося сумтно, слухаючи...

Була ще одна постать з маминого роду, доволі цікава. Це була “бабушка” Федора Петровна, дружина по другому шлюбі Івана Прокоповича Цяцьки (давніше - Данилевська); отже приходилась вона мачухою нашій мамі, але любила нашу сім'ю. По смерті діда, Івана Прокоповича, вона постійно жила в Красній Луці (велике волосне село на Груні, близько Гадячого), Цяччин хутір “бабушку” не вабив, бо вона була й сама багата, мала свою власну велику садибу (ото-ж Краснолуцьку) і опріч того цілий маєток. Ми, діти, залюбки їздили в Красну Луку, як нас туди брали; там була така простора оселя, таке дозвілля, як і дома, такий великий садок, з усякою садовою та ягідьми.

Навіть і в старшому віку охоче одвідувалось Красну Луку. Бабушчина дочка, рідна по батькові сестра мамина, Олександра Іванівна Цяцьківна, була замужем за паном Шульженком, а в неї був син¹ одного віку з нашим Михайлом і обидва хлопці дуже приятелювали. Ціла та сем'я жила при Федорі Петровні. Брат Михайло прозвав “бабушку” Федору Петровну “XVIII вік”, і справді щось в ній нагадувало той час. Була вона вже зовсім стара, але ніяких чепців не надівала, сиве волосся закручувала вузлом і прищиплювала великим гребінцем, а з-під того вузла спускалися, з обох боків, останки сивих кучерів; сукні були з коротким стаником та з викотом коло шиї. Не вважаючи на свої поважні літа, “бабушка” була бодьора, весела, навіть жартлива. Говорила вона завжди мовою українською; московські вирази вкидала тільки тоді, як когось передражнювала з тих людей, що намагались говорити по-московському; а хист до того передражнювання та до всякого кумедного вдавання мала просто артистичний! Іноді “бабушка”

висловлювала-свавільні думки; було, каже: “Я не хочу бути в раю, бо там, мабуть, велика нудота!.. Все те саме!.. Кажуть, там янголи день-у-день співають, - та що з того? Добре, як вони гарно співають, а коли інші - так, як наші краснолуцькі дяки, то не дай-Боже такі співи чути ра-у-раз!..”

Були у бабушки давні книжки, такі дійсно XVIII віку (їх зложено було в неї в “кладовій”, у великій скрині). То були здебільшого французькі романи, або й інші такі твори, в російському перекладі. Тая давня літературна мова російська здавалась такою важкою, чудернацькою! Але брат Михайло, своїм звичаєм, з великою охотою зачитувався й тими книжками. Було, бабушка гука, надійшовши до тієї кладової в садку: “Та йди-бо вже, Мишо, обідати! Годі вже тобі гризти книжки по мишачому!”

Розповіда, було, Федора Петровна давні-предавні пригоди, що “Миша” слухав з великою цікавістю, - наприклад, про те, як бабушчин давній свояк, которийсь Данилевський, їздив “у Ливорно” бувши якось причетний до тієї ганебної місії, що цариця Катерина II посилала “по князівну Тараканову”.

Бабуня Федора Петровна померла, як їй було вже більше 86-ти літ... (мовляли, була міцної “комплекції”).

Таке розмаїтне гроно було нашої родини. До нього слід було-б додати ще й таку постать, як мамин родич Амвросій Метлинський, але я скажу про нього в іншому місці.

Розмаїтне було й коло знайомих нашої сем’ї. Спогадаю тільки найближчих приятелів:

Се була сем’я Кучинських, що жили в Гадячому та мали й під городом хутір Кучинщину й іншу землю. Пан Кучинський жив здебільшого в Києві, бо служив там у військовій службі, але дружина, його, Марфа Осиповна, більше жила в Гадяцькому кутку й дуже приятелювала з нашими, була навіть їх кумою (власне хрестила - мене). Походила вона з Чорномор’я, була особа розумна й завзята, цікава бесідниця. Діти однієї й другої сем’ї теж приятелювали між собою, і пізніш, дійшовши літ, дочка Кучинських, Людмила, стала дружиною Михайла Драгоманова.

Приятелювали наші родивці і з сем’єю Ковалевських. Жили ці поміщики верстов за три від Гадячого, по дорозі в Цяччин хутір.

Свій хутір один з давніших Ковалевських, Лука, прозвав був “Лукіндорф” (таку й табличку було прибито при дорозі коло хутора), бо Л.Ковалевський, служивши колись у військовій службі, був у Німеччині і дуже вподобав ту сторону. Але назва “Лукіндорф” була дуже вже неприродня для наших людей - і ніхто не схотів так звати хутора, отже він як звався, так і зветься по сей день “Ковалевщина”.

Наші приятелювали з Василем Ковалевським, а син його, Микола Ковалевський, заприятелював ще в дитячих літах з нашим Михайлом, між іншим і через те, що вчитись починав по сусідству з Красною Лукою, в німецькому пансіоні. Цікава побутова подробиця: власне в сусіднім селі Римарівці був пансіон німця Блюмеля та його дружини; туди приймано

хлоп'ят і дівчат. Дітей учено разом; опікувався хлоп'ятами, а дружина його - дівчатами. Вчили в пансіоні німецької мови й французької, грати на фортеп'яно і чогось там ще, з загальних наук... "Коля" Ковалевський, через дітей Блюмеля, добре пізнався з сусідом "Колею" Шульженком, а з нашим Михайлом приятелював і через Гадяч та Ковалевщину. Пізніш усі три хлопці вчилися вкупі в Полтаві та в Києві, а ще пізніше Микола Ковалевський став товаришем і однодумцем Михайла Драгоманова по його праці яко політичного діяча. Хто докладніше знає життя М. Драгоманова за останній час його діяльності, тому відоме й ім'я Миколи Ковалевського, того самого, що його батьки приятелювали з Михайловими.

Ще в дальшому поколінню - дочка Миколи Ковалевського дуже приятелювала з Лесею Українкою, нащадницею роду Драгоманівського.

Так давнє коріння новими памолодками сплелося.

Великим приятелем нашого тата був Петро Василевич Ставицький. Жив він далеко (в селі Підставках), але бував у нас часто. Був він чоловік дуже добре освічений, мав багато книжок, мінявся ними з нашим батьком (журналами, адманахами). Здається, се був єдиний з татових приятелів-поміщиків, що дбав про якусь більшу культуру в господарстві свого маєтку, - навіть розводив багато винограду. (Нам, дітям, той овоч здавався чимсь баєчним!).

Зналися наші тато й мама з поміщиками близенького села Ціпків, Чижевськими. Був у них і в городі свій двір. Хочеться мені подати одну цікаву історичну подробицю про походження їх родового прізвища: в їх домі висіла на стіні грамота, дана першому Чижевському, родом з Гадяцького повіту, співакові при дворі цариці Єлисавети Петровни, грамота на те, що за гарний спів йому надається прізвище "Чижевський".

До якої вже міри наших тодішніх людей було приборкано та приголомшено, коли прирівняння, з царської ласки, когось до чижиқа - вважано за велику честь, достойну пошанування!

Однак через скілька поколінь Павло Чижевський, нащадок того самого Гадяцького роду, був депутатом до Державної Думи від української демократичної партії.

Останні гадяцькі Чижевські мусли виїхати, і тепер нікого з їх роду на Україні нема.

Не буду більше називати приятелів та знайомих нашої давньої сем'ї, їх було чимало. Додам тільки, що не всі вони були панського, поміщицького стану. Були добрі знайомі - міщани й інші; от, приходили до батька так собі, посидіти, "погомоніти". Вирина з моєї пам'яті й така постать, безвісна, однак показлива. Це був один "заштатний" дяк, Степан Григорович: ходив однак у подобі людини духовного стану: з довгим волоссям, - уже сивим, - у довгому підряснику, темненькому.

Жив Степан Григорович на спуску до Подолу, в своєму власному дворикові, по дорозі в Підварок. Ідемо, було, в свято й бачимо: сидить під хатою Степан Григорович, з книжкою в руках, - великою, в шкурятяній

НАРОД

руско-українська радикальна часопись.

VI-тий рік. Львів, на 1-15 жовт. 1895. 13 і 14 пр.

Редакція: вулиця Коперніка 26.

Смерть Михайла Петровича **ДРАГОМАНОВА.**

(Далі)

*Голоси газет ис поводу смерти
М. Драгоманова.*

БОЛГАРСКИ ГОЛОСИ.

„Млада България“.

Независимъ демократически вѣстникъ. Софиа, 10 Юний
1895. Броѣ 18.

(Переклад).

Незамінна утрата нашої Вищої
Школи.

Єдина гордість нашої Вищої Школи
пропаде. Михайло Драгоманов, бувший
кієвський професор, умер. Умер той вірний
борець на своїм місці. Перед-учера, у че-
твер, о 5^{1/2} години після обіду погас він
на завше, маючи ще перед обідом свою
остатню лекцію. І его несподівна смерть

*Титульна сторінка журналу "Народ" з оголошенням
про смерть Михайла Драгоманова*

оправі й читає. Ото-ж він, було, й приходить до нашого тата, на бесіду, мовляв він, “розважити душу”. Говорив він по простому, себ-то українською мовою, з додатком церковної слов’янщини. Говорить, було, про “марність сього світа”, про те, що “правди в світі не стало”... Ми, будучи дітьми, не могли зрозуміти, через що батько прозвав Степана Григоровича “Сковородою”. Думалось нам: “Як може бути людина схожа на сковороду?!” - А пізніше стало нам зрозуміло, що тато прирівнював Степана Григоровича до того давнього лохвицького філософа-ідеаліста, мандрівця по світах і “по стежк ісканія правди”...

Тільки простіший Степан Григорович не вмів висловити добре свого духового прагнення; однак, знаходив розвагу для своєї душі в тих розмовах. Дивно, що могло бути поєднання в розмовах таких неоднакових бесідників; але-ж тато вмів знаходити спосіб розмовляти з людьми далеко меншої освіти й слабшого розвитку.-Тією притаманною, вродженою властивістю своєї вдачі брат Михайло був дуже подібний до батька: мав ту саму снагу - давати бесідникові змогу щиро висловлювати свої думки; часто його бесідник - мов-би навіть не помічав безмірної проти себе переваги вчености й освідомлености в справі, зачепленій у розмові.

Великої прихильности й поваги придбав собі наш тато проміж гадяцьким людом особливо під час холери, що заключулась була в Гадячому в 50-х роках; не будучи медиком, тато ходив у міщанські двори, носячи безпорадним хворим ліки й пораду словом.

Немало часу й уваги вділяв наш тато теж і дітям.

Сем’я-ж наша була чимала. Деякі діти померли немовлятами, а таких, що доросли в батьковій хаті до старших літ, було шестеро: найстарший син Михайло, підстарший - Іван, три дочки - Варвара, Ольга і Єлена, та найменший син Олександр.

Завдяки тому, що наші тато й мама не були “великими панами”, у нас не було ніяких гувернерів, ні гувернанток. Доглядала нас - мама, за помоччю няньок; про духовний розвиток і про початок науки, себ-то книжної науки, - дбав тато.

Жили ми в дуже близькій оточенню нашої дворової челяди і взагалі дрібної гадяцької людности. А та полтавська повітова людність, в ті давні часи, ще значно більше зберігала українські властивості, ніж пізніше. Можна сказати, що українська течія оточала нас могутньо; се була українська пісня, казка, все те, що створила українська народня думка і чого держався тодішній народній побут; з усім тим зливалось й наше життя, власне через те, що ми не були штучно відірвані від того всього хатнім вихованням і всім нашим життям.

Дозволю собі трошечки спинитись на наших друзях, казках. Це був цілий калейдоскоп, особливо коли прилучити до них і дрібні приповідки, що з кожного поводу щедрою рукою сипалося. Тут слідно було й особисте вподобання оповідачеве: бабуся Марина, нянька, любила більше оповідати казки, як то пишуть, - “звіриного епосу”: про лисичку, про козу, вовка й

т.п., а молодий хлопець Кіндрат - той любив оповідати казки "циклу героїчного": про бійки з трьохголовими зміями, про ворожбитів, вовкулак і т.и. Сама наша мама, либонь пригадуючи деякі приповідки, принесені ще з "Цяччиного хутора", оповідала чи про ледачу господиню, чи про хитрого цигана й т.и. Деяких з тих казок та приповісток я по збірниках навіть і не стріваю!..

А пісень чули ми за дитячі літа - стільки, що й не зличити! Особливо багата на них була доба, коли приходили з Підварку прясти (і пряли таки в горницях) "тижнівки". Розлягалася хата від співу! А ще як котора дівчина збирається, було, тієї зими заміж, - то-ж-то вже їй приспівували!

Мама наша мала гарний голос; часом, було, шие щось, - найбільше дітям, - і співає; улюблена пісня її була - "Ой не ходи, Грицю...".

Усякі народні обрядності не минали нашого двору: колядування посипання, запросини на весілля. У Підварку ще грали на Великдень веснянок: у "хрещика", в "короля".

Силоміць тиснуться спогади:

Ось перший день Різдва; ледве звечоріє, під вікном чути гомін; крізь химерні морозні квіти на шибках мріють постаті колядників. Гукають: - Чи позволите колядувати? - Колядників кличуть у хату. Свіжа хвиля надвірнього повітря увіходить разом із ними. - Кому колядувати? - Михайлові, - (старшому, бачите)... Гучно, ретельно лунає колядка: "Ой рано, рано Михайло устав; раненько устав, коня напував"... (далі довгенька розмова з конем)... "Дівці Варочці" (старшій сестрі) колядують про "червону рожу", що їй на віночок у гаю процвіла... Колядникам дають на подяку, що належиться.

А ось і перший день Нового року. З самого рання тупотять хлоп'ята, - "посівальники". Разом із бризками золотого зерна летять шпаркі примовляння тонкими та дзвінкими голосами: "На щастя, на здоров'я, на новий рік, щоб діждали на безрік!" Друге хлоп'я перехопляє: "Сійся, родися, жито, пшениця, всяка пашниця!.."

Минула Пйлипівка, минули різдвяні святки, справляють весілля. Он у двір іде, з дружкою, молода, - гарно вбрана, у вінку, з цілою хвилиєю барвистих стьонжок, що в'ються за плечима. "Просить батько, просить мати, і я прошу - на хліб, на сіль, на весілля!" - мовить молода і кланяється, старому і малому...

Опріч пісень, казок, приповісток, обрядових примовлянь, єсть на мою думку ціла окрема царина, мовляли, "народної словесности": це розповідання снів. "Сеї ночі", - мовить дівчина, або молодиця, "сниться мені сон..." Товаришка уважно слуха, а по скінченню розповіді каже й собі: "А мені снилося, що мов би-то я..." І знов довга розповідь... Чи справді все те снилося, чи - охоча фантазія прикрашувала, поширювала ті розмаїті, дивні сні, що розповідано в нас, а тільки в премудрого Мартина Задеки не ставало мудрости, в його великому "Соннику", щоб розгадувати всі ті сні і мрії!..

Чи можна-ж було нам не знати українського слова, коли воно було просто таки нашою рідною, притаманною стихією?

Не хочу замовчувати й того, що воліла-б і викинути з тієї теж близької нам української етнографії, що виявляла собою народній світогляд, народню, та́к-би сказати, первовірну думку. Я маю на увазі все те, що означалося виразом “не годиться”: се не те, що “гріх” так робити, чи “не подоба” комусь; ні, се - остача власне прадавньої первісної віри в добру та лиху світову силу і в приписи, злучені з тією вірою: “Не годиться щось починати в понеділок, бо не поведеться діло”; “не годиться класти хліба на столі спідкою догори, бо перевернеться лад у хаті”; “не годиться зашивати на собі одержу, бо зашиєш розум”; “не цокай ножем по столу, бо буде напасть, “не свищи, хлопче, в хаті, - не годиться!” - “Чому? - “Бо чортів скликаєш”. Спогадала я тут лише найменшу частину численних приписів того первовірного регламенту, а було-ж їх, та єсть і тепер, - сила! Хоч-би й той “понеділок”, що зостається правдивим деспотом по сей день (і то - не тільки для “простоти”). Ті забобони вгризаються в дитячий розум, як цвяшки; звичайно, пізніші впливи, культура, їх вибивають, але на те треба часу й заходу...

Такі були наші українські вражіння дитячих літ.

Але з українською течією, чи власне з українським словом, починала боротьбу, з самого-ж таки нашого дитинства, - течія московська. Можна сказати, вона вдиралася в наше життя з самого нашого народження, бо се-ж вона давала нам і наші родинні ймення: Міша, Ваня, Варя, Оля, - все по зразку московському. Українська фонетика сперечалась, не подавалась; виходило часом щось чудернацьке з іменами: тато звав дружину “Ліза” (Єлізавета), а її сестри звали нашу маму - Лизя (неначе-б від слова “лизати”), “Міша” - вимовлялося “Миша”, неначе-б то звірятко “миша”. Але - дарма! з сим уже нічого не можна було зробити... До родичів своїх вдавалися ми, називаючи їх - по московському: мамінька, папінька, тьотінька, бабушка, а далі вже - розмовлялося по “простому”. Одначе, що більше ми підросли, то більш вимагала московщина. Ніхто нам не казав “цурайся свого, кидай свою мову”; але це само собою розумілось... “У гостях”, “при гостях”, взагалі з чужими, треба було говорити по московському, хоч-би й з таким товариством малим, як і ми сами: з чийсь там “Гришею”, або з чужою “Анютою” не можна було говорити так, як з нашим Грицьком або з Галею. Це було ясно, зрозуміло само собою. Пригадую нашу дитячу психологію і бачу, що не тільки через те міняли ми свою мову на московську в розмовах з чужими дітьми, або й з дорослими, ніби “не подоба” було говорити з чужими “по простому”, а ще й через те, думалось нам, що може-ж ті Гриші чи Анюти не тямали добре говорити по нашому, може їм так незручно було. “Нащо-ж їх звязувати!” Це тая ніби-то добрість, “делікатність” до чужих, з руки дитини української; а тимчасом дитина чужа ніколи не хоче

доказати такої-ж делікатности до дитини нашої, не хоче поступитися для неї своїм... Так починається з літ малих, так ведеться й далі, - і, наостанку, мова українська лишається з тією "делікатністю" - на боці, а згодом і зовсім з ужитку виходить...

Коли починалося вчитись грамоти, тоді вже рішуче й безповоротно перехопилося на мову московську, бо й не було ніякої книжки української до вчіння. "Букварь" - був московський, під малюнками в ньому підписано: А - "Арбуз", Б - "баранки" і так далі; був для читання ніби часопис дитячий (оповідання), пані Ішімової, мовою московською, звичайно, - оповідання дуже нудні... Писати вчилися з "прописей"; зміст їх був такий: "Праздность есть мать всѣхъ пороковъ", "Лучше жить въ бѣдной хижинѣ съ добродѣтелью, нежели въ богатыхъ храминахъ съ неправдою", і таке інше...

Так наступала супротивна хвиля московська.

Але течія українська: ще боролася і, тимчасом, - перемагала.

Збудешся, було, "гостей", або попишеш тієї прописи (писалося одно которесь речення - скільки раз), та й знов опинишся в своєму хатньому оточенню, або й побіжиш собі під гору з своїм звичайним товариством, з дітьми своїх дворових; отрясешся від тієї примусової течії - і так вільно, втішно почувашся!

Звичайно, не "буквареві" (нам і непотрібному, бо ми якось ніби сами навчалися читати), і не оповіданням пані Ішімової можна було подолати нас; приваблювала і переважливо манила справжня література російська, дійсно красне письменство.

Учив нас грамоти й початкової книжної "премудрости" взагалі - наш тато; він-же дбав і про те, щоб ми ще змалку пізнавалися з кращими авторами; все давав нам Пушкіна, Лермонтова, Гоголя. Вчили ми багато віршів на пам'ять і навіть видатніші уривки прози Гоголевої (це був улюблений автор татів). Потім, пізнавши в тому смак, виучували ми вже й самохіть вірші Пушкіна, Лермонтова.

"Буря мглою небо кроеть, вихри снѣжные крутя..." "Когда волнуется желтѣющая нива й свѣжій лѣсъ шумить при звукахъ вѣтерка"... Се нам здавалося гарно! Подобався нам самий вислів, склад, гомін віршів.

Тут уже сполування було нерівне. З одного боку літератури української не було в нас зовсім, а тут мали ми такі добрі твори. Певне, коли-б мали ми й гарні письменні твори українські, то вони були-б нам до сподоби ще більше, бо вони більше торкали-б нашу душу, але-ж до нас не доходила ніяка література українська.

На весь вік зосталось у мене вражіння від того, як тато читав мені, дівчаткові, перший раз Гоголевого Тараса Бульбу. Було се чогось у Підварку (ходили ми туди на збір яблук, були в садку цілий день). Тато прослав свого плаща, кликнув мене й почав читати. Здається, ті яскраві малюнки чудового твору, - що зостається до сього часу найкращим історичним оповіданням в усій російській літературі, - вкувалися з одного разу навіки в мою пам'ять! Така сила - вже перемагала...

Шкільну науку мої брати, яко старші, почали значно раніш за нас, дівчат. Брата Михайла віддано ще в 1849 році в школу, що звалася “Гадячское уѣздное училище”. Се був не дуже-то показний будинок, на один поверх, одначе виходив на Соборну Площу, і була ця школа вища за так звану Приходську школу. Брат Михайло пізніше звав, жартами, своє Уѣздное Училище - “Гадяцький Університет”, бо ще й довго не було в Гадячому старшої школи за нього; лише в кінці ХІХ віку земство відчинило в Гадячому Школу Торгову, а пізніш і дві гімназії (хлоп’ячу й дівочу), ветхий-деньми будинок давнішого “Уездного Училища” земство розібрало і на тім-же самім місці збудувало двохповерхове “Высшее Начальное Училище”. Пізніш доля мов-би схотіла справдити жарт Михайлів про “Гадяцький Університет”, чи може долі самій заманулось пожартувати, - тільки літом 1919-го року, в будинку “Вищої Початкової Школи” (що стала на місці колишнього “Уездного Училища”) відчинено, досить бучно, ще вищу школу і таки справді названо її “Гадяцький Народний Університет”. Се - “звучало гордо”: в Гадячому - університет! Але той університет існував лише два місяці: зачинився за нестачею коштів, професорів і студентів...

Вертаюсь до пробування брата Михайла в Гадяцькім Училищі. Я не можу пам’ятати сього часу, бо я була тоді ще дуже мала: як Михайло вже й кінчав Училище (в 1853-му році), то мені було всього 4 роки. Одначе знаю дещо про той час від самого Михайла, від мами й від інших людей, близьких до нього.

Коли Михайла мали віддавати до Училища (1849-го року), у нас оселилися два маминих племінники, “два Колі”, - Микола Шульженко й - Микола Політика (“Політиченко”); наш тато підучував їх до вступу в училище, разом з Михайлом, та й потім наглядав хлопців, як вони вже й вступили до училища. Хотів тато, щоб вони вчилися в нього й французької мови, отже Михайло та Коля Шульженко і вчилися, але Колі Політиченкові трапилась така притичина, що він вчитися французької мови не міг: казав, що не може справитися з французькою вимовою, - бо може вимовляти топ, топ татап та інші французькі носові звуки - тільки тоді, як стисне собі носа пальцями. Тато такого способу вимовлювання не вхвалив, і прийшлося французьку науку з сим небожем кинути. Та й взагалі сей Коля - пізнавати “бездну премудрости” охоти не мав. Що-ж до Колі Шульженко, то він вчився з Михайлом досить рівно, по всіх науках, і, по скінченню Училища, вони разом вступили до полтавської гімназії.

Якось, не дуже давно, у 1917 р., пізналась я в Гадячому з одним товаришем Михайловим по Училищу. Се був старенький, але ще міцний гадяцький міщанин, Петро Закологязний, чоловік розумний і моторний. Він сам припитався до мене й розповів дещо про своє спільне з Михайлом учіння в Училищі. Розповідав про свої дитячі забави школярські, - як грали в нашому дворі у м’яча, пускали змія, як спускалися з нашої гори зимою, на книжках (на історії Устрялова, або на географії Ободовського), як ходили

до ратуші, городської управи, дивитись на тих давніх радників, урядовців сього встанєвища. За спогадами П.Закоłodязного, сі члени Ради городської зійшли вже тоді на якісь комічні постаті, - в довгих “балахонах” (каптанах?), у величезних брилях, - і мало не завжди були “під чаркою”. Чи се вже в такі особи повернулися колишні “Райці магістрацькі”? Хлоп’ята школярі ходили вже тільки, “щоб з їх посміятися!..”

На думку д.Закоłodязного, брат Михайло був надзвичайно здатний до науки. “Куди нам було до нього!” - мовляв сей Михайлів товариш по Вчилищу: “Куєш, було, куєш той урок, насилу витовчеш! а Драгоманов раз прочитає - і вже знав”.

Нічого, одначе, нема дивного в тім, що товариші не могли дорівнятися Михайлові в здатності до вчіння: для них книжка взагалі була твердим каменем, “гірким плодом”, а Михайло був уже добре обізнаний з книжкою, настільки привчений до читання, до розуміння прочитаного, що й до вступу в Училище залюбки прочитав багацько книжок з батьківської збірки, між іншими, мовляв він, ще малим двічі прочитав “Історію государства російскаго” Карамзина. То певне, що Закоłodязний, чи інший такий товариш, не міг-би сполуватися з М.Драгомановим.

За “отличные успѣхи въ наукахъ” Михайло одержував “нагороди” книжками; одна з них, Хрестоматія Галахова, гарний збір зразків з російської словесности, служила потім і нам, меншим.

Оповідав добродій Закоłodязний про цікаву особливість Михайлового пробування в Училищі: що його (в ті часи) ніколи там не били і взагалі ніяк не карали. (Власне батько наш поклав таку умову, як віддавав Михайла до Училища). Одного разу хотів був котрийсь учитель покарати Михайла, але він “не дався”, мовляв Зак-й. В того вчителя був такий спосіб карати учнів: котрий школяр щось там напрокудить у класі, то вчитель каже йому взяти обома руками книжку, держави її над головою і так стояти який час перед всім класом, поки вчитель не скаже: “годі”. Якось і Драгоманов пустував за уроком, щось там коїв. Учитель і йому сказав держати книжку над головою. Драгоманов не схотів - і пошпурих ту книжку додолу. Другого дня прийшов батько (“старий Драгоманов”) і нагадав в Училищі, що він-же просив не карати його сина ніяк, а коли що трапиться, сказати йому, батькові, - він з сином поговорить, і хлопець тоді, з певністю, нічого лихого не робитиме.

Так і було: Драгоманова більше не займали. Він шанувався без кар.

Того-ж 1853-го року, як Михайло скінчив Училище (весною) та перебув дома й літо, батько повіз його, разом з Миколою Шульженком, у Полтаву і віддав учитися в гімназію.

Се був уже виліт з родинного гнізда...

Але від Полтави до Гадячого недалеко (лише 110 верстов), отже додому приїздилося часто і зв’язок з родиною був міцний, ще й за часів пробування в гімназії.

Про наших батьків згадує Михайло в своїй автобіографії з почуттям вдячності, з твердим признанням одержаного від батька духово-коштов-

ного добра. Він каже: “Охоту до читання та свого роду політики я перейняв змалку од батька, і за його приводом ще школярем гадяцької школи перечитав майже всі цікаві книжки з його книгозбірні”. Але : “Щиро повинен я дякувати батькові своєму за те, що він розвинув у мені інтелектуальні інтереси, та що між нами не було розладу морального й боротьби, - явище незвичайне в Росії і тепер, а колись - тим більше”.

Дійсно, такий батько міг розвинути інтелектуальні інтереси у своєму синові. Поза оточенням, так-би сказати, етнографічним, в хаті нашій трималася атмосфера інтелегентности: батько до кінця свого життя випишував собі газету (“Санкт-Петербурзькія Ведомости”), журнали (“Бібліотеку для читенія” й ин.), альманахи. В одному альманахові, - здається, він звався “Гирлянда”, - уміщено було батькове оповідання, за підписом Петръ Драгомановъ. Оповідання було “народницького” напрямку, - змістом його було нещасливе кохання одного візника (“ямщика”) з сільською дівчиною. Коли я читала те оповідання, будши підлітком та знайшовши його в наших книжках, мені було втішно бачити батькове ім'я - “надруковане в книжці”, одначе не зосталося в мене враження, що те оповідання було написане якомось особливо гарно; але все-ж було його надруковано в столичному літературному збірнику, то можна думати, що якусь літературну вартість воно мало. У кождім разі сей друкований твір, свідчить, що була в нашого батька якась письменницька поваба й здатність і що коли нащадки його, починаючи з сина Михайла, виступали на полі письменства, то мали до того призвід у традиції своєї сем'ї; менша чи більша здатність і хист-се річ инша, залежна від багатьох причин, але має вагу існування родової зав'язи, природженної кебети письменницької у нащадків.

Про значні “інтелектуальні інтереси” свідчить сила всяких виписок, що робив для себе наш батько: по ньому зістались цілі зшитки з виписками - відомостей юридичних (був-же він юриста), історичних, спостережень славутніх мандрівців. Був осібний зшиток, - скорочений переклад якогось висліду про велику Французьку революцію.

Були й записи етнографічні, - власне збірники народніх українських пісень. На жаль, всі ті збірники (як і всі зшитки з виписками) загинули; про них зосталися лише спогади, - між иншим у брата Михайла (в тій-же його автобіографії).

Думаю, що батькове записування українських пісень має зв'язок з працею двох гадяцьких письменників, А.Метлинського й М.Макаровського. Амвросій Метлинський доводився нашій мамі свояком (по її материнському родові Стишевських), часто бував у нас; але власне знався з татом, на маму не вважав зовсім: мав чудернацьку вдачу, - духом ненавидів усе жіноцтво, весь рід жіночий, навіть малих дівчаток. Як довідувався, приїхавши з свого хутора до нас, що тата нашого нема дома, то зараз-же виходив з хати, навіть не повітавшись з мамою, чи з якою иншою істотою жіночою; з татом-же нашим охоче бачився й розмовляв.

Можливо, що татове записування українських пісень було надихом Метлинського, - відомого збирача їх; у кожному разі було в Метлинського якесь близьке поєднання з татом, що виявилось і в спільній праці - записуванні пісень Гадяцького повіту.

Михайло Макаровський був наш близький сусіда по своєму гадяцькому дворищу. Він теж приятелював з нашим татом, а сестри його і з мамою. Вірші його (поєми "Наталя" й "Гарасько, або талан і в неволі") Метлинський видав у Харькові, в "Южному русському зборникові", а се теж вказує на єднання місцевої інтелігентської сили в Гадячому. Як відомо, ні власні вірші Метлинського, ні поєми Макаровського не сяють великою вартістю, але все-ж вони, разом з етнографічною працею Метлинського й такими-ж самими записами третього гадячанина, нашого батька, вказують на існування прихильників українського слова в такому глухому місці, як Гадяче, і в таку давню пору.

Макаровського я не пам'ятаю, а сем'ю його, сестер, знаю добре. Сама їх домівка робила вражіння - великим портретом Богдана Хмельницького (в шапці з перами, з булавою в руці) і дивною для нас, дітей, книжкою, - Історією України ("Малой Россії") Бантиша-Каменського. Я не знаю, чого й нас, дітей, водили в гості до Макаровських (я пам'ятаю тільки дорослих двох панночок Макаровських); видно, щось близько звязувало обидві сем'ї.

Таким чином і українська течія, навіть письменницька, в особах Метлинського й Макаровського, не була чужою нашій сем'ї. Правда, через довге пробування батькове в Петербурзі, московська полуда на ньому була дуже міцна, але й її пробила, до певної міри, місцева українська течія, - а се відбивалось і на наших вражіннях дитячих.

Не знаю, звідки наша мама знала уривки з Енеїди Котляревського; але нам було дуже втішно, як вона проказувала на пам'ять (не то для себе, не то для нас) ті уривки.

Може, знала їх від когось із старших родичів, а більше того, що від своєї дружини, бо вся її освіта взагалі прийшла з сього джерела. Треба сказати, що не будши ніде в науці і навіть нікуди не виїжджаючи з свого "Цяччиного хутора" аж до самого шлюбу, мама наша зосталась наполовину неграмотною, бо не вміла писати могла тільки підписати свої ім'я й прізвище; навіть листи до дітей, що мама посилала пізніше, писав завжди хтось инший, а мама тільки підписувала під ними - "Елізавета Драгоманова"; але читати вміла і дуже любила читання; мовляла, "привчив" її до читання наш тато. А привчившись, читала дуже багато; навіть як помер тато, і як ми всі повилітали вже з родинного гнізда, то мама й тоді проживаючи в Гадячому самотою (не хотіла виїздити звідти нікуди надовго), - завжди виписувала собі газету й журнал, бо цікавилась і політичними новинами й красним письменством. По своїх поглядах була цілком під надихом татовим.

Такі самі "інтелектуальні інтереси", як то згадує про них брат Михайло, зацепив наш тато і своїй дружині.

Про те-ж, які саме були переконання й погляди нашого тата, можна до певної міри бачити й з того, що сказано вище.

Михайло так писав про світогляд і напрямок батьків: “То була мішаниця християнства з філософією XVIII віку та якобінства з “демократичним цезаризмом”.

Означення цілковито вірне, - власне так і було.

І та “мішаниця” релігії, - не тільки обрядової, а релігії, яко вищої ідеї християнства, - з новішими ідеями “гуманізму”, поваги до “прав людини”, відбивалося й на взаєминах нашого батька з людьми близького оточення його: в той час, коли повновладно панувало деспотичне право, коли з кріпаками можна було робити, що хотіти, - у нас ніколи нікого не били, ні з кого не знущались; в ту пору, коли в педагогіці шкільній і хатній “учити” мало собі синонім “бити”, - нас, дітей, не тільки ніколи не били, а навіть ніякими іншими способами не карали; отже ми виростили, не бачивши ніяких диких сцен розправисильного з підвладним, старших родичів з тілом і душею беззахисних дітей; для “наставляння на добрий розум” було - тільки спокійне, лагідне слово.

Думаю, що велося так не тільки завдяки природній лагідній вдачі нашого батька, а й завдяки його освіті та присутності у нього спогаданих вищих ідей. Мама-ж пішла слідом за ним.

Либонь ота “мішаниця” вищої християнської ідеї з “філантропією” водила нашого батька й до тих безпомічних людей, хворих на холеру.

Михайло - зовсім слушно дякує батькові й за те, що між ним і сином “не було розладу морального й боротьби”. Мабуть, се насамперед стосується до питання релігійного. Наші батько й мати були, відповідно своєму часові, люди дуже набожні і дітей старалися виховувати теж в дусі релігійному. Але Михайло зарання, - ще в гімназії, - досить ґрунтовно пізнався з позитивними науками, там-же (ще в гімназії) перечитав багато творів, що, при його взагалі аналітичному розумові, могли надати раціоналістичного напрямку його думці: отже ще в ранньому юнацькому віці відійшов Михайло далеко від релігійних переконаннів своїх батьків (хоч багато Михайлових товаришів зоставалося, - не то в гімназії, а й в університеті, - вірними “старим завітам”). Одначе, те радикальне розходіння думок в справі релігійній не викликало, дійсно, ні боротьби, ні ворожнечі в нашій сем’ї між старим і новим поколінням; я не пам’ятаю ні одного разу, щоб Михайло допустився різкої критики, а тим паче якогось грубого висміювання, зневажання того, що для наших старих було святим... Не пам’ятаю я й такого, щоб наші старі картали когось із дітей: за “вільнодумство”. Тут була неначе якась мовчазна поспільна угода: “я не перечу твоїй новій думці вільній, а ти не руш моєї душі”... Така обопільна обережність, пошана, - лишилася на весь вік.

“Кримська кампанія”, ота велика, така нещаслива для Росії війна, зосталась і в наших дитячих спогадах, хоч ніхто з нашої родини не був у військовій службі. Багато було розмов між дорослими ще з самого початку

війни, хоч багато було в тих розмовах незрозумілого для нас: “як се так, що війна зчинилася за якісь там ключі? Які ключі?.. Кажуть, від “Гробу Господнього”. Нащо-ж його замикати? і кому потрібні ті ключі? чого за них воюватися?..” Тимчасом говорилося, що багато везуть ранених на війні, багато й убивають там наших вояків... Для ранених, щоб гоїти їх рани, скубли по хатах “корпію”; давали й нам, дівчаткам, шматочки старенького полотна, щоб ми розсмикували їх на окремі ниточки; потім ту смиканину по хатах збирали й кудись одправляли, для закладання того м’якенького ключчячка в рани... Такий се був, у ті часи, знадібок при коруванню ран...

Везли через наше місто якихось полонених Турків, якось, на Великдень саме, що прийшовся дуже рано, на-провесні, зайшли на наш куток і посідали на пригорі, на сусідньому цвинтарі, троє Турків; ми боялись їх, виглядали тільки через тин, хоч і не було чого боятись: вони сиділи такі нужденні, беззбройні, так смутно дивилися на весняну повінь... Ну, а все-ж то були “Турки”, справжні, в чалмах, у якомусь чудному вбранню; обличчя темні, очі такі чорні...

Наш тато пішов до тих бранців і закликав їх до нас у хату; казав мамі, що годиться в таке велике свято пригостити й ворогів.. На столі, по звичаю, стояли паски й багато всього їстівного; одначе Турки не все могли їсти, - додержували свого закону, - тільки охоче їли паску, взяли дечого й з собою. Відходячи, говорили щось таке незрозуміле, прикладаючи руку до чола, до грудей. Острах і жаль брав нас, як дивились ми на них...

Переїздили й наші вояки, дехто ж них - без руки, без ноги... Один такий офіцер, без правої руки, зостався й надовго в Гадячому; пізнався де з ким, приходив часто й до тата, багато чого розповідав про війну.

Дивна річ! Війна-ж кінчилася дуже нещасливо для російського війська, отже можна було-ж сподіватися зовсім иншого змісту від російських тих творів, з поводу її, що ходили по руках під кінець війни; але ні: осібні вірші й цілі зшитки їх - повні були всяких зухвалих прикладок та глуму над ворогами, - неначе-б ті вірші йшли з руки - переможців!

До нашої хати теж доходили ті чванливі, гумористичні твори, такого змісту, наприклад:

“Вотъ въ воинственномъ азартѣ
Воевода Пальмерстонъ
Покоряетъ Русь на картѣ
Указательнымъ перстомъ”.

І так далі - всякі присмішки. Були й вірші мовою українською:

“Сидить Абдул,
Губи надув,
Та й думку гадає:
“Що-то мое
Турецьке є
Військо поробляє?..” і т.и.

Наші хлопці теж проказували, часом приспівували, ті віршики. Чи в тім виявлявся якийсь “патріотизм”, що захоплював і підлітків, чи віршики зачувались просто ради їх сміхотворного вислову?.. Думаю, вабило останнє.

В одному життєписі брата Михайла говориться, що в дуже молодому вікові він перебув добу російсько-патріотичну. Я такої доби в житті Михайловім не знаю; хіба-б якийсь право-патріотичний настрій мав приходитись до тієї пори в Михайловім житті, коли “патріотичний” настрій підчас напруженого військового стану, тієї нещасливої кримської війни, міг до деякої міри відбитися й на чулому настрої підлітків; одначе, такого настрою ще не можна бачити в зацікавленні напівдитячому тими патріотичними віршами, бо привертати увагу й підлітків - міг самий гумористичний склад тих віршів; діти такий склад люблять, тішаться ним.

В гімназичних настроях Михайлових - російського патріотизму не означилось нічим.

Що до Михайлового розвитку взагалі, то полтавська гімназія дала юнакові багато (хоч і була вона школою тих давніх часів, далекою від ідеалу - і по методах навчання, і по звичаях педагогічних взагалі). Особливо вдалим був на той час власне самий склад учителів. Деяким своїм учителям полтавської гімназії Михайло й присвятив ті відомі його вдячні спогади. Книжок-же Михайло перечитав ще в гімназії таку силу і таких авторів, що багато учнів сєредніх шкіл, пізнішого часу, здобувши собі позашкільну освіту тільки з деяких щуплих брошурок, здивувались-би, почувши, що між тими авторами були й такі, - може, невідомі їм і по іменах, - як Шлосер, Маколей, Прескот, Гізо. Про письменство-ж красне вже зайве й казати! - ще й для нас, менших, зоставив Михайло дома, в Гадячому, найвидатніші твори Дікенса, Текерея, Вальтера Скота (в російських перекладах).

Розумова працьовитість Михайлова визначалась помітно ще й у гімназії: опріч того, що був він у гурті перших учнів у класі, ще самохіть (на свою руку) вивчився німецької мови, був редактором рукописного часопису гімназичного.

Такі були Михайлові “інтелектуальні інтереси” в гімназії, - розбуджені в Гадячому.

Самого вступу Михайлового до гімназії я не пам’ятаю. Найперший образ його з гімназичних часів, що відбився в моїй дитячій пам’яті, був такий: тато привіз якогось ніби чужого хлопчика у чудному вбранні, - в дуже короткій курточці, тільки до пояса, щільній, з ясними великими гудзиками. Ото-ж либонь я вперше побачила свідомо ту гімназичну курточку і через те вона зробила таке вражіння, що і зосталась у пам’яті - тільки курточка...

Не знаю, від якого часу після того - мріється другий образ, уже повніший і ясніший: ось той самий хлопчик у курточці, тільки я вже знаю, що се наш “Миша”; хлопчик. - дуже швидкий, бігає по всіх кімнатах, всі його цілують...

Далі. Не відомо, коли воно було, - мабуть, Михайло був уже в 3-ій класі, - тільки се вже ціла “подія”; в ній Миша й все належне оточення виступають виразно. Тато привіз Мишу, а разом з тим дві ляльки з Полтави, такі пре-

хороші, з камінними голівками, в рожевім убранні, - одну сестрі Варі, більшу, а другу - мені. Літо; ми сидимо на дворі, на ганку, граємось тими ляльками. Коло самого ганку висока драбина, що мала завжди стояти коло дому, на випадок пожежі. (По тодішніх поліцейських приписах на самій покрівлі повинна була стояти й діжечка, - зелена, - з водою напоготові). Граємось. Де не взявся Коля Політиченко, - він гостює в нас, - і почав дражнитися з нами; далі схопив наших ляльок, - наших "прекрасних" нових ляльок, мов кіт подрався на драбину і почепив їх високо на щаблі, "щоб дощу просили" (бо тоді в гадяцьких дітей був звичай вішати жука-рогача за роги, щоб випросив дощу). Ми зчинили страшенний, крик, плач! На той лемент вибіг Миша; він почав дуже сварити Колю, за те, що обіжає "малих дівчат", швидко поліз на драбину сам і визволив наших ляльок. Ми не знали тоді слів "геройство", "великодушний вчинок", але вдячна радість наша була велика!..

Не знаю чого - в пам'яті мене зостався такий живий спогад про те, як привіз одного разу (певне, вже бувши в котрому старшому класі), чималий друкований портрет свого улюбленця, Гоголя, і опрацював його сам. Ми товпились коло стола підчас тієї роботи. Миша наклав портрета скляною шибкою, облямував папером та золотим "бордюрчиком", а на різках підклеїв під склом, навскіс, величеські букви з золотого паперу: на одному різку, вгорі, було - "Вели", на другім - "кому, на третьому різку внизу - "сла"-, а на четвертому - "ва". Все-ж разом становило: Великому - слава. Той портрет дуже довго висів у нашій "залі", на стіні, на чільному місці. Сам Миша почепив його, яко дарунок, рідній домівці. (Пізніше, з тією-ж метою, Михайло, - вже за своїх студентських часів, - привіз і залишив дома портрет славутнього педагога й ученого - Пирогова).

Здається, вже бувши у 7-му класі, Михайло надзвичайно втішив усю хатню громаду, показавши нам, у своїй особі "Наталку-Полтавку" Котляревського. Так, всіх дієвих осіб тієї комедії, чи оперети, показав він у одній своїй постаті (зостаючись таки в гімназичній курточці). Тільки пояснялось кожного разу, хто саме говоритиме: "оце дівчина "Наталка", "а це - Возний, що хоче одружитися з Наталкою", і так далі. Де треба було співати, там співалося. Голосу особливо гарного у Михайла не було ніколи й потім, але, як співав, було, своїм дітям, або показував кому мелодію пісні, то, жартуючи, казав: "в імператорських театрах не виступаю, а для хатньої сцени голосу мого - досить". Не знаю тільки через віщо, співаючи в Наталці-Полтавці на "гацяцькім хатнім кону", - дуже розмахувалося руками, зовсім по оперному; чи то взагалі для виразности співалося так, чи, може, такий спосіб виконання співу вживано взагалі співцями-"аматорами" того часу. А власне-ж тільки від таких виконавців міг Михайло перейняти виконання "Наталки-Полтавки", побачивши її в Полтаві, в якому аматорському, мовляли тоді, "спектаклю".

Всім споглядачам, - і дітям, і челяді, - "Наталка-Полтавка" - навіть у "виконанні" Михайловому дуже сподобалась, хоч ні ми, ні присутні зовсім

не знали, що то воно за видовище було, бо ніхто з нас ніколи ніякого театру не бачив!.. Взнявши на увагу, що “голови слухачі” з такою захоотою прийняли “Наталку-Полтавку”, Михайло навіть удруге показав її нам, вибравши знов такий час, коли старших не було дома. (Либонь, присутність їх варувала-б його). А було се на різдвяних святах, то розвага театральна була тим більш до речі!..

Захоплення самого виконавця Наталкою-Полтавкою (настільки значне, що він охоче показав її аж двічі доводить, що полтавські гімназисти були в той час, в кінці 50-х років минулого віку, під надихом українського націоналістичного руху, що доходив до них від кола загарливих старших патріотів українських, таких, як Пильчиков, Кониський, Милорадовичка та інших. Власне Єлизавета Милорадовичка, приятелька Пильчикова, влаштувала й українські “любительські спектаклі”.

Останній рік перебування Михайлового в гімназії (рік 1859-й) я, звичайно, вже пам’ятаю дуже добре, бо вже мені кінчалось тоді 10 літ. Отже й подію виключення Михайлового з полтавської гімназії пам’ятаю гаразд.

Сталась та причина зовсім несподівано. Ждали тато й мама, що син їх незабаром приїде укінченим гімназистом, дійшовши, звичайно, кінця курсу щасливо, так як то бувало при скінченню попередніх класів, коли Михайло все привозив то «похвального листа», то якусь книжку - «нагороду» за “благонравіє” і “успѣхи въ наукахъ”. Аж тут прийшов якийсь лист, що вдарив неначе бомба-в нашу тиху оселю!

Що таке?.. Тато й мама вражені, без краю стурбовані: Миші - біда, якесь лихо сталося, якась напасть... Говорять, що, може, Мишу виженуть з гімназії!.. Як се так? Хіба се може бути?..

Тато поїхав до Полтави; власне його викликано туди, - через ту-ж таки “напасть”. Шкода розпитуватись, бо малим про поважні речі не говорять... Тільки з уривків від розмов можна було дещо довідатись, доміркуватись:

Справа-ж була так:

Інспектор якось пробирав одного малого учня, гімназистика, за якусь провину і назвав його дурнем. Михайло як-раз натрапив на ту розмову, чи суперечку, встряв у неї й собі, почав доводити інспекторові, що він не мав права лаяти учнів, і сказав щось образливе для самого інспектора.

Інспектор “дав ход” прикрому випадкові, у “справу” вмішався директор гімназії і - дійшла вона аж до “Учебного Округу” (київського, - а до нього-ж належали й школи полтавські, себ-то й полтавська гімназія). Полтавський гімназичний уряд надав провині Драгоманова такої великої ваги, що, не вважаючи на прохання товаришів михайлових і скількох учителів, прихильних до нього, не вважаючи навіть на сприяння Михайлові з руки самого Попечителя Округу, Пирогова, - гімназичний уряд, власне директор гімназії, рішуче постановив: Михайла Драгоманова, за його провину (Зухвале слово, сказане інспекторові), з гімназії вигнати, хоч йому зоставалося всього зо два місяці до скінчення гімназичного курсу.

От по цій то прикрій справі й було викликано батька в Полтаву. Тут йому сказали, - розповівши докладно про Михайлову провину, - що нехай він вибирає одно з двох: або сина його, Михайла, виженуть з гімназії, не давши йому докінчити курсу і при тім без права вступу в якусь иншу школу, або нехай він, батько, висіче сина різками, таки тут, у Полтаві в гімназії, щоб усім учням було відомо про ту кару, - щоб вони не наділися допускатись "дерзкого" поведіння супроти свого "начальства".

Батько зостався вірний своїм переконанням і - вибрав перше, сказавши, що хоч йому дуже тяжко бачити велику перешкоду на синовому життєвому шляху, - коли хлопець не зможе скінчити гімназії та йти далі, - але він, батько, волить, прийняти вже таке лихо, аніж висікти сина різками: не бито його малим, тим паче неможливо завдавати йому такої ганьби, коли він став дорослим юнаком. Нехай буде, що буде!

Отже Михайла викинули з гімназії. Ще хотіли були дати йому при тім свого роду "вовчий білет", написати, що він "исключается изъ гимназії съ тѣмъ, чтобы его впредь никуда не принимать"; але вже вчинили волю славетного Попечителя Округу, Пирогова, згодилися написати замість «исключается» - "увольняется" (ніби по своїй волі): через те зоставалось хоч право вступити в університет.

Такий був несподіваний кінець Михайлового вчіння в полтавській гімназії... Вся та "історія" з його вигнанням наприкінці гімназичного курсу - в біографіях його відома; останнім часом здобуто чимало документальних знадібків, належних до тієї історії, - цілу "переписку" по тій справі: з неї видно, що саме доводив інспектор, що писав сам, М. Драгоманов, як висловлювались його товариші, гімназична Рада ("Совѣтъ"), Округ і ин. Все це доволі цікаво. Нема тільки між тими документами одного, що мав би бути найцікавішим для вияснення справи з вигнанням Михайла; а не знайдено такого документа через те, що його й не могло бути серед урядових документів, бо торкався-б він особистої справи, досить делікатної, власне одного діяча, багато значнішого, ніж якийсь там інспектор. Власне через ту образу й було збито таку велику бучу в гімназії, аж, в наслідок її, Михайло "вилетів" з гімназії.

Річ у тім, що під той час був у Полтаві губернатором Волков, урядовець потужний і суворий, що надовго дався в знаки полтавцям, і дрібнішим, і поважнішим. Мав він, одначе, й ту особливість, що був прихильником жіночої краси. В Полтаві-ж, на ту пору, була, між иншими місцевими красунями, одна особливо вславлена вродливиця, панна Калиновська. Губернатор Волков на якомусь там бенкеті в "благородномъ собраніи" (сказати-б у клубі) накинув оком ту вродливу дівчину і почав до неї залицятись. По городу пішов про те поговор... Нічого такого особливого в тім не було, Калиновська була, як то казали "хорошого роду" і додержувала "добрих звичаїв", отже ні на яке зводіння й не могла-б здатись, але молодь її кругу в тім гурті й деякі старші гімназисти (що в таких містах, де нема університету й студентів, теж грають ролю кавалерів), усе таки гнівалися

на те, що губернатор Волков “чіпляється” до їх знайомої вродливої панночки. Хтось із молоді, може, на осторогу Калиновській, а більше того, що на прикрість Волкову, - написав (красками на папері) карикатуру, підписав під нею цікавенький віршик і, пустивши ту карикатуру по руках, ще приклеїв її серед міста, в Александрівському садку, близенько біля губернаторського дому. На карикатурі-ж було намальоване пишне деревце, червону калину, і перед нею вовка, що ласо дивився на неї. Під малюночком стояв такий віршований підпис:

“Червоная Калинонько,
Бідная головка,
Стережися, прехороша,
Ти хижого Вовка!

Бо Вовк хижий тільки дбає
Про свою забаву,-
Пограється, та й покине,
Пустить лиху славу!”

Баєчна подобизна, ніби алегорична, була досить прозора: которі “мудріші” з полтавців-споглядачів швидко догадалися, що хороша калина - се Калиновська, а хижий вовк - Волков; угадав алегорію й Волков, коли довідався про карикатуру. Малюнок і підпис дуже розлютували його. Звичайно, його поривало довідатись про те, хто автор тієї образи, такої зухвалої, і - покарати суворо! Почали шукати, кому це відати належало. Слід показав неначе-б на гімназію... В гімназії виходив тоді рукописний, малий часопис, а редактором його був гімназист Драгоманов... Як-раз трапилося, що він показав своє зухвальство супроти гімназичного начальства, інспектора. Отже досить було, щоб губернатор сказав директорові, що його гімназисти “розпущені”, пишуть “пасквілі”, що винуватого треба покарати, як директор натиснув більше на справу Драгоманова з інспектором. І Драгоманова покарали як-найтяжче, - викинувши з гімназії, не давши йому докінчити скількох місяців курсу.

Такий причинок, образа самого губернатора, більше пояснює сувору розправу з Михайлом, ніж тая звада з інспектром. Перш за все, не таке-то вже “велике цабе” був гімназичний інспектор, - таки-ж це навіть не директор, а такий службовець, що має суперечку з учнями що-дня; в кождім-же разі за якесь там гостре слово, сказане йому, хоч-би й положено було на учня кару, то таки, з певністю можна думати, не таку сувору, як було з великою впертістю dokonано супроти Драгоманова: вигнати першого учня з гімназії, не давши йому навіть докінчити курсу, ще й хотіти дати йому свідоцтво, щоб його в иншу школу не приймали, - се була кара вже значно більша від провини. Коли-ж образа ніби торкалася такого дійсно “великого цабе”, як губернатор Волков, - се инша річ! Тут, справді, можна було «збити бучу» велику. Бо досить було-б довести, з руки губернаторової, хоч-би й до самого

міністерства освіти, що завдяки поблажливості гімназичного уряду - гімназію "розпущено", то можна було злетіти з посади й самому директорові!..

Отже, цілком признаючи суперечку Михайлову з інспектором, - вона, разом з усією належною до неї "перепискою", була, - але можна думати, що суперечку ту було взято лише за приклучку до тяжкого покарання обвинуваченого Михайла; дійсною-ж причиною здійсненої бучі й вигнання його з гімназії була образа губернатора та його насідання на гімназичний уряд. Мовляли Німці, "тут закопано собаку!" ("Da liegt der Hund Begraben!")

Одначе ся пружина орудувала, звичайно, за лаштунками, і зовсім зрозуміло, чому про неї не знаходиться сліду в офіційній переписці. Волков, звичайно, не міг бажати, щоб про зухвалий жарт над ним пішла ще більша поголоска, та щоб в урядовому світі було якось зазначено його причетність до тієї глумливої справи. Та й як офіційно ставити обвинувачення гімназистові в тім, що він намалював дерево з червоними ягідьми й вовка? Тоді треба було-б дешифрувати малюнок і сказати, кого вгадують у постаті "хижого вовка" ... Бо тільки тоді набував-би малюнок злочинного змісту, достойного покарання його автора. Отже такого обвинувачення: нікому в гімназії й не ставлено. Про карикатури там уголос і не говорено. Губернаторові Волкову лише було доведено, що винного - покарано, вигнано з гімназії. На тім уже Волков міг зірвати свою злість і - заспокоїтись, бо вже більшого гімназичний уряд не міг зробити.

Чи був автором карикатури й віршика взагалі хто з гімназії? Навряд. Правда, ні простенький малюнок, ні такі-ж простенькі вірші під ним - не потребували великого хисту, але все-ж можна думати, що автором був тут який-небудь старший лицар, більше зацікавлений тією справою залицяння до вродливиці панночки, ніж юнак гімназист.

В кожному разі, не Михайло був автором того малюнку й віршика. До малювання він взагалі й хисту не мав, а вірші, особливо жартливі, хоч і міг складати, - складав їх в пізнішою віці, "для хатнього вжитку" (бо Михайло, було, каже, жартуючи: мало не кожда грамотна людина пробує складати вірші, - вся річ у тім, щоб завчасу спинитись, як, віршування виходить "не до шмиги")... але автором віршів до тієї карикатури Михайло не був.

Коли наш тато був у Полтаві, викликаний по Михайловій справі, то чув він там і про "каркатуру на Волкова". Хто йому казав про неї - не відомо, але в сем'ї нашій була розмова про те; питали в Михайла дома, чи то він писав ту каркатуру? Він відповідав, що ні, і хто її писав не знає.

Пам'ять про каркатуру жила довго в Полтаві; підпис під нею пам'ятали пізніше й деякі тогочасні гімназисти. Микола Шульженко, що передав мені той віршик на пам'ять, спогадуючи полтавське життя багато літ пізніше, гадав, що даремне подейкувано, ніби каркатуру й вірші написав хтось із гімназистів: "се не могло-б затаїтись у нас, - ми знали-б і автора", - сказав Микола Ш-о, "тимчасом ми зовсім не знали, хто й що".

Лиха помилка з тим авторством коштувала нашому татові багато здоров'я, бо й одразу був він дуже стурбований тією напастю на Михайла

й потім немало смутився, думаючи про те, що буде з Михайлом далі? Все вони вдвох з мамою говорили про це. Прикро було татові і з гостями говорити про Михайлову "історію"... Як се так? був такий надійний хлопець і ось на тобі - не дають скінчити гімназії, вигнали!..

Отже тато наш, та й мама, були все літо зажурені, заклопотані тією напастю та невідомістю, як буде далі з сином. Одначе Михайло хоч був збентежений, приїхавши з татом з Полтави, але незабаром якось оговтався і бадьорився. Молодості взагалі властиво бадьоро, з певністю дивитися в прийдешнє!.. Треба буде тримати екзамен (ми чогось вимовляли це слово - "екзамент"), то що? Михайло був либонь певен у тім, що витрима його. А все інше -якось буде!... Знайде собі спосіб жити в Києві!..

Про Київ таки гадав; про це раз-у-раз говорилося. Михайло немов почував, що вже не буде в Гадячому таким частим гостем, як пробуваючи в Полтаві, і мов "на прощання" ходив по близьких гадяцьких околицях. Часто брав і декого з нас.

Найближче наше місце для гулянок - були два "цвинтарі" коло нашого двора: на одному була колись церква ("Успенія") і на другому теж (церква "Покровська"). Обидві ті церкви давно згоріли; за наших дитячих часів зоставались тільки круглі рови на тих місцях, де були церковні підмурівки, та стояли ветхі каплички (по гадяцькому - "камплички"), дерев'яні, темні, мов-би смутні, з маленьким похилим хрестиком на-верху, на покрівлі; кожда з двох капличок стояла на меншому круглому горбочку, там, де був колись алтар ("вівтар", казали ми). Більш нічогісінько не було вже й за наших часів на тих цвинтарях. Тепер-же нема ні капличок-пам'яток, ні ровів. А за наших дитячих літ цікаво було бігати, "ховатися" по тих ровах, та й краєвиди відкривалися гарні, з самого краєчку тих виступів, де стояли колись церкви.

Ходячи з нами, Михайло, бувши того літа особливо ласкавим до нас, казав нам, які то були церкви, як вони звались, коли погоріли (давно, давно!), біля якої церкви поховано гетьмана, що загинув під той час, як збунтувалося проти нього військо, за те, що він занадто був прихильний до Москви.

Було ще одне цікаве місце для гулянок, але туди вже нас не пускали самих, бо се було значно далі від нашого двора, за глибоким яром. Се теж крутий виступ, що висторочується далеко вперед між двома ярами. (Все гадяцьке узгір'я ділиться на такі виступні, вузьчі або ширші, відрізнені один від одного ярами). Сей виступець, що я про нього кажу отут, повернений стрімким кінцем до Псла, до його широкої оболони, лучиться з містом лише вузькою шиєю, а крайній кінець його розпросторюється чималою площиною, природньо й штучно розрівняною. З одного боку тієї високої площини йдуть останки земляного валу; він круто стремить над спуском до глибокого, розлогого яру, що біліє такими чепурними хатками та зеленіє розкішними садками гадяцького передмістя "Заяр'я". З валу такий гарний позір на те зелене Заяр'я.

От сей виступень, на нього ми й охотилися ходити на прохід.

Се так і звалось - ходити на вали, "на Замок". Тоді (70 літ назад) ще жило це слово, бо й справді на тій горі, на площовині, оточеній валами, стояв колись гетьманський Замок. За часів нашого дитинства не було навіть "убогих руїн" від того Замку! Ні цурочки, ні цеглинки малої... Все мов лизень злизав!

А однак замкове містище не порожнювало й тоді: стояв на великій горі, як-раз на тій горішній площині, де був колись гетьманський Замок, оточений земляними валами, інший "замок", - тюремний. Так, стояла тут, стоїть і тепер звичайнісінька тюрма, збудована при цареві Миколаєві І. (За часів нашого дитинства це був найбільший будинок в Гадячому). Висока озія на два поверхи вишкіряється двома одноманітними рядами вікон, окутих ґратами. Біле тинькування мало-б надавати якоїсь веселішої подоби тій каменіці; але сьому будинкові біла барва надає мовби тільки більшої зимности. І стоїть він на тій Замковій горі - відлюдний, понурий, мовчазний, як усі в'язниці. "Горькая иронія судьбы!" - сказали-б тодішні інтелегенти-гадячани, дивлячись на той будинок, що став на місці Гетьманського Замку. Дійсно, тяжкий глум химерниці-долі! На місці того будинку, де жила, боролася козацька воля, де писано славетні "гадяцькі пакти", умову з польським урядом про широкі автономні права України, - поставлено твердиню неволі...

Сумне й неохвітне місце. Крізь ґрати, часом, маячить нужденне, замліле обличчя, дивиться на вільне, широке видноколо...

Поуз тюрму, вздовж валу, йде дорога, ходять по ній люди; інше сяде й на валу. Отож ходили й діти, а між тим гуртом і ми (з "Мишою" нас пускали туди). Михайло казав нам, чого та гора зветься "Замковою", показував у напівосуненому, пощербленому валу більшу пробоїну, де було колись вроблено браму, перед спуском до Псла. Чули ми від брата, а пізніш чула я й від інших гадячан, легенду про новий "замок" тюремний. Легенда каже: "Як скінчили будувати нову тюрму, то приїхав якийсь там значний урядовець, - був він ще й князь, - та й подався подивитись на нову скарбову будову. А коло тюрми було чимало селян, що позганяли їх з підгородніх сіл, з підводами: вивезти позосталий знадібок, - цеглу, пісок, тощо, та розрівняти землю коло будинку. Князь подивився на одного козака поблизу, та й каже: "Ну що? хороша тюрма? Добре вам буде сидіти в ній?" - А козак не стерпів глуму та й одказав: "Куди нам у таких хоромах проживати! Се так, як-би Вам, Ваше сіятельство, то як-раз до речі було-б!" - Князь як розлутується тоді! і сказав зараз-же скатувати того козака, на тому-ж місці. Схопили небораку й били до теї пори, поки аж на смерть убили; та й загребли тут-же, біля тюрми, на пострах усім". Така була легенда. Скільки правди в тій байці, - не відомо, а тільки по "Миколаївському часові" легенда та здавалася правдою...

Походивши по гребені старого валу, сідали ми на ньому й дивилися на Заяр'я, що розкинулося по обидва боки широкого й глибокого яру, поза

тією Замковою горою. Розкішна садиба Кошового, - цілий гай, - і менші мальовничі міщанські оселі, розкидані недбало проміж садками, становлять надзвичайно гарний краєвид. Кажуть-би то, що якийсь мистець аж два літа поспіль приїздив малювати Заяр'я, його прехороші куточки. Отак, сяде було, кажуть на валу, проти Заяр'я, та й малює.

Опріч гулянок-проходок поблизу, ходили ми з Михайлом і в Підварок (се-ж було теж недалеко, тільки в другий бік від нашого двора). Там-же, в Підварку, був наш садок, - і нас, дітей, кортіло до нього. Поруч нашого підварського хутора була теж гарна містина; тепер те урочище звать "Ключі", бо там з-під гори б'ють джерела і збираються в природні криниці; давніше-ж підварчани звали те урочище - "Гайдамацький яр". Так, яр - глибокий, самотній, з глинястими кручами, увесь зарослий деревами, що здавались такими мальовничими, як стоячи на белебнях, простягали над галями та над криницями кучеряве гілля; а проміж меншими чагаронами - сутужне було й пролізти! Не знаю, чи й досі цілий той прехороший гай у яру...

Дуже мені в пам'ятку одна дальша мандрівка моя того-ж літа з Михайлом, - чи вже, як мені тоді здавалось, ціла подорож (бо була вона "аж за 20 верстов" од Гадячого!). Се було завітання до нашого найдальшого хутора, Сергіївського. Жила там колишня ще Михайлова нянька, Параска Сергіївська. (Бо була ще "мала Параска", дочка нашого візничі, і Параска Краснолуцька, що Михайло звав "чиновник особых порученій", бо тая наша бабушка Федора Петровна часто посиляла її з Красною Луки до нас: то з гостинцями дітям, - з яким особливим печивом, або з "постолою" з яблук, - чи в якій господарській справі до мами). А ся, третя Параска, звалася Сергіївською через те, що жила в хуторі під селом Сергіївкою, у своїй хаті. Отже, буваючи в Гадячому, на ярмарку, або-що, ся Параска просила "панича Мишу", щоб він, як буде хто їхати в хутір, приїхав до неї в гості. Як-раз трапилось, і діло в Сергіївський наш хутір: "поклячити" дерево в нашому лісі, потрібне для деякого полагодження в нашому млині, що був там; та й Параска просила дерева на щось там у її дворі. Тато наш уже занепадав тоді на здоров'я і мало виїздив з дому, то мама й припоручила Михайлові поїхати по тій господарській справі в Сергіївський хутір. Намоглась і я; отак, як то кажуть: "хто за ділом, а лоша - за безділлям!". Михайло підтримав моє невідчепне прохання, - і ми рушили вдвох, з візницею Дем'яном, малою господарською бричечкою (їздилося нею тільки "по хазяйству". Я тішилась тим усім безмірно!

Заїхали перше всього до Параски. Вона дуже зраділа Михайлові і приймала нас як-найщиріше. Потім ходили по лісі, щось там клячили (Парасчин чоловік з Михайлом), потім посиділи у млині, - Михайло хотів, щоб я розібрала, як там що діялося з млином, та ще й у "валюшах", там, де щось підскакувало, мов несвітською силою, та товкло сукно, мов у ступі, в якомусь там жолобі.

Вийшло так, що "поки се, та те", поки ще й підвечіркували, то вже й загаялись, - і zostалися ночувати в хуторі; Параска непустила нас "у дорогу",

“проти ночі, та ще й з дитиною” (хоч тій дитині, - себ-то мені, - скінчилося тоді вже 10 літ...) Спати Михайло й Парасчин чоловік - пішли кудись “на сіні”, а я не відчипилась від Параски, поки вона не послала мені коло себе та її дочок, - надворі. В хаті було душно - і, по тодішньому селянському побуту, спати надворі було - звичайна річ; але для мене се було правдиве свято! Бо мені до тієї пори ще ніколи того не траплялось. Сказати по правді, спати надворі, під хатою, було не дуже-то добре, бо дошкуляли комарі (десь їх так багато бралось, чи з лісу, чи з близької річки...). Та то дарма! Зате, приїхавши додому я могла сказати сестрі Варі й всім нашим, що я спала надворі! Взагалі вся подорож до Сергіївки стішила мене надзвичайно. Щасливий вік!.. Михайло теж був дуже задоволений своєю мандрівкою. Тільки, приїхавши додому, значно підірвав мій “тріумф”, жартливо розказавши, як я ранком скаржилась йому на комарів, і на хутірських півнів, що “страшенно кукурікали!..” Про це Михайло склав навіть віршика гумористичного; якимось там починалося: “комарі гудуть, бідну Олю тнуть”. Але мені та прикладка щось не дуже сподобалась, то я й не хотіла пам’ятати її...

Так, на лоні сем’ї, минали Михайлові останні немов-би ще полтавські вакації. А тимчасом, вони вже кінчались, треба було вже рушати до Київа, до того ще невідомого, привабного Київа, - де житиметься вже не гімназистом, в тому полтавському урядовому пансіоні при гімназії, а студентом! Саме слово - лунає зовсім по іншому!..

Отже й виїзд до Київа - був уже інший: ніхто Михайла тепер не “віз”, як було давніш возив до Полтави - тато; Михайло поїхав сам, себ-то хоч і не сам, не один, а в товаристві з Миколою Шульженком, та тут вже ніхто не віз другого, обидва їхали “самостійно”, маючи перед очима чарівну юнацьку мрію - університет!

Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова. - Україна (Київ). - 1926. - Кн. 2-3. - С.38-64.

№ 311

1926 р., червня 11. - Городенка. —

Лист Я.Окуневського до К.Студинського¹
про листування з М.Драгомановим з приводу
публікації “Політичних пісень українського народу”

Високоповажений Пане Професор!

Моя переписка з М. Драгомановим почалася з того часу, як Славянські товариства у Відні захотіли видати Славянський Альманах, в яким я разом з В.Полянським (коли добре собі пригадаю, був редактором укр[аїнського] відділу М.Др[агоманов]) післав в редакцію рукопис “Політичні пісні укр[аїнського] народу”, а Франко новельку під заголовком “Червона Малина”, інші автори деякі речі. Звичай в головній редакції був такий, що національні відділи в своїм zakresі могли відкидати рукописи, але про

приняття в видання рішав весь комітет разом. Пригадую собі, що ми українці відложили Франкову Червону Малину, там ходило о зігнання плоду неправної дитини, а рішили предложити працю М.Др[агоманова] на загальний комітет. В той час було ім'я М.Др[агоманова] дуже страхопудне в Австрії. Помимо нашої оцінки рукопису комітет і чути не хотів про поміщення праці в Альманаху, а як ми конечно на тій настоювали, то предложив нам Комітет остаточно видати її з опущенням імени автора того страшно політично небезпечного М.Др[агоманова]. Ми з цим святотатством не згодилися, а праця М.Др[агоманова] вийшла опісля окремим виданням в розширенім об'ємі. М.Др[агоманов] поганьбив нас в наше галицьке шкарлупництво. З цієї нагоди йшла наша переписка. Я свої листи, писані до мене М.Др[агомановим], як тільки виїхав у світ, вислав Тов[ариству] Наук[овому] [ім] Шевченка і також деякі листи, писані до мого брата Теофіля, які я найшов між своїми паперами. У себе я нічого вже не маю і мій брат також ні.

Про Василя Полянського знаю, що він був лікарем військовим в Сербії. Чи він інше живе не знаю. Може довідається про це у "Просвіті" в Білграді. Там живе тепер інженір Шукевич, син Володимира, який бере участь в Укр[аїнській] громаді в Сербії, а також в Хорватії Зобків та Будз[иновський]. - Ближших інформацій, дати, на жаль, не можу.

Остаю з глибоким поважанням.

Др. Я.Окуневський

P.S. Проти видання праці М.Др[агоманова] в "Славянським Альманаси" був головно серб Стецанович-Віловський, голова редак[ційного] Комітету. Він був літератором.

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. I, спр. 359, арк. 16.

№ 312

1926 р., липня 26. – Стаття в газеті "Рада" про необхідність відзначення 50-річчя видання царського указу та 50-річчя еміграції Михайла Драгоманова

Річниця, яка мусить бути відзначена.

Цього року минає пятьдесят літ, як царське правительство наложило свою важку руку на розвій українського національного життя в колишній Росії, забороняючи указом з 30 мая 1876 р. друкування в Росії творів українською мовою і спровадження таких творів із-за кордону.

І цього-ж таки року минає пятьдесят літ, як у звязку з переслідуванням царським правительством найневинніших проявів українського життя, найвизначніший представник українського відродження 60-90 років, Михайло Драгоманів, кидає рідний край, щоб з чужини боронити прав українського народу на вільний національний розвій, щоб поза межами

досяжності, в умовах свободних від заборон, працювати для національного і соціального визволення рідного народу.

З виїздом Драгоманова за кордон виводиться українська справа перед опінію західно-європейського культурного світу. За кордоном розвиває Драгоманів кипучу публіцистичну діяльність, даючи в своїх творах обосновання українського визвольного руху, визначаючи для нього політичні і культурні шляхи. З далекої Женеви впливає Драгоманів своїми творами і своїм листуванням з земляками на формування національної думки, на напрямок культурної праці і політичної діяльності української суспільності по обох боках тодішнього та й теперішнього ще кордону.

Особливо великий вплив мав Драгоманів на розвій національного життя в Галичині. Під його впливами галицьке життя зрушено було з мертвої точки рутенщини—й—спроваджене на широкі дороги поступу та тісного звязку з соціальною проблемою, з економічними інтересами працюючих.

Впливам Драгоманова Галичина і ціла Україна завдячує, що Франко, Павлик і цілий ряд менше помітних галицьких діячів кінця сімдесятих і початку вісімдесятих років не зробилися твердокаменними москвофілами, або заскоружлими рутенцями, тільки відкрили справді нову еру національного життя, стараючись поставити його в рівень із загально-європейським культурним і політичним ужиттям.

Але суспільність наша не тільки в Галичині, але й на Великій Україні ще досі не здає собі справи з того, що все, що в нашому культурному й політичному життю є цінного й творчого, що спосібне нас повести вперед, а не тримати на одному місці, або навіть завертати назад, - все те вийшло в значній мірі від Драгоманова і його учеників.

Драгоманів не тільки не пережився, як це твердять деякі «оригінали», але тепер зробився ще більш сучасним, ніж був ним в 70, 80 і 90 роках. Тоді Драгоманова не розуміли свої, ненавиділи чужі. Зрештою загальні обставини національного життя не творили пригожого ґрунту для поширення його думок, особливо на Великій Україні. Чому так сталося? Бо Драгоманів сягав своїми думками значно вперед свого часу.

Ще й тепер можна сказати, що Драгоманів не є діячем минушини, тільки є великим умом будучини! Треба лиш до скарбниці цього ума заглянути, щоб в цім переконатися. На жаль досі нема не тільки повного видання творів цього великого для нас і для цілого європейського Сходу чоловіка, але не маємо на книжковому ринку Великої України найголовніших його публіцистичних творів, а на Західній Україні як і є що в продаж, то суспільність західноукраїнська не заглядає до тих творів...

Особливо дивною є байдужість до Драгоманова на Великій Україні. Очевидно годі ждати від комуністів великого пієтизму до людини, яка ціле своє життя боролася з мертвящим централізмом і безпощадно його бичувала, яка обстоювала свободу творчости та ідеалом якої був союз рівноправних і рівнорядних людських пород. Але з політичного боку

більшевики навіть мусіли б пропагувати Драгоманова, бо він, будучи українським самостійником, в кращому розумінню цього слова, одночасно обстоював політичну звязь українського народу з руським й іншими народами.

Треба припускати, що керманичі Радянської України, подібно до багатьох українських патріотів, просто не знають Драгоманова.

А пізнати їм його треба. З Драгоманова вони довідалися б напр., що Ленін нічого нового не придумав, коли в змаганнях до викликання загальноєвропейської чи навіть світової соціальної революції головну ставку поставив на розкріпощення кольоніальних народів; що політика супроти національних меншостей на Україні, це є власне здійснення програми Драгоманова (який одначе зовсім не припускав, щоб національні меншости стали знарядям для шаховання національної більшости), що декретами не можна насадити соціалізму, - думка, до якої починають доходити на підставі сумного досвіду й самі більшевики...

Взагалі від Драгоманова багато де-чому можна навчитися, треба тільки без упередження до цього взятися. А в практичній політиці часто авторитет Драгоманова може виручити захитані де-що теперішні авторитети. Це тим більш важно, що Драгоманів свій, а там ті авторитети - чужі!

Пятьдесятлітня річниця еміграції Драгоманова повинна дати нагоду для популяризації ідей Драгоманова, для присвоєння його творчости широкими масами суспільности не тільки на Великій Україні, а також на Західній Україні.

Найважливішим кроком в цім напрямі було б повне видання його творів, а окремо видання його популярно-наукових брошур для масового ширення, видання його біографії і т.п. По силам це зробити тільки Великій Україні і треба сподіватися, що правительство Радянської України, давши ініціативу до всенероднього святкування десятої річниці смерті Франка, щоб великоукраїнське населення мало нагоду присвоїти собі трохи його творчість, зробить щось подібного і відносно учителя Франка, яким був Драгоманів.

А суспільність західно-українська. з'осібна галицька, добре зробила б, якби з нагоди пятьдесятлітньої річниці еміграції Драгоманова підвела підсумок свого дорібку за цей час в культурній області і в області політичної думки та визначила в тім дорібку місце, як Драгоманова, так і колишніх російських українців взагалі, що по забороні українського слова в Росії, царським указом з 1876 р., майже всю свою працю і матеріяльні засоби віддавали Галичині. Це причинеться до затіснення духової звязи обох частин нашого народу.

Драгоманів не міг повернути з еміграції до рідного краю і вмер на чужині. Пора-б подумати про перевезення його тлінних останків на Україну.

Рада. Політичний орган незалежної думки. 1926. - 26 лип. - С.1-2; ЦДІА України у м. Львові, ф. 309, оп.1, спр. 662, док. 215. Вирізка з газети.

№ 313

1927 р., січня 6, Прага. - Повідомлення про вшанування пам'яті М.Драгоманова в Українському високому педагогічному інституті ім. М.Драгоманова

Памяти М.Драгоманова.
Свято Українського Високого Педагогічного
Інституту ім.М.Драгоманова в Празі.
Прага, 1 січня 1927.

Дня 18 грудня відбулося в Празі в салі Глаголя на Рігровій Набережній традиційне свято Українського Високого Педагогічного Інституту ім[ені] М.Драгоманова, присвячене пам'яті патрона школи, сполучене зі святом настанови нового ректора. Крім професури і студентства зібралося багато гостей, між іншими проф[есор] Ст. Смаль-Стоцький, ректор українського університету проф[есор] Колесса, представники різних українських наукових і громадських установ та представники чеських міністерств: інспектор Інституту проф[есор] Лакомий і проф[есор] Урбан - від м[іністерст]ва освіти, п[ан] Слама - від м[іністерст]ва закордонних справ.

О 11-ій годині ранку відкрив свято ректор проф[есор] Л.Білецький, привітавши всіх прибувших на свято. Мішаний хор Інституту під орудою доц[ента] Інституту п[ані] П.Щуровської-Росиневичевої виконав величний "Поклик до братів славян" - слова М.Драгоманова, а музика молодого композитора д[окто]ра Н.Нижанківського, (доцента музичного відділу інституту). Далі ректор проф[есор] Л.Білецький подав звіт про діяльність інституту за академічний 1925/6 рік, при чому висловив подяку присутньому на святі інспектору Інституту проф[есору] М.Лакомому за його постійну підтримку Інституту перед міністерством. Лише завдяки заходам останнього вдалося в минулому році виклопотати нових трицять стипендій для Інституту та двадцять для реальної гімн[азії], яка існує при Інституті. Виступи ректора проф[есора] Л.Білецького, який був без зміни три роки ректором від самого створення Інституту (1923 р.) до тепер і нового ректора, проф[есора] В.Сімовича зустрінено гучними оплесками.

Не менше гучними оплесками зустріла публіка появу композитора д[окто]ра Н.Нижанківського, що виконав на фортеп'яні сольо "Спомини" - свій новий твір, повний контрастів із недавнього минулого. Асистентка музичного відділу Інституту п[ані] Н.Дяченкова дуже гарно проспівала "Чого ти ходиш на могилу" Заремби в супроводі фортеп'яну асис[тентки] п[ані] В.Березовської. Слід зазначити, ще музичний відділ Педагогічного

інституту як складом управителів, так і поважною працею студентів заслуговує особливої уваги.

Після того новий ректор Інституту проф[есор] В.Сімович мав надзвичайно цікавий виклад “Драгоманівський правопис, його науковість (фонетичність), практичність та його майбутнє”. Це є ще один вклад до того всього, що зроблено над дослідженням літературно-наукового дорічку М.Драгоманова. Є різні назви, каже проф[есор] В.Сімович, драгоманівського правопису: драгоманівка, женецький правопис: правопис “Громади”; сам М.Драгоманів звав його “женевкою” й уважав себе свідомо батьком “женевки”. До 1876 р. М.Драгоманів уживав “кулішівки” (його київські видання “Про українських козаків, Татар та Турків”, “Повісті Федьковича”, 1876 р. й “Историческіи песни малор. народа” опрацьовані вкупі з проф[есором] Антоновичем 1874 р.) драгоманівки починає вживати від 1877 р. у “Громаді” й користується нею до кінця свого життя. За М.Драгоманова появляється “женевка” й у виданнях його учнів у Галичині (“Громадський Друг”, “Молот”, “Дзвін”), але з часом усі радикали переходять на кулішівку (“Народ”, “Хлібороб”); кулішівкою видаються і твори М.Драгоманова в Галичині.

Системи свого правопису М.Драгоманів не дав, - її можна скласти на основі його писань, головню - листування. Сам він у правописних справах голос забирав настільки, наскільки йому доводилося захищати свій правопис і переконувати, що він одинокий заслуговує на назву фонетичного правопису (його стаття “В справі реформи правопису”, 1886 р.).

В дальшій частині викладу виказано, наскільки “женевка” може вважитися за фонетичний правопис, при чому зазначено, що “драгоманівка” може не тільки виявляти певний крок уперед у напрямі фонетичности орфографії, але чисто фонетичним цей правопис не був. Що більше чисто фонетичний правопис це утопія й коли перевести повну фонетичність у правопису, то це була б і нерезонна і непрактична річ. На низці прикладів та порівнянь доказано, до правопису Куліша у виданнях женецьких ((1893), а то і львівських (1882) - куди більше фонетичний, ніж “женевка” й подано причини, чому “драгоманівка” не могла свого часу прийнятися і що тепер коли забалакали про устійнення правопису, основи “драгоманівки” навіть для дискусії виключені.

А проте Драгоманівський правопис відіграв в історії нашої правописної справи важну ролю і з історичного погляду має своє велике значіння. Про майбутність драгоманівки важко сказати щось певне. Якщо ще буде яка реформа в дусі більшої фонетичности, але з полишенням кирилиці, то ще може і про Драгоманівський правопис заговорять, коли ж у нас перейшли б на латинку, то ясна річ, про женецьку ніхто не заговорить.

Нарешті проф[есор] Сімович короткими словами схарактеризував Драгоманівську латинку в чеському (стаття до “Pracu” з 1880 р.) і польському (видання “Марії” Шевченка з 1882 р.) одягу й виказав прикмети цього правопису з боку фонетичности.

Загальний висновок: “Женевка” не може зватися фонетичним правописом у широкому розумінні цього слова, а є це як усі ортографії, правопис компромісовий, фонетично-етимологічний, що тільки в деяких точках (відкинення *я, є, ю* в їх подвійному значінні, заведення *ј і з* для м’ягчення шелестівок) більше фонетичний, ніж кулішівка або наш сучасний, майже вже загально прийнятий правопис.

Свято закінчилося відспіванням гімнів - чеського, словацького й українського хором Інституту.

Діло (Львів). - 1927. - 6 січ. Арк. I; ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 185.

№ 314

1927 р., січня 28. - Лист І.Шишманова з Софії до К.Студинького у Львові про публікацію листування М.Драгоманова

Софія, 28.I.1927 [р.]
ул. Шипка, 11

Високоповажений Пане Президію!

Перш всього дякую Вам за звістку, що в Львові знайшлося багато листів М.Драгоманова. Але я і моя жінка (як Вам звісно, дочка М.П.Д[рагоманова]) хотіли б знати як і у кого знайшлися ці листи.

Пані Драгоманова через нас після смерті її чоловіка передала майже усю переписку Драгоманіва на який час Івану Павлику і тільки дала дозвіл публікувати то, що він найде цінного. Після того усі письма треба [бу]ло знов повернути в архів Драгоманіва в Софію. Війна і смерть Павлика не дозволила цього зробити. Тому ми дуже дивуємось і жаліємо, що листи публікують без нашого знання і дозволу.

Не я, а мій син, їздив в Варшаву (і був проїздом у Львові), як делегат нашого Міністерства Просвіти за час Шопенівських свят, де він бачив і колегу Пана Проф[есора] Колессу.

Дуже дякую за звістки про Святозара. Жінка моя дуже Вас просить переслати її лист до брата, бо від Софії листи губляться. А як буде відповідь от Святозара і яка-небудь книжка, теж прохаємо переслати їх на наш адрес: ул. Шипка, 11.

Кінчаю ще маленьким проханням: напишіть мені, хто їде як делегат України і Галиції на II Конгрес Славянських Географів і Етнографів в Варшаву (I-II. VI. 927), чи Ви самі і п[а]н Рудницький поїдете теж?

Як Вам звісно, одно засідання улажується в Львові.

Дякуючи спозарану, зістаюсь готовий Вам служити.

Проф[есор] Д-р І.Шишманов.

ЦДІА України у Львові, ф.362, оп.1, спр. 54, арк. 146-147. Автограф.

1928 р., грудня 29. - Лист Л.Шинманової з Софії до К. Студинського у Львові з пропозицією передати архів М.Драгоманова Науковому товариству ім. Шевченка у Львові

Вельмишановний Пане Президій!

Поспішаю відповісти на Ваш лист (21.XII). Після страшного нещастя, що звалилось так ненадійно на мене, коли мій чоловік вмер в Осло, я була дуже дуже хвора. У мене був нервний удар і я пролежала більш ніж 3 місяці в больниці Червоного Хреста. Доктори кажуть, що мені кожне хвилювання може знов бути фатальним. Мене (і нікого!) не пускають в кабінет мого чоловіка, при цьому там где лежить архів батька, нема пічки. Щоб знайти письма Вовка, треба дождатись весни.

Коли зробиться знов тепло, я піду працювати в архівах мого чоловіка та батька, і тоді побачимо, чи там єсть листи Вовка.

Взагалі я як раз собиралась Вам писати про архів мого батька. Я вже стара (мені 63 роки) і знищена горем. Можу дуже скоро вмерти. Що зробиться тоді з архівом батька? Йому найкраще лежати в вашому товаристві. (З Україною поки там большевики я нічого спільного не хочу мати!). Але болгарський уряд дав мені страшенно малу пенсію, на котру старій, слабій людині неможливо прожити (щось біля 80 фр[анків] швейцарських в місяць!). То тепер мені треба думати про те, щоб продавати те, що я маю. В архіві батька єсть багато цінного: його письма (40) до Дебогорія Мокрієвича, та другі до батька від всяких людей. (Весною можна буде це все каталогувати). Чи може Ваше товариство дістати грошей, щоб купити архів? Мені буде неприємно, але я змушу обернутись до росіян або американців. З цією справою треба поспішати, бо після моєї смерті все тут буде зовсім інше. Дещо може пропасти.

Окрім цього я маю мемуари про батька (більш ніж 500 сто[рінок]), котрі я написала за 6 років, після того як поїхала з України, де мене Богдан Кістяківський і Єфремов дуже просили зайнятись цією працею. Мемуари ці бачив Ал.Щулгін і казав, що вони дуже цінні. Вони написані по-французьки. Я б хотіла їх іздати на двух мовах. Мені вже предлагав їх купити один російський іздатель в Берліні, але я не захотіла йому їх віддати. І з ними треба поспішатись. Бо що буде з ними після моєї смерті?

Разом з цим листом посилаю Вам збірник "In Memoriam", котри написали ученики мого бідного чоловіка, котрий був дописним членом Вашого Шановного Товариства.

Ще один пункт хочу торкнуту в цім листі. Коли після смерті батька Павлик приїхав працювати в його архіві у нас в Софії, він забрав з собою всі листи його (Павлика) і Франка і інші з собою в Львів. Обіцявся всі повернути назад (як цього хотіла моя мати). Але цього не зробив. Роки

йшли. Листи зістались у нього. Чи вони пропали за час війни? Чи архів Павлика змогли спасти? Мій чоловік і я ніколи нічого про те не могли дізнатись!

З щирою пошаною Лідія (а не Людмила) Шишманова.

29/ХІІ 1928 [р.]

Адрес

Лидия Шишманова

улиця Шипки № 11

Софія Болгарія.

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 54, арк. 199-200. Автограф.

№ 316

1930 р., лютий. - Лист А. Річицького¹ з Харкова до К. Студинського у Львові про роботу над працями М. Драгоманова

Лютого 1930 року

Акад[еміку] К.О.Студинському

Вельмишановний Кирило Осиповичу.

Спішу повідомити Вас, що останнього пакунка висланих Вами книжок я одержав, так само одержав і Вашого ласкавого листа від 5.ІІ 1930 р.

Із запропонованих Вами в останнім листі видань прошу вислати тільки "Товариш" письмо літературно-наукове (Ч.І.Львів 1888). Решту видань, запропонованих у Вашім листі, я маю.

Якщо трапиться Вам брошура Драгоманова "Література великоруська, російська, українська і галицька", де її друквано, але неповний, отже якоїсь частини цієї статті нема.

Тепер уже я можу сказати, що за Вашою ласкавою допомогою я майже цілком заповнив прогалини в Драгоманівській літературі. Над Драгомановим я працюю (дуже нерегулярно) коло 2-х років і майже всю основну літературу (за винятком видань, що Ви їх мені постачали) я простудіював, користуючись книгосховищами Харкова й Ленінграду, а також і моєю бібліотекою.

Щиро здоровлю Вас

Андрій Річицький

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. І, спр.58, арк. 33. Машинопис. Автограф.

1930 р., березня 27. - Лист Голови Правління
Державного видавництва України А.Річицького з Харкова
до К.Студинського у Львові про підготовку до видання
творів М.Драгоманова

27 березня 1930

№ 2669

Академіку Студинському
Львів

Шановний Кирило Осиповичу.

Комплети "Вольного слова" за 1881 і 1883 рр. одержав. Почав їх опрацьовувати. Ви пишете, що по використанні їх можна передати якійсь науковій установі УРСР. Якій саме? Я радив би, коли не Академії Наук, то Інституту Шевченка. "Товариша", Записки Н[аукового] Т[овариства] [ім.] Ш[евченка] (т. 150) і листи Танячкєвича до Драгоманова, про які Ви пишете. Ще не одержав.

На тимчасове використання брошури з Вашої бібліотеки "літератури великоруської і т.д." і "В поті чола" цілком пристаю і буду вдячний за змогу з них покористати.

Комплети "Народу" прошу надсилати з 15 квітня в тимчасове користування.

Між іншим, повідомляю Вас, що в ДВУ ми починаємо підготовляти видання творів Драгоманова. Першим здамо до друку том з його працями на літературні теми.

ДВУ вислало належний акад[міку] Возняку гонорар зразу по одержанні Вашого листа. А цими днями і Вам вислано 1. 000 карб[ованців] за В[ашу] працю.

В газетах прочитав про вчинену Вам образу від студентів-фашистів за відмову підписати декларацію в справі СВУ, в чім і висловлюю Вам своє співчуття. До речі всі підсудні в процесі СВУ цілком визнали свою провину, засуджують самі свою минулу діяльність, і з цього погляду просто смішні потуги західньої преси виставити їх, як жертви терору, та стати в обороні їх брехливим інформаціями.

З повагою
Андрій Річицький
25.III.30.

P.S. Між іншим, процес СВУ передається через радіо і Ви можете його слухати, якщо маєте доброго радіоприймача.

А.Р.

ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп.1, спр. 58, арк. 34. Машинопис. Автограф.

№ 318

1930 р., червня 10. - Із щоденника Євгена Бачина-Бачинського¹ про підготовку українською еміграцією у Женеві святкування річниці М. Драгоманова

10.06.1930. Розмовляв з Коновальцем², Богушем і Бойковим про свято Драгоманова, яке організує наш Клуб. Богуш проти цього і участь не братиме. Бойків за кожен "муравлину діяльність" і мене підтримує. Коновалець також за всяку чесну патріотичну і національну акцію. Те, що ця акція спільна - додатне явище. Поза тим, це вже історія і фактично тільки іспреза: прибиття таблички та академія з прийняттям чужинців у залах "Атенії", але тільки за запрошенням.

Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. - с. 706.

№ 319

1930 р., червня 26. - Повідомлення про вшанування пам'яті М. Драгоманова і встановлення меморіальної дошки у Женеві на будинку, в якому він жив

СВЯТО В ЧЕСТЬ М. ДРАГОМАНОВА В ЖЕНЕВІ

I. Відслонення пропам'ятної таблиці

(Допис з ЖЕНЕВИ)

На початку червня ц[ього] р[оку] минуло 35 літ з дня смерті Михайла Драгоманова. Він вмер у Софії, але майже десять років постійно жив у Женеві, де розвинув велику політично-наукову діяльність на користь поневоленої Батьківщини. В Женеві проф[есор] Драгоманов як перший політичний емігрант залишив досі чутний слід і його діяльності на ґрунті Швейцарії почати треба завдячувати, що і тутешня нечисленна українська колонія, так само як і заходи пізніших політичних представників відродженої України, завше знаходили прихильну опінію у громадських, а навіть державно-урядових колах Гельветської Конфедерації. Ще й досі, напр[иклад] у Женеві мешкають люди, котрі особисто знали Драгоманова і зберегли до цього великого українського діяча не лише симпатію, а просто пієтизм. Особливо наочно це виявилось цими днями, коли женевський "Український Клуб", надпартійна народня організація у Швейцарії, влаштував дві маніфестації в честь нашого визначного земляка.

Пишу про цей драгоманівський день у житті Женеві під свіжим вражінням надзвичайного успіху, що його осягнула українська справа

взагалі в цім місті Ліги Націй і одного з головніших політичних осередків в Європі. Читачі “Діла” вже з попереднього допису одного з членів нашого клубу знають про намір улаштувати національне свято в Женеві з приводу 35-літніх роковин смерті Драгоманова, але певно не знають, що влаштувати це свято припало невеличкому гурткові громадян, який не числить і 15 осіб! Свято пройшло гарно тільки завдяки глибокій посвяті та відсутності політичних непорозумінь поміж членами Клубу, дарма, що між членами української колонії в Женеві є прихильники, а навіть активні діячі всіх без винятку сучасних течій у громадянстві, так само як і невірних “підданців” усіх наших займанщин, це найкращий приклад, як одностайна й об'єднана воля і невеличкого гуртка може робити постійно добру і ріжноманітну національну роботу серед чужинців.

Ще в березні Женевський Клуб уладив досить імпозантне шевченківське свято не в своїм колі, але для чужинців, а перед тим організував педагогічну виставку українських видань. І взагалі Український клуб у Женеві, що заснований ще 14 серпня 1919 р., чесно і солідно, очевидно в міру своїх сил, веде виразну національну роботу серед чужинців.

Отак і з цим Драгоманівським святом. Перші кроки до організації його почалися лише два місяці тому і здавалося іноді, що не по силам буде, та тепер можемо сміло дивитися в очі всім, бо дійсно воно випало і величаво і дало досить поважні наслідки. Дня 13 червня ц[ього] р[оку] відбулося торжественне відкриття таблиці, вмурованої в домі на вул[иці] Дансе ч. 14, де мешкав проф[есор] Драгоманов і що собливо треба підкреслити - при участі делегатів кантонального уряду, муніципалітету та університету. Отже, існування української колонії в Женеві офіційально визначено, бо на її заклик відкрив свято відслонення таблиці не хто інший, як рад[ник] уряду п[ан] Е. Туретіні, який по-нашому займає уряд міністра внутрішніх справ і безпеченства, потім мер (голова) міста Женеви чи власне тої дільниці (Пленпале), де мешкав Драгоманов, п[ан] Луї Касай, нарешті ректор університету проф[есор] Шарль Вернер. Усі вони виступали з дуже симпатичними для України офіційними промовами, бажаючи українському народові якнайскоріше здобути волю і незалежність та розвивати національну науку, як це робив проф[есор] Драгоманов, тільки не на вигнанні, а у себе вдома. На жаль, я не можу навести тут ці промови за відсутністю місця, хоч як вони на це заслуговують.

“Діло”, 1930, 26 червня, ч. 139.

ЦДІА України у Львові, ф.309, оп. 1, стр. 662, арк. 187.

1935 р., червня 1. - Повідомлення про вшанування
пам'яті Михайла Драгоманова у Женеві

СВЯТО МИХ[АЙЛА] ДРАГОМАНОВА В ЖЕНЕВІ

Женева, в червні

Український Клуб у Женеві прорішив на одному із засідань улаштувати свято М. Драгоманова. Свято відбулося 13. VI. ц[ього] р[оку]. Відомо, що украї[нський] вчений і діяч перебував тут довший час та вів серед тяжких емігрантських обставин працю. Праця ця виявлялася у видаванні журналу, дописуванні до чужинної преси, знайомленні чужинців з українським питаннями. З того часу залишились у пам'яті деяких чужинців, які досі ще живуть, теплі спомини про Драгоманова. Тому і женевський Клуб бажає дати нагоду тим чужинцям на святочній Академії висловити свої спомини про М. Драгоманова. Окрім цього на домі, в якому мешкав М. Драгоманів, буде прибита таблиця з таким написом:

“Тут жив від 1881-1889 р[оків] професор М. Драгоманів український публіцист, учений й визначний громадський діяч”.

Від доньки М. Драгоманова, пані Шишманової, яка тепер перебуває в Софії, одержав Клуб листа, в якому вона описує час перебування свого батька в Женеві. На свято з причини тяжких обставин вона прибути не може, однак допоможе Клубові в його праці.

На цьому місці треба згадати про ті можливості праці серед чужинців у Женеві. Про те, що Женева є великим міжнародним центром не треба й казати, однак як з одної сторони є змога вести пропаганду, так з другої сторони Клуб не має на це матеріальних засобів. Навіть з влаштуванням свята є чималі труднощі, бо замовлення таблиці, саля для святочної Академії, тощо, вимагають доволі значних грошей, якими Клуб сьогодні не розпоряджає. Однак, щоби перевести цей намічений план, Клуб звернувся до Високого Педагогічного інституту ім[ені] М. Драгоманова в Празі, до Українського Інституту в Берліні, до Академічного Комітету в Празі та до Наукового Товариства у Львові з проханням допомогти йому матеріально.

Самозрозумілим, що Клуб з вдячністю прийняв би жертви також від інших установ та поодиноких громадян на цю ціль. Адже в нас на Західних Землях і на еміграції перебуває чимало організацій та поодиноких громадян, які у своїй діяльності покликаються на М. Драгоманова, залюбки цитують його думки, використовують його праці і т[ак] д[алі].

Жерви, листування та привіти просимо слати на адресу:

Євген Бачинський, 3.

“Діло”, (Львів), 1935, 17 червня; ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, стр. 662, арк. 186 зв. Вирізка з газети.

Пам'ятник на могилі Михайла Драгоманова в Софії

1935 р., червня 20. - Стаття в газ. "Новий час"
до 40-річчя від дня смерті Михайла Драгоманова

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

18 вересня 1841 - 20 червня 1895

Сорок літ минуло, як у столиці Болгарії замкнув навіки свої очі Михайло Драгоманів - учений європейської марки (історик, дослідник літератури, культури, етнографії і фольклору), найбільший український політичний письменник, громадський діяч, якого вплив на Галичину продовж 25-ліття (1870-1895) має просто переломове значіння, який поставив міцні основи під взаємини, між Галичиною і Наддніпрянщиною й нарешті - перший амбасадор українства в Західній Європі.

Сорок літ минає від дня смерті Михайла Драгоманова, за шість літ обходитимемо 100-ліття його уродин, а ми все ще не маємо солідної праці про цю найяскравішу поруч Шевченка постать України ХІХ в., праці, яка всесторонно й об'єктивно, історичною методою насвітлювала би життя і творчість Драгоманова на тлі його доби.

І як за життя Драгоманова, так і після його смерті, аж до наших днів, біля його особи повстають легенди, поза якими зникає справжнє обличчя живої людини, що вийшла з даного конкретного середовища і свій світогляд формувала, постійно студіюючи, постійно обсервуючи події довкруги себе і в широкому світлі, постійно вносячи в зв'язку з цим корективи в свої погляди на цю чи іншу справу.

Творці цих легенд це: з одного боку - дехто з фанатичних звеличників Драгоманова, що з його писань пробували зробити своєрідний "Коран" з готовими відповідями на всі приноси життя; а з другого боку - антагоністи Драгоманова, що відповідно підібраними цитатами з його великої письменницької спадщини зводять його творчість і діяльність до пропаганди соціалізму, ідолопоклонства перед російською культурою, політичного москвофільства, безвірства і т[ак] д[алі].

І сьогодні широкий загал, а зокрема молоде покоління, не орієнтується в історичній ролі Драгоманова, в його заслугах, в емансипасійному поході української нації і ми є свідками тенденції депреціонувати значіння Драгоманова. Сьогодні ця тенденція сильніша, ніж її протилежність: спроба забронзовувати постать Драгоманова, яку проводить одно політичне угруповання.

Хоч боротьба з фальшивими легендами про Драгоманова має за собою понад три десятиліття, перший розбивав їх найбільший зпоміж учнів Драгоманова, Іван Франко.

Між іншим саме, Франко розбивав легенду, яка зводила роль Драгоманова до насаджування соціалізму в Галичині. На цю тему в 1901-ому році Франко пише:

“В своїх листах, як і в своїх статтях, до соціалізму й соціалістичних теорій Драгоманова доторкався дуже рідко, завсіди заявляючи, що він не почуває себе компетентним входити в деталі. Навпаки, він не раз остерігав молодших, гарячих соціалістів, ненадто діймати віри соціал-демократичним конструкціям будуччини, бачучи в них значну пайку жидівської зарозумілості. Отже не соціалістичні теорії чинили Драгоманова таким страшним для реакційної частини нашого суспільства, а власне його пропаганда, що так скажу, одноцілості людської одиниці, пропаганда щирості, простоти й постійності в сповнюванні принятих на себе обов'язків, явного й рішучого висловлювання своїх переконань і поступування згідно з тими переконаннями. Отсі майже чисто етичні принципи, то був той великий, який вкинув Драгоманов у галицьке суспільство. І тим він поклав одну з головних основ нашої регенерації”.

З фальшивими легендами про Драгоманова в післявоєнних часах боровся покійний [доктор] Ст.Томашівський, що десять літ тому (отже після еволюції до католицизму!) ось як з'ясував роллю М.Драгоманова в історії взаємин західно-українських земель з Наддніпрянщиною:

“До Драгоманова, Австро-Угорська Русь була для України й всієї Росії поняттям дуже неясним, а в кожному разі далеким. Тому не буде прибільшенням, коли назвемо його відкривцем цієї потрібної (галицько-буковинсько-угорської) Русі, в тому розумінні, що він перший поставив ці західні окраїни перед очима своїх ближчих і дальших земляків у тій національно-політичній постаті, в якій вони дійсно були, без романтики і без нещастя. І навпаки, знання України й Росії серед австрійських русинів почалося тільки від Драгоманова. Що більше, дивлячися зі становища загально-української національної ідеї, треба признати, що він не лише відкрив цю Русь, - він і здобув її, принаймні галицьку і буковинську частини, для тої ідеї. Без нього, ці землі - були би або закріпили “єдінство всево рускаво света”, або витворили окрему національну індивідуальність. Тому-то чудно читати новіші закиди з боку галичан проти Драгоманова, що він нібито затемнював їхню національну свідомість... І з другого боку. Мабуть не помилимося, коли скажемо, що на еволюцію Драгоманова від общеруськості до українства рішальний вплив мала Галичина, як також і те, що вона в найтяжчих часах реакції охоронила його від зневіри в будуччину української справи. Бо Драгоманов був переконаний в тому, що українська національна ідея могла бути вирішена тільки через неросійську частину українського племені, зокрема через галичан. “Галичина безпремінно виведе нашу національну справу, та перш усього вона потребує заходів, бо це тепер Авгієва стайня, з котрої передусього треба вивести маси багна, що душить усі свіжі парости” - писав він під кінець 80-тих років, і в цих словах його міститься ціла характеристика його відношення до Галичини: високе цінування її об'єктивної стійкості в розвитку української національної ідеї, поруч критицизму (різкого, як звичайно у Драгоманова) до суб'єктивного стану України”.

А всеж і по сьогоднішній день доводиться стрічатися з закидом, мовляв - Драгоманов насаджував у Галичині москвофільство. Хоча вів російські інтелігенції з доби реформ, часу знесення кріпацтва. На ньому відбилися всі добрі й симпатичні прикмети того часу, і многі його хиби”.

Ці хиби сьогодні, - з перспективи кількох десятиліть, в додатку після досвідів переломових років - такі наглядні, що нема потреби довше над ними спинятися. Багато дечого позміняв у своїх поглядах і сам Драгоманов під кінець свого життя.

М[іж] і[ншим], він - раціоналіст з російської школи, приглянувшись ролі духовенства в житті болгарського народу, в останніх роках свого життя перестає ставити галицьке духовенство на одну дошку з російським і остерігає своїх галицьких політичних однодумців перед легкодушним антипопівством.

М[іж] і[ншим], в останніх літах свого життя під впливом студій над історією Англії (Англія - останне захоплення Драгоманова!) великі корективи вносить у свої погляди на державу і в своїй рецензії на працю молоденького тоді історика М.Грушевського дуже критично ставиться до його оборони “болохівських людей” перед галицькими князями.

Багато дечого доброго можна навчитися з багатой письменницької спадщини Драгоманова ще й сьогодні. А перш усього: залізної логіки в думанні, ясности й почуття відповідальности в ставленні кожної громадської проблеми. І ще одно: не багато маємо політичних творів, пронизаних таким високим морально-етичним патосом, що писання М.Драгоманова.

Найвиша пора, щоб українське суспільство побачило живу постать Драгоманова: незабронзовану, ані необкидану болотом!

- кий.

Новий час. Ілюстрований щоденник. 1935. 20 червня. Ч. 134(2057). ЦДІА України у Львові, ф. 309. Оп.І. Спр. 662. Арк.210.

№ 322

1935 р., червня 28. - З статті М.Возняка¹

“За думками кириломефодіївців” про
М.Драгоманова

Як писав Драгоманів у 1873 р. до Володимира Навроцького, був він “готов на саму крайню опозицію і боротьбу”, одначе за ідею, яку бачив ясно, бо з нього був політик-реаліст, що рахувався з кожночасними внутрішніми та зверхніми перепонами розвитку української справи. Одначе при всьому тому він був ворогом таких “чистих українських сепаратистів, - як писав до Навроцького, - які абсолютно нічого не роблять 10 років і ждуть, що якось Аллах заведе їм Україну самостійну”.

Що Драгоманів не був неприхильним утворенню української держави уже в 70 рр. ХІХ в., показують такі його слова зі статті “Опізнаймося”, надрукованої в І ч. “Друга” з 1877 р. у відповідь редакції “Правди”: “Перед патріотами нашими дві дороги - або вирватись укупі зі своїм народом з-під держави російської, також австрійської і угорської; і я нічого не скажу проти тих, хто не язиком і не в чотирьох стінах, а ділом почне до того йти, - або користуватись усяким прогресивним ступнем тих держав і тих громад, з котрими наш народ зв’язаний, особливо усякими інституціями і напрямками демократичними. Шановна редакція “Правди” не раз жахалась “сепаратизму” і “нельояльності”, проти котрих я... екс прінціпію ніколи нічого не говорив”.

У тому ж часі він почав писав розвідку п.з. “Пропащий час”, в якій бажав виказати докладно, чому уважав за пропащий час для України увесь час, який вона прожила під Московщиною-Росією. На жаль, Драгоманів написав тільки вступ до своєї розвідки, який видав Михайло Павлик у 1909 р. у Львові окремою відбитком, в передмові до якої робив видавець із пропащості часу для українського народу до часу писання статті Драгоманова і після того під московським пануванням такий висновок: “Одно спасіння: вирватися з царства нашої пропащості, відділити й відгородити українську землю від Росії - якнайшвидше, за всяку ціну, поки ще час”.

Драгоманів указував у вступі до задуманої розвідки, що плакати на старовину й бажати вернути її завжди даремне діло, але “оглядатися назад треба, щоби знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись. Українцям треба добре оглянутись назад і пригадати останні дві сотні і два десятки років після того, як козаки українські за приводом Богдана Хмельницького піддалися під руку “царя - восточного, московського” у 1654 році”. І розглядаючи питання: “що українці виграли за останні двісті років, як пропадали наші старі “негідні” порядки, а заводились нові, московські і петербурзькі, буцім то “європейські”, Драгоманів дійшов до висновку, що “за ті часи, як Україна пристала до московського царства з його самовольним царем, з кріпацтвом, жившого без науки, - то царська самоволя заїла вольності українські”. На закінчення вступу подав Драгоманів такий свій погляд на Гетьманщину: “От через це усе після Хмельницького до самих часів Катерини ми бачимо, як замість того, щоб розростатись тому доброму, що було в козацьких українських порядках, воно топчеться царями, аби схне, - а зле поливається, розростається”.

Драгоманів, як сам писав до Павлика на початку лютого 1891 р., “багато потратив чорнила й нервів ради всяких федерацій, фратерні - зацій і т.д., поки не прийшов до виводу, що треба майже виключно зайнятись тим, щоб упорядкувати свій куток, звісно, ширюючи в ньому думки й про фратернізації, а тоді “брати” сами прийдуть до нас стискувати нам руки, - а інакше вийде так, мов би то ми набиваємось на братство і всякі дурні нас же й одпихати будуть”.

Маємо вповні вірогідне свідoctво про те, що перед своєю смертю Драгоманів вірив у неминучість незалежної української держави. У переїзді через Львів до Києва задержавсь у Львові 29 квітня 1919 р. новоіменований тоді болгарський амбасадор д-р Іван Шишманов, зять Драгоманова. З приводу того подало "Діло" в ч. 99 статтейку "Болгарський амбасадор на Україну проф. Шишманов". Непідписаний її автор, Володимир Дорошенко, подав у статтейці зміст своєї розмови з широкозвісним професором університету й колишнім болгарським міністром освіти. Хоч-нехоч мусіла бути також мова про Драгоманова. Про останнього ось що занотував автор у "Ділі": "Теплим словом згадує він (Шишманов) заслуги Драгоманова, який хоч і не брав безпосередньо участі в політичній житті Болгарії, однак в своїх викладах на університеті і приватних розмовах перестерігав болгар від тих помилок, які робили українці в часах гетьманщини. Тепер ці слова можна обернути навпаки: сучасна Україна не повинна повторяти помилок Болгарії, перед якими перестерігав їх саме український патріот Драгоманів".

"Згадував також д-р Шишманов, що Драгоманів ніколи не забував вказувати болгарським політикам на самостійність українського народу й відрубність його від московського та заповідав неминучість повстання української держави. Ці слова Драгоманова пригадав Шишманову цар Фердинанд, переглядаючи з ним перед від'їздом його до Києва мапу України".

За думками Кирило-Методіївців. Українська державна думка в Драгоманова. Стаття з приводу 40-ліття смерті М. Драгоманова. "Діло", Львів, 26 червня 1935, ч. 166. - (Подано скорочено); *Степан Ріпецький*. Михайло Драгоманів в opinii визначних українських громадян. - Нью-Йорк. Дітройт. - 1967. - С. 31-32.

№ 323

1935 р. - 3 статті О. Бочковського¹

"Трагічна постать "рісорджіменто" про М. Драгоманова

"Драгоманову закидають, що він не був самостійником українським у розумінні 1918 року. Але забувають, що багато з чільних самостійників IV Універсалу, рік перед тим приймали, зглядно годилися на федерацію України з Москвою і навіть на автономію. Історичним доказом того можуть бути перші три Універсали.

Забувають далі, що гетьманське "інтермеццо" в Україні, визначаючи самостійність її назовні, внутрі було прологом до федерації з Москвою.

Я констатую цим лише загально відомі факти і далекий від думки якихось обвинувачень. Вони цікаві психологічно. Вони промовляють за Драгоманова, за соціолога й політика, що, як реаліст, по своєму світогляду, все рахувався з фактами.

М. Драгоманів чудово розумів, що кидати максимальні гасла одна річ, а здійснювати їх, це зовсім інша справа. Драгоманів - не міг висувати у

1880-их роках самостійність України, як реально-політичне домагання, бо у той час не було для цього найменшого ґрунту. Українська маса ще спала. А інтелігенція - "українофільствувала" культурно. Чужа була їй національна політика.

Ці українофіли-культурники були програмово прихильниками аполітизму. Вони цуралися протимосковського сепаратизму. Колишній братчик М.Костомарів - зрезигнував з національних аспірацій українського народу, фактично ставши на позиціях "малоруського провансализму", льокальної культури й мови для "хатнього вжитку".

М.Драгоманів на еміграції, куди його вислано в ролі українського національного амбасадора для Європи, залишився осамітненим; єдиним маяком української політичної думки, що після царського указу 1876 р. в Україні фактично завмерла. Як він міг думати про реальне самостійництво, коли не було тоді навіть досить співробітників для його "Громади" в Женеві?! Коли й пізніше він критикував виступ Ю.Бачинського та його "Україна Ирредента", то знову таки тому, що не бачив ще в Україні живих сил до здійснення цієї сепаратичної програми. А як послідовний демократ англійської школи, він все видвигав думку, що без свідомости і організованости широких мас, не можна, як слід, здійснити якусь політичну програму, а тим більше - програму державного сепаратизму.

Щодо Москви Драгоманів був непримиримим ворогом московської великодержавности. У женеvській "Громаді" він характеризував історичний розвиток цієї держави, як безнастанне пустошення, руйнування й обдурювання тих країн, які Москва підбила. Він іронічно ставився до неначебто культурної європейської місії московського центру особливо щодо України, яка не потребувала московського "вікна до Європи", бо вже перед Петром I мала безпосередній зв'язок з головними осередками західно-європейської культури.

Національно Драгоманів непохитно стояв на українських позиціях, рішучо поборюючи москвофільство по цей бік Збруча. Все його життя і праця пересякнені були одною ідеєю: національного самоозначення українського народу. У програмовій заяві, зробленій у вступі до "Громади" (1878), Драгоманів закликає весь український загал до праці для України, для її суспільного розкріпачення, громадського, національного й культурного. "Ті люди між письменними українцями, - писав він там, - котрі не хочуть, щоб де-далі все більше Україна і її мужицтво тратили свої сили, мусять заректись не йти з України, мусять опертись на тому, що кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському - єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї нізвідки".

Мабуть, і прихильник найкрайнішого націоналізму може без застережень підписати цей заклик Драгоманова, який у своєму політичному заповіті (маю на увазі його працю "Пропаший час", що появилася друком

вже після смерти автора) перебування України під Москвою назвав пропащим часом, та засадничо висловився за державну самостійність України, як і за її політичне відокремлення від Росії.

Так логічно Драгоманів порвав з політичним “москвофільством” як чеські національні провідники зі своїм “австрофільством”. Немає отже нічого дивного, що в ХХ ст., коли Схід Європи захоплений був протицарською революцією, саме учні Драгоманова і його прихильники кинули гасло самостійности України, яке здійснили під час великих подій 1917-1919 років. Цей незаперечний факт дає також історичну сатисфакцію М. Драгоманову.

“Трагічна постать українського “рісорджіменто”. “Вісті УТГІ”, Прага, 1965, ч. 11-12; *Степан Ріпецький*. Михайло Драгоманів в опінії визначних українських громадян. - Нью-Йорк. Дітройт-1967. - С. 38-39.

№ 324

1938 р., квітень. —

З статті Д. Дорошенка¹ про М. Драгоманова

“Після того, як нова українська держава впала остаточно в 1920 р. в нерівній боротьбі з советами, почалася в думках українців, зокрема в політичних емігрантів, глибока криза політичних концепцій, основна переоцінка цінностей, що триває ще по сьогоднішній день. Уся діяльність Драгоманова стала предметом нової критичної суперечки; його гостро критикують за надмірне русофільство; тяжкі закиди роблять йому за легковаження ідеї української держави. Але його критикам цілком брак історичної перспективи: вони роблять помилку, осуджуючи політичного діяча зі становища історичних подій, які відбулися багато пізніше. Драгоманів не міг протиставитися, коли був зв’язаний із своєю добою, його політичні ідеї і його діяльність були результатом попереднього розвитку України впродовж 19-го століття. При “обвинувачуванні” Драгоманова кожен повинен отже “обвинуватити” усіх його сучасників, як також попередні генерації українців, які занехали ідею політичної самостійности України; обвинник також не хоче бачити чинників, які мали б здобути і вдержати цю самостійність. Це був погляд Драгоманова, що навіть, якщо б самостійність України була осягнена завдяки корисній конфігурації зовнішніх сил, яких він не бачив в тому часі!

Це правда, що у вченні Драгоманова і в його діяльності були певні помилки, які ми тепер ясно бачимо і на які звернули увагу деякі його сучасники. Це було, напр[иклад], вчення космополітичних ідей в краю і серед людей, які були позбавлені елементарних національних прав. Це було його негативне становище супроти церкви і духовенства в Галичині. З другого боку, політичні ідеї Драгоманова і його діяльність були насичені шляхетним ідеалізмом і глибокою любов’ю своєї батьківщини і народу.

Його високі етичні принципи були особливо характеристичні для цілої його особистості. “Чиста справа вимагає чистих рук”, - “ніяка ціль, навіть шляхетна, не виправдує низьких середників” - були його улюбленими засадами. В його випадку це не були пусті слова, але правила поведінки в публічному і приватному житті. Він вимагав те саме від своїх прихильників і противників. Його високий етичний стандарт мав незвичайно цінний виховний вплив на український національний рух, який виказав принаймні до революції високий етичний рівень.

Усі недоліки політичної доктрини Драгоманова можна пояснити станом його оточення; але вони є винагороджені цією службою, яку він віддав своєму народові і своїй батьківщині, як борець за політичне і національне визволення не тільки України, але усеї Східної Європи. Як вчений, він своїми цінними творами із фольклору і історії багато вніс в українську науку і літературу, і зробив свою батьківщину відомою широким колам Західної Європи”.

D. Doroschenko. Mykhajlo Dragomanov and the Ukrainian National Movement. “The Slavonic (and East European) Review”, Vol. XVI, № 48, April 1938, pp. 654-666; Степан Ріпецький. Михайло Драгоманів в оцінці визначних українських громадян. Нью-Йорк. Дітройт, 1967. С. 26.

№ 325

1940 р., березня 23. Київ. - Лист С. Драгоманова до К. Студинського з приводу статті про М. Драгоманова у підручнику з історії СРСР

Київ 33, Паньківська 14/4
23.ІІІ.1940

К.Й.Студинському, членові Верховної Ради СРСР

Глибокоповажаний Кирило Йосифович!

Вдаюся до Вас в справі першорядної ваги, тобто в оборону доброго імені і честі мого батька, Михайла Петровича Драгоманова. Підставою мого листа є другий том книги “История СССР. Россия в XIX веке”, що оце вийшов в світ як підручник для історичних факультетів державних університетів і педагогічних інститутів. Там на стор. 624 якийсь Л.Н.Бичков понаписував про Михайла Петровича таке, що просто волосся дибом стає та до того перекрутив не тільки світогляд Михайла Петровича, але й висловлювання В.І.Леніна, який і позитивно про Михайла Петровича висловлювався, виступаючи проти Струве.

Своєю дорогою, як консультант інституту історії України Академії наук УРСР в справі збирання і вивчення спадщини Михайла Петровича, я буду найрішучіше реагувати і протестувати. Я певен в тому, що й Ви особисто і інші товариші з Західної України реагуватимуть на писанину Л.Н.Бичкова

і вживуть з свого боку заходів, щоб не ширилася вона серед радянської молоді. Не можна допускати деморалізації, яку виявив Л.Н.Бичков, і треба згадати слова М[ихайла] П[етровича], написані колись Юліяну Яворському “Писати про речі, основи якої Ви в очі не бачили, то така деморалізаційна школа, слідів якої не скоро змиєте”, а також написана в “Літературі російській, великоруській, українській і галицькій” в 1873 р.: “Всі гріхи простяться, крім гріхів проти народу і розуму”.

Нехай всякі Мухини та Донцов брешуть, на те вони ретрогради і мракобіси. Нашій молоді треба набиратися науки і гідно зустріти 45-річчя з дня смерті М[ихайла] П[етровича] цього року, і сторіччя з дня його народження в 1941 році.

Бажаю Вам здоровля і сили молодечої для роботи на обраному народом для Вас полі і міцно тисну Вашу руку.

Світозар Михайлович Драгоманов

ЦДІА України у Львові. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 288. Арк. 10.

№ 326

1942 р., жовтня 29. - 3 листа Д.Дорошенка
до О.Оглоблина¹ про М.Драгоманова

“Якщо час мені дозволить, я маю замір написати популярну книжку про Драгоманова, подібну, як ця про Антоновича. Я високо ціню Драгоманова, як патріота, вченого і політика. Обі його ідеї, політичні і соціальні, уже належать до історії, і так, як його політична діяльність, є предметом історичної критики. Але тому, що діяльність Драгоманова була надхнена правдивою і гарячою любов'ю до своєї батьківщини, вона оставила печать, яка не залежить від способу, в який ця любов була виявлена. Я є переконаний, що українська справа була би духово слабша і в ідеях убогіша, якщо б тоді не було Драгоманова, як також якщо б не було тоді Шевченка. Тут на еміграції стало модно легковажно знецінювати Драгоманова, як “руссофіла”, федераліста і космополіта. Мене це незвичайно хвилює.

Між іншим, покійний В.Липинський² мав велику пошану для Драгоманова, незважаючи на це, що багато різнився від нього своїми політичними поглядами”.

Лист проф. Д.Дорошенка до проф. Олександра Оглоблина, з дати: Прага, 29 жовтня 1942 р. Див.: “Дмитро Дорошенко - Драгоманів і українська історіографія”. *Аннали УВАНу, Нью-Йорк, 1952, т.ІІ, стор. 35; Степан Ріпецький. Михайло Драгоманів в опінії визначних українських громадян. Нью-Йорк. Дітройт. 1967. С. 25-26.*

1946 р. - 3 праці І.Мазепи "Підстави нашого відродження" про М.Драгоманова

4. Роля М.Драгоманова і Революційної Української Партії в історії пробудження української нац.-політичної думки.

З усіх визначніших діячів доби українського відродження Драгоманів - найменш з'ясована постать в нашій політичній літературі. Якщо Костомарову і Кулішеві можна закинути певну недостачу характеру, потрібного для політичного діяча, то про Драгоманова цього ні в якому разі не можна сказати. Від ранніх юнацьких років і до кінця свого життя він залишався твердим, непохитним українцем. Навіть його велика популярність в російських соціалістичних і демократичних колах не могли його збити з українських позицій. А, проте, в нашому суспільстві досі нема ясного, усталеного погляду на ту роль, яку Драгоманів виконав в історії пробудження української нац.-політичної думки в другій половині ХІХ віку. Між першою і другою світовими війнами журналісти реакційного напрямку критикували й обвинувачували Драгоманова за те, чому, мовляв, він не дав ясного національного ідеалу.

Все це пояснюється в значній мірі тим, що наше політичне невироблене суспільство досі не спромоглося на порядну біографію свого визначного діяча, якщо не рахувати книги Д.Заславського², яку можна вважати за першу більш-менш об'єктивну спробу оцінити Драгоманова як українського політичного діяча. Можна з певністю сказати, що з того часу, як буде написана безстороння історія нашого визвольного руху минулого століття, Драгоманів, безсумнівно, займе заслужене й почесне місце одного з найвизначніших діячів доби українського відродження.

Щоб зрозуміти й оцінити ролю Драгоманова в історії української політичної думки, мусимо знати ту добу й ті умови, в яких йому довелося жити й працювати.

Політичні погляди Драгоманова формувалися в ті часи, коли російське революційне народництво було найпопулярнішою політичною течією в тодішній Росії і, як ми бачили, не без успіху ширилося також на Україні. Саме на ці часи (1860-1870 рр.) припадає студентська доба Драгоманова й перші роки його науково-педагогічної діяльності.

Драгоманів уже з молодих літ захоплюється федералістичними ідеями французького соціаліста Прудона³, що були тоді поширені в Європі і також серед російських соціалістів-народників, які називали себе через це анархістами⁶. Прудонів федералізм своїм загальним духом був близький

² Д.Заславський: М.П.Драгоманов. Критико-биографический очерк. Киев, 1924.

⁶ "Через захоплення Прудоном - пише Заславський - пройшло в більшій чи меншій мірі все російське народництво. Це була необхідна дань селянському соціалізму".

до федеративно-демократичних ідей Кирило-Методіївського Братства. Федералізм Драгоманова був оснований на індивідуалізмі, на признанні автономного права як за окремими особами, так і за кожною громадою. Звідси погляд Драгоманова про необхідність боротьби за політичну свободу й за широкий федеративний устрій суспільства. Це ставить його в окреме положення серед російських народників, які довший час не висувають ніяких політичних домагань.

Відстоючи необхідність політичної боротьби й перебудови суспільства на федералістичних засадах, Драгоманів з одного боку стає одним із перших критиків утопізму та аполітизму російського народництва, а з другого - починає проповідувати ідеал широкого федеративно-“безначальницького” устрою на Україні. “Україна, - пише Драгоманів - мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах. Громада мусить бути спілкою вільних осіб “безначальства”: своя воля кожному і вільне громадянство людей і товариств”.

Проповідуючи такий ідеал суспільного устрою на Україні, Драгоманів по суті висловлював ті думки й погляди, що були поширені в той час (в 70-х роках в програмах різних російських соціалістичних організацій. Так, напр., “Северный Союз русских рабочих” своєю метою ставив: “встановлення свобідної народньої федерації обцин, оснований на повній політичній рівноправності, з повним внутрішнім самоуправлінням на основах російського звичаєвого права”. Драгоманів бачив “це звичаєве право” для України в козацькому демократичному устрою і в первісних колективних формах суспільного господарства Запорозької Січі. З цього погляду Драгоманів не був вільний від тої ідеалізації козацтва, що є характеристична для “Книг Битія” Кирило-Методіївського Братства, написаних Костомаровим⁴. Як вже зазначено, Драгоманів бачив зразок суспільного устрою для доби Хмельницького в Запорізькій Січі. Тепер приблизно цими самими ідеалізованими козацькими традиціями він керується в цій своїй женеvській програмі.

Правда, Драгоманів не поділяв багатьох утопійних поглядів російських народників, зокрема їх віри в “окремий шлях” розвитку Росії. Він був тої думки, що Росія йде і повинна йти тим шляхом, яким пройшла Європа, і що “європейський соціалізм прийде до сіл і міст, яким від Європи вже не відірватись?”

В цім відношенні Драгоманова можна вважати попередником російського і українського марксизму. З усіх російських груп на еміграції Драгоманів своїми поглядами стояв найбільше до т.зв. “чорнопередільців” - Плеханова, Аксельрода та інших майбутніх теоретиків і провідників російського соц.-демократичного руху. Але “українство Драгоманова (з огляду на те, що за його часів Україна була ще майже виключно хліборобською країною - І.М.) було збудоване на селянстві, в далекому минулому, якого він бачив козацький демократичний устрій і близькі до первісної комуни форми суспільного господарства “Січі” (Заславський, стор. 43, 94).

Сам Драгоманів про вплив ідеології Кирило-Методіївських Братчиків на його світогляд у своїй відповіді на ювілейні привітання писав: “Коли я претендую на шонебудь, то лишень на те, щоб проповідувати і пробувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки славні братчики Кирило-Методіївські і котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів у наші молоді часи, в 50-ті і 70-ті роки, - звісно з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в новіші часи”⁸.

Драгоманів стояв за перебудову суспільства на засадах повної політичної свободи й рівноправности. Тому вже через це одне він не міг бути проти незалежності України. Але для свого часу він стояв за обласну автономію України, збудовану на засадах широкої самоуправи окремих громад, повітів і т.д. Сам Драгоманів в своїх “Листах на Наддніпрянську Україну” про це каже: “Я ніколи не нападав на сепаратизм (відділення Наддніпрянської України від Росії в окрему державу - І.М), бо не можу мати проти нього нічого принципового. В принципі не тільки всяка нація, чи племя, має право на осібну державу, але навіть всяке село. Коли я виступав проти розмов про український сепаратизм, то власне вказуючи, що це порожні розмови, котрі не мають під собою ніякого ґрунту... Ніякого політичного сепаратизму в російській Україні нема. Але я завжди був і є прихильником політичної автономії українців в формі автономії земської: громад, повітів і країн, в якій може виявитись і автономія національна”.

Таким чином, рішальним моментом програми-мінімум у Драгоманова був тодішній загальний стан українського суспільства, про який сказано попереду. Тому теперішні критики Драгоманова можуть йому ставити в провину хіба тільки те, що він був сином свого віку і тому не міг висувати таких українських завдань, яко в тодішніх обставинах були зовсім нереальні. Як міг Драгоманів проповідувати ідею повного відірвання України від Росії в той час, коли українці ще не мали ніякого свого організованого політичного життя, а той невеличкий гурт людей, що прокинувся до національного життя, взагалі унікав якої-будь політики і поза своїми науковими кабінетами не мав і не хотів мати ніякого зв'язку з громадськими справами? За таких обставин, коли навіть за думки про автономію та федерацію людей гноїли на засланні (пригадаймо Шевченка!), про які більш революційні національні завдання можна було говорити!

Д.Донцов свого часу про ту добу писав: “Чим була українська нація в 40-90 рр. минулого віку? Зневажена, розбита, під всеросійським кнутом - там, під вшехпольським батоґом тут, вона йшла назустріч неминучої смерти (після гороскопів всіх вчених і неучених астрологів). Ба! навіть нації не було! Було дві нації: Галичани чи Русини та Українці, чужі, часом ворожі одна

⁸ С. Сфремов: історія українського письменства. 1924.

одній, без тіснішого зв'язку між собою, без спільної політичної програми. Політичне життя як тут, так і там ішло під знаком вузького провінціалізму”.

І далі: “Я нікому не хочу робити закидів. Нікого не хочу критикувати. Берне колись сказав, що і “порядний чоловік може бути невільниким обставин”. Нічого іншого й не хочу сказати, як лише те, що тодішні обставини змушували наше життя бігти дорогою вузького провінціалізму. І не лише в Галичині, але й на російській Україні. Навіть в двох найбільш дозрілих політичних програмах тих часів - Кирило-методіївських братчиків і Драгоманова, як в зеркалі відбивається загальний сумний характер епохи... Становище Росії було тоді за сильне, український рух за кволий, міжнародні відносини були в періоді стагнації і спокою. Що дивного, що всякі сепаратистичні ідеї Драгоманів відкидав як “порожні розмови”, що не мають ніякого ґрунту під собою”⁷.

Через “українофільство” Драгоманова, псується його відносини з провідниками російської еміграції.

Ось за таких обставин Драгоманів наприкінці опиняється на еміграції майже в цілковитій самотності - без друкованого органу, без засобів для існування й без зв'язків навіть з своїми українськими приятелями.

Головною причиною ізольованого стану, в якому Драгоманів врешті опинився на еміграції, був великий занепад української національно-політичної думки серед українського суспільства. Особливо серед української молоді, що брала участь в зонально-російських політичних організаціях, всяке українство було рішуче непопулярне. На українську справу ця молодь дивилася як на річ другорядну, несвоечасну й зайву, навіть “реакційну”. Взагалі революційне настроєна інтелігенція тоді в першу чергу й головно цікавилася питаннями безпосередньої революційної боротьби.

І все таки, не вважаючи на всі ці несприятливі умови, Драгоманову вдалося дуже багато зробити для пробудження української нац.політичної думки головно серед української молоді. Під впливом його праці в 1891 році постає перша українська політична організація в Галичині - Українська Радикальна Партія з соціалістичною програмою. Вона своєю діяльністю почала нову добу в історії національного відродження на західно-українських землях. Так само на Наддніпрянській Україні Драгоманів своєю пропагандою активного українства зсуває з мертвої точки українську громадську думку.

Наслідком його праці на Наддніпрянщині повстає ціла низка гуртків головно з української молоді, що переймаються його закликами до активної національно-політичної боротьби й під назвою “драгоманівців провадять свою діяльність поруч з гуртками “культурників”⁸.

⁷ Д.Донцов. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. Львів, 1913.

⁸ Див. спомин П.Тучапського⁸ (“Из пержитого”, Одеса, 1923), а також К.Арабажина⁹ (“Вільна Україна”¹⁰, СПб, 1906, ч. 1-2).

Про характер діяльності цих “драгоманівських” гуртків, цих зародків пізніших українських політичних партій, О.Гермайзе⁵ пише: “Старше покоління українських “культурників”, давши багато українській нації в культурній ділянці, на полі політичної роботи пасло задніх, часом доходючи до крайнього опортунізму і навіть до підтримання російського уряду. “Драгоманівці” не боялися політики, а йшли до неї. Студентські гуртки “драгоманівців” збиралися потай і читали “злочинні” драгоманівські видання”⁶.

Так само Д.Антонович⁶ в своїх споминах про вплив Драгоманова каже: “Сам Драгоманів якоєсь більше коло цього часу (в 90-х роках -І.М.) звернув свою увагу на Галичину, і в Галичині під його впливом з’явилася вперше політична партія з ширшим політичним світоглядом і радикальною програмою. І от поступова українська молодь, прислухаючись до галицького життя, почала солідаризуватися, по поступовічим її колам, з радикальною партією, родившою під впливом Драгоманова. Ціла студентська громада в Києві в 1893-4 роках, під проводом молодого поета і студента-філософа, Івана Стешенка⁷ настроїлася проти виключного культурництва і аполітичності українського руху і за прилучення до українського політичного радикалізму”⁶.

Так поволі і з великими труднощами Драгоманів пробивав стіну аполітичного “українофільства”. Але до організації української політичної партії на Наддніпрянській Україні вже аж після смерти Драгоманова (1895), коли під впливом нової революційної хвилі в Росії, в лютому 1900 року, в Харкові засновується перша активна українська політична організація під назвою Революційної Української Партії (скорочено РУП¹¹). Ця партія перша понесла в широкі народні маси українські політичні кличі і перша взялася за політичну організацію українських селян і робітників, друкуючи незалежну українську книжку, часописи та відозви чи то за кордоном, в Галичині та Буковині, чи по своїх тайних друкарнях на Україні.

Отже, праця Драгоманова не була марна. Але Драгоманів, як український політичний діяч, дістав від попередньої епохи занадто тяжку спадщину, щоб він був у стані зробити максимум того, на що не спромоглося українство протягом майже цілого століття перед ним.

Своїми поглядами на українську національну справу і всією своєю діяльністю Драгоманів був виразником переходової доби в розвитку українського відродження. Українська національно-політична думка була в той час ще в стані такого великого занепаду, що сам Драгоманів мусів більше витратити енергії на пропаганду загальних російських революційних ідей, ніж на українську справу (пригадаймо цілий ряд його політичних

⁵ О.Гермайзе. Нариси з історії рев[олюційного] руху на Україні.

⁶ Див. “Робітнича газета”, Київ, 1918, ч. 335.

брошур російською мовою на загальні російські теми, а також редагування ним російською мовою журналу "Вольное Слово" в Женеві).

Тим то Драгоманів, як син свого віку, ще не міг нам дати ясно сформульованої ідеї української незалежної держави. За тих обставин, в яких Драгоманову довелося працювати, він міг лише підготувати ґрунт для цього; зсунути з мертвої точки аполітичний напрям тодішнього українства і штовхнути українську молодь на створення своїх українських активних політичних організацій. Це Драгоманову вдалося зробити, і в цім його велика заслуга.

І.Мазепа. Підстави нашого відродження. Частина перша. Причини нашої бездержавности. 1946. Прометей. С. 140-142.

№ 328

1948 р., травень. - 3 статті Б.Крупницького¹ "Історичні основи європеїзму України" про М.Драгоманова

"Драгоманів мислив український історичний процес як такий, в якому більше схожого з історичним процесом Західної Європи, ніж Європи Східної. Порівняльною методою Драгоманів доводив, що українська історія розвивалася справді за тими самими шляхами, що і історія Західної Європи. Парламентарні установи в Західній Європі, а у нас козацька рада - це об'єкти, які можна поставити один поруч одного, тільки з тією різницею, що в Західній Європі всі суспільні інститути розвинулися повніше, як це було в Україні (стор 127).

В XIX ст. постає принципова суперечка між видатними представниками української духовности. Постає питання культурної (разом з нею й політичної) орієнтації. В.Антонович і М.Драгоманів ставлять питання, з ким іти, і кожний вирішує його по своєму. Згоди у них нема, але знову виявляється, що й при всій незгоді їх думання західний у ґрунті речі і сама орієнтація західницька.

В.Антонович писав до М.Драгоманова з Риму 6 вересня 1885 р.: "Я твердив, що найбільшу шкоду в культурному відношенні приносить українській інтелігенції те, що вона виховується виключно на російській літературі, замість того, щоби шукати джерел світу в якій завгодно літературі європейській"..."

Драгоманів відповідав у листі з 10 вересня 1885 року: "Ніхто більше мене не бажав би, щоби наші черпали культуру прямо з європейських джерел, а не з московсько-петербурзьких водовозних бочок. Але, на жаль, коли земляки... найменше читають європейських книжок, так, що виявляються менш європейцями, ніж кацапи..." Не входячи в саму суть полеміки, зазначимо тільки одне: обидва стоять зовсім послідовно на позиції західництва. Українська культура має бути західноєвропейською

культурою. Різниця між Антоновичем і Драгомановим полягає тільки в тому, що перший рекомендує користуватися західноєвропейською культурою безпосередньо з її західних джерел, а другий вказує на те, що в Росії, в російській літературі є дуже багато елементів західноєвропейських, а тому й рекомендує - за незнанням або небажанням українців читати європейськими мовами - укористатися з цих джерел”.

Історичні основи європеїзму України, “Літерат.-Наук. Вісник”, Регенсбург, 1948, травень, кн. I, стор. 127, 128; *Степан Ріпецький*. Михайло Драгоманів в опінії визначних українських громадян. - Нью-Йорк. Дітройт. - 1967. - С. 20-217.

№ 329

1949 р., липня 10. - 3 статті Д.Дорошенка “В обороні пам’яті великого українського вченого і діяча” М.Драгоманова

“Жодна культурна нація не допускається такого недостойного поводження зі своїми визначними людьми, як це ми бачимо, на жаль, серед українців. Маю на думці п.Мухина, що спеціалізувався на систематичному плюгавленні пам’яті великого українського вченого і визначного громадського діяча, покійного Михайла Драгоманова.

Ось знову появляється стаття того ж п.Мухина, повна злісних випадів проти Драгоманова під назвою: “За і проти оборони нашої землі” з підзаголовком: “Остання літературна суперечка Франка з Драгомановим” (ЛНВ, Мюнхен, 1949, ч. 2, стор. 225-233).

Драгоманів давно помер (1895), отже більш як 50 літ тому. Здавалось б, досить великий час для того, щоб дивитись на діяльність великого вченого з чисто історичної перспективи й оцінювати його як людину, що давно належить до минувшини, і за його працю говорять його твори, бо сам автор виступати на оборону себе самого не може.

Хоч би як ми дивились на Драгоманова, не можна заперечити, що йому судилось зробити великий вплив на покоління 1890-х і дальших років. Скажу для прикладу за себе, що мої політичні й національні погляди склалися чималою мірою під впливом Драгоманова й Франка: я зараховую себе до генерації, що виступила на громадському полі в кінці 1890-их і початку 1900-их років. Не заперечую, що в своїй ідейній еволюції я не зупинився на Драгоманову і разом із своїми сучасниками перебув стан захоплення ідеєю політичної самостійності України, перейшовши від Драгоманівського радикалізму стадію праці під прапором самостійної України. Певна річ, що мені, як і моїм товаришам, не довелося відкидати Драгоманова, і я назавжди зберіг пошану до нього, як ідейного провідника сучасного мені покоління.

Тому напади п.Мухина на Драгоманова і боротьба проти нього дуже мене обурювали і дивували. Я не погоджувався з П.Мухиним і вважав

принципово незадовільним, щоб українці таким (з мого погляду) способом ставилися до пам'яті людини, яка мала великі заслуги перед своїм народом і довгий час репрезентувала в очах своїх і чужих ідею боротьби за політичну і національну емансипацію українського народу.

Свої виступи проти Драгоманова п.Мухин зв'язував раз-у-раз із Франком, ставлячи себе у ролі, сказати б, оборонця Франка проти Драгоманова. Що між Драгомановим і Франком не раз траплялися розходження, це відомо кожному, хто знає життя й діяльність обох давно померлих діячів. Відомо також, що ці розходження іноді набирали різкої форми, хоч ніколи справа не доходила до рішучого розриву. Я хочу пригадати, що сам Франко, публікуючи листування з Драгомановим, в передмові до 2-го тому заявив, що він сам був винен у цих розходженнях: "Не можу не висловити, - писав він 1908 року, отже незабаром по смерті Драгоманова, - свого щирого жалю щодо деяких уступів моєї передмови до першого тому листів Драгоманова. Тепер, обіймаючи всю її цілість, я розумію ясно, як мало ми, його учні, розуміли його за його життя, як мало ми здібні були піднятися на ту висоту знання і поглядів, на якій він стояв і з якої не спускався ніколи. Він був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з генерації, що більше або менше стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального і нашого народнього добра, то це в найбільшій мірі заслуга Драгоманова". І трохи далі Франко називає Драгоманова "чоловіком високої душі і високого розвою, якому справді нічо людське не було не то чуже, але й байдуже".

Не кожна людина так одверто може визнати свої помилки, і це визнання робить Франкові, на мою думку, велику честь. Цим визнанням Франко спростував не один із своїх гострих і несправедливих висловів про славного вчителя.

І ось тепер п.Мухин витягає знову на світ Божий свої старі наклепи, називаючи свою статтю претенсійно: "За і проти оборони нашої землі", у концентруючи ці наклепи на двох пунктах: 1) на висловленому погляді Драгоманова, ніби Франко непоправий "романтик" і на цьому пункті він (Драгоманів) розходився з Франком в оцінці поетичної творчості Франка, що він (Драгоманів) ніби солідаризується з російським критиком Белінським в його негативній оцінці "Гайдамаків" Шевченка і "до кінця своїх днів невтомно змагався з найменшим натяком чи проявом української національно-державної ідеї"; 2) Драгоманову інкримінується "обожнювання російської літератури" (в особах Тургенєва і Гончарова), уподібнюючи його цим до таких "запеклих москвофілів", як нині вже покійний Юліян Яворський, з яким полемізував Драгоманів незадовго до своєї смерті.

Нема що й казати, що п.Мухин, спекулюючи на необізнаності сучасного українського читача з історією свого письменства 1890/1900 років, умисне напускає туману і просто підтасовує факти. Це легко довести, і тільки обмеженість місця в газетній статті здержує мене від спростування кожного твердження п.Мухина, особливо таких, як його закид покійному Драгоманову в його нібито “неімовірній дворушності”.

На мою думку просто незрозуміла та (висловлююся словами самого п.Мухина) “шалена лють”, з якою він накидається на пам’ять Драгоманова, стараючись очернити, не зважаючи ні на історію українського політичного й літературного руху, ні на біографію Драгоманова. Це - сумне свідцтво занепаду етики серед представників нового покоління українських журналістів, тим сумніше, що п.Мухин знаходить собі протекторів, хоч би в особі п.О.В-а, який у своїй цікавій статті “Традиції в літературі” (Гомін України, 1949, ч.9) говорить про Драгоманова, як про ворога Шевченка”. Не знаю, хто ця прекрасна маска, під якою сховався автор статті. Коли він говорить щиро, то беру на себе сміливість твердити, що він ширить неправду. В суті вся його згадана стаття - це заперечення цих добрих традицій української літератури, що ними досі пишалось українське суспільство.

“В оборону пам’яті великого українського вченого і діяча” - “ВістіУкраїнські”¹, Ульм, 10 липня 1949, ч. 55. стор. 3; *Степан Ріпецький*. Михайло Драгоманів в opinii визначних українських громадян. - Нью-Йорк. Дітройт, - 1967. - С.- 23-25.

№ 330

1963 р., січень. - З статті В.Дорошенка “Життя і діяльність М.П.Драгоманова”

“Драгоманів зовсім не був принциповим прихильником єдиної неподільної Росії, як це йому приписують його противники з українського націоналістичного табору. Він лише вважав, що в даний історичний момент нема чого думати про сепаратизм, от і все. Україну він мислив, як вільну самостійну державу в її етнографічних межах, що була б у спілці з іншими вільними країнами, розуміється, передусім сусідніми. Отже він виходив за чужі державні кордони, що ділили українські землі. Він хотів бачити об’єднаними російську і австрійську частини України, але не в межах ані російської ані австрійської держави. Він був принциповий соборник. Про це він не раз говорив у своїх творах, виступаючи проти колоніальної політики російського уряду супроти України й інших народів”.

Галичині Драгоманів надавав дуже великого значення. З одного боку, він бачив у ній пляцдарм для приложення енергії і сили російських українців. Досягнення, здійснені ними там, були наочним і повчальним прикладом для праці у себе вдома. З другого боку, він уважав, що Галичина може стати своєрідним акумулятором української національної енергії, яка у

відповідний момент могла б послужити і російській Україні. Маючи це на увазі, Драгоманов не шкодував сил і засобів для, як він висловлювався, “європеїзації” Галичини і закликав своїх київських приятелів не забувати про потреби австрійських земляків. Він став неначе наддніпрянським амбасадором у Львові, а zarazом представником Галичини перед киянами, і вони жартом прозвали його “Михайлом Галицьким”. Особливо хвилювала Драгоманова доля Закарпаття, що стогнало в угорському ярмі.

За свою громадську і публіцистичну діяльність Драгоманів не раз зазнавав нападів з боку політичних противників, які закидали йому найразніші провини. В той час як галицько-польська шляхта та її українські підлабузники бачили в ньому агента російського уряду останній уважав його за свого найпотішого ворога, небезпечного сепаратиста, нігіліста і терориста. В Росії було заборонено згадувати навіть саме ім'я його. Царська цензура не пропускала найневинніших наукових творів Драгоманова, підписаних криптонімами або псевдонімами якщо тільки здогадувалася, що вони належать йому. Та все це не перешкоджало російським і польським революціонерам-центристам у соціалістичній одежі доходити у своїй ненависті до Драгоманова до безглузвих обвинувачень, що він, мовляв, агент-провокатор на службі російського уряду для боротьби з революційним рухом. А з другого боку, українські його противники бачили в ньому то москвофіла, то навіть “москаля”, що вмисне підшився під українця, щоб якомога більше шкодити українській справі. Як це не дивно, такі безглузді обвинувачення можна зустріти і досі в написаннях сучасних ура-націоналістів. Дехто з них навіть спеціалізувався в подібних наклепницьких вигадках. Цікаво, що, не зважаючи на свої метикування про расові основи, чистоту крові й інші атрибути “правдивого” націоналізму, самі ці наклепники не належать до “чистокровних” українців: один із них монгольського роду, другий чистокровний росіянин, а третій поляк.

16 грудня 1894 року врочисто відсвяткували у Львові 30-літній ювілей наукової, літературної і громадської діяльності М. Драгоманова. Ювілят у цей день одержав гарячі привітання з усіх сторін України. Для самого ювілята це свято було справжньою несподіванкою, що дала йому повну сатисфакцію за його довгу жертвенну повну злигоднів діяльність. Леся Українка, племінниця Драгоманова, так відізналася про ювілей свого дядька: “Його ювілей був чимсь іншим для всіх нас, ніж звичайний ювілей із чемними промовами. Це справді було свято свідомої України”.

Дорошенко Володимир, Життя і діяльність М. П. Драгоманова. Сучасність. (Мюнхен). 1963. Ч. І(25). С. 110, 106, 114, 115; *Степан Ріпецький*. Михайло Драгоманів в opinii визначних українських громадян. Нью-Йорк. Дітройт. 1967. С. 29-32.

1965 р., вересня 6. - Лист М. Драгоманової
до І. Романченка¹ про своє ставлення до публікації
останнього "Чия це фальшивка?"

6.IX.1965

Вельмишановний і дорогий Іване Савичу!

Перечитала я у "Вітчизні"² у розділі "Відгомін минулого" дуже переконливо складений протест проти такої ганебної некритичної публікації. Це не просто многословний протест - а наукова текстологічна стаття. Підписали її титуловані вчені, з яких найбільшим спеціалістом вважаю Вас - драгоманівця, Берштейна - історика критики, Сиваченко - текстолога, Шевченка - історика і Сокурєнка - юриста, який здобув собі мою симпатію своєю рецензією. Підписи всіх інших визначних знавців української літератури свідчать про велику повагу до Драгоманова. В кожному разі немає там нікого тільки для прикраси титулом.

Чи вийде Ваша стаття у російському журналі, про яку Ви мені говорили, що її зняли з набору. Було би прикро, якби такі питання порушували тільки в межах України, бо Драгоманов був діячем і на російському ґрунті - вважав себе інтернаціоналістом - по тодішній термінології космополітом. Інтересує мене теж, чи Ви зачали вже працю над виданням. Цікава, чи вийде там стаття Историческая Польша і великорусская демократия, за яку В.І.Ленін назвав М. Драгоманова міщанином. Я вже не пам'ятаю добре тієї праці, але не можу уявити собі, щоби М.П. хотів зневажливо поставитися до великого польського повстання 1863 р. А що воно було шляхетське, і що народ не підтримав його, це факт. Чекаю на прогресивного польського історика який би зрозумів без всякого утвердження, М.П. Драгоманова. Л[еся] У[країнка] теж бачила націоналізм у відношенні поляків до колишнього "бидла". Можливо, що в теперішній фазі дружби з братнім польським народом Лесю Українку і в нас менше популяризується. Чи Ви не помітили?

Дякую Вам ширю, що одвідали мене в Косові. Вашу листівку застала дома після приїзду. Приїхала 29.VIII. машиною до Львова. Трудно було її дістати і по нас аж зі Львова приїхала дружина мого сина. Ірочка трохи поздоровіла, але "тужить" за Косовом; все питається "коли поїдемо до Косова". Пробачте мені, що я не відвідала Вас, але я знала, що у Вас все буде багато гостей, а мені дуже трудно говорити. Тепер мені голос трохи поправився, та все-таки волю писати як говорити.

Тепер маю більше спокою бо повернулась до нас давня Ірочки няня - то вона з дитиною рано, а я після 6-ої, коли дівчина іде у вечірню школу (8 клас).

А як ви відпочили і Ваша Дружина і маленька Надя. Ірочка згадує всі діти з Косова, з якими бавилася і зустрічалась, тому передайте Талочці привіт від Ірочки, а від мене - всій Вашій родині.

Університетська бібліотека ще на ремонті, то я буду заходити до Б-ки АН на Стефаника. Чи у Вас є книжка «Архів Драгоманова», що вийшла у Варшаві. У мене вона була, але не можу її тепер знайти серед своїх книжок, може лишила у своєму столику в Інституті сусп[ільних] наук. Чи пише до Вас Атанасов. До мене вже давно не писав.

Бажаю Вам нових, свіжих сил до праці і остаю зі щирою пошаною та дружнім привітом.

М.Д.

Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 149. Спр. 439. Арк. 1-2 . Автограф.

№ 332

1965 р., вересня 12. – Лист П.Атанасова з Софії до І.Романченка у Львів з подякою за надіслання його статті на захист М.Драгоманова

Вельмишановний Іван Савич,

Велике спасибі за “Вітчизну” з Вашою статтею. Радію разом з Вами, з усіма українцями.

Тепер на порядку денному шанування річниці Драгоманова. Хоч би й це питання владналося.

Перед святом зустрів секретаря “Исторически прегляд”, котрий обрадував мене повідомленням, що Ваша і покійного Д.Й.Заславського стаття, йде у № 5 журналу слава богу!

Нещодавно надіслали з Києва (Український історичний журнал) рукопис укр[аїнського] перекладу моєї статті про М.П.Драгоманова, який я вичитав і зразу ж повернув назад.

Чому б Вам не подумати вже про приїзд до нас. Мені здається, що вже пора Вам побувати у Софії, попрацювати в наших архівах. Може Ви приїдете до річниці? - Пишіть, що Ви думаєте про це.

Постараюсь днями побачити проф[есора] Русакієва і показати йому “Вітчизну”.

Написав Л.Д.Дмитерко, і додаю копію.

Радію, що Ви поправляєтесь, і сподіваюсь бачити Вас у Софії. Вклоняйтесь всім домашнім.

Ваш П.Атанасов

Софія, 12.IX. 1965.

Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 149. Спр. 436. Арк. 1. Машинопис. Автограф підпису.

№ 333

1965 р., вересня 26. - Лист Ю.Меженка з Києва до І.Романченка у Львів з приводу публікації копії листа М.Драгоманова до С.Вітте¹

Шановний Іване Савичу!

Я ніколи не займався вивченням спеціально діяльності М.П.Драгоманова, особою С.Ю.Вітте й поготів.

Мої знання Драгоманова поверхові, і не такі широкі, щоб я наважився аргументовано полемізувати з публікаторами копії "листа" Драгоманова до Вітте. Моя обізнаність з фактами безумовно для цього недостатня.

Але моє ставлення до Драгоманова, як до одного з найвизначніших діячів української культури, як до політичного діяча з кришталево чистою біографією аж ніяк після публікації не змінилося. Сам метод публікування остільки не науковий, що може викликати тільки здивування, як могла редакція збірника допустити публікацію такої "копії".

На мою думку сам документ слід віддати на аналіз до кабінету судової експертизи.

З статтею "Чия це фальшивка?" я повністю згоден.

У мене виникає законне запитання, хто зацікавлений, кому потрібно утворювати такі сенсації, що плямують видатних українських прогресивних діячів.

На жаль у нас нема закону, який би дозволив притягнути до карної відповідальності тих, хто наклепом ганьбить і плямує честь тих, що, як то кажуть "в лоні праведних упокоюються".

З глибокою пошаною Юр.Меженко²

Київ.

1965.09.26.

Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаника НАУ України. Відділ рукописів.
Ф.149. Спр. 442. Арк. 1. Рукопис. Автограф підпису.

№ 334

1970 р., вересня 22. -

Повідомлення П.Колосника про вихід двотомника

ДРАГОМАНОВ І УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА
(до виходу двотомника літературно-критичних праць
М.Драгоманова)

Особа Драгоманова - політичного діяча, пристрасного публіциста і вченого - давно вже привертає увагу радянських літературознавців і дослідників громадської думки на Україні останньої чверті ХІХ ст. Досить згадати праці Д.Заславського, І.Романченка, М.Берштейна, О.Дея,

В.Лукашенка, В.Сокурєнка, О.Лисєнка, щоб зробити такий висновок. Ось чому літературна громадськість України із задоволенням зустріла вихід у світ двотомника літературно-публіцистичних праць Драгоманова в академічному видавництві "Наукова думка".

Упорядник, автор вступної статті і приміток І.Романченко та редколегія в складі О.Засєнка, О.Дея, О.Лисєнка доклали немало зусиль, щоб належним чином підготувати це видання, зібравши в два томи практично все, що має безпосередній стосунок до літературного процесу на Україні. З важливіших літературно-публіцистичних праць Драгоманова в цьому виданні знайдемо такі слова: "Література російська, великоруська, українська і галицька", "Українське письменство 1866-1873 років", "По вопросу о малорусской литературе", "Листи на Наддніпрянську Україну", "Шевченко, українофіли і соціалізм", "Австро-руські спомини (1867-1877)" та "Чудацькі думки про українську національну справу". Всі матеріали подаються за автографом (якщо він зберігся) або за першодруком. Деякі статті представлено лише уривком або з частковим скороченням. Скорочення ці не завжди вмотивовані, "До нашого двотомника, - пише автор передмови, - відібрано найхарактерніші, найзначиміші літературно-критичні твори М.Драгоманова. Оскільки в багатьох публіцистичних працях ученого є чимало літературно-критичного матеріалу, то вважаємо доцільним вибрати з публіцистики те, що найбільш відповідає профілю даного двотомника". І все ж у кожному конкретному випадку треба будь-які скорочення мотивувати, довести раціональність. Крім того, треба було пояснити необхідність порушення хронологічного розташування матеріалу двотомника. Чому, наприклад, "Чудацькі думки" (1891) поміщено в другому томі, а "Листи на Наддніпрянську Україну" (1893-94), де є посилання на "Чудацькі думки", - у першому? Чи не природніше було б перший том завершити працею "Шевченко, українофіли і соціалізм", а "Листи на Наддніпрянську Україну" поставити на своє місце? Був час, коли роль Драгоманова у визвольній боротьбі на Україні дорівнювала до ролі Бєлінського й Герцена - в Росії, Лєссінга - в Німеччині. Передова молодь України вважала його своїм провідником і вчителем, а клерикально настроєні "москвофіли" й "народовці-українофіли" вважали його за лютого ворога церкви і держави. Боротьба навколо спадщини Драгоманова не вщухає й досі. Ім'я цієї чесної, самовідданої людини, яка діяла завжди за принципом "чисте діло вимагає чистих рук", українська, націоналістична еміграція залує нині в свої політичні комбінації антикомунізму.

В радянській пресі про Драгоманова свого часу висловлювались різні думки. Автор вступної статті І.Романченко спростовує всі неправильні судження, що впливали з неісторичного, вульгарно-соціологічного підходу до діяльності Драгоманова в цілому, а також з поверхового знання його спадщини.

Правда, спростовуючи неправильні твердження попередників, автор вступної статті хоч і спирається на більш-менш вироблену вже в радянській

історіографії думку про Драгоманова, в оцінках своїх настроєний не завжди критично. “Силою тверезого переконання, наукового обґрунтування і пристрасної принциповості Драгоманов не має собі рівного в історії української літературної критики ХІХ ст. - зазначав І.Романченко, - Все написане ним в основному (!) зберегло й на сьогодні свою пізнавальну й теоретичну цінність (1, 11-12). Ну, звичайно ж, автор тут перебільшує, навіть якщо взяти до уваги й спасенне слово “в основному”. Далі ми довідуємося, що Драгоманов хоч і був послідовником Огюста Конта, але його систему позитивізму страктував “по-своєму”. Що це має конкретно означати - невідомо.

Звісно, передмову писати не так просто. Якщо передмова не рекомендує читачеві виданої книжки, то для чого ж тоді вона пишеться. Але рекомендація книжки має поставати з критичного перегляду вмішеного в ній матеріалу. В цьому вся трудність становища автора вступної статті. Головне - треба всіма способами запобігти тенденції до канонізації образу вченого, яка дуже утруднює наукове вивчення його спадщини. А така тенденція вже намітилась. І не тільки в статтях, а й у біографічній повісті І.Романченко, видрукованій на сторінках журналу “Вітчизна”.

Драгоманов справді був сильною особистістю. “Мене критикували з семи сторін горизонту”, - не без гордості писав він. Він став політичним емігрантом, як і Герцен, хоч і в інший час. Як і Герцен, він був засновником вільної преси за кордоном, що доводила російський царат і всю міністерську камариллю до сказу. Своїм різючим словом, мов батоном, стьобав він “костюмних патріотів”-українофілів за їх консерватизм, за лицемірство перед народом і запобігання ласки перед урядом. Передова молодь із захватом читала його блискуче написані статті-памфлети. Вільний від тиску цензури, він не вдавався до езопівської мови, як це доводилось робити в підцензурній пресі М.Чернишевському, а говорив одверто, різко, викликаючи люту ненависть у таборі реакції. Його боротьба проти бездарно-злочинної політики самодержавства була тим більш важливою, що диктувалась бажанням “зіпхнути” царя з престолу.

Але було б зовсім неправильно перебільшувати політичний і соціальний радикалізм Драгоманова. Ось що писав він сам в “Автобиографической заметке”, якою відкривається перший том рецензованого двотомника: “Будучи социалистом по своим идеалам, я убежден, что осуществление этого идеала возможно только в известной постепенности и при высоком развитии масс, а потому и достигно более при посредстве умственной пропаганды, чем кровавых восстаний”.

До того ж, Драгоманов тут же застерігав, що вважає себе “соціалістом західноєвропейської школи”, а не російської. А під “західноєвропейською школою” соціалізму він розумів не науковий соціалізм Маркса і Енгельса, а вчення “батька соціалізму ХХ ст. “Сен-Сімона”.

Драгоманов не раз декларував свою програму громадсько-політичної діяльності. Зводилась вона до трьох головних пунктів: федералізм у справах

національно-політичних, демократизм у справах соціальних і раціоналізм у справах культурних.

Ідею федералізму він рішуче протиставляв ідеї централізму. Все своє життя Драгоманов воював проти централізму, де і в чому б він не виявлявся: у внутрішньополітичному житті царської Росії чи в організації діяльності революційної партії. Він зовсім, наприклад, не сприймав принципу демократичного централізму, називаючи його “якобінізмом”, і при цьому заявляв: “Впрочем, я уверен, что мне придется сломать не одно копые с русским якобинизмом, как и с русским царизмом”.

В.І.Ленін у “Критичних замітках з національного питання” дуже різко скваліфікував цю неймовірну плутанину з централізмом, що її допускав Драгоманов у 80-х роках, а Р.Люксембург - напередодні першої імперіалістичної, війни, і дав таке пояснення: “Демократичний централізм не тільки не виключає місцевого самоврядування з автономією областей, що відзначаються особливими господарськими і побутовими умовами, особливим національним складом населення і т.п., а навпаки, необхідно вимагає і того і другого. У нас змішують постійно централізм із сваволею і бюрократизмом”.

Ту саму помилковість поглядів виявив Драгоманов і в оцінці польського повстання 1863 року. Через “законну ненависть до польського пана”, що пригнічував українського селянина, “він не міг; - зазначав Ленін, - зрозуміти значення боротьби цих панів для всеросійської демократії”. Мова йде про працю Драгоманова “Історична Польща і великоруська демократія”.

У розв’язанні питань соціальних Драгоманов висував демократизм як основоположний принцип. Але в його концепції суспільства випало таке поняття, як “класи” і “класова боротьба”. Він, наприклад, міг писати, що “романці, особливо італіянці”, і менш усього діляться на класи, більш других демократичні, так що там до [них] належить і аристократія більше, ніж де-небудь. Під цим кутом зору він дивився і на українців і їхню літературу.

Драгоманов усе-таки був певен, що “ідеї керують світом”. І цей волюнтарський підхід до історії, до прогресу людства лягав в основу його багатьох реформаторських планів.

Дуже цікавою своїм багатючим історико-літературним матеріалом була праця Драгоманова 1873 року “Література російська, великоруська, українська і галицька”, що завдала нищівного удару як по українському націоналізму “народовців”, так і по великодержавному шовнізму “москвофілів”. У названій праці автор висунув теорію, яку тепер ми можемо назвати не інакше, як фантастичною. В Росії нібито існує дві літератури: російська (чи російсько-європейська), провідниця європейських ідей, представлена іменами Пушкіна, Грибоєдова, Лермонтова, Л.Толстого, Тургенева і т.д., і представлена іменами Помяловського, Григоровича, Решетнікова, Левітова і т.д. Штучність такого поділу російської літератури бачив сам Драгоманов. Йому самому довелося розкрити творчість таких

письменників як Гоголь, Некрасов, Островський, Тургенев та Достоевський, між двома штучно утвореними літературами. Та щоб зреалізувати свій план розвитку рідної літератури, автор з молодечим запалом ішов на все. Він був щиро переконаний, що ота “вища”, російсько-європейська література, осяяна генієм Пушкіна, цілком задовольнить високодуховні запити всієї різноплеменної інтелігенції Росії, отже, й інтелігенції української, будучи близькою їй і рідною в силу історичних обставин свого розвитку. Отже, на Наддніпрянській Україні треба творити літературу “місцеву”, для народних мас і їхньою мовою, подібну до літератури “вєликоруської”. І тільки в Галичині історичні обставини культурно-національного розвитку українців склалися так, що інтелігенція мусить творити дві літератури українською мовою: одну для себе, другу - для народу.

Цілком зрозуміло, що в 80-90-х роках Драгоманов фактично відійшов од цих поглядів і разом зі своїми молодими послідовниками й соратниками - Франком, Павликом, Терлецьким, Лесею Українкою та ін. боровся за достойне місце української літератури в сім'ї європейських літератур. У полемічному запалі видатний критик і публіцист іноді багато перебільшував, згущував фарби. Взяти хоч би заяву його про те, що “необразованість заїдає наше письменство гірше всякої цензури”, то українська поезія після Шевченка породила лише “маленьких Тарасиків”, які намагалися простувати в майбутнє скрутивши голову в минуле. Більше того, у відомій своїй праці 1879 року “Шевченко, українофіли і соціалізм” Драгоманов зважився творчість геніального поета кинути під сокиру своєї нещадної критики. Він писав: “Кобзар” є вже річ пережита”; Шевченко - перейдений етап для 70-х років XIX ст.

Радянське літературознавство, відзначаючи видатну роль Драгоманова в боротьбі проти різних фальсифікаторів Шевченка, його концепції Шевченкової творчості не приймає. І про це треба було ясно сказати у вступній статті.

Об'єктивний дослідник у багатьох виступах Драгоманова завжди знайде раціональне зерно, а до його полемічних перехльостів - переконливе пояснення. Не випадково ж А.Луначарський у рецензії на друге видання праці “Шевченко, українофіли і соціалізм”, віддаючи належне діяльності Драгоманова, рішуче не прийняв його погляди на Шевченка.

Ми бачили, що Драгоманов пішов на все, щоб вирвати українську літературу з “вавілонського полону” вірнопідданицького ліберального “українофільства”, вивести її на шлях європейських літератур і європейської науки. У виступах його було немало “завихрень”. І про них слід говорити одверто. Такі діячі, як Драгоманов, зовсім не потребують ні знижок, ні “ювілейного глянцю”. Гостро критикуючи Драгоманова в ряді питань, В.І.Ленін бачив у ньому видатного публіциста і широко використовував його праці, скеровані проти царату та політичного дворушництва лібералів. Історія показала, що Драгоманов знаходив кінець кінцем правильні шляхи

для прогресивного розвитку української літератури. Головний - шлях братнього єднання з великою російською літературою. Ще в листі до М.Бучинського від 25.XII.1872 р. він зазначав, що "література російська... для нас найближча європейська бо на белетристиці російській наш молодняк побачить проведеними усі літературні і соціальні питання, що зачіпали Європу (Англію, Францію, Германію, Росію) у XIX столітті". Драгоманова обурювало те, що львівська "Правда" "іменем України й її "національної інтелігенції" кида болотом на одну з великих європейських націй", тобто Росію. "Ми бачили, що у своєму прогресі українська література завсігди йшла одною дорогою з російською, то забігаючи трохи вперед, то отстаючи". "Нащо ж ми, українці, котрих хіба всесвітній катаклізм може політично одірвати од великорусів, можемо покладати надію на ліпшу будучність?"

У російській мові Драгоманов вбачав "всеслов'янську вартість", що давала їй змогу відігравати "посередницьку" роль у здруженні народів між собою. В російській літературі він вбачав найпередовішу з усіх слов'янських літератур, тому, що вона найменш вузькопатріотична, найбільш загальнолюдська "принципам, ідеям і по методу".

Колись старий Житецький пропонував українській інтелігенції "переспати" страшне лихоліття 80-х років XIX ст. Драгоманов протягом двадцяти літ не давав українофілам спокійно заснути. Він штурмував їх ненастанно, наскакував на них з будь-якого приводу. Ідеї Драгоманова мали величезний вплив на передову літературну молодь України кінця XIX -поч. XX ст. Критично сприйнявши й розвинувши їх, Франко, Павлик, Терлецький, Леся Українка, Самійленко, Кримський, Коцюбинський, Стефаник, Лесь Мартович, Марко Черемшина та ін. здійснили цілий переворот в українській літературі.

Хочеться сподіватися, що читач прихильно зустрине "Літературно-критичні праці" М.Драгоманова в двох томах. Видавництво "Наукова думка" здійснило важливу справу. Видання вийшло технічно добре оформленим, охайним. Не обійшлося, правда, без помилок та дрібних недоробок. Надруковано: «Дністрова русалка», а треба «Русалка Дністрова» (1, 316); повстання «Кониського і Наливайка», а треба: «Косинського і Наливайка» (11, 119). Автором «Провідних ідей в письмах Шевченка» був не Сірко (Федір Вовк), а О.Партицький (11, 557). Варто було б так само пояснити, хто такий «архидиакон Агапій» - Андрій Гончаренко (11, 289). В статтях та листах Драгоманова, особливо ж у його «Австро-руських споминах» є кілька десятків нерозкритих імен. Вони роблять текст сліпим. Варто було б хоч важливіші з них розкрити в примітках.

Двотомник літературно-публіцистичних праць Михайла Драгоманова - це лише початок, здійснений літературознавцями. Черга за істориками й фольклористами - підготувати й видати кращі наукові й публіцистичні праці видатного вченого й політичного діяча.

Петро Колесник

1971 р., вересня 24. –

**Повідомлення про відкриття виставки,
присвяченої М. Драгоманову**

ВИСТАВКА ТВОРІВ М. ДРАГОМАНОВА

“Драгоманов лишається джерелом світла, що дивує далекозорістю, яскравістю, красою свого розуму, і лишається великим учителем, який далекозорістю і правдолюбством не нижче самого Чернишевського”. Цими словами А. Луначарського відкривається книжкова виставка у приміщенні Львівської державної бібліотеки АН УРСР ім. Василя Стефаника.

Тут є видання, що засвідчують ґрунтовні знання Драгоманова як літературного критика, публіциста, письменника, етнографа, фольклориста, педагога, історика, соціолога. Серед них - унікальні книжки, такі, як “По вопросу о малорусской литературе” (Відень, 1876), “Шевченко, українофіли і соціалізм”. З передмовою І. Франка” (Львів, 1906), “Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит, ч. I”, “Русита й балканско питање” (Нови Сад, 1877), “Про українських козаків, татар і турків. Зложив М. Драгоманов. З додатками про життя М. Драгоманова”. К., 1906.

Зацікавлюють укладені М. Драгомановим “Малорусские народные предания и рассказы” (Київ, 1876), “Політичні пісні українського народу” (Женева, 1883). І досі не втратили наукової цінності “Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство”, т. II, Львів 1900 та інші.

Зіновій Тіменик

Літературна Україна, 24 вересня 1971, с.2.

**1971 р., вересня 28. - Повідомлення І. Романченка
про заснування і діяльність драгоманівських
організацій**

ДРАГОМАНІВСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Михайло Драгоманов ніколи не знав втоми в розвінчуванні царської та цісарської самодержавницької політики, а також їхньої агентури - шовіністичної та націоналістичної. Проте нема нічого дивного в тому, що в ставленні до ідей Драгоманова не було байдужих, його смерть викликала великий смуток серед народів України, Росії, Польщі, Болгарії та інших країн світу. Про це свідчить велика книга-збірник “Михайло Петрович Драгоманов 1841-1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів” Зладив і видав М. Павлик (Львів, 1896).

На річницю смерті Драгоманова Василь Стефаник виступив у Кракові перед студентами-слов'янами і підсумував значення великого вченого: "Де тільки звернетеся і заглянете в наше життя культурне, всюди буде прописане ім'я Драгоманова, як не перше, то одно з перших".

Відразу після смерті Драгоманова виникають на Україні "Драгоманівські організації", в основі яких лежала, передусім, культосвітня діяльність. На відміну від "Просвіт", вони боролися проти одурманюючого клерикалізму, а подекуди і проти національної обмеженості, покликаючись при цьому на інтернаціональні ідеї.

Про існування драгоманівських організацій на Україні свідчать два збірники під назвою "Вісник Драгоманівської організації" (II, 1896, і № 2, 1897). За деякими відомостями, активним членом такої організації був Михайло Коцюбинський.

Великого поширення набули ці організації на західних землях України, особливо в 20-30-х роках нашого століття. Майже не було в Галичині значнішого міста, де б не діяла "Драгоманівська організація", завдаючи чимало клопоту офіційній владі. Найбільш активною була Львівська драгоманівська організація, яка складалася, головним чином, з української молоді.

У Львівській бібліотеці Академії наук УРСР зберігаються випуски "Вісника Драгоманівської організації" (I, II, III, IV 1917-1918 рр.) В одному з номерів вміщено "Декрет Леніна" ("Вісник Драгоманівської організації", 1918, Січень, вип. III, стор. 13-14). Видання закликає читачів сприймати ідеї Леніна, йти шляхом російських комуністів, боротися за владу Рад по всій Україні. Заслуговують поваги такі статті, як "Слово до товаришів з приводу російської революції" (1917), "Інтернаціоналізм" (1917) та інші. Окремі матеріали із "Вісника Драгоманівської організації" передруковано у збірниках "Під прапором Жовтня", що виходили у Львові в 1956-1957 рр. за редакцією Богдана Дудикевича.

У рік смерті Драгоманова шанувальники великого українського діяча, головним чином, члени радикальної партії Галичини: П.Думка, С.Гарматій, П.Білий, Р.Орищак, П.Чорній, М.Корчак, П.Загородній, Д.Олійник, П.Крамар та інші старожили села Купчинці заснували економічне об'єднання, докупили певну кількість землі, придбали деякий реманент і заходилися навколо спільного обробітку землі. Вони заснували неподалік села хутір, який з ініціативи Івана Франка найменували Драгоманівкою. Тепер це досить велике колгоспне село на Тернопільщині. Колгоспники Драгоманівки свято шанують видатного публіциста і вченого.

І.Романченко
Львів

1972 р., січня 18. - Повідомлення
про вшанування пам'яті М. Драгоманова у Софії

ВШАНУВАННЯ ДРАГОМАНОВА У СОФІЇ

На запрошення проректора Софійського університету в Болгарії побував радянський драгоманівець І.С. Романченко. Він прочитав дві лекції: про життєвий і творчий шлях Драгоманова, зокрема в болгарський період, та про радянсько-болгарське драгоманознавство за останні десять років.

Наприкінці грудня в Софійському клубі дружби слов'янських народів відбувся вечір, присвячений пам'яті М.П. Драгоманова. Його відкрив відомий у Радянському Союзі автор монографії "Т. Шевченко й болгарська література" професор С. Русакієв, який вказав на велике значення М. Драгоманова як вихователя наукових кадрів Болгарії та одного з засновників Софійського університету.

З доповіддю на тему "Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Володимир Ленін та Дмитро Благоев про М. Драгоманова" виступив І. Романченко.

Гість з України разом з представником болгарської громадськості поклав живі квіти на могилу М. Драгоманова. І. Романченко зустрівся також з болгарськими драгоманознавцями.

Відзначення пам'яті М. Драгоманова у Софії сприяло ще більшому зміцненню радянсько-болгарської дружби.

Львів

Наш. кор.

Літературна газета, 18 січня 1972, с.3.

1983 р., квітня 7. - Повідомлення Е.Шульги
про виявлення свідоцтва М. Драгоманова
про закінчення Гадяцького повітового училища

РІДКІСНА ЗНАХІДКА

Багатогранна, складна і суперечлива діяльність відомого українського публіциста, історика, літературознавця, фольклориста, громадського діяча Михайла Драгоманова викликає відповідно й наше позитивне чи негативне поцінування. Та неодмінну вдячність нашу заслуговує, зокрема, та роль, яку відіграв він у ставленні характеру і формуванні літературних та громадських устремлінь великої поетеси нашого народу - Лесі Українки. Ми згадуємо, що мати її - письменниця Олена Пчілка - була Ольгою Драгомановою, що там, у родині Драгоманових, де міцно трималися демократичні традиції, де завжди були в пошані і рідна мова, і рідна пісня, до них прилучалася і юна Леся.

Колишнє обійстя Драгоманових у Гадячі промовисто й довірливо відкриває шанувальникам історії рідної літератури цікаві сторінки життя славетної поетеси. І хто з нас не радіє, коли доводиться зустрічатися з якимось свідченням чи документом, що додає дорогоцінні рисочки до біографії великої дочки українського народу, до відомостей про її оточення.

Микола Олійник, автор багатьох романів і повістей (серед яких і цікаві розповіді про співачку досвітніх вогнів) нещодавно приніс до редакції рідкісний документ, відшуканий настирливими й допитливими книголюбам, - свідоцтво Михайла Петровича Драгоманова про закінчення "полного курсу учения" у Гадяцькому повітовому училищі. Письменникові, що творить художню біографію великої поетеси, подарували цю знахідку збирачі літературних реліквій.

Згадка про Гадяч і "Гадське городище", як свідчить енциклопедія, зустрічається вже у документах початку XVII століття. У першій половині XIX століття це вже було невеличке містечко з населенням понад п'ять тисяч чоловік, в якому налічувалося 700 житлових будинків, лікарня, повітове училище...

Про те, як там навчали, дуже образно написав у своєму оповіданні "Іван Федорович Шпонька і його тітонька" М.Гоголь.

У це училище 1849 року вступив маленький Михайлик Драгоманов. Та хоч би якими були методи навчання в училищі, віднайдений документ свідчить, що "Ученик Михаил Драгоманов, сын чиновника 8 класса, имеющий от роду одиннадцать лет, обучался с августа 1849 по 11 июня 1853 года в Гадяцком уездном училище и кончил в нем полный курс учения" з гарними оцінками.

"Во время учения поведения был отличного. В преподаваемых предметах сказал успехи: в Русском языке отличные, в Арифметике отличные, в Геометрии - отличные, в Истории - отличные, в Географии - отличные".

Щоправда в "Чистописании", "Рисовании" й "Черчении" - "хорошие". Далі йде висновок - "а потому имеет право на преимущества, предоставленные Высочайше утвержденными 20 ноября 1844 года Дополнительными Правилами у Уставу о Гражданской службе окончившим курс в Уездном Училище. Свидетельство, за печатью Училища. 1853 года, июня 11-го дня". Далі йдуть підписи, печатка.

Рідкісний і цінний документ М.Я.Олійник подарував Київському державному літературно-меморіальному музею Лесі Українки.

Ел.Шульга

Літературна Україна, 7 квітня 1983, с.7.

1989 р., грудня 28. –

Відгуки на публікацію про М. Драгоманова

МИСЛИТЕЛЬ

Відгуки на публікації про М.П. Драгоманова

Шановна редакціє!

Від усього серця дякуємо вам за всі ті публікації, що так потрібні сучасному читачеві.

Лист тов. В.С. Буцевіцького, С.Ф. Іпатова, Г.І. Марахова “Михайло Драгоманов: революціонер-демократ чи буржуазний ліберал?” - болісно вдарив у саме серце. Дивом дивуєшся, що ці люди замахнулися на найвищі святині нашого народу в такий час!

м. Яготин

П.Н. Кириєнко, геолог

...У публікації “Михайло Драгоманов: революціонер-демократ чи буржуазний ліберал?” не знайдеш бодай найменшої спроби змалювати суспільно-політичний портрет Драгоманова у сукупності негативних і позитивних моментів його діяльності. Тільки одне щире бажання проглядається за кожним її рядком: повністю заперечити життя Драгоманова на благо свого народу та й, зрештою, всіх інших гноблених народів царської Росії, - для цього автори зі всіх потуг прагнуть почепити на Драгоманова давній “ізм”... Відверто кажучи, прийом цей добре випробуваний за сторіччя і не раз - не два давав необхідний результат. Мабуть, років три тому публікація Марахова та його колег була б незаперечною. На щастя, часи змінилися...

м. Івано-Франківськ

П. Парипа

Прочитав у “Літературній Україні” статтю В.С. Буцевіцького, С.Ф. Іпатова, Г.І. Марахова “Михайло Драгоманов: революціонер-демократ чи буржуазний ліберал?”, спрямовану проти повернення історії українського народу імені Михайла Драгоманова, котрий і справді є національним героєм України. Справила вона дуже прикре враження... Я багато читав і Драгоманова, і про нього, в т.ч. і наукові праці Р.П. Іванченко. Читав також опубліковане Г.І. Мараховим “Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине”, “Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е годы XIX века”. Отож, засвідчую: в цих публікаціях Марахов інтерпретує “націоналізм” з позицій застійної суслівської ідеології.

За що М. Драгоманов потрапив у “націоналісти” мараховського визначення? А за те, що він виступав за політичну свободу України, яку після воз’єднання анексіювало царське самодержавство: за те, що він тягся до історії свого народу.

м. Київ

Петро Харченко, кандидат біологічних наук

Я, постійний читач вашої газети, дуже вдячний ученим С.Кирилюкові, О.Лисенку та іншим, які у своїй статті "В оцінці діячів минулого головне - компетентність" ґрунтовно відстояли славне ім'я Михайла Драгоманова, внесли ясність у характеристику цієї постаті.

Ім'я Михайла Драгоманова мені запам'яталося зі шкільної лави. У 20-х роках, ще учнем Теплицької семирічки, я багато наслухався про Драгоманова, Лесю Українку та І.Франка від учителя української мови Як.Дм.Греха, який був щирим шанувальником цих світочів нашої культури. До речі сказати, Грех знав особисто Франка, допомагав йому в оформленні рукописів, коли Франко був хворий. Я підтримую думку про видання творів Драгоманова до його ювілею. Воскресіння забутого повинно здійснитись!

м.Вінниця   З пошануванням – пенсіонер Мирон Захарович Жук
Література Україна, 28 грудня 1989, с.7.

№ 340

**1991 р., травня 22-23. - Програма Республіканської
наукової конференції молодих вчених "Михайло
Драгоманов і українське національне відродження",
організованої Республіканською асоціацією
українознавців та Київським державним
університетом ім.Т.Г.Шевченка**

ОРГКОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ

Губерський Л.В., професор, проректор Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка (г о л о в а).

Дем'янівська Л.С., доктор філол. наук, професор Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Іванова Р.П., канд. істор. наук, доцент Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка (з а с т у п н и к г о л о в и)

Кононенко П.П., доктор філол. наук, професор, декан філологічного факультету Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка

Слюсаренко А.Г., доктор істор. наук, професор, декан історичного факультету Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка

Саріщев Я.М., доктор іст. наук, професор завідуючий кафедрою історії народів Росії Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка

Стельмах С.П., аспірант історичного факультету Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка, (в і д п о в і д а л ь н и й с е к р е т а р).

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ
22 травня 1991 р., 10.00, ауд. 347

Головний корпус

1. Вступне слово.

Л.В.Губерський, професор, проректор Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка

2. М.П.Драгоманов - ідеолог українського національно-визвольного Руху.

Доповідь *Р.П.Іванової*, канд. історичних наук, доцента Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка

3. Київська громада і М.П.Драгоманов у їх листуванні.

Доповідь *А.М.Катренка*, канд. іст. наук, доцента Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка.

4. М.П. Драгоманов про соціальні проблеми в українській народній творчості XVIII ст.

Доповідь *В.М.Мордвінцева*, канд. іст. наук, доцента Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка

5. Проблеми розвитку української національної школи у творчості М.П.Драгоманова.

Доповідь *С.П.Стельмаха*, аспіранта Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка

6. М.П.Драгоманов і К.Д.Ушинський у поглядах на українську народну школу.

Доповідь *В.В.Терлецького*, організатора позакласної роботи з дітьми Шосткінської середньої школи № 12.

7. М.П.Драгоманов і марксизм.

Доповідь *Л.М.Комзюка*, аспіранта Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка.

8. Політичні доктрини М.Драгоманова і Д.Донцова в контексті ідеологічного становлення нових політичних організацій і партій України.

Доповідь *М.В.Томенка*, аспіранта Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка.

Обговорення доповідей

СЕКЦІЯ I

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ М.П.ДРАГОМАНОВА

Керівник - *Р.П.Іванова*, канд. іст. наук, доцент

Секретар - *М.П.Назимко*, аспірант.

1. Політична програма М.Драгоманова, М.Павлика, С.Подолінського.

Доповідь *М.В.Кугутяка*, канд. "істор. наук, доцента, Івано-Франківського державного педагогічного інституту ім.В.Стефаника.

2. М.П. Драгоманов про національно-визвольний рух.
Доповідь *В.В.Гудзя*, канд. іст. наук, ст.викладача Мелітопольського державного педагогічного інституту.
3. Ідея історичної закономірності у теоретичній спадщині М.П. Драгоманова.
Доповідь *Ю.Т.Василенка*, канд. іст. наук, доцента Луцького державного педагогічного інституту ім.Лесі Українки.
4. Ідея федерації у творчості М.П. Драгоманова.
Повідомлення *І.Ю.Хабатюк*, аспірантки Київського державного педагогічного інституту ім.О.Горького
5. М.П. Драгоманов про проблему співвідношення еволюції та революції у суспільно-політичній боротьбі.
Повідомлення *А.М.Круглашова* аспіранта Чернівецького державного університету ім.Ю.Федьковича.
6. М.П. Драгоманов як економіст.
Доповідь *М.А.Герасимюк*, канд. екон. наук, ст.викладача Луцького державного педагогічного інституту ім.Лесі Українки.
7. Погляди М.П. Драгоманова на релігію.
Повідомлення *С.П.Соловей*, архівіста I категорії Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР.
8. Золоті кольори давньої символіки українців.
Повідомлення *М.О.Чмихова*, канд. іст. наук, доцента Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка.
9. Актуальні проблеми історії України у науковий спадщині М.П. Драгоманова.
Повідомлення *П.В.Пирога*, аспіранта Київського державного педагогічного інституту ім.О.Горького.
10. М.П. Драгоманов про українсько-російські державно-політичні відносини другої половини XVIII ст.
Повідомлення *І.В.Верби*, асистента Київського державного педагогічного інституту ім.О.Горького.
11. Історичні події 30-х років XVIII ст. на Україні в інтерпретації М.П. Драгоманова.
Повідомлення *В.В.Пришляка*, аспіранта Інституту суспільних наук АН УРСР.
12. М.П. Драгоманов про декабристів.
Доповідь *Г.Д.Казьмирчука*, канд. іст. наук, доцента; *Г.М.Куликівської*, статиста-дослідника Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка.
13. Вплив ідей М.П. Драгоманова на розвиток демократичного руху у Східній Галичині в 70-90-х рр. XIX ст. (Проблемно-історіографічний аспект).
Повідомлення *В.Л.Карло*, аспіранта Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка.

14. М.П.Драгоманов про “східну кризу” 1875-1878 рр.
Доповідь *Т.С.Полешук*, канд. іст.наук, доцента Львівського державного університету.
Іван Лисняк-Рудницький як дослідник спадщини М.П.Драгоманова.
15. Повідомлення *С.О.Єкельчика*, статиста-дослідника Інституту історії України АН УРСР.

Обговорення доповідей і повідомлень.

СЕКЦІЯ II

М.П.ДРАГОМАНОВ І УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ РУХ

Керівник - *Я.М.Серіщев*, доктор іст.наук, професор.

Секретар - *С.П.Стельмах*, аспірант.

1. Громадська політична і наукова діяльність М.П.Драгоманова у Київському університеті.
Доповідь *О.О.Рафальського*, канд. іст. наук, ст.викладача Кіровоградського державного педагогічного інституту ім.О.Нушкіна.
2. М.П.Драгоманов і український громадський рух першої половини 70-х років XIX ст.
Доповідь *А.О.Лутаєва*, архівіста I категорії Державного архіву Черкаської області.
3. М.П.Драгоманов і А.І.Желябов.
Повідомлення *С.І.Світленка*, канд. іст. наук, доцента Дніпропетровського державного університету.
4. Роль М.П.Драгоманова в історії становлення та розвитку національного книгарства.
Доповідь *Т.М.Ковби*, доцента Українського поліграфічного інституту ім.І.Федорова.
5. Видавницька діяльність М.П.Драгоманова в еміграції.
Доповідь *Ю.М.Коломоєць*, доцента Дніпропетровського державного університету.
6. М.П.Драгоманов і видавнича політика Старої Громади.
Повідомлення *П.М.Парити*, редактора газети “Лісовий край” (м.Івано-Франківськ).
7. Публіцистичні статті М.П.Драгоманова на сторінках газети “Санкт-Петербургские Ведомости”.
Повідомлення *Ю.В.Соловйової*, студентки історичного факультету Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка.
8. Про полемічні статті М.П.Драгоманова на сторінках газети “Буковина”.
Повідомлення *О.В.Добржанського*, канд. істор. наук, доцента Чернівецького державного університету ім.Ю.Федьковича.

9. Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства в оцінці М.П.Драгоманова.
Повідомлення *Г.Г.Чернихівського*, завідуючого відділом Кременецького краєзнавчого музею.
10. М.П.Драгоманов - спадкоємець кирило-мефодіївців.
Повідомлення *С.І.Горошко*, канд. іст.наук, ст.викладач Переяслав-Хмельницького філіалу Київського педагогічного інституту ім.О.Горького.
11. М.П.Драгоманов і М.Ф.Сумцов.
Повідомлення *Г.О.Савченко*, аспірантки Харківського державного університету.
12. М.П.Драгоманов і Д.М.Овсянико-Куликівський.
Повідомлення *М.Е.Бугрій*, студентки історичного факультету Харківського державного університету.
13. М.П.Драгоманов у Софійському університеті.
Повідомлення *Ю.В.Шевцова*, студента історичного факультету Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка.
14. Роль М.П.Драгоманова в національному самоусвідомленні галицьких українців.
Повідомлення *С.М.Квіт*, студента факультету журналістики Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка.
15. Просвітительська діяльність М.П.Драгоманова.
Повідомлення *С.В.Майбороди*, асистента Київського державного педагогічного інституту ім.О.Горького.
16. Деякі теоретичні і практичні аспекти просвітницької діяльності у літературно-публіцистичних працях М.П.Драгоманова.
Повідомлення *С.І.Дровозюк*, канд. іст. наук, доцента, Л.М.Дровозюк, асистента Вінницького державного педагогічного інституту.

Обговорення доповідей і повідомлень.

СЕКЦІЯ ІІІ

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ І КУЛЬТУРИ У ТВОРЧОСТІ М.П.ДРАГОМАНОВА

Керівник - *Л.С.Дем'янівська*, доктор філол. наук, професор.

Секретар - *В.П.Хропоко*, аспірант.

1. Драгоманівська концепція національної специфіки фольклору і проблема збереження образного генофонду фольклорної пам'яті українського народу (На матеріалі сучасного фольклору півдня України).

Доповідь *В.Д.Буряка*, ст.наукового співробітника Науково-дослідної лабораторії фольклору та народних говорів Придніпровського регіону Дніпропетровського державного університету.

2. Вплив творчості М.П. Драгоманова на революційних письменників Західної України (20-30- роки ХХ ст).
Доповідь *З.В.Верьовкіна*, канд. іст.наук, доцента Ровенського державного педагогічного інституту.
3. М.П. Драгоманов і журнал "Правда".
Повідомлення *В.П.Хропка*, аспіранта Інституту Літератури ім.Т.Г.Шевченка АН УССР.
4. Проблема української художньої культури у творчості М.П. Драгоманова - фольклориста і літературознавця.
Доповідь *К.М.Окунькової*, асистента Кіровоградського державного педагогічного інституту ім.О.Пушкіна.
5. М.П. Драгоманов і М.П. Старицький (До питання про громадські, творчі, особисті контакти).
Доповідь *Т.В.Тишук*, канд. іст. наук, ст.викладача Вінницького державного педагогічного інституту.
6. Вплив М.П. Драгоманова на театральну діяльність М.П.Старицького.
Повідомлення *О.А.Паденко*, аспірантки Київського державного інституту театрального мистецтва ім.І.Карпенка-Карого.
7. Михайло Драгоманов і Олена Пчілка.
Доповідь *Л.А.Дрофань*, літерат. редактора журналу "Українська мова і література в школі".
8. Драгоманов та І.Франко.
Повідомлення *І.М.Продана*, аспіранта Київського державного педагогічного інституту ім.О.Горького.
9. Михайло Драгоманов і Орест Левицький.
Повідомлення *Є.Барана*, аспіранта Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка АН УРСР.
10. М.П. Драгоманов і проблема демократизації української літератури у II-й половині XIX ст.
Повідомлення *С.Я.Грицай*, викладача Київського державного педагогічного інституту ім.О.Горького.
11. До проблеми мовознавчої концепції М.П. Драгоманова.
Повідомлення *О.В.Гузар*, аспіранта Львівського державного університету ім.І.Франка.
12. Педагогічна діяльність М.П. Драгоманова.
Доповідь *В.Г.Кузя*, канд.пед.наук, доцента; *В.Ф.Мішкурової*, канд.пед.наук, доцента; *Д.І.Пашенка*, канд. пед.наук, доцента Уманського державного педагогічного інституту.
13. Проблеми освіти і виховання в педагогічній публіцистиці М.П. Драгоманова.
Доповідь *І.В.Зайченка*, канд. пед. наук, в.о. доцента Чернівецького державного педагогічного інституту ім.Т.Г.Шевченка.

14. Високоморальна особистість М.П.Драгоманова і його вплив на розвиток української культури.

Повідомлення *В.П.Палія*, аспіранта Київського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Обговорення доповідей і повідомлень.

№ 341

1991 р., вересня 9. - Програма Міжнародної наукової конференції "Михайло Драгоманов і проблеми суспільно-політичного і національно-культурного розвитку на Україні і в Європі", організованої Київським державним університетом ім.Т.Г.Шевченка, Інститутом літератури ім.Т.Г.Шевченка АН УРСР, Львівським державним університетом ім.І.Франка, Республіканською асоціацією українознавців і товариством "Знання" України

Організаційний комітет наукової конференції по підготовці і проведенню міжнародної наукової конференції.

Скопенко В.В. - акад. АН УРСР, ректор Київського ун-ту ім.Т.Г.Шевченка (голова оргкомітету)

Дзевєрін І.О. - акад. АН УРСР, головний н.с. Ін-ту літератури ім. Т.Г.Шевченка (співголова)

Губерський Л.В. - проф. проректор Київського ун-ту (заступник голови)

Кононенко П.П. - д.ф.н., проф., декан філ.фак-ту Київського університету (заступник голови)

Дубина М.І. - д.ф.н., проф., заст.декана філ.фак-ту Київського ун-ту (заступник голови)

Пахарєва К.М. - к.ф.н., філ.ф-у Київського ун-ту (вчений секретар)

Васильєва Р.Х. - д.ек.н., проф. ек.фак-ту Київського ун-ту

Каніщенко Л.О. - к.ек.н., перший заступник Міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР

Кушаков Ю.В. - д.ф.н., проф. філ. ф-ту Київського ун-ту.

Мишанич С.В. - д.ф.н., провідний н.с. Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім.М.Т.Рильського

Гнатюк М.І. - к.ф.н., доц., декан філ.фак-ту Львівського університету
Ім.І.Франка

Мішук Р.С. - к.ф.н., зав.відділом Інституту літератури

Нічик В.М. - д.філос. н., зав. відділом Ін-ту філософії

Алексюк А.М. - д.пед.н., проф. іст.ф-ту Київського ун-ту
Пазяк М.М. - к.ф.н., зав.відділом Ін-ту мистецтвознавства фольклору та етнографії.
Погрібний А.Г. - д.ф.н., проф., зав.кафедрою ф-ту журналістики Київського університету
Макара В.А. - д.фіз.-мат.н., проф., проректор з наукової роботи Київського університету
Сохань П.С. - чл.-кор.АН УРСР, директор Археографічного ін-ту¹ АН УРСР
Гончаренко В.Г. - д.юр.н., проф., декан юр.ф-ту Київського ун-ту
Федченко П.М. - д.ф.н., провідний н.с. Ін-ту літератури
Семенюк Г.Ф. - к.ф.н., доц.філ.ф-ту Київського університету
Іванова Р.П. - к.іст.н., доц. іст.ф-ту Київського університету
Кислий Ф.С. - к.ф.н., ст.викладач філ.ф-ту Київського ун-ту
Задорожна С.В. - к.ф.н., доц. філ.фак-ту Київського університету
Бандура Ю.О. - викладач філ.фак-ту Київського ун-ту

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН ЗАСІДАНЬ І КУЛЬТУРНИХ ЗАХОДІВ

9 вересня, понеділок

- 11.00-13.30 - відкриття конференції, перше календарне засідання - конференц-зал КДУ (вул. Володимирська, 60)
15.00-18.00 - засідання секцій:
Секція № 1 “Драгоманов - літератор і філолог” — зал засідань КДУ (бульвар Т.Шевченка, 14)
Секція № 2 “Драгоманов як історик і мислитель” - ауд. № 347 (вул.Володимирська, 60)
19.00 - Республіканський ювілейний вечір до 150-річчя з дня народження М.П.Драгоманова - Український академічний театр ім.І.Франка

10 вересня, вівторок

- 10.00-14.00 - засідання секцій
16.00-19.00 - засідання секцій

11 вересня, середа

- 10.00-14.00 - засідання секцій, “круглі столи”:
“Драгоманов і Галичина” - ауд. 116 (бульвар Шевченка, 14)
“Драгоманов і актуальні проблеми творення української державності” ауд. № 347 (вул.Володимирська, 60)
15.00-17.00 - заключне пленарне засідання - конференц-зал КДУ (вул.Володимирська, 60)
17.00-19.00 - відкриття меморіальної дошки М.П.Драгоманову на будинку університету, концерт.

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

9 вересня, понеділок

Київський державний університет ім.Г.Г.Шевченка.Конференц-зал

ПЕРШЕ ЗАСІДАННЯ

11.00-13.00

1. Відкриття конференції.

Вступне слово голови Республіканського ювілейного комітету по відзначенню 150-річчя з дня народження М.П.Драгоманова директора Інституту філософії АН УРСР академіка АН УРСР *В.І.Шинкарука*. Слово-привітання голови Оргкомітету конференції ректора Київського університету ім.Т.Г.Шевченка академіка АН УРСР *В.В.Скопенка*.

2. Наукові доповіді:

Михайло Драгоманов як просвітитель.

Л.М.Новиченко, академік АН УРСР (Київ, інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка)

Михайло П.Драгоманов про етичні засади політичної діяльності

Г.М.Дзюба, літературознавець (Київ, Республіканська асоціація українознавців).

Драгоманівська візія “європеїзації” українського народу

Д.Химка, професор (Канада, Альбертський університет)

Конституціоналізм М.П.Драгоманова.

О.Ф.Скакун, д.юр.наук, професор (Харків, Українська академія юридичних наук)

Михайло Драгоманов і Болгарія.

В.С.Горський, д.філос.наук. (Київ, Ін-т філософії),

М.Д.Бичваров, проф. (Софія, Болгарія).

Актуальні проблеми комплексного вивчення і видання наукової спадщини М.П.Драгоманова

Р.С.Мішук, к.ф.н., (Київ, Ін-т літератури, ім.Т.Г.Шевченка)

СЕКЦІЙНІ ЗАСІДАННЯ

Секція I

Керівники секції:

П.М.Федченко, д.ф.н., проф. (Київ, Ін-т літератури ім.Т.Г.Шевченка),

П.П.Кононенко, д.ф.н., проф. (Київ, Київський ун-т ім.Т.Г.Шевченка),

С.Козак - проф., (Польща, Варшавський ун-т),

Р.С.Мішук - к.ф.н., (Київ, Ін-т літератури ім.Т.Г.Шевченка).

Секретарі:

Н.В. Левчик, к.ф.н., (Київ, Ін-т літератури ім. Шевченка);

Л.Ф.Дунаєвська, к.ф.н., (Київський ун-т ім.Т.Г.Шевченка).

ПЕРШЕ ЗАСІДАННЯ

9 вересня 1991 р., понеділок,

15.00-18.00 Зал засідань КДУ

(бульвар Шевченка, 14)

1. Літературно-естетична концепція М. Драгоманова і культурософія російської революційної демократії.
Л.О.Гаєвська, к.ф.н., (Київ, Ін-т літератури ім.Т.Г.Шевченка)
2. Ще раз про виступи М.П.Драгоманова на захист української культури на міжнародних конгресах.
Р.Т.Гром'як, д.ф.н., проф. (Тернопільський пед. ін-т ім.Я.О.Галана)
3. Літературно-суспільна концепція М. Драгоманова в його "Листах на Наддніпрянську Україну" (полеміка з Б.Грінченком).
А.Г.Погрібний, д.ф.н., проф. (Київський Ін-т ім.Т.Г.Шевченка).
4. Поняття "національна культура" в уявленнях М.П.Драгоманова.
Л.І.Скупейко, к.ф.н., (Київ, Ін-т літератури ім.Т.Г.Шевченка)
5. Національно-культурна концепція М.П.Драгоманова.
П.Д.Ткачук, к.іст.н., (Луцький пед. ін-т ім.Лесі Українки)
6. М. Драгоманов - видавець "Громади".
П.М.Федченко, д.ф.н., (Київ, ін-т літератури ім.Т.Г.Шевченка)
7. Homo nationis ucrainicae (До проблеми: Образ України у творчості М. Драгоманова)
О.О.Рисак, к.ф.н., (Луцький пед.ін-т ім. Лесі Українки).
8. Морально-естетичні погляди Михайла Драгоманова.
І.А.Луценко, д.ф.н. проф. (Київський пед.ін-т ім.О.Горького)
9. Драгоманівська концепція історії української словесності.
П.П.Кононенко, д.ф.н., проф. (Київський ун-т ім.Шевченка)
10. М.Драгоманов - публіцист.
А.З.Москаленко, д.іст.н., проф. (Київський ун-т ім.Шевченка)
11. Питання літературних контактів у працях М.Драгоманова.
Л.В.Грицик, к.ф.н.(Київський ун-т ім.Т.Г.Шевченка)
12. Обговорення доповідей і повідомлень.

ДРУГЕ ЗАСІДАННЯ

10 вересня 1991 р., вівторок, 10.00-14.00

Зал засідання КДУ (бульвар Шевченка, 14)

1. Праця "Шевченко, українофіли й соціалізм" в контексті літературної спадщини Драгоманова.
С.М.Прісовський, д.ф.н., проф. (Одеський ун-т ім.Мечнікова)
2. Драгоманов як видавець та інтерпретатор поеми "Марія"
Т.Г.Шевченка.
М.М.Павлюк, к.ф.н., (Ін-т літератури ім.Т.Г.Шевченка)
3. Драгоманов і Костомаров.
В.Л.Смілянська, д.ф.н., (Київ, Ін-т літератури ім. Т.Г.Шевченка).

4. Творчість Нечуя-Левицького у світлі естетично-соціологічних поглядів М. Драгоманова.
Ф. Д. Пустова, к. ф. н. (Донецький ун-т)
5. Драгоманівська концепція українсько-російських літературних взаємин.
І. Б. Батинов, к. ф. н., (Київ, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка)
6. М. П. Драгоманов - співробітник "Вестника Европы" (70-і рр. XIX ст.)
Є. І. Сохацька, к. ф. н., (Кам'янець-Подільський пед. ін-т ім. В. Затонського)
7. М. П. Драгоманов і І. С. Тургенєв
Т. В. Тишук, к. ф. н. (Вінницький пед. ін-т ім. М. Островського)
8. Михайло Драгоманов - дослідник давньої української літератури
В. О. Соболев, к. ф. н., (Донецький ун-т)
9. Михайло Максимович і його діяльність в оцінці Драгоманова
М. П. Карпалюк, к. ф. н., (м. Переяслав-Хмельницький; філіал Київського пед. ін-ту ім. О. М. Горького)
10. Український театр у контексті наукових інтересів М. П. Драгоманова
Р. Я. Пилипчук, проф. (Київський ін-т театр. мистецтва ім. Карпенка-Карого)
11. Вплив М. П. Драгоманова на театральну діяльність М. П. Старицького
О. А. Пазенко (Київський ін-т театального мистецтва ім. Карпенка-Карого)
12. М. П. Драгоманов і українська комічна опера.
І. М. Сікорська (Київ, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського)
13. Михайло Драгоманов і Орест Левицький.
Є. М. Баран (Київ, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка)
14. Михайло Драгоманов і Олена Пчілка
Л. А. Дрофань (Київ)
15. Обговорення доповідей і повідомлень.
В. П. Серьєда, к. ф. н. (м. Переяслав-Хмельницький)

ТРЕТЄ ЗАСІДАННЯ

10 вересня 1991 р., 16.00-19.00

Зал засідань КДУ (бульвар Шевченка, 14)

1. Михайло Драгоманов і англійська література.
Р. П. Зорівчак, д. ф. н., проф. (Львівська консерваторія)
2. М. Драгоманов та Шишманов у контексті українсько-болгарських літературно-громадських взаємин кінця XIX ст.
3. Драгоманівський слід у болгарській науковій думці.
Л. А. Терзійська, к. ф. н. (Болгарія, Софійський університет)
4. Книгозбірня М. П. Драгоманова у фондах бібліотеки Софійського університету.
Л. Я. Дерпаль, к. ф. н., (Бердянський пед. ін-т ім. Поліни Осипенко)

5. М. Драгоманов у сприйнятті радянського літературознавства і критики 20-х років.
З.С.Голубева, д.ф.н., проф. (Харківський ун-т).
6. Драгоманівська концепція: дослідження фольклору і проблема збереження образного генофонду сучасної фольклорної пам'яті регіону Запорозької Січі.
В.Д.Буряк (Дніпропетровський ун-т ім.300-річчя возз'єднання України з Росією).
7. М. Драгоманов і проблеми народнопісенної новотворчості в українській фольклористиці.
В.М.Гнатюк (Переяслав-Хмельницький історико-культурний заповідник)
8. Українська мова в системі науково-культурологічних поглядів М. Драгоманова.
Т.Т.Палько, д.ф.н., проф. (Львівський ун-т ім.І.Франка).
9. До проблеми мовознавчої концепції М.П. Драгоманова
О.В.Гузар (Львівський ун-т ім. І. Я. Франка)
10. Роль М.П. Драгоманова у розвитку мови української науково-популярної літератури.
І.С.Гнатюк, к.ф.н., Київ, (Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні)
11. Фразеологізми як один із компонентів мови публіцистики М. Драгоманова. *Н.П.Миронюк*, к.ф.н. (Запорізький у-т)
12. Шляхи творення української термінології в концепції і практиці М.П. Драгоманова.
О.Г.Муромцева, д.ф.н., (Харківський пед.ін-т ім.Г.С.Сковороди)
Т.В.Муромцев, к.ф.н., (Харківський ун-т)
13. Літературознавча термінологія літературно-публіцистичних творів М.П. Драгоманова в світлі його теоретичних поглядів.
Є.С.Регушевський, к.ф.н., (Сімферопольський ун-т ім.М.Ф.Фрунзе)
14. Невідомі поезії Драгоманова (з архівних досліджень).
Ю.М.Хорунжий, письменник (м.Київ).
15. Обговорення доповідей і повідомлень.
В.Ф.Давидюк, к.ф.н.(Луцький пед.інститут та ін.).

Секція № 2

ДРАГОМАНОВ ЯК ІСТОРІК І МИСЛИТЕЛЬ

Керівники секції:

П.С.Сохань, чл.-кор. АН УРСР (Київ, Археографічний ін-т АН УРСР),

М.Ф.Тарасенко, д.філос.н. проф. (Київський ун-т ім Т.Г.Шевченка),

В.Маркусь, проф. (США, Чікаго, Ун-т Лайомі),

А.П.Москаленко, д.іст.н., проф. (Київський ун-т ім .Т.Г.Шевченка)

Секретарі:

С.П.Стельмах (Київський ун-т ім. Т.Г.Шевченка)

В.А.Довгич, к.ф.н., (Київський ун-т ім.Т.Г.Шевченка)

ПЕРШЕ ЗАСІДАННЯ

9 вересня, 1991 р., понеділок 15.00-18.00

Зал засідань КДУ(ауд. 347, вул. Володимирська, 60).

1. Національні і загальнолюдські цінності в інтерпретації М. Драгоманова.
К. П. Шудря, д. філос. н. (Київ, ін-т філософії)
2. Етичні ідеї в спадщині М. Драгоманова.
М. Т. Лук, к. філос. н., (Київ, Ін-т філософії)
3. Від "весни народів" до громадянської війни.
М. В. Попович, д. ф. н., (Київ, Ін-т філософії)
4. Ідеї соціалізму у світіогляді М. П. Драгоманова.
В. Г. Сарбей, д. іст. н., проф. (Київ, Ін-т історії України)
5. Громадівський соціалізм М. Драгоманова у контексті сучасних йому політичних теорій та рухів.
В. Маркусь, проф. (США, Чикаго, Ун-т Лайомі)
6. Дилема українського соціалізму: Драгоманов і Франко.
Я. Й. Грицак, к. іст. н., (Львів, Ін-т суспільних наук)
7. Ленін про деякі аспекти творчої спадщини Драгоманова.
Л. Т. Комзюк (Київський ун-т)
8. Розвиток М. Драгомановим декабристської ідеї федеративного устрою держави.
Г. Д. Казьмирчук, к. іст. н., (Київський ун-т)
9. М. П. Драгоманов - спадкоємець кирило-мефодіївців.
С. І. Горошко, к. іст. н., (М. Переяслав-Хмельницький, філіал Київського педінституту ім. О. М. Горького)
10. М. П. Драгоманов щодо програмних настанов і діяльності революційних народників 70-80-х років ХІХ ст.
А. М. Катренко, к. іст. н., (Київський ун-т)
11. М. П. Драгоманов і А. Г. Желябов.
С. І. Світленко, к. іст. н., (Дніпропетровський ун-т ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією)
12. Обговорення доповідей і повідомлень.

ДРУГЕ ЗАСІДАННЯ

10 вересня 1991 р., вівторок 10.00-14.00

Зал засідань КДУ (ауд. 347), вул. Володимирська, 60

1. "Українська ідея" в політичній теорії і публіцистиці М. Драгоманова
В. А. Довгич, к. ф. н. (Київський ун-т)
2. Від України до Окситалії: М. Драгоманов і французький регіоналізм
М. Ю. Кошуль, проф. (Франція, Ун-т Парижа)
3. Ставлення М. П. Драгоманова і "громадівців" до політичних завдань українського національного руху у 70-80-х рр. ХІХ ст.
О. С. Козирєв (Миколаївський пед. ін-т ім. Б. Г. Белінського)

4. Драгоманов і Закарпаття.
Я.Р.Дашкевич, к.іст.н., (Львів, Ін-т суспільних наук)
5. "Австро-угорські спомини" М.П.Драгоманова у дзеркалі сьогодення.
С.С.Панько, к.ф.н. (Київський ун-т ім. Т.Г.Шевченка)
Л.Такач (Угорщина, м.Дебрецен, Ін-т славістики Ун-ту ім.Лайоша Кошута)
6. Драгоманов і слов'янське питання.
П.С.Сохань, чл.-кор. АН УРСР (Київ, Археографічний ін-т)
7. Балканська політика Росії 80-х -першої половини 90-х рр. ХІХ ст. в оцінці Драгоманова.
Т.С.Полещук, к.іст.н., (Львівський ун-т ім.І.Франка)
8. Проблема емансипації жінки у трактуванні М.П.Драгоманова.
О.З.Рибак, к.іст.н. (Львівський ін-т прикладного мистецтва)
9. М.П.Драгоманов як історик античності.
В.С.Шиловцева, к.іст.н., (Київський ун-т ім.Т.Г.Шевченка)
10. М.П.Драгоманов у колі сучасників - природознавців.
О.Я.Пименчук, к.біол.н. (Київський педінститут ім.О.М.Горького)
11. Драгоманов і Кістяківський
С.Хьюмен (США, Нью-Йорк, Барух коледж)
12. Б.О.Кістяківський: від філософії ідей Драгоманова до філософії культури.
Л.П.Депенчук, к.філос.н., (Київ, Центр науково-технічного потенціалу АН УРСР).
13. Вплив ідей М.Драгоманова на перших українських переселенців у Канаді.
П.Кравчук (Канада, Торонто)
Обговорення доповідей і повідомлень (Г.Цвенгрося) (Львів) та ін.

ТРЕТЄ ЗАСІДАННЯ

10 вересня 1991 р., вівторок 16.00-19.00

Зал засідань КДУ (ауд. 347), вул.Володимирська,60.

1. М.Драгоманов і деякі питання закономірностей історичного та літературного розвитку на Україні.
Ю.Т.Василенко, к.філос.н. (м. Луцьк)
2. Розвиток М.П.Драгомановим питання про роль народних мас і особи в історії.
В.П.Ткачук (Луцький політехн. ін-т)
3. Розвиток П.М.Драгомановим ідеї об'єктивного та закономірного історичного процесу.
А. П. Ткачук (Луцький пед. ін-т ім. Лесі Українки)
4. Драгоманов про українсько-російські державно-політичні відносини II пол. ХІХ ст.
І.В.Верба (Київський пед.ін-т О.М.Горького)

5. М.П.Драгоманов і народна освіта на Україні
С.П. Стельмах (Київський ун-т ім.Т.Г.Шевченка)
6. Паралелі в національно-культурному розвитку України та Латинської Америки і світогляд М.П.Драгоманова
І.О.Оржицький, к.ф.н., (Харківський пед. ін-т ім.Г.С.Сковороди)
7. М.Драгоманов в оцінці української радянської історіографії 60-70-х рр.
І. Мигул, проф. (Канада)
8. М.Драгоманов як теоретик і діяч українського національного руху в оцінці української зарубіжної історіографії.
С.О.Єскельчик (Київ, Ін-т історії)
9. М.П.Драгоманов на сторінках "Українського історика" (1963-1990)
І.І.Глизь, к.іст.н., (Київський пед. ін-т ім.О.Горького)
10. Архівні матеріали про М.Драгоманова (із досвіду укладання збірника документів).
О.А.Купчинський, к.іст.н., (Львів, НТШ ім.Шевченка)
11. Документальні матеріали про М.Драгоманова у фондах ЦДІА у м.Києві УРСР)
В.С.Шандра, к.іст.н., (Київ, Археографічний ін-т АН УРСР)
12. Нові документи до генеалогії М.П.Драгоманова.
О.З.Дун, к.ф.н., (Ходжентський пед. ін-т)
13. Драгоманов і І.Гадяч
А.Я.Панасенко, член Спілки журналістів СРСР (м.Гадяч, Полтавської обл.)
14. Роль М.П.Драгоманова у формуванні суспільно-політичних поглядів української інтелігенції.
В.І.Полохало, к.іст.н. (Київський ун-т ім.Т.Г.Шевченка)
15. Обговорення доповідей і повідомлень.

"Круглий стіл"

"МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ І ГАЛИЧИНА"

II вересня 1991 р., середа 10.00-14.00.

КДУ, ауд. 116 (бульвар Т.Шевченка, 14)

Керівники:

І.О.Денисюк, д.ф.н., проф. (Львівський ун-т ім.І.Франка),

М.І.Дубина, д.ф.н., проф. (Київський ун-т ім.Шевченка)

Секретарі:

І.Д.Остапик, к.ф.н., (Львівський ун-т ім. І.Франка)

В.П.Хропко (Ін-т літератури ім.Т.Г.Шевченка)

1. Літературні взаємини М.Драгоманова з І.Франком (70-80-ті рр. XIX ст.)

О.П.Куца, к.ф.н. (Тернопільський пед.ін-т Я.О.Галана)

2. Творчість І.Франка в літературно-критичній оцінці М.Драгоманова

М.І.Гнатюк, к.ф.н. (Львівський ун-т ім.І.Франка)

3. Феномен сподвижництва: М.П. Драгоманов і М.Павлик.
І.О.Денисюк, д.ф.н., проф. (Львівський ун-т ім.І.Франка).
4. Михайло Павлик про роль і місце М. Драгоманова в національно-культурному розвою України.
М.І.Дубина, д.ф.н., проф. (Київський ун-т ім.Т. Г.Шевченка).
5. М. Драгоманов і віденська “Січ” (на прикладі літературно-громадських взаємин з Остапом Терлецьким)
С.С.Кераль, к.ф.н., (Бердянський пед.ін-т ім.Поліни Осипенко)
6. М. Драгоманов і політична культура галицької преси.
О.Л.Сербенська, к.ф.н. (Львівський ун-т ім.І.Франка)
7. М. Драгоманов на сторінках журналу “Правда”.
В.П.Хропко (Ін-т літератури ім.Т.Г.Шевченка)
8. Журнал “Зоря” (1880-1897) в оцінці Михайла Драгоманова (на епістолярному матеріалі).
Ю.А.Гречанюк, к.ф.н., (Чернівецький ун-т ім.Ю.А.Федьковича).
9. Михайло Драгоманов і Наталія Кобринська.
К.А.Кріль, к.ф.н., (Дрогобицький пед.ін-т ім.І.Франка).
10. М. Драгоманов і розвиток фольклористики у Галичині.
І.Д.Остапик, к.ф.н. (Львівський ун-т ім.Франка).
11. Галицькі справи у листуванні М. Драгоманова з І. Франком (90-ті рр. ХІХ ст.).
Я.І.Мельник (Львів, Ін-т суспільних наук).
12. М. Драгоманов і молодіжний рух у Галичині.
Р.Чопик (Львівський ун-т ім.і.Франка).
13. “Драгоманівка (правопис) і спроби її застосування у Галичині”.
Я.Я.Чорненький (Львівський ун-т ім.І.Франка).
14. Женевські видання М.П. Драгоманова у сховищах Львівської наукової бібліотеки ім.В.С. Стефаника.
І.Б.Качур (Львівська наукова б-ка ім.В.С. Стефаника).
15. Михайло Драгоманов і революційні письменники Західної України 20-30-х рр. ХІХ ст.
В.В.Верьовкін, к.іст.н. (Ровенський пед.ін-т ім.Д.Мануїльського).

“Круглий стіл”

**“ДРАГОМАНОВ І АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ”**

11 вересня 1991 р., середа 10.00-14.00

Зал засідання КДУ (ауд. 347), Володимирська, 60

Керівники:

М.В.Попович, д.філос.н, проф. (Київ, Ін-т філософії)

Л.В.Губерський, проф. (Київський ун-т ім.Шевченка)

М.І.Козюбра, д.юр.н., проф. (Київський ун-т ім.Шевченка)

Секретарі:

О.Л.Копиленко, к.юр.н. (Київ)

М.В.Томенко (Київський ун-т ім.Т.Г.Шевченка)

1. М.Драгоманов і Д.Донцов.
В.С.Лісовий, к.філос.н., (Київ, Ін-т філософії)
2. Політичні доктрини М.Драгоманова і Д.Донцова в контексті ідеологічного становлення нових політичних організацій і партій України.
М.В.Томенко (Київський ун-т ім.Т.Г.Шевченка)
3. Ідейно-політична спадщина М.П.Драгоманова і відродження української державності в ХХ ст.
І.С.Гриценко, к.іст.н (Київський ун-т ім.Т.Шевченка)
О.І.Піскун, к.іст.н, (Київ)
4. Три джерела і три складові частини українського федералізму (М.Драгоманов, І.Франко, М.Грушевський)
О.Л.Копиленко, к.юр.н. (Київ)
5. Економічні погляди М.П.Драгоманова
С.М.Злупко, д.ек.н. (Львівське відділення Ін-ту економіки)
6. Педагогічні погляди М.П.Драгоманова.
С.Ф.Сухорський, к.пед.н. (Дрогобицький пед.ін.ім.Франка)
7. Релігійність українського народу в інтерпретації М.П.Драгоманова
А.М.Колодний, д.філос.н, проф. (Київ, Ін-т філософії)
Л.О.Філіпович, к.філос.н (Київський ун-т ім.Шевченка)
8. М.Драгоманов про розв'язання релігійного питання на Україні
А.М.Круглашов (Чернівецький ун-т ім.Ю.Федьковича)
9. Обговорення доповідей і повідомлень [Б.Осадчук, проф. (ФРН), Н.В.Здорікова (Київ), Т.П.Луханіна (Київ), В.В.Терлецький (Шостка)]

Заключне пленарне засідання

11 вересня 1991 р., середа, 15.00-17.00

Конференц-зал КДУ, Володимирська,60

1. Наукові доповіді:

Драгоманов про національне питання у програмах російської демократії.

Р.П.Іванова, к.іст.н. (Київський ун-т)

Драгоманов і питання польсько-українських взаємин.

С.Козак, проф. (Польща, Варшавський ун-т)

Впливи Драгоманова на формування І.Франка і Лесі Українки як письменників.

М.Антонович, проф. (Канада, Монреаль)

Драгоманов і розвиток порівняльно-історичного методу у філологічній науці.

Г.Д.Вервес, чл.-кор. АН УРСР (Київ, Інст-т літератури ім.Т.Шевченка)

Фольклористична спадщина М.П.Драгоманова і актуальні проблеми сучасного народознавства.

С.В.Мишанич, д.ф.н. (Київ., Ін-т мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім.М.Рильського)

2. Звіти керівників секцій і “круглих столів”.

Підведення підсумків роботи наукової конференції
і прийняття рекомендацій.

Закриття конференції.

№ 342

**1991 р., вересня 12. - Повідомлення
про міжнародну наукову конференцію
“Михайло Драгоманов і проблеми суспільно-
політичного і національно-культурного розвитку
на Україні і в Європі”**

ДРАГОМАНОВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

9-11 вересня в Києві проходила міжнародна наукова конференція “Михайло Драгоманов і проблеми суспільно-політичного і національно-культурного розвитку на Україні і в Європі”, присвячена 150-річчю від дня народження цього велета думки. У програмі заходу - пленарні та секційні засідання, “круглі столи”, а також республіканський ювілейний вечір в Українському академічному театрі імені Івана Франка, на якому виступив Голова Верховної Ради України Л.Кравчук.

“Літературна Україна” (Київ), 12 вересня 1991 р., № 37.

№ 343

**1991 р., вересня 12. – Повідомлення
про відзначення 150-річчя від дня народження
Михайла Драгоманова в Києві**

ВИДАТНИЙ СИН УКРАЇНИ

Відбудовчі процеси, що діють нині в нашій країні, час національного відродження повертають нас до спадщини видатних творців української духовності, мислителів, вчених, письменників, які багато зробили для піднесення культури народу, до світового рівня. Серед таких людей виділяється особа Михайла Драгоманова, чие 150-річчя від дня народження широко відзначає громадськість. Вперше за багато років Україна нині вшановує широко відомого вченого, енциклопедиста, засновника українознавства у світовій науці, людину, яка зробила великий внесок у нашу історію, в розуміння суспільного життя, піднесла роль і значимість людської особистості як вищої цінності.

Кияни і гості столиці зібралися 9 вересня у Державному Академічному Українському драматичному театрі імені Івана Франка, щоб урочисто відзначити ювілей видатного вченого. Вечір відкрив голова республіканського ювілейного комітету, директор Інституту філософії НАН України, академік АН України В.І.Шинкарук.

Сьогодні вперше за останні шістьдесят років ми широко вшановуємо пам'ять одного з найвидатніших синів України Михайла Петровича Драгоманова, сказав у своєму слові Голова Верховної Ради України Л.М.Кравчук. І це глибоко символічно. Щойно наша держава проголосила перед усім світом свою незалежність, своє споконвічне право творити власну політику, і власну історію, цінувати свою історичну пам'ять. Свято з нагоди 150-річчя від дня народження Драгоманова - перше в хроніці напруженого життя незалежної України, сповненого надій і тривог, доленосних Актів та гірких і маловтішних реалій сучасного повсякденного буття. Це не лише данина пам'яті вченому і мислителю, який єднав у своїй особі Україну і Європу, але й прагнення осмислити його духовні уроки. У своїй більшості вони значимі і для парламентаріїв, і для вчених, і для широких кіл громадськості.

Важко знайти якусь сферу гуманітарної науки другої половини ХІХ століття на нашій батьківщині, де б не був помітний слід напруженої думки Михайла Драгоманова. Він один з найавторитетніших фольклористів слов'янства. Праці вченого й досі лишаються унікальними документами історичної, соціальної, художньої пам'яті українського народу. Талановитий педагог - шестидесятник, просвітитель, він на тлі офіційної політики русифікації і догматичного школярства послідовно утверджував права нащадків Сковороди і Шевченка на освіту рідною мовою. Драгоманов - публіцист і видавець - дав українству вільну демократичну пресу. Шевченківський заклик, щоб усі слов'яни стали добрими братами, у Драгоманова був внутрішньою і моральною спонукою для безкомпромісного і чесного з'ясування минулого і сучасного України та її сусідів. Передовсім йому важливо було практично утверджувати ідею історичної єдності розшматованих у ті часи українських земель, виховувати молоде покоління для розбудови по-європейськи мислячого українського суспільства. Це ж і наші теперешні проблеми.

З доповіддю на вечорі виступив президент республіканської Асоціації українознавців Іван Дзюба. Ми з вами, відзначив він, є свідками випадкового, але знаменного збігу обставин. Першими національно-культурними святами у незалежній Україні стали вперше всенародне відзначувані ювілеї Михайла Драгоманова та його ідейного учня і послідовника Михайла Грушевського -людей, які так багато зробили для того, щоб справдилися одвічні мрії нашого народу.

Михайло Драгоманов був для свого народу і академією наук, і політичною партією, і журналістським корпусом і кур'єром у самого себе та у громадської потреби. Однією з найбільших заслуг його було те, що він

здійснив справу перетворення українського руху з культурницько-просвітницького у національно-політичний. Михайло Петрович не просто брався за політику і не просто поєднував культурну діяльність з політичною. Він поставив українську політику, а власне теорію і практику українського національно-політичного руху на твердий ґрунт загальнолюдської науки, загальнолюдських культурних і етичних засад. Був підготовлений до такої ролі завдяки великій освіченості, досконалому знанню європейської наукової і політичної думки, передовому світогляду, енциклопедичній ерудиції, силі природного розуму та високим душевним якостям, скрупульозній і плідній роботі у багатьох розділах тих наук, що дістали назву гуманітарних.

Про величезне значення особи й творчої спадщини Михайла Драгоманова для становлення і розвитку українського національного самоусвідомлення, науки та культури народу говорили на вечорі письменники і літературознавці Раїса Іванченко, Валерій Шевчук, Валерій Скуратівський, Іван Денисюк, Голова Гадяцького райвиконкому Полтавської області Василь Васківський. На міжнародний авторитет Драгоманова вказували професор Варшавського університету Степан Козак, Голова Міжнародної Асоціації Україністів Григорій Грабович (США). Тепло прийняли присутні виступ онуки вченого Наталі Драгоманової-Бартай з Угорщини.

Вечір завершився великим концертом майстрів мистецтва столиці України.

Кор. УКРІНФОРМ

“За вільну Україну” (Львів), 12 вересня 1991 р., № 166.

№ 344

1991 р., вересня 25. - Стаття Миколи Олексюка
“Ратай національного відродження”

РАТАЙ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

З ранніх літ Михайло Драгоманов формувався як людина й майбутній громадянин на засадах справедливості. Народився 18 вересня 1841 року в Гадячі на Полтавщині у родині, яка пишалася своїм козацьким походженням. Один з його дядьків брав участь у декабристському повстанні. Родина ця дала Україні Олену Пчілку (Ольгу Драгоманову) - матір Лесі Українки. Далеким їхнім родичем був поет Амвросій Метлинський.

Навчаючись у Київському університеті, а перед тим у Полтавській гімназії, Михайло Драгоманов мав високоосвічених вчителів. Найголовніше - він багато уваги приділяв самоосвіті, зокрема читанню творів прогресивних письменників, філософських трактатів Роберта Оуена, Сен-Сімона, захоплювався теорією соціалізму Прудона. Найбільший вплив мали на М. Драгоманова ідеї Кирило-Мефодіївського братства, погляд Герцена й

Чернишевського. Із змовницьким і терористичним анархізмом, писав філософ Володимир Левинський, не мав нічого спільного, бо вважав, що здійснення соціалістичного ідеалу може настати не шляхом революції, а еволюцією, через реформи поступово, при високім культурнім розвитку мас. Як еволюціоніст Михайло Драгоманов рішуче відкидав терор, скептично дивився на повстання як форму революції, хоч і не безцінював її. Максимальні постулати соціалізму переважно ігнорував, визнавав компроміс у політиці, але застерігав, що він можливий не за рахунок принципів. Дуже рахувався з громадською думкою, любив брати участь у полеміці, “умів бачити загальне і осібне, національне і загальнолюдське”, індивідуальне і суспільне в їх тісному взаємозв’язку, в єдності конкретного історичного процесу”.

На сучасному етапі українського відродження домінуючою в політиці має бути національна ідея, яка об’єднувала б на засадах національної демократії не тільки українців, а й громадян інших національностей, щоб разом домогтися успішного державотворчого процесу. З цього погляду доречно привернути увагу читачів до написаної Володимиром Левинським шістдесят років тому статті “Драгоманов як ідеолог вільної України”. Основні положення її можна звести до таких тез:

учений-патріот ставив завдання визволення трудящих мас України з-під іноземного ярма;

відкидав центризм, “якобінство”, засаду федералізму прийняв з програми Кирило-Мефодіївського братства;

виступав проти польських і московських соціалістів, які йшли за Марксом і Енгельсом у справі асиміляційного становища поневолених народів, передусім українців;

боровся з перебіганням молодих сил українського народу до табору упривілейованих націй;

послідовно відстоював справу волі й незалежності України та її народу;

був переконаний, що, “як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе від чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі”, і сам народ український мусить впорядкувати свою долю, як йому потрібно, скинувши з себе чуже державництво;

в Січі Запорозькій знаходить організацію, що відбиває його симпатії;

“Ми, - заповідав мислитель, - мусимо давати одсіч усякому, хто думає порядкувати на нашій землі не тільки на шкоду нашого народу, але й не знаючи його, не питаючи його або й зневажаючи його”.

М. Драгоманов безоглядно виступив проти будь-яких претензій польських і російських соціалістів та демократів до українських земель. Виступив під прапором здорового націоналізму, розуміючи його як змагання поневоленого народу до свого визволення. Польські і російські соціалісти називали українських соціалістів “націоналістами”. Націоналістом був в їх очах і М. Драгоманов. Для Леніна він був тільки “украинский националист и мещанин”.

Пам'ятаймо, що русифікація в Україні під Росією в результаті вікової національної неволі та полонізація в Галичині (ще до виступу Драгоманова на політичній арені) поробили такі страшні спустошення, що саме існування українського народу стояло під запитанням. Що українство в ХІХ столітті з літературного руху стало політичним - заслуга М. Драгоманова, хоч можна зробити закид, що надто скромно боронився він перед звинуваченням в "націоналізмі" з боку Лаврова і К^о". "Адже ж не можна називати націоналізмом, - писав учений, - бажання працювати самостійно на основі знання місцевих відносин, бажання навчати народ універсальних ідей у його власній, а не чужій мові".

Як гуманітарій осяжного світогляду допускав космополітизм в ідеях і цілях, але підкреслював при цьому необхідність національного усвідомлення народом самого себе. Доки є національно свідомі одиниці, доти існує нарід і доти не можна його знищити. Національність повинна проявлятися в ґрунті й формах культурної праці, і коли українці вростуть у такий ґрунт, то витримаємо кожне протидіяння, натиск чи насильство, здатні будемо пережити всі катастрофи. Національна свідомість є силою, котрої не можна знищити, отже, й права на самостійне існування народу нікому тоді не відібрати.

Поневолений нарід приречений на смерть. Тому з таким цинізмом і жорстокістю можновладці зовсім явно знищували українських патріотів і всі вияви української національної самобутності. Нас завжди намагалися розкласти морально, пригнобити й придушити до нестями, щоб навіть думати не могли про самостійну й демократичну державу.

Михайло Драгоманов закликав до солідаризму, до усамостійнення власного мислення на ґрунті духовних здвигів. І сам він є для нас прикладом такого подвигу. В статтях "Східна політика Німеччини і обрусіння", "Новокельтський і провансальський рух у Франції" та інших учений, спізнавши суть німецького шовінізму стосовно слов'янських народів, доводить життєвість демократичних ідей, принципів чи якнайбільшого раціонального застосування місцевого самоврядування. Цим заперечує унітарно-центристські засади побудови державних механізмів у Німеччині і Росії, критикує репресивно-диктаторську роль російського царизму щодо свого й сусідніх народів, відстоює ідею свободи національного розвитку за умови вільного спілкування націй між собою.

Коли українці були приречені російсько-царським режимом на темноту, та культурний занепад, "на національну смерть" (слова В'ячеслава Липинського), то М. Драгоманов виразно заявив: не було ніякої користі з того, що довелося перетерпіти жорстокість Петра І, остервенілість Меншикова і німців Біронів, дурість Павла І, солдатське звірство Аракчеєва, холодну сваволлю Ніколая І, про котрих ми не могли навіть сказати, що це свої собаки, котрих ми ж самі вигодували, бо в нас позаду не було ніякого Івана ІV.

Зрозуміло, жахливий стан окупації й неволі українського народу тривав в Україні й за часів червоних вождів. Держава, в якій ми жили впродовж

багатьох десятиліть, була кривавою диктатурою засліплених догмами сталінської моделі марксизму, теорією, яка своїм головним змістом має дуже мало спільного з українським соціалізмом, поступом. Незалежній державі доведеться реалізувати комплекс заходів, аби духовно сконсолідувати нарід, усунути економічні дисонанси в самій нації, соціально захистити всіх громадян. Пліуралізм економічний і політичний має базуватися на чесній праці, глибокому знанні справи. Основа будь-якої демократичної влади - народний суверенітет, реалізатором якого не під силу бути ніякій окремій політичній силі. Це пріоритет загалу народу.

У теперешніх програмних документах УРП, ДемПУ, інших партій нема таких теоретичних постулатів, які б не перегукувалися з політичними засадами Шевченка, Драгоманова, Франка, Лесі Українки. Отже, є певна традиція нашого демократичного розвитку. І це добре. Не академічною є й інша істина. Михайло Драгоманов як виразник світогляду нації живий і нині.

Микола Олексюк

м. Львів.

За Вільну Україну (Львів), 25 вересня 1991 р., № 175.

№ 345

1991 р., вересня 26 – Повідомлення
про присвоєння імені Михайла Драгоманова
Київському державному педагогічному інституту

КИЇВСЬКОМУ ПЕДІНСТИТУТОВІ ІМ'Я М.П. ДРАГОМАНОВА

Як повідомила прес-служба Прем'єр-Міністра України, Кабінет Міністрів республіки прийняв спеціальну постанову, якою присвоїв ім'я Михайла Петровича Драгоманова Київському державному педагогічному інституту, який носив це ім'я до 1930 року. Цю постанову прийнято на відзначення 150-річчя від дня народження вченого, мислителя і громадського діяча. Надалі, зазначено в постанові, вищий навчальний заклад іменувати Київський державний педагогічний інститут імені М.П. Драгоманова¹.

"Літературна Україна" (Київ) 26 вересня 1991 р., № 39.

№ 346

1993 р., березня. - Стаття І. Гнатюка
Інтелектуалізація українського науково-популярного мовлення
в контексті творчої спадщини М. Драгоманова

Становлення наукового стилю нової (сучасної) української літературної мови тісно пов'язане з іменем Михайла Петровича Драгоманова, великого просвітителя, який своєю багатогранною діяльністю наближав і безпосередньо

творив “третє відродження” в Україні - небувале національно-культурне піднесення, що почалося наприкінці ХІХ ст. і з особливою силою виявилось на початку ХХ ст. Саме завдяки працям М. Драгоманова, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, А.І. Кримського, І. Франка, Б. Грінченка. С. Подолинського та ін. українська наукова мова до кінця ХІХ ст. чітко виділилася в окремий функціональний тип.

Протягом усього творчого життя М. Драгоманов виношував, плекав, втілював у практичній роботі ідеї просвіти рідного народу. Сам він належав, за його висловом, до “купки письменних українців, котрі не забули того, що вони українці, й хотять ухопити кінець нитки, що ввірвалась в нашої історії в ХVІІІ ст.)”^а Захоплений ідеєю просвітництва, “педагогічним інтересом”, М. Драгоманов ще в роки навчання в Київському університеті стає одним із найактивніших діячів київських освітніх закладів. Він викладає в “Тимчасовій педагогічній школі для підготовки сільських учителів”, що була створена з метою запровадження в початкових та середніх сільських школах навчання рідною мовою, редагує популярні книжки для народу, які видаються членами київської Громади - прогресивної спілки української молоді, заснованої на початку 60-х років минулого століття. Перебуваючи в еміграції, М. Драгоманов започатковує перший український безцензурний друкований орган - збірку, а згодом часопис під назвою “Громада”, зі сторінок якого в часи Емського указу 1876 р. лунало українське слово, звідки пробивалося до рідної землі “світло науки й знання”^б.

Найповніше просвітительський талант ученого виявився в створенні ним цілої низки науково-популярних брошур для народу, їх значення для розвитку української літературної мови, для її функціональної розбудови неоціненне. В час, коли українська мова навіть найбільшими українофілами призначалася для “домашнього обиходу” та “літературних забав”, коли не була вироблена наукова термінологія, коли всі, крім художнього, мовні стилі ще тільки зароджувалися. М. Драгоманов бере на себе сміливість говорити з народом його мовою про найвищі здобутки світової науки та цивілізації. “Особливої уваги, - писав сучасник ученого, - варті малоруські популярні брошурки Драгоманова. Вони писані так гарно, що й найпростіший чоловік їх порозуміє, хоть часто в них говориться про дуже складні справи. з обсягу соціології, історії релігій і етики”^в. Високу оцінку цим працям дає видавець книжки М. Драгоманова “Віра і громадські

---

^а Драгоманов М.П. “Передне слово” (до “Громади” 1878 р.) (Драгоманов М. П. Вибране.) - К., 1991. - С. 289-290.

^б Громада :Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. - Женева, 1878. - 586 с.

^в Цит. За виданням: М.П. Драгоманов (1841-1895): Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів (Зладив і видав М. Павлик. - Львів, 1896. -С. 413.

справи”, зауважуючи в передмові: “Для простого народу, який він так любив, лишив по собі цінну пам’ятку — популярні книжечки. .. “Рай і Поступ”, “Євангельська віра в старій Англії”, “Швейцарська Спілка”, “Про заздрих богів”, “Про Братство Хрестителів на Україні” й інші, се ще донині наші найкращі популярні твори”^г. До поданого переліку праць додамо брошуру “Про українських козаків, татар та турків” (1876), написану М. Драгомановим ще до еміграції.

Вислів “популярна (популяризаційна) література” М. П. Драгоманов розумів як “систематичний провід у простий нарід думок, вироблених найвищою інтелігенцією”^а “Коли-б нам пощастило виробити літературу строго-мужицьку по мові... в той же час літературу, одушевлену найвищими ідеалами європейської цивілізації, тоді б ми появили щось дійсно оригінального серед культурного світу, що про нього і той світ заговорив би!”^б. Ідею створення популярних праць “мужицьких” за формою та високоінтелектуальних за змістом М. Драгоманов сам виношував, сам і намагався втілювати в життя, бо вважав, що “треба-б, щоб хто-небудь якнайскорше і якнайсерйозніше взявся і за популярну літературу, ...в напрямку..., котрий би переносив у нарід думки передової інтелігенції”^в. Новаторство популярних праць ученого в плані розбудови української літературної мови виявляється насамперед в активному залученні до популярних текстів книжної лексики.

Як відомо, диференційною ознакою стилю взагалі є співвідношення книжних, розмовних і нейтральних елементів*. Стилістична опозиція їх у кожному функціональному стилі, в кожному жанровому різновиді виявляється досить своєрідно. Так, науковий стиль характеризується насамперед активним функціонуванням книжних елементів, які виділяються на всіх мовних рівнях, але найвиразніше — на лексичному, синтаксичному та словотвірному. Науково-популярний жанр припускає наявність розмовних, у тому числі емоційних, елементів, бо в ньому, поряд з інформативною, великого значення набуває комунікативна функція.

У перших українських науково-популярних працях (а це були статті в журналі “Основа”) розмовні елементи переважали над книжними, тому це були не стільки статті, скільки своєрідні белетризовані оповідання чи навіть казки з використанням живої народної мови. Саме те, що українська наукова мова з самого початку стала на міцний живомовний ґрунт, забезпечило, як зазначає М. А. Жовтобрюх, перспективу її нормального

^г Драгоманов М. Віра і громадські справи. - Львів, 1912. - С. V-VI (Далі в посиланнях подаємо скорочено: “Віра...” із зазначенням у дужках сторіки).

^а Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. - Коломия, 1894. - С. 190.

^б Там же.

^в Там же. - С. 191.

* Мова і час (Відп. Ред. В.М. Русанівський. - К., 1977. - С. 5-13.

зростання³. З іншого боку, примітивізація викладу гальмувала входження в науково-популярне мовлення абстрактно-наукової лексики, використання логізованих синтаксичних структур, тобто позбавляла його ознак розвиненого наукового стилю.

У своїх теоретичних настановах М. Драгоманов також радив орієнтуватися на “строго мужицьку” мову, без зайвої “трєдіаковщини”, але “простонародність” мови як форми мала поєднуватися з послідовною науковістю змісту. Зокрема в одній із статей він суворо критикує Б. Грінченка за спрощення й перекручення фактів у популярно-біографічній брошурі “Григорій Квітка”, зараховуючи її автора до таких “панів-просвітителів”, що з їхньої роботи “виходить не справді просвіта, а нова ще темнота, в додаток до тої, котрої і так багато у наших людей”⁴.

Оцінку Б. Грінченка як “ширителя ще більшої темноти” визнав “безумовно однібічною” А.Ю. Кримський, і в своїй рецензії на популярну брошуру М. Драгоманова “Оповідання про заздрих богів” (Коломия, 1894), що в цілому була дуже прихильною, все ж “вважав за свою наукову повинність підкреслити у Драгоманова історичну неточність, якої всесвітній історик Драгоманів не міг допуститися зовсім несвідомо, а вжив її, безперечно, задля кращого етілізування чи для ілюстрування своїх думок про республіку”⁵. Цей факт є красномовним свідченням того, які труднощі в усі часи постають перед ученим-популяризатором, коли йому треба шукати середину між спеціальним, науковим викладом і надмірним спрощенням, вульгаризацією. Як бачимо, концептуально М. Драгоманов дотримується принципу послідовної науковості популярного твору, а на практиці і сам припускається фактичних неточностей.

Зрозуміло, що в протиставленні “книжне-розмовне” не завжди бувають заповненими всі ланки, тобто книжний елемент далеко не в усіх випадках має розмовний відповідник. Тому науково-популярне мовлення не може обійтися без активного залучення до нього книжних елементів, тобто різноманітної абстрактної, термінологічної, професійної лексики, історизмів, етнографізмів тощо.

М. Драгоманов підійшов до розуміння того, що запроваджувати науково-абстрактну лексику в народну мову і тим самим робити наукові знання надбанням широких мас можна і треба через науково-популярний твір. Інтелектуалізація загальнонародної мови може успішно здійснюватися через науково-популярне мовлення, з його арсеналу масовий читач має засвоювати терміни, назви нових явищ і понять. Твори науково-популярного жанру повинні готувати суспільну свідомість до сприйняття нових наукових ідей, вони, за висловом М. Драгоманова, “мають

³ Жовтобрюх М. А. Мова української преси. - К., 1963. - С. 323-324.

⁴ Кримський А.Ю. Розвідки, статті та замітки. - К., 1928. - Т. 1-27. - С. 349

⁵ Там же.

виготовити ґрунт, на котрий би могли плодотворно впасти зерна від цих висококультурних овочів”^і, тобто від досягнень цивілізованої думки.

Неодмінною умовою входження книжної лексики в текст є авторський супровід, коментар. М. Драгоманов вважав за необхідне пояснювати, тлумачити все, що може бути незрозумілим чи незвичним для сприймання адресатові його книжок - малоосвіченому селянинові. Як показують спостереження, в основному роль книжних слів, що певним чином тлумачаться чи коментуються, наближається в аналізованому типі текстів до ролі термінів. У своїй першій популярній праці “Про українських козаків, татар та турків” (1876), виклад у якій надто белетризований (в інших виданнях цієї книжки це відбито навіть у заголовку: “Оповідання про українських козаків, татар та турків”), учений зводить до мінімуму вживання термінів та інших малозрозумілих слів. Хоч і тут він пояснює значення деяких історизмів, таких як *галера* (каторга), *чайка* (човен), інших книжних слів: *білоруси*, *псальма*, *поспільство*, *унія*. Назва *білоруси*, як свідчить коментар М. Драгоманова, мала книжний характер і розмовні варіанти *лицьвини*, *литвини*, *лицьвяки*: “Цей народ звався Литва. Тільки це не були ті люди, що звуться й тепер у нас лицьвинами.., наші ж таки люди слов”яни, тільки трохи одмінно говорять. Письменні люди звуть їх білорусами, бо вони одягаються у біле і носять білі шапки, магерки. Литвинами у нас прозвали їх, бо вони були довго під литовським пануванням, а справжня Литва - то зовсім чужий народ, і говорить зовсім для наших незрозуміле”^н. Зауваження “письменні люди (тобто вчені. - І. Г.) звуть їх білорусами” свідчить, про те, що назва *білорусив* часи написання цієї праці в 70-х роках ХІХ ст. мала книжний, а не нейтральний характер. Цікавим є також і те, що слово *Литва* двічі вживається в цитованому уривку не як топонім, а як назва народу, етнонім (*Цей народ звався Литва; Литва - то зовсім чужий народ*).

Порівняно з ранніми популярними спробами М. Драгоманова, де терміни характеризуються певною екзотичністю, в пізніших працях, зокрема таких, як “Швейцарська спілка”^к, “Віра і громадські справи” і, особливо. в найкращому творі М. Драгоманова цього жанру “Рай і Поступ”^п, інтелектуальна лексика використовується все активніше, дедалі органічніше поєднується вона з усім текстом. Це, наприклад *слова народ, ідеал, ініціатива, оповідання, погляд, набожність, поступ, народна мудрість*

^і Цит. За виданням: Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова. - К., 1965. - С. 42.

^н Драгомаюв М. П. Про українських козаків, татар та турків (Драгоманов М. П. Вибране.— К., 1991.—С. 176—177. (Далі в цитатах подаємо скорочено “Про козаків..” із зазначенням у дужках сторінки).

^к Драгомаюв М. Швейцарська спілка. - Львів, 1905. - 40 с. (Далі скорочено - ШС із зазначенням у дужках сторінки).

^п Драгомаюв М. Рай і поступ. - Б. М. - 1915. - 64 с. (Далі - “Рай ...” із зазначенням сторінки).

(як термін), *конституція, держава, вчений*, наукові терміни з відповідними поясненнями при них: *алгебра* “наука про вищі рахунки”, *хімія* “наука про склад усяких речей”, *астрономія* “наука про сонце та зорі”, *фізика* “наука про сили світові”, *мінералогія* “наука про камінь, землі і метали”, *ботаніка* “наука про рослини”, *зоологія* “наука про звірів”, *антропологія* “наука про тіло людини”, *етнологія* “наука про життя людей”, *історія* “наука про минуле людства”.

Широко застосовує М. Драгоманов у своїх працях суспільно-політичні терміни. Якщо вони є словами іншомовного походження, то обов'язково наводиться їх український варіант (це стосується не лише суспільно-політичних термінів), наприклад: *нація, національність* (або *людська порода*), *республіка* (*річ або справа суспільна, публічна*), *референдум* (*перенос, обговорювання*), *імперія* (*цісарство, царство*), *імператор* (*цісар, цар*), *уряд* (*верховенство*), *папа* (римський) - *батько, унія* (*спілка з римською вірою*), *ініціатива* (*почин*), *ігуменша* (*старша*).

Часто український варіант терміна наводиться першим, як основний, а його іншомовний відповідник подається як другорядний, здебільшого після слова *або* чи в дужках. При цьому може вказуватися джерело запозичення, напр.: *співोगра*, по-італіянському *опера, спілкова установа, або конституція, церковна зміна, або реформація, спілка, або федерація*. Отже, помітна тенденція до обов'язкової заміни іншомовного за походженням терміна українським відповідником, що часто створювався самим М. П. Драгомановим, оскільки він вважав принципово важливим “намагатися висловлювати наші думки готовою мовою “хлопів”, а де не можна, то словотворення наші повинні робити в душі народної мови і якомога зрозуміліше”^м.

Більшість новотворів М. Драгоманова, які він “кував” сам за відомими словотвірними моделями чи знаходив як відповідники до іншомовних термінів у скарбниці загальнонародної мови, не прижилися в українській мові. З позицій сьогодення нам здається дивним прагнення вченого будь-що перекласти іншомовне слово, знайти для нього український відповідник, і тоді *папа римський* ставав *батьком*, *опера* - *співогрою*, *поет-віршарем*, *псалми* - *думами*, *монах* - *одинцем*, а давньогрецький *поет* Гесіод - *навіть кобзарем*. Якби щось подібне спостерігалось у власне наукових текстах, то можна було б розглядати подібні приклади як вияв національного пуризму. В науково-популярному тексті заміна іншомовних термінів українськими відповідниками викликана прагненням бути зрозумілим. До речі, практика перекладу інтернаціональних термінів власними була характерною і для мови преси того періоду^н. Словотворчі

^м Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших (Вид. І. Франко. - Львів, 1908. - С. 324.

^н Жовтобрюх М. А. Зазнач. Праця. - С. 381.

експерименти в часи М. Драгоманова не були пустим штукарством ще й тому, що мали на меті довести поліфункціональну спроможність української мови, стати запереченням тим, хто твердив, що українською мовою пишуть тільки “весельчаки і чудаки з часів Котляревського”. Українська книжна мова, за переконанням М. Драгоманова, має давні традиції: вже до XVII ст. вона була основою церковного життя, мовою державною, судовою, літературно-науковою. Важливо продовжувати ці традиції і “вхопити кінець нитки, що ввірвалась в нашій історії в XVIII ст.”. Ця обірвана нитка історії, на думку Т. І. Панько, - це і перерваність традицій тієї книжної мови, що була надбанням інтелектуальних сил України минулих століть^о.

Як відомо, одним із засобів засвоєння науково-популярним мовленням книжної лексики є етимологічний коментар. Дохідливо й просто пояснюючи походження “вчених” слів, М. Драгоманов наближає їх до читача, для якого нова інформація стає не тільки зрозумілою, а й цікавою. Ось зразки деяких етимологій: “Нові вчені, такі як Еразм, почали звати себе словом *гуманісти*. (від слова *humanus* — людський), то є такими, що шукають науки в усім людським, а не тільки в самім церковнім” (Рай., с. 40); “І серед Греків та Римлян учителі, котрих звали *філософами* (то є такими, що люблять мудрість, науку) думали так само” (Рай., с. 27); “Утопія - то слово складене з двох грецьких слів: *у*, що значить *не*, і *топос* - *місце*, так що острів *Утопія* значить острів *Нігде*. Від коли появилася отся книга Мора, письменні люде звичайно звать *утопіями* такі думки про громадське жите, котрі різко ріжняться від існуючих порядків і котрі важко здійснити” (Рай., с. 41).

Терміни, утворені на власній мовній основі, М. Драгоманов пояснює за допомогою мотивуючих слів: “То були *хрестові* війни, названі так через те, що християнські вояки, котрі йшли проти магометанців, нашивали собі хрести на одержу” (Рай., с. 37); “Звать ті громади *протестантами*, бо батьків їх протестували колись проти примусу слухати римської церкви, що видобув цісарський німецький уряд” (Віра., с. 12) (пор. також: *білоруси, що одягаються в біде, язичеська віра, бо язикъ* тощо).

Оригінальним прийомом пояснення незрозумілого є також авторський! коментар у цитатах. Наводячи уривки з відомих трактатів і поем Греків і Римлян, зі Святого письма, М. Драгоманов подає в дужках різні необхідні, на його думку, роз’яснення, зауваження, інші коментарі, що стосуються як змісту цитати, так і значень окремих слів. Такі пояснення дуже зручні, бо не порушують смислової цілісності тексту і водночас роблять його доступним читачеві, як наприклад, цитата з Овідія: “Плили ріки молока й нектару (солодкого напитку).. Але старого бога Сатурна скинув у Тартар

^о *Панько Т. І.* Питання мови в світоглядній концепції Михайла Драгоманова // Мовознавство. - 1991. - № 4. - С. 68.

^п У всіх цитатах збережена орфографія та пунктуація тогочасних галицьких видань.

(величезну підземну печеру), новий, Юпітер і взяв царство над світом. Настала срібна порода людей (або срібний вік), гірша від золотої, але ліпша від мідяної” (Рай..., с. 2); коментар у євангельській цитаті після ситова Ад “(Адом або Плотоном звали старі Греки підземного бога, що царював над підземною печерою з помершими, котру звали Тартаром. Християне стали і самий Тартар звати Адом)” (Рай..., с. 25); “Я Альфа й Омега (перша буква й остання у грецькій азбуці), початок і кінець”; “І змірив (ангел) місто очеретиною, на дванадцять тисяч стадій (стадія, грецька міра, рівнялася нашим 90 сажням)” (Рай..., с. 26).

Наводячи цитати, М. Драгоманов не завжди вказує авторів, бо, очевидно, вважає таку інформацію переобтяжливою і необов'язковою для читача. Чимало цитат наводиться з посиланнями типу: “один розумний чоловік казав”, “про це діло розказують ось що”, “Ось що казав про них (запорожців. - *І. Г.*) ляхам один лядський пан” (Про козаків..., с. 188); “Що татаре робили з бранцями, можна довідатися з слів одного певного чоловіка” (Про козаків..., с. 180).

Виразною ознакою популяризування викладу є і спосіб наведення в текстах прізвищ видатних осіб, коли з допомогою спеціальних коментарів оповідач намагається посилити, актуалізувати читацький інтерес: “Старший між ними став звісний лицар Семен Палій, що про його багато пісень та казок розказують” (Про козаків..., с. 201); “...правобічний гетьман Дорошенко, той, що про його в пісні співається: “веде своє військо хорошенько” (там же, с. 199). При цьому актуалізації уваги сприяє і наведення відомостей про життя й діяльність згадуваної особи, авторська оцінка її місця в історії тощо: “Думки про старі доби або віки виложив славний грецький кобзар Гезіод (Гесіод. - *І. Г.*), що, кажуть, жив перед 850 роками до Христа, а за ним римський віршар (поет) Овідій, що жив у часи Христа” (Рай..., с. 2); “Уславлений німецький письменник Шіллер переробив її (легенду про Вільгельма Телля. - *І. Г.*) в прекрасну театральну дію, що зветься “Вільгельм Тель”, а зручний італіянський музика Россіні переробив сю дію в співогру, по італіянському - опера” (ШС, с. 6).

Цими прикладами ілюструються далеко не всі прийоми популяризації викладу, до яких вдавався М. Драгоманов, запроваджуючи до своїх текстів різноманітну книжну лексику. Важливо наголосити, що інтелектуалізація науково-популярного мовлення відбувалася як на рівні лексики, так і, можливо навіть більшою мірою, на синтаксичному рівні. Зростання питомої ваги книжної лексики перебуває в прямо пропорційній залежності від синтаксичної розбудови мови науково-популярних текстів. Якщо ранні твори М. Драгоманов писав у розповідній манері, стилізуючи їх під сільську говірку, “розмовляння”, то пізніше він приходить до чіткої “логізованої” композиційно-синтаксичної лінії фрази, до конструкцій, типовіших для наукової праці, тобто до книжного синтаксису.

Практика написання М. Драгомановим науково-популярних праць, зокрема інтелектуалізація українського науково-популярного мовлення і

збагачення через нього загальнонародної мови в цілому, є актуальною і сьогодні. Адже популяризація науки, зрештою, має на меті усунути суперечність між специфічністю наукового пізнання і потребами універсальності знань.

Відомий польський стиліст Станіслав Гайда розрізняє два типи популяризаторів - популяризатора-“тлумача” і популяризатора-“вчителя”^Р. Можна з упевненістю стверджувати, що М. Драгоманов поєднав у собі риси і “тлумача”, і “вчителя”, бо мав талант блискучого популяризатора. Дотримуючись у своїй діяльності принципу “стоячи ногами й серцем на нашій Україні.., держати свої голови в Європі”, він створив прекрасні зразки науково-популярних праць, заклавши кращі традиції української популярної літератури.

Мовознавство. 1993. - № 3. - С. 30-35.

№ 347

1994 р., січня. - Стаття Л. Климчика Рідна мова в контексті педагогічних поглядів М. Драгоманова

Процеси національного відродження, які відбуваються у нашій країні, повертають нас до спадщини видатних творців української духовності, мислителів, учених, письменників. Один з них — Михайло Петрович Драгоманов, відомий вчений-енциклопедист, засновник українознавства, праці якого і досьогодні залишаються унікальними документами історичної, соціальної, художньої пам'яті українського народу. Талановитий педагог і просвітител, він на тлі офіційної політики русифікації і догматичного школярства послідовно стверджував права нащадків Г. Сковороди і Т. Шевченка на освіту рідною мовою.

Відомий публіцист і видавець, М. П. Драгоманов прагнув використати усі можливості, щоб розбудити національну свідомість українців. Як мислитель і політик, він рішуче виступав проти ущемлення національних інтересів, намагався вберегти український демократичний рух від провінційної вузькості.

Але найбільше М. П. Драгоманова хвилювали проблеми розвитку народної освіти, школи, педагогічної науки. Гостро критикуючи самодержавно-кріпосницьку систему виховання і навчання, Михайло Петрович виступав за організацію початкової народної школи для забезпечення освіти широким верствам трудящих, з болем писав про безправне матеріальне становище народних учителів.

---

^Р Gajda S. Współczesna polszczyzna naukowa : Język czy żargon? - Opole, 1990. - S. 130.

У 1859 році Драгоманов разом з друзями відкрив у Києві на Подолі першу недільну школу. І як він пише, “тут практика поставила перед нами перше з українських питань: на якій мові вчити в школах?” Вирішили вчити па обох мовах, “на російській і на українській, тільки, звісно, більше на першій, бо на ній було більше книг”.

Через деякий час з’явилася ще одна недільна школа (“новостроєнська”), в якій зібралися викладачі — “кілька принципіальних українофілів з правобережців і чернігівців”. Вони стали звати прихильників Драгоманова космополітами, а себе — українцями, хоч, як пише Драгоманов, “на ділі й вони не більше наших вчили своїх учасників по-українському”. Між викладачами цих двох шкіл велася постійна суперечка, “бо коли гарячіші новостроєвці казали нам, що школа неукраїнська більш деморалізує, ніж учить народ, ми признавали, що наука все-таки наука, та що поки українського письменства, надто учбового, майже нема, то треба користуватись хоч російським”.

З цих суперечок, які починалися з питання про те, якою мовою викладати в школах, починалися серйозні теоретичні дискусії “про вагу національного й народно-традиційного елементу і всесвітнього, наукового”.

У кінці 50-х років в Україні виникло вже чимало недільних шкіл (їх роботу М. Драгоманов докладно описав у статті “Народні школи па Україні”). Навчання у цих закладах проводилося рідною мовою, яка тоді вважалася “мужицькою, холопською”, а викладачів називали “хлопоманами”. Учений вважав, що основним у школі має бути принцип національний, дітей треба навчати рідній мові, літературі, граматиці. Тому виникла необхідність створення підручників з рідної мови. Цим і почав займатися М. Драгоманов. І як свідчить “Автобіографічна замітка”, студенти-гуртківці, які працювали у недільних школах, згодом видали кілька підручників.

Але проти недільних шкіл виступало місцеве дворянство і уряд, які вважали українські школи “шкідливими закладами, що загрожують громадському спокою”.

Коли у 1862 р. недільні школи було закрито, Михайло Петрович разом із шістьма друзями студентами став безкоштовно працювати у Тимчасовій педагогічній школі.

Її було відкрито у Києві для підготовки вчителів-українців для сільських шкіл, щоб протистояти колонізації Правобережної України.

Викладачі вважали за необхідне вести заняття у початкових класах українською мовою. Як зазначав М. Драгоманов, “на користь цього принципу висловилося більша частина педагогічних рад гімназій Київського округу. Принцип цей був майже прийнятий і в міністерстві”. Київська шкільна адміністрація дозволяла розпочинати заняття українською мовою, щоб потім поступово переходити на російську, а далі - на церковнослов’янську. Михайло Драгоманов бере участь у впорядкуванні “Читальника” - спеціального підручника для здійснення такого переходу. Та, зрозуміло, це викликало незадоволення реакційного духовенства і

панства. У праці “Народні школи на Україні” Драгоманов пише, що “київські попи” нападали па цю школу, звинувачували викладачів у пропаганді “сепаратизму”, “нігілізму”. Це звинувачення підхопили реакціонери з “Московских ведомостей”, навчальний заклад закрили, а викладачів-студентів звільнили, мотивуючи тим, що вони ще не закінчили навчання і не мають права викладати.

У 1865-1866 роках, після того, як була припинена робота недільних шкіл, і після того, як у 1863 році вийшов перший Валуєвський циркуляр, в якому проголошувалося, що “никакого особенного малороссийского языка не было, нет и не может быть” і який забороняв уживати українську мову у книжках та пресі, ставити вистави українською мовою та повністю виганяв мову зі шкіл, Михайло Драгоманов для газети “Киевлянин” написав кілька статей (“Земство и местный элемент в народном образовании”, “О системе народного образования в юго-западном крае” та ін.). Але надруковані вони були у газеті “С.-Петербургские ведомости”, оскільки редактор “Киевлянина” вважав ці статті дуже відвертими, боявся невдоволення генерал-губернатора і позбавлення субсидій місцевої адміністрації. “С.-Петербургские ведомости” надрукувала статті, змінивши назву першої на “Педагогическое значение малорусского языка”. Але у 1866 році “Киевлянин” все ж таки передрукував уривки з цих статей.

Концепцію згадуваних статей, присвячених питанням народної освіти, Михайло Петрович визначав так: “Справу шкільну я ставив у тих статтях не на національний, а на педагогічний ґрунт, на котрому її обговорювали російські педагоги в 1862—1863 рр. (в тім числі москалі К. Ушинський і В. Водовозов) досить прихильні до українства”. І додає: “І сам я й досі думаю, що українська мова може увійти в школи Росії тільки тоді, коли агітація за неї буде виходити з такого педагогічного, а зовсім не націоналістичного принципу...” Ці слова написані в той час, коли російські слов’янофіли (В. Ламанський, І. Аксаков) пропонували літературу, написану українською мовою, використовувати тільки “для домашнього вжитку”.

Драгоманов мав усі підстави так казати, тому що у 1862 році К. Ушинський говорив: “А наша багата південно-руська, мелодійна, співуча мова, якою розмовляє не 200 тисяч, а 14 мільйонів народу, на якій існує така народна література, якою не може похвалитися жоден з народів, на якій *щ* недавно співав Шевченко, виганяється зі школи, як яка-небудь чума!”

Починаючи з 1863 року, в школах України було введено нові книжки, видрукувані російською мовою та за російськими творами. Це мало негативний вплив на розвиток освіти, тому що учні не розуміли “іншомовної” лексики. М. Драгоманов писав, що “бесполезно чтение русских сказок с украинскими мальчиками”. Для малоросів російські твори є чимось чужерідним, особливо поезія, тому що саме поезія відображає народний характер. “Нежность отношений в семейной жизни, нежность малороса к природе, животным может отразить только поэзия... все, что составляет прелесть песни для великороса, начиная от размера ее, все это

нисколько не подействует на малороса. Если сбросить все живые подробности, то от песни останется только сюжет, а именно он то й не важен в народной поэзии”.

Рішуче засуджуючи переслідування реакціонерами української мови, літератури, обрядів, звичаїв, культури, М. Драгоманов у педагогічній публіцистиці розробляв концепцію духовного розвитку української нації, національного у шкільній освіті; виступав на захист прав українського народу розвивати свою мову, літературу, навчання дітей рідною мовою. У статті “Земства и местный элемент в народном образовании” він радив створити такі підручники, в яких би не було засилля церковної слов’янщини, а за українськими слідували б російські тексти. Підтримуючи ідею народності виховання К. Ушинського, Михайло Петрович у статті “Народні школи” вимагав “зложити такі читанки, де б були приміри української пісні, казки, приказки, повісті, вірші... наполягав хоч би “починати в наших школах вчити по нашому...”. І в праці “Українське письменство 1866-1873 років” він писав: “Нема більшого підпорника спеціальних українських стремлінь у літературі й культурі, як... “Родное слово” Ушинського”. Про це саме - і у листі до М. Бучинського (25 грудня 1872 р., Флоренція): “З російської педагогічної літератури щитав би дуже потрібним переробити “Родное слово”, вип(уск) I-II, що було б тим легше, бо автор - Ушинський - сам чернігівець, деякі скази і пословиці і т.д. малоруські”.

Відомі педагоги Ушинський, Венель, Водовозов висловлювалися не раз про те, що вчити по однакових книжках і читанках усі регіони Росії не можна, що найелементарніше навчання необхідно починати з “народних, крайових мов” (як приклад Ушинський наводив школу Фреліха у Цюріху, в якій наука починається з місцевого діалекту, а потім доходить до класичної німецької мови). Коли у Петербурзі і Москві були надруковані читанки для народних шкіл з піснями, приказками (“як того вимагає нова розумна педагогія”), “звісно великоруськими”, то це ще раз підтвердило думку про те, що в Росії і на Україні вчити по одних і тих самих книжках не можна, “що чим краще буде зроблена книга для першої, тим гірше для другої і навиворіт”. Сам К. Ушинський говорив, що українських дітей краще вже вчити по церковнослов’янському, ніж по його книжці.

Барон Корф, який почав вчити по книжці Ушинського, дійшов висновку, що нерозуміння українцями російської мови є серйозною перешкодою у навчанні, і наполягав на дозволі впроваджувати у школу книги, написані народною мовою.

В іншому місці України - у Борзненському повіті Чернігівської губернії один з народних вчителів п. Добровольський склав “Буквар для южнорусских школ”. Звернувши увагу, що українським хлопцям не зрозуміла мова російська, він використав у своїй книжці слова, спільні для обох мов. Цей буквар земство надрукувало за свій кошт, і книга розійшлася по школах.

Але за російськими законами, будь-яка книга, призначена для навчання у школі, повинна бути схвалена вченою радою міністра або попечителя округу. Буквар Добровольського було схвалено з незначними правками і зміною заголовка. Його друге видання вже офіційно розповсюджувалося по українських школах.

Михайло Драгоманов схвально поставився до цього факту і підкреслив, “що треба б було і другі книги поробить, збудовані на тім же принципі, т. е. не розриваючи з державною мовою і її правописею у Росії, бо тоді книги не будуть допущені у школі, а тим часом близькі до мови української і повні статей, маючих практичний і теоретичний інтерес для народу українського”.

30 травня 1876 р. цар Олександр II, якого прославляли як царя-реформатора і визволителя селян з кріпосного рабства, підписав у містечку Емс (Німеччина) указ про заборону в Російській імперії друкування українською мовою будь-яких текстів, окрім художніх творів та історичних документів (заборонялися прилюдні читання українською мовою, театральні вистави, викладання навчальних дисциплін тощо). Це була вже друга заборона центральною владою мови цілого народу. Емський указ завдав тяжкого удару розвитку української культури, яка почала бурхливо зріджуватись і виплекала геніальну плеяду українського письменства. Багатомільйонний народ і його культура та історія виявилися поза законом. Величезне обурення Михайла Драгоманова викликав цей указ. І М. Драгоманов одним з перших виступив із його критикою. Дізнавшись про скликання у Парижі Всесвітнього літературного конгресу під патронатом всесвітньо відомих письменників Віктора Гюго та І. С. Тургенєва, Михайло Петрович звернувся з протестом проти ганебної заборони української мови російським самодержавством. Він підготував і надрукував французькою мовою брошуру під назвою “Українська література, заборонена російським урядом”, яка була роздана усім делегатам конгресу, набула широкого розповсюдження і відгуку в Європі та в світі. Це був своєрідний нарис історії розвитку української літератури, з яким познайомила уся Європа.

Після Емського указу з'явилася і брошура М. Драгоманова “По вопросу о малорусской литературе”. Уже в передмові автор пише; “Українцям залишається тільки йти своєю дорогою і працювати, працювати й працювати для свого народу, надіятися тільки на свої сили, не звертаючи надто великої уваги на постійних круків, ні на тих, що каркають безглуздими циркулярами, ні на тих, які думають збити їх з природної дороги”.

Якщо царський уряд заперечував офіційне визнання української мови, Михайло Драгоманов пропонував ввести її хоча б у народних школах. Цього ж вимагала і Стара громада, членом якої був Драгоманов. За ініціативою Старої громади, Чернігівська громада звернулася до уряду за дозволом запровадити в народних школах викладання українською мовою. Це прохання підтримав і І. Пирогов. Але попечитель Київської округи князь Ширинський-Шихматов категорично відмовив. Він навіть уклав підручник під назвою “Книга для чтения в школах Киевского учебного округа”, що

рекомендував вчити дітей спочатку церковнослов'янської мови, а потім російської. Крім того, він вважав, що українська мова взагалі непотрібна. Газета "С.-Петербургские ведомости" дала критичну оцінку книзі. М. Драгоманов підтримує виступ газети, і вступає у полеміку з Ширинським-Шихматовим, вважаючи, що замість книги, яка на своїх сторінках спочатку вміщує церковно-слов'янські псалми, потім статті російською мовою ("найбільш неудачно вибрані"), а потім великоруські пісні, - "аксіоми педагогічні вимагали б почати з пісень і статей малоруських, а потім уже ставити російський відділ, а потім церковний, так як педагогіка велить починати з ближчого і йти до дальшого, але не почати з далекого, а йти ще до дальшого".

У цій полеміці взяв участь І. Закревський, який вказав на школу п. Лесевича (не називаючи її), де наука в ній починається з української мови, потім переходить на російську, а потім на церковну, "і через то хлопці і виучуються швидше і з толком читати і, укріпившись у читанню на рідній мові, тим лучче і з меншим трудом виучуються читати і по-російському і церковному". Управі князя Ширинського захотілося закрити цей навчальний заклад, але повітова рада не зреагувала, а селяни попередили, що якщо школу закриють, то гроші, які йшли на її утримання, витратять на щось інше. Школа продовжувала працювати так, як і раніше, тільки полтавська училищна рада дала вказівку, "щоб не було викладання по-українському і одібрала українські книги з шкільної бібліотеки".

Стаття М. Драгоманова з цього приводу вийшла у газеті "С.-Петербургские ведомости" (1866, № 93), які з'явилися на світ на другий день після пострілу Д. Караказова в Олександра II. Цей факт міг би мати для молодого вченого дуже серйозні наслідки, тому що у газеті "Московские ведомости" з'явилася стаття Каткова, який натякав на дивний збіг обставин, які звели ніби то в один ланцюг різні події: постріл Караказова, публіцистичні виступи проти Росії французів Масада і Жирардена та педагогічні статті Драгоманова. Та для Михайла Петровича ці неприємності вилилися у його цькування Ширинським-Шихматовим, у загрозу бути звільненим з університету "за приналежність до партії українофілів-сепаратистів" і встановлення над ним суворого нагляду.

У багатьох статтях Михайло Драгоманов підкреслював думку про те, що одним із найголовніших завдань сучасного українства повинна бути боротьба за національну народну освіту. Це зумовлювалося тим, що в царській Росії народна освіта лежала у площині політичної боротьби самодержавства з прогресивними колами громадськості, а також тим, що саме освіта мала підняти рівень національної самосвідомості народу. В центрі уваги Драгоманова знаходилося велике коло освітніх проблем: наповнення української школи європейськими гуманістичними ідеями з пріоритетом загальнолюдських цінностей над національними; орієнтація школи на національну самобутність і особистість учнів (так званий "місцевий елемент" у навчанні); українська мова як обов'язкова при

початковому навчанні українських дітей; деполітизація освіти; підготовка народних вчителів тощо.

Народна освіта переживала важкі часи. Піднести її значення можна було, лише пристосувавши до місцевих умов, внівши у неї національний елемент: “Народу недостаточно одной грамотности, ему надо образование, или он обречен на нравственное младенчество”. І далі: “Образование народа должно идти с помощью народной же словесности, в которой отражается быт народа и его характер, со всеми его достоинствами и недостатками”.

Михайло Петрович глибоко усвідомлював, що народна школа рідною мовою є основою всього національного життя і турбувався “...про практичну потребу українського викладу у школах, бо потреба сього викладу не видумана з політичних або яких других фантазій, а виходить з самих елементарних ідей новішої педагогіки; наглядного і живого учення. І як тільки хто захоче приложити сі ідеї до шкіл у Малоросії, як тільки серйозно задумається про народну освіту, так і логічно прийде до українського викладу”.

М.П. Драгоманов намагався довести, що малоросіянин погано розуміє російську мову (хоча у той час у російському суспільстві існувала протилежна точка зору). Він наводить приклад, що слово “губить” в російській мові має значення “истреблять насиліем”, тоді як по-українському “терять”. Тобто, чуючи знайоме слово, малорос не розуміє його нового значення. “Есть много примеров, как близкие по-малорусски понятия названные словами, произведенными от одного корня, разрознены в переводе, по неимению себе так же близких соответствующих в языке великорусском”.

Статті М. Драгоманова про необхідність введення української мови в школах, збуджували громадську думку, показували справжній стан речей в Україні, і в той же час викликали різку критику офіційних кіл. Російський уряд адміністративним порядком заборонив друкувати будь-яку педагогічну літературу українською мовою, Святійший Синод від свого імені заборонив друкувати і книжки церковні, а ще через два роки заборонив і проповідь на “простонародній мові і з простонародними словами”. Не надрукували готових вже книг п. Костомарова і схвалене академією наук євангеліє. Синод заплатив друкарні, щоб вона не виготовляла вже дозволених оповідань о. Опатовича.

Усі ці заборони не мали законного права, “бо видати закон, котрий би боронив не грядь книг, а форму, мову, і в Росії було не можна”. Неголосним адміністративним циркуляром міністерство наказало цензорам не пропускати нічого педагогічного, написаного українською мовою. Цензори так ретельно виконували розпорядження, що у букварі п. Максимовича, який друкувався у Києві і був написаний церковнослов’янською і російською мовами і лише у кінці мав один рядок українських приказок, викреслили цей рядок червоним олівцем.

Але не дивлячись на усе це, як пише М. Драгоманов, “тим часом по всіх гімназіях в Росії ішли роботи над критикою проекту уставу середніх і

нижчих шкіл, - мало не в усіх гімназіях Київського округу совіти подали голос, що, окрім російської мови, в школах мусить бути й мова українська, причім учителі правобічних гімназій бачили в послідній живіше орудіє для боротьби з польськими претензіями на панування над народом руським". Дехто з української петербурзької громади, маючи певний вплив у міністерських колах, доводив, що українській мові у школах "полудневої Росії в шкільному уставі необхідно надати "первенствующу ролю". Міністерство навіть надрукувало статтю у своєму журналі про самостійність української мови (стаття пізніше була передрукована у "Правді"). М. Драгоманов критично поставився до цього: "Мені здається, ця ревність щирих українців була трохи крайньою і безтактною: бо дати первенство, а то й виключне панування мові українській в школах, коли весь стрій держави користується другою, так званою в Росії "русскою", а у вас в Галичині російською або (не зовсім вірно) великорусською, і коли по-українському писано було ще дуже мало, а шкільних книг зовсім не було наготовлено, було б ділом більш руйнуючим, ніж будууючим..." І далі: "Замір же зробити мову, на котрій ще не виготовлено було самих елементарних книжок, офіційною в школах міг тільки визвати реакцію, іноді між самим таким народом, що й справді случилось".

Сьогодні, коли гостро стоїть питання опанування усім населенням України мови її корінного населення, коли з історичним поверненням державної незалежності роль національної освіти і виховання набуває ще більшого значення, коли ми нарешті починаємо розуміти, що справжня національна гідність немислима без поваги до рідної культури, - творча спадщина Михайла Петровича Драгоманова є яскравим прикладом патріотичного усвідомлення і діалектичного поєднання рідного, національного та загальнолюдського, що сприяє народженню нових гуманістичних вартостей.

Початкова школа. 1994. - № 1. - с. 51-54.

ПРИМІТКИ

Док. № 1:

1. *Полтавська духовна консисторія* - вищий орган управління православної церкви у Полтавській губ. Заснована 1804 р.
2. *Драгоманов Петро Якимович* (1802-1864) - юрист, служив у військовому міністерстві в Петербурзі. У журналі «Гирлянда» опублікував кілька творів російською мовою.
3. *Гадяч* - місто, тепер районний центр Полтавської обл., на правому березі р. Грунь. Перші згадки про місто відносяться до XVII ст. З 1648 р. - центр Гадяцького полку. У центрі міста знаходився замок. Після розформування полку 1782 р. Гадяч увійшов до Чернігівського, 1791 р. - до Київського, 1795 р. - знову до Чернігівського намісництва. З 1796 р. Гадяч - повітове місто Малоросійської, з 1802 р. - Полтавської губ., з 1923 р. - райцентр. Садиба Драгоманових знаходилася там, де тепер будинок № 6 у провулку Лесі Українки.
4. *Соборно-Успенська церква*, що на Базарному майдані, мурована, споруджена 1830 р. купцем І.Марульовим.
5. *Драгоманова Єлизавета Іванівна* (1821-1895) з роду Цяцьків.

Док. № 2:

1. *Гадяцький повіт* - адміністративно-територіальна одиниця. Створений 16 вересня 1781 р. в складі Чернігівського намісництва. 30 листопада 1796 р. віднесений до Малоросійської, 22 лютого 1802 р. - до Полтавської губ. Розформований 7 березня 1923 р.
2. *Генеральна військова канцелярія* - центральна устава гетьманського уряду на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст. Вперше згадується в документах за 1650 р. Ліквідована 21 листопада 1764 р.
3. *Переяславський магістрат* - орган міського станового управління. Створений 1505 р. у зв'язку з наданням магдебурзького права. Міське самоуправління було підтверджене і в 1654 р. Поряд з полковою канцелярією діяв магістрат, юрисдикції якого підлягали міщани.
4. *Румянцев (Румянцев-Задунайський) Петро Олександрович* (1725-1796 - російський полководець. З 1764 р. - президент Другої Малоросійської колегії, генерал-губернатор Малоросії. Обіймаючи ці посади, Румянцев проводив політику ліквідації політичної автономії Лівобережної України, примусової русифікації і національного гноблення українського народу. За його правління було проведено перепис майнового стану населення (1765-1769),

запроваджено загально-російську систему адміністративно-політичного управління (поч. 80-х рр. XVIII ст.). Остаточо покріпачено українське селянство (1783).

5. *Олександр I (1777-1825)* - російський імператор з 1801 р.

6. *Хорол* - місто, тепер районний центр Полтавської обл. Перша згадка про Хорол відноситься до 1083 р. З 1648 р. Хорол - сотенне містечко Миргородського полку. З 1782 р. Хорол - повітове місто Київського, з 1795 р. - Чернігівського намісництва, з 1797 р. - у складі Малоросійської, з 1802 р. - Полтавської губ., з 1923 р. - райцентр.

7. *Сенат* - один з найвищих державних органів у Росії. Заснований 1711 р., замість Боярської думи.

Док. № 3:

1. Гадяцьке повітове училище відкрито 1815 р. на підставі статуту Міністерства народної освіти від 1804 р.

Док. № 5:

1. Полтавська губернська гімназія (Полтавська перша чоловіча гімназія) відкрита 1808 р. у відповідності із Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам 1804 р.

Док. № 10:

1. Рапорт наглядача пансіону при Полтавській губернській гімназії Олексія Казначеева див.: ЦДІА України у Києві (Ф.707. Оп.25. Спр.83. Арк.11-12 зв.).

Док. № 11:

Особливу думку до протоколу засідання педагогічної ради Полтавської губернської гімназії у справі М.Драгоманова за підписом учителів гімназії О.Строніна, В.Горовського, М.Кизимовського та В.Вакуленка див.: ЦДІА України у Києві (Ф.707. Оп.25.Спр. 63. Арк.25-26).

2. Подання директора училищ Полтавської губ. О. Данилевського

3. попечителеві Київського учбового округу М.Пирогову - див. док. № 12.
Лист попечителя Київського учбового округу М.Пирогова з зауваженнями педагогічній раді гімназії - див. док. № 13.

Док. № 12:

1. Попечителем Київського учбового округу в 1858-1861 рр. був Пирогов Микола (1810-1881) - хірург, анатом, педагог і громадський діяч.

2. *Стронін Олександр (1827-1889)* - історик, соціолог, педагог, учитель Полтавської губернської гімназії у роки навчання М.Драгоманова. Обвинувачений згодом у прагненні усунення царського самодержавства і засуджений, як поселенець до Сибіру. Про нього М.Драгоманов розповів у спогадах «Два учителі». («Народ». - 1894. С. 178-224 й окремо: Львів. - 1902; М.П.Драгоманов. Вибране. К., «Либідь». 1991. - С. 585-604).

3. Особливу думку вчителя французької мови Полтавської губернської гімназії Ганнота про засідання педагогічної ради у справі М.Драгоманова див.: ЦДІА України у Києві (ф.707. Оп.25. Спр.83. Арк.16-19 зв.).

Док. № 18:

1. Київська 2-га гімназія відкрита 1834 р. Спочатку містилася на Подолі, а потім на вул. Хрещатик; з 1856 р. на Бібіковському (тепер Т.Шевченка) бульварі № 18. У 1950-х рр. надбудовано два поверхи.

2. Про наслідки конкурсу див. док. № 19.

Док. № 22:

1. Київська казенна палата створена 1782 р. на підставі “Установлення про губернії” 1775 р. Відала обліком прибутків і витрат у губернії, обліком податного населення, рекрутськими справами. Ліквідована 1919 р.

Док. № 23.

1. Метричне свідоцтво - див. док. № 1.
2. Свідоцтво про навчання М. Драгоманова у Полтавській губернській гімназії - див. док. № 16.
3. Атестат М. Драгоманова про закінчення університету - див. док. № 24.

Док. № 24.

1. *Іванищев Микола* (1811-1874) - історик права. У 1840-1865 рр. - професор, 1848-1862 рр. - декан юридичного факультету. 1862-1865 рр. - ректор університету св. Володимира. Один із засновників Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (далі - Київської археографічної комісії), згодом головний редактор її видань.
2. *Селін Олександр* (1816-1877) - доктор слов'яно-руської філології, професор на кафедрі російської словесності університету св. Володимира. З 1863 р. - декан історико-філологічного факультету. Також читав російську словесність у Київській 2-й гімназії (1851-1852), Інституті шляхетних дівчат (1846-1848, 1853) та Київському кадетському корпусі (1854-1863). Був членом Київської археографічної комісії.

Док. № 29:

1. *Дяченко Микола* (1809-1877) - математик, астроном, професор Харківського і Київського (з 1839) університетів. У 1847-1856 і 1861-1867 рр. був деканом фізико-математичного факультету. Його брат А. Дяченко (1814-1856) також викладав математику в Київському університеті.
2. *Незабитовський Василь* (1824-1883) - політолог, професор кафедри міжнародного права Київського університету. Був деканом юридичного факультету (1870-1873, 1876-1879) і проректором (1865-1867) університету.
3. *Матвеев Олександр* (1816-1882) - професор кафедри акушерства, жіночих і дитячих хвороб Київського університету. Був деканом медичного факультету (1862-1865), проректором (1865), ректором (1865-1869, 1872-1878) університету.
4. *Нейкірх Іван* (1803-1870) - філософ і філолог, професор грецької словесності і старожитностей Київського університету. Був проректором університету в 1842-1846, 1862-1863 рр.
5. *Караваєв Володимир* (1811-1892) - доктор медицини, професор кафедри оперативної хірургії Київського університету (1841 р.).
6. *Алфер'єв Сергій* (1816-?) - доктор медицини, професор кафедри терапевтичної клініки Київського університету (1846-1864).
7. *Гогоцький Сильвестр* (1813-1889) - професор кафедри філософії Київського університету, декан історико-філологічного факультету (1862-1863), очолював Київські вищі жіночі курси. Українофоб. Відомий доносами на українських діячів. Чоловік Є. Гогоцької.
8. *Вальтер Олександр* (1817-1889) - анатом і фізіолог, професор кафедри анатомії Київського університету.
9. *Шидловський Андрій* (1818-1892) - геодезист і астроном, професор, директор Київської астрономічної обсерваторії.

10. *Гюббенет фон Хрiстіан* (1822-1873) - доктор медицини, заслужений професор кафедри теоретичної хiрургії Київського університету.
11. *Феофілактос Костянтин* (1818-1901) - геолог, професор кафедри мінералогії та геології Київського університету. Був секретарем (1846-1851), деканом (1877-1880, 1884) фізико-математичного факультету, ректором (1880-1881) університету.
12. *Ходецький Старіон* (1820-1887) - природознавець, магістр сільськогосподарських наук і лісознавства, професор. У 1852-1878 рр. - редактор «Університетских известий». Два терміни був деканом фізико-математичного факультету.
13. *Рогович Офанасій* (1812-1878) - природознавець, професор кафедри ботаніки Київського університету (у 1847-1868 рр. — зав. Кафедри). 15 років працював директором університетського ботанічного саду.
14. *Мерінг Фрiдріх* (1822-1887) - професор кафедри чистої терапії Київського університету.
15. *Мацон Юлій Фердинанд* (1817-1885) - патолог і терапевт, професор кафедри чистої терапії Київського університету. Був деканом медичного факультету (1868-1870). Очолював товариство київських лікарів. З 1875 р. - директор Олександрівської міської лікарні у Києві.
16. *Рахманінов Іван* (1826-1897) - професор кафедри прикладної механіки Київського університету. Був деканом фізико-математичного факультету (1868-1875), ректором університету (1881-1883).
17. *Ергардт Федір* (1828-1888) - професор кафедри державного лікарознавства Київського університету. Був деканом медичного факультету (1865-1868, 1875-1883) та зав. судово-медичним відділенням.
18. *Шеффер Олександр* (1831-1897) - професор кафедри медичної хімії і фізики, потім кафедри загальної терапії і фармакології Київського університету.
19. *Деллен Олександр* (1814-1882) - філолог, професор кафедри римської словесності і старожитностей. З 1867 р. - професор Харківського університету, читав грецьку і латинську мови та грецьку літературу.
20. *Тализін Матвій* (1819- ?) - математик і фізик, професор кафедри фізики і фізичної географії Київського університету. Після 25-річної служби 1865 р. вийшов у відставку.
21. *Ставровський Олексій* (1811-1882) - історик, професор кафедри загальної історії Київського університету. 1866 р. вийшов у відставку.
22. *Шимановський Юлій* (1829-1868) - професор кафедри оперативної військової хірургії Київського університету.
23. *Чугаєвич Григорій* (1822-?) - хімік, професор кафедри технології Київського університету. Також читав історію природи і фізику. 1870 р. вийшов у відставку.
24. *Яроцький Василь* (1842-?) - доцент, екстраординарний професор кафедри хірургії Київського університету або Яроцький Василь Якович (1824-1897) - магістр грецької словесності, екстраординарний професор кафедри історії, літератури, слов'янських мов того ж університету.
25. *Сидоренко Григорій* (1832-1899) - економіст і статистик, професор кафедри законів про фінанси і державні повинності Київського університету. Був деканом юридичного факультету в 1867-1870 і 1873-1876 рр.
26. *Демченко Василь* (1831-1914) - юрист, професор Київського університету (з 1877 р.).

27. *Тютчев Іван* (1834-1892) - хімік і кристалограф. У 1862-1869 рр. - професор Київського університету. Праці з органічної хімії.
28. *Ренненкампф Микола* (1832-1908) - юрист, професор кафедри юридичної енциклопедії Київського університету. Був ректором університету (з 1883 р.).
29. *Романович-Славатинський Олександр* (1832-1910) - юрист, професор Київського університету. Праці в галузі державного управління.
30. *Страшкевич Кіндрат* (1815-1868) - філолог, доцент кафедри грецької і римської словесності.
31. *Линниченко Андрій* (1822-1888) - філолог, доцент кафедри мовознавства й історії загальної літератури. У 1855-1863 рр. був секретарем історико-філологічного факультету.
32. *Ромер Павло* (1835-1899) - математик, професор кафедри чистої математики Київського університету.
33. *Горецький Людвиг* (1826-?) - доктор медичних наук, доцент кафедри чистої терапії Київського університету, помічник директора терапевтичної клініки університету. 1856—1861 рр. був секретарем медичного факультету. 1879 р. після 30-річної служби вийшов у відставку.
34. *Бец Володимир* (1834-1894) - анатом і зоолог, зав. кафедрою анатомії Київського університету.
35. *Краузе Сигізмунд* (1810-?) - викладач німецької мови у Київському університеті. (1839-1864).
36. *Бертоні Франц* (1802-1884) - викладач італійської мови в Київському університеті (1838-1863). Помер в Італії.
37. *Липський Олександр* (1836-?) - доктор медицини, доцент Київського університету. Читав курс лекцій про дитячі хвороби.
38. *Рустичкий Йосип* (Юзеф, 1839-1912) - хірург. По закінченні університету працював лікарем. З 1863 р. - в університеті асистент, помічник директора хірургічної факультетської клініки, потім працював у Петербурзі (там захистив докторську дисертацію), 1874 р. повернувся до Київського університету; з 1889 р. - професор Казанського, з 1898 р. - Київського університету.
39. *Сегет Людвиг* (1806-1853) - учений секретар Київського університету (з 1843 р.). Завідував університетським фармакологічним зібранням, викладав на медичному факультеті фармацію і фармакологію.
40. *Неметті Едуард* (1827-1892) - фармаколог, доцент кафедри фармації і фармакології, 1881 р. вийшов у відставку. Мав у Києві фабрику штучних мінеральних вод.

Док. №30:

1. *Діоклетіан Гай Аврелій Валерій* (243-між 313 і 316) - римський імператор (284-305).
2. *Костянтин Великий. Костянтин Флавій Валерій* (бл.285-337) - римський імператор (306-337).

Док. № 31:

Тіберій Клавдій Нерон (42 д.н.е. - 37 н.е.) - римський імператор (14-37).

Док. № 41:

1. *Гловайський Дмитро* (1832-1920) - російський історик і публіцист.
2. Херонейська битва відбулася 338 р. до н.е. біля м. Херонея між грецькими і македонськими військами. Внаслідок цієї битви грецькі полки змушені були визнати гегемонію Македонії.

3. *Гракхи* - політичні діячі давнього Риму. брати *Тіберій Гракх* (162 до н.е. - 133 р. до н.е) - народний трибун у 133 р. до н.е. Провів реформу, що мала припинити зuboжіння селян та *Гай Гракх* (153 р. до н.е. - 121 р. до н.е.) - народний трибун у 123 і 122 рр. до н.е. Провів ряд демократичних реформ. Обох убито внаслідок змови.

Док. № 45:

1. "*Университетские известия*" - щомісячний науковий журнал Київського університету. Виходив з вересня 1861 р. до 1919 р. Головними редакторами були: М. Бунге, М. Іванишев, В. Незабитовський, С. Ходецький та В. Іконников.

Док. № 55:

1. *Тацит Публій Корнелій* (бл.58 - після 117) - історик і політичний діяч. Обіймав високі державні посади. Головні праці присвячені історії Риму.

Док. № 57:

1. *Більбасов Василь* (1837-1904) - історик і публіцист. У 1869-1871 рр. - професор Київського університету. Досліджував історію Західної Європи і Росії ХУІІІ ст. У 1867-1871 рр. виступив з пасквільною статтею проти М. Драгоманова.

Док. № 62:

1. *Хандриков Митрофан* (1837-1915) - астроном і геодезист, член-кореспондент Петербурзької АН. У 1870-1901 р.р. - директор Київської астрономічної обсерваторії.

2. *Бунге Микола* (1823-1895) - економіст і державний діяч, академік Петербурзької Академії. У 1850-1880 рр. - професор політичної економії і права Київського університету. Кілька разів обирався ректором університету (1859-1862 і 1871-1875, 1878-1880). З 1880 р. - товариш міністра. у 1881-1886 р. - міністр фінансів, у 1887-1895 рр. - голова комітету міністрів Росії.

3. *Склясовський Микола* (1836-1904) - хірург. Працював в Одесі і Харкові. З 1870 р. - професор Київського університету, з 1871 р. - Петербурзької медико-хірургічної академії, з 1880 р. - Московського університету.

4. *Толочинов Микола* (1838-1908) - хірург. У 1870-1885 рр. - викладач Київського університету, 1885-1909 рр. - професор Харківського університету.

5. *Афанасьєв Євген* (1838-1897) - медик, професор кафедри лікарської діагностики Київського університету (з 1870 р.). Відомий і популярний лікар у Києві.

6. *Хрущов Іван* (1841-1910) - філолог. З 1870 р. - професор кафедри російського мовознавства Київського університету. Був інспектором Київського інституту шляхетних дівчат, першим секретарем Історичного товариства Нестора-літописця.

7. *Суботін Віктор* (1844-1898) - лікар-гігієніст, доктор медицини, з 1869 р. - приват-доцент, з 1872 р. - професор, з 1884 р. - декан медичного факультету Київського університету.

Док. № 67:

1. Див. док. № 61.

Док. № 68:

1. Див. док. № 70.

Док. № 71:

1. *Сокальський Володимир* (1848-?) - доцент кафедри історії російського права Київського університету у 1869 - 1874 рр. Потім професор Демидівського юридичного ліцею.

Док. № 77:

1. Див. док. № 78.

Док. № 80:

1. *Потапов Олександр* (1818-1886) - генерал-ад'ютант. У 1874-1877 рр. - шеф жандармів і головний начальник III відділення й.і.в. канцелярії.

Док. № 82:

1. Див. док. № 24.

2. Див. док. №25.

3. Див. док. №№ 18-26.

4. Див. док. № 34.

5. Див. док. № 36.

6. Див. док. № 39, а також Указ Правительствующого сенату по Київському учбовому округу в ЦДІА України у Києві (Ф.707. Оп.30. Спр. 130. Арк. 136).

7. Див. док. № 56.

8. Див. док. № 62.

9. Див. док. №№ 68, 69.

10. Див. док. № 81.

Док. № 84:

1. *"Ojczyzna"* - популярний ілюстрований тижневик. Видавався у Львові і Кракові у 1902-1906 рр.

2. *"Gazeta Narodowa"* - щоденна газета, виходила 1862-1915 рр. у Львові.

3. *Юзефович Михайло* (1802-1889) - помічник куратора Київського учбового округу (1842-1856), голова Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, ворог українського руху, в якому бачив, за висловом М.Костомарова, "замаскований соціалізм". Уславився доносами (на М.Костомарова, а згодом і на М.Драгоманова). Сприяв появі т. зв. Емського указу 1876 р.

Док. № 85:

1. *Слов'янофіли, слов'янолюб*и - представники одного з напрямів російської суспільно-політичної думки 40-50-х рр., вважали, що шлях розвитку Росії принципово відмінний від західно-європейського, самобутній. Основні представники: О.Хомяков, брати І. та П.Кириєвські, І. та К. Аксакови, Ю.Самарін, І.Беляєв та ін.

2. *"Киевский телеграф"* - громадсько-політична і літературна газета. Перший номер вийшов 1 липня 1859 р. Спочатку "Киевский телеграф" виходив двічі на тиждень, з 1864 р. - тричі. Заснував газету письменник О.А. фон Юнк. Він був першим її видавцем і редактором. Сталої програми газета не мала, друкувала матеріали з життя краю (про похорони Т.Г.Шевченка, про культурне і театральне життя Києва на периферії). З 1874 р. в "Киевском телеграфі" співробітничали М.Драгоманов, М.Зібер, Ф.Вовк, В.Цвітківський, П.Чубинський, О.Русов, С.Подолинський, І.Новипький та ін. Можна вважати, що фактичним редактором газети в цей час був М.Драгоманов. Він пізніше так згадував: "Сміло скажу, що на Україні не було ніколи видання, котре б так підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства року 1847, звісно, з відповідними змінами як наш "Киевский телеграф" року 1875". Т серпня 1875 р. громадівці вийшли із складу редакції газети, а 15 червня - 1076 р. газету закрито за розпорядженням уряду. Вийшов 71 номер. Редакція містилася у Києві на Трьохсвятительській вулиці (буд. Шарого) поряд з Михайлівським

монастирем. Додаток: "Літературне прибавлення к "Киевскому телеграфу" (1860-1863).

3. *Гогоцька Анна* - видавець газети "Киевский телеграф", дружина С.Гогоцького (див. док.№29, прим.7).
4. *Українофіли галицькі* - учасники українського національного руху, який в офіційній термінології дореволюційної Росії називався українофільством. Вперше цей термін з'явився у першій половині XIX ст. поряд з слов'янофільством і вживався до діячів України, які виступали за створення літератури українською мовою, збирання й збереження пам'яток народної творчості, безперешкодний розвиток української національної культури. Царський уряд відносив до українофілів і Кириломефодіївців.
5. *Дарвін Чарлз Роберт* (1809-1882) - англійський природодослідник.
6. *Мідль Джон Стюарт* (1806-1873) - англійський філософ, політекономіст, публіцист. Автор праць "Система логіки", "Основи політичної економії".
7. *Маколей Томас-Бабінгтон* (1800-1852) - англійський історик, публіцист і політичний діяч, автор п'ятитомної "Історії Англії та сходження на престол Якова II".

Док. № 88:

1. "*Die Presse*" - газета, виходила у 1848-1894 рр. у Відні.
2. "*Вперед*" - періодичні збірники російських емігрантів, які у 1873-1875 рр. видавалися в Лондоні, і Цюріху за редакцією П.Лаврова.
3. "*Українець*" - псевдонім М.Драгоманова.
4. "*Вестник Европы*" - історико-політичний і літературний журнал, виходив у Петербурзі з березня 1866 р. до березня 1918 р.; у 1866-1867 рр. - 4 рази на рік, потім щомісяця. У 1866-1908 рр. журнал видавав і редагував М.Стасюлевич.
5. Стаття М.Драгоманова "Восточная политика Германии и обрусение" була надрукована в журналі "Вестник Европы". - 1872. - Т. 1-Кн. 2. - С. 640-694. Підпис: М.Т-овъ.
6. Стаття М.Драгоманова "Русские в Галиции: литературные и политические заметки" вперше була надрукована в журналі "Вестник Европы". - 1873. - Кн. I. - С. 115-152; Кн. 2. - С. 769-798. Підпис: М.Т-въ.
7. Стаття М.Драгоманова "Литературное движение в Галиции" була надрукована в журналі "Вестник Европы" - 1875. - Т. 5. - Кн. 9. - С. 240-268; Кн. 10. - С. 681-717.
8. Стаття М.Драгоманова "Народные наречия и местный элемент в обучении" була вперше надрукована в журналі "Вестник Европы". - 1874. - Т. 4. - Кн. 8. - С. 544-571. Підпис: Л.Д.
9. Стаття М.Драгоманова "Евреи и поляки на Руси" вперше опублікована в журналі "Вестник Европы". - 1875. - Т. 4. - Кн. 7. - С. 133-174 під назвою "Евреи и поляки в Юго-Западном Крае: По новым материалам для Юго-Западного Края".
10. Праця М.Драгоманова "Література Російська, великоруська, українська і галицька" спочатку була опублікована в журналі "Правда" (1873. №№ 4-6, 17-21; 1874. - №№ 1-2, 4-9; 1875. - №№ 1-5.) Підпис: Українець. Частини тексту за 1873 і 1874 були випущені також окремими відбитками.
11. "*Revista Europea*" - італійський щомісячний часопис, який редагував італійський історик Анджел Губернатіс (1840-1913), приятель

М. Драгоманова. Останній друкував свої статті в цьому часописі під псевдонімом Устаіно.

12. Йдеться про видання "Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова" - Том первый. - К.: Типограф. М.П.Фрица. - 1874; Том второй. - Выпуск 1. Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком. - К.: Типография М.П.Фрица. - 1875.
13. Праця М. Драгоманова "Новокельтское движение во Франции" була опублікована вперше в "Вестнике Европы". - 1875. - Т.4. - Кн. 8. - С. 688-741; Т.5. - Кн. 9. - С. 153-203.
14. *Лопатинський Лев* (1842-1922) - мовознавець. Родом з Галичини. Видав у Львові надрукований фонетичний правописом "Народний календар на 1865". У кінці 60-х рр. виїхав до Росії, де був педагогом, з кінця 1880 рр. на Кавказі - куратор Кавказької шкільної округи, згодом - професор у Тбілісі й Баку; дослідник кавказьких мов.

Док. № 90: -

1. *Кучинська Людмила* (1842-1918) - дружина М. Драгоманова, його помічниця в літературній роботі. У Києві вона організувала дитячий притулок. Виступала в аматорських спектаклях, працювала в недільних школах. У Женеві завідувала експедицією "Громади", переписувала статті М. Драгоманова і надсилала в Росію та Україну (статті, писані рукою М. Драгоманова не приймалися до друку навіть під псевдонімом). Перу Людмили й Михайла Драгоманових належить праця "Народные наречия и местный элемент в обучении" ("Вестник Европы". - 1874. - Т.4. - Кн.8).

Док. № 92:

1. *Борщов Ілля* (1833-1878) - ботанік, професор Київського університету.

Док. № 93:

1. "*Академічний кружок*" - студентське товариство у Львові, засноване 1870 р., спершу москвофільського, а потім демократичного напрямку. Видавало своїм коштом журнал "Друг", окремі книги і брошури. Після арешту І. Франка і його однодумців перестало відігравати будь-яку роль у суспільному житті Східної Галичини.
2. "*Друг*" - літературно-науковий журнал, орган студентського товариства "Академічний кружок" виходив у Львові 1874-1877 рр., а з 1876 р. - за участю І. Франка. "Друг" припинив своє існування у зв'язку з тим, що І. Франко і М. Павлик у кінці травня 1877 р. були заарештовані.
3. *Огоновський Омелян* (1833-1894) - літературознавець, громадський діяч та професор Львівського університету, автор "Історії української літератури". Листувався з М. Драгомановим, яке опублікував М. Павлик (див. "Переписка М.П. Драгоманова з д-ром Омеляном Огоновським. 1876-1877, 1893-1894. - Житє і слово. - 1997, кн. 5-6").
4. *Огоновський Олександр* (1848-1891) - народовець, професор права Львівського університету.
5. *Товариство Михайла Качковського* - культурно-освітнє товариство, засноване 1874 р. в Коломиї з ініціативи О. Наумовича провідниками москвофільства, на зразок створеної 1888 р. народовцями "Просвіти". 1876 р. перенесено до Львова. Товариство мало філії у повітових містах і читальні по селах. Видавало місячні книжечки, що з 1930 р. дістали назву "Народная бібліотека" і календарі. Окремо вийшло 7 випусків праць І. Наумовича.

Видання товариства спочатку друкувалися народною мовою, пізніше переходили частково на язичіє.

Док. № 94:

1. *Уваровська премія*. Заснована 1857 р. правнуком гетьмана К. Розумовського археологом, графом *Олексієм Уваровим* (1828-1884) у пам'ять про батька, графа Сергія Уварова (1786-1855), міністра народної освіти і президента АН, відомого реакціонера при Академії наук т.з. Уваровську премію - грошові винагороди (відсоток від покладеного на цю мету певного капіталу), що їх присуджувала АН за найкращі твори з історії. 9 вересня 1876 р. надіслано від АН через Київський університет до доцентів В. Антоновича і М. Драгоманова присуджену їм премію в сумі 500 крб. З них 248 крб. тоді ж виплачено Антоновичу, решту грошей університет, оскільки адреса М. Драгоманова не була відома, повернув до Петербурга. Після довгого листування з цього приводу АН 5 січня 1878 р. надіслала М. Драгоманову належні йому гроші через закордонний банк.

Док. № 95:

1. Йдеться про т.зв. "цвѣтаєвську історію", яка сталася в Київському університеті в листопаді-грудні 1876 р. і дістала свою назву від прізвища доцента римської словесності І. Цвѣтаєва. Це був протест проти системи класицизму, що насаджувався міністром освіти Д. Толстим у середніх і вищих учбових закладах. Виступ студентів проявився у відмові відвідувати лекції Цвѣтаєва.
2. *Фень Єлизавета* - йдеться про члена "Молодої Громади", дружину теж громадивця Петра Щитинського (з Золотоніського повіту Полтавської губ.).
3. *Зібер Микола* (1844-1888) - син швейцарського громадянина й українки. Народився у Таврії. По закінченню Сімферопольської гімназії і Київського університету (1867) працював мировим посередником на Волині. 1871 р. за дисертацію "Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо в зв'язку з пізнішими роз'ясненнями" дістав ступінь магістра політичної економії і відрядження на два роки за кордон, підтримував зв'язки з російськими революційними партіями. 1873 р. Київський університет обрав його доцентом кафедри політичної економії і статистики. На знак протесту проти звільнення М. Драгоманова в січні 1876 р. виїхав до Берну в Швейцарію, а в лютому надрукував у "Биржевых ведомостях" відкритого листа з заявою, що залишає доцентуру в Київському університеті. Перебуваючи за кордоном, співробітничав з М. Драгомановим, брав участь у російській періодичній пресі. 1864 р. його психічно хворого перевезено до Росії. Помер у Ялті. М. Зібер брав активну участь в українському громадському житті Києва. Був членом Київського відділу Географічного товариства.
4. *Божко-Божинський (Вожинський) Гаврило* (1854-?) - студент Київського університету. Весною 1874 р., перебуваючи в Чернігові, організував там революційний гурток. Арештований на початку 1875 р. По процесу "193-х" засуджений до заслання у віддалені губернії.
5. Напевно йдеться про Михайла Драгневича, члена Київської "Молодої громади" (їх було кілька братів), землевласника у Глухівському повіті Чернігівської губ. 1879 р. заслано до Сибіру за українофільство.
6. *Волкенштейн Олександр* (1852-?) - член "Молодої Громади". Мав жартівливе прізвище "Толстий". По закінченню медичного факультету Київського університету, добровольцем їздив до Сербії як військовий лікар. Пізніше

земський лікар у Борзенському повіті. Чоловік народниці Людмили Волкенштейн. За належність до “Народної Воли” обох їх заслано на Сахалін.

Док. № 96:

1. *Вовк (Волков) Федір* (1847-1918) - етнограф, антрополог і археолог. Один з перших дослідників палеолітичних пам'яток на території України. Після закінчення Ніжинської гімназії і Київського університету (природничий факультет), служив у Київській контрольній палаті. Був членом “Старої Громади” і членом-засновником Київського відділу Географічного товариства.
2. “Громада” - організація української інтелігенції в 2-й половині XIX - на початку XX ст. Заснована 1859 р. в Києві. Майже водночас з Київською виникли громади у Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі, Єлисаветграді та ін.
3. *Київська військова гімназія* - закритий привілейований навчальний заклад. Заснована 1852 р. як кадетський корпус (у 1865-1882 рр. - військова гімназія). Містилася на Бібіківському бульварі (тепер бульвар Т.Шевченка) № 14, з 1857 р. - в спеціально спорудженому за проектом І. Штрёма будинку на Кадетському шосе (тепер Повітрянофлотський проспект № 6).
4. *Колегія Павла Галагана*. Приватний навчальний заклад для юнаків (з 16 років). Заснований 1870 р. за ініціативою і на кошти громадського діяча Г.П.Галагана (на відзнаку пам'яті сина, що помер у юнацькому віці). У колегії було 4 старші класи (5-8) і Безпосередній науковий нагляд здійснював Київський університет.
5. *Житецький Павло* (1837-1911) - український філолог, член-кореспондент Петербурзької АН. Праці з українського мовознавства, літератури та фольклору.
6. *Цвітковський Юрій* (1843-1913) - український громадський діяч, педагог, член “Старої громади”, член-засновник Київського відділу Географічного товариства, брав діяльну участь у редакції “Киевского телеграфа”. Викладав у Київській військовій гімназії (Кадетському корпусі). Через своє “українофільство” змушений був подати у відставку, згодом учителював у Петербурзькому кадетському корпусі.
7. *Беренштам Вільгельм* (1838-1904). По закінченню Київського університету вчителював у Кам'янці-Подільському; з 1868 р. - у Київській військовій гімназії (Кадетському корпусі). 1879 р. його за “українофільство” переведено до Петербурга, де викладав у кадетському корпусі. До Києва повернувся 1898 р. Діяльний член Старої громади, співробітник “Киевского телеграфа”, член-засновник Київського відділу Географічного товариства.
8. *Науменко Володимир* (1852-1919) - український громадський діяч і вчений. По закінченню Київської 2-ї гімназії та історико-філологічного факультету вчителював; член Старої громади і Київського відділу Географічного товариства. З 1891 р. - редактор “Киевской старини”.
9. *Чубинський Павло* (1839-1884) - етнограф і фольклорист. За “українофільську діяльність” 1862 р. був висланий до Архангельська, де знаходився до 1869 р. У 1869-1870 рр. брав участь в експедиції по вивченню України, Белорусії та Молдови. Матеріали цих експедицій видано за редакцією П. Чубинського (“Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край”. Т.1-7. - СПб. - 1872-1878). Працював у Києві секретарем та заступником голови Південно-західного відділу Російського

географічного товариства (Київського відділу Географічного товариства).
Діяльний член Старої громади.

10. *Рева Ілля* (1852-1915) - співробітник редакції "Киевского телеграфа", член громади. 1875 р. разом з іншими громадівцями вийшов з редакції. У квітні 1879 р. засланий до Архангельської губернії.
11. *Лисенко Микола* (1842-1912) - український композитор піаніст, педагог, хоровий диригент, музично-громадський діяч, основоположник української класичної музики. 1904 р. відкрив у Києві Музично-драматичну школу, 1905 р. очолив товариство "Боян". 1908 р. заснував й очолив "Український клуб".

Док. № 97:

1. *Вовк (Волкова) Христина* (бл.1855-?) - з роду Вісневських, небога В.Антоновича, перша дружина Федора Вовка. Восени у 1876 р. вона з чоловіком і сином виїхала за кордон, потім повернулася до Росії. 1879 р. була заарештована й в адміністративному порядку заслана до Вятки за участь у революційному русі. На засланні й померла. (Див. "Україна". - 1927. - 1-2, 4).

Док. № 98:

1. *Павлик Михайло* (1853-1915) - український письменник, публіцист, громадський діяч. По закінченню 1870 р. Коломийської гімназії Павлик приїжджає до Львова, продовжує навчання у Львівській академічній гімназії. 1874 р. він вступає до Львівського університету (на класичний відділ філософського факультету) і включається в активну громадську діяльність. У жовтні 1874 р. Павлик стає членом редакційного комітету журналу "Друг" й обирається секретарем редакції. Восени 1875 р. до Львова приїхав І.Франко і незабаром зайняв провідне становище серед прогресивної молоді. Павлик став його найближчим соратником. У наступному році він познайомився з М.Драгомановим, під час приїзду останнього до Львова. У січні 1877 р. у Львові були заарештовані російські емігранти С.Ястремський, О.Куртеев та О.Черепакін. У них поліція знайшла листи М.Драгоманова та П.Лаврова і нелегальну літературу, що призначалася для перевезення до Росії. Оскільки Ястремський жив у Павлика, то у останнього зроблено обшук, конфісковано листування з М.Драгомановим й заарешторано його. Усім було висунуто обвинувачення в участі у таємних товариствах. Довести висунуте обвинувачення судові не вдалося, але все ж таки, після попереднього ув'язнення з 11 січня до 16 березня, Павлика було засуджено на 8 днів в'язниці. У кінці травня 1877 р. з транспортом книжок і листами М.Драгоманова до Львова прибув М.Котурницький. Поліція його затримала. Почалися масові арешти у Львові, Відні та ін. містах. Були заарештовані М.Павлик (вдруге), І.Франко, О.Терлецький, Анна Павлик та ін. У січні 1878 р. відбувся відкритий процес. На суді Павлик заявив, що він соціаліст, але ні до якого гуртка не належить. Інші заарештовані теж відхилили обвинувачення. Проте Львівський суд визнав їх винними. М.Павлик та І.Франко поклали початок українській демократичній журналістиці: видавав журнали "Товариш", "Громадський друг", "Народ", збірники "Дзвін" і "Молот".
2. *Саша* - напевно, мова йде про Олександра Черепакіна, який, перебуваючи у Женеві, мешкав у М.Драгоманова (Див. док. № 99).
3. *Реклю (Reclus) Жан Жак Елізе* (1830-1905) французький географ і соціолог, громадський діяч, мандрівник. У його краєзнавчій праці "Землі і люди"

(1876-1894; 19 томів) є розділи, присвячені Україні. Тут він високо оцінив творчість Т.Шевченка, з якою познайомився через М.Драгоманова.

Док. № 99:

1. *Черепакін Олександр* - член "Молодої громади". Народився на Полтавщині. Закінчив медичний факультет Київського університету. Деякий час перебував за кордоном, мешкаючи у М.Драгоманова і допомагаючи йому в праці. У листі до М.Павлика М.Драгоманов писав: "прийміть його (Черепакіна) як мене самого".
2. *Коломін*. Напевно, мова йде про Коломніна Сергія (1842-1886) - приват-доцента кафедри теоретичної хірургії з шпитальною клінікою Київського університету (з 1872 р.). Згодом відомий хірург у Петербурзі, де й покінчив життя самогубством, вважаючи себе винним у смерті оперованої.
3. *Дорошенко* - псевдонім Олександра Черепакіна.
4. *Ястремський Сергій* (1857-1910) - студент Харківського університету, український революціонер. 1875 р. його заарештовано в політичній справі, але звільнено на поруку. Скориставшись з цього, він утік за кордон, де брав участь у гуртку М.Драгоманова в Женеві. Потім повернувся до Росії, де 1877 р. його заарештовано за участь у товаристві "Народна Воля". 1880 р. Харківський суд засудив його на 10 років каторги. Після повернення з заслання жив в Одесі.
Куртєєв - псевдонім Ляхоцького, під яким 1877 р. він прибув з Києва до Львова.
5. У Женеві за ним закріпилося прізвище "Кузьма" (Див. док. № 103. прим.7).

Док. № 100:

1. *Котурницький Михайло* - псевдонім Кобеляцького Еразма, під яким 1877 р. він прибув до Львова.
2. *Лімановський Болеслав (Limanowski)* (1835-1935) - польський публіцист, соціолог та історик, один із засновників реформістської Польської соціалістичної партії. Навчався у Московському і Дерпському університеті. 1861 р. за антиурядову діяльність був висланий в Архангельську, а потім у Воронежську губернію. У кінці 1870 р. оселився у Львові, де закінчив університет. З 1878 р. у Женеві, де ввійшов у соціалістичну групу "Рувність" й очолив утворену в ній 1881 р. організацію "Люд польський". 1907 р. повернувся з еміграції. Жив у Кракові і Варшаві. У 1922-1935 рр. - сенатор.
3. *Левашов (Кропоткін) Петро* (1842-1921) - князь, російський революціонер, один з теоретиків анархізму, вчений-географ.
4. *Лавров Петро* (1823-1900) - один з ідеологів революційного народництва, філософ, публіцист, соціолог. З 1861 р. член "Землі і Волі". Був членом Російської секції I Інтернаціоналу, учасник Паризької Комуні 1871 р. 1882 р. примкнув до "Народної Волі".
5. *Леклерк (Le Clerc) Ніколя Габріель* (1726-1798) - французький лікар, письменник, історик, у 1759-1762 рр. був на Україні як лейб-медик гетьмана К.Розумовського. 1769-1775 рр. жив у Росії, де був почесним членом АН. Перебуваючи на Україні, збирав цінні матеріали до історії козаччини і Закарпаття (Леклерк побував у Січі), які частково використав у своїй "Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie ancienne et moderne" (3 т. - 1783), що викликала гостру критику з боку російського уряду.
6. *Клячко Самуїл* (Семен, 1850-1914) - студент Московського медичного інституту; у 1871-1872 рр. - член Московського гуртка "Чайковців". Арештований у квітні 1872. Встановлено негласний нагляд. На початку 1873 р. емігрував за кордон.

7. *Голденберг (Гейтройтман) Лазар* (бл.1846-1916). У 2-й половині 1860 рр. студент Харківського університету, а потім С.-Петербурзького технологічного інституту. За участь у студентських виступах 15 березня 1859 р. засланий під нагляд поліції у Петропавлівську губернію. У грудні 1870 р. заарештований, засуджений на 8 місяців ув'язнення. У Женеві завідував друкарнею.
8. *Денікер (Деніскер) Йосип* (1852-1920) - студент С.-Петербурзького технологічного інституту. На початку 1870 р. брав участь у Петербурзьких гуртках. 1874 р. притягався у справі процесу "193". Того ж року виїхав за кордон.
9. *Соколов Іван* (1812-1873) - професор Харківського університету. *Микола Кирилович* (1835-1874) - професор Московського університету. *Федір Федорович* (1841- ?) - історик, професор С.-Петербурзького університету.

Док. № 101:

1. *Штейн Лоренц* (1815-1890) - німецький юрист, історик і економіст.
2. *Мечников Ілля* (1845-1916) - біолог, один з засновників ембріології, порівняльної патології, імунології і мікробіології, почесний член Петербурзької АН. Навчався у Харківських 2-й гімназії та університеті (1862-1864). У 1864-1867 рр. жив за кордоном. Був професором Новоросійського університету (1870-1882). У 1886 р. разом з М.Гамалією заснував першу в Росії бактеріологічну лабораторію в Одесі.
3. *Подолінський Сергій* (1850-1891) - український учений, громадський і політичний діяч.
4. *Плеханов Георгій* (1856-1918) - діяч російського і міжнародного робітничого соціалістичного руху, перший теоретик і пропагандист марксизму в Росії. Брав участь у народницькій організації "Земля і Воля".
5. *Драгоманова Аріадна* (1878-1954) - молодша дочка М.Драгоманова, у заміжжі Труш.
6. *Драгоманова Лідія* (1865-1937) - старша дочка М.Драгоманова по чоловікові Шишманова.

Док. № 102:

1. Брошура М.Драгоманова "До уваги соціалістів-емігрантів з Росії" 1880 р. була передрукована у Женеві російською мовою під назвою "Вниманию социалистов из России". Дата: 15 мая 1880. Передрук: Драгоманов М. Полит.соч. -Т.2.-С.315-318.
2. *Кудашев* - князь, з роду російських князів, що походили від татарських мурз; київський банківський діяч.
3. *Антонов Петро* (1859-1916) - робітник, революційний народник У 80-х рр. зблизився з народницькими гуртками партії "Народна Воля" в Харкові і Полтаві. 1882 р. - член бойової народницької дружини. З того часу майже виключно займався терористичною діяльністю, організацією нелегальних друкарень. 1885 р. Антонова заарештовано в Харкові. Після 2-річного перебування у Петропавлівській фортеці засуджено (1887) до смертної кари, яку замінено довічною каторгою.
4. *Маков Лев* (1830-1883) - російський державний діяч, міністр внутрішніх справ (1879-1880), який відомий як організатор інституту урядовців козацьких пікетів у містах, провідник насильницької русифікації національних околиць. З серпня 1880 р. міністр пошт і телеграфу. Закінчив життя самогубством у зв'язку з розкриттями державних крадіжок.

5. *Київський тюремний замок, Лук'янівський тюремний замок* - в'язниця, де утримувалися політичні в'язні. Збудована 1863 р. на Лук'янівці - історичній місцевості у Шевченківському районі Києва, яка почала заселятися у середині XIX ст.
6. *Позен Леонід* (1842-1921) - скульптор, родом з Полтавщини, член товариства передвижників (з 1891 р.) і член Петербурзької АН (з 1894 р.).
7. *Суд над соціалістами в Києві* - політичний процес 12-26 липня 1880 р. в справі членів об'єднаного гуртка народовольців і чорнопередільців. Військовим судом засуджено 18 чол. З них І.Іванов та М.Попов визнані керівниками групи і засуджені до страти, заміненої пожиттєвою каторгою, інших до різних термінів каторги і заслання.

Док. № 103:

1. *"Громада"* - збірник інформаційних публіцистичних і програмно-теоретичних матеріалів, що його видавав у Женеві М.Драгоманов у спілці з М.Павликом і С.Подолінським у 1878-1882 рр. I-III тт. і "Листок громади" Ч.І. - 1878; IV. - 1879. I-II чч. проєктовано як "5-річник" двомісячника - 1884, V - 1882.

Док. № 104:

1. *Жученко Михайло* (1840-1880) - харківський адвокат, громадський діяч на Слобожанщині, один з засновників наукового товариства ім. Шевченка у Львові.
2. *"Ганночка", "Баришня"* та ін. - вирази, що часто зустрічаються в листуванні Старої громади з М.Драгомановим за перші роки після його виїзду за кордон. Так законспіровано називали певних осіб, що підтримували зв'язок Старої громади з закордоном, зокрема з М.Драгомановим. Такі обов'язки виконували: Ольга Гортинська з Чернігівщин (згодом доктор медицини в Росії), Марія Зарудницька, Ганна Соханська з Полтавщини та ін.
3. *Варинський (Warynski) Людвік* (1856-1889) - діяч польського революційного руху. По закінченню Білоцерківської гімназії 1874 р. вступив до Петербурзького технологічного інституту, звідки його 1875 р. виключено. 1878 р. брав участь у створенні програми польських соціалістів. Того ж року емігрував до Австро-Угорщини (перебував у Львові, потім у Кракові). У Львові співпрацював з І.Франком і М.Павликом у польській робітничій газеті "Ргаса", брав участь у революційному русі. 1881 р. повернувся до Варшави (у 1880-1881 рр. жив у Швейцарії). 1883 р. був заарештований і засуджений на 16 років каторги.
4. *Жук Борис* (1878-?) - археолог і знавець народного мистецтва.
5. *Кузьма* - жартівливе прізвисько Ляхоцького Антона (1853-1918), постійного слухача недільної школи на Подолі (Київ), потім робітника в столярні, що її організувала "Молода Громада". Восени 1876 р. його заарештовано в політичній справі, але за допомогою "Молодої Громади" йому вдалося втекти з старокиївської поліцейської дільниці (а не з в'язниці). Під прізвищем Куртеєва його відправлено за кордон. У Львові він був заарештований разом з О.Черепаниним та ін., але потім звільнений. Прибув до Женеви і став за незмінного складача українських видань М.Драгоманова. Тут йому й надано прізвисько "Кузьма". Він весь час перебував у дружніх стосунках з родиною Драгоманових. Намагався повернутися на Україну, але так і залишився у Женеві, там помер, залишивши дружину і дітей.

6. *Терлецький Остап* (літ.псевд. - В.Кістка, Ів.Заневич, В.Мак 1850-1902) - український публіцист, літературознавець, громадський діяч. Був членом Русько-української радикальної партії.
7. *Куліш Пантелеймон* (1819-1897) - український письменник, історик, етнограф, критик і перекладач. Був членом Кирило-Мефодіївського братства.
8. *Пулюй Іван* (1845-1918) - український громадський і науковий діяч у Галичині, приятель П.Куліша, разом з яким перекладав Святе Письмо.
9. "*Світло*" ("*Switlo*") - популярний часопис для народу, виходив один раз на два тижні у Коломиї (1881-1882). Друкувався латинкою. Видавець і редактор - М.Кореневич.
10. Од сестри М.П. дістала лист. - Мова йде про Олену Пчілку.
11. *Милорадовичка - Милорадович Єлизавета* (1830-1890), громадський і культурний діяч з роду Скоропадських; один з ініціаторів і фундаторів Наукового товариства ім. Шевченка (пожертувала 9000 гульденів).
12. "*Буря*" - Йдеться про переклад на українську мову п'єси О.М.Островського "Гроза". Переклад і післямова М.Павлика.

Док. № 105:

1. "*Вільна спілка*" - це проект статуту української політичної громади. У виданні "*Вільна спілка*" - "*Вольний союз*": Безстроковий додаток до "*Громади*" № 1 1881. Паралельний заголовок французькою мовою: *La fédération. Supplement non-periodique a la "Hromada"*. М.Драгоманову належить: *Естественные области и пропаганда социализма на плебейских языках Восточной Европы.* -С.1-7. Дата:1(13) марта 1881 р.
2. Твори С.Подолінського "*Парова машина*", "*Про бідність*", "*Правда*" видані 1875 р. анонімно. 1876 р. видано анонімно твір "*Про багатство та бідність. Розмова перша*". 1877 р. - "*Про хліборобство. Розмова Друга*". Ч.1: Про те, як наша земля стала не наша Липський (Женева); книга написана С.Подолінським і перероблена та доповнена. М.Драгомановим. Вона вийшла у Женеві, а не в Ляйпцігу, як зазначено на обкладинці, з конспіративних причин. "*Про хліборобство (розмова друга)*". Частина друга: "*Як завелось панство а хлібороби без землі zostались*" не була надрукована, і мабуть, загинула. "*Про хліборобство. Розмова третя. Як де земля поділена і як би треба їйі держати*". Липський (Женева). 1877.
3. *Мирний Панас* (справжнє прізвище - Рудченко Панас Якович; 1849-1920) - український письменник. Закінчив 1862 р. Гадяцьке повітове училище. З 1871 р. жив і працював у Полтаві. Роман "*Хіба ревуть воли, як ясла повні ?*" написав у співавторстві з братом І.Рудченком.
4. *Ковальський Іван* (1850-1878) - революційний народник. Учасник "ходіння в народ". Організатор народницького гуртка в Одесі (1876). Прихильник тактики терору. Під час арешту 1878 р. вчинив збройний опір. Страчений.
5. "*Друг громади*": "*Громадський Друг*" - літературний і політичний місячник (друкувався драгоманівкою) 1876 р. - вийшло два числа у Львові за редакцією І.Франка і М.Павлика. Обидва номери були конфісковані. Його продовженням став двомісячник "*Дзвін*" а потім "*Молот*".
6. "*Дзвін*" - літературний і громадсько-політичний часопис (збірник). Після конфіскації першого номера 1878 р. у Львові його видання припинилося. Замість "*Дзвону*" почав виходити "*Молот*".

7. *"Молот"* - літературно-громадський збірник. Виданий 1878 р у Львові М.Павликом та І.Франком як продовження забороненого журналу *"Громадський друг"*. Був конфіскований.

8. Про заборону журналу *"Громада"*. Див. док. № 106, 107.

Док. № 108:

1. *Комісаржевський Федір* - (1838-?) - російський тенор. Навчався в Італії у Репето, співав у Римі, Мілані та ін. 1863-1878 рр. - у російській опері. Переселившись до Москви, присвятив себе педагогічній діяльності.

2. *Стефанович Яків* (1854-1915) - революційний народник. Член Київського відділення товариства *"Чайківців"*, ходив у народ. Головний організатор *"Чигиринської змови"* (1877 р.). Заарештований у вересні 1877 р., але перед судом йому разом з Дейчем і Бухановським вдалося втекти. Допомігав їм у цьому і Лоначевський-Петруняка, позичивши свого човна для переїзду Дніпром. У травні 1878 р. Стефанович емігрував за кордон. Повернувся назад 1879 р., вступив до *"Землі і Волі"*, а після її розколу став одним з лідерів *"Чорного Переділу"*. У січні 1880 р. знову емігрував.

Док. № 109:

1. *Гортинська Ольга* - виконувала обов'язки зв'язківця Старої громади з М.Драгомановим (див. док. №104, прим.2).

2. *Герценштейн* - напевно мова йде про Герценштейна Михайла (1859-?), який 1881 р. закінчив Новоросійський університет в Одесі, друкував статті з питань економіки в *"Русской мысли"* і *"Юридическом Вестнике"*.

3. *Зарудницька Марія* - виконувала обов'язки зв'язківця Старої громади з М.Драгомановим (Див. док. № 104, прим.2).

4. *Давидова Софія* (1842-?) - громадська діячка. Вивчала народне мистецтво. Голова, товариства жіночої ремісничої освіти.

5. *Гутерман Н.Д.* - притягався до відповідальності в справі вчителя О.Бидарина (з с.Юрівки Павлоградського повіту Катеринославської губ). Він передав через М.Комарова заборонені книги. У нього в Таганрозі також була виявлена заборонена література. (Див. також док. № 104).

Док. № 111:

1. *Морозов Микола* (1854-1946) - революційний народник, учений, письменник, почесний член АН з 1932 р. Був членом гуртка *"Чайковців"*, *"Землі і Волі"*, виконкому *"Народної Волі"*. З 1882 до 1905 р. - у Петропавловській і Шліссельбурзькій фортецях.

2. *Белінський Віссаріон* (1811-1848) - російський філософ, літературний критик і публіцист.

Док. № 113:

1. *"Народна Воля"* - революційна народницька організація початку 80-х рр. XIX ст. Утворена в серпні 1879 р., коли *"Земля і Воля"* розкололася на *"Народну Волю"* і *"Чорний переділ"*.

2. *"Кур'єр Паризький"* - суспільно-політична газета, виходила в Парижі у 80-х рр. польською мовою, її співробітники - А.Гіллер, А.Барвінський.

3. *Гіллер (Agaton Giller, 1831-1887)* - польський письменник, автор праці *"Історія подій 1862-64 рр."* (Париж, 1867-1871).

Док. № 114:

1. У 1883-1885 рр. побачили світ *"Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст. З увагами М.Драгоманова. Частина перша, розділ перший.* - Женева:

Печатня "Громади". - 1883"; "Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст. З увагами М. Драгоманова. Частина перша, розділ другий. - Женева: Печатня "Громади". - 1885".

2. "Світ" ("Сьвіт") - ілюстрований літературно-політичний і науковий місячник, виходив у Львові 1881-1882 рр. (21 число). Видавець і редактор І. Белей. Фактичним редактором був І. Франко. У часописі співпрацювали М. Драгоманов, О. Терлецький, О. Конинський, Ф. Вовк, М. Лисенко, І. Нечуй-Левицький, у "Світі" був надрукований початок повісті І. Франка "Борислав сміється". Дебютував Б. Грінченко.

Док. № 116:

1. *Панславизм* - суспільно-політична теорія, ідеологічним змістом якої була теорія про особливу роль слов'янських народів в історії і необхідність їхнього державного об'єднання під зверхністю російського царизму. Виникла в кінці XVIII ст.
2. *Нігілізм* - заперечення усталених суспільних норм, принципів, законів, авторитетів, традицій тощо. Виразником нігілізму в Росії була різночинна інтелегенція.
3. *Аксаков Іван* (1823-1886) - російський письменник, публіцист, громадський діяч. Автор поеми "Бродяга" (1852) про трагічну долю кріпака. Прихильно ставився до слов'янського питання під час сербсько-турецької, а потім і російсько-турецької воєн, що зробило його дуже популярним і кілька болгарських комітетів висували його кандидатуру на болгарський княжий престол. За різкий виступ проти російських дипломатів на Берлінському слов'янському конгресі І. Аксаков був висланий з Москви (1878р.). Аксаков *Константин* (1817-1860) - російський письменник, критик, один з основоположників слов'янофільства.
4. *Катков Михайло* (1818-1887) - російський журналіст, публіцист, у 40-50-х рр. XIX ст. близький до ліберальних кіл, приятель О. Герцена, згодом шовініст.

Док. № 117:

1. "Зоря" - двотижневий часопис ("Письмо літературно-наукове для руських родин"). Видавався народовськими колами у 1880-1897 рр. (з 1891 р. - ілюстрований). Спочатку друкувався етимологічним, а з 1891 р. - фонетичним правописом. Видавець - О. Партицький (1880-1884 р.). 1885 р. "Зоря" перейшла у власність Наукового товариства ім. Шевченка і стала всеукраїнським репрезентативним органом. З 1898 р. замість "Зорі" почав виходити "Літературно-науковий вісник".
2. *Олександр II* (1818-1881) - російський імператор (1855-1881). Старший син Миколи I.
3. *Черкезов Варлаам* (1846-1925) - російський революціонер-анархіст. Кілька разів засуджений, 1876 р. він утік за кордон, де й співпрацював у революційних виданнях. 1862 р. видав брошуру під назвою "Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими революционерами". Б. Кістяківський у своїй книжці "Страницы прошлого" (М., 1922) висловив досить аргументоване підозріння, що Черкезов був таємним співробітником Департаменту поліції Росії.
4. *Зайцев Варфоломей* (1842-1882) - російський публіцист, критик. З 1863 р. - співробітник "Русского слова", 1869 р. виїхав за кордон. З 1877 р. співробітничав у часописі "Общее дело".

5. *“Общее дело”* - російський щомісячний часопис, видавався у Женеві з травня 1877 р. до листопада 1890 р. (у 1889 і 1890 рр. вийшло по одному номеру). Всього вийшло 112 номерів. Видавець - А.Христофоров.
6. *“Вольное слово”* - щотижнева газета, яка виходила в Женеві 1881-1883 рр. російською мовою. Спочатку її редагував А.Мальшинський, а з 1 січня 1883 р. - М.Драгоманов. У газеті брали участь П.Аксельрод, І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький, М.Зібер, В.Гольштейн, Алла Рабинович, В.Судорацький (криптонім К.К.Р.), Н.Жебуньов, С.Кравчинський.
7. *Ігнат'єв Микола (1832-1908)* - російський державний діяч, відомий своєю дипломатичною діяльністю на Близькому Сході. З травня 1881 р. до травня 1882 р. - міністр внутрішніх справ, коли й видав “положення” про заходи щодо охорони державного ладу і громадського спокою, яким надавалися надзвичайні повноваження місцевим генерал-губернаторам.
8. *Победоносцев Константин (1827-1907)* - російський державний діяч, юрист. Після закінчення університету служив у департаменті Сенату. У 1860-1865 рр. - професор кафедри цивільного права Московського університету. З 1868 р. - сенатор, з 1872 р. - член Державної ради, у 1880-1905 рр. - обер-прокурор Синоду. Автор маніфесту 29 квітня 1881 р. про зміцнення самодержавства.
9. *“Слово”* - громадсько-політична і літературна газета. орган москвофілів, виходила у Львові 1861-1887 рр (до 1872 р. - двічі, згодом тричі на тиждень) з численними додатками “Галичанин”, “Письмо до громади” та ін.). Друкувалася “Язичієм”; редактори - Б.Дідицький, з 1871 р. - В.Плоцанський.
10. *Желябов Андрій (1851-1881)* - революційний народник. З 1873 р. у складі гуртка чайковців в Одесі. З 1879 р. - член “Землі і Волі”. Один з керівників “Народної Волі”, був у числі організаторів замахів на Олександра II, у т.ч. замаху 1(13) березня 1881 р. Страчений разом з іншими народовольцями.
11. *Бакунін Михайло (1814-1876)* - російський революціонер, один з ідеологів анархізму і народництва. Брав участь у революції 1848-1849 рр. у Німеччині і Франції.
12. *Герцен Олександр (1812-1870)* - російський революціонер, філософ, письменник, публіцист і літературний критик.
13. *Самарін Юрій (1819-1876)* - російський громадський діяч, філософ, історик, публіцист, один з ідеологів слов'янофільства.
14. *Чернишевський Микола (1828-1889)* - російський революціонер, філософ, соціаліст, письменник, літературний критик.
15. *Пипін Олександр (1833-1904)* - російський літературознавець, автор монографій присвячених українській літературі та фольклору.
16. *Дубровський Петро (1812-1882)* - професор екстраординарний академік по 2-му відділенню Петербурзької АН.
17. *Шафарик (Jafarik, Jafarik) Павел Йосиф (1795-1861)* - визначний діяч чеського і словацького відродження, чеський і словацький філолог-славіст, іноземний член-кореспондент Петербурзької АН.
18. *Челаковський (Celakovsky) Франтішек Ладіслав (1799-1852)* - чеський поет і фольклорист. Автор збірки “Відгомін російських пісень” (1829), “Відгомін чеських пісень” (1839). Перекладав на чеську мову Л.Боровиковського, А.Метлинського, М.Костомарова, М.Шашкевича. Твори Челаковського перекладав А.Метлинський.

19. Йдеться про київського князя Олега, який 911 р. здійснив вдалий похід на Візантію й уклав з нею вигідний договір.
20. *Нестор* (? - після 1113) - давньоруський письменник і літописець. З 1073 р. - чернець Києво-Печерського монастиря. Автор і упорядник "Повісті временних літ".
21. Хто був автором "Слова о полку Ігоревім" - дослідники не одностайні. Ним міг бути і киянин і чернігівець: він симпатизує Ігореві, оспівує його і водночас підносить Святослава (київського). Б.Рибаків висунув гіпотезу, підтриману рядом інших дослідників, що автором "Слова.." був боярин Петро Бореславець. Л.Махновець, навпаки, автором "Слова" вважає галицького князя Володимира Ярославича (бл.1151-1198) - сина Ярослава Володимировича Осмомисла та Ольги Юрїївни (Леонід Махновець "Про автора "Слова о полку Ігоревім". -К., Вид-во при Київському держ. університеті. -1989).
22. *Між Сциллою і Харібдою* - бути водночас під загрозою двох серйозних небезпек.
23. *Цитович Петро* (1844-1915) - доцент кафедри цивільного права Харківського університету; з 1873 р. - професор кафедри цивільного права Новоросійського університету. 1880 р. переведений на службу в Сенат, де виступав у ролі редактора офіційної газети "Берег". Після припинення видання "Берега" в кінці того ж року виїхав за кордон. 1884 р. зайняв кафедру права у Київському університеті. Згодом став членом Ради Міністра фінансів, узяв участь у підготовці ряду законодавчих актів і водночас очолив кафедру торгового права у С.-Петербурзькому університеті.
24. *Суворін Олексій* (1834-1912) - журналіст, спочатку вчителював, а з 1858 р. почав друкувати переклади віршів і невеликі статті у "Вазе", "Московском Вестнике", "Весельчаке", "Русском Дневнике" (під псевдон. "Василь Макаров"). 1861 р. переїхав до Москви і став працювати в "Русской Речи". Після припинення видання зайнявся складанням книжок для народного читання. 1863 р. переїхав до Петербурга і зблизився з "Вестником Европы", де в 1869-1872 рр. вмщував замітки про нові книги та критичні статті. З 1872 р. видавав "Русский календарь", "Дешевую библиотеку" та ін.
25. "*Русский Вестник*" - літературний і політичний журнал: виходив у 1856-1906 рр., до 1887 р. - у Москві, потім у Петербурзі, у 1902-1906 рр. знову в Москві; до 1861 р. - два рази на тиждень, потім щомісяця. У 1856-1887 рр. видавцем-редактором був М.Катков.
26. "*Новоросийский телеграф*" - щоденна газета, перший приватний орган в Одесі; видається з 1869 р. спочатку три рази, а з 1870 р. - щоденно. Засновник К.Картамишев, який незабаром передав її А.Серебреникову.
27. "*Гражданин*" - політична і літературна газета-журнал, що виходив у Петербурзі з 1872 до 1914 р., з перервою у 1880-1881 р. Засновник - публіцист і белетрист князь В.Мещерський. Спочатку газета виходила щотижня, у 1862-1887 рр. два рази на тиждень, у 1887-1914 рр. - щоденно. Редактори-видавці: 1872 р. - Г.Градовський, 1873 р. - Ф.Достоевський, з 1874 р. - В.Пуцикович, у 1882-1914 рр. - князь Мещерський.

Док. № 118:

1. Київський окремий цензор у справах іноземної цензури запроваджений 1865 р.

1. "Автобіографічні замітки" М. Драгоманов написав 1883 р. на замовлення німецького економіста Альфонса Туна (1854-1886), який використав їх у книзі "Історія революційного руху в Росії". Вперше надруковано у виданні "Михайло Петрович Драгоманов. 1841-1895. Його юбілей, смерть, автобіографія і спис творів". Зладив і видав М.Павлик. (Львів, 1896). Уривки з них наведені у передмові Б.Кістяківського до другого тому "Собрания политических сочинений М. Драгоманова" (Париж, 1906). Повністю "Автобіографічні замітки" опубліковані в журналі "Былое" (1906. - № 6) за автографом, що зберігається в ЦДІА України у Львові (Ф.663, Оп.І, Спр.74), передруковано у 1 томі двотомного видання "Михайло Петрович Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці у двох томах" (К., Наукова думка. -1970.-С.39-68).
2. *Дядько офіцер - Драгоманов Яків* (1803-1840), член заснованого 1823 р. декабристами "Товариства об'єднаних слов'ян", автор кількох поезій російською мовою.
3. *Товариство об'єднаних слов'ян* - таємна організація декабристів в Україні. Створена на початку 1823 р. в Новограді -Волинському (тепер місто Житомирської області) братами А. та П.Борисовими і Ю.Люблінським. Програма товариства передбачала скасування кріпацтва і самодержавства шляхом об'єднання слов'янських народів у єдину демократичну федеративну республіку. У вересні 1925 р. "Товариство об'єднаних слов'ян" об'єдналося з "Південним товариством декабристів".
4. *Карамзін Микола* (1766-1826) - російський письменник, публіцист, історик, автор "Історії держави Російської" у 12 томах.
5. *Гомер* - легендарний давньогрецький поет. Час його життя позначають по-різному - від XII до VII ст. З його ім'ям пов'язують створення поем "Іліада" й "Одісея".
6. *Жілліс Йоган (Gillis)* - німецький дослідник загальної історії, автор багатотомної історії Греції, що вийшла 1825-1826 рр. Йдеться про Строніна Олександра (див. прим. 1, док. № 12).
7. *Шлессер Фрідріх Криштоф* (1770-1861) - німецький історик, автор "Історії XVIII ст." у 8 томах, "Всесвітньої історії" у 19 томах. Першу на російську мову переклав М. Чернишевський. Друга вийшла у перекладі російською мовою за редакцією М. Чернишевського і В.Зайцева.
8. *Бабінгтон Маколей Томас* (1800-1859) - англійський історик, публіцист і політичний діяч, автор "Історії Англії" у 5 томах.
9. *Прескотт Вільям Гінклін* (1796-1859) - американський історик, автор "Історії завоювання Мексики" (Бостон, 1843). "Історії завоювання Перу" (Бостон, 1817).
10. *Різо Франсуа П'єр Гійом* (1787-1874) - французький державний діяч, історик, автор праць: "Про уряд Франції після Реставрації і про сучасне міністерство", "Етюди з історії Франції", "Історія англійської революції",
11. "Історія цивілізації у Європі", "Історія цивілізації у Франції", "Про демократію у Франції".
12. Про сутичку з наглядцем гімназійного пансіону див. док. № 10-16.
13. Мова йде про вчителя-латиніста Казимира Полевича (Див. М. Драгоманов, "Два учителі". -Вибране. -К. -1991,-С. 575-585).

14. Йдеться про учителя природознавства в Полтавській губернській гімназії Казиновського.
15. *Недільні школи* - безкоштовні школи для дорослих і дітей. Перша недільна школа в Києві почала діяти 11 жовтня 1859 р. в приміщенні повітового училища; друга недільна школа в Києві - Новостроїнська (при повітовому училищі, роташованому на Новому строєнні, район університету) відкрилася 25 жовтня 1859 р. Подільська недільна школа налічувала 110, Норостроїнська - 148 учнів віком від 8 до 30 років. У жовтні 1860 р. відкрито недільну школу на Печерському (при парафіяльному училищі) і в будинку Печорської чоловічої гімназії, у листопаді - другу жіночу недільну школу в будинку Фундуклеївської жіночої гімназії. 1861 р. студенти університету відкрили щоденну безплатну школу в одній з аудиторій університету. Існували також чоловіча недільна школа при Фундуклеївському жіночому училищі поблизу Хрещатика і жіноча недільна школа на Подолі в будинку Подільського парафіяльного училища. Всього протягом 1859-1862 рр. у Києві діяло 8 недільних шкіл. Утримувалися вони на кошти приватних осіб. 1862 р. уряд закрити недільні школи.
16. Педагогічна школа (тимчасова) заснована урядом для підготовки вчителів. Її організатором був міністр народної освіти О.Головнин (1821-1886).
17. *Тулов Михайло* (1814-1882) - літературознавець, мовознавець і письменник, один з організаторів недільних шкіл; на той час заступник попечителя Київського учбового округу. Праці з загального мовознавства, про український правопис, з теорія літератури. Друкувався в журналі "Основа" (під псевдонімом Лінейкін).
18. "*Московские ведомости*" - газета, видавалася 1756-1917 рр. (до 1812 - два рази на тиждень, згодом - три рази, з 1859 р. - щоденно). Спочатку видання належало Московському університетові, з 2-ї половини ХІХ ст. цей зв'язок був номінальним. Мала різні додатки, зокрема: "Экономический магазин", "Городская й деревенская библиотека", "Магазин натуральной истории", "Словарь исторический", "Политический журнал", "Современная летопись" та ін. Редактори: 1856-1862рр. -Є.Корт, 1863-1887 р.- М.Катков.
19. Проводам М.Пирогова присвячено два збірники: "Прощание Киевского учебного округа с Пироговым" і "Прощание Киева с Пироговым" (К., 1861). У першому з них серед промов надруковано й виступ студента М.Драгоманова (с.ХІV-ХVІ).
20. *Шульгин Віталій* (1822-1878) - професор історії Київського університету, редактор газети "Киевлянин" (з 1864 р.). Деякий час підтримував М.Драгоманова, а потім став його політичним противником.
21. "*Киевлянин*" - газета, виходила у 1804-1919 рр. (до 1879р. - три рази на тиждень, потім - щоденно); відбивала інтереси російських поміщиків на Україні; субсидувалася царським урядом. Засновник - В.Шульгин; з 1878 р. редактором став професор Київського університету Д.Піхно; 1911 р. - В.Шульгин.
22. Йдеться про брошуру Шульгина "Прощание Киевского учебного округа с Н.И.Пироговим" (К., 1861).
23. "*Современная летопись*" *Русского Вестника*" - газета, виходила один раз на тиждень, як додаток до "Русского Вестника", в 1861-1862 рр. у Москві.

25. *Бантшиш-Каменський Дмитро* (1788-1850) - історик і археограф, автор 4-томної "Історії Малої Росії" М. - 1822), "Словника достопам'ятних людей Російської землі" (ч.1-5.-М.-1836; додат.ч.1-3. СПб. -1847).
26. На право викладати курс історії Сходу, Греції та Риму М.Драгоманов підготував дисертацію "Імператор Тиберий" (надрукована в "Киевских губернских известиях". -1864-1865).
27. Мова йде про молодших брата Олександра (Сашу), учня Київської 2-ї гімназії (згодом лікаря) та сестру Ольгу (пізніше відому письменницю Олену Пчілку) М.Драгоманова.
28. *Ювенал Доцім Юній* (бл. 60-бл. 127) - римський поет-сатирик. Збереглося 16 сатир Ювенала. На українську мову сатири Ювенала перекладав М.Зеров. Магістерська дисертація М.Драгоманова "Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит" була надрукована в "Киевских университетских известиях" (1869) й окремим виданням (1870).
29. Мова йде про Людмилу Кучинську, згодом дружину М.Драгоманова.
30. "Санкт-Петербургские ведомости" - російська газета (з № 187 за 1914 р. - "Петроградские ведомости"). Видавалися в Петербурзі з 1728 р. (при Академії наук) два рази на тиждень, з 1800 р. - щоденно. Серед перших редакторів були Г.Ф.Міллер, Я.Я.Штеллія, М.В.Ломоносов. З 1863 р., коли редактором газети став В.Корш, М.Драгоманов надрукував праці : "Земство і местний елемент в обученіи", "О педагогическом значении малороссийского языка", за які реакціонери звинувачували автора в сепаратизмі.
31. *Корш Валентин* (1828-1883) - журналіст й історик літератури, редактор "Санкт-Петербургских ведомостей", автор історичних праць. За виступ проти "реформи" Д.Толстого був усунутий від редагування газети. Неофіційно редагував "Северний Вестник" заборонений, за публікацію листа В.Засулич.
32. *Толстой Дмитро* (1823-1889) - російський державний діяч. У 1865-1880 рр. обер-прокурор Синоду, з 1866 р. водночас міністр народної освіти. У 1882-1889 рр. - міністр внутрішніх справ і шеф жандармів.
33. Слов'янський з'їзд відбувся у Москві 1867 р. див. "Санкт-Петербургские ведомости" 1867, № 287 (17 жовтня) і № 325 (16 листопада).
34. *Земство* - місцеве управління, створене згідно з земською реформою 1864 р. Складалося з повітових і губернських земських зібрань та земських управ, функції земських установ зводилися до підтримання в належному стані місцевих шляхів, організацій медичного обслуговування населення, будівництва й утримування шкіл, проведення статистичних досліджень.
35. *Безак Олександр* (1800-1869) - генерал-ад'ютант, 1865 р. - Київський генерал-губернатор і командуючий військами Київського військового округу.
36. *Щиринський-Шихматов Олександр* (1822-1884) - попечитель Віленського, а потім (у 1864-1867 рр.) - Київського учбового округу. У 1874-1880 рр. - товариш міністра народної освіти. Відзначався доносами, зокрема на М.Драгоманова. Так, 21 вересня 1866 р. Щиринський-Шихматов подав до Міністерства народної освіти заяву, в якій зазначив, що М.Драгоманов належить до "партії українофілів".
37. *Каракозов Дмитро* (1840-1866) - член Ішутінського гуртка. У квітні 1866 р. стріляв в Олександра II. У вересні за вироком Верховного суду повішений.

38. *Йдеться про видання: И.Рудченко. Народные южнорусские сказки. (1869-1870. Ч.1-2). "Исторические песни Малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова". (Тт. 1-2.-К., 1874-1875).*
39. *"Журнал Министерства народного просвещения" - виходив у 1834-1917 рр. один раз на місяць. Крім офіційних матеріалів, друкував статті з історії, літератури та ін. гуманітарних наук. У 1860-1865 рр. журнал виходив як чисто педагогічний, пізніше для педагогіки відводився тільки окремий розділ. 1872 р. введено розділ класичної філології.*
40. *"Голос" - щоденна політична і літературна газета, виходила в Петербурзі (1863-1884). Видавець-редактор Краєвський. З 1871 р. співредактором став В.Більбасов.*
41. *Модестов Василь (1839-1907) - історик античності, філолог. Викладав у Новоросійському університеті, в Одесі (1864-1867, 1889-1893), у Казанському (1867-1868), Київському (1869-1878) і Петербурзькому (1886-1889) університетах та Київській духовній академії.*
42. *Антонович Володимир (1834-1908) - український історик, археолог, етнограф, член-кореспондент Петербурзької АН. У 1863-1882 рр. - головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві. З 1878 р. - професор Київського університету, з 1881 р. - голова історичного товариства Нестора літописця.*
43. *Нечаєв Сергій (1847-1882) - російський революціонер, дотримувався змовницької тактики. Організатор товариства "Народна розправа". Коли 1896 р. один з його спільників студент Іванов почав відходити від справи Нечаєва, останній разом з іншими своїми спільниками забив його. 1873 р. засуджений до 20 років каторги.*
44. *Праця Драгоманова М. "Історична Польща і великоруська демократія друкувалася у газеті "Вольное слово" (Женева. - 1881. -№ 3-20), а згодом вийшла окремою книжкою.*
45. *Йдеться про франко-пруську війну 1870-1871 рр.*
46. *Момзен Теодор (1817-1903) - німецький історик античності. 1858 р. за його ініціативою розпочалося видання "Корпусу латинських інструкцій". Автор праць: "Римська історія" (Нобелівська премія 1902) та "Римське державне право".*
47. *"Отечественные записки" - російський літературний і громадсько-політичний журнал, який виходив 1862-1884 рр., у Петербурзі. Редагували його М.Некрасов, М.Сарлтиков-Щедрін, Г.Єлисеєв, М.Михайловський. 1884 р. журнал заборонено. На його сторінках друкувалися і твори українських письменників.*
48. *Гогенворт Калл Сигізмунд - (1824-?) - австрійський державний діяч, прихильник автономії різних націй; міністр-президент і міністр внутрішніх справ. На останньому посту він пробув лише дев'ять місяців через відсутність підтримки його реформістських проектів цісарем.*
49. *"Правда" - український літературно-науковий часопис. Виходив у Львові в 1867-1870, 1872-1880, 1883-1884, 1888-1895 рр.*
50. *"Січ" - студентське товариство у Відні. Засноване 1868 р., членами якого були І.Горбачевський, М.Бучинський, Г.Желинський, О.Терлецький, В.Навроцький, І.Семенюк (Марко Черемшина). У 70-90-х рр. ХІХ ст., коли у товаристві панівними були демократичні течії, "Січ" відіграла значну*

роль в українському суспільно-політичному житті в межах Австрійської держави.

51. *"Просвіта"* - культурно-освітня громадська організація на Україні. Заснована в грудні 1868 р. у Львові народовцями (А.Вахнянин, О.Партицький та ін.) з метою поширення освіти серед народу. Створювала філії в містах, у селах - бібліотеки, читальні, організувала хори, театри, видавала українською мовою популярну літературу, шкільні підручники тощо.
52. *"Союз"* - студентське товариство у Черівцях. Засноване 1875 р., провадило культурно-освітню та видавничу роботу. Діяв до 1922 р.
53. *"Дружний лихвар"* - студентське видавничо-освітнє товариство народовського характеру, діяло у Львові 1871-1882 рр. Після злиття з "Академічним гуртком", називалося "Академічним братством".
54. *Качала Степан* (1815-1888) - громадсько-культурний діяч, активний учасник революція 1848 р. в Галичині, один з організаторів "Головної руської ради", і засновників "Народного дому", товариства ім.Шевченка, "Просвіти", автор брошур "Політика русинів" (підписана псевдонімом М.Загірний) проти якої виступав М.Драгоманов.
55. *Чарторийський Юрій* (1770-1861) - попечитель польських шкіл в Австрії, згодом міністр закордонних справ, голова польської аристократичної партії.
56. Йдеться про надрукований у "Правді" лист із Києва з приводу виступу М.Загірного (С.Качали), складений М.Драгомановим і підписаний 31, а потім ще 14 українцями. Закінчується він такими словами: "Хто хоч би й признав федералізм країв і рівноправність народностей, але при тому не держиться в питаннях політичних і соціальних основ свободи і народоправства, а у питаннях культури - свободи розуму, той хай не покликуються на народ і народовців на Україні". Під листом стоять підписи М.Старицького, М.Ковалевського, М.Лисенка, П.Чубинського, О.Михалевича, М.Драгоманова та ін.
57. Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства у Києві (Київський відділ Географічного товариства) створений 1873 р. для вивчення географічних, етнографічних і статистичних відомостей у Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській та Полтавській губерніях. У роботі відділу брали участь М.Лисенко, М.Зібер, С.Подолінський, П.Косач, П.Чубинський, Ф.Вовк та ін. Відділ видав два томи "Записок" (К., 1874-1875), окремі монографії з питань фольклору, етнографії, почав видання 3-го тому "Записок" і повністю зібрання творів М.Максимовича. Відділ було ліквідовано Емським актом 1876 р. царського уряду. Музей Відділу передано Археологічному товариству при Київській духовній академії, бібліотеку - частково іншим установам м.Києва.
58. *Лассаль Фердинанд* (1825-1864) - німецький політичний діяч, один з засновників німецької робітничої партії (1863) і авторів Готської програми (1876).
59. Третій археологічний з'їзд у Києві відбувся 4-16 серпня 1874 р., в роботі якого взяли участь учені України, Росії, Чехії, Сербії, Франції та ін. Для учасників з'їзду в університеті була розгорнута велика виставка, організовані екскурсії по Києву, а також у с. Гатне, де проводилися розкопки двох давніх могил, у Трахтемирів і Вишгород. Перед учасниками з'їзду виступив кобзар Остап Вересай. Серед рефератів, зачитаних на з'їзді,

- М. Костомаров виділив і реферат М. Драгоманова. Матеріали з'їзду видані під назвою "Труды Третьего археологического съезда" у двох томах (1878).
60. *Площанський Венедикт* (1834-1902) - історик і публіцист, москвофіл. З 1874 р. член-кореспондент Московського археологічного товариства. У 1871-1877 рр. - редактор "Слова", згодом - цензор у Вільні.
  61. *Духінський Франц* (1817-1893) - польський письменник, автор "теорії протуранське походження росіян". Проти теорії Духінського виступили М. Костомаров і М. Драгоманов.
  62. Див. док. № 80, 81.
  63. *Тимашев Олександр* (1818-1893) - російський державний діяч; генерал-ад'ютант, член Державної ради. У 1856-1861 рр. - керуючий Третім відділенням, 1861-1864 рр. тимчасовий генерал-губернатор Казанської, В'ятської і Пермської губ. У 1867-1868 рр. - міністр пошт і телеграфів, у 1868-1878 рр. - міністр внутрішніх справ.
  64. *Федькович Юрій (Осип, 1834-1888)* - український письменник, і громадський діяч.
  65. *Черняєв Михайло* (1828-1898) - генерал царської армії, командуючий морським корпусом сербського війська, що брало участь у війні проти Туреччини.
  66. *Дондуков-Корсаков Олександр* (1820-1893) - князь, генерал-ад'ютант, у 1869-1877 рр. - київський подільський і волинський генерал-губернатор.
  67. "*Revue Socialiste*" - журнал, виходив у Парижі в 1885-1914 рр.
  68. *Разін Степан* (1630-1671) - донський козак, керівник повстання 1667-1671 рр. у Росії.
  69. *Пугачов Омелян* (бл. 1742-1775) - донський козак, керівник найбільшого у XVIII ст. селянсько-козацького виступу в Росії (1773-1775). Учасник семилітньої війни 1756-1763 рр. і російсько-турецької - війни 1768-1774 рр.
  70. *Розкол* - релігійно-суспільний рух у Росії XVII ст., що виник у зв'язку з реформою Російської православної церкви.
  71. Про співпрацю М. Драгоманова з Елізе Реклю у п'ятому томі "Всесвітньої географії" мовиться в листі Ю. Цвітковського до Драгоманова (кінець 1877 - початок 1878).
  72. Йдеться про російсько-турецьку війну 1877-1878 рр.
  73. "*Молва*" - часопис виходив у 1870-1877 рр. в Петербурзі. Видавець і редактор А. Жемчужников, кореспондент М. Драгоманова. У "Молви" М. Драгоманов умістив працю "Чиста справа вимагає чистих засобів" (1876. - № 31. - 10 жовтня). За її надрукування часопис одержав зауваження від Міністерства внутрішніх справ.
  74. "*Новое время*" - газета, виходила у 1868-1917 рр. в Петербурзі (до 234 номера 1869 р. - 5 разів на тиждень, потім - щоденно; з 1881 р. - вранці і ввечері).
  75. *Суханов Микола* (1851-1882) - народовець, флотський офіцер, член виконкому "Народної Волі". За вбивство прокурора Стрельникова розстріляний. М. Драгоманов присвятив М. Суханову статтю "Обаятельность энергии" ("Вольное слово". - 1882. № 34).
  76. *Стерп'як (Степняк)* - Кравчинський Сергій (1851-1895) - народник, письменник. Один з ініціаторів "ходіння в народ" й організаторів партії "Земля і Воля". Пропагував твори Т. Шевченка. Листувався з М. Драгомановим.

Док. № 120:

1. *Revista trimestra* - журнал, виходив у Римі з 1881 р.
2. *Ерн Йоганн Самуель* (1766-1828) - німецький бібліограф, професор географії і статистики Галльського університету разом з німецьким ученим та істориком літератури Грубером Йоганном Готфрідом (1774-1851) заснував "Allgemeine Encyclopadie der Wissenschaften und Kunste".

Док. № 121:

1. *Косач Марія Михайлівна* - дружина Григорія Антоновича Косача, брата батька Лесі Українки.
2. Брошура М. Драгоманова "До чого доводились" була видана 1876 р. в Женеві (у кінці дата: Женева 7 септембра 1878 г.).

Док. № 122:

1. Програма часопису "Громада" - Див. док. № 105.

Док. № 127:

1. Перше посмертне видання "Кобзаря" коштом Д. Кожанчикова вийшло в Петербурзі 1867 р. (редактори: М. Костомаров та Г. Вашкевич). Заходами О. Барвінського, Г. Боднара, Р. Рожанського та ін. 1866-1869 рр. спершу окремими випусками, а потім двома томами у Львові вийшли "Поезії Тараса Шевченка", датовані 1867 р. (фіктивний видавець - К. Сушкевич). Крок уперед у популяризації творів Т. Шевченка становило празьке 1876 р. двотомне видання "Кобзаря" (коштом Київської "Старої громади"; друкарня Е. Грегра; упорядники: Ф. Вовк, О. Русов (Текст цього видання ліг в основу "Кобзаря", що його двічі видавав М. Драгоманов у Женеві (1878 і 1881 р.), "Кобзар" 1878 р. мав кишеньковий формат, тут уперше надрукований вірш Т. Шевченка "Мій боже милий, знову лихо!". Редактор-упорядник Ф. Вовк і складач А. Ляхоцький зазначені "Кузьма і Сірко - видавці". Два видання творів Т. Шевченка було здійснено у Петербурзі 1883 і 1884 рр. в друкарні В. Балашова (упорядник В. Беренштам). Протягом 1884-1889 рр. редакція "Киевской старины" опублікувала російські повісті Т. Шевченка, 1888 р. видала їх окремою книжкою. 1889 р. видано в Києві "Кобзар", а 1890 р. Ф. Вовк і М. Драгоманов упорядкували в Женеві збірник "Поезії Т. Г. Шевченка заборонені в Росії".

Док. № 128:

1. Праця М. Драгоманова "Историческая Польша и великорусская демократия" вперше була надрукована в часописі "Вольное слово" (1881, №№ 3-9, 11-20 і окремо). На обкладинці: 1882.

Док. № 129:

1. *Франко Іван* (1856-1916) - український письменник, вчений, громадський діяч, ініціатор й організатор демократичних періодичних видань "Громадський друг", "Дзвін", "Молот".
2. *Нечуй-Левицький Іван* (1838-1918) - український письменник.
3. *Кониський Олександр* (1836-1900) - український письменник, педагог, громадський діяч.
4. *Воробкевич Сидір* (1836-1903) - український письменник і композитор.
5. *Окуневський Теофіл* (1858-1937) - український громадський діяч, адвокат, посол до австрійського парламенту 1897-1900, 1917-1918 рр. Листувався з М. Драгомановим. (Див. Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським. 1883, 1885-1891, 1893-1895. Зібрав і зладив

М.Павлик // Діло. - 1905, №№ 12-15, 20-21, 23-24, 28-29, 34, 37, 42 й окремим виданням).

Док. № 130:

1. *"Kurier Lwowski"* - щоденна громадсько-політична газета, виходила 1883-1926 рр. у Львові. У 1887-1897 рр. в редакції газети працював І.Франко. У газеті друкували свої праці М.Павлик, М.Драгоманов. І.Франко вмістив тут у своєму перекладі працю М.Драгоманова "Земський лібералізм у Росії".

Док. № 131:

1. 1878 р. М.Павлик та І.Франко починають співробітничати в газеті "Ргасу". Щоб уникнути арешту, 1879 р. М.Павлик емігрував до Швейцарії, деякий час жив у Франції. У Женеві разом з М.Драгомановим і С.Подолінським видавав журнал "Громада"; вмістив у ньому кілька своїх статей і частину повісті "Вихора", писав до німецьких, польських і російських газет. Повернувшись 1883 р. до Львова, М.Павлик знову стає одним з редакторів "Ргаса". 1886 р. Коломийський окружний суд притягнув М.Павлика до відповідальності за ведення соціалістичної пропаганди серед селян Косівщини.

Док. № 133:

1. Додаток до "Автобіографічної замітки" написаної на замовлення фольклориста Леона Сінклера (Див. прим. до док. № 120).
2. *Тун Альфонс* (1854-1886) - німецький економіст.
3. Йдеться про В.Гольцева (1850-1901) - російський публіцист, журналіст і літературний критик, який видавав себе за представника Земського Союзу.
4. *"Свободная Россия"* - періодичний часопис, що видавався за кордоном (Женева) у 1888-1889 рр., емігрантами В.Бурцевим і В. Дебогорієм-Мокрієвичем. М.Драгоманов надрукував тут свою працю "Лібералізм і земство в Росії", перекладену згодом болгарською і польською мовами.
5. *"Календарь Народной воли"* на 1883 г. вийшов у Женеві з фотографіями двох груп революціонерів. М.Драгоманов різко засудив це видання ("Вольное слово". - 1883. - №№ 61-62).
6. Йдеться про міністра внутрішніх справ у 1881-1882 рр. М.Ігнат'єва (Див. док. № 117, прим.7).
7. Йдеться про Аксельрода Павла (1850-1928) або Лаврова Петра (1823-1900).
8. *Дегаєв С.* (1834-1908) - член партії "Народна воля". Проводив працю серед військових. За кордоном Дегаєв зізнався, що належав до провокаторів. Щоб загладити свою провину, він погодився вбити жандармського офіцера Судейкіна. Виконавши це завдання, він потім під чужим іменем жив в Америці.
9. *Ренан (Renan) Жозеф Ернест* (1823-1892) - французький філософ, історик релігії. Досліджував історію іудаїзму, християнство.
10. *"Діло"* - щотижнева, пізніше щоденна газета, спершу орган народоців, потім інших правих партій. Виходила 1880-1939 рр. у Львові.
11. За аналогією до політики, запровадженої Литовським князем Ягайлом (1377-1434), галицькі "москвофіли" та їх однодумці проводили політику співробітництва з царським урядом.
12. *Ламанський Володимир* (1833-1914) - російський історик і філолог, академік Петербурзької АН з 1900 р. Праці з історії, філології, палеографії та етнографії слов'ян.

13. *Пелеш Юліан* (1833-1914) - греко-католицький станіславівський єпископ, прихильник концентрації усієї церковної влади в руках папи Римського.
14. Йдеться про видання творів Т.Шевченка у Женеві 1881 р. в двох книгах.
15. Мова йде про друкаря А.Ляховецького (див. вище).
16. *Кирило-Мефодієвське братство* - таємна політична антикріпосницька організація, що утворилася в грудні 1845 - січні 1846 р. в Києві й існувала до березня 1847 р. Засновниками братства були М.Гулак (1822-1899), М.Костомаров (1817-1885), В.Білозерський (1825-1899), до яких приєдналися О.Маркевич (1822-1867), О.Навроцький (1825-1892), О.Посяда (Посяда, 1823-1894), П.Куліш (1819-1897) та ін. У квітні 1846 р. до братства вступив Т.Шевченко. Політичну програму братства було викладено в "Книзі буття українського народу" ("Закон божий"), "Статуті слов'янського братства св.Кирила і Мефодія", Записці, складеній В.Білозерським. Програмні положення братства містили також записки про освіту народу (В.Білозерського), про емансипацію жінок. (Й.Савича), про об'єднання слов'янських народів (М.Костомарова), літературні твори Т.Шевченка.
17. "*Прага*" - громадське-політична газета, виходила 1878-1892 рр. у Львові, за редакцією Осипа Данилюка (1843-1892). Співробітничали в газеті: М.Павлик, І.Франко, М.Драгоманов та ін. Згаданий твір М.Драгоманова вийшов також окремою брошурою.
18. *Лайцізація* - уникнення будь-якого клерикалізму в національній політиці, надання їй світського характеру.
19. У даному випадку йдеться про листи «Старої громади» до М.Драгоманова, в яких засуджувалася його закордонна діяльність (Див. Архів М.Драгоманова. -Т.1. -Варшава. -1938).
20. Псевдоніми і криптоніми М.Драгоманова, під якими він змушений був приховувати своє авторство див. у книзі: О.І.Дей. Словник українських псевдонімів. - К. - Наукова думка. - 1968. - С.466 (наведено 57 псевдонімів).
21. *Богумильська* - назва виводиться від прізвища священника Богумила (927-958), який запровадив релігійну секту, що відкидає обряди, церковну ієрархію, проповідує аскетизм.
22. "*Ватра*" - літературно-науковий збірник, присвячений пам'яті Т.Шевченка і 25-річчю діяльності Ю.Федьковича. Виданий 1887р. в Стрию В.Лукачем. Тут також було надруковано твори Ю.Федьковича, І.Франка, Панаса Мирного, І.Нечуя-Левицького, С.Руданського та ін.
23. "*Товариш*" - літературно-науковий журнал. Заснований 1888 р. у Львові передовою студентською молоддю. Вийшов один номер "Товариша", підготовлений І.Франком, в якому надруковані також твори І.Франка, М.Старицького, О.Маковея, стаття М.Павлика, лист Т.Шевченка до М.Макарова - із згадкою про О.Герцена та ін.
24. "*Батьківщина*" - газета, виходила 1879-1896 рр. у Львові.
25. "*Revue Internationale*" - суспільно-політичний часопис, виходив у Римі у 80-90-х рр. XIX ст.

Док. № 134:

1. 1889 р. М.Драгоманова було запрошено на кафедру загальної історії в щойно організованому першому Болгарському вищому училищі, майбутньому Софійському університеті. Прийнявши запрошення на три роки, М. Драгоманов

спочатку виїхав до Софії один, без родини й книг та паперів, побоючись (і небезпідставно) тиску на Болгарію з боку Росії (болгарські газети повідомляли: російський уряд висловив незадоволення, що Болгарія дала притулок російському політичному вигнанцю) 1891 р. російський уряд знову вимагав негайно відмовитися від послуг небезпечного емігранта і вигнати з країни. Тільки великий авторитет вченого і політичного діяча, загальне обурення болгарської громадськості дали змогу відхилити вимоги російських сановників.

Док. № 136:

1. *Фердинанд Саксен-Кобург-Гота* - болгарський князь з 25 червня 1887 р. до 1918 р. (з 1908 й р. - цар).
2. *"Пловдив"* - суспільно-політичний та інформаційний вісник, неофіційний орган народно-ліберальної партії. Виходив 1886-1907 рр. в Пловдиві. Засновник і головний редактор Д.Тончев.
3. *Тончев* - міністр правосуддя Болгарії.
4. *Стамбулов (Стамболов) Стефан* (1854-1895) - болгарський державний і політичний діяч. Брав участь у народно-визвольній боротьбі проти Туреччини. Після визволення Болгарії очолював фракцію ліберальної партії, обирався в установчі збори. У 1884-1885 рр. - голова Народних Зборів. Входив до складу кабінету П.Каравелова. У 1886-1887 рр. - лідер народно-ліберальної партії, у 1887-1894рр. - глава уряду.
5. *"Свобода"* - газета, орган Міністерств правосуддя Болгарії. Заснована П.Каравеловим 1871 р. в Бухаресті. Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. виходила під назвою "Знання". По війні частково перенесена в Русе і частково в Тарново. У 1869-1874 рр. в Бухаресті виходила ще одна газета-під назвою "Свобода" (у 1873 - "Независимость").
6. *"Народні права"* - політичний журнал, орган ліберальної партії. Виходив в Софії з 1888 по 1932 р. з перервами від 1891 по 1895 та 1920 по 1929р.. Його засновники - Хр.Радославов і Т.Іванчов.
7. *"Периодическо списание"* - часопис заснований 1870 р., з 1898 р. - видається у Софії (з 1911 р. під назвою "Списание на Българската Академия на Науката").
8. *"Труд"* - часопис, що видавався у 1891-1895 рр. як додаток до "Всемирной иллюстрации". Спочатку виходив 24 рази на рік, а потім один раз на місяць.
9. *"Военен журнал"* - орган Міністерства оборони Болгарії, виходив у 1888-1947 рр.
10. *"Медицински Преглед"* - науковий журнал, перше медичне видання в Болгарії. Виходив у Софії в 1888-1889 рр.
11. *"Сборник на Министерството народното Просвещение"* - виходив з 1889 р. у Софії. Засновник і редактор (до 1902 р.) І.Шишманов. У "Сборнику" друкувалися праці М.Драгоманова, І.Франка.
12. *Вазов Иван* (1850-1921) - болгарський письменник і громадський діяч. Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. служив у російській армії чиновником для особливих доручень. У 1879-1880 рр. - голова окружного суду в Беруховиці, у 1885-1889 рр. - на еміграції. У 1897-1899 рр. - міністр освіти. У 1887-1889 рр. жив в Одесі, де написав частину роману "Під ігом" (1889-1890).
13. *Величков Костянтин* (1855-1907) - болгарський прозаїк і драматург.

14. *Костов Трайчо* (1847-1940) - болгарський державний і політичний діяч.
15. *Мишев Димитр* (1856-1933) - болгарський літератор і публіцист, дійсний член болгарської АН. Автор підручників болгарської мови і літератури, зокрема, "Нової болгарської хрестоматії" (1890).
16. *Кесяков Хр.* - болгарський письменник, перекладав з української Т.Шевченка та ін.
17. *Каравелов Любен* (1837-1879) - болгарський письменник, громадський діяч, брав участь у боротьбі проти поневолення Болгарії Османською Туреччиною. (У його творчості переважала історична тематика. Повісті Каравелова були видані в Руцуку 1888 р., 8т.). Перекладав твори Т.Шевченка, М.Вовчка на болгарську мову. Твори Каравелова на українську мову перекладав І.Франко.
18. *Славейков Петко* (1827-1895) - болгарський громадський і політичний діяч, журналіст, поет, сатирик, педагог, учений. Один час був міністром. Перекладав "Кобзар" Т.Шевченка.

Док. № 137:

1. *"Работник"* - нелегальна газета, видавалася російськими емігрантами, послідовниками Бакуніна з січня 1873 р. до березня 1876 р. в Женеві.
2. *"Набат"* - безцензурна газета російських революціонерів-народників, виходила 1875-1861 рр. у Женеві, а потім у Лондоні.
3. *"Земля і Воля"* (60-х рр. XIX ст.) - таємна революційно-демократична організація в Росії. Організатори і керівники "Землі і Волі" - брати М. і О.Серно-Соловйовичі, О.Слепцов, М.Обручов, В.Курочкін, М.Утін та ін. Очолював центральний комітет у Петербурзі.
4. *"Чорний Переділ"* - таємна революційна народницька організація в Росії 1879-1882 рр. Виникла після розколу "Землі і Волі", зберегла її програму, заперечувала політичну боротьбу і терор, вела пропаганду серед робітників. Центральним був петербурзький гурток (Г.Плеханов, Я.Стефанович, Л.Дейч, В.Засулич, М.Попов, Є.Ковальська та ін.).

Док. № 138:

1. *"Lud Polski"* - об'єднання соціалістичного спрямування, утворене у 1881 р. в Женеві Б.Лімановським. Проіснувало до 1889 р.
2. *"Робудка"* - місячник, орган польської народно-соціалістичної партії. Виходив у Парижі в 1889 р.
3. *"Ognisko"* - часопис, орган друкарів м.Львова, що видавався з 1875 р. замість часопису "Czcionka" (1872-1874).

Док. № 143:

1. Стаття І.Франка "Болгарські праці М.Драгоманова" вперше надрукована в журналі "Народ" (1891. - №№ 15-16, 19). Її продовженням є стаття І.Франка "Дальші болгарські праці М.Драгоманова" (Див. Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. - Т.28. С.293-298).
2. *"Сборник за народни умотворення наука й книжнина"* - один з перших журналів у Болгарії, заснований 1889 р. за активною участю М.Драгоманова. Під його керівництвом було видано 1-4, 6-8 і 10 томи, присвячені дослідженню слов'янського фольклору.
3. Йдеться про упорядкування М.Драгомановим збірника "Малорусские народныя предания и рассказы" (К., 1876) та виданий ним спільно з В.Антоновичем двотомник "Исторические песни малоруского народа" (К., 1874-1875).

4. *Цамблак Григорій* (1364-1450) - український і болгарський письменник і церковний діяч, київський митрополит з 1415 р. Автор численних "Слів", "Казань", перекладів. Походив з Болгарії.
5. *Гуца (Венелін) Юрій* (1802-1839) - історик, філолог, етнограф. Походив із Закарпаття. Автор праць з історії, філології, етнографії болгарського народу і досліджень про українську народну творчість. Його праця "Древние и нынешние болгары" (М. 1829) відіграла велику роль у національному відродженні болгарського народу.
6. *Раковський Георгій* 1821 (за іншими даними - 1818) - 1867, за іншими даними 1869) - болгарський поет, політичний діяч, етнограф та філолог.
7. *Брати Міладінови - Дмитро* (1810-1862) і *Костянтин* (1830-1862) - болгарські політичні і культурні діячі, учасники народно-визвольної боротьби в Болгарії. Видали збірку "Болгарські народні пісні" (1861).
8. *Стоянов Заря (Захарі)*, 1850 або 1851-1889) - болгарський борець проти турецького поневолення, політичний і громадський діяч, письменник. Найважливіший твір "Нотатки про болгарські повстання" (I-1884, II-1886, III-1892).
9. *Ботев Христо* (1849-1876) - болгарський поет і публіцист. У 1863-1866 рр. жив на Україні, навчався в Одеській гімназії (1863-1865). Брав участь у діяльності Болгарського революційного комітету, членом якого став 1879 р. Загинув у боротьбі за визволення Болгарії під час квітневого повстання 1876 р.
10. *Берида Памво* (? - 1632) - український письменник, учений і філолог, друкар, укладач першого друкованого українського словника "Лексикон славеноросскій ймень тлькованіє" (1627).
11. *Смотрицький Мелетій* (світське ім'я *Максим*, бл. 1578-1633) - український письменник-полеміст, філолог, церковний та освітній діяч, архієпископ полоцький, автор граматики церковнослов'янської мови (1618), що використовувалася майже до XIX ст.
12. "*Палінодія*" - полемічний твір Захарія Копистенського (? - 1627), українського письменника, церковного діяча. Повна назва, "Палінодія, або книга оборони святої східної церкви" (1621).
13. І. Франко допускав, що автором антиуніатського публіцистичного твору початку XVII ст. "Пересторога дело потребное на потомные часи православным Христианам" був Юрій Росанинець. М. Возняк висловлював думку, що автором "Перестороги" був Йов Борецький.
14. *Ліпсіус Ріхард Адальберт* (1830-1892) - німецький теолог, семітологознавець біблійної проблематики.
15. *Академія в Острозі, Острозька академія (колегія)* - навчальний заклад у м. Острозі. Заснований у 70-х роках XVI ст., перестала існувати в перших десятиріччях XVII ст.
16. *Академія в Замості, Замойська академія* - вища школа, що діяла в 1595-1784 рр у Замості на Холмщині (тепер у складі Польщі).
17. *Кисво-Могилянська академія (Київська академія)* - вищий навчальний заклад і визначний освітній і культурний центр на Україні. Виникла 1632 р. внаслідок об'єднання Київської братської школи (заснованої 1615 р.) з Лаврською школою (заснована 1632 р.). Закрита 1817 р. Відновила діяльність 1992 р.

18. *“Австро-руські спомини”* М. Драгоманова - перша частина твору була опублікована 1889-1892 рр. у Львові. Спогади залишилися незавершеними.
19. *Товариство імені Шевченка* - мова йде про Наукове товариство, що виникло 1892 р. на основі реорганізації літературного товариства ім. Шевченка, заснованого 1873 р.
20. *“Киевская старина”* - історично-етнографічний та белестичний журнал. Виходив 1882-1906 рр. у Києві.
21. *Сингалевичі, Охримовичі, Барвінські та Брилинські* - мова йде про противників народовців та їх керівників: *Сингалевич Михайло* (1822-1895) - архіпресвітер уніатської митрополії у Львові. 1895 р. обраний депутатом австрійського парламенту; *Охримович Іван* (1853-1922) - український громадський діяч, письменник; *Барвінський Олександр* (1847-1926) - український громадський діяч, один з лідерів народовців, історик літератури; *Брилинський Іосиф* - декан з Жовтанець.
22. *Могильницький Антін Любич* (1811-1873) - український громадський та церковний діяч, письменник. Автор віршів, балад і поеми *“Скит Манявський”* (1854).
23. *“Руська школа”* - український педагогічний журнал. Виходив 1888-1891 рр. у Чернівцях.
24. *Смаль-Стоцький Степан Осипович* (1859-1938) - український мовознавець, політично-культурний й освітній діяч.
25. *Ербєн Карел-Яромир* (1811-1871) - чеський поет і фольклорист, збирав і видавав чеські казки та казки інших слов'янських народів, здійснив переклад на чеську мову *“Слова о полку Ігоревім”*.
Гартман Ауге фон (бл. 1170-1210) - поет німецького середньовіччя, швабський лицар. У його творі *“Бідний Генріх”* йдеться про марність життя, відданість васала своєму сеньйорові. Поему І. Франка *“Бідний Генріх”*, написану за одноіменними мотивами твору Гартмана фон Ауге див.: Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. -Т.4.
26. *Гаман* - легендарна постать, фаворит іранського царя Агасфера (Ксеркса), фанатичний ворог євреїв, якого перемогли Естер і Мордохай. У деяких мусульманських легендах - фаворит і воєначальник єгипетського фараона, що переслідував Мойсея та євреїв.
27. *Мойсей* - за біблійною легендою, пророк, який очоловав ізраїльські племена і визволив їх із т.зв. єгипетського полону. Йому приписують авторство деяких книг Біблії.
28. *Бенфей Теодор* (1809-1881) - німецький філолог, автор досліджень з класичної філології та порівняльного мовознавства, вважається автором теорії запозичень у фольклористиці, яку він виклав у передмові до видання *“Панчататра”*.
29. *“Махабхарата”* - староіндійська епопея, написана санскритом, складається з 18 книг, що нараховують близько 100 тис. двовіршів. Традиція приписує цей твір аскетові В'ясі. Зміст поеми - боротьба п'яти братів Пандавів з сотнею кауринів.
30. *“Рамаяна”* - давньоіндійська епічна поема створена у своїй основній частині в IV ст. до н.е. У ній описано життя і подвиги міфічного героя Рами та його вірної дружини Сіти.

32. *“Панчататра”* (*“П’ятикнижжя давньоіндійської літератури III-IV ст.”*) Дійшла до нас у кількох редакціях, з яких найстаріша відноситься до VI ст., пізніше була перекладена на мову тахлеві, що в свою чергу стало основою для арабської і сірійської версій. Згодом на основі *“Панчататра”* з’явилося багато східних і європейських переробок.
33. *Гітопадеса (Гітопадама)* - санскритський збірник дидактичних оповідань, байок, що приписувався Нараямі або Вітнусарманові. По суті це вільна переробка *“Панчататри”* (кінець I тисячоліття н.е.)
34. *Калідаса (IV-V,ст.)* - індійський поет і драматург, писав санскритом, головні твори - драма *“Щакунтала”* або *“Перстень призначення”* та поема *“Хмаравістун”*. На українську мову переклав П.Рітте
35. *Паніні (V чи IV ст. до н.е.)* - найвидатніший давньоіндійський письменник і графіст, творець класичного санскриту, що містить близько 4.000 розділів (сутр). Багато його термінів і понять прийняла мовознавча наука XIX ст.
36. *Веди* - найдавніші пам’ятки давньоіндійської літератури, написані санскриптом (між II і початком I тисячоліття до н.е.).
37. *Кракатоа* - вулкан Кракатау на Малазійських островах.
38. *Сакія-Муні (пізніше Будда, бл.500-бл. 480 до н.е.)* - засновник релігійного вчення буддизму.
39. *Александр Великий (Александр Македонський, 356-323 до н.е.)* - цар македонський, один з найвидатніших полководців Давнього світу.
40. *Зароастр (Заратуштра)* - імена напівміфічного засновника зароастризму - релігії давніх народів Середньої Азії, Азейбарджану, Афганістану та Ірану, що виникла в I тисячолі до н.е.
41. *Гностики* - прибічники релігійно-філософських вчень, що поширилися в II-III ст., у Країнах Близького Сходу і поєднали в собі ідеї раннього християнства, релігій Давнього Сходу та античної філософії.
42. *Маніхеї* - споріднене з гностиками одне з релігійних угруповань, що виникли в III ст. на Близькому Сході. Визнавали дуалізм - споконвічність боротьби двох начал добра і зла.
43. *Несторіани* - релігійно-політична течія, що виникла у Візантії у V ст. Несторіани критикували містичне церковне вчення Христа як боголюдину.
44. *Магометанство* - те саме, що мусульманство, іслам. Назва походить від імені засновника цього віровчення Мухаммеда (Магомета. бл. 570-632).
45. *Павлікіани* - християнська секта дуалістично-гностичного характеру. Утворилася VII ст. у Вірменії. Назва походить від своєрідного тлумачення листів апостола Павла. Павлікіани - проповідували окреме створення світу матеріального і духовного, заперечували божественність Христа, відкидали Старий завіт, церковну обрядовість та ієрархію.
46. *Богуміли (богомоли)* - соціально-релігійний рух X-XIV ст. у Болгарії і Сербії. Заперечували складну церковну обрядність, протестували проти матеріальних благ (Див. док. № 133, прим. № 21).
47. *Катари* - прихильники еретичного вчення, що поширювалося в XI-XIII ст. у Західній Європі (головним чином у Північній Італії, Південній Франції, Фландрії). Катари проповідували аскетизм, відкидали церковну обрядність, ієрархію.
48. *Альбігойці* - еретичний рух, поширений на півдні Франції у XII-XIII ст., відгалуження катарів.

49. *Ленау Ніколаус (Німбш Итреленау фон, 1802-1850)* - австрійський поет-романтик.
50. *Гусити* - послідовники мислителя, проповідника та ідеолога чеської Реформації, національного героя чеського народу Яна Гуса (1369-1425).
51. *Лютер Мартін (1483-1546)* - визначний діяч Реформації в Німеччині, основоположник лютеранства.
52. *Гуттен Ульріх фон (1488-1523)* - німецький гуманіст, противник католицизму.
53. *Брамнізм (Бражманізм, браманізм)* - релігія давньої Індії, яка освідчувала соціальну нерівність і поділ суспільства на касты.
54. *Джатани* - канонічні оповідання і легенди про перетворення Будди, включені до так званого Палійського канону, сюди входять також перероблені буддійські твори.
55. *Бокаччо Джованні (1313-1375)* - італійський письменник і гуманіст, автор збірника новел "Декамерон".
56. *Стрападола Джан Франческо з Караваджо (? - 1557)* - італійський новеліст, автор збірки "Веселі ночі".
57. *Базіле Джанбатіста (1575-1632)* - італійський письменник; автор книги "Пантамерон".
58. *Грецький роман про Варлаама і Іоасафа* - одна з мандрівних повістей, в основі якої лежать легенда про Будду (оповідання "Про Білахвіра та Будасафа"). З XI ст. поширена серед християнських легенд. Повість досліджував І. Франко (Див. Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. -Т.30).
59. *Іоанн Дамаскин (бл. 675-бл.754)* - візантійський філософ і богослов, проповідував ідею зверхності духовної влади над світською, відстоював іконовшанування.
60. *Лібреخت Фелікс (1812-1890)* - німецький історик загальної літератури, фольклорист, професор у Мотісі.
61. *Соломон (? - бл.928) до н.е.* - цар об'єднаної ізраїльсько-іудейської держави, йому приписують авторство деяких книг Біблії.
62. *Китоврас* - міфічна істота давньоруських апокрифів, яка вражає царя Соломона своєю мудрістю; у давньоєврейських ясновказаннях відповідає Асмодею; (у західноєвропейській легендах - Марольфу та ін.).
63. *Мархолт* - істота середньовічної міфології, один з видів упирів, тип грубого, неотесаного, але дотепного і незлого чоловіка. 1460 р. вийшла книга анонімного автора латинською мовою, головними героями якої були Соломон і Мархолт; 1521р. у Кракові опубліковано її переклад польською мовою.
64. *"Бретонський" Мерлін* - один з героїв старобританської легенди про Артура; чарівник був сином злого духа і звичайної жінки.
65. *Святий Грааль (Грааль)* - за середньовічними легендами, чаша з коштовного каменя, що випала з корони сатани під час його бою з архангелом Михайлом. Згодом нібито послужила Ісусові Христу під час тайної вечері. Вважалося, що зберігається в одному із замків Англії (за іншими версіями - в Італії), де її охороняють лицарі.
66. *Дашкевич Микола (1852-1908)* - літературознавець і фольклорист, професор Київського університету, академік Петербурзької АН.
67. *Колмачевський Леонард (1854-1889)* - літературознавець і фольклорист.
68. *"Літературно-наукова бібліотека"* - серія видань, започаткована 1882 р. І. Франком під назвою "Наукова бібліотека" (з 1889р. - літературно-наукова

- бібліотека), що виходила до кінця 1890-х років його накладом і мала демократично-просвітительське спрямування. Всього вийшло 26 випусків, куди входили передруки “Народу” та “Життя і слова”, а також твори, що спеціально призначалися для бібліотеки.
69. *Мітра-сонце* - за віруванням давніх іранців, покровитель володарів та воїнів. Давньоіранські міфи приписують йому ряд подвигів. Культ Мітри був поширений у саландському Ірані (III-IV ст.).
  70. *Гаватович Якуб* (1598-1679) - польський письменник. Разом з його трагедією про Івана Хрестителя опубліковано дві українські інтермедії, деякі дослідники вважають Гаватовича їх автором. Тут йдеться про статтю М. Драгоманова “Две южнорусские интермедии начала XVII в.” (“Киевская старина”, 1863. -Т.7.-Грудень. -С.652-664). Українською мовою опублікована пізніше в кн.: “Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство”. -Львів.-1899. -Т.І. -С. 174-218.
  71. *Словацький Юліуш* (1809-1849) - польський поет.
  72. *Вергілій Публій Марон* (7-19 до н.е.) - римський поет.
  73. *Туті-Наме (Книга папуга)* - перська переробка давньоіндійського збірника “Шука-Сантатів”.
  74. *Сукка Сантаті (Шукасантаті 79 оповідань папуги)* - санскритський твір анонічного автора, написаний близько XII ст., поширювався як санскритською мовою, так і в різних версіях та перекладах.
  75. *Чандрагупта I* - засновник династії Гуптів (бл.320 р.) у північно-східній Індії.
  76. *Вікрамадітья (Чандрагупта) II*, бл. 575-бл. 414 до н.е.) - цар з індійської династії Гунтів, володів майже всією північною частиною Індії, сприяв розвиткові мистецтва й літератури на санскриті.
  77. *Вішнуїсти* - прибічники вішнуїзму, одного з відгалужень індуїстської релігії.
  78. *Еа (Енкі)* - за вавилонською міфологією, володар прісної води, ремесел і мудрості; з Ану та Енпілем входив до трійці найвищих богів, вважався творцем світу і всього живого, покровителем людей.
  79. *Іао (Яо, Ягве, Яхве)* - варіанти назви Іегова, або Єгова - верховного божества в іудейській релігії.
  80. *Геродот* (між 490 і 480 - між 430-424 до н.е.) - давньогрецький письменник, історик.
  81. *Астіагес* (імшуга бл.580-550 до н.е.) - цар Мідії. Вів невдалу війну з царем Кіром, внаслідок якої Мідія була завойована Фаном і перетворена на його провінцію.
  82. *Грім, брати Вільгельм* (1786-1859) та *Якоб* (1785-1863) - німецькі філологи, основоположники літературознавчої та мовознавчої германістики й інтерпретатори найвидатніших пам'яток давньонімецької поезії, народних казок, саг.
  83. *Каллер Адальберт* (1812-1883) - дослідник давньонімецької мови і літератури романських народів, з 1844 р. - професор німецької літератури.
  84. *Вессловський Олександр* (1838-1906) - російський історик літератури, фольклорист, представник порівняльно-історичного методу в літературознавстві.
  85. *Коген Шалом* (1773-1845) - єврейський поет, філолог. Писав гебрійською мовою.
  86. *Паталіпутра* - давньоіндійське місто Патна.

87. *Краус Фрідріх* (1859-?) - австрійський перекладач з слов'янських мов, фольклорист.

Док. № 144: - - - - -

1. *Лепкий Богдан* (1872-1941) - український письменник і літературознавець, дійсний член НТШ.
2. *Бурачинський Ярослав* - доктор медицини. Член студентського товариства "Січ" у Відні.

Док. № 145:

1. *Толстой Лев* (1828-1911) - російський письменник, граф, член-кореспондент Петербурзької АН, її почесний академік.
2. *Сен-Сімон Анрі Клод* (1760-1825) - французький економіст, теоретик соціалізму.
3. *Суєн Роберт* (1771-1858) - англійський економіст, представник утопічного соціалізму, ініціатор кооперативного руху.
4. *Фур'є Шарль-Франсуа-Марі* (1772-1837) - французький соціаліст-утопіст.

Док. № 146:

1. Стаття М. Драгоманова "К биографии А. И. Желябова" була надрукована в газеті "Вольное Слово" (1882. №№ 39 і 40) й у вигляді окремого відбитка на 42 сторінках.
2. Стаття М. Драгоманова "Народная воля" о централизации революционной борьбы России" була надрукована в газеті "Вольное Слово" (1882. №№ 37 і 38) й у вигляді окремого відбитка - на 32 сторінках.
3. Це видання має таку назву: Опыт украинской политико-социальной программы: Свод и объяснения. - Женева: Типография "Громады", - 110 с. - У підзаголовку: Вольний союз - Вільна спілка. На обкладинці слова "Вільна спілка" подано шістьма іншими мовами. Зміст: Предварительная заметка. - С. 3-5. 1. Проект основания устава украинского общества "Вольный союз" - "Вільна спілка". - С. 7-24. Объяснительная записка к проекту устава оснований украинского общества "Вольный союз" - "Вільна спілка". С. 25-109.
4. Повна назва цієї праці М. Драгоманова: Либерализм й земство в России. 1. Земский либерализм в России (1858-1883). 2. Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд. (Оттиск из 1-го числа "Свободной России"). Geneve ... 1889.-64 с. Дата 28 ноября 1888 г. (під першою статтею) і 21 января 1889 г. Г. Женева (під другою). Згодом були надруковані болгарською мовою: Земски либерализм в Россия (с предисловие на автора кьмь булгарски прьводь). Мысль. - 1889. - №№ 3-5 і польською мовою: Z dziejow Liberalizmu w Rosji przez M. Dragomanowa: Z rosyjskiego przelozył I. Franko. - Odbitka "Kurjera Lwowskiego". 1886.-87. S. У додатку (с. 81-87) вміщено статтю М. Драгоманова: "Ziemstwa rosyjskie i Polacy", яка перед тим була надрукована у газеті "Kurjer Lwowski", N 127. - 8 maja, N 128 - 9 maja.
5. Праця М. Драгоманова "Накануне новых смут". Женева, 25 мая 1886 г. - Женева, 1886. - 24 с. має паралельний заголовок французькою мовою: A la veille de nouveaux troubles. par M. Dragomanov. М. Драгоманов передбачає у найближчому майбутньому похвалення політичного життя і закликає земські кола до цього готуватися.
6. Праця М. Драгоманова "Историческая Польша и великорусская демократия" вперше була опублікована в "Вольном слове" 1881 р. №№ 3-9, 11-20. Того ж року вона була випущена окремою книжкою.

7. Праця М. Драгоманова "Дионизий III Санкт-Петербургский и Платон II Московский: Сравнительно-историческая игра природы" вперше була надрукована в "Вольном слове". - 1882. - № 27, а потім у вигляді окремого відбитка.
8. Повна назва праці М. Драгоманова: Турки внутрение и внешние: Письмо к издателю "Нового времени". Geneve-Bale-Lyon: GI. Georg. Libraire-editeur. 1876. Imprimerie Russe, Eaux-Vives, chemin Montchaisy, 26-30 с. У підзаголовку: Les Turcs du dedans et dehors par M. Dragomanoff. Die inneren und die ausseren Turken. На с. 27 дата: Женева, 1876, Ноября 27. P.S. - С. 28-30. У цій праці М. Драгоманов пояснює значення слов'янського питання на Балканському півострові і для Росії та його зв'язок з внутрішнім становищем Росії.
9. Назва цієї праці така: Marija maty Isusowa. Wirszy Tarasa Szewczenka z uwahamy M. Drahomanov. - Zenewa, 1882. - 65 с.
10. Повна назва видання Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст. З увагами М. Драгоманова. Частина перша, розділ другий. - Женева: Печатня "Громади", 1885. - XII, 227 с. Зміст: Розділ II. Гетьманщина й Слобідчина, 1709-1765. Увод, С. V-XII. Женева, 23 сентября 1885 р.

Док. № 147:

1. Повна назва видання: Письмо В. Г. Белинского к Н. В. Гоголю. С предисловием М. Драгоманова. Издание редакции украинского сборника "Громада". - Женева: Типография "Работника" и "Громады". 1880. XX. 10 с. У підзаголовку: Lettre de V. Belinski, a N. Gogol. Avec la Preface de M. Dragomanov.
2. Повна назва: Письмо Н. И. Костомарова к издателю "Колокола". С предисловием М. Драгоманова. - Женева: "Громада". 1885. IX. 13 с.
3. "Вольный Союз" - див. док. № 146, прим. 3.
4. Повна назва: Віра в громадські справи. Написав М. Драгоманов. Коломия. 1892. - 14 с. - (Бібліотека "Хлібороба", № 3).
5. Праця М. Драгоманова "La Tyrannieide en Russi et l'action de l'Europe Occidentale". - Geneve: Imprim, du "Rabotnik" et "Hromada". 1881. - 16 с. російською мовою була надрукована у виданні: "Собрание политических сочинений М. Драгоманова". - Печатається по инициативе и на средства українцев-демократов. Изд. ред. "Освобождение". Paris: Societй nouvelle de libraire et d'edition. 1905-1906. T. 2. N 906, С. 344-366. Дата: Женева, 30 марта 1881 г.
6. Повна назва цієї праці М. Драгоманова: Шістьсот років Швейцарської спілки (1291-1891). - Львів. Видання редакції "Народа". 1892. - 33 с.
7. Повна назва праці: "Чудацькі думки про українську національну справу". Написав Михайло Драгоманів. Друге видання. - Львів: Накладом Івана Франка. З народної друкарні Войтіха Манецкого під управою В. Годака, 1892, - 303 с. Вперше ця праця була надрукована під назвою: Чудацькі думки: (Листи на увагу мудрим людям через редакцію "Народа"). - Народ. - 1891. - №№ 7, 9, 10-11, 13-14, 17-18, 20-21, 22, 23, 24.
8. Це один з п'яти окремих випусків праці М. Драгоманова: Австро-руські спомини (1867-1877). Частина 1-5. Львів: З друкарні товариства імені Шевченка. 1889.- 1892. - 456 с., виданих у серії "Літературно-наукова бібліотека". (Вип. I. - 1889. - 47 с. - (Літ. наук. б-ка. - Кн. 2). Зміст: Вступне слово. - Огляд на моє українство

до знайомства з Галичанами. - Мої перші писання про Галичину. Вип.2. - 1889. - С.49-150. - (Літ.-наук.б-ка.- Кн.4). Зміст: Перші мої стосунки з галичанами до переїзду через Галичину в 1873 році. - Листи Є.Желіхівського до М.Драгоманова з 1872-1873 рр. (Додаток). - Вип. 3-4. - 1890. - С.151-330. -(Літ.-наук.б-ка. Кн. 7-9). Зміст: Перший побутток у Львові в 1873 році. - Лист Січовика до М.Драгоманова. Відень, 22 квітня 1873 р. (Додаток). - Дипломатія з Правдянами. Австрійські русини на Археологічному з'їзді у Києві. -Бібліотека "Січі". -Чубинський і українські програми в 1862-1873 роках. -Ще слівце про Ф.К.Кістяківського (Додаток до прилоги 3-ї частини). Вип.5-й. - 1892. -С. 331-456. -(Літ.-наук.б-ка. -Кн.15). Зміст: 1875 рік і мій об'їзд австрійської Русі. "Австро-руські спогади" М.Драгоманова частково були надруковані в перекладі на польську мову в газеті "Gazeta Narodowa" 1890 г.

9. Повна назва видання: Нові українські пісні про громадські справи (1864-1880). - Женева: Печатня "Работника" й "Громади", 1881. - 132 с.

Док. № 149:

1. Йдеться про Олександра Русова і його дружину Софію. Русов Олександр (1847-1915) - український статистик, громадський діяч. По закінченню Київської 1-ої гімназії та історико-філологічного факультету Університету св.Володимира вчителював у Златополі на Чигиринщині, а потім у Київській 1-й гімназії. Після звільнення з служби 28 січня 1864 р. виїхав до Петербурга. 1875 р. за дорученням Старої громади у Празі керував виданням "Кобзаря" Т.Шевченка, номінальним видавцем якого була книгарня чеського публіциста і громадського діяча Греяра, а фактичним - Стара громада. 1876 р. повернувся до Києва. Працював земським статистом у Чернігові. З кінця 1880 р. в Києві редагував газету "Труд"; але 1882 р. знову повернувся до статистичної діяльності: працював у Херсоні, Одесі, Єлисаветграді, Харкові, Чернігові, Петербурзі, та Києві. Був членом Старої громади, членом-засновником Київського відділу Географічного товариства. Автор спогадів про М.Драгоманова. Русова Софія (1856-1940) - українська культурна й освітня діячка, письменниця з роду Ліндфорсів.
2. *Липа Іван* (1865-1933) - лікар, громадський діяч й український письменник.
3. *Бурцев В.* (1862-1936) - російський емігрант, редактор часопису "Свободная Россия" (Див.док. № 133, прим. № 4).
4. *Аксельрод Павло* (1850-1928) - російський революційний діяч.
5. *Яросевич* - один з організаторів і керівників радикальної партії.
6. *Франко (Хоружинська) Ольга* (1864-1941) - українська громадська діячка і видавець. Збирала народну творчість. Автор розвідки "Карпатські байки і їх родинне життя". У 1894-1897 рр. разом з І.Франком видавала журнал "Жите і слово".

Док. № 150:

1. *Шекспір Уільям* (1564-1616) - англійський драматург і поет, гуманіст доби Відродження.

Док. № 151:

1. *Квітка-Основ'яненко* (справжнє - *Квітка*) - *Григорій* (1778-1843) - український письменник.

Док. № 155:

1. *Котляревський Іван* (1769-1838) - український письменник, перший класик нової української літератури. 1819 р. ним були написані і втілені на сцені

Полтави п'єси: "Наталка Полтавка" і "Москаль-чарівник". 21 січня 1821 р. "Наталка Полтавка" була поставлена в Харкові (роль виборного Макогоненка виконував М.Щепкін).

2. Радикальна партія, Русько-Українська радикальна партія, Українська радикальна партія. Заснована 4 жовтня 1890 р. на базі радикальних молодіжних гуртків, які виникли в Галичині в кінці 1870 р. під впливом М. Драгоманова, з ініціативи І. Франка, М. Павлика, В. Будзиновського, Є. Левицького, С. Даниловича, Ю. Трильовського та ін. Це перша українська політична партія європейського зразка - з суцільною програмою, з масовою організацією і реєстрацією членів. Лідерами партії були: І. Франко (до 1895), М. Павлик (до 1914), М. Лагодовський (до 1919), Л. Бачинський (до 1930р.), Макух. Визначними членами партій, крім згаданих, були: І. Блажкевич, К. Трильовський, М. Кoberський, Д. Ладика, В. Лисий, М. Матчак, О. Назарук, О. Павлів, І. Попович, М. Стахів, С. Жук та ін. З Радикальною партією були пов'язані письменники В. Стефаник, Л. Мартович, О. Маковей, Д. Лукіянович. Друковані органи: "Народ" (1890-1895; 1918), "Хлібороб" (1891-1895). "Громадський голос" (1892-1939) та ін.
3. "Поступ" - культурно-освітнє товариство, засноване на протипагу "Просвіті". Головою товариства був М. Павлик. Видавало популярні книжки. 1899 р. "Поступ злився з Радикальною партією". Програму "Поступу" підписали І. Франко, М. Павлик, Є. Левицький, Я. Ярославич.
4. "Народ" - громадсько-політичний часопис, виходив з січня 1890 р. до серпня 1895 р. (у Львові і Коломиї). Спочатку його видваряли І. Франко і М. Павлик, з жовтня 1892 р. - тільки М. Павлик.
5. "Хлібороб" - громадсько-політичний двотижневик, орган Радикальної партії, виходив у Львові і Коломиї з квітня 1891 р. до вересня 1895 р. за редакцією І. Франка (1891 р.), М. Павлика і С. Даниловича. "Хлібороб" порушував громадсько-політичні й економічні проблеми села, містив публіцистичні статті М. Драгоманова, І. Герасимовича, В. Стефаника.

Док. № 156:

1. Конституція 1867 р. закріпила політичні зміни. внаслідок яких Австрійська імперія була перетворена на дуалістичну Австро-Угорську імперію. Галичина з центром у Львові стала однією з провінцій Австрійської частини імперії.

Док. № 163:

1. Село Серафинці тепер у складі Городенського району Івано-Франківської області.

Док. № 164:

1. Рамбо Альфред *Rimbaud Alfred*, (1841-1912) - французький історик. Цікавився істрією Росії взагалі, України зокрема. Добре володів російською мовою. Був на III археологічному з'їзді в Києві. Йдеться про його статтю *L'Ukraine et ses chansons historiueux* ("Revue des deux Mondes". - 1874-1875, Juin).
2. Міцкевич Адам *Bernard* (1798-1835) - польський поет, діяч національно-визвольного руху.

Док. № 165:

1. Промова І. Франка на ювілеї М. Драгоманова вперше була надрукована у часописі "Народ", - 1895. - № 1-2. - С. 7-10.

2. Мова йде про працю Драгоманова М.П. Політичні пісні українського народу XVIII -XIX ст. -Ч. 1-2. -Женева. - 1883-1885.
3. Йдеться про видання : Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи. - Женева. - 1881.
4. Йдеться про видання: Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы. - К. -1887.
5. Див. І.Франко "Болгарські праці М.Драгоманова". (вперше надруковано в журналі "Народ". 1891.- № 15-16; 19). У цьому виданні. - Док. № 143.
6. М.Драгоманов написав ряд праць про Т.Шевченка, у т.ч. "Шевченко, українофіли і соціалізм" (1879), "Листочки до вінка на могилу Шевченка" (1890), "Т.Шевченко в чужій хаті його імені" (1893); про Г.Квітку-Оснот'яненка "Неправда - не просвіта" (1892), про "Наукові методи проф.Сумцова" (1894), окрему працю про М.Костомарова (1881) та ін.
7. *Григорович Василь* (1786-1865) - історик мистецтва, д.член російської академії, член Петербурзької АН. Брав участь у звільненні Т.Шевченка.
8. *Костомаров Микола* (1817-1885) - історик, етнограф, письменник, член-кореспондент АН. Один з засновників Кирило-Мефодіївського братства.
9. Крім того, про П.Куліша, як і про М.Костомарова, йдеться в таких працях як "Література великоросійська, українська і галицька" (1873), "По вопросу о малорусской литературе" (1876), "Література українська, проскрибована урядом російським" (1878), а також видані НТШ "Розвідки М.Драгоманова про українську словесність і письменство" (1889-1907).
10. Йдеться про видання М.Драгомановим "Повісті Осипа Федьковича". До книги М.Драгоманов написав велику передмову, яка того ж року була видана окремою брошурою під назвою "Галицько-руське письменство" (Львів. -1876).
11. М.Драгоманов посилав статті до "Санкт-Петербургських ведомостей", де були надруковані його праці "Земство и местный элемент в обучении". "О педагогическом значении малорусского языка" (1866), "Русский театр в Галиции" (1867). "Славянское литературное обозрение (галичане, чехи, словенцы, сербы)" (1868). Ряд праць М.Драгоманова вміщено у "Вестнике Европы", серед них: "Литературное движение в Галиции", "Русские в Галиции" (1873), "Народные наречия и местный элемент в обучении" (1875).
12. Стаття "I Imovimento kitterario Ruteno in Russia et Gallicia" була надрукована в італійському часописі "Revista Europea" (1873).
13. Йдеться про статтю "Kozakln" у книзі: Erach J.S., Gruber J.G. Allgemeine Encyclopedie der Wissenschaften und Künste. Zweite Section. - 1887. - Bd. 39.
14. Великий нарис про географію України «Нової всевітньої географії», яку видавав Е.Реклю, М.Драгоманов написав 1880 р. Французьке видання праці Реклю вийшло у 19-ти томах 1876-1894 рр., російський переклад - 1906-1909 рр.
15. Йдеться про Емський указ (акт) 1876 р., підписаний Олександром II 15 травня у м.Емс (Німеччина) про заборону друку і поширення книжок українською мовою. Емський указ забороняв: а) ввіз книжок і брошур, друкованих за кордоном, на території Російської імперії; б) друк і видання в Росії оригінальних творів і перекладів українською мовою, крім історичних пам'яток і белетристики, в останньому випадку дозволено було користуватися тільки російським правописом і ці друки підлягали

- попередній пензурі Головного управління в справах друку; в) театральні вистави й читання українською мовою та друк українських текстів до музичних творів. Емський указ також називають “указом Юзефовича”.
16. Мова йде про літературний конгрес 11 травня 1878 р., на який М. Драгоманов надіслав доповідь “La litterature Ukrainienne, proscrite par le gouvernement Russe”, надруковану в Женеві 1878 р. Пізніше з французької мови праця була перекладена на німецьку, італійську, іспанську та сербську мови і видана окремою брошурою “Література українська, проскрибована урядом російським” (Львів, 1878).
  17. *Провансальці* - обласна група французів, жителів Провансу (на Південному Сході Франції. Головне місто - Марсель).
  18. *Кельти* - племена індоєвропейської мовної групи, які в 2-й половині I тисячоліття до н.е. населяли басейн річки Сени, Рейну, Дунаю. Пізніше заселяли більшу частину території Західної і Центральної Європи, Британські острови.
  19. *Фламандці* - народ, основне населення Бельгії (поряд з валлонами).
  20. *Валлони* - народ, який становить основне населення Південної Бельгії. Живуть валлони також на Південному Сході Франції.
  21. Йдеться про статті “Новокельтское и провансальское движение во Франции” (“Вестник Европы”. - 1875. - Август. сентябрь) і “Десять лет украинской беллетристики”, яка була вирізана цензурою з вересневого і жовтневого номерів журналу “Вестник Европы” за 1875 р.
  22. Праця М. Драгоманова “Историческая Польша и великорусская демократия” була надрукована у газеті “Вольное слово”. - 1881. - №№ 3-20, а в 1882 р. вийшла окремою книжкою.
  23. Йдеться про працю М. Драгоманова “Восточная политика Германии и обрусение” (“Вестник Европы”. №- 1872. - № 2-5.).
  24. Мається на увазі книга: Драгоманов. “Про українських козаків, татар та турків”. - К. - 1876.
  25. Йдеться про видання: Про багатство та бідність. Розмова перва. - Женева. - 1876. Про хліборобство. Розмова третя. Як де земля поділена і як треба її держати. - Липський. - 1879. Названі праці належать С. Подолинському. М. Драгоманов підготував їх до друку і видав. Остання праця, як і перша, була надрукована у Женеві. “Липський”, тобто Лейпціг, поставлено з конспіративних міркувань. - Драгоманов М.П. Про те, як наша земля стала не наша. - Женева. - 1877.
  26. Йдеться про видання: Драгоманов М.П. Шістсот років Швейцарської спілки (1291-1891). - Львів. - 1892; Його ж. Про братство христителів або баптистів на Україні. - Коломия. - 1893 (передрук з часопису “Хлібороб”). Його ж: Віра і громадські справи. - Коломия. - 1892 (бібліотека “Хлібороба”); Його ж: Оповідання про задрих богів. - Коломия. - 1894 (передрук з часопису “Хлібороб”); Його ж: Рай і поступ. - Коломия. - 1894 (передрук з часопису “Народ”).

Док. № 166:

1. *Переяслав* (тепер *Переяслав-Хмельницький*) - місто Київської області.
2. *Вовчок Марко* (літ. псевдонім *Вілінської Марії*, по чоловікові *Маркович*, (1833-1907) - українська і російська письменниця.
3. *Галич* - місто Івано-Франківської області.

Док. № 168:

1. *Чайковський Корнило* - Можливо йдеться про Чайковського Андрія (1857-1935) - українського письменника і громадського діяча, уродженця м.Самбора.

Док. № 169:

1. "Народна спілка" в Коломиї, Заснована у 80-х рр. XIX ст.

Док. № 172:

1. Академічне товариство "Союз" - товариство студентів у Чернівцях.

Док. № 173:

1. *Окуневський Теофіл* (1858-1937) - український громадський діяч у Галичині, адвокат, посол Австрійського парламенту (1877-1900, 1907-1918), кореспондент М. Драгоманова (Див. "Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським 1883, 1885 до 1891, 1893-1895". - Зладив та видав М.Павлик. - Львів. -1905).

Док. № 174:

1. "Вільна спілка". - "Вольний союз". Безстроковий додаток до "Громади" № 1. У 1881 р. паралельний заголовок французькою мовою "La federatio suplement non-periodique a la "Hromada".

Док. № 175:

1. *Кобринська Наталія* (1857-1920) - письменниця, піонерка українського жіночого руху в Галичині. 1884 р. організувала "Товариство руських женщин у Станіславові". 1887 р. видала альманах "Перший вінок", 1891 р. скликала в Стрию перше жіноче віче, на якому порушила питання про дитячі садки, 1893 р. почала видавати другий альманах "Наша Доля". Її листування з М. Драгомановим підготував і видав М.Павлик (Див. "Переписка Михайла Драгоманова з Наталією Кобринською 1893-1895". Руська хата. 1905. - № 2 і окремо 6 листів М. Драгоманова).

Док. № 176:

1. *Стефаник Василь* (1871-1936) - український письменник і громадський діяч.

Док. № 177:

1. *Лукиїнович Денис* (1873-1965) - український письменник, літературознавець, публіцист і педагог. Працював учителем гімназії, а в повоєнні роки - доцентом Львівського університету.

Док. № 178:

1. *Академіки-радикали з Кракова*. - Йдеться про членів радикальної партії.

Док. № 179:

1. "Вольний союз" - фіктивна організація, якою прикривала свої дії підпільна контрреволюційна організація "Священна дружина", фактичним керівником і натхненником якої був граф П.Шувалов.
2. *Угорська Русь, Закарпатська Україна* - історична назва території Закарпатської області.
3. *Ганнібал (Аннібал Барка, 247 або 246 до н.е.)* - 183 до н.е.-полководець і церковний діяч Карфагена.

Док. № 180:

1. "Свободная Россия" - неперіодична ліберальна газета (лише три номери), редагована В.Бурцевим (1862-1936) і В.Дебогорієм-Мокрієвичем, що виходила в Женеві. М. Драгоманов надрукував тут свою працю "Либерализм и земство в Роси", перекладену згодом болгарською і польською мовами.

Док № 181:

1. *“Жите і слово”* – літературно-науковий і громадсько-політичний часопис. Виходив у 1894-1897 рр. у Львові за редакцією І. Франка раз на два місяці, з липня 1896-1897 рр. - щомісяця. У 1894-1895 рр. журнал виходив з підзаголовком: “Вісник літератури, історії і фольклору”, був здебільшого етнографічно-фольклористичного спрямування.
2. *“Русское богатство”* - журнал, що виходив у 1876-1918 рр., з кінця 1880 р. став органом ліберального народництва.
3. *“Русская мысль”* - щомісячний, літературний, науковий і політичний журнал, виходив у Москві 1880-1918 рр. Заснований В.Лавровим.

Док. № 184:

1. *“Български Пръгледъ”* - літературно- громадський часопис. Виходив у 1893-1900 рр. в Софії один раз на місяць. Редактори Д.Агура, І.Вазов, І.Шишманов та ін.

Док. № 185:

1. *Пітре Б.* (1813-1916) - італійський фольклорист, один із зачинателів фольклористики. Видав у 25-и томах “Бібліотеку сіпільських народних переказів” (1870-1913).

Док. № 186:

1. *Морфіль - Морфілл (Morfill) Уільям Річард* (1834-1900) англійський славіст, лектор російської та інших слов'янських мов в Оксфордському університеті.

Док. № 187:

1. *Леже Луї* (1843-1923) - відомий французький славіст, професор у College de France. У своїх творах писав і про Україну. Тричі приїжджав у Росію, відвідував Україну. Дуже прихильну рецензію написав на працю М. Драгоманова “Нові політичні пісні”.

Док. № 188:

1. *Шіфф Моріц* (1823-1896) - фізіолог, професор порівняльної анатомії в Берні (1854), професор фізіології у Флоренції (1863). З 1876 р. - в Женеві.

Док. № 190:

1. *Парі Гастон* (1839-1901) - відомий французький дослідник середньовічної літератури, професор французької мови в College de France.

Док. № 196:

1. *Агура Дмитро* (1849-1911) - історик, професор, ректор Вищої школи в Софії (Університету) у 1889-1890, 1892-1895 і 1907-1908 рр.

Док. № 202:

1. *“Прогрес”* - громадський вісник, виходив щосуботи 1892-1897 рр. в Пловдиві.
2. *Берлінський конгрес* - конгрес представників шести великих держав (Росії, Німеччини, Австро-Угорщини, Франції, Англії, Італії) і Туреччини для перегляду укладеного 19 лютого (3 березня) 1878 р. Сан-Стефанського договору між Росією і Туреччиною, який закінчив російсько-турецьку війну 1877-1878 рр. На конгресі, що тривав з 1 (13) червня до 1 (13) липня того ж року, було вирішено Болгарію поділити на дві частини: на самостійне, пов'язане з Туреччиною, князівство Болгарію і Східну Румелію, підкорену Туреччині.
3. *“Письма Тургенева”* - Відомі зокрема такі публікації М. Драгомановим листів перекладача на російську мову сповідань Марка Вовчка, автора спогадів про Тараса Шевченка російського письменника І.С. Тургенева

(1818-1883): 1) Лист І.С. Тургенева про галицько-руські справи. - "Зоря". - 1885. - № 21. - 1(13) листопада з приміткою І.Франка, в якій він повідомляє, що до редакції цей лист надійшов 1883 р., але з причин, незалежних від М.Драгоманова, тоді не був надруковани; 2) Письма К.Дм. Кавелина и Ив.С. Тургенева к Ал.Ив. Герцену. С объяснительными примечаниями М. Драгоманова. - Женева: Украинская типография. 1892. - XII, 227.

4. "Письма Бакунина". - Мова, напевно, йде про публікацію: Из бумаг редакции "Колокола". Листи Бакуніна, Гром'яки і под. до Герцена з увагами М. Драгоманова, - "Вольное слово". - 1883. Серед інших праць М. Драгоманова, присвячених Бакуніну, можна назвати: Мих. Алекс. Бакунин, критико-этнографический очерк М.П. Драгоманова. - Казань. - 1905; Бакунин М.А. Письма Бакунина к А.И. Герцену и Н.П. Огареву. - СПб., 1907.

Док. № 203:

1. *Вартовий П.* - один з багатьох псевдонімів українського письменника, етнографа і громадського діяча Бориса Грінченка (1863-1910).

Док. № 205:

1. "Monitor" - громадсько-політичний і літературний часопис, виходив 1895 р. у Львові. Під цією назвою також видавалися часописи: у Варшаві (1765-1785); Парижі (1785-1865), Москві (1860-1861).

Док. № 210:

1. "Соціаліст" - газета, орган робітничої соціал-демократичної партії, виходила в 1894-1897 рр. Заснована на базі газети "Друкар". У 1892-1894 рр. виходила також під назвою "Работник".

Док. № 213:

1. *Нідерланди. - Великий Привілей-Хартія* вільностей, яку прийняли Генеральні штати Нідерландів, що збиралися в лютому 1477 р. в ренті. Великий привілей скасовано 1494 р.
2. *Марія Бургунська* - (1457-1482) - дочка і спадкоємниця бургундського герцога Карла Хороброго. На престол вступала після підписання 1477 р. Великого привілею.

Док. № 217:

1. *Охоимович Володимир* (1871-1931) - український письменник, етнограф, громадський діяч. Брав участь у радикальному русі Галичини.

Док. № 218:

1. *Реклю Елізе* (1830-1905) - французький географ. Підтримував близькі стосунки з М. Драгомацовим. З його участю був підготовлений т. V "Всесвітньої географії" (про Росію з Україною написав М. Драгоманов).
2. *Кавелін Костянтин* (1818-1865) - російський історик і соціолог, публіцист. У 1857-1861 рр. - професор Петербурзького університету. У 40-х рр. примикав до західників. був у близьких стосунках з Т. Грановським, О. Герценом, а в кінці 50-х рр. зблизився з слов'янофілами в оцінці общини, православ'я і самодержавства.

Док. № 224:

1. "Мысль" - легальний щомісячний філософський суспільно-економічний журнал, видавався з грудня 1910 до жовтня 1911 р. Вийшло 5 номерів.
2. *Нотнагель Герман (Notnagel, 1841-?)* - терапевт, професор, директор клініки внутрішніх хвороб у Відні. Користувалося славою його "Керівництво по фармакології" перевидане багатьма мовами.

Док. № 227:

1. "Слов'янський альманах", "Слов'янський часопис" - статті Окуневського про "Політичні пісні українського народу".
2. "Руслан" - часопис народовців, виходив з 1897 р.

Док. № 230:

1. "Free Russia" - орган "приятелів вільної Росії". Виходив у Лондоні у 1896-1912 рр. Видавці - Ф. Волковський і Ж. Грін.

Док. № 233:

1. "Revue des traditions populaire" - науковий журнал, присвячений етнографії та фольклору. Виходив у Парижі в 1886 р.
2. "Melusine" - журнал, заснований у 1877 р. в Парижі. Регулярно виходив від 1884 до 1901р. Десять його томів - це збірка зразків народної творчості, призначена для вивчення фольклору.
3. "Atheneum" - двомісячник, науково-літературне видання, редагувалося і видавалося Крашевським 1841-1861 рр. у Вільно.
4. Ланге Альберт (1828-1875) філософ та економіст. Його працю "Die Arbeitfrage" за пропозицією М. Драгоманова переклав українською мовою М.Павлик.
5. Рудченки - мова йде про Івана Рудченка (псевд. Іван Білик. Іван Кивайголова. Іван Руїна, 1845-1905) - українського фольклориста, критика і письменника, та його брата українського письменника Панаса Мирного (справж. прізвище Рудченко. 1849-1920).
6. Іванов Микола (1811-1869) - історик, автор праці. "Россия в историческом, статистическом и литературном отношениях" (4 ч. історії і 4 ч. статистики. СПб., 1837), автором якої був оголошений Булгарін.

Док. № 236:

1. Шац Борис - художник, ілюстратор творів Тараса Шевченка "Наймичка" та "Варнак".

Док. № 237:

1. "Радикал" - газета, що видавалася за редакцією В.Будзиновського замість часопису "Народ". Перший номер вийшов 5 жовтня 1895. р., 1896 р. об'єдналася з часописом "Жите і слово".
2. Кримський Агатангел (1871-1942) - український орієнталіст, письменник, історик української мови та літератури, дослідник фольклору.

Док. № 238:

1. Голштейн Володимир (1849-1917) - народник, притягався до відповідальності у нечаївському процесі. У червні 1871 р. втік за кордон. Входить до редакції газети "Работник", що видавалася у Женеві (1875-1876).

Док. № 240:

1. "Записки Наукового товариства ім. Шевченка" - видання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Т.1-234, 1892-1998).

Док. № 241:

1. "До світла" - оповідання І.Франка, яке він написав у вересні 1890 р. Надруковано його 1890 р. в "Зорі". -№№ 2 і 3. Того ж року "До світла" ("Оповідання арештанта") видано вдруге у збірці "В поті чола". -Львів. - С.267-288: Київське видавництво "Вік" передрукувало II т. "Збірника творів Івана Франка". - К., 1903.
2. Міка - мова йде про сина дочки М. Драгоманова Лідії Шишманової.

Док. № 242:

1. *“Неделя”* - політична і літературна газета, видавалася 1866-1901 рр. у Петербурзі. З 1878р. при *“Неделе”* видавався щомісячник *“Книжки недели”*.
2. *Корф Микола* (1834-1883) - педагог і методист, організатор земських шкіл на Катеринославщині.
3. *Водовозов Василь* (1825-1886) - російський педагог-словесник. З 1847 р. викладав у навчальних закладах Варшави та Петербурга. У 60-х рр. керував недільними школами в Петербурзі.
4. *Ушинський Костянтин* (1823-1871) - педагог, основоположник наукової педагогіки.
5. *Галицько-руський театр, галицько-український театр* засновано 1864 р. у Львові.
6. *Щапов Офанасій (Панас)* (1830-1876) - російський історик і публіцист.
7. *Західники* - представники морального напрямку суспільної думки 40-50-х рр. XIX ст. в Росії, які відстоювали необхідність і неминучість для Росії західно-європейського розвитку.
8. *Духинський Франц* (1817-1893) - польський письменник. Був директором польського музею гр. Плятера на Цюріхському озері.
9. Бій під Садовою у австро-пруській війні (місто Садове в Чехії, у Градецько-Криловській області) відбувся 3 липня 1866 р. між Австрією і Прусією, який закінчився поразкою австрійців і саксонців, що разом з ними билися на лівому фланзі.
10. *Погодін Михайло* (1800-1875) - російський історик, письменник, журналіст і публіцист. У 1827-1830 рр. видавав журнал *“Московский вестник”*, у 1841-1856рр. з участю С.Шевєрьова - *“Москвитянин”*.
11. *Дідицький Богдан* (1827-1908) - письменник, москвофіл.
12. *“Слово”* - щоденна газета, орган москвофільської партії. Виходила 1861-1881 рр. у Львові. Одержувала таємні субсидії від російського уряду. Її характер розкрив М.Чернишевський у статті *“Національна безтактність”*.
13. *“Поступовці”* - мова йде про членів русько-українського просвітнього товариства *“Поступ”*, перші збори якого відбулися 16 грудня 1894 р. Головою товариства було обрано Михайла Павлика, членами президії: Івана Франка, Дениса Лукіяновича, Євгенія Вацика, Костя Бірецького, Єроніма Калитовського і Сидора Голубовича. Першим почесним членом товариства було обрано Михайла Драгоманова.
14. Напевне, мова йде про Качалу Степана (1815-1888) - українського громадського діяча в Галичині, політика і письменника, посла до галицького сейму та австрійського рейхсрату. Бував у Києві.
15. *“Русская основа”* - часопис, ще, виходив у Відні.
16. *Бучинський Мелітон* (1847-1903) - адвокат, громадський діяч у Станіславі (тепер Івано-Франківськ), збирав етнографічні матеріали, листування з М.Драгомановим видало НТШ заходами М.Павлика.
17. *Штундисти* - різновид християнської релігійної секти баптистів. Виникла у 2-й половині XIX ст. На формування штунди мали вплив німецькі колоністи баптистського напрямку. Назва походить від німецького Stunde - година (молитви). Наприкінці XIX ст. секти штунди та баптистів злилися.
18. *“Правда”* - український літературно-науковий і політичний часопис у Львові з різною періодичністю: в 1867-1879 рр. (з перервою 1871 р.) як

декадник, тижневик, півмісячник і місячник; з 1880 р. - як літературно-науковий збірник, з 1884 р. - за редакцією І.Франка, у 1888-1896 рр. - місячник і півмісячник. Заснований за ініціативою львівських та інших галицьких громадян та матеріальною підтримкою О.Кониського і П.Куліша.

19. *Успенський Гліб* (1843-1902) - російський письменник.
20. *Короленко Володимир* (1853-1921) - російський письменник українського роду з Волині. Помер у Полтаві.
21. *Веселовський Олександр* (1838-1906) - російський історик літератури. Виступав рецензентом праць М.Драгоманова про фольклор.
22. *Ковалевський Максим* (1851-1916) - історик, соціолог, політичний діяч, видавець журналу "Вестник Европы".

Док. №244:

1. *Мордовцев Данило* (1839-1905) - письменник, автор численних історичних романів, активний діяч української колонії у Петербурзі.
2. *Літературний фонд* - приватне товариство для допомоги нужденним літераторам і вченим, створене у Петербурзі 1859 р. Матеріальною основою літературного фонду були членські внески, кошти від окремих видань, вистав і різних пожертвувань окремих осіб.
3. *Віардо Гарсія (Viardot Garsia) Мішель-Поліна* (1821-1910) - французька співачка, вокальний педагог і композитор. За походженням іспанка. Близький друг Івана Тургенева.

Док. № 245:

1. Мова йде про Петра Косача - чоловіка Олени Пчілки, батька Лесі Українки.
2. *Будзиновський Вячеслав* (1868-1935) - український письменник, історик і публіцист.

Док. № 246:

1. Мова йде про Лідію Драгоманову (Шишманову-дочку М. Драгоманова) та її сина Михайла.

Док. № 248:

1. *Хмельницький Богдан* - (бл.1595-1657) - гетьман України (1648-1657).
2. *Острозькі* - український князівський рід XIV-XVII ст., власники маєтностей на Волині, Київщині, Поділлі й Галичині. Найвизначнішими представниками роду були: Федір Данилович (роки нар. і смерті, невідомі) - луцький староста, Костянтин Іванович (бл.1460-1530) - брацлавський староста, великий литовський гетьман, Костянтин (Василь) Костянтинович (1526-1608) - київський воєвода, діяч культури. Після смерті Януша Костянтиновича (1554-1620) - волинського воєводи, що покатоличився, рід Острозьких припинився, а їхні маєтності успадкували князі Заславські.
3. *Дашкевич Євстафій* (? - 1535) - черкаський староста (1524-1535) один з організаторів козацтва, керував обороною південних кордонів від нападів кримських татар, не раз ходив походами аж під Крим.
4. *Лянцкоронський (Ляскоронський) Предслав* (? - 1531) - староста Хмельницький, відомий своїм походом на Білгород (Аккерман) 1516 р.
5. *Кунашевич-Конашевич Сагайдачний-Петро* (? - 1622) - гетьман українського реєстрового війська.
6. *Мазепа Іван* (1639-1709) - гетьман України (1687-1709) - державний і культурний діяч.

7. *Ходкевичі* - знатний литовський рід: 1) Ян Ієронимович (?-1579) польський державний діяч, з 1566 р. - великий гетьман литовський; 2) Ян Карл - (? - 1621) - польський державний і військовий діяч, з 1588 р. - польний гетьман, з 1613 р. - великий коронний гетьман; Брав участь в облозі Смоленська і поході на Москву. Помер 1621 р. в Хотинському замку.
8. *Жолкевський (Жулкевський) Станіслав* (1547-1620) - польський державний і військовий діяч. З 1588 р. польний гетьман, з 1613 р. - великий коронний гетьман, з 1617 р. - канцлео. Брав участь у Хотинській війні, загинув під Цецорою.
9. Мова йде про антиохійського патріарха Паїсія.
10. *Владислав IV Ваза* (1595-1648) - король Польщі (1632-1648).
11. *Костюшко Тадеуш* (1746-1817) - керівник польського повстання 1794 р.
12. *Міцкевич Адам* (1798-1855) - польський поет, зачинатель польського романтизму.

Док. № 249:

1. Напевне йдеться про діячів, що гуртувалися навколо української, політичної і наукової газети "Буковина", що виходила в 1885-1910 рр. у Чернівцях. Видавана спочатку "Руською бесідою", згодом стала неофіційним органом буковинських народовців. Серед відомих редакторів "Буковини" були: Юрій Федькович (1885-1888), Павло Кирчів (1888), Осип Маковей (1895-1897, 1901), Л. Турбацький (1898), Денис Лукіянович (1899). Спочатку "Буковина" виходила як двотижневик, з 1892 р. як тижневик, а в 1895-1910 рр. - щоденно. На сторінках газети відбулася полеміка: між Вартовим (Б.Грінченком) і М. Драгомановим, результатом якої були "Листи з України Наддніпрянської" Б.Грінченка і "Листи на Україну Наддніпрянську" М. Драгоманова (див.: Б.Грінченко - М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. - К., 1994), між І. Франком і О. Маковеем. 1913 р. "Буковина" була відновлена під назвою "Нова Буковина" (1913-1918).

Док. № 250:

1. *Кордуба Мирон* (1876-1948) - український історик, дійсний член НТШ (з 1903 р.). Автор праць з середньовічної історії та історичної географії України.
2. *Дрінов Марін* (1833-1906) - болгарський історик, діяч болгарського визвольного руху. З 1873 р. - професор слов'янознавства Харківського університету, член Харківського історико-філологічного товариства (у 1890-1897 рр. його голова).

Док. № 252:

1. "*Revue critique d'histoire et de litterature*" - журнал, заснований у 1866 р. в Парижі Полем Мейером, Шарлем Морелем і Гастоном Парі. Знайомив з новинками французької та зарубіжної літератури, культури.

Док. № 253:

1. *Грушевський Михайло* (1866-1934) - великий український історик і суспільно-політичний діяч. Автор близько 2 тис. праць, у т.ч. "Історія України-Руси" в 10 томах, "Історія Української літератури" у 5 томах. З 1897 р. був головою НТШ.

Док. № 254:

1. *Науменко Сергій* - син Володимира Науменка, студент Київського університету.
2. *Старицький Михайло* (1840-1904) - український письменник, театральний і культурний діяч.

3. Йдеться про українську письменницю, середню дочку М.Старицького Людмилу Старицьку-Черняхівську (1868-1941).
4. *Дейч Лев* (1855-1932) - один з організаторів Чигиринської справи. Влітку 1877 р. разом з Я.Стефановичем та І.Бохановським втік з в'язниці.
5. *Бохановський Іван* (1848-1917) - один з організаторів Чигиринської справи. Влітку 1877р. разом з Я.Стефановичем та Л.Дейчем втік з Київської в'язниці. Допоміг їм у цьому Луначевський-Петруняка, надавши човен для переїзду через Дніпро.

Док. № 255:

1. Йдеться про дружину Володимира Голштейна (див. док. 233, прим.1).
2. Напевне мова йде про молодшу дочку В.Антоновича Ганну Антонович (Геркен).

Док. № 257:

1. *Цегельський Михайло* (1848-1944) - церковний і громадський діяч у Галичині. Один з засновників товариства "Просвіта".

Док. № 259:

1. *Труш Іван* (1869-1941) - український художник, майстер пейзажу і портрету, мистецький критик й організатор мистецького життя в Галичині. Чоловік молодшої дочки М.Драгоманова Аріадни (Ради).

Док. № 261:

1. *Гнатюк Володимир* (1871-1926) - етнограф, організатор наукової праці, з 1899 р. - секретар НТШ, з 1901 р. - секретар, а з 1916 р. - голова Етнографічної комісії НТШ, редактор (з 1900 р.) всіх її видань, співробітник "Літературно-наукового вістника" (1898-1906) на початку 20-х рр. директор Української видавничої спілки.
2. *Московське археологічне товариство* - засноване 1859 р.
3. Лазаревський інститут східних мов у Москві - створений на базі іриватного Вірменського Лазаревих училища, заснованого 1815 р., засновником вважається Яким Лазарев (1748-1826).

Док. № 267:

1. *Гнєдич Микола* (1784-1833) - російський поет, перекладач, був близький до поетів-радіщевців, згодом-до декабристів.
2. "*Современник*" - російський, літературний і громадсько-політичний журнал. Виходив 1836-1866 р. у Петербурзі.
3. *Прескотт Вільям* (1796-1859) - американський історик.
4. "*Колокол*" - перша російська революційна газета, яку видавали О.Герцен та М.Огарьов 1857-1865 рр. у Лондоні, 1865-1887 рр. - у Женеві російською і французькою мовами.
5. "*Основа*" - український громадсько-політичний і літературно-мистецький журнал. Виходив 1861-1862 рр. у Петербурзі.
6. *Тургенєв Іван* (1818-1883) - російський письменник, перекладав на російську мову оповідання Марка Вовчка.
7. *Гарібальді Джузеппе* (1807-1882) - народний герой Італії, боровся за об'єднання Італії, генерал.
8. *Окуневський Ярослав* (1860-1929) - лікар, громадський діяч і письменник. Навчався у Віденському університеті; був членом студентського товариства "Січ".
9. *Ковалевський Микола* (1841-1897) - учитель кадетського корпусу, діяч Київської та Одеської громад. 1879-1889 рр. перебував на засланні.

Підтримував публіцистичну діяльність М. Драгоманова та його видання. Автор популярної історії України, виданої у Львові під псевдонімом І. Маркевича.

Док. № 268:

1. *Микола I* (1796-1855) - син Павла I, імператор Росії (1825-1855).
2. *"Промінь"* - двотижневик, орган Українських учителів Буковини і "Галичини"; виходив 1904-1907 рр. у Вашківцях за редакцією І. Гарасиновича.

Дов. № 271:

1. *"Громадський голос"* - газета, що виходила з 1895 р. до 1939 р. (з перервами) у Львові, з різною періодичністю (1904-1905 рр. під назвою "Новий громадський голос"). 1910 р. її редагував М. Павлик. Протягом 1906-1910 рр. виходила "Бібліотека "Громадського голосу" - всього надруковано 15 видань").
2. *"Руслан"* - християнсько-суспільний щоденник, орган заснованого О. Барвінським та А. Вахнянином 1896 р. католицько - руського народницького союзу, що був 1911 р. на Християнсько-суспільну партію.
3. *Герасимович Іван* (1876-1942) - педагог і громадський діяч, організатор українського учительства. До 1914 р. працював на Буковині (1904-1907 рр. - редактор педагогічного двотижневика "Промінь" з 1922 р. - у Львові (1932-1933 рр. редагував часопис "Рідна школа").
4. *"Рай й поступ"* - праця М. Драгоманова. Вперше опублікована 1894 р. в часописі "Народ" - №№ 6-12 й окремо. Заходами М. Павлика була перевидана в 1898 і 1915 рр.
5. *Тунячків Данило* (1842-1906) - громадсько-політичний діяч, публіцист. У 70-і роки - організатор таємних учнівських громад у гімназіях, співробітничав з галицькими народівськими періодичними виданнями на Золочівщині і Бродівщині, організовував кредитові спілки "Правда". Автор низки брошур і політичних памфлетів.

Док. № 272:

1. Мова йде про видання: Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність. Зладив М. Павлик. -Т.4. -Львів; накладом Наукового товариства імені Шевченка. 1907.

Док. № 273:

1. Листування М. Драгоманова з І. Франком див. у виданнях: Листи до Ів. Франка і інших. Видав Іван Франко. -Львів; накладом Українсько-руської видавничої спілки. 1906-1908 рр. у 2-х томах: 1881. -1886. -1906; 1887 - 1895.-1908; Матеріали для культурної та громадської історії Західної України. Видає Комісія Західної України ВУАН. Т.1. Листування І. Франка і М. Драгоманова зібрано з автографів Наукового товариства імені Шевченка і Українського національного музею у Львові. -К., 1928. і Збірник Історико-філологічного відділу ВУАН № 52. Зібрав і до друку підготував М. С. Возняк.

Док. № 274:

1. Збірка Івана Франка "Сім казок" видана у Львові накладом Українсько-руської видавничої спілки 1900 р. До неї включено такі твори: Рубач. -Казки про Добробут. -Звірячий бюджет. -Історія кожуха. -Свинська конституція. -Острий преострий староста. - Історія однієї конфіскати.

Док. № 275:

1. *Чикаленко Євген* (1861-1929) - громадський діяч і публіцист, меценат української культури.
2. *"Рада"* - щотижнева газета; виходила українською мовою як продовження "Громадської думки", забороненої російським урядом. Виходила з 1906 до 1914 р. в Києві. Видавав і фінансував Є.Чикаленко, при матеріальній підтримці В.Симиренка та Л. Жебуньова.
3. *Федак Степан* (1861-1937) - громадський діяч, філантроп, за фахом адвокат. Був членом академічного гуртка, диригентом студентського хору і співзасновником товариства "Боян" (1891 р.). Організатор економічних установ: член управління "Народної торгівлі", член-засновник товариства "Дністер".
4. *Олесницький Євген* (1860-1917) - галицький громадсько-політичний діяч, адвокат, економіст, публіцист і перекладач, дійсний член НТШ (з 1893 р.)
5. *Олесницький Ярослав* (1875-1933) - громадсько-політичний діяч і дипломат, адвокат. 1919 р. - радник Державного секретаря і один з делегатів Української національної Ради ЗУНР для довершення акту соборності 22 січня 1919 р. в Києві.
6. *"Червона калина"* - українська кооперативно-видавнича спілка. Видавала літературу, зокрема «Календар-альманах». Діяла в 20-30-і рр. у Львові.
7. *Ріпецький Степан* (1894-1986) - адвокат і політичний діяч та публіцист, член управи товариства "Січ".

Док. № 276:

1. *Лозинський Михайло* - Київський кореспондент газети "Діло".
2. *Яворський Юліан* (1873-?) - український історик літератури, публіцист, етнограф, видавець москвофільського журналу "Живая мысль", "Живое слово", один з співробітників москвофільського органу "Беседа", М. Драгоманов листувався з Ю.Яворським у 1891-1894 рр. Листи від 23 червня 1891 р. до 30 серпня 1894 р. вперше надруковані в книзі: Михайло Драгоманов. Переписка. Зібрав і зладив М.Павлик. - Львів. -1901.-Т.1.
3. *Борковський Олександр* (1841-1921) - український педагог, перекладач, редактор часопису "Зоря" (1897), пізніше співробітник газети "Діло". Листувався з М. Драгомановим та Оленою Пчілкою. Борковському були переслані й опубліковані в "Зорі" перші вірші Лесі Українки. Листування Драгоманова з Борковським з вступними поясненнями М.Павлика до них надруковано в часописі "Житє і слово" (1897. кн.1.2).
4. *Паньківський Кость* (1855-1895) - український громадський діяч, економіст, філантроп, видавець, керівник різних виховних та економічних установ у Львові.
5. *Макарушка Остап* (1867-1931) - філолог і педагог з Яворова, дійсний член НТШ, учитель гімназії у Коломиї і Львові, семінарії Українського педагогічного товариства. Праці з питань мовознавства.
6. *Величко Григорій* - географ, громадський діяч, член комітетів для відзначення 25-річчя (1898 р.) і 40-річчя діяльності І.Франка (1912).
7. *Бачинський Юліан* - член Укр. Радикальної партії "з якої вийшов і заснував Укр. соц.-дем. Партію" 1929 р. переїхав до УСРР, 1934 р. репресований, а може, мова йде про Бачинського Омеляна (1833-1907) - українського актора і режисера мандрівних польської та української труп. 1864 р. він разом зі

своєю дружиною актрисою Бачинською (Лотомською) Теофілією (1837-1904) брав участь у створенні першого українського професійного театру в Галичині, був його першим директором і режисером. Листувався з М. Драгомановим.

8. Українсько-руська видавнича спілка - громадська прогресивна видавнича організація, заснована 1888 р. у Львові. Головними співробітниками і редакторами її були В. Гаатюк, І. Франко, Н. Кобринська та ін.
9. *Купчанко Григорій* (1845-1902) - етнограф, публіцист і буковинський громадський діяч, москвофіл. Листувався з М. Драгомановим. - Див. Переписка М. Драгоманова з Гр. Купчанком. 1872, 1873, 1881, 1882, 1886 рр. (Діло.-1904.-№№ 126-132, 134-135, 138-140, 144-146, 148, 151).
10. *Навроцький Володимир* (1847-1882) - український письменник і громадський діяч, народовець. Листувався з І. Драгомановим. - Див. Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким ("За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття." - К., 1927. - Книга перша.
11. Листування М. Драгоманова з М. Павликом опубліковано у восьми томах. - Див. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1876-1895. - Чернівці 1910-1912.
12. *Партицький Омелян* (1840-1895) - український письменник, вчений і громадський діяч. Крім книг для шкільного вжитку, надрукував кілька досліджень з історії літератури та етнографії.
13. Листи М. Драгоманова див. насамперед у виданні: "Архів М. Драгоманова". Т.1. Листування Київської громади з М. Драгомановим. 1870-1895. - Варшава, 1937.
14. *Щепкін Михайло* (1788-1863) - український і російський актор, основоположник сценічного реалізму.

Док. № 277:

1. *Євшан Микола* (справж. прізвище Федюшка, 1889-1919) - літературний критик, співробітник "Літературно-наукового вісника" та "Української хати".
2. *Сумцов Микола* (1854-1922) - український фольклорист, етнограф, літературознавець і громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької АН
3. *Стоу Бічер Тарріст* (1811-1896) - американська письменниця. Автор широковідомого роману "Хатина дядька Тома" (1852). Українською мовою вперше видано 1918 р.
4. "*Причепи*" - повість І. Нечуя-Левицького; вперше надрукована в часописі "Правда" (1869, №№ 12-46) у Львові з підзаголовком "Картина з Волинської України". Окремою книжкою повість видана 1872 р. коштом автора у Львові. 1884 р. Нечуй-Левицький підготував видання повісті у Києві, але цензура заборонила його. Вона тут була надрукована під назвою "Нахаба" ("Причепи") тільки 1901 р. у виданні "Повісті й оповідання". Т.ІІІ.
5. "*Євгеній Онегін*" - соціально-психологічний роман у віршах, написаний у 1823-1831 р. російським письменником Олександром Пушкіним (1799-1837).
6. "*Мертвіє душі*" - задум Миколи Гоголя (1809-1852) написати поему "Мертвіє душі" і початок роботи над нею відноситься до 1835 р. Перший том був закінчений 1841 р. і 1842 р. надрукований окремим виданням під назвою "Походження Чичикова или Мертвіє душі, поема П.Г." 1840 р. Гоголь розпочав роботу над другим томом "Мертвих душ": Наприкінці

червня чи на початку липня 1845 р. Гоголь спалив рукопис. До роботи над другою редакцією приступив лише 1843 р. Зимою 1851 р. рукопис був підготовлений до друку, але в жовтні того ж року Гоголь відмовився від друку. 11 лютого 1852 р. він повторно спалив другий том "Мертвых душ". Зібрані по смерті письменника чернетки стали відомі читачам 1855 р. у виданні "Сочинения Гоголя, найденные после смерти". -М., 1855.

7. *"Рудин"* - роман російського письменника І.Тургенєва, написаний 1855 р. Образ Рудіна наділений багатьма рисами Михайла Бакуніна.
8. *Островський Олександр* (1825-1886) - російський драматург, член-кореспондент Петербурзької АН.
9. *Некрасов Микола* (1821-1878) - російський поет, літературний діяч.
10. *Петрушевський Дмитро* (1863-1942) - історик-медієвіст. Досліджував питання соціально-економічної і політичної історії середньовіччя Західної Європи.
11. *Єфремов Сергій* (1876-1939) - український публіцист, літературознавець, критик, громадсько-політичний діяч, академік (з 1919), віце-президент (з 1922) ВУАН.
12. *Сю Ежен* (справж. прізвище *Марі Жозеф*, 1804-1857) - французький письменник, автор романів "Матільда" (1841), "Паризькі таємниці" (Тт. 1-10, 1842-1843) - "Вічний жид". (тт.1-10, 1844-1845) та ін.
13. *Золя Еміль* (1840-1902) - французький письменник.
14. *Піпін Олександр* (1833-1904) - російський літературознавець, фольклорист, академік Петербурзької АН. Автор "Історії російської етнографії" (тт.1-4, 1890-1902), третій том якої присвячений Україні.
15. *Милюков Павло* (1859-1943) - російський політичний діяч, лідер партії кадетів, історик і публіцист.
16. *"Гражданин"* - російський журнал і літературна газета, заснована 1872 р. В.Мещерським у Петербурзі.
17. *"Будучність"* - літературно-науковий ілюстрований журнал. Виходив 1909-1910 рр. у Львові за редакцією М.Венжина.

Док. № 281:

1. *"Етнографічний вісник"* - неперіодичний часопис Етнографічної комісії УАН, виходив 1925-1932 рр. у Києві за редакцією А.Лободи і В.Петрова.
2. *Грінченко Марія* (перевд. - *М.Загірня, М.Чайченко* та ін. 1863-1928) - українська письменниця, дружина. Б.Грінченка.
3. *Тимченко Йосип* (1852-1924) - український механік.

Док. № 284:

1. *Цегельський Лонгин* (1875-1950) - український історик. Автор праці "Звідки взялися і що значать назви "Русь" і "Україна". -Львів. 1907.
2. *"Молода Україна"* - місячник українською мовою, що видавався 1900-1902 рр. у Львові за редакцією О.Грабовського, С.Горука, М.Галушинського, М.Залігача, Є.Кусевича, А.Крушельницького, Т.Меленя, В.Старосольського. "Молода Україна" - дитячий журнал, що виходив у 1906, 1908-1914 рр, як додаток до журналу "Рідний край".

Док. № 285:

1. *"Киевские вести"* - щомісячна газета, виходила з червня 1907 р. до лютого 1911 р. замість газети "Киевский голос". Згодом "Киевские вести" злилися з газетою "Киевская почта".

2. *“Киевская искра”* - ілюстрований художньо-літературний та гумористичний журнал. Видавався 1907-1911 рр. як додаток до газети *“Киевский голос”* - *“Киевские вести”*.
3. *Василенко Микола* (1877-1937) - український історик держави і права, академік ВУАН (з 1920). Очолив комісію для вивчення західно-руського та українського права, видав ряд праць, присвячених розвитку правових знань та інститутів права на Україні.

Док. № 286:

1. *Кістяківський Богдан* (1868-1920) - правник, соціолог і філософ, професор Ярославського лицейу і Київського університету (з 1917), дійсний член ВУАН. Друкував статті на політичні теми під псевдонімом *“Українець”* у виданнях *“Освобождение”* (*“Русская мысль”*, *“Украинская жизнь”*). Редагував праці М. Драгоманова, зокрема *“Собрание политических сочинений”*.
2. *“Московский еженедельник”* - орган *“Партии обновления”*; виходив 1880-1918 рр. у Москві.
3. *“Украинская жизнь”* - щомісячний суспільно-політичний часопис, виходив 1912-1917 рр. у Москві.
4. *Богучарський (Яковлев) Василь* (1861-1916) - історик революційного руху в Росії. Зібрав і опублікував джерела з історії революційного руху 60-80-х рр. Видавав журнал *“Былое”*.
5. *“Страница прошлого”* (*“Страничка прошлого”* - брошура Б. Кістяківського (М., 1912)) - в якій він виступив на захист М. Драгоманова, спростував твердження В. Богучарського про те, що ніби газета *“Вольное слово”* була органом Священної дружини, викладені в книзі *“Из истории политической борьбы в 70-80-гг. XIX в. Партия народной воли, ее происхождение, судьба и гибель”* (М., 1912).
6. *Кізеветтер Олександр* (1866-1933) - російський історик і політичний діяч. Прихильник конституційної монархії.
7. *Священна дружина* - таємна організація придворної аристократії в Росії для боротьби з революційним рухом (1881-1882).
8. *“Русские ведомости”* - російська соціально-політична газета, виходила 1863-1918 рр. у Москві.
9. *Мальшинський Аркадій* (1884-1899) - журналіст, агент Держдепартаменту поліції. У 1881-1883 рр. редагував газету *“Вольное слово”*.
10. Азеф теж так робив своє діло - йдеться про те, що провокатор *Азеф Фіталевич* (1868-1918), перебуваючи на службі в Департаменті поліції з 1893 р., 1899 р. вступив до закордонного союзу есерів, 1903 р. очолив бойову організацію есерів і підготував ряд значних терористичних актів. 1901 р. Азеф видав охоронному відділенню з'їзд представників есерів у Харкові. 1905 р. він був викритий, жив у Берліні під чужим прізвищем, займаючись спекуляціями на біржі.
11. Земський союз об'єднав представників буржуазно-ліберального опозиційного руху, що зародився у ХІХ ст. Учасники цього руху шляхом подання петицій, адресів тощо проти *“крайностей”* царизму, вимагали розширення прав і компетенцій земств. З 1880 р. виходила газета *“Земство”*. Земці робили спроби видавати нелегальні брошури та газету *“Вольное слово”*.

12. *Струве Петро* (1870-1944) - російський економіст, філософ.
13. *"Вечорниці"* - літературний тижневик, перший орган народовців; виходив 1862-1863 рр. у Львові.
14. *"Киевская мысль"* - щоденна газета, виходила в 1906-1918 рр.
15. *Панейко Василь* (1883-1956) - журналіст і громадсько-політичний діяч. Редактор "Молодої України". Був співробітником "Діла" і "Літературно-наукововго вісника".

Док. № 287:

1. *"Морской сборник"* - щомісячний журнал, видавався з 1848 р. в С.-Петербурзі, спочатку Морським ученим комітетом, а з 1867 р. - під наглядом ученого відділу морського технічного комітету.
2. *Шамрай (Шамраєв) Сергій* (1900-1939) - український історик, співробітник ВУАН, член комісії районного дослідження Києва і Правобережжя та Південної України.

Док. № 289:

1. *Донцов Дмитро* (1883-1973) - український критик, публіцист і політичний діяч.
2. *Берне Карл Людвіг* (1786-1837) - німецький публіцист.
3. Йдеться про *Стороженка Миколу* (1836-1906) - історика літератури, члена-кореспондента Петербурзької АН або про *Стороженка Олексу* (1805-1874) - українського письменника.
4. *Рильський Тадей* (1841-1902) - український культурно-освітній діяч й етнограф, батько максима Рильського.

Док. № 290:

1. *Юркевич Левко* (1884-1917/18) - соціал-демократичний діяч, письменник.
2. *Макушенко Володимир* (1867-1955) - маляр і педагог. З 1904 р. викладав у Київській художній школі.

Док. № 291:

1. *Рудницький Іван Теодор* (1887-1951) - громадській і військовий діяч, член Таємного Військового комітету у Львові.
2. *Якобінство* - якобінська диктатура, встановлена після перемоги повстання 31 травня - 2 червня 1793р. Повалена в результаті термідоріанського перевороту 27/28 липня 1794р. Назва - від місця засідань-залу бібліотеки ченців-якобінців. Вожді якобінців М.Робесп'єр, Ж.Й.Марат, Ж.Ж.Дантон, Л.А.Сен-Жюст та ін.
3. *Жіліс Йоганн (Gillis)* - німецький дослідник загальної історії, автор багатотомної праці, що вийшла 1825-1826 рр.

Док. № 292:

1. *Левинський Володимир* (1880-1953) - публіцист, політичний діяч, теоретик українського соціалістичного руху, один з засновників УСДП.

Док. № 294:

1. *Сумний Д.* - напевне йдеться про Самійленка Володимира (псевд. Сумний Л. - 1864-1925) - українського письменника, хоч під псевдонімом Сумний виступали й Бачинський Юліан, Галевич Володимир, Сіцінська Катерина, Сосюра Володимир, Сумневич В.
2. *"Вільне слово"* - часопис Союзу Визволення України для полонених українців з російської армії в Зальцведель (Німеччина). Виходив 1916-1918 рр. як двотижневик, згодом - тижневик і два рази на тиждень.

Док. № 295:

1. *"Громадська думка"* - часопис Союзу Визволення України для полонених українців у таборі в Вецлярі (Німеччина). Виходив як продовження "Просвітнього листка" 1917-1918 рр.

Док. № 297:

1. *"Родная речь"* - журнал виходив 1897-1898рр. у Москві два рази на місяць. Редактор і видавець І.Беляєв.

Док. № 298:

1. *Галушинський Михайло* (1878-1931) - український громадський діяч, директор гімназії "Рідної школи". Згодом був головою "Просвіти" у Львові, професором таємного університету.

Док. № 300:

1. *Студинський Кирило* (1868-1941) - український літературознавець, академік АН України.
2. *Головацький Яків* (1814-1888) - український учений і педагог. Найважливіша праця - *"Народні пісні Галицької та Угорської Русі"* (Кн.1-4.1878).
3. *"Народний дім"* - культурно-освітня організація, заснована 1849 р. Головною руською радою, політична організація української інтелігенції. У 60-ті роки "Народний дім" перейшов під керівництво москвофілів. Народний дім - це і великий будинок у Львові, споруджений 1864 р. на вул. Театральній, який протягом тривалого часу був осередком культурноосвітньої діяльності галицької інтелігенції.

Док. № 301:

1. *Борщак Ілько* (1895-1959) - український історик.
2. *Сидорацький В. (псевд. К.К.Р.)* - співробітник щотижневої газети "Вольное слово".
3. Національна бібліотека Франції заснована 1480р.
4. *Дмитрієв Лев* (1849-?) - гравер. У 1883-1884рр. редагував ілюстрований журнал "Ласточка". Пізніше протягом трьох років завідував художньою частиною у журналі "Всемирная иллюстрация".

Док. № 302:

1. *Орлик Пилип* (1672-1742) - гетьман України в еміграції (1710-1742). Вихованець Києво-Могилянської Колегії. З 1700 р. працював у Генеральній військовій канцелярії, з 1706 - генеральний військовий писар і найближчий помічник гетьмана Івана Мазепи. Автор першої у світі (1710) Конституції. Відомий і як письменник, зокрема, дуже цінний його "Щоденник" (Діяріуш. 1720-1732, опублікований 1989р. Гарвардським університетом США).

Док. № 303:

1. *Сужевич Корнило* (1840-1885) - один з керівників народовської громади в Галичині у 60-70-рр. Перший голова товариства імені Шевченка.
2. *Романчук Юліан* (1842-1932) - народовець, посол до галицького сейму та Віденського парламенту, прихильник так званої " нової ери".

Док. № 305:

1. *Назарук Осип* - (1883-1940) український громадський діяч.

Док. № 306:

1. *Томашівський Степан* (1875-1930) - український історик, дійсний член НТШ. Працював доцентом Львівського університету. пізніше - професором Краківського університету. Автор підручника "Українська історія". Нарис Т. 1.

Док № 308:

1. *Калинович Іван* (1855-1927) - український бібліограф і громадський діяч. Був секретарем бібліографічної комісії НТШ.
2. *Черемшина Марко* (справж. прізви. та ім'я - Семенюк Іван, 1874-1927) - український письменник і культурно-громадський діяч.

Док. № 309:

1. *"Робінзон Крузо"* - роман англійського письменника і публіциста Дефо Даніеля (1660-1731) - опублікованого 1719 р. під назвою "Життя і незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо". Роман викликав численні наслідування, переробки (українською мовою. - Б.Грінченка та ін.). Улітку 1856 р. Т.Шевченко виконав малюнок "Робінзон Крузо" на тему одноіменного роману Д.Дефо.
2. *Лексикон* - напевне, йдеться про "Лексіконъ славеноросскій и именъ тлькованіе" - найважливішу працю Пвами Беринди (між 1555-60-1632) - українського педагога, письменника, лексикографа; який працював друкарем і гравером у Стрятині, Львові, з 1619р,-в Києві. Уперше в східнослов'янській філології застосував наукову обробку словникового матеріалу. "Лексикон" містить переклади українською, мовою або тлумачення близько 7 тис. слів.
3. *Разін Степан* (бл.1630-1671) - керівник селянського повстання в 1667-1671 рр.
4. *Франжолі Андрій* (1848-1883) - революційний народник. У 1873-1874 рр. - член Одеського гуртка чайківців, учасник "ходіння в народ", 1880 р. приєднався до "Народної волі".
5. *"Правительственный вестник"* - щоденна газета, виходила 1860-1917 рр. в Петербурзі. Відбивала офіційну точку зору уряду. 1917р. газета видавалася під назвою "Вестник временного правительства". 1881-1917 рр. при "Правительственном вестнике" виходила газета. "Сельский вестник".
6. *Мідль Джон Стюарт* (1806-1873) - англійський філософ і економіст, публіцист. Автор праць "Система логіки", "Основи політичної економії".
7. *Ланганс Мартін* (1852-1883) - народоволець, 1880 р. став членом "Народної волі" і ввійшов до Виконавчого комітету. Брав участь у терористичних замаху на Олександра II, у т. ч. й 1 березня 1881 р. Заарештований у квітні 1882 р. в Києві. Засуджений на довічне ув'язнення. Помер в Олексіївському ревеліні Петропавлівської фортеці.

Док. № 310:

1. *Шульженко Микола* (1841-1915) двоюрідний брат М. Драгоманова, приятель його дитинства і юнацтва, член Старої громади. Працював окружним інспектором народних шкіл, директором Полтавської гімназії, колегії Павла Галагана.

Док. № 316:

1. *Річицький Андрій* (1882-1937) - політичний діяч, літературознавець, член Української Центральної і Малої Ради. 1919 - засновник УКП, співробітник "Червоного прапора".

Док. № 318:

1. Йдеться про *Бачинського Євгена* (1885-1978) - громадського діяча під час першої світової війни, редактора місячника "La Revue Ukrainiene" у Лозанні, 1918 р. - український консул у Швейцарії. З 1955 р. - єпископ автокефальної церкви, видавець часопису "Еклезія" в Женеві, автор спогадів.

2. *Коновалець Євген* (1891-1938) - полковник Армії УНР, військовий діяч, політик, комендант УВО, голова Проводу Українських націоналістів.

Док. № 322:

1. *Возняк Михайло* (1881-1954) - український літературознавець. Досліджував давньоукраїнське письменство ("Історія української літератури в 3-х тт."), життя і творчість письменників ХІХ - початку ХХ ст. Особливо великий його внесок у вивчення життя і творчості І.Франка.

Док. № 323:

1. *Бочковський Ольгерд-Іпполіт* (1884-1934) - соціолог, літературний критик.

Док. № 324:

1. *Дорошенко Дмитро* (1882-1951) - український історик.

Док. № 326:

1. *Оглоблин Олександр* (1899-1992) - український історик.

2. *Липинський В'ячеслав* (1882-1931) - історик, соціолог, політик, публіцист, дійсний член НТШ.

Док. № 327:

1. *Мазепа Ісаак* (1884-1952) - агроном, громадський і політичний діяч.

2. *Заславський Давид* (1880-1965) - російський публіцист. Автор праць про Плеханова, Лассаля, Желябова, Достоевського, Драгоманова.

3. *Прудон П'єр Жозеф* (1809-1865) - французький соціолог і публіцист, один з ідеологів анархізму, обстоював ідею заміни держави кооперативними, договірними відносинами.

4. Слідча справа Кирило-Мефодіївців, зокрема М.Костомарова, оприлюднена в тритомному виданні "Кирило-Мефодіївське товариство" К., 1990. "Книгу буття українського народу" див., у т.І. -С. 250-258.

5. *Гермайзе Йосиф* (1892-1858) - український історик. Заарештований 1929 р. і засуджений у сфабрикованому процесі СВУ.

6. *Антонович Дмитро* (1877-1945) - син Володимира, історик мистецтва і театру, політичний діяч.

7. *Шешенко (Сердешний) Іван* (1873-1918) - письменник, літературознавець.

8. *Тучапський Павло* (1869-1922) - громадський діяч. Після 1908 р. один з діячів "Спілки". Від 1921 р. і до смерті - бібліотекар ВУАН у Києві. Автор спогадів і статей про М.Драгоманова (див. "Із пережитого. Дев'яності роки. - Х., 1931).

9. *Арабажин Костянтин* (1866-1929) - історик літератури, критик, журналіст.

10. "Вільна Україна" - літературний, політичний і науковий місячник соціал-демократичного спрямування, видавався 1902 р. в Петербурзі.

11. РУП - Революційна Українська партія. Створена 1900 р. в Харкові Д.Антоновичем, М.Русовим. З грудня 1905 р. називалася Українська соціалістична партія.

Док. № 328:

1. *Крупницький Борис* (1891-1956) - історик, праці з історії України ХVІІ-ХVІІІ ст. З 1920 р. на еміграції. Дійсний член НТШ.

Док. №329:

1. "Українські вісті" - українська газета США. Заснована 1920 р. в Нью-Йорку під назвою "Українські щоденні вісті". З 1957 р. - сучасна назва.

Док. № 331:

1. *Романченко Іван* (1894-1977) - український літературознавець, бібліограф. Автор праць про Т.Шевченка, М.Драгоманова, І.Франка.

2. *“Вітчизна”* - літературно-художній та громадсько-політичний журнал, орган Спілки письменників України. Заснований 1933 р. в Харкові під назвою *“Радянська література”* (з 1934 р. - у Києві); з 1964 р. - під сучасною назвою.

Док. № 332:

1. *“Український історичний журнал”* - наукове і громадсько-політичне видання Інституту історії НАН України. Виходить з липня 1957 р.

Док. № 333:

1. *Вітте Сергій* (1849-1915) - російський державний діяч, граф з 1905 р. міністр фінансів з 1892 р., голова Комітету Міністрів з 1903 р., голова Ради Міністрів у 1905-1906 рр.
2. *Меженко Юрій* (1892-1969) - український бібліограф, літературознавець, колекціонер. Протягом 1911-1969 рр. зібрав унікальну колекцію *“Шевченкіани”*.

Док. № 341:

1. Йдеться про Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського.

Док. № 345:

1. З 1993 р. - Київський державний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абдул Керім 310
Авгій 321
Авдикович Орест 261
Агапій див. Гончаренко Андрій
Агур Дмитро 196, 215, 243
Адикаєвський В. 118
Азеф 286
Аксаков І.С. 116, 133
Аксельрод 149, 327
Алексюк А.М. 341
Аллах 322
Алфьоров 137
Алфер'єв С.П. 29
Андрій 309
Андроновський 72
Анета (дружина Гарібальді) 267
Антонов 102
Анна див. Драгоманова Ганна
Якимівна
Аннібал див. Ганнібал
Антонович П.А., попечитель 81, 92
Антонович В.Б. 65, 68, 79, 88, 94, 96, 114,
119, 143, 181, 205, 209, 218, 231, 233,
252, 267, 289, 291, 299, 309, 313, 328
Антонович Дмитро 327?
Антонович Марко 341
Арабажина К. 327
Аракчєєв О.А. 344
Арсеньєв 309
Астіагес 143
Атанасов П. 331, 332
Атріди (Агамемнон і Менгелай) 267
Афанасєв, проф. 99
А.Г. 235, 236, 237
Бакунін М.О. 117, 119, 202, 212, 276, 295,
299, 309
Бандура Ю.О. 341
Бантиш-Каменський Д.М. 119, 310
Барвінські 143
Барвінський Альфред 113
Баранецький Роман 138
Барвінський Олександр 143, 261, 271
Бардовський 138
Баран Є.М. 340, 341
Барель О.О. 29
Баронч 143
Батинов І.Б. 341
Бачинський Левко 163
Бачинський Юрій 163
Бачинський Юліан 276, 323
Бачинський див. Бачин-Бачинський
Євген
Бачин-Бачинський (Бачинський) Євген
318, 320
Балицький Сигізмунд 138
Бейтнер Лев 301
Безак О.П. 119
Беклемішев, ротмістр 264
Белінський В.Г. 111, 147, 267, 329, 334,
341
Бенфей Теодор 143, 233
Бердяєв С.О. 102
Березовська В. 313
Беренштам (Бернштам) Вільям 96, 287
Беринда Памво 143
Бернгейм 286
Бертоні Ф.Й. 29
Бернштам див. Беренштам Вільям
Берштейн М. 331, 334

- Бец В.О. 29
 Билинський К. 132
 Белчева 236, 239
 Бігич 310
 Білецький Леонід 313
 Білий П. 336
 Білик Іван 111, 181, 242
 Білковський Г. 200, 215, 243
 Білокінь Сергій 339
 Білозерський Василь 289
 Білоусов 96
 Бірецький Кость 183, 249
 Бірон Ернест 344
 Бічер Стоу 277
 Бичваров М.Д. 341
 Бичков Л.Н. 325
 Більбасов Василь 57, 58, 61, 119, 267
 Благоев Дмитро 337
 Блан Луї - 309
 Блюмель 310
 Богучарський В. (псевд. Яковлева
 Василя) 286
 Богуш Генріх 318
 Божко-Бажинський, студент 95
 Бойків 318
 Бойкевич М. 3
 Борковський Олександр 279
 Боровський М.П. 309
 Борщак Ілько 301
 Борщов 92
 Ботйов Хрїсто 143
 Бочковський О. 323
 Бохановський 254
 Боян 262
 Брайтер Ернест 138
 Брилинські 143
 Бугрій М.Е. 340
 Будзиновський В. 245, 305, 311
 Будда (Сакія-Муні) 143
 Бужинський М. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11,
 15, 16
 Бунге Х.Г. 62, 119, 155, 181
 Бурачинський Яр. 144, 148
 Бурнадз георгій 163
 Бурцев В.Л. 149, 180
 Буряк В.Д. 340, 341
 Буслаєв Ф.І. 143
 Бучовський Іван 163
 Бучинський Мелітон 242, 270, 271, 272,
 276, 308, 309, 334, 347
 Буцевіцький В.С. 339
 Буяченко 151
 Вазов Іван 136
 Вакуловський, вчитель 12
 Валусєв Василь 18, 19, 21,
 26, 27, 33, 37, 38, 40
 Валусєв П.О. 294
 Вальдемар, велик. Кн. 113
 Вальтер О.П. 29, 71, 72
 В-а О. 329
 Ваня див. Шишманов Іван
 Ваня див. Драгоманов Іван
 Варвара див. Драгоманова Варвара
 Варинський Йосип 104
 Варинський Людвік 138
 Варлаам 143
 Вартовий П. Див. Грінченко Борис
 Варя див. Драгоманова Варвара
 Варочка див. Драгоманова Варвара
 Василенко Микола 285
 Василенко Ю.Т. 340, 341
 Василевський Теофан (Сафрон Круть)
 309
 Васківський Василь 343
 Вальтер Скот 310
 Васильєва Р.Х. 341
 Вацик Євген 183
 Венель 347
 Віардо П. 244
 Вікліф Іван 181, 242
 Віндельбанд Вільгельм 286
 Вільгельм див. Фелдаманн Вольф
 Виндин В. 24, 25, 59
 Віндшїр В. 42
 Вислоух Владислав 138
 Величко Григорій 276
 Величков 136
 Венелін Юрій (Гуца Юрко) 143
 Верба І.В. 340, 341
 Вервес Г.Д. 341
 Вергілій 143
 Вернер Шарль 319
 Верьовкін В.В. 340, 341
 Веселовський Олександр 143, 242

- Віссаріонов 252
 Вітте С.Ю. 333
 Володимиров-Буданов М.Ф. 41
 Вовк Федір (Волков Хв.; Сірко) 95, 96,
 167, 233, 255, 267, 301, 309, 315, 334
 Вовк (Волкова) Христина 96
 Волков, полтавський губернатор 310
 Волков Хв. див. Вовк Федір
 Волховський 243
 Вовчок див. Вовчок Марко
 Вовчок Марко (Вовчок) 166, 267, 277,
 291, 309
 Водовозов В.І. 242, 347
 Война, дідич 310
 Вознесенський 121
 Возняк Микола 317, 322
 Володимир Св. 17, 22, 23, 24, 25, 26, 27,
 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39,
 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50,
 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61,
 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73,
 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86,
 87, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 99, 111, 135,
 194, 279
 Володимир 207
 Володислав IV, король польський 248
 Володислав, дідич 262
 Волкенштейн 95
 Волховський (Фелікс) 309
 Варагіне Яків 143
 Воробкевич Сидір 129
 Вранкен Артур 102
 В.Г. 83
- Гаватович 143
 Гаєвська Л.О. 341
 Гаєвський, вчитель 10
 Гайба Станіслав 346
 Гайденрайх 143
 Галя, подруга Лесі Українки 255
 Гаман, воєвода 143
 Гакко 13
 Галаган Павло 96
 Галанос 143
 Галахов О.Д. 310
 Галущинський М. 298
 Ганнібал (Аннібал) 179, 298
- Ганна Якимівна див. Драгоманова-
 Ялова Г.Я.
 Ганнот 2
 Гарібальді Джузеппе 267
 Гарматій С. 336
 Гертман фон Ауге 143
 Гашет 120
 Гейкінг, барон 254
 Георг Г. 182
 Герасимович Гілярій 270, 271
 Герасимюк М.А. 340
 Гермайзе Олександр 327
 Гернет 309
 Геродот 143, 209
 Гверцен О.І. 117, 119, 137, 181, 209, 212,
 218, 224, 238, 267, 276, 291, 299, 302,
 309, 334, 344.
 Герценштейн 109
 Гесд 100
 Гесіод 346
 Гізо Франсуа П'єр Гійом 119, 267, 310
 Гіллер Агатон 113
 Глібов Леонід 183
 Глизь І.І. 341
 Гнатюк Володимир 261, 281, 282
 Гнатюк В.М. 341
 Гнатюк І.С. 341
 Гнатюк М.І. 341, 346
 Гнівош, княжич 262
 Гогенварт, гр. 119
 Гоголь М.В. 110, 111, 147, 267, 277, 310,
 334, 338
 Гогоцька Анна 85
 Гогоцький С.С. 29, 88, 119, 252, 267, 277
 Голденберг Лазар 100
 Головацький Яків 286, 300
 Глубева З.С. 341
 Голубович Сидір 183
 Голшетін В. 238, 255
 Гомер 119, 140, 267
 Гончаров І.О. 329
 Гончаренко Андрій (Агапій) 334
 Гончаренко В.Г. 341
 Горецький Л.К. 29
 Горовий, вчитель 12, 14
 Горський В.С. 341
 Горошко С.І. 340, 341
 Гортинська 104, 109

- Горянов 274
 Грааль Св. 143
 Грабович Григорій 343
 Гракхи (Тіберій і Гай) 41, 42
 Гребінка Євген 309
 Гречанюк Ю.А. 341
 Грех Я.Д. 339
 Грім 143
 Грінченко Борис (Вартвий П.) 203, 242,
 261, 280, 341
 Грінченко Марія 281
 Грибоедов О.С. 334
 Григорович Василь 165, 334
 Григорій Великий 143
 Грицак Я.Й. 341
 Грицай С.Я. 340
 Грицик Л.В. 341
 Гриценко І.С. 341
 Гром'як Р.Т. 341
 Грубер 120
 Губернський - див. Губерський
 Губерський (Губернський) Л.В. 340,
 341
 Грушевський Михайло 253, 261, 293, 300,
 305, 309, 321, 341, 342, 343
 Гудзь В.В. 340
 Гузар О.В. 340
 Гумпльович 248
 Гурський Габріель 138
 Гутерман 104, 109
 Гутерманша 104
 Гуца Юрко див. Венелін Юрій
 Гюббенет Х.Я., фон 29
 Гюґо Віктор 347
- Давдиха 109
 Давидок В.Ф. 341
 Дамаскин Іоан 119, 143
 Даниїл пророк 143
 Данилевський О.С. 12, 13, 14, 15, 310
 Данилевська Ф.П. 310
 Данилович С. 142
 Дарвін Джордж-Говард 85
 Дашинські 303
 Дашинський Ігнац 138
 Дашкевич Микола 143, 248
 Дашкевич Ярослав 341
- Дебагорій-Мокрієвич Володимир 180,
 310, 315
 Дей Олександр 334
 Дейч Лев 254
 Денисюк І.О. 341, 343
 Деллен О.К. 29
 Демченко В.Г. 29
 Дем'ян 310
 Дем'янівська Л.С. 340
 Дем'янов І.Д. 43, 44
 Депенчук Л.П. 341
 Дерпаль Л.Я. 341
 Дерфельден Вікент 2
 Дескур Юзеф 113
 Квітки 309
 Дзеверін І.О. 341
 Дзюба І.М. 341, 343
 Дідицький Богдан 242
 Діккенс Чарлз 310
 Діонісій III. Санкт-Петербурзький 182,
 242
 Діоклетіан 30, 31, 45, 57
 Димитров Ілля 213, 215, 237, 243
 Дмитерко Л.Д. 332
 Добржанський О.В. 340
 Добовольський 347
 Добролюбов М.О. 309
 Довгич В.А. 341
 Домберг Франц, фон 102
 Домбровський, домовласник у Києві 95
 Дондуков див. Дондуков-Корсаков
 Дондуков-Корсаков, кн. (Дондуков) 119,
 224
 Донцов Дмитро 289, 305, 325, 327, 340,
 341
 Дорошенко Дмитро 324, 326, 329
 Дорошенко Володимир 305, 322, 330
 Дорошенко Петро 346
 Дорошенко див. Черепахин Олександр
 Достоевський Ф.М. 334
 Драган Юрій 136
 Драгоман див. Драгоманов
 Олександр
 Драгомані 310
 Драгоманов Аким див. Драгоманов
 Яким
 Драгоманов Іван (Іван) 2, 310
 Драгоманов Микола 2

- Драгоманов М.П. (Михайло, Михайло Петрович, Драгоманів, Михайло Галицький, Кузьминський, Українець) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346
- Драгоманов Олексій Якимович (Олексій) 310
- Драгоманов Петро див. Драгоманов Петро Іоакимович (Якимович)
- Драгоманов Петро Якимович (Петро Іоакимович) 1, 2, 3, 4, 15, 16, 24, 166, 310
- Драгоманов Світозар (Зоря, святозар) 234, 235, 236, 237, 238, 241, 247, 255, 314, 325
- Драгоманов Степан (Драгоман Стефанос, Драгоманов Стефан) 310
- Драгоманов Стефан див. Драгоманов Степан
- Драгоманов Стефанос див. Драгоманов Степан
- Драгоманов Яків Якимович 310
- Драгоман Яким див. Драгоманов Яким
- Драгоманов Яким (Драгоманов Аким, Драгоман Яким) 2, 310
- Драгоманова див. Драгоманова Л.М.
- Драгоманова Варвара (Варвара, Варя, Варочка) 310
- Драгоманова-Ялова Ганна (Анна) Якимівна 2, 310
- Драгоманова Єлизавета Іванівна (Цяцька Єлизавета, Єлїсавета, Єлїсавета Іванова, Ліза, Лизя) 1, 2, 310
- Драгоманова Єлена (Єлена) 310
- Драгоманова Людмила див. Драгоманова Л.М.
- Драгоманова Л.М. (дружина) (Драгоманова, Драгоманова Людмила, Кучинська Людмила, Кучинська, Людмила Михайлівна, Л.М.Д.) 37, 60, 82, 90, 98, 101, 104, 108, 109, 205, 207, 208, 211, 221, 222, 223, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 244, 245, 246, 247, 253, 255, 262, 265, 267, 282, 296, 310, 314
- Драгоманова М. 331
- Драгоманова Ольга див. Пчілка Олена
- Драгоманова Рада (Рада) 101, 104, 109, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 246, 247, 251, 255
- Драгоманова-Бартай Наталя 343
- Драгоманова-Шишманова Лідія (Драгоманова Лідія, Лідія, Ліда, Лида) 60, 90, 101, 104, 108, 109, 133, 234, 239, 241, 246, 253, 255, 259, 260, 262, 263, 288, 291, 315, 320
- Драгоманови 2, 193, 310, 338
- Драгневич, громдаївець, колишн. студент 96

Дрінов Марін 250
Дровозюк С.І. 340
Дровозюк Л.М. 340
Дрожневич, студент 95
Дрофань Л.А. 340, 341
Дубов, студент 95
Дубина М. І. 341
Дубровський, вчений славіст 117
Дудикевич Богдан 336
Думка П. 336
Дун О.З. 341
Даунаєвська Л.Ф. 341
Духінський 242
Дюмартерай 100
Дяченко М.А. 29
Дяченкова Н. 313

Еа, бог 143 --
Едіп 143, 233
Елпідіне Михайло 100
Енгельс Фрідріх 289, 309, 334, 337, 344
Еразм 346
Ербен 143
Ергардт Ф.Ф. 29
Ерш 120

Євшан М. 277
Єгунова-Щербина С.М. 309
Єкельчик С.О. 340, 341
Єлена див. Драгоманова Єлена
Єлисавета Іванова див. Драгоманова
Єлизавета Іванівна
Єлисавета див. Драгоманова Єлисавета
Іванівна
Єфремов Сергій 277, 280, 285, 296, 297,
315, 327

Желябов А.І. 119, 137, 146, 147, 182, 299,
309, 340, 341
Жирардя 347
Житецький П.Г. 96, 289, 299, 309
Жіліс 291
Жовтобрюх М.А. 346
Жук М.З. 104, 108, 254
Жуклівський 248

Забуко 72
Загородній П. 336
Задека Мартин 310
Задорожна С.В. 341
Зайченеко І.В. 340
Зайцев В. 117
Заклинський Леонід 309
Заколодязний Петро 310
Закревський 347
Залевський, студент 95
Зарудницька 104, 109
За (...) Дмитро 1
Зеленський С. 180
Заславський Д.Й. 327, 332, 334
Засуличева (Засулич Віра) 202
Затонський Володимир 341
Здорикова Н.Вв. 341
Зерницький 149
Зібер Микола 95, 309
Зіньківський 261
Злупко С.М. 341
Зобків 311
Золя Еміль 277
Зорівчак Р.П. 341
Зоростара 17, 143
Зоря див. Драгоманов Світозар
Зубку М.П., письменник 111

Іагвег-Єгова 143
Іван див. Шишманов Іван
Іван див. Драгоманов Іван
Іван Федорович, боярин 262
Іван IV, рос. цар 344
Іванов 233
Іванова (Іванченко) Р.П. 339, 340, 341,
343
Іванченко Іван 68
Іванченко Р.П. див. Іванова Р.П.
Іванишев М.Д. 24, 25, 28, 29, 30, 32, 33
Івахненко, гімназист 11
Ігнат'єв О.П. 117, 133, 254
Ігор, київський князь 117, 262
Іконников О.М., правник 121
Ілиев Атанас 208
Іоасаф 143
Іпатов Є.Т. 339
Ірод, цар 143

Ірочка, донька Драгоманової М. 331
Ісус Христос-143, 146
Ішимова 310

Йірічек 213

Кабе 309
Кавелін К.Д. 218, 224
Казимовський 12
Казначесв О.О. 10, 11, 12, 13, 14
Казьмирчук Г.Д. 340, 341
Калинович І. 308
Калитовський Єронім 183
Калідаса 143
Калиновська 310
Канівцівна 310
Каніщенко Л.О. 341
Канроа Анрі 189
Караваєв В.О. 29, 71, 72
Каравелов Любен 136, 143
Каракозов Д.В. 119, 155, 181, 209, 267,
291, 309, 347
Карамзин М.М. 119, 310
Карпенко-Карий І.К. 341
Карпалюк М.П. 341
Карпо В.Л. 340
Касай Луї 319
Катков М.Н. 116, 117, 119, 181, 209, 267, 347
Катерина див. Катерина II
Катерина II (Катерина) 119, 227, 310, 322
Катренко А.М. 122, 124, 154, 273, 340, 341
Качала Степан (Загірний М.) 119, 242,
291
Качковський Михайло 93, 155, 166, 309
Качур І.Б. 341
Квіт С.М. 340
Квітка-Основ'яненко Григорій 151, 165,
267, 286, 289, 309, 346
Келер 143
Кесяков Хр. 133
Кедров 254
Кесарійський Павло 143
Кераль С.С. 341
Кіндрат 310
Кістяківський Богдан 119, 133, 286, 288,
315, 343

Кізеветгер О.О. 286
Кислий Ф.С. 341
Кир, цар 143
Кириєнко П.Н. 339
Кирило Св. 133, 179, 242, 280, 344
Кирилюк С.П. 339
Клачко Самуїл 100
Климчик Л.А. 346
Кобзаренко Павло 310
Кобринська Наталя 175, 206, 267, 271,
276, 308, 341
Ковалів Стефан 261
Ковалевський Василь 310
Ковалевські 310
Ковалевський Коля див.
Ковалевський Микола
Ковалевський Лука 310
Ковалевський Максим 342
Ковалевський ИМикла (Коля) 310
Ковалевський М.В. 267
Ковалевський Іван 105
Ковба Т.М. 340
Коген 143
Когут 280
Козак Степан 341, 344
Козакевич М.П. 29
Козиненко, гімназист 11
Козирев О.С. 341
Козюбра М.І. 341
Койчу 236, 241
Колесник Петро 334
Колесса Олександр 261, 314
Колмачевський 143
Колодний А.М. 341
Колодяжинські 310
Колодяжинський 310
Коломієць 310
Коломін 99
Коломоєць Ю.М. 340
Колонель 100
Комаров М.Ф. (Уманець) 261
Комісаржевський 108
Комзюк Л.М. 340, 341
Конашевич 248
Коновалець Євген 318
Кононенко П.П. 340, 341
Кониський Олександр 129, 309, 310, 334
Конт Огюст 334

- Костомаров Микола (Костомарів) 88, 114, 119, 133, 143, 147, 165, 242, 267, 278, 286, 289, 291, 299, 309, 323, 327, 341, 347
 Костюшко Тадеуш 248
 Костянтин Великий 30, 31, 45, 57, 143, 233
 Копиленко О.Л. 341
 Копистенський Захарія 143
 Кордуба Мирон 250
 Коровяк 143
 Короленко В.Г. 242
 Корсун Григорій 3
 Корф Микола 242, 283
 Корчак М. 336
 Корчук, селянин 93
 Косач Марія Михайлівна 121, 123
 Корш Федір 119
 Косачі 193
 Косинський Криштовф 334
 Костов, учитель 136
 Котляревський І.П. 155, 166, 267, 272, 277, 286, 310, 346
 Котов Кузьма 309
 Котурницький Михайло 100, 104
 Косюра Микола 149
 Кошовий 310
 Кощуль М.Ю. 341
 Коцовський Володимир 261
 Коцюбинський Михайло 334, 336
 Кравчинський (Степняк) Сергій 152, 211, 243, 291, 309
 Кравчук Л.М. 342, 343
 Кравчук П. 341
 Краусо Фр. 143
 Краузе С.І. 29
 Крамар П. 336
 Крапоткін (Левашов) П.О. 100
 Краснолуцька Параска 310
 Крестоловський 154
 Кржижановський О.О. 29
 Крикливий, студент 95
 Кримський Агатагел 238, 242, 261, 334, 346
 Критський Андрій - 143
 Кріль К.А. 341
 Крохмальній Марія 263
 Круглашов А.М. 340, 341,
 Крузе Робінзон 309
 Крупницький Б. 328
 Кугутяк М.В. 340
 Кудашев, князь 102
 Кудрицький Єф., вчитель 3
 Кузьма див. Ляхоцький А.М.
 Кузьминський див. Драгоманов М.П.
 Кузь В.Г. 340
 Куліш Пантелеймон 104, 165, 248, 286, 289, 313, 327, 346
 Кулчинський Маріан 138
 Кулябко 279
 Кунашевич 248
 Купчанко Григорій 276
 Купчинський О.А. 341
 Куртєєв Олександр 99, 131
 Кустан 143
 Кучинська див. Драгоманова Л.П.
 Кучинська Людмила див. Драгоманова Л.М.
 Кучинська М.О. 310
 Кучинські 310
 Куца О.П. 341
 Кушаков Ю.В.
 К. Тел. 241
 К-о 309
 К. Пані і панна 253, 255
 Л.М.Д. див. Драгоманова Л.М.
 Ла Шане 267
 Леало 100
 Лавров Петро (Миртов) 100, 119, 267, 295, 309, 344
 Лазарев Єгор 152
 Лакомий М. 313
 Ламанський Володимир 133, 347
 Ланга Андрей 233
 Лангас Мартин 309
 Лассаль Фердинанд 119, 267, 309,
 Лахоцький Кузьма 268
 Левандовський 129
 Левашов див. Крапоткін
 Левітов О.І. 334
 Левинський Володимир 292, 344
 Левицький Орест 340, 341
 Левицький 261
 Левчик Н.В. 341
 Лєгер Л. 243

- Леже Луї 187, 267
 Леклерк Ніколя Габріель 100
 Ленау Ніколаус (нсев. Франца Нібта фон Штреленау)
 Ленін В.І. 325, 331, 334, 336, 337, 344
 Лемішковський 277
 Леньова (Ленева) 150
 Лепкий Богдан 144
 Лермонтов М.Ю. 310, 334
 Лесевич 347
 Лессінг Готгольд-Ефраїм 334
 Леся див. Українка Леся
 Лена див. Смоленська О.С.
 Лесков О.С. 29
 Ліберман Арон (Фреманн Артур) 100
 Лібрехт 143
 Ліза див. Драгоманова Єлизавета
 Ліндегер 98
 Лімановський Болеслав 100, 138
 Лімановські 303
 Ліпсіус 143
 Лісовий В.С. 341
 Ліда див. Драгоманова-Шишманова
 Лідія
 Лизя див. Драгоманова Єлизавета
 Линниченко А.І. 29
 Липа Іван 149
 Липинський В'ячеслав 326, 344
 Липський О.Л. 29
 Лисенко Остап 339
 Лисенко Микола 96, 129, 221, 334
 Лисенко (Старицька) Софія 254
 Лисняк-Рудницький І. 340
 Логографи, перші давньогрецькі історики 209
 Лозинський Михайло 268, 276, 305
 Лонгфелло Генрі-Уодсуорт 143
 Лопатін Герман 309
 Лопатинський Лев 88
 Лопачевський, директор Київської міської ремісничої школи 96
 Лорис-Меликов 182, 242, 309
 Лук М.І. 341
 Лукеренко В.Л. 334, 346
 Лукіянович Денис 183
 Лукіянович М. 177
 Луначарський А.В. 334, 335
 Лутаєв А.О. 340
 Луханіна Т.П. 341
 Луценко І.А. 341
 Любатович Ольга 309
 Людмила Михайлівна див. Драгоманова Л.М.
 Люксембург Роза 334
 Лянцкоронський Предслав 248
 Ляпчев А. 201
 Ляхоцький А.М. (Кузьма) 104, 108, 109, 238, 301
 Мазепа І.С. 114, 227, 248, 327
 Майборода С.В. 340
 Мак М. 303
 Макара В.А. 341
 Макаровський Михайло 310
 Макарушко Остап 276
 Маколей Томас Бабінгтон 85, 119, 267, 310
 Максимович Михайло 341
 Макушенко В.М. 290
 Мальська Ганна 149
 Мальшинський А.П. 286
 Манецький В. 243
 Манжура І.І. 143, 233
 Марахов Г.І. 339
 Марія 100
 Марія, дочка Карла Одчайдушного 213
 Марія (Діва Марія) 143, 146
 Марія Єгипетська 143
 Марина, бабуся 310
 Маркович Світозар 309
 Маркс Карл 119, 267, 289, 291, 303, 309, 334, 337, 344
 Маркусь В. 341
 Марта 101
 Мартович Лесь (Олекса Семенович) 334
 Марфіль 267
 Масад 347
 Матвеев А. 29, 41, 42
 Матвеев О.П. 55, 59, 60, 61, 62, 71, 83, 89
 Мацон Ю.І. 29
 Махно Нестор 305
 Медвецький, проф. Львівського ун-ту 93
 Меженко Юрій 333
 Мельник Я.І. 341
 Мендельзоніс Станіслав 100

- Меншиков О.Д. 344
 Мерінг Ф.Ф. 29
 Мерлін (Морольф, мархолта) 143
 Метлінський Амвросій 310, 344
 Мефодій Св. 133, 179, 242, 280, 344
 Микола II (Миколай) 181, 268, 276, 310, 344
 Милорадовичка Єлизавета 104, 310
 Миль Джон Стюарт 85
 Миронович Євгєн 93
 Мирний Панас 105, 111, 181, 209, 242, 277
 Миронюк Н.П. 341
 Михайло див. Драгоманов М.П.
 Миртов див. Лавров Петро
 Михайло Галицький див. Драгоманов М.П.
 Михайло Петрович див. Драгоманов М.П.
 Михайлик Драгоманов див. Драгоманов М.П.
 Миша див. Драгоманов М.П.
 Мишаноич С.В. 341
 Мишев, учитель 136
 Мищський В. 254
 Михайловський Н. 242
 Михальчук К.П. 309
 Мілюков П.М. 277
 Мінцев див. Мінцес. Б.
 Мінцес Б. (Мінцев, Мінзес), проф. 198, 215, 243, 267
 Мішкурова В.Ф. 340
 Міщук Р.С. 341
 Міф 267
 Міцкевич Адам 164, 248, 271, 277
 Мигул Іван 341
 Міка див. Шишманов Міка
 Міладінови, брати 143
 Мілль Джон Стюарт 119, 309
 Мілковський Романцир 113
 Мінек Е. 286
 Могильницький А.Л. 143
 Модестов В.І. 58, 119, 267,
 Мойсей 143
 Моммзен Теодор (Момсен) 119, 291
 Момсен - див. Моммзен Теодор
 Мордвінцев В.М. 340
 Мордовець Д.Л. 244, 299
 Мордовцев С.І. 309
 Морозов Микола 111
 Морфілай К. див. Морфіл В.К.
 Морфіл В.К. (Морфілай К.) 186, 243.
 Москаленко А.З. 341
 Мулярчук Георгій 163
 Муромцев І. В. 341
 Муромцева О.Г. 341
 Мухин 325, 329
 М.Д. див. Драгоманова М.
 М.П.-ч див. Драгоманов М.П.
 М.П. див. Драгоманов М.П.
 Навроцький Вородимир 276, 309, 322
 Навуходоносор II, вавілонський цар 143
 Надя див. Романченко Надя
 Нзарук Осип 305
 Назимко М.П. 340
 Наливайко Северин 334
 Наполеон I (Наполеон Бонапрат) 119, 267, 334
 Наркевич-Йодко Т.В. 138
 Науменко В.П. 96, 254
 Наход Симеон 143
 Науменко Сергій 254
 Невестюк Яків 142, 146
 Незабитовський А.А. 29
 Нейкірх І.Я. 29
 Некрасов М.О. 267, 277, 334
 Неметті Е.І. 29
 Ненаш 225
 Нестор Літописець 117
 Нечаєв Олександр І.
 Нечаєв 309
 Нечуй-Левицький (Нечуй) Іван 129, 277, 309, 341, 346
 Нижанківський Н. 313
 Нічик В.М. 341
 Новак Василь 163
 Новаківський, селянин 174.
 Новаков Стефан 267
 Новиков, учитель повітового училища 3
 Новицький І.Й. 135
 Новиченко Л.М. 341
 Нотнагель 225
 Н.М. 309
 Н.Як. 104, 109

Ободовський, географ 310
Овсієнко Василь 17
Овідій 346
Овсянико-Куликівський Д.М. 309, 340
Оглоблин Олександр 326
Огоновський Олександр 93
Огоновський Омелян 93, 209, 227, 261,
276, 277
Огородник Методій 269
Одисей 140
Окуневський Теофіл 129, 173, 267, 271,
276, 309, 311
Окуневський Ярослав 227, 291, 311
Окунькова К.М. 340
Олійник Д. 336
Олійник М.Я. 338
Олег, князь 117
Олександр Великий 143
Олександр I 2
Олександр див. Олександр II
Олександр II (Олександр) 25, 117, 137,
141, 155, 267, 268, 278, 291, 294, 295,
347
Олександр III 133, 153
Олександра (Париж) 207
Остап див. Терлецький Остап
Овлександр див. Драгоманов Олександр
Олексій див. Див. Драгоманов Олексій
Олексюк Микола 344 —
Олесницький Євген 275
Олесницький Ярослав 275
Олеш, князь 262
Олена Пчілка (Драгоманова Ольга,
Косач Ольга, Ольга, Оля) 2, 129, 181,
209, 237, 245, 310, 338, 340, 341, 344
Оля див. Драгоманова Ольга
Ольга див. Драгоманова Ольга
Онегін 277
Онуцкий Іван 163
Опатович 347
Оржицький І.О. 341
Оришак Р. 336
Осадчук Б. 341
Оссолінські 143
Остапик І.Д. 341
Осторвський Христіан 138
Остовський О.М. 334
Остозькі 248

Острозька Теофілія 143
Отіо фон 126
Оуен Р. 145, 344
Охриомвич В. 142
Охримовчі 143
Охримович Юліан 143, 299

Павлик Ганна 105
Павлик Михайло 98, 101, 103, 104, 105,
108, 109, 117, 119, 131, 133, 138, 142,
155, 166, 177, 183, 184, 185, 186, 187,
188, 190, 203, 205, 210, 214, 216, 217,
219, 226, 229, 233, 234, 235, 236, 237,
238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246,
247, 251, 252, 253, 255, 260, 261, 262,
263, 267, 268, 270, 271, 272, 276, 280,
281, 286, 291, 295, 296, 303, 305, 307,
308, 309, 314, 315, 322, 334, 336, 340,
341, 346
Павло I 344
Пвлюк М.М. 341
Паденко О.А. 340
Пазенко О.А. 341
Пазяк М.М. 341
Палій Семен 143, 346
Палій В.П. 340
Палько Т.І. 341
Пальмерстон 310
Панасенко А.Я. 341
Панейко В. 286
Паніні 143
Паньківський Кость 276
Панько С.С. 341
Панько Т.і. 346
Папарим, цар 143
Параска, мала 310
Парипа П. 339
Парита П.М. 340
Парі Гастон де 190, 267
Паріс Г. 243
Партицький Йосиф 144
Партицький Омелян 276, 334
Пастухов К. 199, 215, 243
Пахарєва К.М. 341
Пачовський Михайло 129, 132
Пащенко Д.І. 340
Пеліди (давн. Греки) 267

- Пелеш Юліан 133
 Петро див. Драгоманов Петро Якимович
 Петро Великий див. Петро I
 Петро I (Великий) 242, 267, 323, 344
 Петро Св. 143
 Петрович див. Драгоманов М.П.
 Петровський, протоірей 3
 Петрушевський 277
 Піскун О.І. 341
 Пітр Й. 243
 Пітр Г. 185
 Пилипчук Р.Я. 341
 Пильчиков Дмитро 310
 Пменчук О.Я. 341
 Пипин А.Н. 117, 242, 277, 309
 Пиріг П.В. 340
 Пирогов І. 347
 Пирогов М.І. 12, 13, 119, 155, 181, 209, 267, 283, 287, 291, 310
 Питовський 39
 Платон II Московський 147, 182, 242
 Плеве В.К. 286
 Плеханов А.В. 101, 242, 327
 Площанський Венедикт 119, 267, 300
 Побідоносцев К.П. 117
 Погодін А.Л. 286
 Погрібний А.Г. 341
 Подолинські 101
 Подолинський Сергій 103, 105, 111, 119, 268, 291, 305, 309, 340, 346
 Подревський, студент 95
 Позен Л.В. 102
 Полевич К.Й. (Поляк) 166, 267, 291
 Полещук Т.С. 340, 341
 Полівка Юрій 243
 Політика (Політиченко) Микола 310
 Полохало В.І. 341
 Полянський Василь 311
 Померанцев 149
 Помяловський М.Г. 334
 Попович М.В. 341
 Потапов О.Л. 80; 267, 291
 Потен 227
 Потоцький Альфред 103, 107
 Перскотт Вільям Гіклін 119, 267, 310,
 Прісовський Є.М. 341
 Пришляк В.В. 340
 Продан І.М. 340
 Прудон П'єр Жозеф 327, 344
 Пшевороський Едуард 138
 Пуллоу І.П. 104
 Пустова Ф.Д. 341
 Пушкін О.С. 277, 310, 334, 340
 Рабинович Еліас 100
 Рада див. Драгоманова Рада
 Раєвський В. 39
 Разін Степан 309
 Раковський Іван 143, 305
 Рембо Альфред 164, 222, 267
 Рамебанд А. 243
 Рафальський О.О. 340
 Рахманінов І.І. 29
 Рева М.І. 96
 Регушевський Є.С. 341
 Реклю Елізе 98, 119, 120, 165, 179, 218, 220, 231, 252, 266, 267
 Ренан Жозеф Ернест 133, 143, 242
 Ренненкамф М.К. 29
 Рвешетников Ф.М. 334
 Ріпецький Степан 257, 258, 275, 284, 289, 292, 297, 298, 299, 305, 306, 322, 323, 324, 326, 328, 329, 330
 Річицький Андрій 316, 317
 Рибак О.З. 341
 Рильський Максим 341
 Рильський Фадей 289
 Рисак О.О. 341
 Рогович О.С. 29
 Розенбаум Мендель 256
 Розумовські 310
 Романович-Славатинський О.В. 29
 Романови 117
 Романовський В.О. 36
 Романченко І.С. 331, 332, 333, 334, 336, 337
 Романченко Надя (Надя) 331
 Романчук Д. 143
 Романчук Юліан 303
 Ромер П.Е. 29
 Россіні 346
 Рошачовська М.А. I
 Рудін 277
 Рудницький Ф. 291, 314

- Рудченко Іван 233
 Румянцев-Задунайський П.О. 2
 Русаків С. 332, 337
 Русанівський В.М. 346
 Русов Михайло 264
 Русов Олександр 264, 287, 309
 Русова Софія 267, 283
 Русови 149
 Рустицький Й. О. 29
 Руль 109
 Рябінін-Склярєвський 309
- Саворов М.О. 29
 Савченко Г.О. 340
 Саксен-Кобург-Гота див. Фердинанд
 Сакія-Муні див. Будда
 Самійленко Володимир 334
 Сапер 100
 Сарбей В.Г. 341
 Сарішев Я.М. 340
 Саша 98, 101
 Свенціцький Іларіон 305
 Світленко С.І. 340, 341
 Святозар див. Драгоманов Світозар
 Сегета Л.Ф. 29
 Селін О.І. 24, 25, 28, 29, 30, 31, 35, 41, 48,
 50, 53, 54, 56, 89
 Сен-Сімон Анрі Клод 145, 334
 Сенкевич Франц О.Л. 138
 Сербенська О.Л. 341
 Сергіївська Параска 310
 Сергій, кн. 286
 Серєда В.П. 341
 Серіщев Я.М. 340
 Сивачеко М.Є. 331
 Сидорацький В. 301
 Сидоренко Г.Д. 29
 Сидоров О.О. 254
 Сильвестрів Василь І
 Симоненко 149
 Сипаткін 274—
 Сицький Арсеній 145
 Сицький Олексій 145
 Сікорська І.М. 341
 Сімович В. 313
 Сінгалевичі 143
 Сірко див. Федір Вовк
- Скакун О.Ф. 341
 Скліфосовський М.В. 62
 Свєворода Григорій 310, 341, 347
 Скопенко В.В. 341
 Скупейко Л.І. 341
 Скуратівський Валерій 343
 Славейков Петко 136
 Слама 313
 Словацький Юлій 143
 Слюсаренко А.Г. 340
 Смаль-Стоцький Степан 143, 261, 313
 Сми(...) М. 54
 Смілянська В.Лі. 341
 Смоленська О.С. (Лєна) 309
 Смоленський Л.А. 309
 Смотрицький Мелетій 143
 Соболь В.О. 341
 Соколов, учень Полтавської гімназії 13
 Соколовський М. 65
 Сокальський В. 71
 Сокурєнко В.Г. 331, 334
 Соловей С.П. 340
 Соловійова Ю.В. 340
 Соломон, цар 143
 Сохань П.С. 341
 Сохацька Є.І. 341
 Сретєнський М. 68
 Сріблянський О. 242
 Ставровський О.І. 19, 29, 31, 35
 Старицький Михайло 221, 254, 340, 341
 Стасюлевич В.Д. 309
 Стельмах С.П. 340, 341
 Степан Григорович "Сковорода" 310
 Степаненко Василь 149
 Стефанік Василь 176, 261, 308, 333, 334,
 335, 336, 339, 340
 Стефанович Я.В. 108, 119, 254
 Стешенко Іван 327
 Стецанович-Біловський 311
 Стешевські 310
 Стишевський Онуфрій 310
 Стороженко Олекса 289
 Ставицький Петро 310
 Стамбулов 212
 Стоцький 261
 Старицькі 254
 Степан, дякон 143
 Степняк див. Кравчинський

- Стоянов Заря 143
 Страшневич К.Ф. 29
 Стрижевський П.Г. 89
 Стронін О.І. 12, 13, 14, 155, 166, 184, 267, 291
 Струве Петро 286, 325
 Студинський Кирило 300, 307, 311, 314, 315, 316, 317, 325
 Суботін В. 62, 72
 Суворин О.С. 117
 Судовщикови 296
 Сумний Д. 294
 Сумцов М.Ф. 277, 340
 Суханов М.Є. 119
 Сухорський С.Ф. 341
 Сушкевич Крнило 303
 Сю Ежен 277
 С.А. 104, 108, 109
- Талочка, дочка І.Романчекна 331
 Тализін М.І. 29
 Танячкевич Данило (Будеволя) 271, 276, 309, 317
 Тарас див. Шевчеко Т.Г.
 Таросов, доглядач Гадяцького пов. Училища 3
 Тараканова, князівна 310
 Тарасенко М.Ф. 341
 Таціт Публій Корнелій 55, 57, 58, 59, 60, 82, 90, 117, 119, 181, 218, 231, 252, 267, 335
 Теккерей У.М. 310
 Телль Вільгельм 346
 Теофіль див. Окуневський Теофіль
 Терзійська Л.А. 341
 Терлецький В.В. 104, 340, 341
 Терлецький Остап 129, 242, 268, 270, 271, 303, 309; 334, 341
 Тіберій (Тиверій) 17, 31, 59, 60, 82, 90, 119, 218, 231, 267
 Тиверій див. Тіберій
 Тимченко Є. 281
 Тимашев 119, 267
 Тищук Т.В. 340, 341
 Тішанов 291
 Ткач Л. 341
 Ткачук А.П. 341
- Такчук В.П. 341
 Ткачук П.Д. 341
 Толочинов 62
 Толстой Л.М. 334
 Толстой Д.А. 58, 63, 88, 119, 141, 155, 205, 267, 277, 279, 291
 Томашівський Степан 306, 321
 Томенко В.М. 340, 341
 Томс В. 72
 Трепов 182, 242
 Труш І. 259, 293
 Тютчев І.А. 29
 Тулов М.А. 119
 Туманов 41
 Туін Св. (бретонський) 143
 Тун, проф. 133, 181
 Тупиця І.О. 89
 Тургенєв І.С. 202, 212, 218, 224, 244, 252, 267, 276, 277, 309, 329, 334, 341, 347
 Туретіні Е. 319
 Тончев 136
 Тучапський П. 327
- Українець див. Драгоманов М.П.
 Українка Леся (Леся) 234, 245, 251, 255, 261, 286, 308, 310, 331, 334, 338, 339, 340, 341, 344, 347
 Уманець див. Комаров М.Ф.
 Урбан, проф. 313
 Ус Василь 309
 Успенський Г.І. 242
 Устрялов М.Г. 310
 Ушинський К.Д. 242, 283, 340
- Федак 275
 Федченко П.М. 341
 Федькович Юрій 119, 252, 262, 277, 313, 340, 341
 Фелдманн Вольф (Вільгельм) 138
 Фелікс див. Волховський Ф.В.
 Фень 95
 Феоктистов Є. 118
 Феофан, архимандрит І
 Феофілактов К.М. 29
 Фердинанд, (Саксен-Кобург-Гота) кн., цар 136, 322

- Фіалковський, селянин 93
 Філіпович Л.О. 341
 Франджолі Андрій 309
 Франко Іван 117, 127, 129, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 165, 177, 181, 183, 184, 205, 216, 229, 236, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 252, 261, 268, 272, 273, 274, 276, 277, 280, 291, 293, 294, 295, 299, 303, 305, 307, 308, 309, 311, 312, 315, 321, 329, 334, 335, 336, 339, 340, 341, 342, 344, 346
 Франко (Франкова) Ольга 149, 244
 Франковський Олексій 18, 19, 21, 26, 27, 33, 37, 38, 40
 Франц 79
 Фреліх 347
 Фреманн Артур див. Ліберамн Арон
 Фур'є Франсуа Марі Шарль 145, 309
- Хабатюк І.Ю. 340
 Хандриков 62
 Храчко Петро 339
 Хванько А. 219, 229
 Химка Д. 341
 Хільд Казимир 100
 Хмелев М. 81
 Хмельницький Богдан 114, 165, 248, 310, 322, 327
 Ходецький С.М. 29
 Ходкевич 248
 Хорунжий Ю.М. 341
 Хропко В.П. 340, 341
 Хрущов 62
 Хьюмен С. 341
- Цадурра Генрик 243
 Царевський Р.А. 89
 Цацкини див. Цяцьки
 Цвенгрося Г. 341
 Цветухин, студент 95
 Цвітковський 96
 Цегельський Лонгин 257, 258, 284
 Ценов Г. 237
 Цемша 26
 Цитович 117
 Цурковський І. 148
- Цяцьки (Цацкини) 310
 Цяцьківна Олександра Іванівна 310
 Цяцька Єлизавета див. Драгоманова Є.І.
 Цяцька Іван Прокопович 310
 Цяцька Кость (Костянтин) Іванович 310
 Цяцька Петро Іванів І
 Цяцьківна Єлизавета див. Драгоманова Єлизавета
- Чайковський М.В. 309
 Чайковський Корнило 168
 Чайченко див. Грінченко Борис
 Чарторійський Юрій, кн. 119
 Челяковський 117
 Черевін П.О. 110
 Черемшина Марко 308, 334
 Черкезов П.В. 117, 276
 Чернихівський Г.Г. 340
 Чернишевський М.Г. 117, 267, 309, 334, 335, 344
 Черняев М.Г. 119
 Черепахин Олександр (Дорошенко) 99, 131
 Чижевські 310
 Чикаленко Євген 275, 286
 Чмихов М.О. 340
 Чопик Р. 341
 Чорній П. 336
 Чоненький Я.Я. 341
 Чубинський В., брат Павла Чубинського 309
 Чубинський Павло 96, 119, 143, 233, 267, 287, 289, 309
 Чугаєвич Г.О. 29
 Чужбинський О.С. 291
- Шамрай Сергій 287
 Шандра В.С. 341
 Шафарик Йосеф 117
 Шашкевич Маркіян 286
 Шаць 237
 Шевцова Ю.В. 340
 Шевченко Т.Г. (Тарас) 105, 119, 127, 129, 132, 133, 136, 143, 151, 165, 166, 179, 193, 209, 215, 219, 229, 242, 248, 249, 253, 258, 261, 262, 263, 267, 271, 272,

- 275, 276, 286, 289, 292, 293, 297, 302,
305, 309, 311, 315, 317, 321, 326, 327,
329, 334, 337, 339, 340, 341, 344, 347
- Шевчук Валерій 343
- Шеффер О.О. 29
- Шидловський А.П. 29
- Шиловцева В.С. 341
- Шимановський Ю.К. 29
- Шинкарук В.І. 341, 343
- Ширинський-Шихматов О. 36, 44, 63, 88,
119, 155, 277, 291, 347
- Шишко Т. 310
- Шишманов Іван (Ваня, Іван) 133, 211,
234, 235, 236, 239, 241, 246, 253, 255,
263, 291, 305, 307, 314, 322, 341
- Шишманова Лідія див. Драгоманова-
Шишманова Лідія
- Шишманов Міка 234, 241, 246, 263
- Шишманови 183
- Шіллер 346
- Шіфф Моріц 188, 243
- Шлоссер (Шльосер) Фрідріх Крістоф
119, 267, 291, 310
- Шльомкевич Іван 163
- Шльомкевич Николай 163
- Шмальгаузен І.Ф. 339
- Шмідт 113
- Шнейдр 149
- Шопен Фредерік 314
- Штейн 101
- Шудря К.П. 341
- Шукевич Адальберт 138
- Шульга Е. 338
- Шульгін В.Я. 17, 35, 88, 119, 252, 267, 291
- Шульгін Ал. 315
- Шульгін Я.М. 309
- Шульженко 310
- Шуровська-Русиневичева 313
- Шульженко Коля див. Шульженко
Микола
- Шульженко Микола (Шульженко Коля)
310
- Шухевич Володимир 311
- Шухевич, син Володимира Шухевича
311
- Щапов Офанасій (Панас) 242
- Щеканоський, учитель 3
- Щепкін М.С. 276
- Щурат В. 143
- Ювенал Децім Юлій 119
- Юзефович М.В. 84, 88, 119, 181, 252, 267,
277, 291, 309
- Юр'єв 96
- Юркевич Левко 290
- Яворський Юліан 276, 325, 329
- Яворський Стефан 143
- Яків див. Драгоманов Яків
- Якимовський 151
- Яловий 310
- Янковський 100
- Ярослав, князь 262
- Ярославна, княгиня 262
- Яросевич Р. 142, 149
- Яроцький В.Я. 29, 31, 35, 48, 50, 53
- Ястшембський див. Ястрембський
Ястрембський (Ястшембський)
Сергій 99, 131
- Ящан Іван 163

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австралія 178
Австрія 102, 105, 107, 111, 114, 116, 119,
138, 143, 156, 192, 220, 225, 242, 267,
277, 299, 303, 309, 311
Австро-Угорщина 105, 114, 119, 217, 242,
270, 341
Австро-Угорська Україна 271
Австро-Угорська Русь 321
Австрійська Русь 133, 178
Австрійська Галичина 278, 286
Азія 119, 143, 227
Альберга, м. 341
Америка 133, 227, 267, 271
Англія 19, 131, 175, 242, 266, 268, 321, 334
Арабія див. Аравія
Аравія (Арабія) 143
Арва, р. 108
Ардатівський пов. 145
Ассірія 119, 309
Астрахань, м. 309
- Балкани 119, 161, 284, 305
Баутцен, м. 119
Бельгія 133
Бердянськ, м. 341
Біла Русь див. Білорусія
Білорусія (Біла Русь) 119, 143
Берестечко, м-ко 310
Берлін, м. 119, 237, 266, 267, 286, 291, 315,
320
Берн, м. 117, 242
Бертоле, вул. Див. Париж
Белград, м. 216, 217, 311
Божіваль, с. 244
- Болгарія 133, 136, 141, 143, 155, 165, 166,
178, 181, 189, 192, 196, 201, 204, 205,
209, 210, 212, 214, 217, 224, 233, 247,
255, 267, 280, 291, 315, 321, 322, 336,
337, 341
Болехів, м. 206
Борзенський пов. 347
Бретань 241
Брюссель (Бруксель), м. 102, 266, 290
Бруксель див. Брюссель
Будишин 181, 209
Будища див. Монастирські Будища
Буковина (Буковинська Русь) 103, 105,
119, 156, 165, 178, 181; 249, 261, 267,
269, 279, 280, 291, 327, 340
Буковинська Русь див. Буковина
Бульварна вул. Див. Київ
- Ваад, кантон (Швейцарія) 100
Вавілон, м. 143
Вавілонія 143
Варшава, м. 100, 104, 119, 248, 314, 331,
341, 343
Ватікан 133
Відень, м. 39, 88, 99, 100, 102, 103, 105,
106, 107, 112, 113, 116, 119, 132, 144,
148, 181, 182, 209, 227, 242, 267, 291,
294, 295, 309, 311, 335
Вільно, м. 143, 248
Вінниця, м. 310, 339, 340, 341
Вірменія 143
Вісла, р. 119
Великі Будища, с. 310
Великі Сорочинці, м. 286

Великоросія див. Росія
Велика Україна див. Україна
Вербняги див. Підварок
Верхньочилезницький завод-село 145
Віфлеєм, м. 143
Вкраїна див. Україна
Владай 234
Волинь 310
Володимирська вул. Див. Київ
Волочиськ, зал. Станція 115, 126, 128,
146, 154
В'ятська губ. 97

Гаага, м. 309
Гадяч (соборна площа), м. 1, 2, 3, 4, 15,
119, 155, 166, 181, 184, 205, 209, 231,
233, 240, 267, 268, 291, 310, 341, 343,
344
Гадяцький пов. 2, 3, 4, 15, 37, 60, 82, 90,
119, 310, 338
Гадяччина 310
Гайдамацький яр див. Ключі
Галич, м. 88, 119, 155, 166, 181
Галицька Русь див. Галичина
Галицька Україна див. Галичина
Галичина (Галицька Русь, Галицька
Україна) 77, 88, 99, 100, 103, 105, 113,
117, 119, 129, 131, 133, 138, 143, 155,
156, 157, 165, 166, 175, 178, 180, 181,
184, 202, 209, 212, 224, 227, 229, 242,
248, 262, 267, 268, 269, 270, 271, 275,
276, 277, 278, 279, 280, 282, 286, 289,
291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298,
300, 302, 303, 305, 307, 308, 309, 312,
321, 324, 327, 330, 334, 336, 341, 347

Ганг (Гангес), р. 143
Гангес див. Ганг
Гейдельберг, м. 119, 181, 209, 267
Гетьманщина 114, 165, 322
Германський союз див. Швейцарія
Герцоговина 116, 309
Гобелен де, проспект див. Париж
Гончарівка (частина Гадяча) 310
Городенка, м. 173, 311
Городенський пов. 163
Границя, станція 256
Греція 129, 143, 267, 291

Гродно, м. 100
Грунь, р. 310

Давня Русь див. Русь
Давній Схід 35, 119
Дансе, вул. Див. Женева, м.
Двєбрецен, м. 341
Дерпт, м. 149
Денкоглу див. Софія, м.
Дніпро, р. 114, 119, 165, 166;
227, 300, 309
Дніпропетровськ (Катеринослав,
Садова вул.) 280, 281, 340, 341
Дон, р. 302, 310
Драгоманівка, хут. 336
Драгоманівська гора 310
Драгоманівщина, урочище 310
Дрогобич, м. 119, 341
Дунай, р. 119

Європа 59, 78, 88, 119, 133, 136, 143, 157,
165, 178, 181, 189, 191, 202, 203, 209,
220, 227, 231, 232, 233, 241, 242, 249,
252, 267, 268, 270, 277, 280, 283, 284,
289, 291, 293, 296, 299, 302, 305, 309,
319, 323, 327, 334, 341, 342, 343, 346,
347
Європа Західна (Захід, Західна Європа)
119, 133, 209, 242, 252, 267, 268, 294,
295, 305, 309, 324, 328
Європа Східна (Європейський Схід,
Східна Європа) 119, 312, 323, 328
Європейський Схід див. Європа Східна
Єлисавет див. Кіровоград
Єлисаветград див. Кіровоград

Жаб'є, с. 281
Жака Св., вул. див. Париж
Женева, м. (вулиці: Дансе, Лозан де Рю,
П'єр Фатіо, Плен Пале, Террас'єр,
Шмен неф.) 39, 96, 98, 100, 101, 104,
105, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114,
116, 117, 118, 119, 125, 127, 131, 133,
137, 138, 143, 145, 146, 147, 155, 165,
166, 178, 180, 181, 182, 184, 188, 196,

- 202, 205, 209, 212, 220, 224, 225, 233,
234, 235, 237, 241, 242, 244, 254, 256,
266, 267, 268, 291, 295, 309, 312, 318,
319, 320, 327, 335
- Женевський кантон 100
- Жилянська, вул. Див. Київ, м
- Закавказький край 117
- Закарпаття 330, 341
- Закарпатська Україна (Угорська Русь)
302
- Замкова гора у м. Гадячі 310
- Замостя, м. 143
- Запоріжжя, м. 341
- Запорізька Січ (Січ) 114, 227, 327, 341
- Захід див. Європа Західна
- Західна Європа див. Європа Західна
- Західні землі див. Західна Україна
- Західна Україна (Західні землі) 119, 309,
312, 325, 320, 341
- Західний край 287
- Заяр'я предмістя Гадяча 310
- Земін (Земун, Семлін), м. 216, 217
- Злучені Держави Північної Америки
див. США
- Ізраїль 242
- Івано-франківськ, м. 339, 340
- Інд, р. 143
- Індія 143
- Італія 119, 143, 291, 309
- Іспанія 143
- Ірландія 266—
- Кавказ 137, 310
- Кавказький край 117
- Каленберг, м. 227
- Кам'янець-Подільський, м. 341
- Канада 341
- Канни, м. 145
- Карпатська Україна 105
- Карпати 119, 227
- Каспійське море 143
- Катеринослав див. Дніпропетровськ
- Каяла, р. 262
- Київ, м. (вулиці: Бульварна,
Володимирська, Жилянська,
Паньківська, Терещенківська,
Шевченка Т. бульв., Університетська
пл.) 11, 12, 13, 14, 18, 20, 21, 22, 25, 26,
27, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40,
42, 43, 44, 45, 46, 48, 55, 58, 59, 60, 61,
62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
74, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88,
90, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 102, 110, 115,
117, 119, 121, 122, 123, 124, 135, 139,
141, 143, 149, 155, 164, 165, 166, 181,
184, 193, 194, 195, 196, 202, 205, 209,
212, 218, 220, 221, 223, 224, 230, 231,
233, 236, 240, 248, 250, 252, 254, 255,
259, 261, 262, 264, 265, 267, 271, 275,
277, 279, 281, 283, 285, 286, 287, 290,
291, 293, 294, 296, 300, 309, 310, 322,
325, 332, 333, 335, 338, 340, 341, 342,
343, 345, 347
- Київська губ. 18, 19, 21, 22, 26, 33, 37, 38,
40, 102, 153, 155, 161
- Київщина 283
- Китай 143
- Кіровоград (Єлисавет, Єлисаветград), м.
286, 340
- Кларанс, м. 98
- Ключі (Гайдамацький Яр), хут. 310
- Ковалівщина (Лукіндорф), хут. 310
- Кобиловолоки, с. 143
- Коломия, м. 169, 171, 270, 346
- Константинополь, м. 145, 212
- Косів, м. 131, 331
- Кременчук, м. 286
- Кракатоа, вулкан у Східній Азії 143
- Краків, м. 100, 104, 138, 143, 176, 178, 227,
280, 293
- Красна Лука, с. 310
- Керменець, м. 340
- Кривош 116
- Купчинці, с. 336
- Кур, м. 138
- Кучинщина, хут. 310
- Латинська Америка 341
- Лейпціг (Липськ), м. 119, 122, 181, 291
- Лемберг див. Львів

Ленінград див. Санкт-Петербург
Лозан де Рю див. Женева
Львів (Лемберг, Сокола, вул.) 96, 99, 104,
105, 107, 113, 117, 119, 130, 131, 133,
135, 138, 140, 141, 142, 143, 149, 155,
165, 166, 170, 178, 180, 181, 182, 183,
195, 196, 205, 209, 216, 217, 227, 229,
234, 238, 242, 243, 247, 249, 252, 255,
259, 260, 261, 262, 263, 267, 268, 271,
272, 276, 277, 286, 291, 293, 300, 307,
309, 314, 315, 316, 317, 320, 322, 330,
331, 332, 333, 335, 336, 337, 340, 341,
344, 346

Липськ див. Лейпціг

Литва 117, 119, 248, 346

Лівадія 119

Ліворно, м. 310

Локарно, м. 309

Лондон, м. 111, 131, 152, 195, 210, 243,
276, 309

Лукіндорф див. Ковалівщина, хут.

Луцьк, м. 143, 340, 341

Мала Росія див. Малоросія

Мала Русь див. Малоросія

Малоросія (Мала Росія, Мала Русь) 117,
119, 137, 151, 184, 210, 218, 231, 267,
278, 310, 347

Мезопотамія див. Месопотамія

Мелітополь, м. 340

Месопотамія (Мезопотамія) 143

Миколаїв, м. 341

Милан, м. 108, 277

Миргородський полк 309

Миргородський пов. 286

Мішеля Св., вул. Див. Париж, м.

Мокрїївщина див. Цяччин, хут.

Монастирські Будища (Будища), с. 2, 310

Монголія 143

Монпельє (Південна Франція) 99, 109,
309

Монреаль, м. 341

Монтре, кантон Ваад (Швейцарія) 100

Москва 2, 117, 143, 146, 147, 155, 166, 196,
205, 242, 248, 261, 286, 299, 305, 308,
310, 323

Московська держава 242

Московщина (Московщина-Росія) 143,
166, 257, 310, 322

Московщина-Росія див. Московщина
Мюнхен, м. 102, 318, 329

Нагуєвичі, с. 143

Наддніпрянська Україна

(Наддніпрянщина) 242, 261, 280, 294, 295,
302, 305, 321, 327, 333, 334, 341, 346

Надніпрянщина див. Наддніпрянська
Україна

Нарва, р. 105

Нідерланди 242

Нідерландські держави 213

Ніжин, м. 154

Німеччина 116, 119, 165, 209, 242, 267,
309, 310, 334

Ніцца, м. 109

Нижній Новгород, м. 117, 145

Нижньогородська губ. 145

Нови Сад, м. 335

Нворосія 277

Нью-Йорк, м. 341

Одеса 52, 88, 119, 131, 141, 149, 155, 255,
256, 293, 309, 341

Окситалія 341

Оксфорд, м. 186

Острок, м. 143

Осло, м. 315

Палестина 119, 143

Палермо, м. 185

Паньківська ул. Див. Київ, м.

Париж, м. (Бертоле, вул; Гобелен де
просп.; вулиці: Мішеля Св., Жака Св.,
Паскаля, Пост Руаяль бульвар 100,
113, 119, 120, 138, 165, 167, 181, 187,
189, 190, 195, 207, 233, 238, 241, 242,
243, 244, 252, 266, 267, 277, 301, 305,
309, 341, 347

Паскаля, вул. Див. Париж

Передня Азія 143

Персія 143

Переяслав див. Переяслав-Хмельницький

- Переяслав-Хмельницький- (Переяслав), м. 1, 166, 310, 340, 341
 Петербург див. Санкт-Петербург
 Петеропалівська кріпость у Санкт-Петербурзі 199, 210
 Пириятинщина, хут. 310
 Південна Франція (Полуднева Франція) 99, 309
 Південно-Західний край 119
 Південна Росія 133, 224
 Північна Америка 242
 Північно-Американська спілка 242
 Підварок (Вербняги), хут. 310
 Підставки, с. 310
 Петроград див. Санкт-Петербург
 П'єр Фатіо, вул. Див. Женева м.
 Плен Пале, вул. Див. Женева, м.
 Пловдив, м. 136
 Поволжжя 309
 Поділ (Гадяч) 310
 Поділ (Київ) 309
 Подніпров'я 309
 Познань, м. 119, 138
 Полуднева Франція див. Південна Франція
 Полтава, м. 1, 2, 11, 14, 15, 16, 23, 24, 104, 119, 155, 166, 181, 196, 231, 267, 310, 341
 Полтавська губ. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 37, 60, 82, 90, 95, 105, 119, 155, 166, 184, 196, 202, 205, 212, 218, 267, 286, 291, 295
 Полтавська обл. 343
 Полтавський пов. 2
 Полтавський шлях 310
 Полтавщина 267, 303, 310, 344
 Польща 104, 113, 117, 119, 128, 133, 137, 143, 145, 146, 147, 154, 165, 181, 182, 209, 242, 248, 252, 267, 276, 291, 292, 294, 295, 299, 334, 336, 341
 Пост Рауль бульв. Див. Париж, м.
 Правобережна Україна 119, 339, 347
 Прага, м. (Рігрова Набережна) 105, 119, 143, 181, 209, 291, 313, 320, 326
 Прибалтика 117
 Придніпров'я 340
 Прусія 119, 138
 Псьол, р. 310—
 Радзивілів, м. 115
 Радянська Україна 312
 Радянський Союз див. СРСР
 Рим 41, 42, 119, 143, 242, 267; 291, 328
 Римарівка, с. 310
 Римська держава (Римська республіка, Римська імперія) 17, 28, 29, 31, 45, 55, 57, 58, 59, 75, 82, 90, 119, 218, 231, 252, 267, 335
 Рігрова Набережна див. Прага, м.
 Рівне, м. 340, 341
 Російська Польща 138
 Російська Україна 178, 286, 289, 327
 Росія (Великоросія, Російська держава, Російська імперія) 77, 85, 88, 90, 100, 102, 105, 108, 109, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 122, 124, 131, 133, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 146, 147, 149, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 161, 162, 165, 166, 178, 180, 181, 182, 184, 192, 196, 202, 203, 209, 212, 217, 220, 224, 227, 229, 234, 235, 237, 242, 245, 252, 260, 267, 268, 270, 273, 277, 278, 279, 283, 285, 287, 289, 291, 294, 295, 299, 300, 305, 309, 312, 325, 327, 328, 330, 334, 336, 340, 341, 344, 347
 Російська держава див. Росія
 Русь (Давня Русь) 205, 209, 242, 248, 261, 309
 Русь Галицька 88, 117
 Русь Угорська 155, 156, 178, 217, 227, 244, 302
 Русь Україна див. Україна
 Садова вул. див. Дніпропетровськ
 Санкт-Петербург (С.-Петербург, Петроград, Ленінград) 2, 58, 99, 100, 102, 113, 117, 119, 133, 137, 139, 143, 146, 147, 155, 166, 181, 182, 196, 199, 205, 224, 233, 242, 267, 277, 290, 309, 310
 С.-Петербург, див. Санкт-Петербург
 С.Сергу див. Сент Сергу
 Садова, м. 242
 Сальмандорф, с. 227
 Самбрі, м. 168

- Самоків, м. 263
 Сари, с. 310
 Сахалін 199, 210
 Семлін див. Землін
 Сенечола, с. 143
 Сент-Сергу (С.-Сергу), м. 104, 108
 Серафинці, с. 163
 Сербія 95, 136, 143, 217, 311
 Сергіївка, с. 310
 Сергіївський, хут. 310
 Середня Азія 267
 Сибір 117, 199, 210, 212, 227, 267, 309
 Сімферополь, м. 341
 Січ див. Запорізька Січ
 Словянщина 165, 217, 232, 249
 Соборна площа див. Гадяч м.
 Сокола, вул. Див. Львів
 Солонка, с. 93
 Софія, м. (вудиці: Денкоглу (кол. Владайська), Шипка) 132, 134, 136, 139, 141, 143, 144, 148, 165, 166, 180, 184, 189, 192, 193, 194, 195, 201, 205, 212, 214, 216, 217, 218, 225, 227, 230, 231, 233, 235, 236, 238, 240, 241, 242, 250, 253, 255, 259, 260, 262, 263, 267, 268, 276, 280, 281, 294, 295, 302, 305, 307, 314, 315, 319, 320, 332, 337, 340, 341
 Сполучені Американські штати див. США
 Станіслав (Станіславів) 270, 309
 Станіславів див. Станіслав
 Стара Загора, м. 208
 Стародавній Схід 17
 Стишевщина, хут. 310
 Стрий, м. 183
 СРСР (Радянський Союз) 325, 336, 337
 Схід 133, 143
 Схід Росії 133
 Східна Галичина 105, 340
 США (Сполучені Американські Штати, Злучені Держави Півнчної Америки) 267, 268, 341, 343
 Сян, р. 302
 Теляче, с. 93
 Теплик, с. 339
 Терещенківська вул. Див. Київ м.
 Тернопіль, м. 341
 Тернопільщина 336
 Террас'єр, вул. див. Женева м.
 Тібет 143
 Тироль 242
 Тиса, р. 105
 Тобольск, м. 143
 Торонто, м. 341
 Тула, м. 143
 Туреччина (Турція) 119, 129, 136, 143, 212, 254
 Турція див. Туреччина
 Уг р. 302
 Угорщина 99, 103, 105, 119, 216, 242, 248, 261, 269, 271, 341, 343
 Україна (Вкраїна, Велика Україна Русь-Україна, Україна-Русь) 84, 105, 111, 114, 117, 119, 120, 133, 136, 137, 143, 150, 151, 152, 155, 156, 157, 160, 161, 162, 165, 178, 181, 182, 184, 191, 204, 205, 209, 214, 217, 218, 223, 225, 228, 229, 233, 234, 243, 248, 249, 250, 258, 261, 263, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 276, 277, 278, 280, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 303, 304, 305, 308, 309, 310, 312, 315, 317, 319, 321, 322, 323, 324, 325, 327, 329, 330, 333, 334, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 347
 Україна Угорська 291, 298
 Умань, м. 286, 340
 Університеська площа див. Київ м.
 УРСР див. Україна
 Флоренція м. 108, 119, 209, 294, 347
 Франція 88, 105, 119, 138, 143, 145, 189, 238, 242, 266, 267, 268, 277, 334, 341
 Харків 45, 46, 88, 119, 131, 141, 149, 155, 248, 310, 316, 317, 327, 340, 341
 Харківська губ. 157

Харківщина 277
Херсон, м. 149
Херсонська губ. 162
Ходжент, м. 341
Хорватія 311
Хорол, м. 2

Царгород, м. 143
Ціпки, с. 310
Цюріх, м. 119, 138, 181, 209, 281, 309
Цяччин (Мокріївщина), хут. 310

Чам-Корія, с. поблизу Самокова
(Болгарія) 263
Чигирин м. 254, 310
Чигиринський полк 309
Чікаго, м. 150, 195, 341
Черкаси, м. 340
Черкаський полк 309

Чернігів, м 2, 96, 243
Чернігівська губ. 95, 156, 347
Чернівці, м. 103, 119, 143, 194, 277, 280,
340, 341
Чехія 242
Чорномор'я 310
Чорне море 105

Швейцарія 99, 105, 114, 117, 131, 133, 138,
139, 155, 166, 242, 267, 268, 287, 295,
300, 309, 319

Шведарська спілка 147, 205
Шевченка Т., бульв. Див. Київ, м.
Шез'єр, м. 98, 101
Шипка вул. див Софія, м.
Шмен неф., вул. Женева м.
Шостка, м. 340

Яготин, м. 339

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Михайло Драгоманов	с. 2 -- 3
2. Хата, в якій народився Михайло Драгоманов у Гадячі	30 — 31
3. Петро Драгоманов, батько Михайла Драгоманова	46 — 47
4. Єлизавета Драгоманова, мати Михайла Драгоманова	46 — 47
5. Перша сторінка свідоцтва про народження Михайла Драгоманова	78 — 79
6. Свідоцтво Михайла Драгоманова про закінчення Гадяцького по- вітового училища	78 — 79
7. Михайло Драгоманов у студентські роки	110—111
8. Атестат № 432 Михайла Драгоманова про закінчення Київського університету св. Володимира	110—111
9. Будинок Київського університету, де в 1859—1863 навчався, а в 1864—1875 роках викладав Михайло Драгоманов (суч. фото)	142—143
10. Диплом кандидата, виданий Михайлові Драгоманову Радою Київського університету св. Володимира	142—143
11. Автобіографічна замітка. 1883 р. Автограф	158—159
12. Київська Стара громада. Михайло Драгоманов другий зліва у верхньому ряді	178—179
13. Людмила Кучинська-Драгоманова, дружина Михайла Драгома- нова	190—191
14. Микола Костомаров	206—207
15. Панько Куліш	222—223
16. Володимир Антонович	238—239
17. Олена Пчілка, сестра Михайла Драгоманова	254—255
18. Остап Терлецький	270—271
19. Микола Лисенко	286—287
20. Титульна сторінка брошури Михайла Драгоманова „Літературна Україна“. Женева, 1878 р.	302—303
21. Титульна сторінка часопису „Громада“. Женева, 1881 р.	302—303

22. Женевські видання Михайла Драгоманова	334—335
23. Іван Франко	366—367
24. Михайло Павлик	382—383
25. Панас Мирний (Панас Рудченко)	398—399
26. Наталія Кобринська.....	414—415
27. Будинок Софійського університету, де в 1889—1895 роках викладав Михайло Драгоманов (суч. фото)	430—431
28. Іван Шишманов, зять Михайла Драгоманова	446—447
29. Леся Українка з братом Михайлом (М. Обачним).....	478—479
30. Іван Труш, зять Михайла Драгоманова	510—511
31. Титульна сторінка журналу „Народ“ з оголошенням про смерть Михайла Драгоманова	542—543
32. Пам'ятник на могилі Михайла Драгоманова в Софії.....	574—575

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. 1841-1875.....	21
РОЗДІЛ ДРУГИЙ. 1876-1888.....	101
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. 1889-1995.....	173
РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ. 1896-1917.....	351
РОЗДІЛ П'ЯТИЙ. 1918-1994.....	467
ПРИМІТКИ.....	645
ПОКАЖЧИКИ:	
Показчик імен.....	705
Географічний показчик.....	721
СПИСОК ІЛЮСТАРЦІЙ.....	729
ЗМІСТ.....	731

Наукове видання

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

Документи і матеріали
1841–1994

Упорядники: Галина БОЛОТОВА, Іван БУТИЧ,
Ніна ГРАБОВА, Олег КУПЧИНСЬКИЙ,
Діана ПЕЛЬЦ, Галина СОРОКА

Коректори: Галина БОЛОТОВА, Марія БУТИЧ, Ніна ГРАБОВА
Комп'ютерний набір і верстка: Ірина ТИЩЕНКО

Здано на складання 20.02.2001. Підписано до друку 20.04.2001.

Формат 70×100 1/16. Папір друкарський № 1.

Ум. друк. арк. 59,46. Тираж 500. Зам. 7–25.

Наукове товариство ім. Шевченка у Львові
79013. Львів–13, вул. Ген. Чупринки, 21

Зверстано в Інституті української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського